

Miloslav ČAPLOVIČ
Mária STANOVÁ a kol.

SLOVENSKO

v dejinách 20. storočia

Kapitoly k spoločenským
a vojensko-politickým udalostiam

K 70. narodeninám PhDr. Mariána Hronského, DrSc.

Vojenský historický ústav
Bratislava 2010

© Miloslav Čaplovič – Mária Stanová a kol.

© **Vojenský historický ústav** Bratislava

© **Autori:**

PhDr. Igor Baka, PhD., pplk. Mgr. Miloslav Čaplovič, PhD., PhDr. Vojtech Dangl, CSc., PhDr. Jindřich Dejmek, DrSc., PhDr. Bohumila Ferenčuhová, CSc., PhDr. František Kolář, CSc., Prom. hist. Natália Krajčovičová, CSc., Prof. PhDr. Jozef Leikert, PhD., PhDr. Miroslav Londák, CSc., PhDr. Stanislav Mičev, PhDr. Slavomír Michálek, DrSc., doc. PhDr. Jan Němeček, DrSc., doc. PhDr. Jan Pešek, DrSc., PhDr. Milan Podrimavský, CSc., PhDr. Zuzana Poláčková, CSc., Mgr. Mária Stanová, PhDr. Jan Štaigl, CSc., PhDr. Michal Štefanský, CSc., Prof. PhDr. Peter Švorc, CSc., PhDr. Marián Uhrin, PhD., PhDr. Zlatica Zudová-Lešková, CSc., PhDr. Jozef Žatkuliak, CSc.,

Recenzenti:

PhDr. Valerián Bystrický, DrSc.

PhDr. Miroslav Pekník, CSc.

Odborná a jazyková redaktorka: Mgr. Mária Stanová

ISBN 978-80-970434-1-4

PhDr. Marián Hronský, DrSc.

OBSAH

Slovensko v dejinách 20. storočia	9
<i>Mária STANOVÁ</i>	
Marián Hronský a jeho dejinné reflexie	21
<i>Miloslav ČAPLOVIČ</i>	
Milan Hodža a prvý Slovenský denník (1900 – 1901)	25
<i>Milan PODRIMAVSKÝ</i>	
Rakúsko-uhorská armáda a slovenská spoločnosť v predvečer prvej svetovej vojny	39
<i>Vojtech DANGL</i>	
Obrysy genezy severovýchodní časti „nové Evropy“: Pobaltí medzi Ruskom, Nemeckem, bolševizmom a nezávislosťou (1917 – 1919)	57
<i>Jindřich DEJMEK</i>	
Dva ťaživé problémy Úradu ministra s plnou mocou pre správu Slovenska po vzniku prvej ČSR	89
<i>Natália KRAJČOVIČOVÁ</i>	
Mierová konferencia v Paríži a krajinská hranica medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou (rok 1919)	103
<i>Peter ŠVORC</i>	
Trianonská mierová zmluva a jej interpretácia v historiografii	121
<i>Bohumila FERENČUHOVÁ</i>	
Pôsobenie sociálnych demokratov v Bratislave a vo Viedni a ich vzájomné vzťahy (predpoklady, kontext, význam)	131
<i>Zuzana POLÁČKOVÁ</i>	
Pôžička na hospodársku obrodu Slovenska v roku 1939	143
<i>Igor BAKA</i>	
Ku kľúčovým dňom česko-slovenskej štátnosti v marci 1939. (Dva dokumenty bezpečnostných zložiek štátu)	151
<i>Zlatica ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ</i>	

Zdeněk Fierlinger a likvidace československého vyslanectví v SSSR.....	173
<i>Jan NĚMEČEK</i>	
14. a 15. marec 1939 vo svetle dokumentov Štátneho departmentu USA.....	195
<i>Slavomír MICHÁLEK</i>	
Prechody študentov do československej zahraničnej armády po zatvorení českých vysokých škôl cez Slovensko	213
<i>Jozef LEIKERT</i>	
Špeciálne protipartizánske jednotky na Slovensku	231
<i>Stanislav MIČEV – Marián UHRIN</i>	
Informačné bariéry po prevrate roku 1948	251
<i>Michal ŠTEFANSKÝ</i>	
Militarizácia slovenskej spoločnosti v rokoch 1948 – 1960 (náčrt problematiky)	263
<i>Jan ŠTAIGL</i>	
K problematike 1. ekonomickej reformy a vývoju na Slovensku v 2. polovici 50. rokov.....	283
<i>Miroslav LONDÁK</i>	
Reformy v Československu 1968 – 1969: Vízie a možnosti	299
<i>Jozef ŽATKULIAK</i>	
Postavenie Komunistickej strany Slovenska ako územnej organizácie Komunistickej strany Československa (1948 – 1989).....	321
<i>Jan PEŠEK</i>	
Češi na aténskými olympijskými hrách v roce 1906.....	337
<i>František KOLÁŘ</i>	
Bibliografia publikovaných prác PhDr. Mariána Hronského, DrSc.	347
<i>Zostavili: Mária STANOVÁ – Božena ŠEĐOVÁ</i>	
Resumé – Slovensko v dejinách 20. storočia	361
<i>Preložila: Martina ADAMKOVIČOVÁ</i>	
Menný register	373
Autori	385

CONTENTS

Slovakia in the history of the 20th century	9
<i>Mária STANOVÁ</i>	
Marián Hronský and his reflections on history.....	21
<i>Miloslav ČAPLOVIČ</i>	
Milan Hodža and the first Slovak journal Slovenský denník (1900 – 1901)	25
<i>Milan PODRIMAVSKÝ</i>	
The Austro-Hungarian Army and the Slovak society on the eve of the First World War	39
<i>Vojtech DANGL</i>	
Outlines of the genesis of the north-eastern part of „the new Europe“: the Baltic states between Russia, Germany, bolshevism and independence (1917 – 1919) ...	57
<i>Jindřich DEJMEK</i>	
Two burdensome problems of the Office of the Minister Plenipotentiary for the Administration of Slovakia after the establishment of the First Czechoslovak Republic	89
<i>Natália KRAJČOVIČOVÁ</i>	
The Peace Conference in Paris and the boundary between Slovakia and the Carpathian Ruthenia (1919).....	103
<i>Peter ŠVORC</i>	
The Treaty of Trianon and its Interpretation in Historiography	121
<i>Bohumila FERENČUHOVÁ</i>	
Activities of the social democrats in Bratislava and in Vienna and their mutual relations (assumptions, context, significance)	131
<i>Zuzana POLÁČKOVÁ</i>	
Loan for economic revival of Slovakia in 1939	143
<i>Igor BAKA</i>	
On key dates of the Czecho-Slovak statehood in March 1939. (Two documents of the national security forces)	151
<i>Zlatica ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ</i>	

Zdeněk Fierlinger and the liquidation of the Czechoslovak Embassy in the USSR <i>Jan NĚMEČEK</i>	173
Days of 14th and 15th March 1939 in the light of documents of the US Department of State <i>Slavomír MICHÁLEK</i>	195
Students passing through Slovakia with the aim of joining the Czechoslovak Foreign Army after the closure of the Czech universities <i>Jozef LEIKERT</i>	213
Special anti-partisan units in Slovakia <i>Stanislav MÍČEV – Marián UHRIN</i>	231
Information barriers after the 1948 coup..... <i>Michal ŠTEFANSKÝ</i>	251
Militarization of Slovak society in 1948 – 1960 (An Outline of the problems) <i>Jan ŠTAIGL</i>	263
On issues regarding the first economic reform and the development in Slovakia in the second half of the 1950s <i>Miroslav LONDÁK</i>	283
Reforms in Czechoslovakia 1968 – 1969: Visions and options <i>Jozef ŽATKULIAK</i>	299
Position of the Communist Party of Slovakia as a territorial organization of the Communist Party of Czechoslovakia (1948 – 1989)..... <i>Jan PEŠEK</i>	321
Czechs at the Athens Olympic Games in 1906..... <i>František KOLÁŘ</i>	337
Bibliography of Published Works of PhDr. Mariána Hronského, DrSc. <i>Compiled by Mária STANOVÁ – Božena ŠEĎOVÁ</i>	347
Summary – Slovakia in the history of the 20th century <i>Translated by Martina ADAMKOVIČOVÁ</i>	361
Index of names Authors.....	373 385

SLOVENSKO v dejinách 20. storočia

Predložená kolektívna monografia autorov – kolegov, priateľov PhDr. Mariána Hronského, DrSc., má ambíciu prispieť k rozšíreniu mozaiky poznania vzájomne previazaných determinantov vnútropolitického vývoja Slovenska a zahraničnej politiky v celom horizonte, dnes už minulého, 20. storočia. Pochopenie vnútorného vývoja po rozpade rakúsko-uhorskej monarchie a začlenení našej krajiny do novovzniknutej Československej republiky v kontexte širších stredoeurópskych spoločenskopolitických, vojenských, hospodárskych a kultúrnych väzieb je východiskom aj pre hlbšie chápanie smerovania dnes už suverénnej Slovenskej republiky v rámci Európskej únie.

Autori – historici z viacerých inštitúcií na Slovensku, ale i z Českej republiky v chronologickom rámci publikovaných tém reflektovali zásadné zmeny, ku ktorým v postavení Slovenska v 20. storočí niekoľkokrát došlo, a ponúkajú výsledky svojho aktuálneho výskumu a zároveň východisko pre ďalšie bádanie.

Z hľadiska kontextu celosvetového vývoja v tomto období sa územia Slovenska významnou mierou dotkli udalosti súvisiace s účasťou a bojovými operáciami na jeho území v 1. svetovej vojne. V zimných a jarných mesiacoch 1914 – 1915 bolo územie severovýchodného Slovenska operačným pásmom a bojiskom armád východného frontu. Slovensko malo geostrategický význam v čase ruskej ofenzívy v Karpatoch pre obe bojujúce strany. Porážka Rakúsko-Uhorska v tzv. Veľkej vojne a vznik nástupníckych štátov, medzi nimi aj Československej republiky, zmenili mapu strednej Európy. Slovensko malo po prvýkrát v dejinách vymedzené presné hranice, a v rámci Československa fungovalo ako samostatný administratívny celok. Tu treba akcentovať aj zásluhu PhDr. Mariána Hronského, DrSc., jedného zo spoluzakladateľov slovenskej vojenskej historickej vedy a dlhoročného vedeckého a vedúceho pracovníka Vojenského historického ústavu, v posune poznatkov súvisiacich s bojmi počas 1. svetovej vojny a, hlavne, pri obsadzovaní územia a vytváraní hraníc nového štátu na mape Európy. Jeho dlhoročné vedecké úsilie napokon približuje publikovaná profesionálna biografická práca Miloslava Čaploviča, ako aj prehľad jeho publikačnej tvorby.

Na začiatok publikácie sme zaradili dve kapitoly, ktoré predchádzali udalostiam 1. svetovej vojny. Prvá približuje osobnosť Milana Hodžu (jedného z najvýznamnejších slovenských politikov prvej polovice 20. storočia) a začiatky jeho redaktorskej činnosti, osobitne pri vydávaní prvého *Slovenského denníka* v rokoch 1900 – 1901. Stať Milana Podrimavského zachytáva úsilie mladého, sotva 22-ročného, Milana Hodžu v období,

keď nastala prudká akcelerácia jeho osobnostného vývinu a jeho dispozícií pre politickú činnosť. Slovenský denník mal podtitul *Časopis ľudový*, jeho poslaním bolo podieľať sa najmä na všeobecnom politickom, vzdelávacom a osvetovom pôsobení medzi ľudovými vrstvami; noviny prinášali informácie často s nezastretým politickým nábojom. Autor konštatuje, že už fakt, že išlo o slovenské noviny a ich redaktor bol aj vládnym kruhom dostatočne známy verejným účinkovaním, svedčil, že Slovenský denník nebolo možné chápať ako politicky sterilný či neutrálny tlačový orgán, lebo sa jasne zaradil k ostatným tlačovým orgánom, ktoré patrili do sféry národného hnutia, významnou mierou podporeného hlasistami. Bol to nielen Hodžov osobný úspech, ale aj prelomová zmena v slovenskej žurnalistike. Záujem o Slovenský denník ožil v súvislosti s rozhodnutiami Slovenskej národnej strany prijať programové a organizačné opatrenia pri príprave svojich kandidátov vo voľbách do snemu na jeseň 1901.

Ďalšia, druhá kapitola Vojtecha Dangla je venovaná rakúsko-uhorskej armáde a slovenskej spoločnosti v predvečer 1. svetovej vojny. Autor v postoji slovenskej spoločnosti a predstaviteľov slovenskej politiky k ozbrojeným silám monarchie konštatuje rôzne výkyvy. A to od viac či menej vlažných sympatií, nepriamej i priamej podpory až po jednoznačný odpor prejavujúci sa rôznymi formami. Napríklad v obdobiach revolučného vypätia v rokoch 1848 – 1849 bolo možné v postoji slovenskej politickej reprezentácie badať, napriek spolupráci s cisárskou armádou v snahe dosiahnuť vlastné ciele, aj prvky ambivalentnosti. Slovenský dobrovoľnícky zbor síce v zimnej a letnej výprave pôsobil v rámci rakúskej armády, ponuku však na vstup do tejto armády po rozpustení slovenského dobrovoľníckeho zboru predstaviteľa národného hnutia i oslovení jednotlivci odmietli. Kým napríklad v čase prusko-rakúskej vojny nielen slovenská politická reprezentácia, ale i obyvatelia miest a vidieka podporovali cisársku armádu, slovenské obyvateľstvo regiónu Záhoria sa aktívne zapájalo aj do záškodníckej činnosti namierenej proti Prusom a organizovalo aj menšie skupiny podporujúce ustupujúce cisárske vojsko, v predvečer 1. svetovej vojny postoj slovenskej pospolitosti k rakúsko-uhorskej armáde bol takmer bez výnimky negatívny alebo prinajmenšom kritický. Vzájomný vzťah slovenskej spoločnosti a armády bol podľa autora oveľa komplikovanejší, než by sa dal vysvetliť iba uvedenými determinantami, a v budúcnosti ho bude nutné skúmať z viacerých stránok.

Tretia kapitola od českého historika Jindřicha Dejmeke načrtáva obrysy genézy severovýchodnej časti „novej Európy“. Zameriava sa na analýzu situácie v Pobaltsku v čase 1. svetovej vojny, kde o posilnenie vplyvu súperili Nemecko s Ruskom; zvlášť sa sústredil na opísanie krvavého konfliktu v tejto oblasti v rokoch 1917 – 1919. Ten sa vyvíjal v niekoľkých ostro vymedzených periódach, a nakoniec sa vďaka vývoju v Rusku predĺžil až do roku 1920. Sled postupne sa utvárajúcich okolností umožnil niekoľkým menším národom – v prípade Estoncov a Lotyšov vôbec po prvýkrát – založiť vlastné štáty a postupne ich začleniť do európskej politickej a hospodárskej štruktúry. V kapitole nasleduje prvý pokus o načrtnutie týchto zložitých procesov, ktorých hlbšie poznanie môže historikom v strednej Európe priniesť mnoho podnetov na komparáciu.

Štvrtá kapitola Natálie Krajčovičovej mapuje situáciu na Slovensku po 1. svetovej vojne, s dôrazom na prvé sčítanie ľudu v roku 1919 a zásobovanie obyvateľstva; teda problémy, ktoré ťažili Slovensko po vzniku prvej ČSR asi najviac. Sčítanie súviselo s národnostnou otázkou a s potrebou ich výsledky predložiť na mierovú konferenciu za účelom stanovenia južnej hranice Slovenska s Maďarskom. Okrem neveľmi frekvencovaného javu v slovenskej historiografii tohto obdobia – sociálneho, autorka priblížila aj sprievodné prvky tohto javu, a to: štvanie proti kolkovaniu peňazí, vojenské odvody, nezamestnanosť, nedostatok potravín, šatstva, obuvi, surovín, vysoké ceny, rekvirácia obilia a dobytky, viazané hospodárstvo. Oba problémy mal riešiť nový mocenský aparát a jeho najvyšší orgán – Úrad ministra s plnou mocou pre správu Slovenska. Hospodársku situáciu mal riešiť Zásobovací ústav na Slovensku, neskôr zreorganizovaný na Zásobovací úrad. Konsolidácia pomerov v oblasti zásobovania nastala až v roku 1922. V otázke sčítania ľudu situáciu skomplikoval konflikt s Maďarskou republikou rád, keď časť Slovenska v marci 1919 obsadili maďarské vojská. Provizórne sčítanie nastalo až po odchode maďarských vojenských jednotiek v auguste 1919 a predbežné výsledky boli k dispozícii v októbri 1919.

Piata kapitola z pera Petra Švorca sa zaoberá mierovou konferenciou v Paríži a krajinskou hranicou medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou roku 1919. Autor priblížil v nej celú škálu problematiky, ktorú sprevádzalo riešenie deliacej čiary medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou po tom, ako sa po skončení 1. svetovej vojny stali súčasťou nového štátneho celku – Československa. Zodpovednosť za stanovenie krajinskej hranice medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou bolo prenesené na medzinárodné spoločenstvo, ktoré rokovalo na Parížskej mierovej konferencii. Pre Československo z tohto pohľadu boli dôležité letné mesiace roku 1919. Počas nich na svojom území odrazilo maďarské (tentoraz boľševické) aspirácie na pripojenie celého alebo aspoň východného Slovenska k Maďarsku. V zahraničnopolitickej oblasti sa dotvorili jeho hranice aj s územím Podkarpatskej Rusi, pričom Užhorod sa stal súčasťou Podkarpatskej Rusi a železničná trať Čop – Užhorod – Užocký priesmyk súčasťou Československa. Konečnú bodku za rozhodnutím mierovej konferencie dal podpis 53. článku mierovej zmluvy s Rakúskom, obsahujúcim aj sprievodné zmluvy medzi spojeneckými veľmocami a Československom, dňa 10. septembra 1919 na zámku v Saint-Germain-en-Laye. O necelý rok neskôr Trianonská mierová zmluva zo 4. júna 1920 uzavrela južné hranice Československa, resp. Slovenska a Podkarpatskej Rusi s Maďarskom a potvrdila, že južný československý sused priznáva Československu Slovensko i Podkarpatskú Rus, a uznáva nezávislosť a územnú nedotknuteľnosť ČSR.

Šiesta kapitola Bohumily Ferenčuhovej sa zamerala na analýzu Trianonskej mierovej zmluvy a jej interpretáciu v historiografii. Ide o tretí najdôležitejší dokument medzinárodného práva po 1. sv. vojne, východisko pre celé 20. storočie, ktoré ako aktuálna téma prežíva v pamäti stredoeurópanov až do dnešných dní. Autorka sa dotkla kontroverzného hodnotenia mierových zmlúv podpísaných po 1. svetovej vojne. Poukázala na fakt, že početná historická literatúra pod dojmom, že versailleský systém v roku 1938 zlyhal a namiesto trvalého mieru, ktoré si vyčerpané víťazné veľmoci stanovili

za cieľ, sa rozpútala 2. svetová vojna, hľadá príčiny týchto skutočností v nedostatkoch veľmocenských rozhodnutí po 1. sv. vojne v Paríži.

Na základe zmluvy podpísanej v Trianone v júni 1919 sa súčasťou Československej republiky stalo dnešné Slovensko a územie medzivojnovnej Podkarpatskej Rusi, súčasťou Rumunská Transylvánia a východná časť Banátu, súčasťou Kráľovstva SHS Chorvátsko, Báčka a Vojvodina a západná časť Banátu. Je nepopierateľné, že porazené Maďarsko túto skutočnosť pociťovalo ako vlastné územné straty, naopak Slováci, Transylvánski Rumuni, Chorváti či Srbi z Vojvodiny zasa ako uplatnenie prirodzeného práva na sebaurčenie a pripojenie sa k novým národným štátom podľa vlastnej voľby. Zmluva mala rovnakú štruktúru ako Versailleská a Saintgermainská mierová zmluva s Nemeckom a Rakúskom. V kapitole sú podrobne analyzované jednotlivé články najdôležitejších otázok tejto zmluvy. Zároveň naznačuje stav spracovania problematiky v historiografii v jednotlivých krajinách, ktoré s touto zmluvou súviseli. Konštatuje, že väčšina historických prác, ktoré sa venovali mierovej konferencii v Paríži po 1. svetovej vojne, sa sústredila na otázky hraníc v kontexte stredovýchodnej Európy, boli také zložité a späté s komplikovanými politickými a vojenskými udalosťami, že sa zväčša zastavili pri podpise Saintgermainskej mierovej zmluvy roku 1919, a problematiku mierovej zmluvy s Maďarskom už nedoriešili. Zvlášť sa venuje maďarskej historickej literatúre, ktorá je, prirodzene, najproduktívnejšia v tejto oblasti.

Siedma kapitola Zuzany Poláčkovej sa sústredila na vykreslenie pôsobenia sociálnych demokratov v Bratislave a vo Viedni a ich vzájomné vzťahy. Autorka konštatuje, že vývoj sociálno-demokratického hnutia v Rakúsko-Uhorsku a neskôr v nástupníckych štátoch v Československu a Rakúsku bol dôležitou súčasťou a sprievodným javom rozvoja demokracie, občianskych slobôd a postupného formovania sa politického systému. Multikultúrna Bratislava bola v tom čase malým veľkomestom, ktoré udržovalo čulé politické a kultúrne styky so susednou Viedňou. Autorka sa v príspevku sústredila na konkrétnu spoluprácu v rámci sociálnodemokratického hnutia v monarchii pred rokom 1918 a v 20. a 30. rokoch: pred a po vypuknutí občianskej vojny vo februári 1934 v Rakúsku. Vzťahy medzi jednotlivými štátmi boli zťažené pocitmi vzájomných krívd, nostalgie a revanšizmu, a, samozrejme, v neposlednej miere aj ekonomickými problémami. V tomto kontexte udržanie kontinuity dobrých vzťahov medzi sociálno-demokratickými stranami v ČSR a v Rakúsku, a teda aj spoločná politická minulosť v monarchii, mali určujúci význam a boli dôležitou podmienkou dobrého fungovania československo-rakúskych vzťahov aj po roku 1918. Pevné kontakty medzi Bratislavou a Viedňou na báze spolupráce všetkých troch národov slovenského, rakúskeho a českého v sociálnodemokratickom hnutí nepochybne prispeli ku vzniku a etablovaniu sa demokratických tradícií a pocitu spolupatričnosti v ich historickom vedomí.

Obdobie rokov 2. svetovej vojny 1939 – 1945 je zastúpené šiestimi samostatnými publikovanými témami. Z toho tri sa venujú osobitne situácii na Slovensku po vzniku Slovenskej republiky v marci 1939. Štvrtá reflektuje novovzniknuté pomery na území Slovenska zo strany jednej zo zahraničných mocností, a to USA. Piata sa venuje pre-

chodom študentov do československej zahraničnej armády cez Slovensko po zatvorení českých vysokých škôl po tragických udalostiach 17. novembra 1939 vo vtedajšom Protektoráte Čechy a Morava. Téma, ktorá sa priamo dotýka bojovej činnosti a akcií špeciálnych protipartizánskych jednotiek na Slovensku v rokoch 1944 – 1945 tematicky uzatvára kapitoly druhej svetovej vojny.

Ôsma kapitola od Igora Baku prezentuje hospodársky stav, aký existoval na Slovensku po vyhlásení autonómie, a to cez prizmu pôžičky na hospodársku obrodu Slovenska, ktorú vláda vypísala vo februári 1939. Z ekonomického hľadiska bolo cieľom pôžičky kryť schodok rozpočtu a prispieť k hospodárskemu pozdvihnutiu Slovenska. Pre vládnucu garnitúru totiž bola tiež prostriedkom ako demonštrovať všeobecnú podporu novému režimu z pohľadu širokej verejnosti. Z hľadiska dobovej propagandy mali byť dôkazom všeobecného nadšenia más a ich plného stotožnenia sa s vlastným štátom. Aby si vláda dopredu zaistila úspech takýchto akcií, využívala pri tom rôzne formy nátlaku. Umožnili jej to zmeny v charaktere režimu a všeobecný rozklad demokracie nahrádzanej mocenskými praktikami vládnutia. Vypísanie pôžičky vláda oznámila 23. februára 1939, teda ešte v období autonómie. Výsledky pôžičky zverejnené 20. júla 1939 označil denník *Slovák* za „úspech národa a vlády“. Pritom o problémoch, ktoré upisovaciú akciu sprevádzali, ľudácke médiá až dokonca mlčali. Naopak, každodennou úlohou propagandy bolo navodiť dojem, že celý národ oduševnene upisuje aj to „posledné“, čo má. Upisovaciú akciu pritom tlačový orgán Hlinkovej slovenskej ľudovej strany *Slovák* otvorene prirovnal k hlasovaniu „o nový plebiscit, ktorý sa mal vysloviť, či Slovensko je za touto politickou líniou alebo nie“.

Deviata kapitola je od slovenskej historičky Zlatice Zudovej-Leškovej pôsobiacej v Českej republike. V nej sa zameriava na uvedenie problematiky v oblasti bezpečnostných zložiek štátu v kľúčových dňoch rozbitia česko-slovenskej štátnosti roku 1939. Osobitný zreteľ upriamila na obdobie medzi 1. až 14. marcom (vznik Slovenského štátu), pričom zvlášť sa dotkla udalostí spojených s tzv. Homolovým pučom (9. marca), konštatujúc, že historiografia prispela k odhaleniu „puču“, ako ideologického prostriedku k zotreniu viny a zodpovednosti za rozpad československej štátnosti, ktorý vznikol a rozkvital podľa politickej potreby. „Puč“, za bezprostrednú príčinu, ktorého bolo ľudákmi považované rozhodnutie prezidenta republiky Emila Háchu odvolať z funkcií štyroch ministrov autonómnej vlády Slovenska na čele s Jozefom Tisom v neskorých nočných hodinách 9. marca 1939, sa však udial v súlade s ústavným zákonom o autonómii Slovenska. Ako nelegálny nemožno posudzovať podľa autorky ani rozkaz o dislokovaní vojenských a četnických posíl na Slovensko a koordinácii ich postupu s tu pôsobiacimi jednotkami československej armády. Konštatuje, že aj to sa udialo v plnom súlade s nielen s platnými organizačnými a subordinačnými zásadami, s platnou oficiálnou osnovou fungovania armády, vypracovanou koncom novembra 1938 (a de facto platiacou do 14. marca 1939), ale taktiež v súlade so zákonom o autonómii Slovenskej krajiny, ktorý rešpektoval čs. ústrednú vládu a čs. brannú moc ako jednotný a nedeliteľný celok na čele s hlavným veliteľom prezidentom, pričom vojenské orgány všetkých stupňov nepodliehali rozhodovaniu autonómnej vlády, resp.

vlád, i keď v niektorých čiastkových problémoch mali právo vyjadrenia. Na doplnenie obrazu dobovej atmosféry využila priestor na publikovanie dvoch dokumentov z Vojenského ústredného archívu – Vojenského historického archívu v Prahe.

Desiata kapitola z pera českého historika Jana Němečka sa chronologicky venuje udalostiam súvisiacim s fungovaním čs. vyslanectva v ZSSR, ktorý zastával od roku 1937 Zdeněk Fierlinger. Autor poukazuje aj na to, že menovaný po rozbití ČSR v marci 1939, konal spočiatku netakticky a podal demisiu na svoj post, pričom odovzdal takmer celý archív čs. vyslanectva Nemcom. Pod tlakom Beneša sa vrátil na pozíciu, ktorú zastával viac-menej formálne a s určitými prestávkami (podľa vývoja sovietsko-nemeckých vzťahov), len ako symbolická misia. Jeho spravodajská činnosť z Moskvy smerovaná k čs. zahraničnému odboju na Západ sa niesla v duchu podpory Sovietskeho zväzu, ktorý v tom čase vyvíjal expanzívnu činnosť voči svojim susedom: počínajúc Poľskom, cez pobaltské krajiny (Estónsko, Litva, Lotyšsko a severnejšie položené Fínsko), neskôr i voči Rumunsku (Besarábia a severná Bukovina). Podporu oficiálnych sovietskych miest, ktorú využil v prospech formovania čs. zahraničného odboja, mal Fierlinger až do sovietsko-nemeckého zblíženia (tiež uznania vojnovéj Slovenskej republiky), keď musel úrad v decembri 1939 opustiť a jeho miesto zaujal slovenský vyslanec Fraňo Tiso. Fierlinger odišiel z územia ZSSR a načas pôsobil vo Francúzsku. Ani po takých trpkých skúsenostiach svoje sovietafilske stanoviská nezmenil; naopak sa snažil stále o obhajobu sovietskeho postupu, či už sa to týkalo československej otázky, či problémov medzinárodnopolitického charakteru (pokračujúca sovietsko-fínska vojna a iné). Až na jar 1941 sa situácia v čs.-sovietskych vzťahov zlepšila (príchodom neoficiálnej misie plk. Heliodora Píku do Moskvy), ale úplný zvrat nastal až v dôsledku napadnutia ZSSR nacistickým Nemeckom v júni 1941. Čs.-sovietske diplomatické vzťahy boli v júli 1941 opäť znormalizované a v záujme kontinuity Fierlinger opäť povoláný zastávať tento post, v ktorom sa aktivizoval silne prosovietsky, čo z hľadiska ďalšieho uberania našich dejín nebolo priam najšťastnejšie.

Jedenásta kapitola Slavomíra Michálka sa venuje 14. a 15. marcu 1939 vo svetle dokumentov Štátneho departmentu Spojených štátov amerických. Rozbitie Československa v marci 1939, ako aj s ním spojené predošlé udalosti (najmä mníchovský diktát veľmocí 1938), vyvolali v americkej verejnosti vlnu nesúhlasu a odporu. Autor sa zamerá na analýzu postoja oficiálnych predstaviteľov Ameriky, a to bezprostredný postoj Štátneho departmentu USA – na základe dokumentov – správ amerických diplomatov v Paríži, Ríme, Berlíne, Londýne a Prahe. Vychádzal aj z dokumentov čs. proveniencie, a to v súvislosti s aktivitami vyslanca Vladimíra Hurbana vo Washingtone. Materiály z oficiálnych diplomatických kanálov, z priamych rokovaní s pracovníkmi ministerstiev zahraničných vecí v tej-ktorej krajine, z rokovaní s diplomatmi iných krajín, z dôverných zdrojov, tlače a rozhlasu zachytávajú tak nielen oficiálne stanoviská konkrétnych krajín, ale aj pohľady verejnosti. Samotné dokumenty amerických diplomatov prinášali reakcie krajín na udalosti, v ktorých títo diplomati pôsobili. Dokumenty americkej proveniencie týkajúce sa udalostí v Československu boli terminologicky nejednotné, raz ich označujú ako rozpad (break-up), inokedy rozbitie, zničenie

(destruction, destroy), zmiznutie (disappearance). Autor konštatuje, že prvé kroky americkej administratívy bezprostredne po rozbití Československa v podstate nevybočili z postoja USA voči Československu od Mníchova: boli rozporné, kompromisnícke a fakticky len deklaratívne. Dňa 21. marca 1939 zatvoril Štátny department svoje vyslanectvo v Prahe, v obmedzenom režime tu do septembra 1941 zostal fungovať len generálny konzulát pod vedením Georgea F. Kennana. Vzájomné oficiálne diplomatické styky oboch krajín sa dostali na štandardnú úroveň až po skončení vojny.

Dvanásta kapitola Jozefa Leikerta je mozaikou osudov českých študentov, ktorí sa po tragických udalostiach 17. novembra 1939 a zatvorení českých vysokých škôl rozhodli opustiť vlasť a cez Slovensko ďalej do Maďarska, Južosláviu a cez Blízky východ prechádzali do čs. zahraničnej armády vo Francúzsku a neskôr vo Veľkej Británii, aby sa tam zapojili do čs. zahraničného odboja. Na základe prepisu záznamov osobných spomienok študentov, ich príbuzných a ďalších, ktorí boli do akcie zapojení, vznikol živý dokument zachytávajúci atmosféru týchto smutných udalostí, pričom jednou z prvých úloh bolo zabezpečiť centrá prechodov. Prvé zachytné body prechodov vznikli v Strážnici, Veselí nad Moravou, Veľkej nad Veličkou, Valašských Kloboukach, Horní Lidči, Veľkých Karloviciach, na chate Bumbálka, Holubyho chate na Javorine, Masarykovej chate v Beskydách, Čadci, Trenčíne, Vrbovciach, Skalici, Trnave, Sereďi, Pustom Fedýmeši, Bratislave a na iných miestach. Zvlášť aktívnu pomoc v tomto smere študentom poskytla železničarska skupina vo Veselí nad Moravou, ktorú Gestapo však odhalilo a všetkých jej členov popravilo. Pomoc poskytl aj rodiny, napríklad rodina Zálešákovcov spolupracujúca aj s občiansku odbojovu skupinu *Obrana národa* na Slovensku. Na organizovaní a pomoci utečencom sa aktívne podieľala aj ilegálna odbojová skupina *Flóra*. Keď bola *Obrana národa* odhalená, v Čechách a na Morave sa začalo vo veľkom zatýkať.

Trinásta kapitola Stanislava Mičeva a Mariána Uhrina sa zaoberá činnosťou špeciálnych protipartizánskych jednotiek na Slovensku v kontexte vývoja frontu od leta 1944 do mája 1945. Keď nemecké vojská začali 29. augusta 1944 okupovať územie Slovenska, v ich tle postupovali bezpečnostné zložky, ktorých úlohou bola pacifikácia okupovaných území. V praktickej realizácii to znamenalo rozvíjanie teroru a represí voči povstalcom a civilnému obyvateľstvu. Pod vedením Dr. Josefa Witisku vytvorila Einsatzgruppe H SIPO a SD (Sicherheitsdienst) na Slovensku šesť kománd s 24 opornými bodmi. Na protipartizánske operácie postupne na Slovensko prisunuli a sformovali niekoľko špeciálnych jednotiek spadajúcich pod SS (Schutzstaffel). A to jednotky Edelweiss a Josef, spomína sa aj protipartizánska jednotka Javorina. Štáb jednotky Josef pôsobil najskôr v Bratislave, potom v Rarboku (dnes Rohožník), neskôr v Sekuliach, kde prebiehal aj výcvik. Koncom októbra sa štáb a dve čaty presťahovali do Trenčianskych Teplíc, odkiaľ už podnikali protipartizánske akcie do vzdialenosti 60 – 70 km. Spolupracovali aj s rotou kozákov z podobnej protipartizánskej jednotky zo Žiliny – Edelweiss. V novembri 1944 sa jednotka rozrástla na prápor o sile 650 mužov. Veliteľský zbor tvorili zväčša sudetskí Nemci alebo Nemci žijúci na Slovensku, medzi ktorými sa potom robil aj doplňovací nábor. Ďalšiu časť jednotky tvorili mladí sloven-

skí príslušníci Hlinkovej mládeže a Hlinkovej gardy, neskôr to boli obyvatelia okolia Handlovej a Spiša. V januári 1945 sa príslušníci jednotky mali presunúť cez front juhovýchodne od Zvolena. Presun však v tomto priestore zlyhal. Nakoniec sa prekrôčenie frontu uskutočnilo 8. apríla 1945 pri obci Gajdel. Na rozhraní marca a apríla 1945 prinútil postup frontu premiestniť roty jednotky Josef z Trenčianskych Teplíc do priestoru obce Nimnica (okres Považská Bystrica), kde pokračovali v protipartizánskych akciách. S postupom frontu bola však v priebehu veľkonočných sviatkov 1945 evakuovaná celá jednotka. Štáb jednotky a trén bol následne dislokovaný v Zlíne.

Obdobie studenej vojny je v monografii zastúpené štyrmi kapitolami.

Štrnásť kapitola prináša pohľad na informačné bariéry po prevrate v Československu v roku 1948. Jej autorom je Michal Štefanský. K spoločným znakom fungovania režimov sovietskeho bloku patrilo aj vytváranie informačných bariér s informačnou blokádou dôležitých kanálov informácií o politickom, hospodárskom a kultúrnom vývoji v západných krajinách, resp. ich nahradzovanie nepravdivými a jednostrannými informáciami, či dezinformáciami. Blokáda informácií spočívala aj v skresľovaní reality o vývoji v Sovietskom zväze a ľudovodemokratických štátoch. Historiografické zachytenie informačných bariér a blokády je širokou problematikou, kde okrem politickej cenzúry médií patrí aj listová cenzúra, obmedzovanie cestovania, zatváranie západných informačných inštitúcií, rušenie rozhlasového vysielania západných staníc a iné. Od predstavy o nadriadenosti sovietskeho modelu socializmu nad inými modelmi zriadenia sa odvíjali aj vzťahy ku kapitalistickým krajinám, ktoré v bipolárnom rozdelení Európy a sveta sa v oficiálnej propagande označovali za nepriateľské lebo obhajujú záujmy „svetového imperializmu“.

Pätnásť kapitola vojenského historika Jana Štaigla sa venuje militarizácii slovenskej spoločnosti v rokoch 1948 – 1960. Autor načrtáva hlavné prejavy a dôsledky militarizácie na Slovensku ako integrálnej súčasť spoločnej čs. štátnosti poznačenej silným vplyvom sovietskej v podmienukach studenej vojny, a to podľa oblastí, ktoré boli militarizáciou najviac zasiahnuté. V oblasti ozbrojených zložiek a spoločnosti sa uplatňovala sovietska vojenská veda a organizácia vojsk, od roku 1951 sa ťažiskom stala rýchlá výstavba početne silnej armády, ktorá bola budovaná ako samostatná, sebestačná a nekontrolovateľná inštitúcia. S vyhrotenou atmosférou studenej vojny bol bezprostredne spojený aj vznik Pohraničnej a Vnútornej stráže. Obe zložky boli integrálnou súčasťou mechanizmu, o ktorý sa vládnuca garnitúra opierala pri zabezpečovaní svojich politických a ekonomických pozícií, cieľov a záujmov. Pohraničná stráž mala posilniť stráženie hranice s kapitalistickými štátmi. V dôsledku monopolu komunistickej moci sa zastavilo formovanie a rozvíjanie povojnového systému brannej výchovy vychádzajúceho z prvej republiky. Branná výchova sa prevažne redukovala na vojenský výcvik. Od novembra 1951 sa branná výchova povinne zaviedla na školách, v strediskách pracujúceho dorastu a ako záujmová činnosť v dobrovoľných organizáciách, združených vo Zväze pre spoluprácu s armádou (Zväzarm). Od začiatku 50. rokov minulého storočia sa výrazným spôsobom militarizovali aj formy školskej brannej výchovy a ich obsah. V tom období sa zvyšovala zbrojárska výroba a jej pro-

dukcia predovšetkým zo strategických dôvodov. Táto situácia mala negatívny vplyv na štruktúru slovenského priemyslu, vznik disproporcií medzi jeho jednotlivými odbormi a odvetvami. Jednostranne sa preferovalo ťažké strojárstvo. Modernizácia výzbroje čs. armády sa mala zabezpečiť pokračovaním unifikácie hlavných druhov zbraní a bojovej techniky so Sovietskou armádou. V oblasti Civilnej obrany (CO) od konca roka 1950 koncepciu výstavby stále viac ovplyvňovala narastajúca vojnová psychóza a skryté prípravy na vojnový konflikt sovietskeho bloku so Západom. V dôsledku toho sa CO budovala ako jednotný, centralizovaný a vojensky organizovaný, súčasne ale na masovej základni obyvateľstva postavený systém.

Šestnásta kapitola Miroslava Londáka sa venuje problematike prvej ekonomickej reformy a vývoja na Slovensku v druhej polovici 50. rokov. V úvode autor načrtol všetky problémy, ktoré vyplynuli z nového systému riadenia čs. ekonomiky po februárovom prevrate roku 1948. Nedostatky v centralizovanom plánovaní, nevyváženosť investovania (dôraz na kovopriemysel a strojárensky priemysel) v snahe o industrializovanie východného bloku viedli už na začiatku 50. rokov k disproporciám medzi jednotlivými odvetvami ekonomiky a následnej kríze. Krízu vo viacerých rovinách mala vyriešiť v roku 1953 menová reforma. Keďže ekonomická kríza v polovici desaťročia sa dotkla aj slovenskej oblasti štátu (oproti Čechám tempo výroby na Slovensku zaostávalo), vznikla idea, aby slovenskú ekonomiku riadili slovenské národné orgány, a bola tak zvýšená právomoc ekonomických a iných inštitúcií pôsobiacich na Slovensku. Jedným z iniciátorov a navrhovateľov takto chápanej koncepcie bol aj predseda Zboru poverených Štefan Šebesta, ktorý stál na čele *Komisie pre otázky organizácie a systematizácie správy pri ZP*. Napokon táto idea bola odmietnutá ako „štátu škodná“ a Šebesta obvinený z buržoázneho nacionalizmu. V priebehu roka 1957 boli pripravené viaceré materiály a dokumenty týkajúce sa prípravy ekonomickej reformy. Rozsypalova reforma, ktorá sa začala realizovať v roku 1958, sa opierala teoreticky o publikáciu s názvom *Problémy nové soustavy plánování a financování československého průmyslu*. Jednou zo zásad novej koncepcie malo byť i „...správne rozmiestňovanie nových kapacít uvažovaných v druhej päťročnici na roky 1958 – 1960, v súlade s potrebami československého národného hospodárstva“. Zásadu sa však v praxi nepodarilo realizovať. Nielen v druhej polovici 50. rokov, no i v nasledujúcom desaťročí bola totiž investičná výstavba v čs. ekonomike v rozpore s demografickými procesmi, ktoré v krajine prebiehali. Menej pracovných príležitostí vznikalo v tej časti krajiny (na Slovensku), v ktorej rýchlym tempom pribúdali pracovné sily, napriek existencii plánovaného hospodárstva. Reforma už roku 1961 bola odvolaná, bez toho, aby sa dôsledne analyzovali jej zásady. Na škodu veci však bolo, že i nasledujúca ekonomická reforma, spojená s polovicou 50. rokov, príliš nebrala ohľad na hospodárske záujmy Slovenska.

Sedemnásť kapitola Jozefa Žatkuliaka sa venuje reformám v Československu 1968 – 1969. Reformný spoločenský pohyb roku 1968 sa vzťahoval na demokratizáciu spoločenského života a štátu, na uvoľnenie mocenského a ideologického tlaku na kultúru a školstvo, na prípravu česko-slovenskej federácie, na uskutočnenie ekonomickej reformy, ktorá by napomohla prekonať dovedajší extenzívny vývoj hospodárstva. Taktiež aj

na reformu verejnej správy s dosadením prvkov samosprávy tak, aby vzrástol význam a dosah občianskeho vzopnutia spoločnosti v *česko-slovenskej jari*, ktorá sa pokúsila o modifikáciu sovietskeho modelu socializmu. Reformy vo vnútropolitickej rovine predostreli potrebu demokratizačných korektúr politického systému, ktoré by korigovali mocenský monopol Komunistickej strany Československa (KSČ). Zároveň reformy otvárali systém Národného frontu a vznikali spolky a záujmové organizácie mimo jeho pôdy. Politickým predstaviteľom ZSSR prekážal nástup spoločenských reforiem v Československu, ktorý prinášal snahu o odstránenie direktívneho mechanizmu politickej a štátnej moci. Moskva, ignorujúc skutočnú verejnú mienku obyvateľstva v ČSSR, po bratislavskej schôdzke šiestich predstaviteľov komunistických robotníckych strán, ktorá sa konala 3. augusta, znovu presadzovala pomenovanie udalostí v Československu ako „*kontrarevolučné*“. Pripravovala sa na ozbrojený zásah do Československa, ktorý sa uskutočnil v noci z 20. na 21. augusta 1968. Okupácia ČSSR armádami piatich štátov Varšavskej zmluvy sa stala tým najhorším odrazovým východiskom pre nasledujúci vývoj, a sovietsky faktor tu pôsobil vyložene deštruktívne. Vnútropolitický a spoločensko-politický vývoj ČSSR nenasvedčoval tomu, že sa Sovietsky zväz bude držať medzinárodných zásad bez použitia nátlaku. Na jednej strane formálne deklaroval rešpektovanie štátnej zvrchovanosti Československa, rovnoprávnosti a nezasahovania do vnútorných vecí štátov, no na druhej strane pritvrdzoval skutočnosť „dočasného“ pobytu vyše 73-tisícmi svojich vojakov na území ČSSR.

Osemnásť kapitola Jana Peška sa zaoberá postavením Komunistickej strany Slovenska (KSS) ako územnej organizácie Komunistickej strany Československa v rokoch 1948 – 1989. Od jesene 1948 v Československu formálne pôsobila jednotná KSČ, a KSS zostávala len jej územnou organizáciou na Slovensku. Základom vzťahov KSČ a KSS sa de facto stal taký asymetrický model, ako v prípade celoštátneho štátoprávneho usporiadania; federatívna podoba vzájomných vzťahov, o ktorú sa po februári 1948 usilovali slovenskí komunisti, bola nereálna. V dôsledku toho od začiatku 50. rokov pozícia Predsedníctva ÚV KSS výrazne zoslabla; zo Slovenska prichádzali len návrhy na obsadenie najdôležitejších funkcií, a tie podliehali schváleniu vedenia KSČ v Prahe. A na konci 50. rokov, v súvislosti s pripravovanou územnou reorganizáciou štátu (prinesla podstatnú redukciiu právomocí slovenských národných orgánov), sa objavili aj pochybnosti o potrebe samotnej existencie KSS, ako územnej organizácie KSČ na Slovensku. Situácia sa nezmenila ani v roku 1963, po vynútenej zmene vedúcej garnitúry KSS a nástupe Alexandra Dubčeka do funkcie 1. tajomníka ÚV KSS. V niektorých prípadoch mal ÚV KSS dokonca nižšie právomoci ako predsedníctva alebo pléna jednotlivých krajských výborov v republike. Požiadavky zmien vo vzťahoch medzi vedeniami KSČ a KSS sa začali objavovať v roku 1966 v súvislosti s prípravami XIII. zjazdu KSČ (prelom mája a júna 1966) a najmä roku 1967, keď sa vyhrcovali spory medzi formujúcim sa krídlom reformných komunistov a konzervatívcami okolo Antonína Novotného. Pokus o spoločenskú reformu po januári 1968 a nástupe Alexandra Dubčeka do funkcie 1. tajomníka ÚV KSČ akceleroval naliehavosť nových momentov vo vzťahoch medzi vedeniami KSČ a KSS. V súlade s hlavným zameraním slovenskej politiky – úsi-

lím o federalizáciu štátu, sa dostala do popredia aj problematika federalizácie KSČ. Znamenalo to na jednej strane preformovať existujúcu KSS do podoby relatívne samostatnej strany, na druhej strane vytvoriť adekvátneho partnera – Komunistickú stranu českých krajín (KSČK), pričom obidve strany by spájala určitá forma federálnej nadväzby. Po okupácii Československa vojskami armád Varšavskej zmluvy nasledovala gradácia normalizácie. Čistky v radoch KSČ v priebehu roka 1970 a odloženie zjazdu KSČ až na jar 1971 definitívne „zmietli zo stola“ požiadavku na vytvorenie národných komunistických strán a federalizáciu KSČ. „Normalizačný“ XIV. zjazd KSČ v máji 1971 ukončil činnosť byra ÚV KSČ pre riadenie straníckej práce v českých krajinách, a organizačná výstavba KSČ sa vrátila k „tradičnému“ asymetrickému usporiadaniu. Zo sporov a diskusií o otázkach federalizácie KSČ zostalo v 70. a 80. rokoch minulého storočia len formálne konanie zjazdu KSS pred celoštátnym zjazdom. Zjazdy však boli tak ako predtým, len zrežirovaným divadlom. Koncom októbra 1988 síce vznikol Výbor pre stranícku prácu v Českej socialistickej republike, no do zrušenia komunistického režimu na sklonku roka 1989 v ČSSR k nijakému posunu v zmysle federalizácie jednotnej komunistickej strany nedošlo. Po páde komunistického režimu, odštartovaného udalosťami 17. novembra 1989, sa začal zložitý proces diferenciacie vnútri KSS a jej postupnej premeny na demokraticky organizovanú stranu ľavicového typu.

Posledná kapitola je mimo rámec chronologického členenia publikácie vymedzenej problematiky, je však spolu s predchádzajúcimi kapitolami od českých historikov svedectvom pretrvávajúcich úzkych väzieb historikov dvoch národov, ktoré v 20. storočí priateľsky spolunažívali, v spoločnom – Československom – štáte, zdieľali spoločné dejiny, ktorých témy sú v mnohých prípadoch naďalej spoločnými projektmi. Želáme si, aby sa v tomto trende pokračovalo, pokiaľ možno, nadhlo....

Autor František Kolář sa na stránkach svojej state sústredil na priblíženie atmosféry prvých olympijských hier modernej éry a zdolávanie prekážok, ktoré stáli pred českými priekopníkmi v tejto oblasti a ich účasť na aténskych olympijských hrách roku 1906.

Mária STANOVÁ

MARIÁN HRONSKÝ a jeho dejinné reflexie

Kolektívna monografia *Slovensko v dejinách 20. storočia* vznikla pri príležitosti 70. narodenín nášho priateľa, kolegu Mariána Hronského, historika, ktorý celý produktívny život zasvätil predovšetkým vojenským dejinám Slovenska a v roku 1967 stál pri zrode prvého vojensko-historického pracoviska na Slovensku.

Marián Hronský sa narodil 24. augusta 1940 v Novej Bani, okres Žarnovica. Prevažnú časť detstva prežil v obci Malé Kršteňany v okrese Partizánske, kde absolvoval povinnú školskú dochádzku. Stredoškolské vzdelanie ukončil maturitou na jedenásťročnej strednej škole v Partizánskom. Roku 1957 začal študovať na Filozofickej fakulte Karlovej univerzity v Prahe. Štúdium v odbore história – filozofia ukončil v júni 1962 štátnymi záverečnými skúškami a obhajobou diplomovej práce. Na základe vtedajšieho systému tzv. umiestneniek nastúpil od 1. júla ako odborný pracovník do svojho prvého zamestnania v Múzeu Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici. Pôsobil v historickom oddelení múzea a vedecky sa orientoval predovšetkým na skúmanie vzniku a bojovej činnosti 1. čs. armády na Slovensku v čase Slovenského národného povstania.

V októbri 1962 nastúpil na výkon povinnej vojenskej základnej služby v trvaní dvoch rokov, z ktorej sa vrátil v roku 1964 ako dôstojník v zálohe. Marián Hronský patril ku generácii tých absolventov vysokoškolského štúdia, ktorá musela podľa príslušných nariadení, na rozdiel od predchádzajúcej i neskoršej praxe, vykonať dvojročnú vojenskú službu. Prvú rozsiahlu vedeckú prácu *Boje povstaleckej armády na Ostrom* publikoval v *Zborníku Múzea SNP* (Martin 1966). Po úspešnom konkurznom pokračovaní sa od 1. júla 1966 jeho novým pracovným pôsobiskom stalo Slovenské národné múzeum v Bratislave. Tam sa začal osobitne venovať problematike 1. svetovej vojny. Možno práve toto vedeckovýskumné smerovanie predurčilo Mariána Hronského k rozhodnutiu, aby o rok neskôr (1. októbra 1967) spojil svoju ďalšiu profesionálnu dráhu s vtedy utvoreným oddelením vojenských dejín Slovenska, ktoré vzniklo v Bratislave ako odlúčené pracovisko pražského Vojenského historického ústavu (VHÚ). V roku 1968 po rigorózných skúškach na svojej alma mater, Filozofickej fakulte Karlovej univerzity v Prahe, získal doktorát a dňa 12. decembra 1975 v Historickom ústave Slovenskej akadémie vied (SAV) úspešne obhájil dizertačnú prácu pod názvom *Slovenské národné rady a gardy roku 1918*. Na základe toho mu Vedecké kolégium SAV pre vedy a spoločnosti 10. februára 1976 priznalo vedeckú hodnosť kandidáta historických vied. V rovnakom

časе vyšla i jeho prvá monografia *Slovensko na rázcestí: Slovenské národné rady a gardy v roku 1918* (Košice 1976). Dňa 26. septembra 1979 komisia Čs. akademie vied priznala Mariánovi Hronskému vedecký kvalifikačný stupeň IIa a 30. júna 1989 komisia SAV pre posudzovanie vedeckej kvalifikácie rozhodla o priznaní stupňa I – vedúci vedecký pracovník. Roku 2002 v Bratislave úspešne obhájil doktorskú prácu *Boj o Slovensko a Trianon 1918 – 1920* a na základe rozhodnutia predsedníctva SAV z 21. marca 2002 mu bola udelená vedecká hodnosť doktora historických vied. Marián Hronský za toto celé obdobie tvorivej práce napísal desiatky vedeckých štúdií, odborných prác a popularizačných článkov, osobitne z problematiky vojenských dejín Slovenska 1914 – 1918, ktoré boli publikované najmä vo vedeckých periodikách *Historický časopis*, *Historie a vojenství*, *Vojenská história*, *Vojenské obzory*, *Slovanské štúdie*, *Moderní dějiny* a v ďalších vedecko-odborných časopisoch a zborníkoch doma i v zahraničí.

Výsledkom doterajšej vedeckej činnosti Mariána Hronského a jeho tvorivých schopností sú predovšetkým monografie *Vzbura slovenských vojakov v Kragujevci* (Martin 1982), v historickej obci vysoko hodnotené a doposiaľ neprekonané dielo *Slovensko pri zrode Československa* (Bratislava 1988), ďalej *Za spoločný štát : Martinské rozhodnutí z 30. ríjna 1918* (Praha 1989), *Boj o Slovensko a Trianon 1918 – 1920* (Bratislava 1998) a jej anglické rozšírené a doplnené vydanie *The Struggle for Slovakia an the Treaty of Trianon 1918-1920* (Bratislava 2001), ako aj *Mikulášska rezolúcia 1. mája 1918 : Slovenská sociálna demokracia v procese národnooslobodzovacieho zápasu* (Bratislava 2008). Jubilant sa výrazným spôsobom spolupodieľal na spracovaní syntetických diel venovaných vojenským i politickým dejinám: *Vojenské dějiny Československa 2. Od roku 1526 do roku 1918* (Praha 1986), *Vojenské dějiny Československa 3. Od roku 1918 do roku 1939* (Praha 1987), *Vojenské dějiny Slovenska IV., 1914 – 1939* (Bratislava 1996), *Slovensko v 20. storočí, druhý zväzok. Prvá svetová vojna 1914 – 1918* (Bratislava 2008), *Martinská deklarácia : Cesta slovenskej politiky k vzniku Česko-Slovenska* (Bratislava 2008). O odbornej erudícii Mariána Hronského svedčí aj jeho osobný podiel na realizácii takých významných projektov, akými pre slovenskú historiografiu boli dvojzväzkové *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti* (Bratislava 1998), *Kronika Slovenska 2. Slovensko v 20. storočí* (Bratislava 1999) či *Dejiny Slovenska. Dátumy, udalosti, osobnosti* (Bratislava – Praha 2007). Tie zohrali významnú úlohu v prehľbovaní historického vedomia nášho národa.

Po zriadení Vojenského historického ústavu v Bratislave roku 1994 sa Marián Hronský ako uznávaný odborník aktívne zapojil do tvorby koncepcie rozvoja slovenskej vojenskej historickej vedy a do následnej realizácie viacerých z nej vyplývajúcich vedeckých zámerov, projektov a počinov. Vymenovaním do funkcie riaditeľa (neskôr vedúceho) oddelenia starších dejín Odboru vojenskohistorických výskumov vo VHÚ 1. júla 1994, prevzal na seba aj príslušný rozsah zodpovednosti za napĺňanie poslania a smerovania tohto vojenského historického pracoviska. Nemožno obísť ani podiel Mariána Hronského na činnosti Spoločnosti Milana Rastislava Štefánika, Slovenskej historickej spoločnosti pri Slovenskej akademii vied, v ktorej dlhé roky zastával funkciu člena jej výboru a predsedu sekcie pre vojenské dejiny, ako aj jeho pôsobenie vo vedeckých radách Ústavu politických vied SAV a Vojenského historického ústavu

(podpredseda), či v redakčnej rade časopisu *Vojenská história*. Za vedeckú činnosť získal rad ocenení. Osobitne sa žiada zdôrazniť prínos pre vojenskú historiografiu na Slovensku, za ktorý mu boli udelené *Pamätná medaila ministra obrany Slovenskej republiky III. stupňa a II. stupňa* (1998, 2009). Pri príležitosti životného jubilea obdržal *Pamätnú medailu náčelníka Generálneho štábu ozbrojených síl SR III. stupňa* (2010).

Dňa 31. januára 2004 PhDr. Marián Hronský, DrSc., po takmer 37 rokoch, ukončil pracovný pomer vo Vojenskom historickom ústave. Z historickej vedy sa však nevytratil, lebo dodnes pôsobí ako vedecký pracovník v Ústave politických vied SAV. Naďalej sa venuje obdobiu prvej svetovej vojny a prvým povojnovým rokom na Slovensku v stredoeurópskom kontexte. Jeho vedecká tvorba za posledné roky svedčí o tom, že nepoľavil v pracovnom tempe a úsilí. Nemožno pochybovať o tom, že aj v najbližšom období obohatí slovenskú historickú vedu o ďalšie významné a prínosné práce. Je milou povinnosťou i prejavom cti, aby sme mu do ďalších rokov zaželeli hlavne pevné zdravie, veľa tvorivých síl, spokojnosti i osobnej pohody. Vyjadrením našej úcty k jubilantovi nech je aj táto kolektívna monografia, na ktorej sa autorsky podieľali jeho kolegovia a priatelia.

Miloslav ČAPLOVIČ

MILAN HODŽA

a prvý *Slovenský denník* (1900 – 1901)

Postava Milan Hodžu sa v minulých rokoch stala predmetom značného bádateľského záujmu. Po základnej publikácii o jeho činnosti a vydaní obsiahleho súboru výsledkov publikačnej aktivity pred rokom 1918¹ sa s veľkým časovým odstupom zrodil rad prác, ktoré podstatne prehĺbili a rozšírili poznanie širokej dimenzie Hodžovho pôsobenia počas celej jeho životnej dráhy. Organicky sa dotýkajú taktiež charakteristických črt počiatkovej fázy Hodžovej verejnej činnosti, jadro ktorej tvorila žurnalistika a publicistika.² Chýbajú však podrobnejšie informácie o Hodžovom zástoji pri prvom *Slovenskom denníku* z rokov 1900 – 1901, ako aj obraz o zameraní a obsahu jeho článkov v týchto novinách, pričom príspevky, ktoré uverejňoval v iných periodikách do roku 1918, sú známe.³

Naša stať sa zameriava na obdobie rokov 1896 – 1901, keď nastáva prudká akcelerácia osobnostného vývinu M. Hodžu a jeho dispozícií pre politickú činnosť. Svedčia o tom obsiahle state publicistickej povahy z týchto rokov v *Hlase*,⁴ v ktorých preukázal,

¹ Milan Hodža. Publicista, politik, vedecký pracovník. Spomienky, úvahy, štúdie. Redigovali Dr. A. Štefánek, F. Votruba, F. Sedá. Praha 1930. Pre našu tému sú v nej relevantné najmä rozsiahly monografický prehľad VOTRUBA, František: *Slovensko v politickej aktivite. Milan Hodža a slovenské politické prebudenie* (s. 246-488) a náčrt biografie ŠTEFÁNEK, Anton: *Hodža: osobnosť a práca* (s. 63-118); HODŽA, Milan: *Články, reči štúdie, I. Aktivita a demokratizmus v slovenskej politike od r. 1898 do r. 1906*. Praha 1930; HODŽA, Milan: *Články, reči, štúdie, II. Československá súčinnosť 1898-1919*. Praha 1930.

² Z novších prác si zaslúži našu pozornosť štúdia ZUBEREC, Vladimír: *Formovanie slovenského agrárneho hnutia v rokoch 1900-1918*. In: *Historický časopis*, 20, č. 2, 1972, s. 205-246. Miesto a vklad Hodžovej publicistiky a žurnalistiky v súdobej historickej spisbe obsérne spracoval POTEMRA, Michal: *Slovenská historiografia v rokoch 1901-1918*. Košice 1980, s. 238-260. V najnovšej vedeckej tvorbe sa na sociálno-filozofické a sociologické aspekty Hodžovej teoretickej činnosti zameriava monografia KOLLÁR, Karol: *Milan Hodža. Moderný teoretik, pragmatický politik*. Bratislava 1994. Osvetlenie Hodžovho účinkovania pred rokom 1918 podávajú príslušné štúdie v zborníku: *Milan Hodža, štátnik a politik*. Ed.: Pekník, Miroslav. Bratislava : VEDA, 2002, ako aj zhrňujúca štúdia PEKNÍK, Miroslav: *Miesto Milana Hodžu v slovenskej politike a smerovanie k prestavbe strednej Európy pred prvou svetovou vojnou*. In: *Milan Hodža a integrácia strednej Európy*. Ed.: Pekník, Miroslav. Bratislava : VEDA, 2006, s. 28-65.

³ Články v *Slovenskom denníku* nezaznamenáva ani obsiahla Hodžova bibliografia v zborníku z roku 1930. Chýbajú tiež v I. zväzku súboru Hodžových publikovaných prác. V úvode k nemu na s. 7 sa konštatuje, že zo *Slovenského denníka* „nezostaly výtisky.“ Pozri poznámku č. 1.

že s nadhľadom a prehľadom vníma vrcholovú slovenskú politiku, jej dejinné ukotvenie, podstatu a strategické poslanie. Dokladajú, že Hodža už v tomto období uchoopil slovenskú politiku v troch dôležitých dimenziách riešenia slovenskej otázky. Po prvé, reflektoval celouhorský kontext a osobitne vzťah k maďarskej politike, po druhé, za bytostnú úlohu pokladal spoluprácu a súčinnosť Slovákov s nemaďarskými národmi a po tretie, za špecifické poslanie a strategický zámer aktivizácie vnútorných zdrojov slovenskej spoločnosti pokladal pripravenosť národných síl čeliť výzvam doby a budovať pre tento účel potrebné politické, organizačné, hospodárske a spoločenské štruktúry, ktoré by zodpovedali požiadavkám emancipačného smerovania. V predmetnom období sa formovali taktiež základné črty Hodžovej programovej orientácie ako politika, opierajúce sa o hlboký odborný záujem pri poznávaní problémov spoločnosti.⁵ Na konci právnických štúdií dosiahol už uznanie ako mladý ambiciózny vzdelanec s jasnou orientáciou plnohodnotne sa uplatniť na najvyššej úrovni slovenského politického diania.

M. Hodža vstupuje do verejného života vo fáze začínajúcej sa ideovej a politickej diferenciácie slovenskej spoločnosti.⁶ Organickou súčasťou tohto procesu bolo aj prehľbovanie kritických pohľadov a postojov k dovtedajšiemu postupu slovenskej politiky, ktorú reprezentovala Slovenská národná strana. Tieto javy odrážal čulý žurnalistický ruch, plný adresných kritik, polemík a agitačných hesiel, keďže každý prúd sa ideovo a programovo formoval okolo vlastného tlačového orgánu. Práve takéto ovzdušie poskytovalo Hodžovi dostatok podnetov na uvažovanie o politických otázkach a akceleráciu jeho schopností presadzovať sa ako individualita aj so zreteľom na sebarealizáciu v politickej praxi, čo zaznamenávali aj vo vedúcich kruhoch národného života.

Na verejnú scénu vstúpil M. Hodža po príchode zo Sibirie na právnické štúdium do Budapešti. Čoskoro na valnom zhromaždení *Slovenského spolku v Budapešti* 25. októbra 1896 ho zvolili za zapisníka (tajomníka) a do výboru pre usporiadanie knižnice spolku.⁷ Mladický elán preukázal M. Hodža v nezvyčajnej úlohe na večierku literárneho odboru Slovenského spolku, keď prečítal vlastnú humoresku *Pomsta*.⁸ Roku 1900 sa stal podpredsedom a roku 1905 predsedom spolku.⁹ Patril teda do vedúcej zložky kultúrneho života slovenskej komunity v Budapešti.

⁴ HODŽA, Milan: Smerodajné o povahe duševného a spoločenského života maďarského. *Hlas*, 2, č. 5, 1899/1900, s. 177-180; TENŽE: K „solidarite nemaďarských národností“. *Hlas*, 2, č. 6, 1899/1900, s. 221-228; TENŽE: K aktivite „Slovenskej národnej strany.“ *Hlas*, 4, č. 1, 1901/1902, s. 1-9.

⁵ FABIAN, Juraj: Milan Hodža a problémy formovania slovenskej politológie a geopolitiky. In: *Milan Hodža, štátnik a politik*. Ed.: Pekník, Miroslav. Bratislava : VEDA, 2002, s. 17.

⁶ Súvislosti načrtáva PEKŇÍK, *Miesto*, ref. 2, 28-33.

⁷ Valné shromaždenie Slovenského Spolku. *Národné noviny*, 27, č. 244, 29. 10. 1896, s. 3-4.

⁸ *Národné noviny*, 28, č. 40, február 1897, s. 3. (Správa – list pod pseudonymom M. – ský.)

⁹ KOVÁCSOVÁ, Anna: Bobula a Hodža v zrkadle dokumentov. In: *Szlovák életpályák a dualizmuskori Budapestten. Slovenské životné dráhy v Budapešti v období dualizmu. Ján Nepomuk Bobula – Milan Hodža*. Ed.: Kováca, Anna – Szabó, Orsolya. Budapest 2003, s. 99.

Od začiatku sa M. Hodža zároveň zapájal do spoločných aktivít študentov nemaďarských národov. Na ich večierku 9. decembra 1896 predniesol za Slovákov zdravicu na počesť Rumunov.¹⁰ Túto oblasť angažovania sa dokumentuje aj prvý Hodžov príspevok (vo forme listu) v Národných novinách pod pseudonymom. Informuje v ňom, že maďarskí študenti univerzity odmietli výzvu predsedu ich spolku, aby do neho vstúpili aj nemaďarskí kolegovia, a preto si zvolili predsedu nového. Hodža tento skutok pokladal za dôkaz, že nemaďarskí študenti nie sú v maďarskom univerzitnom spolku žiaduci, z morálneho hľadiska preto odmietol akékoľvek zblížovanie s týmto spolkom: „*Trpme radšej, než by sme sa zapredali necudnej poláhobe žiť si pohodlne, s prúdom plávať; zostaňme radšej neuznanými, opovrženými, ale pridržajme sa pevne, neodtržiteľne svojho národného presvedčenia...Talent nemusí utonúť v nepriazni časov, lež áno, vyvinie sa v tíšine.*“ Sebavedomie, rozhodnosť a hrdosť sa zračí v záverečnej sentencii: „*Item, my sme – Boga mu! – nevstúpili do žiadneho spolku a cítime sa pritom výborne.*“¹¹ Na zhromaždení slovenských, srbských a rumunských univerzitných študentov 6. novembra 1897 v Budapešti zvolili za Slovákov Hodžu do funkcie hlavného predsedu. Predniesol návrh prijatej rezolúcie, ktorá vyslovila aj nespokojnosť s postupom politických predstaviteľov troch nemaďarských národov a vyzvala ich k aktivite v zápase za demokratické práva.¹² Programová línia spolupráce predstaviteľov nemaďarských národov sa stala stabilnou súčasťou ďalšieho smerovania jeho záujmov.

Ďalším priestorom záujmu M. Hodžu sa stalo prostredie slovenských robotníkov v Budapešti. Do prvého čísla Hlasu napísal krátky článok, kde prejavil porozumenie pre príčiny angažovanosti robotníkov v socialistickom smere. Podčiarkol, že „*ani jeden, ani ten najzaslúžitejší národovec nenie oprávnený smýšľať o slovenských socialistoch ako o odpadlíkoch*“.¹³ Patril k tým, ktorí pochopili potenciál organizovania sa robotníctva, a preto podporovali a presadzovali uznanie sociálnodemokratického smeru za organickú zložku slovenskej politiky. Článok a jeho autor sa dostali do pozornosti najvyšších vládnych kruhov, keď ministerský predseda Dezső Bánffy požiadal ministra spravodlivosti Sándora Erdélya o dozor nad Hlasom, lebo už v prvom čísle zaujíma stanovisko „*česko-slovenskej jednoty, teda panslávskeho sna*“, pričom osobitne zdôraznil, že článok o budapeštianskych slovenských socialistoch sa stavia za socializmus.¹⁴ Hodža patril roku 1899 k 60 zakladajúcim členom *Poučného slovenského robotníckeho spolku v Budapešti*, avšak táto akcia bola znemožnená, lebo minister vnútra, ktorému pred-

¹⁰ Večierok univ. štud. mládeže nemaďarských národností. *Národné noviny*, 27, č. 282, 14. 12. 1896, s. 3.

¹¹ HODŽA, Milan (M. H.): Maďarskí a nemaďarskí univerzitní poslucháči. *Národné noviny*, 27, č. 290, 23. 12. 1896, s. 1-2.

¹² HODŽA, Milan: *Články, reči štúdie, I. Aktivita a demokratizmus v slovenskej politike od r. 1898 do r. 1906*. Praha 1930, s. 3-5.

¹³ HODŽA, Milan (H.): Slovenskí socialisti v Pešťbudíne. *Hlas*, 1, č. 1, s. 23.

¹⁴ *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában, II. 1898 – 1900*. Ed.: KEMÉNY, G. Gábor. Budapest 1956, s. 771.

ložili stanovy na schválenie, oznámil mestskému zastupiteľstvu v Budapešti, že podľa nariadenia z roku 1875 môže národnostný spolok vzniknúť len ako literárny a kultúrny, a označenie „slovenský“ (v origináli dokumentu „tót“) v názve robotníckeho spolku byť nemôže.¹⁵

Žurnalistická tvorba tvorila dominantné pole verejného pôsobenia M. Hodžu. Jeho politické názory a postoje sa v predmetnom období do založenia Slovenského týždenníka roku 1903 dostávajú k slovenskej verejnosti prostredníctvom štyroch periodík: *Slovenské listy*, *Hlas*, *Slovenský denník* a *Ludové noviny*. Prax parlamentného korešpondenta novín *Neues Budapest Abendblatt* s podtitulom *Liberales Organ*, ktoré vychádzali od októbra 1899 (s prestávkou od novembra 1899 do januára 1900)¹⁶, nesporne poskytla M. Hodžovi cenné skúsenosti o pôsobení zákonodarného zboru a prezentácii politických strán prostredníctvom svojich poslancov. So stručnými záznamami z rokovania snemu sa stretávame aj v Slovenskom denníku. Možno povedať, že na základe tejto praxe absolvoval Hodža prípravu na vydávanie Slovenského týždenníka roku 1903, ktorým začal novú etapu pôsobenia nielen v žurnalistike, ale predovšetkým si cez vlastný tlačový orgán budoval cestu do politiky. Hodža však začal písať najprv do Národných novín, v jeho hesle však L. V. Rizner zaznamenáva len jeden príspevok vo forme listu. Podľa pseudonymu sú indície aj o Hodžovom autorstve druhého listu,¹⁷ obsah ďalších správ túto možnosť naznačuje. Údaje o Hodžových článkoch v prvom Slovenskom denníku nie sú úplné, keďže zostavovateľ nemal k dispozícii čísla 2 – 17 prvého ročníka, a druhý ročník už presahoval časový záber bibliografie.¹⁸ M. Potemra uvádza, že v I. ročníku Slovenského denníka vyšlo 84 čísel a v II. ročníku len 19 čísel,¹⁹ ktoré vyšli do 23. januára 1901, zachované je však číslo 20 z 26. 5. aj číslo 25 z 2. júna 1901. Príčiny takejto dlhšej prestávky vo vydávaní tkvejú v pretrvávajúcich finančných problémoch.

Okolnosti zakladania Slovenského denníka poznačila skutočnosť, že problémy Slovenských listov, kde určitý čas bol M. Hodža redaktorom, a najmä ich zánik 11. novembra 1899 v dôsledku stiahnutia kaucie podnikateľmi z Ružomberka a Liptovského Mikuláša vyvolávali potrebu nového, na ľudové vrstvy orientovaného politického periodika.²⁰

¹⁵ *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*, II. 1892 – 1900. Ed.: Kemény, G. Gábor. Budapest 1956, s. 823-824

¹⁶ ŠTEFÁNEK, Anton: *Milan Hodža. Životopisný nástin*. Bratislava 1938, s. 30.

¹⁷ (H.): Tanečná zábava Slovenského Spolku. *Národné noviny*, 28, č. 53, marec 1897, s. 3.

¹⁸ Bibliografia písomníctva slovenského na spôsob slovníka od najstarších čias do konca r. 1900. Diel druhý. Zostavil: Rizner, Ľudovít Vladimír. Turčiansky Sv. Martin 1931, s. 108-109. Univerzitná knižnica v Bratislave, jediná na Slovensku, má vo fonde len tie zachované exempláre, ktoré podľa označenia pochádzajú od L. V. Riznera. V Slovenskej národnej knižnici v Martine je podľa katalógu len 5 čísel z roku 1900.

¹⁹ Bibliografia slovenských novín a časopisov do roku 1918. Zostavil: Potemra, Michal. Martin 1958, s. 99.

²⁰ JANŠÁK, Štefan: *Život Dr. Pavla Blahu. Slovenské národné hnutie na prahu XX. storočia*. Zv. I., Trnava 1947, s. 279-282.

Ponuku redigovať Slovenský denník dal M. Hodžovi v Budapešti kníhtlačiar a vydavateľ Viktor Székely. Napriek popularite novín vydavateľ ich chcel čoskoro predať vláde, preto sa M. Hodža usiloval získať vplyvné slovenské kruhy pre hmotnú podporu na pokračovanie vydávania. Napokon vydavateľ poskytol Hodžovi Slovenský denník výhodne.²¹

Skutočnosť, že vo veku 22 rokov sa stal M. Hodža redaktorom prvého Slovenského denníka, ktorý začal vychádzať 2. októbra 1900, dokumentovala nielen nezvyčajnú dávku ambícií a odvahy, ale i cieľavedomé presvedčenie o vlastných predpokladoch a schopnostiach zastávať takýto post vo verejnom dianí. Tým zároveň naznačil seriózne zdôvodnené rozhodnutie orientovať svoju profesionálnu cestu práve na pole žurnalistiky a politiky. Keďže Slovenský denník mal podtitul *Časopis ľudový*, jeho poslaním bolo podieľať sa najmä na všeobecnom politickom, vzdelávacom a osvetovom pôsobení medzi ľudovými vrstvami. V dostupných číslach Slovenského denníka nachádzame rad Hodžových článkov s takýmto zameraním. Majú zväčša charakter glos, keďže s obsiahlejšími staťami zásadného charakteru sa stretávame až v *Hlase*.

V programovom úvodníku Slovenského denníka sa stroho konštatuje: „Politikou sa zaoberať nebudeme. „Slovenský Denník“ je časopis nepolitický. Politické udalosti jednoducho len opíšeme bez toho, že by sme o nich uvažovali. Ale aby obraz tých udalostí bol čím dokonalejší, budeme uvádzať... politické úsudky rozmanitých časopisov politických, slovenských a iných.“²² Takáto charakteristika a vymedzenie zamerania na oblasti záujmu periodika však neznamenal, že by vylučoval aspoň nepriame vyjadrovanie vlastných politických postojov. Podľa svojho zamerania noviny prinášali informácie často s nezastretým politickým nábojom, keďže sa, prirodzene, týkali skutočností v kontexte politicko-spoločenskej reality. Už fakt, že išlo o slovenské noviny a ich redaktor bol aj vládny kruhom dostatočne známy svojim verejným účinkovaním, svedčil, že Slovenský denník nebolo možné chápať ako politicky sterilný či neutrálny tlačový orgán, lebo sa jasne zaradil k ostatným tlačovým orgánom, ktoré patrili do sféry národného hnutia. Stojí za zmienku, že práve v deň začiatku vydávania Slovenského denníka Vavro Šrobár v liste T. G. Masarykovi uvádza aktívnu účasť hlasistov na tejto akcii, ktorú pokladali za veľmi dôležitú. Vystihol najmä podstatu „nepolitického“ charakteru novín: „Denník tento nebude dělat politiku, ale může citovat mínění jiných časopisů a tak jen formálně se nebude vlastní politikou zabývat.“²³

Keď sa M. Hodža stal v decembri 1900 aj majiteľom Slovenského denníka, posilnila sa aj jeho pozícia, ktorá ho utvrdzovala, že sa nechcel viazať na nijaký ideový a politický prúd a mienil postupovať ako samostatná osobnosť s originálnymi predstavami a postupmi v slovenskej politike a verejnom dianí. Zároveň vlastníctvo periodika zna-

²¹ ŠTEFÁNEK, Milan Hodža, ref. 16, s. 31; VOTRUBA, Slovensko, ref. 1, 252-253.

²² Slovenskému obecnstvu. Slovenský denník, 1, č. 1, 2.10. 1900.

²³ Z korešpondencie predstaviteľov českého a slovenského národného hnutia na prelome 19. a 20. storočia. II. časť. Ed.: Jirásek, Josef. In: *Historický časopis*, 17, č. 3, 1969, s. 428. List V. Šrobára T. G. Masarykovi z 2. 10. 1900.

menalo zámer umocniť jeho národnú líniu a približovanie sa adresátom predovšetkým z ľudových vrstiev.

Zrod Slovenského denníka sa stretol vo vládných kruhoch s pozornosťou a vyvolal rýchlu reakciu. Štátny tajomník na ministerstve kultúry a školstva Mihály Zsilinszky sa 29. októbra 1900 obrátil listom na ministerského predsedu Kálmána Szélla, aby proti denníku vydávala vláda podobné noviny s rovnakou cenou (1 grajciar, t. j. 2 haliere) a na ich predaj využívala kupcov, kramárov a krčmárov. Príznačné sú dôvody na podporu tejto vládnej protiakcie. Charakterizoval redaktora M. Hodžu ako osobu „*panslávského smeru*“ a vydavateľa Viktora Székelya ako podnik, ktorý ponúka zisk. Zdôraznil, že ochrancom denníka je Hlas, „*vestník česko-slovenskej jednoty*“. Potrebu obrany odôvodnil argumentom, že denník je vydávaný s českou pomocou, a tak vonkajšieho nepriateľa s vnútorným privedie do záujmového spoločenstva a spustošia hneď rozkývaný pokoj Hornej zeme. Odporúčal, aby ho ministerský predseda vyzval na podanie návrhu v tejto záležitosti. Svoju argumentáciu zvýraznil dodatkom, že v ostatných rokoch vznikli štyri slovenské časopisy a všetky nepriateľského zmysľania.²⁴ Podčiarkol potrebu reagovať na agitáciu „*panslávskych a ľudových politických slovenských novín*“ pred blížiacimi sa voľbami do snemu, a o sebaobranne prostriedky majú dbať hornouhorsí poslanci a osobitne vládna Liberálna strana.²⁵ O deň neskôr sa na M. Zsilinszkého vo veci Slovenského denníka obrátil Adolf Pechány, redaktor provládnych Slovenských novín. Uviedol, že Slovenské noviny v ostatných rokoch dokázali veľmi dobre súperiť s martinskými „*panslávskymi*“ novinami a ich vplyv na slovenský ľud vedeli vo veľkom vyvažovať. Po vzniku Slovenského denníka však klesol o Slovenské noviny záujem. Najväčšiu pozornosť venoval Pechány zameraniu a vplyvu Slovenského denníka na čitateľskú verejnosť. Informoval, že M. Hodža je synovec Michala Miloslava Hodžu, ktorý vystupoval roku 1848 na strane Jozefa Miloslava Hurbana. Pripomenul Hodžov post spolupracovníka v Slovenských listoch u Karola Salvu, „*vykričaného národnostného agitátora*“, ktorý v nejednom článku dal dôkaz „*národnostného fanatizmu*“. Hodžu zaradil do skupiny mládeže okolo Hlasu, ktorý propaguje „*česko-slovenskú jednotu*“. Uznal síce opatrnosť a zdržanlivosť Slovenského denníka, ktorý nebol politickým periodikom, pri uverejňovaní politických správ, avšak dodal, že správy o národnostnom hnutí zaujímajú v ňom popredné miesto. Negatívny postoj umocnil príkladmi, že Slovenský denník, ako ostatné „*panslávске noviny*“, tiež hovorí o „*slovenskom národe*“, a Slovákmi obývanú Hornú zem („*a tótok lakta Felvidék*“) dôsledne nazýva „*Slovensko*“, akoby toto územie tvorilo „*osobitný slovenský okres*“, a o slovenskom národnostnom útlaku „*hudie tú istú pieseň*“ ako ostatné „*panslávске noviny*“. Pechány oznámil, že sa dopyčul o zložení kaucie majiteľom a v decembri 1900 by sa stal Slovenský denník politickými novinami: „*Hneď potom sa začne naozaj národnostné agitovanie s tým zápalom, ktorým Hodža aj medzi svojimi druhmi vyčnieva.*“ Podľa poznania Pechányho M. Hodža „*priklá-*

²⁴ Ludové noviny, Slovenské listy, Hlas a Slovenský denník.

²⁵ Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában, III. 1900 – 1903. Ed.: Kemény, G. Gábor. Budapest 1964, s. 105.

ňa sa na každú krajnosť.“²⁶ Výsledkom tejto protiakcie bolo, že Slovenské noviny roku 1901 začali už vychádzať denne okrem nedele a sviatkov.

S iniciatívou, aby Slovenský denník nebol závislý od V. Székelya, začal M. Hodža už krátko po vzniku novín. Uvedomoval si chýbajúci potenciál denného vydávania periodika v štruktúre národnej tlače, najmä s ohľadom na jeho využívanie pre politickú a občiansku osvetu čitateľov z ľudových vrstiev. Viaceré stránky tohto procesu snáh o získanie denníka pre potreby Slovenskej národnej strany, v ktorom Hodža zohrával ústrednú postavu, najmä pozadie rokovaní, úlohu osobných vzťahov, objektívnych podmienok a možností i subjektívnych motivácií odráža zachovaná korešpondencia.

Na odporúčanie V. Šrobára sa v novembri 1900 M. Hodža obrátil na Vladimíra Makovického v Ružomberku v záležitosti poskytnutia kaucie, keďže „podnik je istý, potrebný – ba snáď za našich okolností nevyhnutný“. Dôvodom na prevzatie Slovenského denníka bol aj argument, že od 1. januára 1901 sa stanú Slovenské noviny denníkom a dovtedy „musí mať už Denník pôdu“. Na obavy V. Makovického, že kauciu môžu ohroziť tlačové procesy, Hodža odpovedal predsavzatím: „Chcem politisovať oportúnne, teda mierne.“ Hodža uviedol, že jeho spolupracovníkom bude Eduard Šándorfi a pre orientáciu pridal koncept „Vyzvanie ku založeniu nového podniku «Slovenského Denníka» v Budapešti“, ktorý zostavil práve Šándorfi. Elaborát zdôraznil, že Slováci nemajú svoj vlastný, nezávislý denník, „ba vôbec nielo žiadnych slovenských novín, ktoré by zodpovedaly požiadavkám modernej žurnalistiky“. Nový denník mienili položiť „na základ kresťansko-sociálny v duchu ovšem národnom“. Okrem úlohy „brániť nábožný charakter našich rodákov obojeho vierovyznania“ v politickej oblasti bude heslom „vždy a všade povedomie ľudu budiť a tiež vždy a všade chrániť sa vyvolania odporného smeru vtedy, keď by sa dokazovalo, že je to pre celistvosť národa viac škodným nežli osožným“. Slovenský denník mal mať „úplnú nedvislosť“ od politických strán a „vždy len také stanovisko voči stránkam zachovať treba, aby sme politickým právam celého národa nášho čo najviac osožnými boli“. Načrtol tiež rozpočet novín a ich rozširovania s možným optimistickým výhľadom, lebo „pri spolupracovaní tých najlepších síl taký zdokonalený, na úroveň modernej žurnalistiky povýšený denník môže nepredvídaný vychodiacich čísel počet časom obsiahnuť.“ Rátalo sa, prirodzene, s M. Hodžom ako hlavným redaktorom a vytvorením konzorcia, ktoré sa bude starať o hospodársku stránku.²⁷ Na základe tohto elaborátu malo ísť o všeobecný typ národného denníka s obsahovou tendenciou pridržiavať sa línie presadzovania celonárodných politických a spoločenských záujmov a potrieb.

M. Hodža oslovil V. Šrobára, kontaktnú osobu v Ružomberku, aby dostal odpoveď od V. Makovického. V prípade jeho odmietnutia zložiť kauciu, mal Šrobár o tejto záležitosti hovoriť aj s K. Salvom. Ak by sa otázka kaucie nevyriešila, vzniklo by na vydávanie Slovenského denníka konzorcium. Hodža zdôraznil, že mu „o majiteľstvo neide,

²⁶ *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*, III. 1900 – 1903. Ed.: Kemény, G. Gábor. Budapest 1964, s. 106-107.

²⁷ Slovenský národný archív (ďalej SNA) Bratislava Fond ďalej f.) Vladimír Makovický, šk. 4/ Korešpondencia. List M. Hodžu V. Makovickému z novembra 1900.

ba naopak, mne to nijako nepristojí, aby som ja, človek bez krajciara, bol majiteľom Denníka, a to samotným majiteľom!!“ Informoval, že „Ohlas“ o novinách je pripravený do tlače a na podpisovanie.²⁸ Keďže Hodža dostal od Šrobára oznámenie, že kaucia z Ružomberka je možná, celý problém predostrel V. Makovickému priamo. Osvetlil, že od začiatku zamýšľal získať Slovenský denník od V. Székelya na základe vzájomnej dohody, aby noviny mohol viesť samostatne a v jasnej línii, lebo „bezfarebný časopis Slováci neradi“ a treba „poriadny, našský Denník“. Za najvhodnejší pokladal „smer ovšem národný, no s náterom silne kresťansko-sociálnym. Som ináče «Hlasistom», teda kladiem váhu na veci domáce bez nebezpečného pre kauciu kriklúnstva.“ Hodža naliehal na urýchlené rozhodnutie o kaucii, lebo chcel Slovenský denník naďalej udržať ako konkurenciu Slovenským novinám, ktoré majú byť tiež „krajciarový denník“.²⁹ Zakrátko v urgencii V. Makovickému oznámil, že na manipulačný kapitál na vydávanie Slovenského denníka má prisľúbenú sumu od tých, ktorí by tvorili majiteľské družstvo a vedením jeho administrácie poveria Jána Alojza Wagnera.³⁰

V prvom čísle „nového“ Slovenského denníka M. Hodža, jeho majiteľ, vydavateľ a zodpovedný redaktor, s pátosom oznámil verejnosti: „Slovenský ľud má svoj Denník, neodvislý na všetky strany, vydávaný len s tým cieľom, aby Slovák mal svoj každodenný časopis, písaný nie len v jeho reči, ale mužne a úprimne zastupujúci všetko to, čo je Slovákov drahé...slovenský ľud bez svojského, na moderných základoch sbudovaného časopisu ohrozený by bol so všetkých strán, bez obrany.“³¹ Tento krok treba považovať nielen za Hodžov osobný úspech, ale aj za prelomovú zmenu v slovenskej žurnalistike, hoci k završeniu zámeru chýbalo zabezpečenie politického charakteru novín.

Záujem o Slovenský denník ožil v súvislosti s rozhodnutiami Slovenskej národnej strany prijať programové a organizačné opatrenia, aby strana bola pripravená postaviť svojich kandidátov vo voľbách do snemu na jeseň 1901. Na valnej porade SNS 11. apríla 1901 dal návrh na vydávanie, ešte pred voľbami, politicky zameraného ľudového denníka „v Pešti“ Jozef Burjan z Ružomberka. Porada rozhodla požiadať V. Šrobára, účastníka porady, o vypracovanie rozpočtu novín.³² J. Burjan a V. Šrobár podali na požiadanie rozpočet plánovaného ľudového denníka Matúšovi Dulovi ako predsedovi politického odboru strany. Po rokovaníach s M. Hodžom, E. Šándorfim a Jozefom Gregorom navrhovali, aby priamo funkcionári strany na vidieku rozširovali Slovenský denník, „ktorý p. Hodža ide behom 2 týždňov vydávať na svoje riziko až do 1. sept., resp. až do usnesenia augustovej porady strany“. Odporúčali, aby M. Dula informoval M. Hodžu, že môže dovtedy, kým Slovenská národná strana neprevezme denník do svojej správy,

²⁸ SNA Bratislava, f. Vladimír Makovický, šk. 4/ Korešpondencia. List M. Hodžu V. Šrobárovi z 2. 12. 1900.

²⁹ Tamže. List M. Hodžu V. Makovickému z 5. 12. 1900.

³⁰ Tamže. List M. Hodžu V. Makovickému z 10. 12. 1900.

³¹ Slovenskému obecnstvu. *Slovenský denník*, 1, č. 80, 23. 12. 1900.

³² Archív literatúry a umenia SNK, Martin. F.37 X 3. Zápisnica z „národnej porady“ SNS 11. 4. 1901.

„písať a podporovať našu stranu a hájiť jej záujmy voči iným stranám“. Zároveň by mala strana zložiť potrebnú kauciu. Náklady na druhého redaktora J. Gregora by mali niesť členovia strany z Ružomberka.³³

V nejasnej a hektickej situácii M. Hodža oslovil 7. mája 1901 vo veci priamo M. Dulu, ktorý potom dvakrát rokoval v Ružomberku. Výsledkom bola dohoda, že od 1. júla 1901 začne v Budapešti Slovenská národná strana „lacný denník pre náš ľud vydávať, ak sa podarí získať vhodného hlavného redaktora, „ktorý svojou väčšou skúsenosťou, svojím chladnokrvnejším temperamentom bude výboru nášmu (Ústredný výbor SNS, pozn. M.P.) zárukou za to, že list náš pri vŕskej radikálnosti bude obozretne vedený“. Znamenalo to jednoznačné odmietnutie Hodžovej ambície a snáh viesť Slovenský denník. Podľa Dulu ani porada zainteresovaných osôb v Martine, ani v Ružomberku „sa s Vaším chéf-redaktorstvom neuspokojila“, ale „akcentovali Vašu spoluprácu v postavení hl. spolupracovníka, pol. Článkára“. Poverenie na post hlavného redaktora mal dostať J. A. Wagner, a ďalšími dvomi hlavnými spolupracovníkmi sa mali stať Jozef Ruman a J. Gregor. Súbežne Dula informoval o záležitosti aj J. A. Wagnera. Oslovil ho, či prijme funkciu hlavného redaktora a za akých podmienok. Návrh rátať s tým, že Wagner bude pôsobiť v Slovenskom denníku popri svojom zamestnaní tak, aby „z času na čas ovšem aj niečo pre list napísali, ale hlavne revisiu nad cudzími prácami prevádzali. Bojíme sa, že by mladší ľudia, ktorí pri liste čo spolupracovníci aplikovaní budú, bez dozoru usadlejšieho, zkušenejšieho hl. redaktora snadno dali sa zachvátiť a publikovali, z čoho by podnik žiadnej radosti nemal.“³⁴

M. Hodža však vydával Slovenský denník „v záujme časopisu samého“ od 26. mája 1901 ďalej, bolo to však len niekoľko čísel, a od M. Dulu očakával výsledok riešenia.³⁵ Proponovaný hlavný redaktor novín J. A. Wagner bol voči Hodžovi kritický a skeptický, lebo „lahko berie všetky veci...a súhlasím úplne s tou mienkou, že naša národná strana nesmie sa popáliť – jednotlivec môže to skôr znieť, ako celá strana“. Opatrnosť v tomto smere bola vo vedení SNS odôvodnená, keďže s pôsobením Slovenského denníka by sa, prirodzene, spájala aj autorita a dôveryhodnosť strany. Wagner vyjadril ochotu prevziať vedenie Slovenského denníka s podmienkou, že ak má byť za noviny morálne zodpovedný, chce naň aj fakticky vplývať, nielen dať svoje meno. Deklaroval, že sa stále pridržiaval „martinského“ alebo konzervatívneho smeru a nechcel by spôsobovať nijaké roztržky v strane. Cíti sa „poslušný rozkazom národnej strane“, a preto prijal aj túto úlohu. Z hlavných spolupracovníkov poznal len Hodžu: „Viem, že nie je veľmi spoľahlivý a preto musela by byť disciplína ostrá.“ Odkryl zároveň svoj pohľad na taktický postup vo vedení SNS: „Vždy bola chyba, vešať sa o Hodžov Slov. Denník. Lebo je potrebný taký časopis, lebo nie. Jestli áno, malo sa povedať, že sa taký založí – a až druhá otázka mala

³³ Archív literatúry a umenia SNK, Martin. F. III/ C 624. List J. Burjana a V. Šrobára M. Dulovi zo 4. 5. 1901.

³⁴ Tamže. F. I/A 303. Listy M. Dulu M. Hodžovi a J. A. Wagnerovi zo 14. 5. 1901.

³⁵ Tamže. F. I/A 468. List M. Hodžu M. Dulovi z 26. 5. 1901.

*byť, či sa má Slov. Denník prevziať. Takto ale ostal vždy len Hodža v popredí, a jemu je ľahko potom podmienky klásť.*³⁶

Nemohlo ostať pre M. Hodža úplným tajomstvom, že jeho osoba je predmetom dôverných diskusií. Sám vyslovil prosbu M. Dulovi, aby sa nezabudol počas pobytu v Budapešti stretnúť spolu aj s E. Šándorfim: „*Tak mnoho zaujímavého by sme Vám vedeli narozprávať, že sa to na papier hodiť nedá.*“³⁷ Hodža oznámil už zo Sučian, svojho rodiska, kde sa v blízkosti Martina zdržiaval, Dulovi, že prijme spoluprácu v Slovenskom denníku, a vydávanie novín do 15. 9. 1901 zastavil. Informoval ho tiež, že „*s vypracovaným konceptom*“ chce ísť do Ružomberka.³⁸

Situácia okolo obsadenia postu hlavného redaktora bola natoľko komplikovaná, že M. Dula vyzval E. Šándorfiho, aby prevzal „*hlavné a zodpovedné redaktorstvo*“ so spolupracovníkmi M. Hodžom a J. Gregorom.³⁹ To znamenalo, že J. A. Wagner už neprichádzal do úvahy na čelo Slovenského denníka. Tento Dulov pokus sa však nestrelol s pozitívnymi postojmi Šándorfiho. Otvorene oznámil, že bol ochotný vzdať sa redaktorstva v Kresťane a postaviť sa na čelo Slovenského denníka s podmienkou, „*aby sme program ľudovej strany celý jako je zadržali*“. Odôvodnil to taktickou potrebou zostať pri tomto programe, ako začínať s novým, lebo katolícke prostredie je náklonejšie pokračovať „*pod plášťom strany ľudovej*“, a až postupne dospieť „*ku prijatiu národného programu*“. Hoci Šándorfi neprijal ponúkaný post, odporučil, aby SNS svoj zámer uskutočnila, keďže denník alebo týždenník strana potrebuje, „*a síce taký, ktorý vychodil by z Pešte*“. Upozornil, že tento časopis by Martinu neškodil, ale je potrebný v daných okolnostiach, „*kde sa Martinu na všetky strany ubližuje, akoby nič praktického nechcel podujat*“. Zaiste nie v súzvuku s martinskými činiteľmi hodnotil: „*Hodža je dobrá sila; a nech si hovorí kto chce čo chce, ja na veky budem tordiť, že Hodža ako novinár je medzi nami slovenskými novinármi chlap na mieste.*“ Vychádzal z osobných skúseností zo spolupráce v Slovenskom denníku. Prejavil ochotu písať do Slovenského denníka a „*v spoločných konzultáciách mohol by som vplývať na smer časopisu*“.⁴⁰ V ten istý deň Dula len stroho informoval Wagnera, že práce na denníku ešte nie sú skončené a záležitosť sa bude riešiť na augustovej porade strany, preto mu definitívnu odpoveď musí odložiť.⁴¹

Počas pobytu v Sučanoch sa M. Hodža vehementne usiloval do posledného času, aby otázka Slovenského denníka bola vyriešená pre neho priaznivo.⁴² Zúčastnil sa na rokovaní porady SNS 7. augusta 1901, kde padlo rozuzlenie komplikovaného a pre činiteľov strany aj delikátneho problému. M. Dula podal informácie o prípravách den-

³⁶ Archív literatúry a umenia SNK, Martin. F. I/A 1667. List J. A. Wagnera M. Dulovi z 13. 6. 1901.

³⁷ Tamže. F. I/A 468. List M. Hodžu M. Dulovi z 15. 6. 1901.

³⁸ Tamže. F. I/A 468. List M. Hodžu M. Dulovi z 10. a 20. 7. 1901.

³⁹ Tamže. F. III/C 878. Koncept listu M. Dulu E. Šándorfimu z 26. 7. 1901.

⁴⁰ Tamže. F. I/A 1469. Odpoveď E. Šándorfiho M. Dulovi, list nedatovaný.

⁴¹ Tamže. F. III/C 878. Koncept listu M. Dulu J. A. Wagnerovi z 26. 7. 1901.

⁴² Tamže. F. I/A 468. Listy M. Hodžu M. Dulovi z 10. 7., 20. 7. a 2. 8. 1901.

nika od predošlej porady a postavil zásadné otázky, či sa má k vydávaniu pristúpiť a či sa má publikovať prihlas pre verejnosť. V rozprave sa pozitívne vyjadril A. Hlinka, M. Hodža, Jozef Minárik a V. Šrobár, proti boli Jur Janoška a Peter Kompiš. Po diskusii väčšina síce súhlasila s rozposlaním vyzvania na podporu denníka, „*navrhovatelja avšak nahliadnúc, že by financírovanie denníka sotva sa vydarilo, vzali svoj návrh nazpät'*“.⁴³ Tým sa celá záležitosť pre stranu, a osobitne vo vzťahu k Hodžovi, uzavrela. SNS išla do volebnej kampane bez zamýšľaného agitačného prostriedku. Pre Hodžu sa ukončila fáza nádeje na úzku súčinnosť s vedením SNS, keďže ho ani nezvolili do 41-členného Ústredného výboru. Neviazaná pozícia mu však umožňovala vyslovovať sa o národných otázkach s kritickým odstupom a klásť si nové ciele sebarealizácie v politickom a verejnom živote.

Ilustratívne príklady približujú, v akých vonkajších a vnútorných dimenziách M. Hodža chápal a prekonával prvoplánové pohľady na slovenskú otázku nielen v aktuálnej dobe, ale aj v horizontoch a tendenciách prebiehajúcich civilizačno-kultúrnych premien.

Vstup do 20. storočia privítal M. Hodža myšlienkami o budúcnosti, či bude mať slovenský ľud príčinu, aby povedal, že nastala „*doba ľudskosti*“. Charakterizoval ju gnómicky: „*Sloboda každého jednotlivca a sloboda národov, bratstvo a rovnosť medzi ľuďmi bez ohľadu na ich halenu a pôvod: toto ovocie sa nám dosiaľ urodilo, v nadchádzajúcej budúcnosti nám dozreje a treba nám ho sobrať.*“ Heslá Francúzskej revolúcie a myšlienky humanizmu sa aj neskôr stávali často opornými piliermi Hodžových úvah o podstate demokracie a ľudských právach s kritickým poukázaním na pomery v Uhorsku, kde rozsiahle šľachtické privilégiá a hospodárske pozície poznačovali politický systém, právny poriadok a uplatňovanie štátnej moci a verejnej správy. Na rečnícku otázku, či nové storočie bude germánske alebo slovanské, odpovedal s nadnárodným hodnotovým nazeraním: „*Nech bude XX. stolieť vekom skutočnej demokracie a ľudskosti, ktorá všetek ľud, každého človeka a každý národ rovnakou mierou požehnáva.*“⁴⁴

Myšlienky aktivizmu uplatnil M. Hodža v kritériách „*národovectva*“, „*lásky k národu*“: „*Ja za národovca nepovažujem toho, kto kričí, ale toho, kto pracuje. U mňa väčším národovcom je ten, kto čo len v jednej kolónii pričínil sa o povznesenie mena slovenského, o pokrok duševný a hmotný svojich rodákov.*“⁴⁵ Priniesol aj presnejšiu definíciu tohto pojmu: „*Národovcom je každý, kto miluje národ, inými slovami: kto koná prácu národu prospešnú, tedy kto snaží sa o jeho mravné i hmotné pozdvíženie, kto činnú účasť berie v práci národnej, v práci rozmnoženia a zveladenia majetku národného.*“ Podobne jadrným spôsobom určil aj obsah pojmov „*národná práca*“ a „*národná otázka*“: „*Obmedziť sa však výlučne na činnosť literárnu nestačí. My nesmieme zanedbávať ani ostatné odvetvia „práce národnej“. Menovite dvíhať musíme vedľa otázky osvetnej i otázku hospodársku, lebo veď sila a neodvislosť hos-*

⁴³ Slovenský národný archív, Bratislava. F. Slovenská národná strana 1896 – 1914. Kniha zápisníc. Zápisnica z porady SNS 7. 8. 1901.

⁴⁴ HODŽA, Milan: Nový vek. *Slovenský denník*, 2, č. 1, 1. 1. 1901.

⁴⁵ HODŽA, Milan: Pomýlené náhľady. *Slovenský denník*, 1, č. 40, 11. 11. 1900.

podárska je podmienku svobody národnej. Ten národ, ktorý je hospodársky slabý, podrobený, vždy ťažko domáha sa svojich práv politických. Naproti tomu národ hospodársky silný, samostatný ľahko domôže sa i národnej samostatnosti....Otázka národná obsahuje tedy otázku vzdelanostnú (školsťvo a veda, literatúra, umenie atď.), otázku hospodársku (poľné hospodárstvo, remeslá, priemysel, obchod a dopravníctvo).“⁴⁶ Práve v národnom záujme Hodža vyzval, aby sa slovenské banky a sporiteľne nestarali len o dividendu, ale aby samy zakladali na pomoc ľudu úverné a potravné družstvá, lebo „čo je nie ľudové, demokratické, to nie je ani národné...jestli chceme byť národní, buďme v prvom rade ľudoví, demokrati. Protivné názory sú nám záhubné“.⁴⁷ Pri uvedenom námete myslel na široký rámec „hospodárskej organizácie slovenského ľudu“ a tejto otázke venoval sústavnú pozornosť vo svojej programovej koncepcii slovenskej politiky, kde medzi ústrednými pojmami zaujímali čelné a ťažiskové miesta práve atribúty národný, ľudový a demokratický.

V čase intenzívnych verejných i dôverných diskurzov o prípravách Slovenskej národnej strany na opätovný vstup do volebného zápasu o poslanecké mandáty v uhorskom sneme M. Hodža nielen registroval povzbudzujúce posuny smerom k organizovaniu národnej činnosti, ale iniciatívne podčiarkol napríklad špecifický význam organizácie národných podujatí aj v mestách, kde sa postupne utvorili strediská maďarizácie. Prípomenuť, „čo bol napríklad dakedy Prešporok, „Bretislava nad Dunajom“, čo bola Pešť, keď tu bývali mnohí slovenskí literáti a prední mužovia, keď tu vychodily Pešťbudínske Vedomosti.“ Vyzval mladú inteligenciu, aby sa usádzala v mestách a upozornil najmä na „slovenský východ“ a mestá, „ktoré ležia asi na hranici slovensko-maďarskej“.⁴⁸ Taktiež výsostne kultúrna téma dostala u M. Hodžu národnoobranú politickú ostrosť: „V ktorom mestečku by raz bolo divadlo, tam sa už učinil prvý krok k posbieraniu slovenskej spoločnosti. V ktorom mestečku raz na javišti odznelo slovo slovenské, tam náš „jazyka dar“ povznesený je nad hany, úšklabky a tupenie našich národných protivníkov.“⁴⁹

So Slovenským denníkom sa spája genéza Hodžovej koncepcie agrárneho smeru v slovenskej politike a národnom živote vôbec: „Národ slovenský je v prvom rade roľnícky....Prvotriednou úlohou národnej činnosti musí nám byť teda organizácia roľníctva. Tu pravda musíme sa zcela rozhodne odtrhnúť od tej našej «staronárodnej školy», ktorá úžasnou zanovitostou i teraz ešte hlása, že národom je nie ľud, lež len jedna hrstka ktorýchsi slovenských intelligentov.“⁵⁰ V kritike vedúcich kruhov Slovenskej národnej strany je Hodža evidentne veľmi blízko s hlasistickým smerom, v chápaní úlohy roľníctva v národnom, najmä s Pavlom Blahom, ktorý sa na tomto poli prakticky angažoval v oblasti Záhoria a spoluprácou s českými a moravskými roľníckymi organizáciami. Hodža však najvýraznejšie akcentoval politický rozmer a účel organizovanosti roľníctva. Založenie agrárnej strany „v Česku“ pokladal za významný impulz a príklad pre sloven-

⁴⁶ HODŽA, Milan: Kto je národovcom? *Slovenský denník*, 2, č. 2, 3. 1. 1901.

⁴⁷ HODŽA, Milan: Potravné družstvá, úverné spolky. *Slovenský denník*, 1, č. 60, 1. 12. 1900.

⁴⁸ HODŽA, Milan: Kde nás niet. *Slovenský denník*, 1, č. 64, 5. 12. 1900.

⁴⁹ HODŽA, Milan: Divadelné predstavenia. *Slovenský denník*, 1, č. 47, 18. 11. 1900.

⁵⁰ HODŽA, Milan: Hospodári. *Slovenský denník*, 1, č. 70, 12. 12. 1900.

ské pomery. Nastolil potrebu vypracovať slovenský „verejný program“, ktorý „nemôže byť výhradne a len národným,“ lebo „musí sa prispôbiť najvypuklejšej vlastnosti ľudu. Náš ľud je prevažne alebo snáď celkom roľnícky. Teda i náš postup vo verejnom boji musí mať náter agrárny, poľnohospodársky. Takýto postup rovná sa síce tak zvanej stavovskej politike...Nech náš človek príde k mužnému povedomiu svojho vznešeného stavu.“⁵¹ Tieto pasáže dokumentujú, že Hodžove predstavy a zámery formovať „ľudovú politiku“ sa cieľavedome opierali o organizovanú roľnícku základňu s rozhodujúcou váhou aj v národnej politike.

Slovensko-česká (česko-slovenská) vzájomnosť tvorila pre M. Hodžu nielen platformu praktickej súčinnosti, ale aj strategickej orientácie v slovenskom národnoemancipačnom zápase. Pristupoval k česko-slovenským vzťahom ako hlasisti a využíval na propagáciu spolupráce predovšetkým žurnalistické prostriedky.⁵² Vyzdvihol účinkovanie spolku Česko-slovenská jednota a jeho záujem o podporovanie slovenských študentov v Čechách a na Morave, ako aj o šírenie informácií o Slovákoch a Slovensku v českých časopisoch: „Pekným výsledkom vzájomnosti česko-slovanskej je, že i svet viacej dozvie sa o nás.“⁵³ Hodžov komentár k reči Františka L. Riegra, vodcu staročecho, niesol v zaobalenej podobe výrazné posolstvo o budúcnosti slovensko-českých vzťahov. Hodža bránil odôvodnenosť a oprávnenie jestvovania spisovnej slovenčiny, lebo na jednej strane „velikí naši básnikovia, učenci a národní buditelia vždy mali našu národnú jednotu na zreteli a vo svojej národnej práci im ona slúžievala za vodiacu myšlienku“, ale na druhej strane „naša buditeľská činnosť zakladať sa musí na bezpodmienečnom, povšechnom, a teda i rečovom demokratisme. Povznesenie nášho ľudu na tomto základe je ale predchodcom takej národnej činnosti, ktorá už len dľa zásad vzájomnosti československej môže byť prevádzaná.“⁵⁴ Tieto myšlienky naznačujú, že vyšší stupeň slovenských národných záujmov si bude vyžadovať úzku súčinnosť s Čechmi na platforme „vzájomnosti“ a v tejto perspektíve vidí nádejný úspech. Politické konotácie cesty k riešeniu slovenskej otázky sú zjavné a dokladajú možné výhľady orientácie emancipačného zápasu na spoluprácu a vzájomnú podporu s českou politikou.

Už na začiatku publicistickej a žurnalistickej činnosti M. Hodžu môžeme identifikovať základné hodnotové rámce jeho politickej orientácie i tematické línie, ktorým sa začal kontinuálne venovať. Odzrkadľujú sa v obsahovej náplni a ideovej tendencii článkov, ktorými prezentoval ambície politického účinkovania. Ich preskúmanie prispeje nielen k osvetleniu genézy Hodžovho pôsobenia, ale aj celého spektra súdobých politicko-spoločenských názorov. Sú v nich v organickej väzbe hodnotiace pohľady na vnútornú i vonkajšiu stránku slovenskej politiky a cieľavedome v kontrapozícii uplatňoval analogický prístup voči politike maďarskej. Komplex slovenskej otázky videl ukotvený práve v týchto dvoch primárnych polohách, preto v jej chápaní a výklade

⁵¹ HODŽA, Milan: Strana poľnohospodárska. *Slovenský denník*, 2, č. 9, 11. 1. 1901.

⁵² URBAN, Zdeněk: *Problémy slovenského národného hnutia na konci 19. storočia*. Praha 1972, s. 121-132.

⁵³ HODŽA, Milan: Česko-slovenská Jednota. *Slovenský denník*, 1, č. 45 a 46, 16. a 17. 11. 1900.

⁵⁴ HODŽA, Milan: Česi a Slováci. *Slovenský denník*, 1, č. 76, 18. 12. 1900.

dokázal reflektovať konšteláciu relevantných politických faktorov a síl v Uhorsku, pritom v úvahách širšieho strategického záberu aj v celej dualistickej monarchii.⁵⁵

Milan PODRIMAVSKÝ

⁵⁵ Štúdia bola pripravená v Centre excelentnosti výskumu kľúčových otázok moderných slovenských dejín v Historickom ústave Slovenskej akadémie vied v Bratislave.

RAKÚSKO-UHORSKÁ ARMÁDA a slovenská spoločnosť v predvečer prvej svetovej vojny

Vzťah slovenskej politiky, resp. slovenskej spoločnosti v posledných desaťročiach pred vypuknutím 1. svetovej vojny k jednému zo základných pilierov politického systému monarchie – k armáde, patrí medzi doteraz takmer nepovšimnuté, a tým, samozrejme, aj hlbšie neprebádané otázky dejín nášho národa. Pritom zložitý vzťah našej spoločnosti k armáde v posledných desaťročiach devätnásteho storočia by si vyžadoval nie jednu, ale viacero parciálnych štúdií, ktoré by túto problematiku analyzovali v širšom spektre spoločenských, vnútropolitických, zahraničnopolitických, hospodárskych i národných súvislostí a neobišli ani významný aspekt citový, transformujúci sa v historickom vedomí, v rodinných a spoločenských tradíciách a pod. Systematickejší výskum týchto otázok nás teda ešte len čaká a tých niekoľko sond, ktoré slovenská historiografia pri skúmaní iných problémových okruhov urobila okrajovo aj do tohto námetu, iba vo veľmi hrubých kontúrach načrtáva obrysy tohto vzťahu. Pritom väčšinou nedáva odpoveď na otázku – prečo tomu tak bolo, resp. z akých dôvodov mal tento vzťah premenlivý charakter, prečo v rôznych obdobiach a historických situáciách sa odlišoval, dokonca výrazne menil.

Už letný pohľad na vojenské dejiny Slovenska od revolúcie 1848 – 1849 do konca 1. svetovej vojny ukazuje, že v postoji jednotlivých vrstiev slovenskej spoločnosti a predstaviteľov slovenskej politiky k ozbrojeným silám monarchie môžeme zaznamenať rôzne výkyvy. A to od viac či menej vlažných sympatií, nepriamej i priamej podpory až po jednoznačný odpor, a to aj odpor aktívny, prejavujúci sa rôznymi formami. Napr. v obdobiach revolučného vypätia v rokoch 1848 – 1849 je možné v postoji slovenskej politickej reprezentácie napriek spolupráci s cisárskou armádou a vnímaniu tejto armády, ktorá bola nasadená proti maďarským revolučným silám ako nutná opora podporujúca aj slovenské snaženia, aj prvky ambivalentnosti. Slovenský dobrovoľnícky zbor síce v zimnej a letnej výprave pôsobil v rámci rakúskej armády, a v určitom zmysle bol jej súčasťou. V konečnom dôsledku však ponuku na vstup do tejto armády po rozpustení slovenského dobrovoľníckeho zboru predstavitelia národného hnutia i oslovení jednotlivci odmietli. Kým napríklad v čase prusko-rakúskej vojny nielen slovenská politická reprezentácia, ale i obyvatelia miest a vidieka podporovali cisársku armádu, slovenské obyvateľstvo Záhoria sa aktívne zapájalo aj do záškodníckej činnos-

ti namierenej proti Prusom a organizovalo aj menšie skupiny podporujúce ustupujúce cisárske vojsko, v predvečer 1. svetovej vojny postoj slovenskej pospolitosti k rakúsko-uhorskej armáde je takmer bez výnimky negatívny alebo prinajmenšom kritický.

Základný hodnotiaci a rozlišovací prvok sa zdá na prvý pohľad zjavný. V čase pruského vpádu na územie Uhorska obyvateľstvo chránilo územie, kde žilo a žili jeho predkovia pred nepriateľským vojskom, a ustupujúca cisárska armáda bola jedinou organizovanou silou, ktorá mu v tom napomáhala. Navyše, v tejto armáde bojovali aj príslušníci vlastného národa. V období, keď sa nad Európou začínali sťahovať mračná možného svetového ozbrojeného konfliktu, keď dochádzalo k všeobecnému zbrojeniu s neblahými dôsledkami na životnú úroveň obyvateľstva, k zásadným zmenám na Bal-kánskom polostrove, k oslobodeniu slovanských národov spod tureckej nadvlády a zahraničná aktivita monarchie smerovala proti slovanskému Srbsku a Rusku, armáda, ako hlavná mocenská zložka podunajského súštátia, strácala v slovenských kruhoch všetky sympatie.

Aj keď uvedené príčiny a rozdielna historická situácia zohrali dôležitú úlohu v prístupe slovenského obyvateľstva k armáde, vzájomný vzťah slovenskej spoločnosti a armády bol oveľa komplikovanejší, než by sa dal vysvetliť iba uvedenými determinantami, a v budúcnosti ho bude nutné skúmať z viacerých stránok, zohľadniac aj vyššie naznačené väzby a vzťahy. To si, samozrejme, vyžiada ešte určitý čas.

* * *

Slovenské politické prúdy napriek tomu, že od prelomu storočia narážali na pokusy maďarských vládnucich vrstiev využiť armádu na asimilačnú politiku, že tento mocenský nástroj sa využíval aj proti demokratickým a národnostným hnutiam Slovákov, napriek rôznym negatívnym dosahom budovania armády na slovenskú societu, najmä v hospodárskej a sociálnej oblasti, nevypracovali si zásadnejšiu koncepciu vo vzťahu k armáde. Ani jeden z programov Slovenskej národnej strany od nástupu do politickej aktivity, ba ani oficiálne prejavy predsedníctva, neobsahujú smernicu pre túto oblasť politiky. Predstavitelia národného hnutia zaujímali stanovisko k jednotlivým vojensko-politickým problémom, ktorých sa, mimochodom, od prelomu storočia na politickej scéne monarchie i samotného Uhorska nazhromaždilo veľké množstvo, vždy znova a znova, tak ako boli nastoľované v politickej aréne monarchie.

Premietnutie slovenskej národnej politiky na sietnicu politického systému monarchie cez prizmu mocenského nástroja tohto systému – armády, môžeme sledovať najmä v troch rovinách. V rovine postojov k iniciatívam objavujúcim sa v štátoprávnom zápase o tzv. spoločné veci, resp. spoločné záležitosti, v oblasti výskumu trendu rastúcej militarizácie a prípravy monarchie na vojnu, a v spektre reakcií na zahraničnú politiku monarchie.

Po prelome storočia sa pod vplyvom konkurenčného hospodárskeho a politického zápasu i všeobecného vyhrocovania spoločenských protikladov v Európe zostávajú vzájomné vzťahy maďarských a rakúskych vládnucich špičiek, dochádza k stretu-

tiam medzi predstaviteľmi finančného kapitálu, priemyslu a agrárneho, a v súvislosti s tým aj k presunom vnútri maďarského vládneho tábora. Vyostrujú sa vzťahy medzi Liberálnou stranou a opozičnými stranami v Uhorsku a medzi zoskupeniami na tzv. osemaštyridsiatnikom základe a Viedňou, a trhliny dualistického štátoprávneho usporiadania dostávajú čoraz výraznejšiu podobu. Ostrie politického smerovania tých síl spoločnosti, ktoré viac-menej nepokryte sledovali podlomenie dualistického systému a zmenu reálnej únie na úniu personálnu, sa logicky zameriavalo proti spoločným veciam. Kým, pravda, v súhrne otázok ekonomickej, agrárnej a colnej politiky nedokázala uhorská opozícia vypracovať jednotný program, a tým čiastočne pribrzdžovala svoje vlastné impulzy, v otázke štátoprávneho postavenia spoločnej armády, v snahe o rozšírenie vplyvu v tejto mocenskej zložke a v úsilí o jej maďarizáciu, našli spoločnú platformu.¹ Preto aj boj o vojenské a vojenskopolitické otázky dosahoval v Uhorsku nezvyčajnú intenzitu. Maďarské národné požiadavky vo vojsku narazili na prudký odpor panovníka, vojenskej kamarily i rakúskych politických kruhov. Viedeň nie bezdôvodne videla v týchto pokusoch útok na najspoľahlivejšiu záštitu politického systému, ohrozenie výsostných práv panovníka v armáde, úsilie o narušenie jej habsburgovského ducha, oslabenia bojaschopnosti, spomalenie militarizačných tendencií, a tým aj nepriaznivý zásah do mocenského postavenia monarchie. Pestovanie dynastického ducha v armáde, výber dôstojníckeho zboru, snaha zabrániť prenikaniu politicky podfarbených ideí do armády, celý systém organizačnej nadväznosti armádnych štruktúr podčiarkovali snahy habsburského dvora zachovať si rozhodujúci vplyv na armádu aj v nových, modernejších podmienkach nastupujúceho dvadsiateho storočia.²

¹ Presadzovaním politiky „národných požiadaviek“ v armáde sa maďarské opozičné strany usilovali vyvíjať tlak na uhorské vlády a Viedeň a získať ústupky v oblasti ozbrojených síl, prípadne rekompenzácie v iných oblastiach. Napr. už r. 1868 za súhlasu s novým branným zákonom sa podarilo vymôcť od panovníka zák. čl. XLI o budovaní honvédsťva. Obštrukciou, ktorá sa v podobe demonštrácií preniesla aj do ulíc, sa maďarskej opozícii roku 1889 podarilo dosiahnuť zmenu niektorých panovníkom navrhovaných zmien v návrhu nového branného zákona. Za odsúhlasenie vojenského rozpočtu r. 1907 na zasadnutiach spoločných delegácií koaličná vláda dosiahla určité hospodárske a finančné koncesie (Podrobnejšie DANGL, V.: Slovenská buržoázia v zápase o branné predlohy 1910 – 1912. In: *Historický časopis*, 23, 1975, č. 1; DANGL, V.: *Pod zástavou cisára a kráľa (Kapitoly z vojenských dejín Slovenska 1848 – 1914)*. Bratislava 2009, s. 138-140; DANGL, V.: Uhorský snem a asimilačné tendencie v armáde (1889 – 1914). In: *Vojenská história*, 4, 2000, č. 2-3, s. 3-21).

² Striktnú rozhodnosť panovníka a rakúskej generality zabrániť snahám, ktoré by viedli k naštrbeniu moci v armáde, ilustruje aj povestný vojenský rozkaz, vydaný pri príležitosti vojenského cvičenia v Chlopochoch, v ktorom František Jozef zdôraznil, že sa nikdy nevzdá svojich práv v armáde a nepripustí v nej žiadny rozkol (pozri KRISTÓFFY, J.: *Magyarország kálváriája. Az összeomlás útja. Politikai emlékek 1890 – 1926*. Budapešť 1927, s. 94. Roku 1905, keď politická a ústavná kríza vrcholila, panovník a hlavné velenie boli rozhodnutí riešiť situáciu vojenským zásahom. (PEBALL, K. – ROTHENBERG, G. E.: Az „U“ ügy. Magyarország tervezett megszállása a cs. és kir. hadsereg által 1905 őszén. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 17, 1970, č. 4, s. 724-763.) Roku 1912 maďarským národným požiadavkám v armáde panovník čelil hrozbou abdikácie.

Základné črty politiky slovenskej reprezentácie k armáde a k vojenskopolitickým otázkam sa po prelome storočia začali formovať v tomto ovzduší a boli podmienené naznačeným vnútropolitickým zápasom. Prvotné sporadické reakcie, najmä na maďarské požiadavky v armáde, ktoré by boli, ako napísal *Hlas* „*novým mocným maďarizačným prostriedkom*“,³ postupne prechádzali do širšej škály zdôvodnení a politického záujmu o ozbrojené sily monarchie. Tento záujem však, až na malé výnimky, neprekročil platformu štátoprávných sporov a s nimi bezprostredne súvisiacich konzekvencií pre národnoobraný boj Slovákov. Stúpajúci trend politickej angažovanosti v súvislosti s ozbrojenými silami bol badateľný neskôr najmä v reakciách na vojenské opatrenia súvisiace s anekčnou krízou roku 1908. Záujem o súhrn vojenských a vojenskopolitických otázok stúpал potom v cyklických periódach v čase realizovania programu výstavby rakúsko-uhorských námorných síl, zápasu o prijatie nových branných zákonov v rokoch 1911 – 1912 a vrcholil v období silne rozjatrej medzinárodnej situácie a príprav na ozbrojené stretnutie v Európe v období balkánskych vojen.

Ak by sme mali hľadať spoločného menovateľa v týchto fázach stúpajúceho záujmu slovenskej politiky o armádu (v našich úvahách ponechávame bokom slovenskú sociálnu demokraciu o otázky s ňou súvisiace), je ním nesporne silný a určujúci národnoobraný moment. Slovenské politické prúdy vo svojej politike vychádzali v zásade z platformy národnoobraného zápasu Slovákov, poznačeného určitým prvkom fatalistického predpokladu o nemožnosti vlastnými silami ovplyvniť vojenskú politiku dynastie a výraznejšie zasiahnuť do uhorskej politiky súvisiacej s touto problematikou. To, samozrejme, ale nebránilo tomu, aby zároveň predkladali aj určité požiadavky sociálneho charakteru viažuce sa na vojsko a požiadavky na demokratizáciu samotnej armády. Tie, v porovnaní napr. s návrhmi maďarských nezávislých strán i s pripravovanými reorganizáciami zo strany Viedne, odrážali v oveľa konkrétnejšej podobe záujmy a túžby širších vrstiev spoločnosti.⁴

Pritom slovenská politická reprezentácia sa neuzavierala ani pred taktizovaním, v tom koniec-koncov na uhorskom politickom bojisku mala vzorov viac než dosť. Niektorí jej predstavitelia sa pokúšali využiť súbor vojenskopolitických otázok pre národnú vec v tom zmysle, že vyjadrili napr. ochotu podporiť zavedenie maďarskej veliacej reči

³ *Hlas*, 5, 1903, s. 257-258.

⁴ Napr. Fr. Veselovský r. 1903 vystúpil v parlamente s návrhom na pretvorenie stálej armády na teritoriálny miličný systém obrany. Svoj návrh, okrem vojensko-strategických výsledkov takéhoto kroku, odôvodňoval predovšetkým výpočtom demokratických prvkov miličného systému oproti stálemu vojsku. (Pozri *Národné noviny*, 7. 4. 1903). Fr. Juriga r. 1907 v obsiahlom prejave na pôde uhorského parlamentu sa zamerl na neuhy vyplývajúce z polofeudálnych praktík v armáde. Žiadal urýchlene znížiť trojročnú vojenskú službu, kritizoval problém vysťahovalectva, prežívania stavovského delenia pri odvodoch, systém jednoročných dobrovoľníkov, žiadal humánnejšie zaobchádzanie s radovými vojakmi, umožnenie návratu utečencom z vlasti, ktorí odišli zo strachu pred vojenskou službou. Odsúdil rôzne formy zneužívania moci v armáde, kritizoval vojenskú jurisdikciu a pod. (Az 1906. évi május ho 19-éra hirdetett Országgyűlés Képviselelőháza Naplója. Zv. VI. Budapest 1907, zas. č. 103, s. 273.

v jednotkách spoločnej armády v Uhorsku, pokiaľ by vláda garantovala zohľadnenie slovenských národných požiadaviek, resp. rešpektovanie národnostného zákona.⁵ V roku 1907 Štefan Vajda predložil v uhorskom parlamente za snemovnú národnostnú stranu súhrn prevažne jazykových požiadaviek v armáde, vojenskom súdnictve a na vojenských školách ako podmienku hlasovania za vojenský rozpočet a kontingent nováčikov.⁶ Zaujímavý je v tomto smere vývoj Milana Hodžu, ktorý spomedzi slovenských politikov venoval azda najväčšiu pozornosť vojenským otázkam. Jeho názory na brannú moc a militarizáciu prekonali značný vývoj. Je dosť zásadný rozdiel medzi jeho postojom k týmto otázkam napr. roku 1906, keď za hlavné ciele uhorskej politiky pokladal demokratizáciu ústavy a boj proti militarizmu, pričom ostro kritizoval spájanie militarizmu a konzervativizmu na úkor demokratizácie krajiny,⁷ a medzi jeho vyhláseniami a článkami z obdobia aktívnej spolupráce s „dielňou“ Františka Ferdinanda, keď podčiarkuje potrebu silného vojska, ale žiada za to určité rekompenzácie v hospodárskej a národnostnej sfére.⁸ Tieto taktické prvky v slovenskej politike, pravda, komplikovali vzťahy s tými silami spoločnosti, ktoré jednoznačne odmietali program militarizácie a vojenskej politiky monarchie a vystavovali, aj keď ojedinele, jej protagonistov kritike aj vo vlastnom tábore.

Vzťah slovenskej politiky k rakúsko-uhorskej armáde bol v značnej miere modifikovaný realizáciou národnostnej otázky v ozbrojených silách. Keď v tomto zmysle hovoríme o národnostnej otázke v armáde, musíme si uvedomiť, že ju nereprezentovala iba otázka veliacej, služobnej či plukovnej reči, ale široké spektrum opatrení vžitej praxe, foriem prístupu, spoločensky podmienených konvencií a pod., od zloženia a rozhodovania odvodových komisií cez otázky sociálneho charakteru, možnosti uplatniť sa v armáde, zaobchádzania s mužstvom, činnosti vojenských súdov, prístupu do vojenských škôl až po využívanie vojsk proti demokratickým a národnostným pohybom. Pokus ujasniť si niektoré otázky vzájomnej podmienenosti konkrétnych foriem národnostného útlaku v armáde a ich spätného vplyvu na slovenskú politiku pred 1. svetovou vojnou ukazuje, že slovenská politická reprezentácia videla prvoradá nebezpečenstvo v tejto sfére v tzv. národných požiadavkách maďarských nezávislých strán, ktoré sa pri snahe o vybudovanie relatívne samostatnej uhorskej armády citeľne dotýkali aj tých málo práv nemaďarských národností v armáde, ktoré im centralizovaná moc panovníka ponechávala. Nebezpečenstvo ďalšej maďarizácie, tentoraz cestou armády, viedlo slovenskú politickú reprezentáciu skôr k politike zachovávanía status quo, ktorá, pravda, na druhej strane často prekryvala zase tie negatívne prvky národnostného charak-

⁵ S takýmto návrhom vystúpil r. 1905 v predvolebnom boji Emil Stodola a jeho stanovisko podporila aj mimoriadna porada členov predsedníctva národnej strany. Obdobný postoj k požiadavke maďarskej veliacej reči v uhorskej časti spoločnej armády zaujal aj Milan Hodža na sneme roku 1906. (Podrobnejšie pozri DANGL, V.: Slovenská buržoázia v zápase o branné predlohy (1910 – 1912). In: *Historický časopis*, 23, 1975, č. 1, s. 56).

⁶ Tamže, s. 56-58.

⁷ *Az 1906. évi május hó...*, ref. 4, Zv. IV., Budapest 1906, s. 69, 72.

⁸ Slovenský týždenník, 26. 5. 1911, 1. 9. 1911, 6. 10. 1911.

teru v ozbrojených silách, ktoré vyplývali z jej dynasticko-rakúskej povahy. Vyčkávacie stanovisko s kalkulačnými prvkami smerom k uhorskej vláde, k následníkovi trónu či k panovníkovi, boli v daných historických podmienkach pochopiteľné, avšak pri neexistencii dlhodobšieho vojenskopolitického programu viedli v určitých momentoch aj k tomu, že niektorí predstavitelia národného pohybu v konečnom dôsledku žiadali podporiť militantné požiadavky uhorskej vlády, a myšlienka získania trhov na Balkáne, úzko chápaná s potrebou zachovania a upevnenia veľmocenského postavenia Rakúsko-Uhorska, našla vyjadrenie aj v slovenskej politike.⁹ Treba si však uvedomiť, že tieto skôr ojedinelé prejavy boli zároveň odrazom procesu vnútornej diferenciacie v slovenskom politickom tábore, ktorý v poslednom decénií 19. storočia dostával stále výraznejšie podoby a neboli motivované iba vojenskopolitickými otázkami. Do určitej miery odrážali aj svojský spôsob hodnotenia diania prioritne zo zorného uhla požiadavky všeobecného volebného práva, ktorej sa podriaďovali ďalšie otázky politického charakteru.

Boj slovanských národov na Balkáne proti tureckému útlaku a následná druhá balkánska vojna v určitom zmysle vyjasnili náhľady a koncepcie slovenskej politiky na európske dianie v predvečer 1. svetovej vojny a oživil vnútorný politický život. Zároveň poddhalili závoj aj nad zraniteľnosťou mocenských prostriedkov monarchie, v prvom rade armády a vo veľmi výraznej podobe spochybnili spoľahlivosť zázemia, bez ktorého armáda stráca na svojej funkčnosti. Svoj nemalý podiel na vývoji tejto situácie mali aj spontánne prejavy antimilitarizmu a pacifizmu na Slovensku, ktoré odrážali presvedčenie prevažnej časti slovenského obyvateľstva, vo veľmi rýdzej podobe ilustrovali ľudové chápanie slovanskej vzájomnosti, odzrkadľovali postoj k armáde a vojenskej politike dynastie vôbec. Napriek nejednotnosti, črtám spontánnosti a roztrieštenosti, tieto prejavy spôsobili badateľnú nervozitu pri vrchnostenských orgánoch a nútili vojenské správy vytvárať preventívne opatrenia na ich zamedzenie. Pri podrobnejšom štúdiu materiálov centrálnych vládnych orgánov a vojenských správ zhrňujúci výsledok svedčí o tom, že vládnuce kruhy si trúfali tieto prejavy a hnutia pacifikovať vlastnými prostriedkami bez toho, že by siahli k výnimočným opatreniam. Oveľa citeľnejšiu obrannú reakciu vyvolávala skutočnosť, že napriek rôznym opatreniam, nebolo možné od týchto nálad izolovať ozbrojené sily. Generalita si musela chtiac-nechtiac priznať, aspoň z materiálov týkajúcich sa nášho územia to jednoznačne vyplýva, že armáda je v Hornom Uhorsku všeobecne neoblúbená. Odpor k nej, najmä v posledných rokoch pred 1. svetovou vojnou, dosahoval také rozmery, že v určitých smeroch siahal na samú podstatu bojaschopnosti. Na ilustráciu niekoľko údajov.

V Zemplínskej, Šarišskej, Liptovskej, Bratislavskej a v ďalších slovenských župách v rokoch 1910 až 1913 sa na odvody nedostavila jedna tretina, niekde až polovica brancov.¹⁰ Úteky pred vojenskou službou v globále dosahovali už roku 1911 v Hornom

⁹ Bližšie pozri DANGL, ref. 5, s. 64-66.

¹⁰ Presné počty pozri DANGL, V.: Vývoj, organizácia, vnútorná štruktúra a dislokácia pozeraných síl rakúsko-uhorskej armády na území Slovenska v rokoch 1868 - 1914. In: *Štúdie k československým vojenským dejinám*, VI., 1977, č. 4-5, s. 82.

Uhorsku pri niektorých vojenských telesách výšku nad 60 % stavu odvedených a mali stúpajúcu tendenciu.¹¹ Od júla do decembra 1913 podľa príslušného paragrafu branného zákona pre nesplnenie povinnosti hlásiť sa do vojenskej evidencie v prípade mobilizácie odovzdali vojenským súdom 8 945 prípadov.¹² Podľa dobového odhadu, aby sa vyhlili vojenskej službe, iba roku 1913 odišlo z monarchie okolo 12 000 mladíkov, čiže takmer celý jeden ročník kontingentu nováčikov pre honvédstvo z obdobia pred brannou reformou roku 1912.¹³ Protiopatrenia zlyhávali, až došlo k úplnému zákazu opustenia hraníc a vydávania pasov pre vojnopovinných občanov.¹⁴

Z hlásení vojenských a župných úradov i z následných vyšetrovaní v rokoch 1911 – 1913 pri jednotkách doplňovaných z územia Slovenska vyplýva vysoký počet dezercii, rast prípadov sebazmračenia ako spôsobu úniku pred vojenskou službou. Na rôzne formy odporu voči armáde a na úkazy svedčiacie o nepopulárnosti armády upozorňujú desiatky výnosov, nariadení a rozkazov ríšskeho ministerstva vojny, generálneho štábu, uhorského ministra vlastibrany, ale aj nižších stupňov velenia. Zaznievajú z nich nemalé obavy o „ducha“ a „spoľahlivosť“ ozbrojených síl.¹⁵ V súvislosti s doplňovaním útvarov na vojnové počty roku 1912 minister uhorskej vlastibrany vydal dôverný obežník, v ktorom predpokladal možnosť odopierania nástupu vojenskej služby a žiadal použiť donucovacie prostriedky.¹⁶ Ten istý minister bol o rok nútený konštatovať, že aj medzi záložnými dôstojníkmi, aspirantami a jednoročnými dobrovoľníkmi už „našli svoje vyjadrenie protištátne city“.¹⁷ Prudko stúpol počet opatrení na zamedzenie rozširovania antimilitaristických, proslovanských a socialistických myšlienok, ktoré prenikali aj za múry kasární. Objavili sa prípady obvinení slovenských vojakov z prečinu vzbury. Ministerský predseda Štefan Tisza v prípise Leovi Thunovi varoval pred „*pan-slavistickou agitáciou*“, ktorú organizujú slovenskí a českí agitátori a ktorá má za cieľ, okrem iného, narušiť bojaschopnosť armády v prípade vojny.¹⁸ Hlavné velenie sa snažilo postaviť hrádzu nepriaznivým náladám voči armáde, podrobne vypracovaným výchovným systémom od využívania škôl, skautingu, prednášok, streleckých spoločností, časopisov, kníh, cirkvi až po organizovanie vyhliadkových letov a pod., avšak bez väčšieho efektu. Roku 1911 minister vojny vypracoval pre následníka trónu podrobný materiál o vytvorení branného spolku, ktorý mal intenzívne pôsobiť v promilitaristickom duchu na mládež. Materiál bol zaslaný na pripomienkovanie rôznym vojenským inštitúciám. Zo súhrnu týchto militárií zjavne vyplýva, že najvyššie vojenské úrady si boli vedomé nepopulárnosti armády, aj keď pred verejnosťou údaje potvrdzujúce túto

¹¹ OL Budapešť, ME, XLI (764) 1911-eln.

¹² Hadtörténelmi levéltár (HL) Budapešť, HM, 72/1914-eln.

¹³ DANGL, V.: Slovanská idea a protivojnové prejavy slovenského dedinského ľudu pred prvou svetovou vojnou. In: *Historický časopis*, 27, 1979, č. 1, s. 13.

¹⁴ Tamže, s. 14.

¹⁵ Tamže, s. 10-23.

¹⁶ ŠOBA Bratislava, ŽB, Dôv. spisy hl. žup. 82/1912-biz, Slúžnovský úrad Senec, 13/1912.

¹⁷ HL Budapešť, HF, 783/1913-eln.

¹⁸ PAULOVÁ, M.: *Balkánské války 1912 – 1913 a český lid*. Rozpravy ČSAV 73, 1963, zošit 4, s. 66.

skutočnosť zatajovali. „Lesklá vonkajšia stránka pôsobí ešte ak na naivné mysle detí a žien“, – píše sa v jednom z týchto dokumentov – „mládenec a muž však stoja voči tomuto povolaniu o to chladnejšie, čím menej sú im zrozumiteľné jeho význam a obsah“.¹⁹ „Tu môže pomôcť len široko rozvetvená a veľkorysá propaganda“ – pokračovali v úvahách autori dokumentu. Avšak, ako sme to vyššie naznačili, ani tá nepomáhala. O lojálnosti jednotiek s prevahou mužstva slovenského pôvodu v prípade vojnového konfliktu sa pochybovalo aj na generálnom štábe. Mohli by sme uviesť ďalšie desiatky údajov aj z iných sfér dobového života na potvrdenie týchto záverov.

Rozborom štatistických dát vzťahujúcich sa na pozemné sily mužstva rakúsko-uhorskej armády sme sa už v minulosti pokúsili dokumentovať skutočnú účasť Slovákov v ozbrojených silách, niektoré prvky naznačujúce úsilie o štatistickú asimiláciu v prospech panujúcich národov a nepriamo aj vzťah odvedencov zo slovenského prostredia k armáde monarchie.²⁰ Ešte výraznejšie sa tieto prvky dajú sledovať v dôstojníckom zbore.

* * *

Dôstojníci tvorili nervové centrum armády monarchie, ktoré bolo v posledných desaťročiach pred vypuknutím 1. svetovej vojny najspoľahlivejšou oporou dynastie. Symbolizovali zo strany maďarských opozičných strán permanentne spochybňovanú jednotu monarchie, tvorili akúsi zvláštnu, vnútorne diferencovanú, ale navonok jednotne vystupujúcu spoločenskú kastu s mnohými historicky vytvorenými zvykovými právami a svojskými praktikami. Požívali vysoký status uznania v spoločnosti, boli oficiálnou propagandou vykresľovaní ako vzor spoločensky uznávaných cností, skutoční muži, ktorí sú v každej chvíli ochotní a schopní obetovať svoje životy za monarchiu, panovníka a chrániť pokojamilovné obyvateľstvo krajiny pred vonkajším nepriateľom. Jednou z najvýznamnejších črt rakúsko-uhorského dôstojníckeho zboru bolo jeho úzke prepojenie na panovníka a dynastiu.²¹

Od druhej polovice, ale najmä od 70. rokov 19. storočia, v dôsledku zmien v sociálnoekonomických a materiálnotechnických podmienkach vývoja armády, úbytku nemeckej aristokracie v armáde Habsburgovcov, nových foriem doplňovania a organizácie ozbrojených síl, nového systému vo vzdelávaní dôstojníkov a prirodzeného procesu pomešťovania, sme svedkami relatívne prudkého poklesu počtu nositeľov šľachtického titulu v dôstojníckom zbore a zároveň celkového zvyšovania počtu dôstojníkov v armáde monarchie (v spoločnej armáde najmä do roku 1906, v honvédstve predovšetkým v posledných rokoch pred vojnou). Rakúsko-uhorským vyrovnaním sa umožnilo vo väčšej miere realizovať v armáde, v prvom rade v uhorskej vlastibrane, Maďarom, zvyšovať sa počet záložných dôstojníkov, ale aj nároky, najmä na technic-

¹⁹ HL Budapest, HM, 6271/1913.

²⁰ DANGL, V.: *Armáda a spoločnosť na prelome 19. a 20. storočia*. Bratislava : Veda 2006, s. 102-130.

²¹ Podrobnejšie tamže, s. 62-79.

keď vzdelanie. Využívanie technických výdobytkov v armáde, zdokonaľovanie zbraní, zvyšovanie materiálneho vybavenia, si vyžadovalo čoraz viac profesionálnych odborníkov. To všetko sa zákonite odrazilo aj v sociálnej štruktúre a národnostnom zložení dôstojníckeho zboru.

Ak by sme urobili priemer z údajov týkajúcich sa národnostného členenia profesionálneho dôstojníckeho zboru spoločnej cisárskej a kráľovskej armády za roky 1895 až 1911, teda za 17 rokov, podľa údajov v *Militär-Statistisches Jahrbuch*, dostaneme v rámci monarchie tieto číselné ukazovatele: Nemci 78,49 %, Maďari 8,75 %, Česi 5,26 %, Srbi a Chorváti 2,80 %, Poliaci 2,55 %, Rumuni 0,73 %, Taliani 0,63 %, Slovinci 0,54 %, Ukrajinci (Rusíni) 0,14 %, Slováci 0,07 %.²² Z tohto prehľadu vyplýva úplná prevaha profesionálnych dôstojníkov s nemeckým materinským jazykom, a Slováci majú najnižšie percentuálne zastúpenie spomedzi všetkých národov monarchie. Každý rok 0,1 %, ak vychádzame z priemeru sledovaných rokov, pretože štatistika z rokov 1898, 1906 a 1909 Slovákov vôbec nevykazuje, činí tých spomínaných 0,07 %. Tieto čísla ešte viac kontrastujú, keď ich porovnáme s percentuálnym zastúpením Slovákov v monarchii alebo s ich zastúpením v ozbrojených silách monarchie vôbec. Podľa štatistického výkazu k roku 1910 Slováci tvorili 3,83 % (zaokrúhlene 4 %) z celkovej populácie a vo vojsku mali 3,6 %-né zastúpenie.²³ V porovnaní aj s ostatnými národmi podiel dôstojníkov z povolania je u Slovákov krikľavo nízky. Napr. Slovinci v rámci populácie tvorili 2 % z celkového počtu obyvateľstva monarchie, ale v rubrike profesionálni dôstojníci majú v priemere 0,54 %-nú účasť, Taliani s približne rovnakým počtom obyvateľstva dokonca 0,63 %-né zastúpenie. U Nemcov prítomnosť v profesionálnom dôstojníckom zbore niekoľkonásobne prevyšovala populáciu i účasť v radovom vojsku.

Keď zoberieme do úvahy nespoľahlivosť dobových štatistík, ako aj vyššie naznačené momenty skresľujúce ich hodnovernosť a oprieme sa o prepočty I. Deáka a T. Hajdua, ktoré sú založené na archívnych výskumoch, uvedené čísla môžeme do určitej miery skorigovať. Dostaneme nižšie údaje, predovšetkým týkajúce sa zastúpenia Nemcov medzi dôstojníkmi a naopak, až na Talianov, o niečo vyššie čísla v percentuálnom vyjadrení príslušníkov ostatných národov a národností. Podľa Deákových prepočtov v profesionálnom dôstojníckom zbore spoločnej armády v roku 1910 bolo 0,4 % Slovákov.²⁴ Porovnaním údajov vojenskej štatistiky a analýzy vzorky osobných spisov uložených v *Kriegsarchive* vo Viedni, Deák zistil pri vykazovaní príslušnosti k nemeckej národnosti až 25 %-nú nezrovnalosť. Potvrdil, že v priebehu vojenskej kariéry a spravidla už pred jeho nástupom sa synovia z národnostne zmiešaných rodín prikláňali k nemčine ako základnej reči a hlásili sa k nemeckej národnosti. Zároveň doložil aj fakt, že ľudia, ktorých pred nástupom na vojenskú službu bolo možné považovať za Čechov, Maďarov, Poliakov, Srbov, Slovákov, sa ako dôstojníci

²² HAJDU, T.: *Tisztikar és középosztály 1850 – 1914. Ferenc József magyar tisztjei*. Budapest 1999, s. 165.

²³ DANGL, ref. 5, s. 120.

²⁴ DEÁK, I.: *Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története*. Budapest 1993, s. 232.

už hlásili za Nemcov, resp. nemecky hovoriacich Rakúšanov.²⁵ Tento fenomén sa objavuje aj pri honvédstve, kde môžeme s veľkou istotou predpokladať, že príslušníci menšinových národov a mladíci pochádzajúci zo zmiešaných rodín, sa často hlásili za Maďarov.

T. Hajdu spracoval štatistické údaje na základe materiálov vzťahujúcich sa na dôstojníkov, ktorí sa narodili na území Uhorska a v období dualizmu tvorili približne 15 % dôstojníkov cisárskej a kráľovskej armády. Podľa jeho prepočtov z týchto dôstojníkov bolo 62,2 % Maďarov, 27,27 % Nemcov, 5,68 % Rumunov, 1,70 % Srbov, 1,42 % Chorvátov, 0,87 % Slovákov a 0,87 % zaradil do rubriky "ostatní". Pri spracovaní priemeru ním sledovaných údajov, ktoré sledoval v rámci Uhorska, mali Slováci 1 %-né zastúpenie v profesionálnom dôstojníckom zbore. V rámci celej monarchie v spoločnej armáde mu vychádza pri týchto prepočtoch u Slovákov 0,3 %-ná účasť.²⁶ Pri hodnotení týchto výsledkov Hajdu konštatuje, že pomer Slovákov v profesionálnom dôstojníckom zbore v rámci Uhorska nedosahuje nikdy 2 %, a to ani v tom prípade, keď k nim pripočíta aj „Maďarov slovenského pôvodu“.²⁷ Či už berieme do úvahy oficiálne dobové štatistiky alebo prepočty I. Deáka a T. Hajdua, dôjdeme k jednoznačnému záveru: prítomnosť tých občanov v dôstojníckom zbore spoločnej armády, ktorí uvádzali ako materinskú reč slovenčinu alebo sa hlásili za Slovákov, v uhorských reláciách i v rámci celej monarchie, bola enormne nízka.

Podľa úradnej štatistiky uvádzanej v *Militär-Statistisches Jahrbuch* v roku 1910 slúžilo v spoločnej armáde z celkového počtu 18 500 aktívnych dôstojníkov iba 8 profesionálnych dôstojníkov, ktorí si vykazovali ako materinský jazyk slovenčinu. V období dualizmu boli tieto čísla dokonca nižšie, ako pred rakúsko-uhorským vyrovnaním, a to napriek skutočnosti, že v absolútnych číslach počet dôstojníkov rástol.²⁸

Dôležitou pomôckou pri zisťovaní národnostného zloženia dôstojníckeho zboru rakúsko-uhorskej armády sú údaje o vojenských školách, v ktorých boli vychovávaní budúci nositelia zlatého strapca na meči. Podľa úradnej štatistiky vydanéj roku 1911 profesionálni dôstojníci, kadeti a absolventi vojenských kadetných škôl mali nasledovné percentuálne zloženie podľa národnosti: Nemci 64,8 %, Maďari 17 %, Česi 7,6 %, Srbi a Chorváti 6 %, Poliaci 1,8 %, Taliani 0,4 %, Rumuni 1,7 %, Slovinci 0,4 %, Rusíni 0,2 % a Slováci 0,1 %.²⁹ Uvedené číslo podľa úradnej štatistiky plne korešponduje s percentuálnym zastúpením Slovákov v dôstojníckom zbore spoločnej armády. U poslucháčov kadetných škôl a vojenských akadémií spoločnej armády štatistické výkazy ministerstva uhorskej vlastibrany medzi rokmi 1896 až 1904 dokladujú stúpajúcu tendenciu – z počtu osôb 3 860 roku 1896 na 4 483 osôb roku 1904. Od tohto roku je badateľný na týchto školách určitý pokles poslucháčov. V roku 1912 činí 2 748 mužov. Počet tých,

²⁵ Tamže, s. 232 a nasl.

²⁶ HAJDU, ref. 22, s. 177.

²⁷ Tamže.

²⁸ DEÁK, ref. 24, s. 230.

²⁹ HAJDU, ref. 22, s. 178.

ktorí študovali vo vojenských zariadeniach zriadených na území Uhorska, sa podľa jednotlivých rokov pohyboval medzi 25 – 30 %.³⁰

V predvojnovom období kadetné školy pechoty spoločnej armády boli v Budapešti, v Košiciach, Nagyszebeni (Sibiu), v Bratislave, Temešvári (Timisoára), Kamenici, v Karlovaci. Vojenská námorná akadémia mala sídlo vo Fiume. Na území Rakúska bolo ďalších 10 pechotných kadetných škôl, jedna kadetná škola pre jazdectvo, jedna pre výchovu delostreleckých dôstojníkov a jedna pre vozatajstvo. Okrem toho v Predlitavske, vo Viedenskom Novom Meste bola dislokovaná aj Vojenská akadémia Márie Terézie a v Mödlingu Vojenská technická akadémia. Z hľadiska našej témy je zaujímavé, že v školskom roku 1911/1912 z celkového počtu 2 748 poslucháčov na týchto školách sa iba traja hlásili k slovenskému materinskému jazyku. Dvaja z nich študovali na vojenskej kadetnej škole v Bratislave a jeden na vojenskej jazdeckej kadetnej škole na Morave.³¹ V tom istom roku na vyšších a nižších vojenských reálkach spoločnej armády nenájdeme ani jedného študenta slovenskej národnosti.³²

V školskom roku 1904/1905 z celkového počtu 4 418 poslucháčov na vojenských akadémiách a vojenských kadetných školách cisárskej a kráľovskej armády nájdeme iba 9 Slovákov, resp. študentov hlásiacich sa k slovenčine ako materinskému jazyku. Je zaujímavé, že iba jeden z nich študoval v Uhorsku – na vojenskej kadetnej škole v Košiciach, ostatní na území Predlitavska. Z nich iba jeden bol poslucháčom Vojenskej akadémie vo Viedenskom novom Meste. V globále to bol najnižší počet spomedzi všetkých národností vykazovaných v samostatných rubrikách dobovej štatistiky. Iba Taliani mali ten istý počet poslucháčov, ale z nich dvaja študovali na vojenskej akadémii.³³ V školskom roku 1898/1900 na všetkých druhoch vojenských škôl spoločnej armády monarchie študovalo z územia Uhorska 1 150 študentov. Z nich 267 poslucháčov uvádzalo ako materinský jazyk maďarčinu, 474 nemčinu, 64 rumunčinu, 195 chorvátčinu, 33 srbčinu, 22 taliančinu, a iba 5 slovenčinu. Ostatní boli zahrnutí pod rubriku „iní“. Dvaja z týchto slovenských poslucháčov končili štúdium na kadetných školách v Budapešti a v Bratislave, jeden na nižšej vojenskej reálke v Kőszegu a dvaja na vojenskej kadetnej škole v Rakúsku.³⁴ Ani jeden aspirant na dôstojnícku hodnosť, ktorý sa hlásil k slovenskej národnosti, nebol zapísaný ani na Vojenskej akadémii Márie Terézie ani na Vojenskej technickej akadémii vo Viedni. V tejto súvislosti sa žiada poznamenať, že počty študujúcich na vojenských reálnych školách neodzrkadľujú skutočný početný stav smerujúcich do armády, pretože mnohí iba využívali bezplatné štúdium na týchto školách stredného stupňa, ale nehodlali vstúpiť na dráhu profesionálneho vojaka.

³⁰ A m.kir.kormány 1912. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Budapest 1914, s. 567.

³¹ Tamže, s. 565.

³² Tamže, s. 568.

³³ A m. kir. kormány 1905. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Budapest 1906, s. 510.

³⁴ Tamže, s. 784.

Štatistické výkazy uhorského honvédstva, čo do národnostného zastúpenia, neposkytujú veľmi odlišný obraz. Záznamy, ktoré máme k dispozícii za roky 1904 a 1905, Slovákov ani nevykazujú v samostatnej rubrike. Je možné predpokladať, že aj keď tu boli, hlásili sa z rôznych príčin k maďarskej národnosti alebo boli zahrnutí do rubriky „ostatní“. V školskom roku 1904/1905 na Uhorskej kráľovskej honvédskej akadémii Ludovika študovalo 275 poslucháčov. Z nich sa k maďarskej národnosti hlásilo 273 a k chorvátskej dvaja študenti. Ani na vojenských kadetných školách zriadených v Uhorsku v tomto školskom roku Slovákov neobjavíme. Či boli zaradení do rubriky „iné národnosti“, alebo boli začlenení do rubriek iných národov žijúcich v Uhorsku, dnes už nezistíme.³⁵ V zozname vydanom k školskému roku 1911/1912 už Slováci majú samostatnú rubriku, ale v nej iba nulové zastúpenie. Z 555 poslucháčov na vojenských školách z územia Uhorska sa ani jeden nehlásil k slovenskej národnosti.³⁶ Tieto čísla majú silnú výpovednú hodnotu. Potvrdzujú absolútny nezáujem slovenskej mládeže a inteligencie o vojenské povolanie, aj keď možno predpokladať, že malá časť študentov na týchto školách mohla mať z otcovej, či matkinej strany, alebo aj z oboch strán slovenské korene.

Jedným z výsledkov štátoprávnych zápasov po prelome 19. a 20. storočia z maďarskej strany bolo prebojovanie takeého počtu miest do vojenských škôl, ktorý mal zodpovedať pomeru kontingentu nováčikov odvedených z územia Svätoštefanskej koruny. Darilo sa aj úsiliu o to, aby maďarčina bola vyučovacou rečou na vojenských reálkach a na všetkých vojenských kadetných školách v Uhorsku. V roku 1904 uhorská vláda dosiahla, že na Vojenskej akadémii Márie Terézie vo Viedenskom Novom Meste bola zavedená povinná výučba maďarčiny. Poslucháči, ktorí sa narodili na území Uhorska, bez ohľadu na to, kde končili štúdium, sa museli naučiť maďarský jazyk a znížili sa nároky na znalosť nemčiny pre poslucháčov vyšších štábnych učilísk. Za dôležitý výdobytok sa považovalo, že absolventov Honvédskej vojenskej akadémie Ludovika mohli poveriť službou aj v spoločnej armáde.³⁷ Sledovanie štatistických údajov svedčí o raste poslucháčov na vojenských školách patriacich pod honvédstvo, resp. uhorské ministerstvo vlastibrany. V školskom roku 1911/1912 študovalo už na honvédskejších vyšších vojenských reálkach 140, na honvédskejších vojenských kadetných školách 531 a na Vojenskej akadémii Ludovika 254 študentov. Spolu 925 aspirantov na profesionálnu službu v dôstojníckej hodnosti.³⁸ Maďarské politické strany, predovšetkým tie, ktoré vychádzali z tzv. osemaštyridsiatnikého politického programu, tieto výdobytky chápali ako dôležitý krok k postupnému budovaniu samostatnej uhorskej armády, k separácii od Viedne, ale aj ako výrazný prvok asimilácie príslušníkov nemaďarských národov v Uhorsku.

³⁵ A m. kir. kormány 1905. évi, ref. 33, s. 509.

³⁶ Tamže.

³⁷ ROTHENBERG, G. E.: The Habsburgh Army and the nationality problem in the nineteenth century 1815 – 1914. In: *Austrian History Yearbook 1967*, zv. 3, časť 1, s. 82.

³⁸ HL Budapest, HM, 8604/1913-eln.

Aj keď v dobových militáriách nenarazíme na materiály, ktoré by svedčili o klade-
ní prekážok príslušníkom „inorečových“ obyvateľov Uhorska, samotné predpoklady
pre štúdium na týchto školách (sociálny a triedny pôvod, majetkové pomery, vzde-
lanie, národnostné presvedčenie, jazykový faktor, známosti, a v konečnom dôsledku,
aj poznatok, že profesionálna dráha dôstojníka chtiac-nechtiac niesla v sebe prvky
asimilácie v prospech panujúcich národov monarchie) dávajú tušiť, že v slovenskej
spoločnosti boli veľmi malé predpoklady pre doplňovanie profesionálneho dôstojníc-
keho zboru. Slovenská šľachta a zemianstvo sa už dávnejšie odnárodnilo a chýbala
tu aj vrstva bývalých dôstojníkov a širšia vrstva štátnych zamestnancov, ktorých deti
sa v posledných desaťročiach konca dualizmu predovšetkým hlásili na vojenské ško-
ly. Do úvahy prichádzala úzka vrstva národnej inteligencie, ktorá ale nejavila záujem
o vojenské remeslo. Nebolo to u Slovákov tradíciou, a ani všeobecná atmosféra voči
armáde a dôstojníkom ich nemotivovala k výberu vojenskej dráhy.

Rumunský poslanec Št. Vajda v roku 1907 poukázal v uhorskom parlamente na to,
že pri prijímaní na vojenské školy sa berie ohľad na národnostnú príslušnosť a v tomto
duchu interpeloval ministra uhorskej vlastibrany. Dostalo sa mu odpovedi, že je zle
informovaný.³⁹ Už v roku 1906 odznel v uhorskom parlamente návrh, aby sa výučba na
vojenských školách na území Uhorska vyňala z právomoci ministerstva vojny a dala
do kompetencie ministerstva školstva. Cieľom návrhu bolo dosiahnuť, aby sa vojenské
školy vyňali z kategórie záležitostí spadajúcich pod spoločné ministerstvá a zároveň
umocniť maďarskú nacionálnu propagandu na vojenských školách. Postoj veľkej časti
maďarskej politickej reprezentácie vyjadril aj jeden z vojenských časopisov takto: *„Je
najvyšší čas, aby sa maďarská mládež vklínila do armády...a aby čím skôr vytlačila z dôsto-
jníckeho zboru uhorských plukov cudzie žioly, vytvoriac si takto – aj keď nie na papieri, ale
v skutočnosti – pre jednotného ducha, národné ideály oduševnenú uhorskú armádu.“*⁴⁰

Uhorský snem si vymohol, aby sa mu predkladali prehľady o zvládnutí maďarčiny
na vojenských školách v Uhorsku. Že sa tento program vcelku darilo úspešne plniť,
potvrdzujú aj tieto čísla. Napr. v školskom roku 1911/1912 z celkového počtu 1 173
poslucháčov na vojenských stredných školách v Uhorsku 418 uvádzalo ako materinský
jazyk iný jazyk, ako maďarčinu. Ale iba dvaja z nich maďarský jazyk neovládali a 71
ho ovládalo slabo. Dokonale a vyhovujúco maďarsky hovorilo až 335 takých posluchá-
čov, ktorí uvádzali inú ako maďarskú národnosť.⁴¹ Branný výbor uhorského parlamentu
kvitoval tieto výsledky s uznaním a poveril ministra uhorskej vlastibrany, aby i naďalej
„priebežne a účinne“ sledoval výučbu maďarčiny a všeobecne výučbu v maďarskom
jazyku na vojenských školách.⁴²

³⁹ Az 1906-évi május hó 19-éra hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. Budapest 1907, zv. 6, s. 295, 104. zas.

⁴⁰ A hadsereg, 1, 1904, č. 1.

⁴¹ DANGL, V.: Národnostná problematika v rakúsko-uhorskej armáde a Slováci. In: *Československý časopis historický*, 24, 1976, č. 6, s. 877.

⁴² Az 1910. évi Július hó 21-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Irományai. Budapest 1913, zv. 26, s. 313.

Znalosť jazykov a ich výučba bola v rámci multinacionálnej armády z pochopiteľných príčin mimoriadne frekventovanou otázkou a u dôstojníkov bola v určitom zmysle aj jednou z podmienok služby v armáde. Tým, že v spoločnej armáde bola služobnou rečou nemčina, automaticky sa predpokladalo, že túto reč dôstojníci plynule ovládajú. V honvédstve sa to isté predpokladalo o maďarčine. Podľa platných predpisov mali dôstojníci ovládať aspoň na vyhovujúcej úrovni aj jazyky, ktorými hovorili príslušníci mužstva, ktorých počet v rámci pluku presahoval 20 %. Za týmto účelom sa organizovali rôzne kurzy a školenia, a to aj pre dôstojníkov v zálohe. Zaujímavé sú čísla, ktoré sa v týchto súvislostiach vyhotovovali pri jednotlivých plukoch. Napr. podľa hodnotného zadelenia k 1. novembru 1913 zo 67 profesionálnych dôstojníkov 15. honvédskeho pešieho pluku (2 plukovníci, 1 podplukovník, 2 majori, 18 kapitánov, 25 nadporučíkov, 14 poručíkov a 5 zástavníkov), okrem služobného jazyka, t. j. maďarčiny, 58 ovládalo nemčinu, 11 francúzštinu, 2 chorvátčinu, 1 srbčinu, 6 rumunčinu a 47 slovenčinu a jeden vedel aj ukrajinsky. Z 25 nadporučíkov iba štyria sa nevedeli dohovoriť slovensky. Jeden z dvoch plukovníkov podľa týchto výkazov vedel celkom dobre po slovensky. Z 82 poručíkov v zálohe, z 21 zástavníkov v zálohe a z 8 kadetov slúžiacich v tomto pluku 64 uvádzalo znalosť slovenského jazyka.⁴³ V 13. bratislavskom honvédskom pešom pluku z celkového počtu 96 dôstojníkov v aktívnej službe sa nemecky dohovoriť 84, francúzsky 9, chorvátsky 3, rumunsky 5, ukrajinsky (rusínsky) 1, slovensky 42 dôstojníkov a jeden ovládal aj ruštinu. Zo záložných dôstojníkov, ktorých v pluku slúžilo 102, slovenčinu na požadovanej úrovni ovládalo 44 poručíkov, nadporučíkov a zástavníkov.⁴⁴ V nitrianskom 14. honvédskom pešom pluku slúžilo 80 dôstojníkov z povolania. Znalosť nemeckého jazyka z nich vykazovalo 70, francúzskeho 12, anglického 2, chorvátskeho 2, rumunského 8, talianskeho 1 a slovenského 39 dôstojníkov. Zo záložných dôstojníkov tohto pluku – v počte 109 – v rubrike jazykových znalostí slovenčinu uvádzalo 40.⁴⁵ Pre porovnanie, podľa interných údajov veliteľstva IV. honvédskeho zboru, v tom istom roku, percentuálny podiel príslušníkov mužstva hlásiacich sa k slovenskej národnosti v 15. honvédskom pešom pluku sa podľa praporev pohyboval medzi 80 – 85 %. V 13. honvédskom pešom pluku medzi 3,2 – 9,3 %.⁴⁶

Keď sa podujmeme zostaviť vzorku jazykových znalostí na základe osobných listov jednoročných dobrovoľníkov honvédstva, ktoré vyhotovil výbor pre prijímacie skúšky, zistíme, že v roku 1903 34 osôb vyhovelo predpísaným požiadavkám v III. honvédskom obvode (Bratislava). Z nich, okrem maďarčiny, 27 vedelo nemecký a 15 slovenský jazyk. Zo 44 jednoročných dobrovoľníkov, ktorí v tom istom roku už skúšky absolvovali, slovom i písmom slovenčinu ovládalo 5 novovymenovaných dôstojníkov. Zodpovedajúc služobným požiadavkám, slovensky sa dohovoriť ďalších 17 absol-

⁴³ VHA Bratislava, IV. HKP, 4666/1913-eln.

⁴⁴ Tamže.

⁴⁵ Tamže.

⁴⁶ Tamže.

ventov dôstojníckych skúšok pre jednoročných dobrovoľníkov.⁴⁷ Z prehľadu návrhov na dôstojnícke miesta v uhorskej domobrane, zostaveného podľa osobných spisov za bratislavské honvédske obvodné veliteľstvo v roku 1914, vyplýva, že z počtu 80 navrhovaných, stredoškolsky alebo vysokoškolsky vzdelaných osôb, 54 ovládalo slovenský a 79 nemecký jazyk.⁴⁸ Podľa súpisu z roku 1916 zo 129 osôb ovládalo slovenský jazyk aspoň na úrovni služobných požiadaviek v tejto kategórii 87 dôstojníkov zadelených k uhorskej domobrane.⁴⁹ V roku 1913 bol tento počet citeľne nižší. V prehľade na zadelenie k domobrane je uvedených iba 6 mien, z ktorých traja sa po slovensky vedeli dohovoriť.⁵⁰

Aj keď ide o čiastkové údaje, možno z nich vyvodiť určité závery. Predovšetkým tú skutočnosť, že medzi dôstojníkmi honvédskejších a domobraneckých útvarov dislokovaných na území Slovenka nebola znalosť slovenského jazyka, aspoň na úrovni požadovanej služobnými predpismi, zanedbateľná. V 13. bratislavskom a 14. nitrianskom honvédskom pešom pluku takmer 50 % aktívnych dôstojníkov z povolania v tej či onej miere slovenčinu ovládalo, alebo sa vedelo aspoň na primitívnej úrovni s mužstvom dohovoriť. V 15. trencianskom honvédskom pešom pluku počet týchto dôstojníkov tvoril o niečo viac ako dve tretiny z celkového počtu dôstojníckeho zboru pluku. Čo ale z hľadiska témy našej štúdie je zaujímavé, že medzi týmito dôstojníkmi nájdeme relatívne vysoký počet takých, ktorí podľa osobných listov slovenčinu ovládajú "slovom i písmom" alebo "veľmi dobre". To by mohlo svedčiť o vyššie naznačenej tendencii, že medzi dôstojníckym zborom bolo zastúpenie osôb pochádzajúcich zo slovenského prostredia vyššie, než ako o tom svedčia dobové štatistiky a že viacerí z nich v záujme svojej kariéry sa hlásili k Maďarom, resp. Nemcom. Vo všeobecnosti ale medzi dôstojníkmi vládla nechť zdokonaľovať sa v jazykoch mužstva a ovládať na slušnej úrovni tzv. plukovné jazyky. Tento fakt potvrdzuje aj list Hlavného veliteľstva honvédstva v Uhorsku z roku 1912 podriadeným honvédskeým veliteľstvám. Mimo iného sa v ňom píše, že nariadenia vydané v súvislosti s povinnosťou používať v plukoch a nižších útvaroch aj inú reč ako maďarčinu, sa obchádzajú a nedodržiajú. Zvlášť výrazne sa to prejavuje v jazdeckých útvaroch. Veliteľstvo žiada, aby sa stanovili nové trojročné termíny, počas ktorých by si dôstojníci v plukoch osvojili aj „druhý“ jazyk, ktorým hovorí mužstvo.⁵¹ S týmto problémom sa zaoberali aj viacerí národnostní poslanci v uhorskom sneme. Napr. Štefan Vajda v mene národnostnej strany roku 1907 taktiež upozornil na tento problém a kládol dôraz na potrebu dôstojníkov ovládať jazyky nemaďarských národov žijúcich v hraniciach Uhorska.⁵²

⁴⁷ VHA Bratislava, IV. HKP, 1353/1903-eln.

⁴⁸ VHA Bratislava, LSBK Trenčín, 162/1914-npfc.

⁴⁹ VHA Bratislava, LSBK Trenčín, 588/1916-npfc.

⁵⁰ VHA Bratislava, LSBK Trenčín, 184/1913-npfc.

⁵¹ HL Budapest, HFP, 2786/1912-eln.

⁵² DANGL, V.: Slovenská buržoázia v zápase o branné predlohy (1910 – 1912). In: *Historický časopis*, 23, 1975, č. 1, s. 57.

Pri skúmaní štruktúry dôstojníckeho zboru armády monarchie je zrejmé, že výber do tejto spoločensky svojskej kasty do určitej miery odrážal nielen triedne a majetkové začlenenie, vzdelanostnú úroveň, vzťah k dynastii a k vojenským tradíciám, ale v konečnom dôsledku aj národnostnú predpojatosť vedenia armády. Tieto prvky je možné sledovať nielen pri výskume vývoja profesionálneho dôstojníckeho zboru, ale dajú sa vystopovať aj pri skúmaní odrazu národnostnej problematiky na budovaní kádrov záložných dôstojníkov.

Podľa úradnej vojenskej štatistiky k roku 1910 národnostné zloženie záložných dôstojníkov rakúsko-uhorskej spoločnej armády vyjadrené v percentách vyzeralo nasledovne: Nemci 60,2%, Maďari 23,7%, Česi 9,7%, Poliaci 2,8%, Srbi a Chorváti 1,6%, Rumuni 0,6%, Slovinci 0,5%, Taliani 0,5%, Ukrajinci (Rusíni) 0,3%, Slováci 0,1%.⁵³ Teda Slováci, podobne ako v prípade profesionálneho dôstojníckeho zboru mali opäť najnižšie percentuálne zastúpenie na počet obyvateľstva, napr. pri porovnaní so Slovincami, Rusínmi či Talianmi, a značná poddimenzovanosť bola aj v porovnaní s ich zastúpením v radovom vojsku. Príčiny tohto javu sú obdobné, ako pri účasti Slovákov medzi dôstojníkmi z povolania.

* * *

Nízka účasť Slovákov, či už v profesionálnom alebo záložnom dôstojníckom zbore rakúsko-uhorskej armády, bola dôsledkom predovšetkým vlašného až odmietavého postoja slovenskej society ako celku k armáde monarchie. Okrem príčin, ktoré sme naznačili už v úvode štúdie, pri formovaní týchto postojov hrali úlohu aj ďalšie faktory. Rezervovaný postoj k vojsku v rôznych vrstvách slovenskej spoločnosti je badateľný už v predchádzajúcich storočiach a výrazne sa odráža aj v ľudovej slovesnej tvorbe, v zbierkach ľudových a historických piesní s vojenskou tematikou a pod. Pri ich porovnaní s podobnou tvorbou susedných národov sa stáva očividným, že postoj k armáde v slovenskom prostredí už v minulosti bol rezervovanejší, než napr. v poľskom, maďarskom, srbskom, rakúskom či českom prostredí.⁵⁴

Medzi komponenty, ktoré od druhej polovice 19. storočia spoluurčovali vzťah Slovákov k armáde, patrila otázka jazykovej bariéry, predovšetkým znalosť, resp. neznalosť nemčiny a maďarčiny. Hrala dôležitú úlohu najmä u vojakov základnej služby pochádzajúcich z vidieckeho prostredia slovenských žúp. Ak podrobnejšie preštudujeme dostupné štatistické údaje o znalosti služobného a veliaceho jazyka spoločnej armády či honvédstva v týchto regiónoch, prekvapuje slabá znalosť nemčiny, ale aj maďarčiny, o to viac, že sa maďarizačná školská a kultúrna politika od 70. rokov 19. storočia výrazne angažovala v asimilačnom úsilí. Pretláčanie maďarčiny do škôl a verejného života bola jednou z hlavných foriem tohto úsilia.⁵⁵

⁵³ *Militärstatistisches Jahrbuch vor 1910*. Wien 1911, s. 145.

⁵⁴ Podrobnejšie DANGL, *Armáda a spoločnosť*, ref. 20, s. 102-130.

⁵⁵ Tamže.

Na vytváranie vzájomných väzieb armáda – spoločnosť, v slovenskom národne prebudenom prostredí mal silný vplyv široký diapazón otázok, ktoré úzko súviseli s národnostnou problematikou vo vojsku. Tú totiž nereprezentovala iba otázka služobného, veliaceho či tzv. plukovného jazyka, ale oveľa širšie spektrum rôznych opatrení, zákonných nariadení a ustanovení, vžitej praxe, činnosti vojenských súdov i zámerných účelových zásahov, sociálne, triedne a národnostne podmienených konvencií a pod., ktoré sa v rôznych podobách premietali do života vojsk i civilného obyvateľstva. Uhorským špecifikom bolo, že komplex týchto otázok bol prepojený aj na súhrn tzv. „maďarských národných požiadaviek v armáde“ pertraktovaných maďarskými politickými stranami a zoskupeniami už do vyrovnania. Sledovali mimo iného aj maďarizačné a asimilačné ciele, a tým sa bytostne dotýkali aj slovenských národnoemancipačných snáh. Slovenská politická reprezentácia na tieto skutočnosti poukazovala a asimilačné pokusy, presadzované aj prostredníctvom armády, jednoznačne odmietala. Takého tendencie narážali na odpor aj v slovenských národnostne vlašnejších kruhoch a vytvárali neprajné ovzdušie pri vnímaní vzťahu národného spoločenstva k armáde.⁵⁶

Veľmi silným motívom negatívne ovplyvňujúcim vzťah slovenského obyvateľstva k rakúsko-uhorskej armáde a k politickým smerovaniam, ktoré zastupovala, boli v posledných rokoch pred vypuknutím vojny udalosti, ktoré sa odohrávali na Balkáne. Predovšetkým anekčná kríza a balkánske vojny v rokoch 1912 – 1913. V súvislosti s týmito udalosťami militarizácia a prípravy na vojnu mali zrýchľujúcu tendenciu a dochádza aj k čiastočnej mobilizácii. Konzervatívnu politiku rokovania nahradila na medzinárodnom poli politika demonštrácie sily, prispôsobovaná a zladžovaná zo strany monarchie s politikou Nemecka. V tejto atmosfére, napriek protiopatreniam vlády a vojenských správ vzniká na území Slovenska silné antimilitaristické hnutie spojené s proslovanským cítením. Konajú sa tábory ľudu, protestné zhromaždenia za mier, objavujú sa dokonca pokusy rozšíriť protivojnovú propagandu aj do kasární. Z rôznych kútov Slovenska prichádzajú hlásenia o „panslavistických“, prosrbských a proruských prejavoch a objavujú sa verbálne útoky na armádu. Enormne sa zvyšujú úteky mladých pred vojenskou službou za hranice, rastie počet dezercíí, ministerstvo uhorskej vlastibrany iba za rok 1913 odovzdalo na riešenie vojenským súdom 8 945 prípadov za odmietnutie dostaviť sa k zápisu do vojenskej evidencie.⁵⁷ Odmietavý postoj k armáde a vojenskej politike monarchie kulminuje, armáda sa pre mnohých stáva akýmsi symbolom zla s protislovanským nádychom. Tento negatívne vnímaný fenomén bol ešte znásobený faktom, že pri zhoršovaní hospodárskych a sociálnych podmienok jediným rezortom, ktorý prudko zvyšoval svoje nároky na finančné dotácie, bolo ministerstvo vojny a ministerstvo uhorskej vlastibrany. Na slovenskej dedine demotivujúcim faktorom vo vzťahu k vojsku bola napr. aj obava z úbytku mladých pri poľnohospodárskych prácach v prípade nástupu na vojenskú službu.

⁵⁶ Tamže, s. 37-61.

⁵⁷ DANGL, V.: Slovenská idea a protivojnové prejavy slovenského dedinského ľudu pred prvou svetovou vojnou. In: *Historický časopis*, 27, 1979, č. 1, s. 18-19.

Neboli to však vždy racionálne, jednoznačne definovateľné motívy, ktoré zohrávali svoju úlohu pri odmietavom postoji k ozbrojeným silám. Objavuje sa tu celý rad podnetov, často citovo podfarbených rodinnými či spoločenskými väzbami, ktoré svoje korene mali aj v konzervativizme slovenskej dediny a v tendenciách k izolacionizmu. Napríklad strach z nového, neznámeho, cudzieho prostredia, z kolektívneho spôsobu života, z vojenskej disciplíny a drilu, z odtrhnutosti od rodinného zázemia, od priateľov, milých, známych a pod. Tieto fenomény iba umocňovali prípady ponižovania ľudskej dôstojnosti v armáde, týranie nováčikov zo strany nadriadených, publikované údaje o počte samovrážd vo vojsku, verejné rokovania uhorského parlamentu o pomeroch v armáde a o niektorých drastických skutočnostiach v súvislosti so zneužívaním veliteľskej právomoci atď.⁵⁸ V predvojnovom období negatívny postoj k armáde bol, samozrejme, znásobený aj obavami z vojny, z jej následkov, prirodzeným strachom a pod.

Uvedený výpočet zďaleka nevyčerpáva komplex motívov určujúcich vzťah armády a slovenskej spoločnosti v predvečer 1. svetovej vojny. Mnohé z vyššie naznačených príčin však zároveň potvrdzujú aj rast pocitu národnej identity slovenskej spoločnosti a uvedomelého prístupu k daným problémom. Aj keď v rôznych spoločenských vrstvách a v rôznych fázach vývoja po prelome storočia badať v slovenskej spoločnosti rozdielne prístupy k armáde a rozdielne hodnotové úvahy o ozbrojených silách monarchie, a z politicko-taktických príčin v názoroch slovenskej politickej reprezentácie sa objavovali aj tendencie prajné výstavbe tejto armády, vzťah spoločnosti ako celku k tejto mocenskej zložke daného politického systému neprekročil prah od antipatie k sympatii. Pohyboval sa na rozmedzí od indiferencie a laxnosti až po aktívny odpor. Ten možno zaznamenať najmä v posledných rokoch pred 1. svetovou vojnou v súvislosti s rastom medzinárodného napätia na Balkáne a s dôsledkami zvyšujúceho sa trendu zbrojenia.

Na záver chcem upozorniť na určitý paradox. Napriek uvedenému konštatovaniu jednotky V. bratislavského a VI. košického zboru, ktoré boli z prevažnej časti doplnované z územia Slovenska, v prvých bojových akciách na severovýchodnom fronte roku 1914 či už ide o bitku pri Krašniku, pri Komarówe, Lubline atď., čiže v Haličskej operácii, bojovali veľmi srdnato a mali značné straty na ľudských životoch. Bojovú kvalitu týchto jednotiek hodnotilo velenie vysoko. Tento fenomén sa zrejme nebude dať vyhodnotiť iba prostriedkami, ktoré má k dispozícii historik národných či vojenských dejín. Nemalý priestor na výskum tu zostáva, aj niektorým iným spoločenským vedám – sociológii, psychológii atď. Zdá sa totiž, že práve v dôsledku týchto nezmyselných „hrdinských“ bojov a obetí dochádza k akémusi druhotnému prerodu v hlavách a v psychike vojakov, a tradičná vojenská disciplína s prvkami drilu, vojenského teroru a strachu sa začína rúcať pod nánosom čisto ľudských túžob a prianí.

Vojtech DANGL

⁵⁸ DANGL, *Armáda a spoločnosť*, ref. 20, s. 130.

OBRYSY GENEZE severovýchodní části „nové Evropy“: Pobaltí mezi Ruskem, Německem, bolševismem a nezávislostí (1917 – 1919)

Velký ozbrojený evropský konflikt v letech 1914 – 1918, jehož důsledky tak výrazně poznamenaly celkovou politickou, sociální a nakonec i kulturní podobu starého kontinentu, přinesl mnohostrannou revoluční změnu i do jeho severovýchodní části, omývané Baltickým (či „Východním“) mořem. Od 20. let 18. století, od definitivního úpadku švédské velmoci, tuto oblast ovládaly mocensky i politicky téměř nepřetržitě dvě mocnosti – Prusko, resp. později Německá říše, a Rusko.¹ I když musely stále čelit národnímu a politickému emancipačnímu hnutí Poláků, před „velkou“ válkou a vlastně ještě ani v její počáteční fázi nikoho z klíčových evropských politických činitelů, ba ani většinu místních předáků nenapadlo, že se ve východní části baltického „bazénu“ vznikne hned několik nových států. Jak bude ještě připomenuto, většina vládnoucích kruhů v Berlíně naopak předpokládala, že Německo zatlačí ruský vliv a přímo či nepřímo ovládne celé jihovýchodní pobřeží „Východního“ moře. S posílením vlastního vlivu v jižní části této oblasti původně kalkulovalo i Rusko, i když z hlediska námořních možností se ani před rokem 1917 nikdy nemohly jeho síly s císařskou Kaiserflotte měřit.

Krvavý konflikt, jenž se v této oblasti vyvíjel v několika ostře vymezených periodách a nakonec se díky vývoji v Rusku prodloužil až do roku 1920, však vedl nakonec ke zcela jiným výsledkům. Sled postupně se utvářejících okolností umožnil několika menším národům – v případě Estonců a Lotyšů vůbec poprvé – založit vlastní státy a postupně je začlenit do evropské politické i hospodářské struktury. Následující odstavce se pokouší (v českém i slovenském historickém diskursu vlastně poprvé) o naskicování těchto složitých procesů, jejichž hlubší poznání přitom historikům ve střední

¹ Srov. přehledně nejlépe KIRBY, David: *The Baltic World 1772 – 1993. Europe's northern Periphery in an Age of Change*. London 1995; naposledy populárně PALMER, Alan: *Northern Shores. A History of the Baltic Sea and its Peoples*. London 2006.

Evropě, zabývajícím podobnými tématy v této části kontinentu, mnoho podnětů k potřebné komparaci.

* * *

K první výrazné změně v oblasti východního Baltu došlo již v průběhu roku 1915 po úspěšné německé ofenzivě na podstatné části ruské fronty, kdy – mezi březnem a zářím – císařská armáda obsadila většinu teritorií, obývaných etnickými Litevci. Obě zainteresované mocnosti měly přitom v té době jen velmi vágní představy o jeho dalších osudech. Pro Němce, kteří obsazenou oblast od počátku podřídili vojenské administrativě, komandované velitelstvím tzv. Ober – Ost, tvořila jen vedlejší sektor jimi předjímaných anexí vlastního ruského Pobaltí, tedy Kuronska a Livonska, o nichž se zmíníme níže.² Proto ji také podrobili bezohledné hospodářské exploataci, jež ve svých důsledcích ještě umocnila předcházející nucenou evakuaci území ze strany Rusů, do jisté míry však umožnili aktivity lokálních litevských (a také polských) organizací.³ Ruské ministerstvo zahraničních věcí pod taktovkou Sergeje D. Sazonova sice na počátku konfliktu naskicovalo jakési vágní plány na „reorganizaci“ této části Evropy podle etnického principu, jejichž fundamentem mělo být sjednocení všech polských území do jediného celku, samozřejmě propojeného s romanovským impériem. O vlastní Litevce však projevovalo zájem jen potud, aby aktivity jejich předáků na Západě nesměřovaly proti Ruské říši.⁴ Vágní přísliby, týkající se možného sjednocení

² Srov. k tomu v obecné rovině např. dnes již „klasickou“ práci FISCHER, Fritz: *Griff nach Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914-1918*. Düsseldorf 1962, passim, nověji např. BERGHAIN, Volker: *Germany and the Approach of War in 1914*. London 1973. Některé konkrétní studie týkající se východního Pobaltí (W. Basler, L. Kiewisz, M. Kitchen, H. E. Volkmann aj.) jsou pak citovány níže; celý tzv. Ober Ost měl přitom rozlohu zhruba 109 000 km² a v momentu německé okupace na něm žilo zhruba 2.900.000 obyvatel (z původních více než čtyř milionů).

³ Je třeba připomenout, že v oblasti Litvy nebyla ani po r. 1905, resp. 1908, zrušena všechna předcházející rusifikační nařízení, komplikující i pouhé vyučování Litevců v jejich mateřštině na elementárních školách (což byl rozdíl oproti situaci příštího Lotyšska i Estonska, o Finsku samozřejmě ani nemluvě). Ruská armáda také při svém ústupu na jaře a v létě 1915 evakuovala do vnitrozemí zhruba 200-tisíc Litevců; srov. přehledně např. EIDINTAS, Alfonsas – ŽALYS, Vytautas: *Lithuania in European Politics. The Years of the First Republic, 1918-1940*. London 199., s. 16-21; též GERUTIS, Albertas: *Independent Lithuania*. In: TÝŽ (red.), *Lithuania. 700 Years*. New York 1969, s. 146-148; LAUČKA, Juozas B.: *Lituanian's Struggle for National Survival 1795-1917*. Lituanus 30, 1984, č. 4 (zde užíván v elektronické podobě: www.lituanus.org,1984); LOSSOWSKI, Piotr: *Litwa*. Warszawa 2001, s. 50-52 an.

⁴ Na evropském Západě, zvláště ve Francii a ve Švýcarsku, působila již před r. 1914 celkem nepočtená litevská emigrace v čele s Juozasem Gabrysem, jež se mj. podílela na vydávání časopisu neruských národností, *L'Annales des nationalités*. Pro směřování tehdejšího mainstreamu litevského politického myšlení bylo ale příznačné, že Gabrys publikoval především kritiku polské politiky, a že mohl také ještě v září 1913 neoficiálně přijet do Ruska, kde se dokonce tajně sešel s ministrem Sazonovem. Srov. DEMM, E.: *Journal of Baltic Studies* 21, 1990, s. 121 an.; též SENN, Alfred E.: *The activity of Juozas Gabrys for Lithuanian Independence, 1914-1920*. Lituanus 23. 1977, č. 1.

tzv. Malé Litvy (tedy severní části Východního Pruska s Klajpedou/ Memelem) s vlastní Litvou, pak brzy zcela antikvoval úspěch německé ofenzívy, po níž ostatně veškeré ruské záměry v této oblasti mohly zůstat jen v oblasti ryze teoretických projektů.⁵

Většina litevských politiků v čele s poslancem Dumy Martynasem Yčasem zůstávala v první fázi války na „rusofilských“ pozicích, což souviselo především s komplikovanými vztahy s Poláky, zvláště jejich prosvítajícími plány na případnou obnovu Litevského velkoknížectví, spojeného v nové unii s Polskem (a samozřejmě přinejmenším fakticky ovládaného polskou aristokracií).⁶ V samotné Litvě vznikl už v listopadu 1914 tzv. pomocný výbor, do jehož čela byl postaven právě Yčas a zástupcem prof. Antanas Smetona, tedy pozdější prezident a diktátor. Majorita jeho členů však před německou okupací odešla do Petrohradu, kde se dál pokoušela pokračovat v „aktivistické“ politice.

V podobném kursu se ubíraly i aktivity většiny zmiňovaných litevských předáků na Západě, pilně sledované ruskými diplomaty. Koncem roku 1915 byl sice ve švýcarském Fribourgu založen Comité général de secours pour les victimes de la guerre en Lithuanie, v němž se s několika litevskými kněžími sešli i zástupci polské nobility včetně Bronislawa Piłsudského, bratra známého socialistického revolucionáře. Ruské diplomacii (a jejím penězům) se však brzy podařilo tuto akci vyvážit tím, že ještě na přelomu května a června 1916 tzv. litevská konference v Lausanne zaujala v zásadě proruské stanovisko, i když tu poprvé zazněl i postulát „jednotné a neodvislé“ Litvy.⁷ Alternativu k ostatně z více důvodů slábnoucí „proruské“ orientaci však brzy začala představovat orientace proberlínská, prosazující se mezi částí litevských předáků v okupované vlasti.

Větší zájem berlínských vládních kruhů o litevské nacionální aspirace se již roku 1916 pokoušel vzbudit jediný poslanec litevské národnosti v pruském Landtagu, Vilnius Gaigalaitis, jenž také sepsal pro pruskou vládu několik memorand. Výraznější interest části Němců, kteří – opakujme – v oblasti sledovali ryze vlastní politické cíle, ale litevská otázka začala vzbuzovat až v souvislosti s využitím „polské“ karty v politice ústředních mocností koncem téhož roku⁸, a pak samozřejmě v korelaci s dalším vývojem ve vlastním Rusku, jež mohlo po svržení samoděržaví počátkem března 1917 svými hesly po demokracii znamenat – alespoň v rovině ideologické – pro anexionistické plány Berlína značnou hrozbu.

⁵ Srov. nejlépe LOPATA, Raimundas: *The Lithuanian Card in Russian Policy, 1914-1917*. Jahrbuch für Geschichte Osteuropas 1994, č. 3, s. 340 an.

⁶ Tyto plány byly patrně jak z aktivit různých polských pomocných spolků v oblasti Vilna (Vilnius), tak většiny jejich politických organizací v této oblasti, např. „Polského nezávislého demokratického bloku“, který přímo propagoval obnovu litevsko-běloruského soustátí a jeho federativní spojení s Polskem. Viz např. WISNER, Henryk: *Wojna nie wojna. Szkice z przeszłości polsko-litewskiej*. Warszawa 1978, s. 78 an. stručně též ŁOSSOWSKI, P.: *Po tej i tamtej stronie Niemna*. Stosunki polsko-litewskie 1883-1939. Warszawa 1986, s. 84-85 ad.

⁷ LOPATA, *The Lithuanian*, ref. 5, s. 346-347.

⁸ Srov. např. přehledně v klasické práci PAJEWSKIEGO, Janusze: *Odbudowa państwa polskiego*. Warszawa 1978, zvl. kap. 8, kde je též bohatá bibliografie.

Situace v severnějších oblastech příštích baltických států se pro tamní majoritní lotyšskou populaci vyvíjela ještě nepříznivěji, nežli pro jejich litevské příbuzné, takže celkem oprávněně nazývá finský autor následující období z jejich hlediska národní katastrofou.⁹ V rámci už zmíněné ofenzívy na jaře 1915 německá vojska celkem rychle obsadila jihozápadní část historického Kuronska včetně důležité ruské námořní základny Libava (Liepāja) a po dočasném zadržení jejich postupu v průběhu léta dokončila okupaci celé oblasti, přičemž došla až k předpolí Rigy (obsazena byla i Mitava, dnes lotyš. Jelgava) a k významnému uzlu Daugavpils (něm. Dyneburg).¹⁰ Německý postup provázela podobně jako na Litvě masová, zčásti vynucená evakuace (a částečně prostě útek) místního obyvatelstva, zde ovšem dosáhla mnohem masivnějších rozměrů. Podle údajů v USA žijícího lotyšského historika A. Plakanse opustilo své domovy až 730-tisíc obyvatel, v naprosté většině Lotyšů, což spolu s válečnými ztrátami zdejší populace znamenalo vyliďnění celých částí Kuronska a jižního Livonska.¹¹ To ovšem jen nahrávalo germanizačním plánům okupantů, jež se tu navíc mohly opírat o sice nepřilíši početnou, ale hospodářsky a majetkově nesmírně mocnou skupinu tzv. baltických baronů.¹²

Část německých předáků z Pobaltí, zvláště z Kuronska, vytvořila už na počátku konfliktu v Berlíně „exilovou“ Baltskou radu důvěrníků (Baltischer Vertrauensrat), která otevřeně podporovala anekční plány tamních vládních kruhů.¹³ Ty se v předjímání záborů „východních“ území sice značně rozcházele, takže část historiků oprávněně hovoří o „maximalistických“ vizích, prosazovaných např. Všeněmci, a „umírněném“ programu, jež nakonec převážil (také vzhledem k vývoji války) i v kabinetu Theobalda von Bethmann-Hollwega. Ve vztahu k jižní části baltických provincií však byly rozdíly mezi oběma minimální. Německá vláda sice nezamýšlela – aspoň nyní – přímo anektovat celý pás území od Estonska po Litvu, jak si přáli tamní německo-baltští předáci v čele s Georgem von Manteuffelelem a Silvio Broederichem. Kuronsko podobně jako Litva ale měly být pevně připoutány k Německé říši, přičemž do první z oblastí měla také směřovat nová „germánská“ kolonizace, která měla – jak ostatně opakovala řada

⁹ RISLAKKI, Jukka: *The Case for Latvia. Disinformation Campaigns against a small Nation*. Helsinki 2008, s.75.

¹⁰ Srov. podrobně např. KIEWISZ, Leon: *Sprawy lotewskie w baltyckiej polityce Niemiec w latach 1914-1919*. Poznań 1970, s. 31-33.

¹¹ PLAKANS, Andrejs: *The Latvians. A Short History*. Stanford 1995, s. 115-116. Viz též SPEKKE, Arnolds: *History of Latvia. An Outline*. Stockholm 1951, s. 322-323, jenž uvádí, že v důsledku války pozbylo příští Lotyšsko nejméně 25 % populace.

¹² V samotném Kuronsku tvořili tamní Němci před válkou necelých 9% populace, náleželo jim však téměř 60% orné půdy a lesů. Podobná situace existovala i v Livonsku, hospodářsky velmi vlivná byla německá šlechta i v severnějším Estonsku, i když zde bylo jinak Němců ještě podstatně méně.

¹³ K aktivitám tohoto uskupení srov. podrobně (na základě německé úřední dokumentace) KIEWISZ, *Sprawy lotewskie*, ref. 10, s. 17 an.; viz též SPEKKE, *History of Latvia*, ref. 11, s. 323-324, jenž cituje v anglickém překladu programový manifest rady z pera Silvio Broedericha.

dobových materiálů – přímo navázat na aktivity středověkých německých rytířských řádů. Z této perspektivy pak vycházela i okupační politika německých vojenských kruhů.

Kuronsko a později i Livonsko byly stejně jako obsazená území litevská začleněny do už zmíněného celku Ober-Ost, přístup okupantů v jeho severní části mající centrum v Mitavě se však odlišoval. Vzhledem k zmiňovaným záměrům byla od počátku zaváděna rozsáhlá germanizační opatření počínaje vydáváním četných německých periodik a konče povinnou výukou němčiny od prvních tříd základních škol. Při sestavování místních poradních sborů také mělo být vesměs dbáno, aby v nich za všech okolností převažovali početně Němci nad Lotyši, což již vzhledem ke skladbě populace jistě dostatečně ilustruje přístup nové moci. Ještě koncem roku 1915 byly pak vypracovány i první zcela konkrétní plány německé kolonizace zabraných teritorií, na nichž mělo být v následujícím období osídleno 97 300 německých rodin, tj. nejméně 500-tisíc „kolonistů“.¹⁴

Ještě v polovině roku 1916 se sice především v německých socialistických kruzích objevily názory odmítající přímou anexi příslušných území s tím, že většina tamního obyvatelstva – tedy Lotyšů a Litevců – bude takovému řešení odporovat a že by účelnější byla podpora organizace jejich vlastních států. Vojenské kruhy na východě v čele s generálem Erichem Ludendorffem ovšem takovou alternativu rozhodně odmítaly s poukazem na strategické zájmy říše, vyžadující prý vybudování jejího „ochranného“ východního valu.¹⁵ Pod vlivem aktivizace litevské politiky a především v reakci na vítězství křehké demokracie v samotném Rusku, jež se samozřejmě výrazně dotkla i nutnosti jeho reorganizace národně-politické, se ale postupně začal měnit i přístup německé generality k národním aspiracím Baltů. Už pár měsíců po „únorové“ revoluci vyslovil Ludendorff souhlas s tím, aby na Litvě a v Kuronsku vznikly zemské „rady“ jako reprezentantky tamního obyvatelstva, i když neměly být více než pomocnými instrumenty zmiňovaných anexionistických plánů. Ve vývoji východního Pobaltí však od jara 1917 v každém případě nastala nová fáze, při níž už reprezentace všech tří baltických národů demonstrovaly vůli k vlastní státnosti.

* * *

Vzhledem k předcházejícím národním i sociálním konfliktům Baltů s místními německými elitami, jež se výrazně projeví už v revolučních zmatcích v letech 1905

¹⁴ Jak to předpokládal projekt F. W. Schwerina, vypracovaný na pokyn samotného kancléře na přelomu let 1915/16. Doplňme jen, že „kolonisty“ měli být z velké části Němci, přesídlení sem z Ukrajiny, Haliče a Bukoviny; podrobný rozbor viz např. u KIEWISZE, ref. 10, s. 64-67, kde lze nalézt i analýzu dalších podobných projektů. Maximalisté přitom hovořili o možnosti usídlení až půl druhého milionu kolonistů!

¹⁵ Srov. k tomu detailně např. KITCHEN, Martin: Hindenburg, Ludendorff and the Baltic. *East European Quarterly*, 11, 1977, s. 429-444.

– 1906, byli političtí předáci Lotyšů a Estonců – většinou jejich poslanci čtvrté dумы – po výbuchu světové války ochotni k projevům proruské loajality. Např. *oba* lotyšští poslanci vydali podobné prohlášení, aniž požadovali jakékoliv záruky ze strany carských úřadů, a podobně postupovali i Estonci. Lotyši zůstali přinejmenším v první fázi války oproti svým severnějším sousedům o poznání aktivnější a již v létě 1915 zorganizovali první zárodek vlastní samosprávy v podobě *Centrálního výboru pro pomoc uprchlíkům*, jedním z jehož tří předáků byl i příští první prezident republiky Jánis Čakste. Podobně jako aktivity na poli vojenském to však bylo vyvoláno nejvíce aktuální situací, mj. zmíněným útekem a evakuací mnoha set tisíc jejich krajanů.¹⁶ V srpnu 1915 také carské velení celkem překvapivě povolilo první organizace tzv. lotyšských střelců, jednotek založených na bázi dobrovolnosti, které již v následujícím roce dosáhly počtu 130-tisíc mužů. Tyto jednotky však utrpěly při obranných bojích v oblasti Rigy značné ztráty a jejich část později podlehla revoluční probolševické propagandě, jež ostatně nalézala – jak níže připomeneme – na zbývajících lotyšských teritoriích zřetelnější rezonanci, nežli u severních sousedů. Dodejme jen, že Estonci začali o organizování podobného národního vojska – stejně jako alespoň lokální autonomie – usilovat teprve krátce po vítězství občanské revoluce v polovině března 1917.¹⁷

Svržení vlády Mikuláše II. a následné pokusy o demokratické reformy byl samozřejmě – bez ohledu na zcela pochopitelnou vůli nových vedoucích činitelů Ruska udržet *jednotný stát* – povzbuzením i pro dosud nesmělé národně emancipační snahy v Pobaltí. Nová revoluční vláda knížete Georgije Lvova ostatně pouhý den po svém nástupu, 17. března [!], zrušila platnost všech carských výnosů, které znásilňovaly konstituci Finska, a brzy se začala zabývat i dalšími národními problémy.¹⁸ Ještě koncem března vydala slavnostní deklaraci k Polákům, v níž ohlašovala zřízení nového polského státu „sestavajícího ze všech území, na němž tvořili většinu, a který měl být s Ruskem spojen jen vojenskou obrannou konvencí. V průběhu dubna začala také obměna carských úředníků v některých regionech, které nahrazovali zástupci místních komunit, autonomních celků, atd., což se pochopitelně dotklo i Livonska a Estonska.¹⁹ Již předtím, 30. března, vláda vydala *ukaz*, slibující, že ohlášené ústavodárné shromáždění začne vážně řešit i agrární otázku, tj. další ze závažných problémů baltických provincií. Už o dva dny později byl pak vydán dekret, jímž se likvidovala veškerá dřívější úřední omezení týkající se jak národnostních, tak náboženských otázek, jenž měl opět napomoci národně emancipačnímu pohybu národností i v severozápadní části říše.

¹⁶ PLAKANS, ref. 11, s. 116.

¹⁷ Srov. např. RAUN, Toivo U.: *Estonia and the Estonians*. Stanford 1989, s. 94-95.

¹⁸ Srov. např. KIRBY, D. (ed.): *Finland and Russia 1808 – 1920*. From Autonomy to Independence. A Selection of Documents. London 1975, s. 143-144 ad.

¹⁹ V Rize to byl Andrejs Krastkalns, jenž nahradil místního ruského gubernátora, a kterého na popud místního sovětu brzy vystřídal socialista (menševik) Andrej Priedkalns. Do Tallinnu byl jmenován Jaan Poska, do té doby první estonský starosta této metropole a pozdější významný diplomat v prvních letech existence nezávislého Estonska.

Príslibem pro jejich další osudy ostatně byly i některé deklarace, týkající se zahraniční politiky nové vlády, především prohlášení ministra zahraničí Pavla Miljukova z 9. dubna 1917, jež ohlašovalo, že Rusko nechce ovládat cizí národy a je zastáncem míru, jehož součástí musí být i právo všech národů na sebeurčení.²⁰ Situaci na východních březích Baltu však pochopitelně ovlivňovaly i vyostřující se sociální zápasy v ruských centrech, zvláště metropolí. Jejich výrazná rezonance včetně značného vlivu bolševiků pak přispěla k tomu, že se politicko-emancipační procesy menších národů brzy dostaly do kolizí se sociálními revoltami.

Ponecháme-li stranou Finsko, jehož „startovní“ možnosti byly už díky předcházejícímu vývoji odlišné, měl pád autoritativního carského režimu v této oblasti nejvýraznější vliv v Estonsku, které až do podzimu 1917 zažívalo stále dopady válečného konfliktu jen zprostředkovaně, především posilováním ruské vojenské přítomnosti a také přílivem několika set tisíců uprchlíků z okupovaných území. Ozvěny „únorové“ revoluce sem sice zasáhly také v rovině sociální (už 3. března vznikl i v Tallinu „sovět“ dělníků a vojáků), náhlá příležitost k národně-politické emancipaci však nezůstala promeškána. Necelý týden po té, co nová ruská vláda nahradila dosavadního gubernátora starostou Tallinnu Jaanem Poskou, se 11. března v Dorpatu (později Tartu) sešlo shromáždění estonských organizací, jež vystoupilo s požadavkem zemské autonomie v rámci demokratického Ruska. Počáteční reakce Petrohradu byla sice chladná, už 30. března byla však přece jen vytvořena nová estonská „gubernie“ s anticipovanou autonomní vládou, v níž se přiřčením severního Livonska sdružila poprvé do jediného administrativního celku většina estonské populace.²¹ Poskytnutá autonomie umožnila celkem rychlou „estonizaci“ místních samospráv, kde byla likvidována uměle udržovaná převaha německých statkářů a nastarovala již zmíněnou výstavbu estonského „národního“ vojska a také loďstva.²² Především ale napomohla k dosud nevídané aktivizaci a pluralizaci politického života, byť se tyto procesy prakticky od počátku střetávaly s místním silicím probolševickým hnutím.

Zatímco estonskou občanskou politiku do značné míry ovládla demokratická strana Jaana Tonissona, navazující na dosavadní lidově pokrokovou stranu, zdejší levice resp. levý střed byla podstatně více fragmentarizována, a to i nacionálně. Rychle se tu totiž organizovaly jak estonské protějšky celoruských nejvýznamnějších proudů, tedy

²⁰ Srov. např. MILJUKOV, P. (red.): *History of Russia*. Vol. III. Reforms, Reaction and Revolutions. New York 1969 (franc. originál Paris 1933), s. 338-341. Dodejme ovšem, že Miljukov stejně jako ruští liberálové územní autonomii baltických národů nepřáli, neboť se mj. obávali dekompozice ruské říše; viz např. P. N. Miljukov. In: V. V. Šelochajev (ed.): *Političeskaja istorija Rossiji v partijach i licach*. Moskva 1994, s. 272 an.

²¹ RAUN, ref. 17, s. 100-101; též LEWANDOWSKI, *Estonia*. Warszawa 2001, s. 54-55.

²² V dubnu 1920 bylo ustaveno tzv. Estonské vojenské byro, jehož prvním předsedou se stal Konstantin Päts, pozdější mnohonásobný ministerský předseda a nakonec „diktátor“ meziválečného Estonska. Jeho zástupcem byl důstojník ruského námořnictva Johann Pitka, pozdější tvůrce malé estonské flotily, velitelem formujícího se vojska, zpočátku v síle dvou pluků, pak Johan Laidoner, příští vrchní velitel armády.

strany sociálně radikální, sociálně demokratické sdružení (pendant ruských menševiků) a dokonce estonská strana sociálních revolucionářů, tak odnože partají „metropolitních“, v nichž se organizovalo především početné ruské dělnictvo ve větších přístavech v čele s Tallinnem. Mezi nimi pak získávaly stále větší vliv organizace bolševické, jež se z původních několika desítek členů rozrostly na nejméně osm tisíc v létě t.r. a na zhruba 20-tisíc v říjnu. Sílu bolševiků ostatně brzy dosvědčily i výsledky voleb do zastupitelstev „dum“, ve větších městech – v Tallinnu sice získali „jen“ 31 %, v Narvě na estonsko-ruském pomezí však dokonce 47 %.

Z voleb do prozatímního estonského shromáždění, Maapäev, jež se konaly v červnu 1917, vzešly jako nejsilnější „středové“ agrární svaz a strana práce, jež získaly 13, resp. 11 mandátů, na levici zvítězila estonská sociální demokracie (9 křesel), zatímco bolševici získali pouhých 5.²³ Radikální levice však byla mnohem vlivnější, mezi neestonským dělnictvem ji podle sociologa T. Rauna podporovalo až 75 %. To se odrazilo i ve směřování místních sovětů, jež se tu vytvářely podobně jako ve vlastním Rusku. V zatímním shromáždění, jež se poprvé sešlo v tallinnském zámku Toompea počátkem července, zatím převažoval program dotvoření autonomního Estonska v rámci demokratického a federalizovaného Ruska. V souvislosti s brzy viditelným rozkladem ruských struktur vlivem bolševické agitace, jež se projevil mj. nezdarem obrany blízké Rigy, se však začal objevovat i požadavek úplného osamostatnění státu, jež poprvé artikuloval už zmíněný lídr demokratické strany J. Tonisson.²⁴ Takový program ovšem ostře kolidoval právě s revolučními hesly bolševických radikálů, kteří ještě před vítězstvím Leninova převratu Petrohradu ovládli tallinnský sovět a m. j. zbavili úřadu šéfa zdejší administrativy J. Poosku. Bolševici ostatně zvítězili i v říjnových volbách do celoruské Konstituanty, v nichž získali téměř 40 % hlasů. To pak umožnilo, aby se jejich sestava v čele s Viktorem Kingisseppem zmocnila vlády v Tallinnu pouhé čtyři dny po úspěchu soudruhů v metropoli. Jejich triumf však nebyl definitivní.²⁵

Situace v jižnějším Livonsku se v mnoha ohledech vyvíjela podobně, zásadním způsobem ji však ovlivňoval tlak německých divizí a poznamenávala ji pochopitelně i přítomnost mnoha desítek tisíc uprchlíků z obsazených částí Kuronska.²⁶ I mezi Lotyšy se hned od jara 1917 aktivizoval politický život, do jeho popředí se tu však dostávaly především dva „stavovské“ proudy – rolnický svaz v čele s Karlem Ulmanisem (příštím šéfem vlády a pozdějším prezidentem) a sociální demokracie, v níž postupně stále zřetelněji vítězil bolševický proud, SDKL. Zatímco jeho vedení zamýšlelo spojit osud země jednoznačně celoruskou s „proletářskou“ revolucí (SDKL se ostatně ani or-

²³ Srov. detailněji RAUN, ref. 17, s. 100.

²⁴ RAUN, ref. 17, s. 101; LEWANDOWSKI, ref. 21, s. 57.

²⁵ Srov. např. tamtéž; tradiční sovětské hledisko reprezentuje nejpodrobněji *Istoriya Estonskoj SSR*. Tom. III. S marta 1917 g. do 50ch gg. Tallinn 1974, viz též LIBMAN, A. B. – MAAMJAGI, V. A.: *Borba trudjaščichsja Estonii za vchoděnije v sostav Sojuza SSR*. Voprosy Istorii 1972, č. 5.

²⁶ Srov. např. *Istoria Latvijskoj SSR. Sokraščenyj kurs*. Riga 1971, s. 368 an.; stručněji, ovšem bez ideologického nánosu, např. PLAKANS, ref. 11, s. 116-117.

ganizačně neoddělila od ruských bolševiků), „národní“ strany v čele s agrárníky a národními demokraty naopak nyní vyvíjely úsilí o budování autonomního celku v rámci demokratizovaného impéria. Prvním zárodkem příštího sněmu se stala tzv. Zemská rada provincie Livonsko (lotyšsky Vidzeme), která byla sestavena z představitelů místních fojtů, zástupců obcí a také selských sdružení už koncem března. O necelý měsíc později se z iniciativy lotyšských poslanců poslední dumy sešla (ovšem v estonském Dorpatu) i Zemská národní rada Kuronska (Kurzeme), zastupující převážně uprchlíky z okupovaných krajů, která přijala deklaraci o nutnosti jejich osvobození a spojení země s Livonskem. Na počátku května se pak v Rēzekne sešlo shromáždění lotyšských zástupců z převážně katolického Latgalska, jež podpořilo proces sjednocování Lotyšska a jeho dalšího rozvoje „ve svobodném Rusku“.²⁷

Petrohradská prozatímní vláda se ovšem na jaře 1917 nechtěla zvláště v otázce Latgalska zavazovat a další integraci lotyšského teritoria narušily jak stupňující se zápasy obou hlavních politických proudů, tak v průběhu září 1917 obnovený postup německých vojsk, jemuž postupně se rozpadající ruská armáda nedokázala čelit.²⁸ Z hlediska příští lotyšské státnosti destruktivní vliv bolševického hnutí byl výrazně demonstrován hned na vývoji tzv. lotyšských střelců, jejichž dvě brigády přitom hrály nemalou roli i v obraně Rigy. Zatímco vlastenecky orientované důstojnictvo prosazovalo podporu prozatímní vládě a především programu další války s Německem, jež mohla přinést mj. osvobození Kuronska, levicové elementy v čele s Petrem Stučkou naopak podporovaly bolševické revoluční vize a tedy okamžitý mír – a svržení petrohradské vlády. Už na konci května, na druhém sjezdu zástupců lotyšských střelců, došlo k prosazení „revolučního“ programu, jehož výsledkem bylo rozštěpení vojska, jehož nezanedbatelná část se později přidala cele k bolševikům.²⁹ Když pak v září 1917 došlo k volbám jednak do tzv. stálé zemské rady Livonska, jednak místních obecních a městských rad, dosáhla v nich radikální levice značného vítězství. Jestliže v celozemském měřítku získala okolo dvou třetin hlasů, zatímco její nejbávanější oponent, Ulmanisův zemědělský svaz mezi 30 – 35 %, v řadě obcí byly jejich výsledky ještě příznivější.³⁰ A právě v tomto momentu obnovili Němci svoji ofenzívu, která vedla na počátku září k celkem rychlému obsazení Rigy a v následujícím období k dalším ziskům, především okupaci všech čtyř velkých ostrovů u estonských břehů.³¹ Uživeme-li slova již citovaného historika A. Plakanse o třech možných alternativách další budouc-

²⁷ Příslušné dokumenty z lotyšské literatury cituje např. KIEWISZ, ref. 10, s. 100-102.

²⁸ Srov. podrobněji např. PAGE, Stanley, W.: *The Formation of the Baltic States. A Study of the Effect of Great Power politics upon the Emergence of Lithuania, Latvia and Estonia.* Cambridge 1959, s. 64 an.

²⁹ Srov. např. RISLAKKI, *The Case for Latvia*, ref. 9, s. 92 an.; tradiční komunistické názory reprezentuje spis KAJMINŠE, J.: *Latyšskije strjelki v borbě za pobědu Oktjabrskoj revoljuciji.* Riga 1961.

³⁰ KIEWISZ, ref. 10, s. 105.

³¹ Jednalo se o ostrovy Saarema, Hiuma, Muhu a Vormsi, jež Němci obsadili v rámci akce „Albion“ v říjnu 1917 po porážce mnohem slabší ruské flotily. Viz např. HRBEK, Jaroslav: *Velká válka na moři.* Sv. IV. Praha 2003, s. 140-150.

nosti Lotyšů, vzhledem k úspěchu německých zbraní – a naopak rozkladu ruské moci v důsledku bolševické revoluce – se alespoň nyní rýsovalo jako nejpravděpodobnější jejich začlenění do Berlínem zcela ovládaného prostoru. Tak si to ostatně představovala jak většina místních Němců, tak „váleční lordi“ v čele s Hindenburgem na Vrchním velitelství Východ.

Na bouřlivé změny v „Rusku“ musela ovšem reagovat i německá politika, jejíž faktičtí spoluvůrci z řad generálů teď byli pod vlivem nových okolností ochotni akceptovat jako „zdůvodnění“ odervání baltických provincií od Ruska i hesla o právu na „sebeurčení“. Hindenburg s Ludendorffem přijali dřívější koncepcce části berlínských politiků na konferenci v Bingenu v srpnu 1917, jak však ukázal na základě detailní analýzy úředních dokumentů britský badatel Martin Kitchen, šlo o pouhou kamufláž trvajících anekčních záměrů.³² Příslušné okupační úřady, tj. především šefové vojenských administrativních obvodů v Mitavě a Kaunasu, měly nyní iniciovat vznik zemských sněmů, z nichž měly následně vzejít zemské vlády, ty se měly ale přesně podle scénáře svých „patronů“ obrátit do Berlína s žádostí o poskytnutí „ochrany“. Německá politika se snažila si touto cestou vylepšit svůj „image“ před dohodovými mocnostmi obecně, připravovala se ale i na případná separátní jednání s Ruskem, jemuž baltické provincie – či přinejmenším jejich už okupované jižní partie – neměly být v žádném případě navráceny.³³ Ve skutečnosti šlo tedy berlínským vládním kruhům v čele s novým kancléřem Georgem Michaelisem (a tím spíše generálům) jen o sofistickovanější formu realizace původních záměrů. Nejlépe to ilustroval opět přístup okupantů v Kuronsku, jenž byl brzy uplatněn i v nově obsazených částech Livonska.

Šéf kuronského obvodu Alfred Gossler svolal již ve druhé polovině září 1917 do Mitavy zasedání tzv. Landtagu, v němž mělo usednout celkem 79 poslanců, z toho 49 Němců (!), 28 Lotyšů, 1 Litevec a 1 žid. Tento národně i sociálně naprosto nereprezentativní celek měl jednak zaslat příslušnou „holdovací“ adresu císaři do Berlína, jednak navrhnout sestavení kuronské zemské vlády, Landesratu, jež měla sestávat z 20 členů, z toho 14 Němců.³⁴ Nebylo divu, že takto pečlivě zvolená „reprezentace“ brzy splnila svůj úkol, ba byla brzy následována i podobně sestaveným sněmem „livoským“, který němečtí vojáci svolali nedlouho po okupaci Rigy. Ten se také už po necelých 3 měsících, počátkem února – tedy už v době mírových jednání mezi Němci a bolševiky – obrátil na německého císaře (a Hindenburga!) s formální žádostí o ochranu před sověty.³⁵ Jak uvidíme, pro německé vyjednavče v Brestu to byla vítaná záminka k odůvodnění jejich anekčních požadavků. Vývoj v sousední Litvě však současně naznačoval, že

³² KITCHEN, ref. 15, s. 433-434.

³³ Pro případ úspěchu takových jednání, k nimž pak skutečně především ve Stockholmu došlo, se přitom podle představ německých diplomatů mělo dostat Rusku kompenzace především v „rakouské“ Východní Haliči.

³⁴ Pro dokreslení uvedme, že 7 členů rady mělo náležet ke skupině německých statkářů, 4 měšťané, 3 luteránští pastoři – a 6 lotyšských sedláků. Srov. detailně KIEWISZ, ref. 10, s. 86-87.

³⁵ KITCHEN, ref. 15, s. 437.

místním patriotům mohla taková situace přece jen napomoci vytvořit podmínky, jež v následujícím období výrazně usnadnily budování reálné státnosti.

Část litevských politiků v čele s A. Smetonou se již v předcházejícím období pokoušela opatrně využít jisté německé podpory k „zmezinárodnění“ litevské otázky.³⁶ Nyní využila německého podnětu a svolala na 18. září 1917 do Vilna celkem reprezentativní shromáždění 264 předáků, jež se mělo stát skutečným mezníkem v cestě k moderní litevské státnosti. Zasedání více než 200 zástupců zahájil patriarcha litevského národního hnutí Jonas Basanavičius, kdysi zakladatel prvního národního časopisu, následující pětidenní jednání však fakticky řídil prof. Smetona a jeho spolupracovníci, mezi nimiž už tehdy vyniklo několik příštích významných diplomatů Litevské republiky. Smetona naznačil několik možných alternativ dalšího vývoje, přičemž za ne-realističtější označil prosazování maximální možné nezávislosti s německou pomocí. Takový kurs se sice nesetkal s absolutně pozitivním přijetím, Smetona sám však na příkladu Poláků v Poznaňsku poukazyval na to, že Němci jsou prý menším protivníkem národních hnutí nežli Rusové, přičemž zlehčoval i jejich germanizační plány. Někteří jiní zástupci, např. Jonas Vilejšis (jeden z příštích lídrů lidové demokratické strany) sice namítali, že by se další vývoj litevské otázky měl spojit spíše se zápasem za celkovou demokratizaci Evropy. Převážil však pragmatický kurs využití existujících možností. 21. září shromáždění schválilo dokument, deklarující program vytvoření demokratické Litvy v etnografických hranicích s tím, že příští stát naváže úzké (zatím však nespécifikované) vztahy s Německem. Následujícího dne pak shromáždění zvolilo dvacetičlenný výbor, tzv. Tarybu, v jehož čele stanul opět Smetona, a jenž se stal skutečným zárodkem vlády příštího litevského státu, byť zatím ostře limitovaného vůlí okupantů.³⁷

Zdaleka nejdůležitějším úkolem předsednictva Taryby³⁸ v čele se Smetonou ovšem nyní bylo, nalézt onen únosný modus vivendi s Němci, který by současně nebránil výstavbě vlastního státu. Rada se vzápětí začala domáhat změny v německém okupačním systému, především jeho ekonomických dopadů na obyvatele, ale bez výsledku. Část berlínských vládních kruhů byla sice ochotna k jistým příslibům (kancléř G. Hertling se v exposé 1. listopadu dokonce zmínil o právu Litvy na sebeurčení), podmiňovala je ale formalizací úzkých vazeb Litvy s říší, které si ostatně chtěli (a to drastičtěji) způ-

³⁶ Proto také už v červnu 1916 A. Smetona, S. Kairys a J. Šaulys na konferenci „utiskovaných národů“ v Lausanne v létě 1916 prosazovali právo neruských národů na sebeurčení včetně odtržení od Ruska. Srov.např. OCHMAŃSKI, Jerzy: *Polityka Niemiec wobec Litwy podras I wojny światowej*. Zeszyty naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza 1968, č. 8, s. 177 an; též LAUČKA, *Lithuania's Struggle*, ref. 3, passim.

³⁷ Srov. podrobně např. LAUČKA, J. B.: *Lithuania's Road to regain its Sovereignty and Establish a Democratic Republic 1917-1920*. Lithuanus 32, 1986; ŁOSSOWSKI, ref. 6, s. 57-62; též GERUTIS, *Independent Lithuania*, ref. 7, s. 151-152.

³⁸ Už 24. září bylo zvoleno i šestičlenné předsednictvo Rady; jejím předsedou byl zvolen opět A. Smetona, prvním místopředsedou S. Kairys, sekretáři pak J. Šaulys a P. Klimas, dva z nejvýznamnějších diplomatů meziválečné Litvy.

soby) vynutit i generálové.³⁹ Tak byla připravena deklarace litevské neodvislosti, v níž mělo být ohlášeno přerování jejich vazeb „se všemi státy, s nimiž byla spojena v minulosti“ (autoři evidentně mysleli nejen na Rusko, ale i Polsko!), ale současně ohlášen program „věčného spolenectví“ s Německou říší.⁴⁰ Ta se pak stala základem skutečného prohlášení nezávislosti, jež bylo přijato Tarybou dne 11. prosince 1917, tedy už po další totální změně situace v Rusku.

Dokument – první z podobných deklarací v Pobaltí – ohlašoval obnovení nezávislého litevského státu s metropolí ve Vilniusu, současně však v druhém odstavci žádal o pomoc a ochranu německou vládu a vyslovoval se pro stálé spolenectví s říší. Taková formulace ovšem brzy vyvolala krizi i uvnitř samotné Taryby a v lednu 1918 dokonce čtyři z dvanácti členů jejího vedení – mezi nimi i místopředseda S. Kairys a také jediný polský člen rady, Stanislaw Narutowicz – dočasně z rady vystoupili. Když pak Němci sami odmítnutím přizváním litevské delegace k právě zahájeným rozhovorům s bolševiky v Brestu Litevském, demonstrovali svérázné chápání „nezávislosti“ svého menšího souseda, pokusila se Taryba svoji neodvislost zdůraznit novou deklarací. Ta byla ohlášena 16. února, tedy právě ve dnech dočasného přerušování německo-sovětských mírových jednání, přičemž vlastně jen opakovala základní myšlenku – nezávislost Litvy, ovšem již bez proněmeckých dovětek.⁴¹ V Berlíně ji ale neuznali a v duchu svých koncepcí podmínili jakákoliv další jednání právě závazkem úzkého propojení malé země s říší. Litevci nakonec opět ustoupili a 23. března příslušnou deklaraci dali, po čemž následovalo formální německé uznání.⁴² V té době se však již situace v celém severovýchodním Pobaltí v důsledku totálního vyřazení Ruska opět radikálně změnila, a to – přinejmenším v této fázi – nikoliv ve prospěch neodvislosti menších baltických států.

* * *

Vítězství bolševické revoluce v části Ruské říše způsobilo ve sledované oblasti další dramatické změny, a to nejen v podobě často drastických mocenských kolizí mezi stoupenci národních států a nové „dělnické“ moci. Pro císařské Německo byla momentální mocenská impotence tradičního východního soupeře vítanou příležitostí k „definitivnímu“ prosazení dalekosáhlých anexionistických záměrů, k jejichž usnadnění

³⁹ Podle P. Lossowského dokonce vojenské okupační kruhy vyhrožovaly zástupcům Taryby, že nepřistoupí-li na jejich podmínky, bude litevské území rozděleno podle německých strategických potřeb, t. j. jeho část prostě inkorporována do říše, aby bylo zajištěno územní spojení s (proněmeckým) Kuronskem. LOSSOWSKI, ref. 6, s. 63.

⁴⁰ Srov. detailněji tamtéž, s. 63-64. Podstatné části příslušné deklarace otiskl v anglickém překladu LAUČKA, *Lithuania's Road*, ref. 37.

⁴¹ K tomu naposledy LAURAVIČIUS, Česlovos: On political power of the Act of 16 February 1918. *Lithuanian Historical Studies* 4, 1999, s. 138 an; aktu pochopitelně věnují pozornost i všechny starší práce, cit. v předcházejících poznámkách.

⁴² Viz podrobněji např. OCHMAŃSKI, *Polityka Niemec*, ref. 36, s. 183-184, tam je též citována dobová litevská literatura.

přítom nyní měla posloužit mimo jiné nacionální hnutí neruských etnik. Strategická východiska k nim vytvářely vojenské úspěchy Němců v Pobaltí, zvláště nedávná okupace ostrovů u estonských břehů, zatímco předpoklady politické měla usnadnit organizace oněch „samosprávných“ zastupitelstev, kuronské a litevské rady (a samozřejmě i regentská rada v Polsku). Naprostá většina německých politických činitelů od generality a „všeněmců“ až po „vlastenecké“ liberály přítom prosazovala, aby byl pás zemí od Finska po Polsko nejen oderván od „Ruska“, ale politickými (a také dynastickými), hospodářskými a samozřejmě i vojenskými vazbami připoután k říši.⁴³ Německá generalita tak měla získat prostor pro další případný konflikt na Východě (Hindenburg v té souvislosti hovořil o „třetí punské válce“), zatímco Balt se měl proměnit v oblast naprosté německé supremace, kterou malé skandinávské neutrální státy samozřejmě nemohly ohrozit.

Hesla o právu národů na sebeurčení zamýšlela pro své revoluční cíle využít i nová sovětská vláda. Hned v jejích prvních mírových deklaracích se mj. uvádělo, že „*je nepřijatelné jakékoliv násilné připojení území uchvácených za války*“ a že národnostním skupinám, které se do války netěšily samostatností, má být zajištěna možnost rozhodnout o své budoucnosti referendem.⁴⁴ Když pak v Brestu Litevském začaly 9. (resp. 22.) prosince 1917 sovětsko-německé rozhovory, německá delegace vedená ministrem zahraničí Richardem von Kühlmanem vyjádřila ochotu přijmout tyto teze na základ dalších jednání, avšak jedině za podmínky, přijmou-li je jako platformu všechny mocnosti zúčastněné ve válce. To ovšem znamenalo jejich faktické „odbytí“, a ačkoliv se bolševická delegace (a také sovětská propaganda) pokoušela je i v následujícím období propagandisticky využít, základem pro německo-ruská vyjednávání v brestské pevnosti se staly neidealisticky formulované teze, ale mocenské možnosti. A ty byly v důsledku totálního rozvratu ruské armády a v neposlední řadě i „separatistických“ hnutí neruských národů zcela na straně Berlína a jeho spojenců.

Vlastních jednání konference, jejíž průběh byl již vícekrát podrobně popsán, si tu povšimneme jen v souvislosti s interesující nás otázkou Pobaltí, i když ta tvořila jen jeden, byť důležitý problém.⁴⁵ Tehdy ještě Adolfem Joffem vedená sovětská delegace navrhla už 27. prosince, aby ústřední mocnosti evakuovaly svá vojska ze všech území,

⁴³ Jediným významnějším německým proudem, který podobnou koncepci na půdě říšského sněmu kritizoval a vyslovoval se pro vlídnější postup vůči majoritním národům severovýchodu Evropy, byli sociální demokraté (SDP), kteří však – alespoň v té době – neměli šanci směřování především vojáky určené politiky ovlivnit. Srov. k tomu – vedle již výše cit. literatury – např. BASLER, W.: *Deutschland Annexionspolitik in Polen und im Baltikum 1914 – 1918*. Berlin 1962.

⁴⁴ Srov. např. GROMYKO, A. A. – PONOMARJOV, B. (red.): *Dějiny zahraniční politiky SSSR*, I, s. 50-51.

⁴⁵ Srov. např. *Mirnyje peregovory v Brest-Litovske*. I. Moskva 1920, přinášející stenografické zápisy z jednání; nejlepší monografií zřejmě stále zůstává WHEELER-BENNET, John W.: *Brest Litovsk. The Forgotten Peace, March 1918*. London 1966, zvl. kap. IV až VI; důležitost pro pochopení motivací přístupu sovětské strany si uchovává i DEUTSCHER, I.: *The Prophed Armed: Trotsky 1879 – 1921*. New York 1954, zvl. kap. XI.

náležících před válkou k Rusku, tedy mj. i z Polska, Litvy a Kuronska, s tím, že sovětská vláda naopak vyklidí ruskou armádou dosud obsazená (ostatně nevelká) teritoria habsburské monarchie a také Persie. Takový návrh nebyl pochopitelně císařskou diplomacií (a tím méně generalitou) akceptován, Němci však navíc obrátili bolševická hesla proti svým původcům. Kühlman vzápětí vystoupil s tezí, že německá politika svoji podporou „vlád“ v Kuronsku a na Litvě (a samozřejmě i v Polsku a na Ukrajině) naplňuje ono bolševiky hláсанé dictum o sebeurčení, i když to vzápětí poněkud „zrelativizovaly“ výhrůžky zástupce německého vrchního velení Maxe Hoffmana. Profesor Wheeler Bennet, jeden z nejlepších analytiků těchto rozhovorů, v té souvislosti jistě oprávněně napsal, že Německo mělo v těch dnech jedinečnou příležitost využít narůstajícího strachu z bolševismu i ve státech Dohody. Mohlo „*se stát vůdcem západní civilizace, jež by chránilo „hraniční státy“ [tedy Pobaltí – pozn. J. D.] před občanskou válkou..., a současně baštou proti dalšímu šíření bolševismu v Evropě.*“⁴⁶ Jenže Berlín sledoval ryze egoistické mocenské cíle, a to nejen v Evropě východní, ale právě i ve vztahu k Západu. A z toho také vycházel další postup jeho delegátů, jakkoliv se ve formě i v části požadavků přístup Kühlmanna a jeho diplomatů samozřejmě odlišoval od surového diktátu generality.

Když byla počátkem ledna 1918 jednání obnovena, pokusil se nový šéf sovětské delegace, „lidový komisař“ pro zahraničně-politické otázky Lev Davidovič Trockij, znovu dosáhnout prosazení původních bolševických východisek. Byl však konfrontován s vystupňovanými požadavky německými a také zástupci „buržoasní“ Ukrajiny, s nimiž zástupci ústředních mocností zahájili separátní mírová vyjednávání.⁴⁷ Německá delegace odmítla nejen vyklidit okupované části tzv. baltických provincií a estonské ostrovy, ale prohlásila, že na těchto územích nepřipustí žádná hlasování, jaká navrhovala sovětská strana. Němci naopak chtěli, aby Rusové vyklidili další oblasti až k pobřeží Finského zálivu a nadto začali požadovat, aby Leninova vláda uznala jak reprezentaci ukrajinskou, tak jimi vytvořené „vlády“ v Litvě a v Kuronsku jako definitivní zástupce těchto oblastí. Tyto požadavky pak v polovině ledna předložili Trockému jako podmínky k podpisu mírové smlouvy mezi ústředními mocnostmi a Ruskem, kterou měly doplňovat ještě dokumenty podepsané oběma stranami s Ukrajinou.

Trockij vzápětí odjel do Petrohradu a zde se zasazoval o to, aby německý diktát nebyl přijat, ale aby Rusko prostě jen deklarovalo, že jednostranně ukončuje válečný stav.⁴⁸ A Lenin, konfrontovaný radikály z řad tzv. levých komunistů v čele s Nikolajem Bucharinem, kteří se předháněli ve svých revolučně mesianistických vizích celoevropské proletářské revoluce, nakonec Trockého parolu „ani válka – ani mír“ přijal. Většina bolševiků nevěřila, že by Němci mohli po jejich jednostranné deklaraci o ukončení nepřátelství obnovit svůj postup. Navíc stále kalkulovala s možností revolučních zmatků ve střední Evropě, s nimiž konec konců korespondovala intenzita tamního stávkovo-

⁴⁶ WHEELER-BENNET, *Brest Litovsk*, ref. 45, s. 164-165.

⁴⁷ Ukrajinu tehdy zastupoval šéf její „Rady“ M. Golubovič; ukrajinským problémům tu však pochopitelně nemůže věnována pozornost.

⁴⁸ DEUTSCHER, *The Prophed Armed*, ref. 45, s. 374-376 an.

vého hnutí. Jako mnohokrát později ale přecenili dopad své – často velmi militantní – agitace a naopak podcenili své protivníky, a to nejen v Evropě centrální. Pod vlivem generality v čele s Hindenburgem a Ludendorffem, výzev ke svržení vlády a císaře⁴⁹ a v neposlední řadě i deputací baltických Němců z dosud neokupované části Livonska a Estonska Vilém II. nařídil von Kühlmannovi, aby od bolševiků ultimativně žádal nejen rezignaci na Ukrajinu a dosud obsazené části Pobaltí, ale navíc i vyklizení dalších území v severovýchodní části bývalé Ruské říše.⁵⁰ A v noci z 8. na 9. února zástupci ústředních mocností podepsali separátní mírovou smlouvu s Ukrajinou, ač na většině jejího území už nyní převládal bolševický režim v čele s kvazi-vládou G. L. Pjatakova.

Části delegátů v Brestu se v té době ještě zdálo, že s bolševiky bude moci být dosaženo kompromisu, o který usilovali zvláště Rakušané v čele s O. Czerninem. Trockij se snažil ještě vyjednat vyklizení Rigy a části Livonska a jejich případnou neutralizaci, což naznačovalo, že se v Petrohradě smířili – aspoň dočasně – se ztrátou celé Litvy a Kuronska. Nové německé ultimativní požadavky a také smlouva s Ukrajinou však Trockého podnítila k definitivnímu opuštění jednání. 10. února tedy přečetl deklaraci, oznamující, že Rusko vystupuje z války a zastavuje válečný stav s Německem a jeho spojenci, a vzápětí odjel v čele většiny své delegace zpět do Petrohradu. Němci ale reagovali jinak, než většina bolševiků předpokládala. Už o týden později vypověděli příměří a 18. února zahájili další postup, nyní ovšem proti většinou zcela opuštěným ruským obranným pozicím. Zatímco část jejich divizí směřovala na Ukrajinu, další část zahájila obsazování zbývajících teritorií baltických provincií, kde byly z velké části vítány jak tamními Němci, tak částí Lotyšů a Estonců, otrěsených předcházejícími bolševickými experimenty.⁵¹

V Estonsku, kde většinu území ovládala od listopadu 1917 bolševická vláda J. Anvelta, probíhaly právě v době brestských jednání volby do tamní konstituanty. Někteří z národně orientovaných předáků v čele s Tonissonem odešli do exilu a snažili se přes Švédsko navázat kontakty s dohodovými mocnostmi, bolševici však pod záminkou kontaktů baltických Němců s Berlínem zatím završení voleb znemožnili a naopak několik set jejich předáků deportovali na Sibiř. Jakmile však Němci začali ve druhé polovině února obsazovat zemi (první jednotky se tu vyloďily z blízkých ostrovů už 18. února), jejich moc se rychle zhroutila. To vytvořilo alespoň jistý, pro budoucnost ale velmi důležitý prostor pro vlastence. V Tallinnu byl už 19. února z tzv. rady starších tamního Maapäevu vytvořen Estonský výbor národní spásy v čele s K. Pätem, jenž vzápětí sepsal slavnostní deklaraci nezávislosti. Když pak 23. února estonské oddíly obsadily klíčové partie metropole včetně hradu Toompea, byla tu následujícího dne

⁴⁹ Žádný z východoevropských historiků před r. 1990 pochopitelně neuváděl, že jedním z klíčových momentů, jenž přispěl k „přitvrzení“ samotného císaře Viléma k „novému“ Rusku v době brestských jednání byla zachycená depeše z Petrohradu, v níž bolševické jednání vyzývalo německé vojáky ke vzpouře – a k odstranění samotného císaře a jeho kamarily.

⁵⁰ WHEELER-BENNET, *Brest Litovsk*, ref. 50, s. 222-223.

⁵¹ Tamtéž, s. 243-246.

ohlášena nezávislost země a sestavena první vláda, v jejímž čele stanul K. Päts a jeho zástupce Juri Vilms. Její úřadování sice trvalo jen pár hodin, protože už 25. února vpo- chodovala do slavnostně vyzdobeného města německá vojska, jež vzápětí zavedla tvr- dý režim.⁵² Pro budoucnost však měly tyto kroky patriotů více než symbolický význam.

Ještě svízelnější byla v intermezzu mezi bolševickou revolucí a novým nástupem Němců situace lotyšských vlastenců v dosud neokupované části Livonska, kde se mu- seli potýkat jak s výraznějším vlivem prosovětských elementů, tak kruhů orientova- ných na Berlín. Předáci Selského svazu v čele s K. Ulmanisem a část socialistů v če- le Märgerssem Skujenieskem, kteří už koncem roku 1917 vytvořili tzv. Demokratický blok, se snažili – opět zvláště přes Švédsko, ale také prostřednictvím západních dip- lomatů v Petrohradu – navázat kontakty s vládami Dohody. Konzervativní elementy okolo Andrejse Krastkalnse a pastora Andrievse Niedry (příštího šéfa proněmeckého kabinetu z jara 1919), sdružení do tzv. pokrokové strany, ale naopak hledali spolu- práci s místními německými předáky a jejich prostřednictvím s Berlínem, v němž vi- děli nejistější záruku dosavadního monarchického a fakticky feudálního uspořádání. V prosinci 1917 sestavená lotyšská Zatímní národní rada, v jejímž čele stálo několik příštích významných politiků meziválečné republiky, mj. i její první prezident J. Čaks- te, také schválila už v lednu 1918 program sjednocení všech lotyšských území, tedy i těch nyní okupovaných německým vojskem, v nezávislém státě.⁵³ Taková vize však naprosto kolidovala se záměry berlínské vlády i generality a jejich baltických spojen- ců, a právě oni nyní drželi mocenské trumfy.

V Berlíně už na podzim 1917 definitivně převážil program zřízení dvou „satelitních“ státeků, Kuronska a Litvy, jež měly být spjaty úzkými politickými, vojenskými a konec konců i hospodářskými vazbami s říší. V době rokování v Brestu byly tedy zmobilizová- ny aktivity už zmiňovaného kuronského Landestagu a jeho výkonné složky, Landesratu, jenž měl schválit nabídku koruny tohoto „státu“ pro Viléma II., přičemž se předpokláda- lo, že do něj budou začleněna i další okupovaná území, tedy celé Livonsko a Estonsko. Na rozdíl od celkem samostatně postupujících Litevců německo-baltičtí „baroni“ svoji roli zcela naplnili, a už necelé dva týdny po podpisu Brest-litevského míru, 15. března 1918, předal státní podsekretář německé vlády J. Radowitz delegaci jelgavského Lande- sratu rozhodnutí Viléma II., které slibovalo uznání Kuronska jako nezávislého státu, spjatého vojenskou, celní a finanční konvencí s vlastní říší. Jeho součástí byl i příslib „uvážení“ přijetí kuronské koruny samotným Vilémem, jež mělo být jen dalším z kroků vybudování Němci fakticky zcela ovládaného „baltického“ státu.⁵⁴ Mezirovně-právně ho pak měla „legalizovat“ i právě podepsaná mírová smlouva s Ruskem.

⁵² Srov. nejpodrobněji JÄRVESOO, Elmar: *Estonias's Declaration of Independence in 1918: An Episode of Collision Between National-revolutionary and Bolshevik Ideologies*. In: Mardi VALGAMÄE, Wil- liam WINTER (eds.): *Baltic History*. Columbus : Ohio state University 1974, s. 161-174; viz též LEWANDOWSKI, *Estonia*, ref. 21, s. 62-66.

⁵³ Srov. detailněji např. KIEWISZ, *Sprawy lotewskie*, ref. 10, s. 167-168.

⁵⁴ Tamtéž, s. 147-148 an.

Leninem vedený Sovnarkom byl zatím německým postupem už 19. února přinucen oznámit přijetí původních požadavků, předložených v Brestu. Odpověď z Berlína však přišla až po třech dnech, kdy císařská vojska obsadila další značná území, mj. i podstatnou část Estonska. Podmínky přitom byly o poznání tvrdší, nežli ty původní – z Berlína teď mj. požadovali vyklizení celého Livonska a Estonska a jejich následné obsazení německými „policejními“ silami, ale také úplnou rezignaci Sovětů na Ukrajinu a Finsko, kde Německo již předtím podpořilo tamní nacionalistické, protibolševické síly.⁵⁵ Další požadavky se pak týkaly demobilizace ruské armády, loďstva a v neposlední řadě klauzulí o obchodních vztazích Ruska se zeměmi ústředních mocností. Sovětská strana, která s nimi hned 24. února vyslovila předběžný souhlas, se sice domnívala, že je dalšími negociacemi v Brestu ještě změní. Výhrůžka nového šéfa německé delegace von Rosenberga, že postup císařových divizí může zastavit jen podpis mírové smlouvy, však účinkovala.⁵⁶ Už v neděli 3. března byla smlouva v zásadě zcela podle představ Němců podepsána, přičemž jedním z nejtěživějších důsledků pro sovětskou stranu nepochybně byla – samozřejmě vedle dočasné ztráty Ukrajiny – i faktická rezignace na většinu do té doby k Ruské říši náležejících území na Baltu.

Podle třetího článku brestské smlouvy přestala být všechna území, dříve náležející k Ruské říši a nacházející se západně od dohodnuté linie (tedy vedle Polska i celá Litva a většina Lotyšska), podřízena ruské „suverenitě“. Rusko se také zavazovalo zdržet se jakéhokoliv vměšování do jejich záležitostí, zatímco ústřední mocnosti – jmenovitě Německo a Rakousko-Uhersko – jen slibovaly jejich další statut přizpůsobit „přáním tamní populace“.⁵⁷ V článku pátém, jehož nejpodstatnější částí byl *závazek* Ruska neprodleně uzavřít mírovou smlouvu s Ukrajinou, se navíc sovětská strana zavazovala k neprodlenému vyklizení Estonska a dosud neobsazené části Livonska, které měly být následně okupovány německými „policejními“ silami, jež tam měly zůstat až do chvíle, kdy udržování pořádku mohly zajistit místní „národní“ instituce. Ruské sovětské oddíly pak měly neprodleně opustit také Finsko a Aalandské ostrovy, kde měla být zlikvidována i veškerá ruská námořní zařízení. To ostatně Němci ještě brzy zdůraznili vysláním vlastních jednotek v čele s generálem von der Goltzem do této oblasti, kde pak jejich oddíly rychle „ukončily“ tamní konflikt mezi „nacionalisty“ a bolševiky.⁵⁸ Shrnuto a potvrzeno, ruská přítomnost na Baltu měla být od nynějška zredukována

⁵⁵ Srov. např. JUSSILA, Osmo – HENTILÄ, Seppo – NEVAKIVI, Jukka: *From Grand Duchy to a modern State: a political History of Finland since 1809*. London 1999, zde cit. polský překlad: *Historia polityczna Finlandii*. Kraków 2003, s. 129-130.

⁵⁶ Srov. detailněji WHEELER-BENNET, *Brest Litovsk*, ref. 45, s. 264-266 an. Též GROMYKO, PONOMARJOV, ref. 44, s. 72-73.

⁵⁷ Plný text brestlitevské smlouvy viz např. v: WHEELER-BENNET, *Brest Litovsk*, ref. 45, s. 403-408; též *Dokumenty vnějšně politiky SSSR (!)*, T. I. 1917 – 1918. Moskva 1957.

⁵⁸ K tomu např. PIOTROWSKI, Bernard: *Interwencja zbrojna II Rzeszy w sprawy fińskie* (1918). Studia z dziejów ZSRR, VIII, s. 55 an.; jistým zrcadlem akce samozřejmě zůstávají i memoáry samotného GOLTZE, Rüdiger von: *Als politischer General im Osten (Finnland und Baltikum)*, 1918 und 1919. Leipzig 1936.

na úroveň počátku XVIII. století, jen někdejší supremaci Švédska nyní nahradila – byť pouze na několik měsíců – absolutní převaha císařského Německa.

Naplňování Brest-litevského míru umožnilo berlínským vládním kruhům v následujícím období právě v Pobaltí naplno zahájit realizaci už dříve rozpracovaných anekčních záměrů, jež přitom kolidovaly s jejich vlastními závazky. Nejlépe to ilustrovala hned politika velitelství Ober-Ost v nově obsazeném Livonsku a Estonsku, koordinovaná s vládním komisařem K. Lersnerem, kde byly prakticky ihned „svolány“ místní *Landtagy* podle kuronského receptu – a samozřejmě s totožným účelem vytvoření kulisy pro faktickou anexi těchto oblastí. V tzv. livonsko-estonském sněmu, sestaveném počátkem dubna 1918, zasedlo 34 Němců, převážně místních velkostatkářů, spolu s 13 Estonci a 11 Lotyši, kteří přitom na příslušných územích tvořili nejméně 95 % majoritu.⁵⁹ Takto konsituovaná rada pak 12. dubna přijala deklaraci přesně podle přání svých patronů, v níž ohlašovala nejen odtržení od Ruska, ale i program personální unie s pruským králem (a tedy německým císařem) a projekt uzavření vojenské, monetární, celní a dopravní konvence s říší. To ztvrdilo i vyslání delegace Landesradu v čele s Eduardem Dellingshausenem do Berlína, kde se jí od kancléře Hertlinga dostalo příslibu, že tyto postuláty budou realizovány.⁶⁰ Část německých politických kruhů, mj. nový vládní komisař u velitelství Ober Ost R. Keyserlingk, se sice snažila dosáhnout u „vojáků“ zmírnění okupačního režimu, který měl nahradit program výraznějšího zaangažování místní populace ve správě nově budovaných útvarů. Proti diktátu Hindenburga a Ludendorfa však ani v Kuronsku, ani v Livonsku a Estonsku „civilisté“ mnoho nezmohli. Německé velení s obsazenými oblastmi kalkulovalo již pro případ dalšího očekávaného konfliktu s Ruskem, oné „definitivní“ „panské“ války, a v žádném ohledu se jich až do podzimu 1918 – a vlastně ještě ani v roce následujícím – nemínila vzdát.⁶¹

Císařská okupační politika pochopitelně vyvolávala odpor tamních patriotů, kteří ve své většině nechtěli ruskou nadvládu zaměnit za ještě důkladnější (a v mnoha ohledech, i sociálně, nekompromisnější) útlak německý, jak však ukazoval případ tvrdé persekuce Estonců, Němci byli s to až do své finální prohry na Západě získaná teritoria zpacifikovat. Pozdější výzkumy ukázaly, že jen v prvních týdnech po obsazení Estonska bylo popraveno přes dvě stě osob, angažujících se v národním hnutí, přičemž justiční vraždě neunikl ani místopředseda vlády J. Vilms.⁶² Vojenská správa zahrnala všechny místní organizace do ilegality, kam se uchýlila i rozpuštěná domobrana „Oma-kaitse“, současně začaly zavádět na všech úřadech a školách včetně obecných němčinu. Tak mělo být obyvatelstvo „připraveno“ na začlenění do příštího už zmíněného

⁵⁹ V samotném Estonsku žilo zhruba 18-tisíc Němců, tedy 1,7 % obyvatelstva.

⁶⁰ KIEWISZ, *Sprawy łotewskie*, ref. 13, s. 154-156; též LEWANDOWSKI, *Estonia*, ref. 21, s. 67-68 ad.

⁶¹ Srov. nejlépe KITCHEN, *Hindenburg, Ludendorf*, ref. 15, s. 441-442; též HIDDEN, John: *The Baltic Germans and German Policy towards Latvia after 1918*. Historical Journal 13, 1970, č. 2.

⁶² Toho Němci objevili na jednom z ostrovů, dopravili do Helsinek, které zatím fakticky ovládalo jejich vojsko, a v dubnu 1918 prostě zastřelili. LEWANDOWSKI, *Estonia*, ref. 21, s. 66.

Baltického knížectví, jehož jádro mělo tvořit Kuronsko a Livonsko. K jeho deklaraci však – jak ještě připomeneme – došlo až počátkem listopadu 1918, a to již Němci neměli čas svoje projekty alespoň v této části Pobaltí realizovat.

Proti faktickému začleňování severních částí někdejších baltických provincií do říše již koncem dubna 1918 formálně protestovala ústy svého prvního velvyslance v Berlíně A. Joffeho i sovětská vláda, ale samozřejmě marně. Část bolševických předáků snad skutečně i po ratifikaci Brest-litevské smlouvy uvažovala o možnosti čelit dalšímu německému tlaku za pomoci dohodových mocností, jejichž vlády si samozřejmě přály rekonstrukci protiněmecké východní fronty v jakékoliv podobě (a právě z tohoto záměru vycházely počátky tzv. protisovětské intervence). Předcházející válkou vyčerpaný a politickými konflikty fakticky rozvrácený ruský stát však nebyl s to alespoň nyní novou válku riskovat a navíc Lenin věřil, že jakékoliv stávající i další ústupky ústředním mocnostem jsou jen dočasné, takže byl posléze ochoten k novému jednání s Berlínem. Už od května 1918 proto probíhaly mezi sovětskou vládou a Němci další rozhovory, jež měly vést mimo jiné ke konečnému limitování postupu německých vojsk (a jejich spojenců), a to jak v oblasti Ukrajiny (a také Černomoří), tak na Baltu. Některé události v ruských zmatcích, mj. zavraždění německého velvyslance, sice jednání zbrzdila. 27. srpna byla ale posléze přece jen podepsána tzv. dodatková smlouva mezi Německem a Ruskem, jež precizovala sféry přímého vlivu obou stran.

I když se klauzule politické části tohoto dokumentu vztahovaly především na centrální Rusko, resp. jeho rozhraničení s Ukrajinou, a také záležitosti Černomoří, výrazně se znovu dotýkaly i otázek baltických. Sovětská vláda se jím výslovně vzdávala nejen Finska (a Aalandských ostrovů), ale také obou někdejších provincií, jejichž statut nebyl v Brestu pevně stanoven, tedy Livonska a Estonska, přičemž se opět zavazovala k nevměšování do vnitřních zpráv těchto teritorií. Jedinými právy, které si Moskva mohla v celé oblasti podržet, byly přísliby tzv. svobodných zón pro transport ruského zboží přes Tallinn, Rigu a Víndavu; jediným proti tomu získaným ústupkem pak byla rezignace německé admirality na vybudování nové námořní základny v Tallinnu.⁶³

Ještě koncem léta 1918 se zdálo, že bez ohledu na neúspěch závěrečných ofenzív na západní frontě se Německé říši podaří alespoň na východě, nejvíce právě v oblasti Baltu, ztvdit úspěchy dosavadní anexionistické politiky. Necelý měsíc po podpisu brestkých „dodatků“ schválil Vilém II. akt o nezávislosti tzv. Baltického knížectví, kde

⁶³ Srov. k tomu podrobněji např. WHEELER-BENNET, *Brest Litovsk*, ref. 45, s. 343-346, tamtéž, s. 427-434, lze nalézt i plný text smlouvy. Je příznačné, že ruští historikové sovětské éry záměrně zamlžovali nebo zcela ignorovali územní klauzule tohoto dokumentu, a to jak ty, jež se týkaly rezignace na Estonsko a Livonsko, tak ty, jež výslovně uznávaly nezávislost samostatných států na Kavkaze v čele s Gruzii; srov. např. GROMYKO – PONOMARJOV, *Dějiny*, ref. 44, s. 100-104.

se už chystala volba regentské rady, a kde bylo na 5. listopadu chystáno vyhlášení nezávislosti.⁶⁴ Rozhodující německý vliv pokračoval i na Litvě, kde se tamní reprezentace už předtím pokusila předejít snahám o přímé připoutání rodičího se státu k vládnoucí císařské dynastii nabídkou litevského „trůnu“ členovi württenberské knížecí rodiny Wilhelmu von Urach, jenž měl po svém nástupu přijmout historické jméno Mindaugas (Mendog) II.⁶⁵ Proněmecký kurs pak zatímně nabral vrchu i ve Finsku, jehož reprezentace v čele s regentem Perem Svinhufvudem si slibovala dosáhnout spoluprací s Berlínem podporu ve věci Karélie a nabídla finskou korunu nejprve synovi samotného Viléma II. a posléze Fridrichu Karlu Hesenskému.⁶⁶ Sen o Baltu jako dominantně německém „Ostsee“ se však měl brzy začít rozplývat, a to z řady příčin. V samotném Berlíně sílily již v posledním období před tamní „listopadovou“ revolucí názory, že – i vzhledem k nutnému ohledu na vítězíci spojení, především USA – bude nutno dosavadní stroze okupační přístup pozměnit. Jednostranné protěžování německých menšin ostatně vzbuzovalo trvajícím odpor baltických „národních“ reprezentací, a těm, nejvíce Estoncům, se také dařilo nyní stále více vzbuzovat zájem o další osud oblasti u části dohodových předáků, především Britů.⁶⁷ Baltickým patriotům i Němcům pak ještě na podzim 1918 vyvstala nová výzva v podobě druhé bolševické „revoluční“ vlny, jejíž příboj zachvátil – byť v odlišné intenzitě – prakticky celou oblast hned po zhroucení ústředních mocností na přelomu října a listopadu t.r.

Výraznou změnu v dosavadní německé politice v Pobaltí přinesl už v prvních týdnech října 1918 nástup vlády Maxe Bádenského. Nový kancléř, předvídající vzhledem k situaci na západním válečnickém (a ovšem i patrném rozkladu spojenců Berlína) mírová jednání se západními demokratiemi, přislíbil hned v programovém prohlášení vytvořit v obsazeném Pobaltí nové zastupitelské sbory, jež měly lépe než dosavadní „rady“ zrcadlit postoje tamního obyvatelstva.⁶⁸ Dosavadní vojenské správní orgány měly co nejrychleji nahradit civilní autority, přičemž je mělo od nynějška řídit již nikoliv ministerstvo vnitra (či armáda), ale zahraniční úřad, jenž také do Vilniusu i do Rigy vyslal nové zástupce. Vláda se také snažila zainteresovat do vytváření nového modelu „východní“ politiky muže, kteří už předtím projevovali z hlediska národního umírněné postoje. Centrista Matthias Erzberger, nyní státní sekretář bez portfeje, měl např. navázat kontakty s litevskými katolickými předáky, v lotyšském prostředí měl podobnou roli sehrát právník a novinář Paul Schiemann, příští lídr německé menšiny v Lotyšské

⁶⁴ LEWANDOWSKI, *Estonia*, ref. 21, s. 68.

⁶⁵ K tomu např. GERUTIS, *Independent Lithuania*, ref. 3, s. 158-159; LAUČKA, *Lithuania's Road*, ref. 37; též LOSSOWSKI, *Litwa*, ref. 3, s. 68-69.

⁶⁶ JUSSILA, HENTILÄ et cons., *Historia polityczna Finlandii*, ref. 55, s. 137-138.

⁶⁷ Na Západě působila již od počátku r. 1918 skupina estonských politiků v čele s Jaanem Tonissonem, Antsem Piipem a Kaarlem Puustou; Británie také neoficiálně uznala de facto Estonsko jako neodvislý stát.

⁶⁸ UNFUG, Douglas: *The Baltic Policy of Prince Max of Baden*. *Journal of Central European Affairs* (dále jen JCEA) 1963, s. 152-164, tam s. 153-154.

republice.⁶⁹ Jenže nová vláda neměla mít dostatek času, aby „nový“ kurs mohla dostatečně rozvinout a navíc mezi velkou částí baltické aristokracie nenalezla podporu.

Nejméně problémů vyvolala změna německé politiky na Litvě, kde příjezd nového šéfa civilní správy jen posílil emancipační snahy tamní Taryby. Její předsednictvo rychle opustilo beztak nepopulární plán s württenberským princem a 5. listopadu – tedy již uprostřed revolučních zmatků v samotné říši – ustavilo první vládu v čele s prof. Augustinem Voldemarosem, do nedávna vyučujícím klasickou filologii na universitě v Permu.⁷⁰ Taryba také odsouhlasila „zatímní“ setrvání části německých vojsk na litevském území, což mělo sehrát, jak uvidíme níže, při dalším budování litevského státu nemalou roli.⁷¹ V Rize, centru uměle vytvářeného Baltického knížectví, však nový přístup narazil jak na nevěli tamní německo-baltské elity, tak okupační armády. Část lotyšských předáků v čele s ministrem vnitra první sestavované vlády Mikelisem Valtersem byla sice ochotna sledovat kurs podobající se taktice Taryby, tedy pokusit se položit základ státu ještě před koncem války za pomoci Němců, a následně prosadit jeho uznání ze strany vítězné Dohody.⁷² Landesrat, opírající se o „vojáky“, chtěl ale prosadit své *faits accompli* a 5. listopadu vyhlásil formální nezávislost „knížectví“, v jehož čele měl stát německý císař. Brzy po té, ještě v průběhu listopadu, pak tamní německé velení v čele s generálem von Gosslerem přistoupilo k organizování „dobrovolných“ německých jednotek, zvláště tzv. Eiserne Brigade, jež měly udržet pozice místního „německví“ i po očekávané evakuaci regulérní německé armády.⁷³

Revoluce v Německu vedla 9. listopadu k císařově rezignaci a o dva dny později k podpisu příměří se spojenci, jež formálně ukončilo první světovou válku, ve východním Pobaltí však bylo k míru daleko. Část německých jednotek měla podle podmínek příměří nadále zůstat na východních územích včetně někdejších ruských baltických provincií, některé jejich části však brzy začaly podléhat vlivu bolševické propagandy. Sama Leninova vláda ostatně už 13. listopadu vypověděla Brestlitevský mír i dodatečnou smlouvu ze srpna t.r. a vyslala oddíly nyní již podstatně silnější Rudé armády, aby se pokusily připojit bývalá území ruské říše a nastolily na nich bolševický režim.⁷⁴ Dosud ilegální (a většinou také relativně málo početné) bolševické organizace také dostaly už v polovině listopadu z Moskvy pokyn, aby tu zahájily přípravy k povstání, jež

⁶⁹ K jeho roli srov. např. H. von RIMSCHA, *Die Politik Paul Schiemanns während der Begründung der baltischen Staaten im Herbst 1918*. Zeitschrift f. Ostforschung 1956, s. 68 an.; naposledy HIDDEN, J.: *Defender of Minorities. Paul Schiemann 1876-1944*. London 2005.

⁷⁰ LAUČKA, *Lithuania's Road*, ref. 37, *passim*.

⁷¹ K tomu podrobněji PAGE, *Formation*, ref. 28, s. 95 an.

⁷² UNFUG, *The Baltic Policy*, ref. 68, s. 163 an.

⁷³ Srov. k tomu např. SCHULTZE, Hagen: *Der Oststaat-Plan 1919*. Viertelsjahrhefte für Zeitgeschichte 18, 1970, s. 123-126; KAMIŃSKI, Stanislaw: *Wyparcie wojsk niemieckich z Estonii i Lotwy w latach 1918-1919*. Zapisky historyczne 1978, č. 1, s.67 an .

⁷⁴ Plný text prohlášení, anulujícího brestlitevský mír, viz v: J. Degras (ed.), *Soviet Document on Foreign Policy*. Vol. I. 1917-1924 , s. 124-126; k tomu např. GROMYKO, PONOMARJOV, ref. 44, s. 106-107.

měla směřovat jak proti Němcům, tak proti „buržoasním nacionalistům“.⁷⁵ Ti, tedy bojovníci za nezávislost vlastních států, o níž se jim většinou před pouhým půl druhým rokem ani nesnilo, tak byli nyní konfrontováni s dvěma podstatně mocnějšími protivníky, v nichž celkem oprávněně spatřovali jen nositele „tradičního“ nacionálního (a v případě Němců i sociálního) útlaku.

Baltický prostor však v té době začal přitahovat i pozornost vítězných mocností, především Velké Británie. Vzhledem k celkové situaci na Baltu bylo v Londýně ještě v polovině listopadu 1918 rozhodnuto o vyslání poměrně silného námořního svazu pod vedením viceadmirála Edwina Alexandra-Sinclaira, který po krátké zastávce v dánské Kodani zamířil do zatím Němci okupovaných přístavů na východním pobřeží.⁷⁶ Příjezd téměř tří desítek válečných lodí pod vlajkami Jeho Veličenstva včetně pěti moderních křižníků pak přece jen vytvořil pro tamní vlastence podstatně příznivější podmínky pro krvavé konfrontace jak se zastánci starých pořádků, tak radikálními bolševickými internacionalisty. Proces konstituování jejich států se však nakonec protáhl ještě na téměř celý následující rok.

* * *

Dotvoření reálné státnosti proběhlo celkem nejrychleji – v půl roce po formálním skončení „velké“ války – v Estonsku. Zdejší velící německý generál předal hned 10. listopadu 1918 pravomoci obnovené prozatímní vládě v čele s K. Pätssem a o devět dnů později byla podepsána v Rize formální dohoda, podle níž Pätsův kabinet převzal do své správy formálně celé území Estonska.⁷⁷ Národní vládě však ihned vyrůstala konkurence v podobě bolševických organizací, jejíž vůdcové v čele s V. Kingissepem se tajně vrátili do Tallinu, a jimž se ihned dostalo pomoci z Moskvy, kde ostatně existovala v rámci Všeruské komunistické strany mimo jiné i její estonská „sekce“. Bolševiky ovládaný „revoluční“ výbor se okamžitě postavil proti oddělení země od „Ruska“ a naopak vydal heslo o „co nejtěsnějším bratrském spojení s pracujícími Ruska“ a 19. listopadu vyzval k boji za nastolení sovětské moci v Estonsku.⁷⁸

Prakticky současně – a v přímé návaznosti na evakuaci německých vojsk – začala obsazovat estonské území z východu zatím celkem nepočetná Rudá armáda, za jejíž

⁷⁵ Srov. např. KRASTYN, J. P.: *Borba za sovětskou vlast v Latвии v gody vojennoj intervencii i graždanskoj vojny (1918 – 1919)*. *Voprosy Istorii*, 1959, 1, s. 65-66.

⁷⁶ Srov. např. ANDERSON, Edgar: *An Undeclared Naval War. The British-Soviet Naval Struggle in the Baltic, 1918-1920*. JCEA, 1962, s. 43-78; k politickým aspektům viz též, *The British Policy towards the Baltic States 1918-1920*. JCEA 19, 1959/60, s. 276-289.

⁷⁷ LEWANDOWSKI, *Estonia*, ref. 21, s. 69 n.

⁷⁸ Srov. k tomu např. (samozřejmě v náležitě interpretaci) LIBMAN, A. B. – MAAMJAGI, V. A.: *Borba trudjaščichsja Estonii za vchoděnije v sostav Sojuza SSR*. *Voprosy Istorii*, 1972, č. 5, s. 24-25; k organizaci estonské komunistické strany a jejímu vývoji nejlépe PARMING, Tonu: *The Pattern of Participation of the Estonian Communist Party in National Politics, 1918-1940*. SEER, 59, 1981, s. 397-412.

asistence byla v pohraniční Narvě už 29. listopadu vyhlášena tzv. Estonská komuna pracujících lidu. Předsedou její „rady“ byl ustaven známý bolševický předák J. Anvelt, přičemž jeho „vládu“ vzápětí formálně uznalo Leninovo Rusko. Její reálný mocenský dosah však zůstal bez ohledu na pokračující přímou intervenci Rudé armády omezen jen na východní kraje země. Bolševici sice v polovině prosince obsadili historické Rakvere a jejich severní kolona postoupila do počátku ledna až do vzdálenosti necelých 40 kilometrů od Tallinu, zatímco na jihu dobyli mj. univerzitní Tartu a dosáhli velkého jezera Võrtsjärv. Jejich podpora ze strany místního obyvatelstva byla ale – též vzhledem k tříměsíční zkušenosti s jejich mocí z přelomu let 1917/1918 – minimální a nadto se nyní vládě v Tallinu podařilo zorganizovat celkem efektivní obranu.

Pätsova vláda měla oproti jižním sousedům několik výhod, jež jí umožnily fakticky během následujících tří měsíců situaci celkově stabilizovat a naopak vytvořit z Estonska faktor, jenž mohl opakovaně podpořit i osvobození Lotyšska. Podařilo se jí vybudovat více než stotisícové vojsko o třech divizích,⁷⁹ které se – ač se dostalo i do konfliktu s místními ruskými „bílémi“ oddíly – mohlo soustředit především na zápas s bolševiky, jejichž jednotky naopak později musely být přesunuty na jih, proti generálu A. Děnikinovi. Na její straně bojovalo poměrně značné množství dobrovolníků ze Skandinávie, zvláště ze sousedního Finska (více než 3 tisíce mužů), a podpořili ji posléze i místní Němci. Především tu však aktivně zasáhla už zmíněná britská flotila viceadmirála Alexandra Sinclaira, jejíž část, 2 křižníky a 3 torpédoborce, už 12. prosince zakotvila v Tallinu.⁸⁰ Britové napomohli s dodávkami moderní výzbroje pro estonské vojsko a jejich lodi také v následujících týdnech odrazili útoky zatím chabě organizované „rudé“ baltské flotily, které dokonce způsobily nemalé ztráty.⁸¹ Počátkem ledna 1919 byl sice Sinclairův svaz v důsledku nevyjasněnosti spojenecké politiky vůči tzv. ruské otázce odvolán. Už o měsíc později ale londýnská admirálie vyslala na Balt další operační svaz, tentokrát vedený viceadmirálem Walterem Cowanem, k jehož předním *politickým* úkolům už náležela přímo ochrana malých baltických států před vnější intervencí, a to jak ze strany bolševiků (kterým také později způsobil další ztráty), tak německých militaristů.⁸²

⁷⁹ Vedle téměř 75-tisíc mužů regulární armády, vedené od ledna 1919 opět gen. J. Laidonerem, vládu podporoval i tzv. Svaz obrany, *Kaitseliitu*, plnící jak vojenské, tak policejní funkce, na obsazených územích pak operovaly i patriotické partyzánské oddíly v čele s J. Kuperjanovem.

⁸⁰ Britské operace v této části Baltu se přitom neobešly beze ztrát a 6. prosince 1918 přišel Sinclairův svaz dokonce o křižník *Cassandra*, jenž se potopil blízko ostrova Saarema na minách. KOSIARZ, Edmund: *Pierwsza wojna światowa na Bałtyku*. Gdaňsk 1979, s. 408-409.

⁸¹ Hned 25. prosince se dokonce Britům a Estoncům podařilo zajmout dva velké sovětské torpédoborce, které pak pod názvy *Vambolla* a *Lenuk*, tvořily zdaleka největší jednotky mladého estonského námořnictva. Podrobněji k britským akcím viz ANDERSON, *An Undeclared*, ref. 76, s. 49-50 an.

⁸² Srov. podrobněji tamtéž, s. 52-53 an. Jádrem eskadry tvořila opět pětice moderních lehkých křižníků, jež náležely k sériím C a D.

Estoncům se za této situace podařilo přejít už 6. ledna 1919 do protiútoka a během následujících čtyř týdnů prakticky vytlačili bolševiky z většiny svého teritoria, byť v některých případech za cenu značných ztrát, které umocňoval „třídní“ teror ustupujících komisařů. 14. ledna byl osvobozen Tartu a o pět dnů později byla dobytá i Narva, čímž de facto zanikla Estonská sovětská komuna. Vítězství v krvavém boji u Valky na estonsko-lotyšském pomezí přispělo k vyhnání „rudých“ i z většiny jihovýchodní části státu, i když formálně vedení bolševiků zlikvidovalo „komunu“ až o čtyři měsíce později. Komunisté se pak sice pokoušeli organizovat „estonskou“ rudou armádu v okolí blízkého Pskova, tyto snahy ale již neměly naděje na úspěch. Vláda K. Pätse i jeho nástupce Otto Strandmanna stabilizovala své postavení a nadto se v zemi shromáždil poměrně početný kontingent ruských „bílých“ vojsk v čele s generálem Nikolajem Juděničem, příští tzv. severozápadní ruská armáda, jež v polovině května podnikla první útok směrem na Petrohrad, a to za podpory jedné z estonských divizí.⁸³ Ten sice brzy ztroskotal, estonská vojska však byla již dostatečně silná na to, aby sama zasáhla do války v sousedním Lotyšsku a ještě v květnu napomohla k vyhnání „rudých“ z části západního Livonska a brzy i k porážce Němců v klíčové bitvě u Césis (estonsky Vonnu), o níž se ještě zmíníme.⁸⁴ Spolu s další pomocí jižním sousedům to vydatně napomohlo k dotvoření *jejich* státu, v němž se situace i po listopadu 1918 vyvíjela mnohem komplikovaněji.

Víme již z předcházejících odstavců, že zvláště v Kuronsku spolu soupeřilo několik proudů lotyšské politiky, především na Dohodu orientovaný Selský svaz a socialisté (někdejší menševici) na straně jedné, a konzervativci, podporovaní místními německými kruhy i okupačními orgány na druhé. Proti oběma pak směřovaly aktivity místních bolševiků, těšící se zvláště v Rize značné podpoře, kteří však – jako pouhá sekce VKS(b) – samozřejmě plnili příkazy moskevských vůdců. Přejít k civilní správě v polovině listopadu 1918 sice Lotyšům umožnil i zde obnovit aktivitu národní rady v čele s J. Čakstem, která 18. listopadu jmenovala vládu v čele s K. Ulmanisem a ta následně vyhlásila nezávislost země.⁸⁵ Takový vývoj se však nezamlouval ani zdejším Němcům (místním i přišedším s okupační armádou), ani radikální levici, jejíž aktivity i zde narůstaly úměrně k oslabování německé vojenské přítomnosti. Prakticky současně se vznikem národní vlády se v Rize sešla XVII. konference místní sociální demokracie, na níž bylo rozhodnuto připravit ozbrojené povstání, a vzápětí také vznikl tzv. vojensko-revoluční výbor, který se ujal přípravy svržení „buržoasní“ vlády i německých okupantů. Na počátku prosince pak na jejich „podporu“ začala východní

⁸³ Srov. např. WOJNA, Romuald: *W ogniu rosyjskiej wojny wewnętrznej 1918-1920*. Warszawa 1975, s. 200 an.

⁸⁴ Srov. např. LEWANDOWSKI, *Estonia*, ref. 21, s. 75-77.

⁸⁵ SPEKKE, *History of Latvia*, ref. 13, s. 345-346, kde je přetištěn i text deklarace; KIEWISZ, *Sprawy łotewskie*, ref. 10, s. 174-175; nověji např. JĚKABSONS, Eriks: *The Genesis of Latvian Statehood in 1918-19 and the main Issues of Latvian-Lithuanian Relations*. *Lithuanian Historical Studies* 4, 1999, s. 143 an., zvl. 145-146.

části země obsazovat rudá armáda, která už 9. prosince obsadila důležitý Daugavpils (Dyneburg), o dva dny později Jekabpils a poté pokračovala v postupu na Rigu. 17. prosince byl pak ve Valce na lotyšsko-estonském pomezí ohlášen vznik sovětské lotyšské vlády v čele s Petrem Stučkou, které se samozřejmě vzápětí dostalo uznání ze strany Leninovy vlády.⁸⁶

Jak ukázal např. americký historik Stanley Page, sovětské Lotyšsko bylo – na rozdíl od Estonské „komuny“ či sovětské Litvy – aspoň do jisté míry reálně fungujícím státem, v němž současně vládoucí bolševici vytvořili jakýsi „archetyp“ příštích sovětských republik, z nichž se měl skládat jejich Svaz.⁸⁷ Stučkova vláda, pokoušející se získat výraznější podporu místního obyvatelstva, sice na rozdíl od svých soudruhů v Narvě – a zcela proti svému dosavadnímu programu – deklarovala v programovém prohlášení nezávislost státu na Rusku. Tato jeho složka však nebyla samozřejmě míněna vážně a sověty, které ostatně už počátkem ledna ovládly i Rigu, jen kopírovaly politiku orgánů v bolševické říši. Část opatření, např. zrušení všech reliktnů „feudalismu“ či postátnění velkostatkářské půdy, měla sice spíše radikálně demokratický charakter a za jistých okolností mohla získat podporu. Stučka však i v agrární otázce jen doktrínálně aplikoval bolševické teze (a půda tedy byla brzy zabírána i „maloročníkům“) a nadto už 17. ledna nechal za ústavu sovětského Lotyšska schválit pouhou kopii ústavy sovětského Ruska, což jasně naznačovalo skutečnou realitu. Ani řada konkrétních kroků včetně později i ještě v sovětské éře přiznaného masivního teroru vůči oponentům sovětské moci pochopitelně oblību režimu nezvýšila a navíc musel brzy čelit protiofenzívě nejen ze strany lotyšské „buržoazní“ vlády, ale také stále silných německých oddílů a nakonec i národních vojsk sousedních států, kde se s bolševismem vypořádali podstatně dříve.⁸⁸

Ulmanisův kabinet, který byl nucen na Nový rok 1919 uprchnout před hrozícím nebezpečím bolševiků do blízké Mitavy (dnes Jelgava), se ovšem ocitl pod silným tlakem i z druhé strany, tj. od místních Němců, jejichž část stále chtěla realizovat alespoň něco původních válečných plánů. Zmiňovali jsme se již výše, že se v pobřežním pásu organizovaly, často z původních německých jednotek, nové německé oddíly, sestávající jak z místních Němců (tzv. Landeswehr), tak Němců „říšských“, mezi nimiž brzy vynikala tzv. železná brigáda (a brzy divize). Ulmanisova vláda, které se v krátkém několikanedělním intermezzu nepodařilo vybudovat žádné větší vlastní jednotky, se po jednání se zatímtním zástupcem Německa A. Winnigem zavázala, že se bude podílet na krytí jejich výdajů. Němcům to však nestačilo a ještě 28. prosince si – pod

⁸⁶ Srov. např. KRASTYN, *Borba*, ref. 75, s. 66-67; *Istoria Latvijas SSR...*, s. 449-450 an.

⁸⁷ PAGE, Stanley: *Lenin, the National Question, and the Baltic States, 1917-19*. American Slavic and East European Review 1948, s. 28-30.

⁸⁸ Srov. např. údaje, uváděné J. P. Krastynem o „internaci“ německé „šlechty“, tedy všech statkářů, v koncentračních táborech; KRASTYN, *Borba*, ref. 75, s. 75. Autor ovšem kritizoval i zmiňovanou „agrární“ politiku bolševické vlády, což byla jistě v sovětských poměrech byt' Chruščovova „tání“ značná odvaha.

dojmem zatím úspěšného postupu bolševiků – na Ulmanisovi vynutili podpis tzv. smlouvy o osidlování, kterou se slibovalo přiznání lotyšského občanství všem těm, kteří budou nejméně čtyři týdny na bojích proti sovětům.⁸⁹ Vláda, v té době fakticky ovládající jen část Kuronska, ale nechtěla změnit příští stát v pouhou kolonii sousední (a navíc poražené) velmoci a proto se snažila německé vlivy vyvážit. Jistou podporu ji brzy poskytly již zmiňované britské válečné eskadry na Baltu, jejich možnosti byly ale omezené, i když si vláda D. Lloyd George samozřejmě zesílení německého vlivu v této části Evropy jistě nepřála.⁹⁰ Neméně důležitá pak byla dohoda Ulmanisova kabinetu s estonskou reprezentací K. Pätsa z 18. února 1919, v jejímž důsledku se Estonci jednak zavázali k pomoci s výstavbou lotyšských oddílů, jednak s nasazením vlastních vojsk proti bolševikům.⁹¹

Postavení Ulmanisovy vlády nicméně zůstávalo i nadále krajně obtížné. Většinu území nyní ovládaly bolševické síly, část pobřeží pak fakticky německé nepravidelné jednotky, jimž se počátkem února postavil do čela generál von Goltz, jenž předtím pomohl rozdrtit „rudé“ ve Finsku. Němci, kteří organizovali nábor do svých jednotek takřka po celé říši (a prezentovali ho jako součást zápasu nejen proti bolševikům, ale např. i proti hrozbě polské), pak stupňovali své požadavky, cílící mimo jiné nejen k udržení dosavadního privilegovaného postavení majetkového, ale též k fixování jejich dvou ministerských křesel v každé příští vládě a také k nejméně 15 zástupcům v zákonodárném sboru. Jeden z příštích vůdců místní menšiny T. Schiemann, považovaný za umírněného, zase počátkem března doporučoval, aby uvnitř příštího státu existovala separátní národní rada (a také výkonný orgán) baltických Němců. Na to, ani na další požadavky ale Ulmanis nechtěl přistoupit a do popředí se proto začali dostávat autoři scénářů, počítající s odstraněním jeho kabinetu tělesem povolnějším.⁹² Německé jednotky včetně „železné divize“ zatím už na přelomu února a března vyhnali bolševiky z Vindavy a později i Jelgavy, čímž podstatně rozšířily své postavení v západním Kuronsku. To však jen posilovalo ambice jejich vůdců, kteří stále doufali, že na rozdíl od očekávaných ztrát na západě, jež anticipovala již probíhající mírová jednání v Paříži, zůstane ve východní části kontinentu dominance Berlína zachována.

Ulmanisovi lidé už koncem února odhalili, že se Němci chystají jeho vládu svrhnout, kabinet, stále disponující jen omezeným počtem vojáků tomu však nedokázal za-

⁸⁹ KIEWISZ, *Sprawy lotewskie*, ref. 10, s. 178-179; nověji např. TOPIJ, Andrzej : *Mniejszość niemiecka na Łotwie a w Estonii 1918-1939/41*. Bydgoszcz 1998.

⁹⁰ Srov. např. ANDERSON, E.: *The British Policy towards the Baltic States 1918-1920*. JCEA 19, 1959/60, s. 278-280 ad.

⁹¹ K této spolupráci viz např. ANDERSON, Edgar: *Toward the Baltic Union: the Initial Phase*. Litanus 14, 1968, s. 17 an.

⁹² Srov. např. KIEWISZ, *Sprawy lotewskie*, ref. 10, s. 186-189; nověji např. TOPIJ, *Mniejszość niemiecka*, ref. 89, s. 33-35. Jistě nepřekvapuje, že jeden z hlavních autorů, von Stryck, rychle získal pro podobný projekt von der Golzte, i když ten to později ve svých memoárech popíral. Jeho vlastní další akce proti Ulmanisovi ho ale usvědčují z nepravdy.

bránit. Po sérii srážek nakonec velitel německého Landeswehru Manteuffel nařídil 14. dubna odzbrojit lotyšské stráže a sám šéf vlády jen s obtížemi unikl na parník *Saratov*, kotvící pod ochranou britských lodí blízko Libavy.⁹³ Britové a později i další spojenci sice proti takovému kroku ostře protestovali a vláda Jeho Veličenstva se začala v Berlíně domáhat von der Goltzova odvolání, dlouho ale bezvysledně. Generál nakonec o necelé dva týdny později (podle některých autorů po konzultacích s neoficiálním americkým zástupcem) jmenoval novou vládu v čele s pastorem A. Niedrou, v níž zasedlo vedle čtyř lotyšských Němců šest členů konzervativní „lidové“ strany. Toto seskupení, odvislé od bodáků Landeswehru, ale nikdo neuznal, i když mělo trvat více než dva měsíce, nežli byla opuštěno.⁹⁴

Během jarních měsíců, kdy se změnila situace na sever a ještě více na jih od kuro-nskovo-livonské oblasti (Poláci už během dubna začali zatlačovat sověty na stále více východ!), došlo nicméně k faktické eliminaci druhého ze soupeřů lotyšské státnosti. V průběhu dubna a května byla totiž úderem ze tří stran postupně likvidována sovětská moc v Lotyšsku, kterou ze západu zatlačovaly oddíly německé, na severu Estonci a také již oddíly lotyšské, a z jihu postupující Poláci. 22. května byla německými vojáky znovu obsazena Riga, kde došlo ke krvavé odvetě vůči stoupencům sovětů. V následných dnech pak bolševici sami ustoupili z většiny Lotyšska v obavě před obklíčením ze strany Estonců, Němců a Poláků.⁹⁵ O dalším osudu země měly nicméně rozhodnout ještě další boje – a ovšem i diplomaté, částečně i v daleké Paříži. Zatímco ti vyvíjeli tlak v Berlíně, aby von Goltze definitivně odvolal, jeho vojska nyní narážela na stále větší odpor ze strany Lotyšů i jejich estonských spojenců. Jejich jednotky také ve dnech 19. – 22. června uštedřily v krvavé bitvě u Cēsis Němcům porážku, která předznamenala jejich konečný ústup a tedy definitivní pád jejich anekčních záměrů – alespoň v nejbližší době.⁹⁶

Situaci na Litvě ovlivnila porážka Německa a tamní listopadová revoluce poněkud odlišně. Přítomnost částečně se rozkládajících německých vojsk sice hospodářsky výrazně komplikovala další konstituování litevského státu, jenž byl nyní v mnoha ohledech, zvláště z hlediska branného, budován doslova od základů. Na druhé straně však Němci napomohli v jarních měsících roku 1919 odrazit bolševický příliv a fakticky usměrnili i brzy evidentní snahy Poláků o případnou inkorporaci etnicky převážně litevských teritorií do rodící se *Rzeczypospolité*, jež se projevila jak v konkrétních akcích místních polských organizací, tak v požadavcích, které polská delegace v čele s Romanem Dmow-

⁹³ Srov. např. KAMIŃSKI, *Wyparcie wojsk*, ref. 73, s. 76-77.

⁹⁴ Ulmanis se mohl vrátit do Libavy, dočasné metropole, až koncem června 1919, kdy spojenci konečně přiměli vojska generála von der Goltze, aby se stáhla k jihu.

⁹⁵ KRASTYN, *Borba*, ref. 75, s. 76-78. Podle strážlivých odhadů, verifikovaných např. polským historikem Leonem Kiewiszem, bylo v příští metropoli německými vojsky zavražděno přes 4.000 lidí.

⁹⁶ KAMIŃSKI, ref. 73, s. 234 an.

skim už počátkem března 1919 předložila na mírové konferenci v Paříži.⁹⁷ Tento obecný rámec dotváření litevského státu, brzy ještě zkomplikovaný zásadním konfliktem s Poláky o historickou metropoli, Vilnius (pol. Vilno), ovšem naznačil i obrysy příští jeho orientace, jež se tak měla – a to vlastně celá následující dvě desetiletí – odlišovat od zahraničně-politického směřování obou severnějších baltických republik.⁹⁸

Taryba už 11. listopadu 1918 potvrdila ve funkci předsedy vlády (a současně ministra zahraničních věcí) prof. Augustina Voldemerase, který také o tři dny později přednesl „budovatelský“ program své vlády. Za klíčové označil přejímání správy od Němců, výstavbu vlastního státního aparátu a zvláště vojska, ostře se vyslovil i proti sociální revoluci, která však – dodejme – přinejmenším v podobě bolševického receptu měla u většiny litevské populace, žijící na vsi, jen minimální ohlas.⁹⁹ Šéf vlády ovšem brzy odjel do Berlína, kde se mu podařilo nakonec dojednat s německými bankami překvapivě vysoký úvěr 100 milionů marek, a odtud nakonec do Paříže, kde se stal předsedou litevské delegace na mírové konferenci, což – také vzhledem k absenci předsedy rady A. Smetony – brzy ve Vilně přispělo k rozmiškám. Nakonec předsednictvo Taryby 26. prosince ustavilo novým předsedou vlády čelního představitele lidovců, tedy fakticky zemědělské strany, Mikolu Sleževičia, stability tím ale zdaleka dosaženo nebylo. Levostředový premiér se brzy dostal do kolizí s majoritou křesťansko-demokratické rady a navíc jak vláda, tak zákonodárci brzy museli z Vilna uprchnout. Na Nový rok 1919 se totiž většina města, v němž ostatně Litevci tvořili jen nevelkou menšinu, zmocnila místní polská „sebeobrana“, jež usilovala o začlenění celé oblasti do *Rzeczypospolitej*, a již o pět dnů později metropoli obsadila z východu postupující Rudá armáda.

Sleževičiova vláda, úřadující od 2. ledna v kaunaském hotelu *Metropol*, se ocitla v takřka beznadějně situaci, neboť organizování vlastního vojska bylo sotva v počátcích. Němci, sami se obávající bolševického přílivu, ale už 8. ledna vzkázali, že nejen Kaunas nevyklidí, ale že ho budou bránit proti dalšímu postupu „rudých“. To pak rozhodlo o tom, že litevský stát mohl alespoň ve své západní části (převážně v oblasti historické Žmudi) zapustit další kořeny. Zatímco bolševici vyhlásili v polovině ledna v obsazeném Vilniusu Litevskou sovětskou republiku, kterou museli pro naprostou existenční neudržitelnost brzy spojit se sovětským Běloruskem, na západ od linie Kaunas – Šiauliai (Šavle) – Mozejky dále působily orgány národní vlády, do počátku března vedené stále Sleževičem a po té křesťanským demokratem Alexandrem Stulginskisem. Té se podařilo skutečně zorganizovat surogát početnějšího vojska, a už 4. dubna

⁹⁷ Srov. např. LUNGREN-NIELSEN, K.: *The Polish Problem at the Paris Peace Conference*. Odense 1979; nejnověji též Anita PRAŽMOWSKA, Anita – PADEREWSKI, Ignacy: *Poland (Makers of the Modern World)*. London 2009.

⁹⁸ K čemuž pochopitelně přispívaly i další faktory, mj. absence výraznější německé menšiny v samotné Litvě (situace v později připojené Klajpedě byla odlišná), teritoriální „oddělení“ od sovětského Ruska, jež bylo po r. 1920 od Litvy odděleno severovýchodní oblastí Polska, atd.

⁹⁹ Srov. podrobněji např. LOSSOWSKI, *Litwa*, ref. 3, s. 70-71; k nicotnému vlivu bolševismu v převážně rurální litevské společnosti viz např. PAGE, ref. 87, s. 26-27 ad.

také Taryba zvolila prvního zatímního prezidenta, kterým se stal – celkem málo překvapivě – ze zahraničí se navrátilší prof. Smetona.¹⁰⁰ Bolševický příval byl zatím – jak na jihu, v Polsku, tak na severu v Lotyšsku – zastaven; stabilizace situace v samotné Litvě však měla trvat ještě řadu dalších měsíců, protože ji právě zde vzápětí výrazně zkomplikovaly polské záměry.

Polská historiografie již vícekrát popsala různé „federalizační“ plány části polských socialistů včetně Józefa Piłsudského, který v podobných koncepcích spatřoval už před první světovou válkou jednu z možností oslabení Ruska jako nezbytné podmínky obnovy polské samostatnosti. Právě Litva chápaná jako „dědic“ někdejšího velkoknížectví, tedy druhé části historické unie, přitom v těchto koncepcích hrála specifickou roli, kterou pochopitelně ještě zvýraznily Piłsudského geografické litevské kořeny.¹⁰¹ Litva se svým historickým (etnicky ovšem především polským) centrem se měla stát důležitou součástí jím anticipované „východoevropské“ federace pod polským vedením, jejíž konstrukcí měl přitom být řešen i již v předcházejícím období komplikovaný poměr obou národností. Piłsudski (ostatně stejně jako polští národní demokraté) však evidentně podcenil vyzrálost Litevců i odhodlání jejich elity k vlastní zcela nezávislé státnosti, povzbuzené ostatně předcházející německou politikou. Když 17. dubna 1919 polský emisar, historik a geograf Michal Romer, představil federální projekt litevským představitelům v Kovně, uslyšel kategorické odmítnutí, které ještě zvýraznil brzy následující protest proti dalšímu polskému tažení na Vilnius.¹⁰² Ten o čtyři dny později, 21. dubna, polská armáda skutečně očistila od místních bolševiků, v žádném případě se jej ale nechystala předat zpět Litevcům.¹⁰³ To ovšem předznamenalo jen další kola zápasu, jenž měl – předešle – negativně ovlivňovat poměry v celém regionu i později.

Vláda v Kaunasu vyslala ještě v polovině dubna 1919 do Varšavy misi v čele J. Šaulysem, která oficiálně žádala polský kabinet o uznání samostatnosti Litvy včetně příslušnosti Vilniusu (a také oblasti Grodna a Suwalek), polské představy ale byly diametrálně odlišné. Premiér Paderewski dal o nedlouho později Litevcům na vědomí, že Polsko odstoupí od svých nároků na oblast Vilna a další území jedině tehdy, přijme-li litevská reprezentace projekt federace s Rzeczypospolitou.¹⁰⁴ Na to však vláda N. Slezewičia nemohla přistoupit a konfliktní stav trval (při pochopitelné polské supremacii) i v následujícím období. Šéf litevské diplomacie prof. Voldemaras se sice pokoušel

¹⁰⁰ GERUTIS, *Independent*, ref. 7, s. 161-162 an.; též LOSSOWSKI, *Litwa*, ref. 3, s. 77 an.

¹⁰¹ Srov. nejlépe DZIEWANOWSKI, Marek K.: *Josef Piłsudski: A European Federalist, 1918-1922*. Hoover 1969, kde je i bohatá bibliografie; nověji např. NOWAK, Andrej: *Polska i trzy Rosje. Studium polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego*. Kraków 2001.

¹⁰² Srov. podrobně LOSSOWSKI, P.: *Konflikt polsko-litewski, 1918-1920*. Warszawa 1996, s. 40-41; též WISNER, H.: *Wojna nie wojna*, s. 125-127 an.

¹⁰³ Poláci ve městě (a nad celou oblastí) ustavili formálně civilní správu v čele s J. Osmolovskim, která ale provedla brzy řadu jazykových i majetkových opatření (včetně navrácení majetku původním polským majitelům), jež se obracela mj. proti místním Litevcům

¹⁰⁴ WISNER, H.: *Wojna nie wojna*, s. 132-133.

získat podporu z Paříže, to ale nepřineslo úspěch a stejně tak nevedla k cíli ani další jednání v průběhu června, v nichž litevská strana označila za podmínku sine qua non uznání neodvislosti samostatnosti svého státu s metropolí ve Vilniusu. Poláci se sice později, v srpnu, pokusili patovou situaci „vyřešit“ podporou propolských elementů na Litvě. Vláda v Kaunasu je však dokázala eliminovat a konflikt se nakonec protáhl do dalšího roku, kdy jej samozřejmě ovlivnil i průběh znovu vzplanuvší polsko-sovětské války. To však již spadá časově za rámec tohoto textu.

* * *

V průběhu léta a počátkem podzimu 1919 se situace nově se zrodivších států na východním pobřeží Baltu definitivně stabilizovala, i když skutečný mír tu měl zavládnout až v roce následujícím, kam se také „protáhla“ jednání o jejich plné mezinárodně-právní uznání. Rostoucí bojeschopnost místních národních jednotek spolu s opakovaným politickým tlakem ze strany dohodových mocností, podporovaným ostatně i jejich vojenskou přítomností, přispěly k eliminaci německé hrozby. Neúspěchy „bílých“ vojsk, mj. definitivní porážka generála Juděniče (a také admirála Kolčaka na daleké Sibíři) zase vedly k přehodnocení ruské otázky ze strany spojenců a k rostoucí ochotě k uznání nezávislosti baltických států. Tu pak od počátku září signalizovala i sovětská vláda v Moskvě, i když výsledky těchto sondáží se měly projevit až později.

Pro další vývoj v Pobaltí byly v danou chvíli rozhodující postoje dohodových států v Paříži, ty ale prokazatelně ovlivňovaly výsledky bojů na frontách ruské občanské války a přinejmenším do jisté míry i názory tzv. Ruské politické konference. „Bílí“ Rusové v čele s admirálem Kolčakem se ovšem ve své většině kategoricky stavěli proti „oddělení“ baltických „provincií“ od říše (bylo to zdůvodňováno tím, že o jejich osudu může rozhodnout až příští celoruská konstituanta) a to spolu s dalšími okolnostmi limitovalo i aktivity politiky západní.¹⁰⁵ V rámci Pařížské mírové konference vytvořená tzv. baltická rada sice už od května řešila problém evakuace německých jednotek z Pobaltí, teprve od června (tedy po té, co se začala rýsovat totální porážka Kolčakovy ofenzívy) se však začala domáhat energicky jejich odchodu.¹⁰⁶ Do Lotyšska nyní přijela spojenecká mise v čele s generálem Hubertem Goughem, které se 10. června podařilo sjednat zatímní příměří mezi německými a lotyšskými oddíly, Ulmanis i spojenci (na něž se obracel s dalšími stížnostmi) ale trvali na okamžitém ústupu německých oddílů z Livonska a to von der Goltz odmítal. Tak došlo ve dnech 19. – 22. června k již zmíněné bitvě u Cėsis, v níž byla značná část jeho sil rozbita a nakonec přinucena k ústupu.

¹⁰⁵ K postoji Kolčaka srov. např. telegram z 27. 9. 19, v němž admirál i po svých porážkách trval na prohlášení ze 3. 7., podle kterého jakkoliv územní změny v Rusku mohlo řešit jen ústavodárné shromáždění British National Archives, London – Kew, f. FO 371, f. 3620.

¹⁰⁶ KAMIŃSKI, S.: *Wyparcie wojsk niemieckich z Estonii i Lotwy*, II, s. 231-232; k jednání rady viz též DBFP, I, vol. 3.

Rüdiger von der Goltz se ovšem zpočátku odmítal spojeneckému tlaku podrobit, neboť předpokládal, že vláda v Berlíně mírové požadavky spojenců nepřijme a konflikt, alespoň na východě kontinentu, potrvá.¹⁰⁷ Po podpisu mírové smlouvy ve Versailles však 3. července uzavřel další příměří a ustoupil se svými jednotkami z Rigy, kam se mohl konečně po půl roce vrátit K. Ulmanis se svoji vládou. Té se také v následujících týdnech konečně podařilo sestavit větší vojsko (ještě v červenci byl jeho počet odhadován na zhruba 25-tisíc mužů) a 21. upevnila své postavení i podpisem nové obranné aliance s Estonskem, která tak položila právní základ příštímu spolenectví obou zemí.¹⁰⁸ Situace v zemi však zůstávala i nadále komplikovaná, neboť v její jihozápadní části byly stále shromážděny poměrně početné německé jednotky a navíc se tu začaly organizovat nové „bílé“ ruské oddíly, jimž se postavil do čela někdejší rotmistr carské armády, brzy ovšem již „kníže“ a plukovník Pavel Avalov-Bermond. A právě s jeho akcemi chtěl spojit další snahy o uchování výrazného německého vlivu i von der Goltz a jeho důstojníci. Německý generál už v polovině července povolil speciálním rozkazem svým vojákům, aby vstupovali do nových ruských oddílů. Když se pak Ulmanisova vláda pokusila znovu prosadit jejich odsun do Východního Pruska, byla zinscenována „vzpouora“ železné divize a 1. září von der Goltz vstoupil v Mitavě s celou svoji jednotkou do ruských služeb.¹⁰⁹ Němečtí předáci, podporovaní tajně z Berlína, se tak pět minut po dvanácté pokoušeli – paradoxně s ruskou pomocí – přece jen realizovat svůj program „Ost-“, či „Baltstaatu“, který byl – jak naznačuje alespoň polská dokumentace – některým „bílým“ Rusům přijatelnější, nežli nezávislost „limitrofov“. Na jeho prosazení však již neměli sílu ani jedni, ani drzí.

Ještě na přelomu září a října 1919 se zdálo, že by mohlo dojít ke zvratu, neboť ofenzíva ruské tzv. severozápadní armády generála Juděniče prolomila sovětské linie a postupovala na Petrohrad.¹¹⁰ Ani Juděnič však přes veškeré naléhání dohodových diplomatů nechtěl uznat formální nezávislost Estonska a Lotyšska, jejichž pomoc – zvláště estonská – byla přitom pro úspěch akce zásadní. To přispělo k jeho nezdaru a posléze, koncem října, ke zhroucení celého útoku. Na druhé straně Leninova vláda už počátkem září nabídla nejprve Estoncům a pak i Lotyšům jednání o mírovou smlouvu, jež fakticky znamenala uznání neodvislosti těchto „bužoazních“ států bolševiky, a 22. září tuto nabídku, rozšířenou i na adresu Litvy, opakovala. Hesla o „absenci jakýchkoliv agresivních záměrů proti novým státům na hranicích bývalé ruské říše“, jež návrhy obsahovaly, samozřejmě sledovala především taktické – a také propagandistické – cíle.¹¹¹ Vládám

¹⁰⁷ Což alespoň tvrdí německý historik RAUCH, Georg von: *The Baltic States. The Years of Independence 1917-1940*. London 1974, 2 ed. 1995, s. 65.

¹⁰⁸ SKRZYPEK, Andrej: *Związek Bałtycki. Litwa, Łotwa, Estonia i Finlandia w polityce Polski i ZSSR w latach 1919-1925*. Warszawa 1972, s. 34-35.

¹⁰⁹ KIEWISZ, *Sprawy łotewskie*, ref. 10, s. 205-206; KAMIŃSKI, *Wyparcie wojsk*, ref. 73, II, ref. 106, s. 238n.

¹¹⁰ Srov. např. WOJNA, *W ogniu*, ref. 83, s. 208-209.

¹¹¹ DEGRAS, J.: (ed.), *Soviet Document on Foreign Policy*, s. 169.

v Tallinu a posléze i v Rize (a také Kaunasu) ale usnadnila ukončení vlastních vojenských akcí proti sovětům, třebaže ke skutečným mírovým rozhovorům nakonec došlo – také pod vlivem západních diplomatů – až později a podpis příslušných smluv následoval až v následujícím roce.

Sama německá vláda v té době už na další dobrodružství na Baltu rezignovala a 3. října oficiálně generála von der Goltze odvolala. Ten sice formálně předal velení německo-ruského seskupení, které v té době ovládalo severozápad Litvy a část západního Kuronska, generálu Markusu von Eberhardtovi. Boje tu však pokračovaly a jeho jednotky ještě počátkem října dokonce znovu dočasně obsadily předměstí Rigy. Diplomatický i mocenský tlak spojenců, kteří dokonce nařídili blokádu německých přístavů, byl ale stejně neúspěšný jako protiakce nyní už konsolidovaných jednotek lotyšské vlády a jejích estonských spojenců. V polovině listopadu utrpěli Němci porážku u Mítavy a za dva týdny přistoupili na evakuační plán, vypracovaný misí generála Niessela, podle něhož se v první polovině prosince 1919 konečně stáhli do Východního Pruska.¹¹²

Mezinárodně právní zakotvení baltických států se mělo protáhnout ještě do dalšího roku, přičemž je – s jistou výjimkou Estonska – nepochybně výrazně ovlivňoval jak průběh nově vzplanuvšího konfliktu polsko-bolševického, tak definitivní nezdar kampaní protibolševických oponentů na jihu samotného Ruska. Ani jejich geografická podoba nebyla, jak nejvýrazněji demonstroval další zápas o přináležitost Vilnius/Vilna, zdaleka dokončena. Jejich existence v podobě nyní již reálně fungujících státních útvarů se všemi podstatnými atributy byla ale teď už realitou, kterou brzy uznali jak bolševici, tak většina reprezentace dohodových mocností.

Jindřich DEJMEK

¹¹² Srov. např. KAMIŃSKI, *Wyparcie wojsk*, ref. 73, s. 244-246.

DVA ŤAŽIVÉ PROBLÉMY Úradu ministra s plnou mocou pre správu Slovenska po vzniku prvej ČSR*

Popis ľudu na Slovensku roku 1919

a zásobovanie obyvateľstva

V štúdiu chcem poukázať na dôležitosť národnostného problému – na potrebu predbežného sčítania obyvateľstva roku 1919 – a na zatiaľ v našej historiografii tohoto obdobia nevelmi frekventovaný, avšak determinujúci faktor sociálnej situácie, na zásobovanie obyvateľstva na poprevratovom Slovensku. Oba problémy sa prelínali celým spektrom množstva úloh stojacich pred novým mocenským aparátom a jeho najvyšším orgánom – Úradom ministra s plnou mocou pre správu Slovenska. Na jeho čele stál MUDr. Vavro Šrobár, ktorý sa vrátil na Slovensko v decembri 1918. Ministrom s plnou mocou pre správu Slovenska sa stal na základe zákona z 10. decembra č. 64/1918 Zb., ktorý v § 14 udelil vláde právo dať niektorému svojmu členovi (Šrobár už bol vo funkcii ministra zdravotníctva) plnú moc, aby vydával nariadenia a konal všetko na udržanie poriadku, na konsolidovanie pomerov a zabezpečenie riadneho chodu štátneho života. K platnosti ním vydaných nariadení mal stačiť jeho podpis. Vláda teda mohla dočasne preniesť na neho tie právomoci, ktorými sama disponovala. V záležitostiach, ktoré boli už v kompetencii jednotlivých rezortov, bol minister vlastne nepriamo, iba ich substitútom, čo vyvolávalo od počiatku kompetenčné problémy a napätia, vyúsťujúce už roku 1919 do snaženia zrušiť jednotlivé referáty Úradu ministra s plnou mocou pre Slovensko (ďalej ÚMPS), čo však mohla urobiť iba vláda. Nariadenia centrálnych úradov sa s nariadeniami ÚMPS často dostávali do rozporu, vznikali nedorozumenia, a výkon týchto inštitúcií brzdili.

Prvé nariadenia ministra Šrobára, ktorý sa so svojím úradom usadil najprv v Žiline, keďže Bratislava bola ešte v maďarských rukách, sa týkali administratívnych opatrení. V prvom rade to bolo ustanovenie županov na čelo jednotlivých žúp. Ich zoznam bol uverejnený v *Úradných novinách*, ktorých prvé číslo vyšlo 1. januára 1919. K úradova-

* Štúdia bola vypracovaná v rámci grantu Občianska spoločnosť na Slovensku počas I. ČSR (Vývoj na demokratickej báze a vonkajšie a vnútorné vplyvy demokratického, autoritatívneho a totalitného typu), projektu VEGA č. 2/0122/09.

niu županov však dochádzalo iba postupne, pretože vojenské obsadzovanie Slovenska prebiehalo rýchlejšie, ako sa darilo personálne obsadiť nový administratívny aparát, ktorý mohol byť prevzatý iba v tom prípade, ak by boli jeho bývalí členovia zložili sľub vernosti ČSR. Mnohí niekdajší zamestnanci ho odmietli a viacerí stále váhali. Boli medzi nimi aj Slováci, ktorí sa nevedeli rozhodnúť, či majú tieto veľmi zodpovedné funkcie prijať, pretože sa ešte obávali návratu bývalého maďarského režimu.

Pre fungovanie správy v tomto období bol preto prísun úradníctva a vôbec štátnych zamestnancov – inžinierov, železničiarov, učiteľov, poštárov a pod. z českých krajín nevyhnutný. Nemenej dôležité bolo aj obnovenie fungovania finančnej správy. Bolo to hlavne v rukách ministerstva financií a jeho výkonných orgánov, prostredníctvom ktorých išli financie aj na Slovensko. Keďže chýbalo finančné riaditeľstvo v Bratislave, Šahách, v Rimavskej Sobote a Komárne – v mestách ležiacich blízko demarkačnej – línie, musel byť pre ne väčšinou vyžiadany osobitný úradnícky aparát. Zatiaľ boli prevzatí bývalí úradníci. „*Stalo sa to preto, pretože Slováci úradníkov pri finančných riaditeľstvách vôbec niet.*“¹ Z českých krajín prišlo zatiaľ iba 16 pracovníkov, čo určite pre daný počet daňových úradov nestačilo, a teda pre ich činnosť bolo potrebných ďalších aspoň 50 – 60 konceptných úradníkov.

Vychádzalo sa z reálnej situácie a objektívnej potreby. Aj v Prahe sa konalo promptne, tak na ministerstve vnútra, ktoré predložilo PMR návrh, aby bolo zmocnené systemizovať samostatný osobný stav politického konceptného a kancelárskeho úradníctva na Slovensku a vyčíslilo ho na 370 konceptných úradníkov a 200 kancelárskych.² Napokon o všetkom rozhodovalo ministerstvo financií, ktoré muselo vyčleniť financie na platy pre štátnych zamestnancov. Ministerstvo financií rozhodovalo aj o pridelovaní financií ÚMPS a mohlo tak jeho akcie cez jednotlivé rezorty, kde malo Slovensko zriadené svoje účty, buď finančne podporiť, či obmedziť, alebo vôbec neumožniť.

Ešte počas pobytu v Žiline sa ÚMPS podarilo zreorganizovať bývalé samosprávne orgány a významné funkcie ich činiteľov poštátniť. Tak mohlo ovplyvňovať aj sieť týchto inštitúcií a mohlo s nimi pri konsolidácii pomerov na Slovensku ako-tak rátať. Z tohto titulu, a možno predčasne, boli zrušené 8. januára 1919 s platnosťou od 23. januára 1919 všetky národné rady a výbory, vrátane Slovenskej národnej rady. Jej členovia proti tomu oficiálne neprotestovali, zrejme si boli vedomí toho, že široké spektrum konsolidačných úloh je nad ich sily. Veľká časť z nich bola zaradená do Klubu slovenských poslancov (ďalej KSP), ktorý reprezentoval slovenskú politickú scénu na pôde parlamentu.

Administratíva Slovenska však nebola ešte stále kompletne zorganizovaná a fungujúca, neboli definitívne určené hranice Slovenska, a to znemožňovalo v hraničných

¹ NA ČR Praha, fond (f.) Ministerstvo financií – Prezídium (MF-P), škatuľa (šk.) 143, č. j. 4505/1919, Správa L. Medveckého z 24. februára 1919 Prezídiu ministerskej rady (PMR) o organizácii finančnej správy na Slovensku.

² NA ČR Praha, f. MF-P., šk.143, k č. 2319/19, List Prezídia ministerstva vnútra z 10. marca 1919 PMR.

župách efektívnu účinnosť novej správy. Napríklad v Bratislave mohol ÚMPS začať pracovať až vo februári 1919 po akom-takom stabilizovaní situácie, ktorú sa podarilo upokojiť vďaka novému československému bratislavskému županovi Samuelovi Zochovi. Stalo sa tak vďaka jeho diplomatickým schopnostiam, dobrým vzťahom s predstaviteľmi uhorskej správy župy, ako aj kontaktom s evanjelickou kňazskou elitou a predovšetkým kvôli jemu vlastnej tolerancii voči nemeckým a maďarským obyvateľom mesta. Napriek všetkým Zochovým opatreniam a sľubom predstaviteľov vtedajších „Prešporčanov“ tesne pred príchodom ÚMPS vypukol 3. februára 1919 štrajk železničiarov a spojárov, presne zacielený na najdôležitejšie tepny života Slovenska s evidentným politickým podtónom. Obyvatelia mesta takisto prejavili svoju nevôľu, a príchod ministra Šrobára a novej správy ignorovali, zahaliac sa pláštikom pasívnej rezistencie. A tentoraz stratil trpezlivosť aj tolerantný župan Zoch a zavrel maďarskú Alžbetinu univerzitu, ktorej profesorský zbor, napriek dohode so županom, odignoroval príchod československých vládnych predstaviteľov do Bratislavy.³ Národnostný problém sa neprejavoval iba v Bratislave, meste so silnou maďarskou a nemeckou väčšinou, ale zasahoval celé Slovensko.

Minister Šrobár sa aj pri riešení tejto problematiky radil s poslancami, županmi a, samozrejme, vládnyimi referentmi a úradníkmi ÚMPS, ako aj ďalších úradov a inštitúcií, ktorých zvolával aj kvôli koordinácii ich činnosti. A, samozrejme, konzultoval záležitosti s centrálnymi orgánmi v Prahe, čo nie vždy bolo dostatočne pružné. Veľmi skoro vznikla potreba a požiadavka provizórneho sčítania ľudu na Slovensku roku 1919. Bol to neľahký problém a ÚMPS sa ho podujal zorganizovať veľmi rýchlo po svojom usadení v Žiline. Hlavným podnetom pre provizórne sčítanie ľudu roku 1919 bola snaha zistiť reálny stav národnostného zloženia obyvateľstva po vzniku ČSR na Slovensku a porovnať ho s výsledkami sčítania roku 1910, keď Slovensko bolo ešte súčasťou Uhorska. Išlo, samozrejme, aj o ich predloženie na mierovú konferenciu, ktorá mala definitívne stanoviť južnú hranicu Slovenska s Maďarskom. Zároveň však táto

³ S. Zoch v liste ministrovi V. Šrobárovi 14. februára 1919 opísal dôvody na zatvorenie univerzity a udalosti, ktoré tomu predchádzali. Zoch dva razy rokoval so senátom univerzity a oznámil predstaviteľom univerzity, že ju preberá československý štát a stáva sa jeho majetkom. Uzavreli dohodu (existuje zápisnica, že univerzita môže pokračovať vo vedeckej i prednáškovej činnosti v maďarčine). Univerzitný senát sa zaviazal účinkovať tak, aby to zodpovedalo všetkým požiadavkám lojality voči novému štátu a režimu. Zoch dúfal, že sa univerzita zúčastní na privítaní Šrobára, ale nestalo sa tak a členovia prípravného výboru na privítanie ministra v dôsledku negatívneho postoja univerzitého senátu začali z neho vystupovať. „Tento krok univerzity bol začiatkom tej agitácie proti našej vláde, ktorá sa končila dňa 12-ho února inzultovaním nášeho vojska zo strany davu a viedla ku smrti viacerých nevinných obetí. Vidiac situáciu bol som nútený vypovedať zatvorenie univerzity a zakázať zasadanie univerzitého senátu. Bol som nútený k tomu i tým, aby som predišiel ďalšiemu zlu. Veď, keď sa univerzitní profesori takto chovali voči našej vláde, čo sa dalo očakávať od ich horkokrvného študentstva.“ In: *Bratislava hlavné mesto Slovenska. Pripojenie Bratislavy k Československej republike roku 1918-1919. Dokumenty*. Bratislava : Obzor 1977, s. 281-282.

akcia mala slúžiť aj na evidenciu obyvateľstva a rôzne administratívne účely: pre zásobovanie, určenie osevných plôch pre budúci rok, nutné rekvizície potravín, možnosti dovozu a vývozu rôznych komodít, zdaňovanie, stanovenie rozpočtu, bezpečnostné opatrenia atď.

Predpokladalo sa, že výsledky budú po zmene štátnopolitických pomerov v samostatnom štáte Čechov a Slovákov reálnejšie, než pri sčítaní obyvateľstva roku 1910 v Uhorsku. Minister Vavro Šrobár preto pristúpil k sčítaniu obyvateľstva už koncom decembra 1918 a poslal do Prahy svoj návrh na usporiadanie tejto akcie a zároveň požiadal Prezídium ministerskej rady (PMR), aby mu boli zaslané potrebné tlačivá a papier pre noviny, letáky a súdy.⁴ Minister pripojil k svojmu listu aj návrhy popisných hárkov, jeden pre jednotlivcov a jeden pre obce. Žiadal o úpravu, čo by sa malo ešte v rámci súpisu obyvateľstva okrem národnosti, úradnej reči v školách, úradoch, v kostoloch a obciach zisťovať, a či by nemalo byť zisťované aj zamestnanie podľa národnosti. Zároveň oznámil, že posielala aj vzorku popisných hárkov z posledného maďarského sčítania obyvateľstva roku 1910.

Ministerská rada vyslovila 30. decembra 1919 súhlas s ministrovými požiadavkami a oznámila, že by mali byť zistené nasledujúce okolnosti: národnosť osôb, úradný jazyk v školách, úradoch, obciach a kostoloch na kazateľniciach i zamestnanie osôb podľa národnosti. O tomto rozhodnutí bol upovedomený ÚMPS, ministerstvo vnútra, Štátna tlačiareň (Státní tiskárna) a Zemský právny výbor v Prahe, ktorý mal vyslať na Slovensko pracovníkov zo svojej štatistickej kancelárie (jej agendu prebral onedlho Státní úřad statistický Republiky Československé).⁵ Schválené boli obidva popisné lístky. Na lístku A, ktorý bol určený pre občana, sa mali zisťovať tieto údaje: priezvisko a krstné meno, stav, vek, bydlisko, príslušnosť, materinská reč, znalosť reči, náboženstvo a zamestnanie.

Na popisnom lístku B, určenom pre obce, boli iba štyri kolónky: úradné meno obce roku 1917 (odkedy bolo zavedené) a zároveň slovenské meno obce, akej národnosti je väčšina obyvateľov (v %), odkedy je vyučovacím jazykom v školách maďarčina, a či sa už vyučuje po slovensky, akým jazykom sa káže v kostole a odkedy sa kázalo, či káže po maďarsky. Malo sa vytlačiť štyri milióny popisných lístkov.

Sčítanie ľudu, alebo, ako sa oficiálne začalo písať, *Popis ľudu na Slovensku roku 1919*, sa mal na základe vyhlášky Ministra s plnou mocou z 20. februára 1919 pôvodne začať robiť od polnoci 23. marca 1919 a mal trvať do 2. apríla 1919, a to vo všetkých župách či regiónoch, ktoré už boli v rukách ČSR. ÚMPS vydal Podrobné poučenie pre popisujúcich povereníkov. V ňom boli podrobne uvedené inštrukcie, ako si majú popisujúci povereníci (sčítací komisári) počínať. Poučenie... malo štyri časti, rozdelené na paragrafy. Presne sa zisťovali viaceré charakteristiky osôb, ale hlavný dôraz sa kládol na presné ur-

⁴ NA ČR, f. PMR, k. 3285, j. č. 3891. List ministra s plnou mocou pre správu Slovenska Šrobára z 24. decembra 1918, datovaný v Žiline, v ktorom sa odvoláva na svoje oznámenie PMR, že prikróčí k sčítaniu obyvateľstva.

⁵ Ref. 4.

čenie mena a priezviska. Cieľom bolo zistiť, či popisovaná osoba má terajšie priezvisko od narodenia, alebo či si ho dala zmeniť za bežný poplatok. Ak sa tak stalo, bolo treba uviesť jej pôvodné priezvisko a povereník mal právo žiadať doklady o tom.

Významný, ale aj problematický bol § 31, v ktorom sa zisťovala národnosť a okolo ktorého vznikali diskusie. Pod národnosťou sa rozumelo: „... u osôb dospelých (starších ako 14 rokov) a duševne zdravých národnopolitické presvedčenie jednotlivcov podľa kmeňovej príslušnosti k určitému národnému celku, alebo národu. Národnosť môže byť len jedna. Pri tom rozhodujúcou je jedine vôľa popisovaného a jeho údaj je bezpodmienečne správny, ledaže by sa dokázalo, že bol učinенý len na nátlak iných, už kohokoľvek. Podozrenie nátlaku je tu zvlášť tenkrát pravdepodobné, ak sa prihlasuje niekto k národnosti, ktorej reč vôbec nezná a treba prípady tieto presne vyšetriť a presvedčiť sa o naprosto voľnom rozhodnutí popísaného.“⁶

Národnosť detí do 14 rokov sa určovala podľa národnosti rodičov, aj keď už boli mŕtvi. U choromyseľných zase podľa jazyka, ktorým hovorili.

Slováci sa označovali veľkým písmenom S, Česi veľkým Č, a spolu sa zapisovali do stĺpca č. 15. Rusíni=R. Maďari=M, Nemci=N. Do stĺpca 19 sa zapisovali ostatné národnosti plným názvom Poliak, Rumun, Srb, Chorvát, Slovinec, Rus, Francúz, Angličan, Talian, Cigán atď.

V stĺpcoch sa nesmelo nič opravovať a škrtať. Opraviť mohol iba povereník, sčítací komisár, ktorý musel pripojiť k záznamu svoju poznámku. Svojoľné zmeny, ktoré neurobil povereník, sa mali trestať pokutou až do 10 000 korún, alebo väzením až do jedného roka (v §§ 9 a 18 nariadenia o popise ľudu). Takisto sa mal trestať aj nátlak na popisovaného a povereník mal zistené prípady hneď zahlásiť príslušnému županovi.

Pod znalosťou reči sa v § 32, v stĺpci 20, rozumelo, že popisovaná osoba ovládala príslušný jazyk a dobre sa ním dohovorila. Stĺpce 21 –26 § 33 popisovali náboženstvo a bolo v nich treba uviesť vyznanie, v ktorom bola popisovaná osoba evidovaná. Ako osoby bez vyznania sa uvedú iba tie, ktoré svoje vystúpenie z cirkvi úradne oznámili u slúžneho, alebo u mešťanosti.

VI. časť Poučenia... bola venovaná zostaveniu obecného súhrnu. Zdôrazňovalo sa vyznačenie údajov o národnosti z vnútorného celkového súhrnu a okrem toho sa malo vypočítať percentuálne zastúpenie jednotlivých národností v obci. Všetky výkazy bolo treba odovzdať najneskôr do 6. apríla 1919. Ak by sa boli materiály stratili, alebo poškodili, bolo treba akciu zopakovať, ale už bez finančnej náhrady pre popisujúcich.⁷

Sčítanie obyvateľstva ešte počas jeho prípravy zaradil minister Šrobár k možným dôvodom pre štvanie proti novému štátu a jeho mocenským orgánom. Vychádzal z faktov, že sa štvalo proti kolkovaniu peňazí, vojenským odvodom, kvôli nezamestnanosti, nedostatku potravín, šatstva, obuvi, surovín, vysokým cenám, rekviráciám obilia a dobytky, viazanému hospodárstvu atď., teda problémom, ktoré muselo ÚMPS

⁶ In: *Podrobné poučenie pre popisujúcich povereníkov. Popis ľudu na Slovensku r. 1919*. Praha 1919, s. 13. h.

⁷ Spracované podľa *Podrobného poučenia pre popisujúcich povereníkov. Popis ľudu na Slovensku r. 1919*. In: NA ČR Praha, f. PMR, šk. 3285.

v rámci rozkladných povojnových procesov na Slovensku riešiť a snažiť sa situáciu konsolidovať. Sčítanie ľudu sa však v danom termíne nekonalo, pretože koncom marca vznikla Maďarská republika rád a Slovensko bolo opäť ohrozené.⁸ Na poradách na ÚMPS, ktoré sa konali v dňoch 22. – 25. marca 1919, bolo prijaté rozhodnutie vyhlásiť mobilizáciu a 25. marca aj stanné právo na celom území Slovenska.

Od marca až do augusta 1919 sa muselo ÚMPS zaoberať problémami vyplývajúcimi z vojnovej situácie a obsadenia veľkej časti Slovenska maďarskými vojenskými jednotkami, čo vážne ohrozilo československú štátu suverenitu na danom území, nehovoriac už o samotnom ministrovi Šrobárovi, ktorý sa priamo z vládnej budovy na nábreží Dunaja pozeral na maďarských vojakov v Petržalke. Odmietol z Bratislavy odísť, veľmi dobre si uvedomoval, že jeho odchod by sa chápal ako rezignácia na Bratislavu. Ako na vládne centrum Slovenska, ktoré si už dovtedajšou činnosťou v meste sídliačich inštitúcií nového štátu získalo určitú autoritu ako správny orgán pre celé Slovensko.

K provizórnemu sčítaniu ľudu sa preto mohlo prikrčiť až po odchode maďarských vojenských jednotiek. Predbežné výsledky došli na PMR a ministerstvo vnútra do Prahy v polovici októbra 1919, a neboli zverejnené. Podľa nich bolo na Slovensku 63,3% Slovákov a Čechov, 22,7% Maďarov, 4,7% Nemcov, 4,5% Rusínov a 1,89% iných. Spresnené čísla boli potom uverejnené v Zozname miest na Slovensku, ktorý vydal ÚMPS roku 1920: 66,57% Čechoslovákov, 23,50% Maďarov, 4,87% Nemcov, 3,77% Rusínov a 1,89% iných.⁹ V Bratislave bolo roku 1919 83 200 obyvateľov. Z toho Slováci a Česi tvorili 32,9%, Maďari 29,0%, Nemci 36,3%, iní 1,8%.¹⁰ Z prehľadu o zmenách etnického zloženia obyvateľstva Bratislavy sa na základe ďalších sčítaní obyvateľstva v Bratislave ukázalo, že počet Slovákov a Čechov narastal: roku 1921 tvorili spolu 40,5%, počet Maďarov klesol na 23,6% a Nemcov na 29,2%. Táto tendencia sa udržala aj v ďalších rokoch. Na základe sčítania roku 1930 bolo v Bratislave už 48,8% Slovákov a Čechov, 17,8% Maďarov a 28,1% Nemcov.¹¹

Roku 1919 bola evidencia obyvateľstva na Slovensku životne dôležitá, nielen z národnostného hľadiska, ale aj z hľadiska aprovizácie, ktorú minister Šrobár zdôrazňoval ako jeden z hlavných problémov Slovenska v tom čase. Už na prvej takejto kompletnejšej porade, ktorá sa konala v Bratislave v dňoch 9. a 10. marca 1919, povedal: *„Hlavná starosť naša je otázka výživy a uhlia. Správy županov vyvrcholili v tom, že zásobovanie musí sa diať pri účasti administratívnych úradov a že Obilný a Zásobovací úrad potrebujú radikálnej úpravy. To uznali i prítomní zástupcovia týchto úradov. Okresy hospodársky slabé /v hornej Trenčianskej, v Orave atď./ musia byť vylúčené z rekvizícií a vôbec pri výkupe zbo-*

⁸ ŠROBÁR, V.: *Oslobodené Slovensko. Pamäti z rokov 1918 – 1920*. Bratislava : Academic Electronic Press 2004, s. 132.

⁹ Soznam miest na Slovensku dľa popisu ľudu na Slovensku z roku 1919. Bratislava Ministerstvo s plnou mocou pre správu Slovenska vlastným nákladom 1920, IV. Celkový prehľad, I. počet obyvateľstva na Slovensku.

¹⁰ Podľa SZARKA, L.: *Etnické zmeny v Bratislave a mestská administratíva medzi svetovými vojnami*. In: Kapitoly z dejín Bratislavy. Bratislava : Kalligram 2006, s. 415.

¹¹ Ref. 10.

žia a statku musí nastať iný, správnejší postup. Ľud náš musí cítiť, že je tu iný, ozaj demokratický režim, musí vidieť, keď sa prevádza rekvizícia hospodárskych produktov, že je postarané aj o zásobovanie uhlím, petrolejom, soľou a výrobkami priemyselnými.“¹²

Aprovizácia bola síce veľkým a ťaživým problémom celého nového štátu, nepriaznivý priebeh a špecifiká mala však najmä na území Slovenska. Neboli definitívne určené hranice Slovenska, čo znemožňovalo v hraničných župách plný dosah účinnosti novej župnej správy. Minister Šrobár preto v tom istom čase opätovne žiadal Prahu a zástupcov ČSR v Paríži, aby urgovali definitívne určenie hraníc. Ako som už uviedla, ÚMPS mohol začať pracovať v Bratislave až vo februári 1919. Len čo sa situáciu po vypuknutí februárového štrajku podarilo upokojiť, pomery opäť skomplikovali udalosti v susednom Maďarsku, ktoré ohrozovali integrovanie Slovenska do ČSR a mierový a demokratický chod novej správy.

Zároveň sa s veľkou naliehavosťou vynárali reálne hospodárske a sociálne problémy, s ktorými sa musela nová správa vysporiadať. Odrazilo sa to na obsahu nariadení Úradu ministra s plnou mocou pre správu Slovenska, uverejňovaných v Úradných novinách ministerstva. Patria medzi ne aj zásobovacie problémy a úsilie riešiť ich najmä pomocou riadeného a viazaného hospodárstva a distribúcie Na základe nariadenia č. 7. z 8. januára 1919 mal byť vytvorený Zásobovací ústav na Slovensku. So zásobovaním súviseli viaceré nariadenia z februára 1919: o obmedzení potravinových článkov – mäsa, bieleho chleba, o rekvizícii obilia a zemiakov, o hospodárení železom. K tomu sa družili aj nariadenia súvisiace s obchodom so surovinami a energiou. Napríklad, nariadenie č. 16 z 29. januára 1919 o kúpe a predaji surových koží a mnohé ďalšie: o slobodnom predaji remeňa a obuvi, o predaji trieslovín a iných pomocných článkov pre kožiarsky priemysel, o úprave rozdelenia zásob surových koží, o predaji luxusných druhov remeňa, o úprave obchodovania dobytkom a zásobovania mäsom, o hospodárení výrobkami z minerálnych olejov, benzolom, dechtovými olejmi a karbidom, o obchode s bryndzou, umelým medom a cukrovým sirupom, obchode vlnou a surovými kožami, obchode s kukuricou atď.

Pre usmernenie a zabezpečenie zásobovania boli dôležité aj nariadenia týkajúce sa poľnohospodárskej výroby, obchodu s obilím, strukovinami, mlynárskymi výrobkami, ryžou a inými výrobkami cudzozemského pôvodu, o dozore nad výmlatom atď.¹³

¹² Ref. 8, s. 144-145.

¹³ Zásobovanie malo v republike na starosti ministerstvo pre zásobovanie ľudu (MZL), ktoré vzniklo nariadením Národného výboru československého z 5. novembra 1918. Keďže bola po vojne veľmi zlá situácia, bolo potrebné vytvoriť zásobovací plán, urobiť evidenciu potrebných potravín a získať ich nákupom doma či v zahraničí a organizovať ich distribúciu. V dôsledku vojny sa znížil počet pracovných síl, osevných plôch a nastal pokles výnosov. Preto sa stanovovali obilné kontingenty a výkup bol úlohou Štátneho obilného ústavu. Situácia bola nepriaznivá aj pokiaľ išlo o živočíšne produkty, ktoré tiež boli pod štátnym dozorom. Išlo o výkup, dovoz, ako aj vývoz dobytká. MZL riešilo veci „iba“ v celoštátnom meradle, výkon bol v kompetencii zemských politických správ, pri ktorých sa vytvárali rôzne ústavy a ústredne či družstvá a komisie, ktoré viedli jednotlivé odvetvia a mali byť za ne zodpovedné, MZL sa iba snažilo kontrolovať ich činnosť.

Na Slovensku situáciu v poľnohospodárstve a v zásobovaní mimoriadne sťažovali časté živelné protesty poľnohospodárskych robotníkov a ich následné prepúšťanie, čo spôsobovalo nielen sociálne, ale aj národnostné napätie (etnicky išlo zväčša o robotníkov maďarského pôvodu, zamestnaných na veľkostatkoch na južnom Slovensku). Ohrozovalo to aj nadchádzajúcu úrodu a chov dobytky a s ním súvisiacu výrobu mlieka, mliečnych výrobkov a mäsa, a teda základné komodity zásobovania. Zo zápisu z vládnej porady z 13. mája 1919 sa dozvedáme: „Referent Blaho sa žaluje, že ...ťažkosti v zemedelstve stávajú sa hrozivými: máme 50 000 nezamestnaných zemedelských robotníkov. Robí návrh ako umiestniť robotníkov na veľkostatkoch.“¹⁴ Tie sa mali na základe zákonov o pozemkovej reforme čiastočne zabrať a zabráť časť za náhradu prideliť bezzemkom, malým a stredným roľníkom i ďalším záujemcom a umožniť tak zmenu veľmi nepriaznivých, ešte takmer feudálnych vlastníckych pomerov v poľnohospodárstve. Bol to ďalší obrovský problém, ktorý sa na Slovensku, agrárnej krajine s veľmi diferencovanými vlastníckymi a výrobnými pomermi, nedal zo dňa na deň, ba ani z roka na rok rýchlo a efektívne riešiť. A už vôbec nie v roku 1919, keď sa celý proces iba rozbiehal a limitovali ho rôzne nepriaznivé okolnosti. K súvislejšiemu a organizovanému pohybu poľnohospodárskych robotníkov do jesene roku 1919 síce nedošlo, ale zásobovanie bolo i tak neustále v takmer v krízovom stave. Bolo iba otázkou času, kedy vypukne ostrý poľnohospodársky štrajk. Stalo sa tak vo februári 1920, keď živelné protesty poľnohospodárskych robotníkov prerástli na Hlohovecku do ostrého štrajku s dramatickou dohrou v Rumanovej.

O problémoch Slovenska sa dozvedáme z memoranda Klubu slovenských poslancov zo 14. novembra 1919, ktoré dostali PMR a ďalšie relevantné inštitúcie. KSP pripomínal v ňom, že doterajšie kroky, ktoré požadovali nápravu vecí na Slovensku, zatiaľ nenašli v Prahe odzvu, a preto KSP opätovne upozorňuje vládu na neudržateľnosť pomerov na Slovensku. V dokumente sa na poprednom mieste kritizuje laborovanie zásobovania a uvádzajú sa v ňom viaceré konkrétne príklady: zásobovanie múkou na pridel, ktorý bol na viacerých miestach zredukovaný až na tretinu, prípadne sa dlhší čas vôbec nekonal (Žilina, Trnava, Bratislava). Podobne to bolo aj s prídélom cukru. Ľud preto „...v celých húfch hrnie sa do dedín v bohatších krajoch, obilie prepláca a v batohoch rozváža domov..., pri tom otvárajú sa prirodzene brány všetkej korupcii. Zákon o stíhaní úžery (lichvy) sa takrečeno vôbec neprevádza. Masa ľudí odvracia sa od svojho riadneho povolania a venuje sa reťazovému obchodu. Týmto obchodom dobre sa darí práve preto, že panuje táto zásobovacia neistota – koreň všetkého zla v obore vyživovacom.“¹⁵

¹⁴ Ref. 8, s. 120.

¹⁵ NA ČR Praha, f. PMR, šk. 3335, č. j. 1867. Memorandum Slovenského klubu o závädách v administratívne Slovenska zo 14. novembra 1919. Vývoz a dovoz riadila štátom zriadená Československá dovozná a vývozná komisia a jej právomoc sa rozšírila zriadením syndikátov na jednotlivé odbory. Bol to mimoeconomický zásah, ktorý mal vylúčiť konkurenciu domácich obchodných partnerov v obchodovaní s cudzinou, aby sa nepoškodzovali vývozné alebo dovozné záujmy Československa. Štát utváral orgány riadeného hospodárstva – komisie rôzneho druhu. Ich hlavnou úlohou

V memorande sa kritizovali aj ďalšie problémy v oblasti obchodu, ktoré vznikli uvoľnením niektorých komodít. Napríklad uvoľnením obchodu so surovou kožou, ktorej cena stúpila z 30 korún na 80 korún za 1 kg. Kože predávajú vraj aj vojenské intendantúry a dodávajú ich takým firmám, ktoré sú v obchodnom spojení s viedenskými firmami. Kože sa dostávajú do zahraničia, slovenskí remeselníci sú bez materiálu a ľudia sú bez obuvi. KSP považuje tieto pomery „za poburujúce i zo stanoviska roľníctva, ktoré trží za jeden kus dobytku menej ako je cena, za ktorú sa predáva jedna surová koža“.¹⁶

Memorandum Klubu za najväčšie problémy označilo aj kompenzačné obchody. Uvádza sa v ňom, že šarišský župan si údajne musel vynútiť prístup do zasadnutia vývozného komisie v Bratislave, a keď sa tam dostal, našiel tam celý zástup vybraných exportérov. Slovenský poslanecký klub preto žiadal prísne vyšetrovanie činnosti tejto komisie a personálne zmeny v jej zložení.¹⁷

Ďalej sa v dokumente uvádzal aj veľký únik zásob do Poľska a do Sliezska, keďže je tam finančná stráž úplne nedostatočná, a na základe povolení vývozného komisie sa vyváža tovar i po železnici.¹⁸

Memorandum je pomerne obsiahle a zaoberá sa aj nedostatkom uhlia, ktorý označuje za katastrofálny. Uvádza, že hoci sa z moravskej Ostravy posielala na Slovensko „na stá vagónov uhlia..., ale tie spod verejnej kontroly zmiznú, továrne sú bez uhlia a tisíce delníkov bez zamestnania. Zabíja sa tým náš najvynikajúcejší priemysel železiarsky a papiernický. Není ani na výmlat obilia a tým zase trpí zásobovanie.... Žiadame výmenu inšpektorátu na uhlie v Žiline.“¹⁹ Zvolen je bez elektrického svetla, pretože nemôže dostať naftu pre elektrárňu. Za keťaské ceny však jednotliví súkromníci petrolej predávajú.“²⁰

bolo zabezpečiť zásobovanie nevyhnutnými potravinami a spotrebným tovarom – nakúpiť ich a rozdeliť ich na lístky za pevné ceny. Podľa Dejiny štátu a práva, zv. 2. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1973, s. 92-95.

¹⁶ Ref. 15.

¹⁷ Tamže.

¹⁸ Tamže.

¹⁹ Tamže.

²⁰ Minister Šrobár v práci Oslobodené Slovensko. Pamäti z rokov 1918 – 1920 na s. 86-88 uviedol, že 17. marca 1919 intervenoval u ministra verejných prác Františka Staněka ohľadom pravidelného dodávania uhlia na Slovensko a žiadal o vyšetrovanie toho, kde sa podelo uhlie z nedeľnej ťažby v Moravskej Ostrave. Išlo o 600 vagónov týždenne, ktoré Slovensku baníci postúpili za 450 kusov statku pre nich z Moravy dodaných. Ukázalo sa, že uhlie na Slovensko odišlo, ale Bohumínska dráha, ktorá dostávala uhlie z Karvinej, kde práve bola stávk, zrekvirovala uhlie pre seba. Nemali na to právo, navyše kontingent uhlia im bol zvýšený z 1 400 na 2 000 vagónov. S ministrom Staněkom sa napokon obrátili na vojenské oddelenie štátnych železníc, kde sa rozhodlo, že každý vlak bude sprevádzať a kontrolovať jeden poddôstojník a štyria legionári. Vojsko pre štátne dráhy poskytne 12 hliadok s 12 poddôstojníkmi a 50 legionármi. Títo budú zodpovední, aby sa uhlie na staniciach nerozkrádalo železničiarimi a obyvateľstvom. Denne budú vypravené dva kompletne vlaky s uhlím z Ostravy. Prichádzať budú do Žiliny, Trnavy a Bratislavy, kde sa bude uhlie rozdeľovať podľa plánu referátov poľnohospodárstva a verejných prác. Ako hlavnú príčinu nespokojnosti obyvateľstva a zdaru maďarskej agitácie označil minister Šrobár mizériu zásobovania na Slovensku potravinovými článkami, tovarom, uhlím, ťažkosti na

Taká dôležitá komodita, ako bolo uhlie, sa oficiálne vyvážala, či mala vyvážať aj do Rakúska, ktoré bolo po vojne v zúfalej situácii. Išlo najmä o dvojmiliónovú Viedeň, ktorá trpela nedostatkom takmer všetkého – potravín, obuvi a odevov, uhlím na ohrev, na výrobu elektriny a plynu, liekmi a zdravotníckym materiálom atď. Vojnou vyčerpané Rakúsko bolo porazenou krajinou a stratilo veľkú časť územia bývalej monarchie a v súvislosti s tým boli narušené aj základné hospodárske väzby, ktoré fungovali mnohé desaťročia. Dohoda, ktorá si nepriala ekonomický rozklad Rakúska a následný ekonomický a sociálny chaos, žiadala európske štáty, aby sa zúčastnili na sanácii rakúskeho hospodárstva a dodávali mu potrebné komodity na obnovenie výroby a zásobovali ho potravinovými článkami, kožami, textilom a veľmi dôležitým uhlím. Rakúsko dovážalo uhlie z Ostravy a Karvinej, ale zásobovanie zlyhávalo kvôli štrajkom baníkov a železničiarov. Produkciu uhlia sa podarilo v žiaducej kvantite obnoviť až na prelome rokov 1919 – 1920. Dňa 10. januára 1920 sa konali v Prahe rokovania rakúskej delegácie s československou vládou. Rakúsky štátny kancelár Karl Renner a minister zahraničia Edvard Beneš sa dohodli na vzájomnej mierovej politike na základe Saint-Germainskej zmluvy, odmietli reštauráciu monarchie a bývalého štátu a potvrdili spoluprácu v ekonomickej oblasti. Rokovania však uviazli na mŕtvom bode, pretože Praha žiadala za uhlie kompenzačné komodity, a uhlie sa malo vyvážať až keď bude všetko presne stanovené.²¹ Československo požadovalo od Rakúska zbrane a rôzne výrobky strojárenského priemyslu.

Aprovizačnej situácii v republike a na Slovensku sa v prvých rokoch po vzniku štátu permanentne venovali, a to veľmi kriticky, české i slovenské médiá. Prejavovali sa v nich nielen odborné ekonomické názory a diskusie, ale aj vyhranené politické záujmy a konflikty. Išlo najmä o organizáciu výkupu obilia a niektorých potravinových článkov, domáceho a zahraničného obchodu, vývozu a dovozu – obilnín, cukru a cukrovej repy, zemiakov, tukových a mäsových výrobkov a, samozrejme, aj priemyselných surovín ako bolo uhlie, pohonné látky, kože, kovy atď. V centre záujmu výkonných orgánov, parlamentu, ale aj neskrývaných egoistických záujmov politických strán, stála aktuálna otázka uvoľnenia obchodu s najdôležitejšími komoditami, súvisiaca s cenovými reláciami, zvyšujúcou sa drahotou, úžerou a hroziacimi výbuchmi sociálneho napätia.

V paľbe takmer všetkých zúčastnených strán bolo najmä ministerstvo pre zásobovanie ľudu a ním organizovaná aprovizácia prostredníctvom rôznych komisií, centrál, ústavov. Aj preto sa veľmi často menili ministri zásobovania a útoky sa diali aj na existenciu samotného ministerstva, ktoré bolo od začiatku považované za dočasné, ale napokon pretrvalo až do 30. rokov.²²

železničiach pošte, telefóne, ako i v administratíve. Uviedol ešte, že do Čiech, Moravy a Sliezska sa musí zo Slovenska vyviezť mesačne 10 000 kusov dobytky (aj do Viedne), okrem toho sa dodáva do Čiech značné množstvo zvyšujúcich zemiakov. Oboje sa používa v agitácii proti Čechom.

²¹ Der Bericht der Staatskanzlers. Die politische Ergebnisse der Prager Reise.– Die Mitteilung an die Ententevertreter. In: Reichspost, Wien, Freitag, den 16. Jänner 1920.

²² Ministerstvo pre zásobovanie ľudu bolo zrušené zákonom 142/ 1933 Zb. z. a n. z 13. júla 1933.

Ministrom zásobovania bol načas za KSP aj Fedor Houdek, ktorý tento úrad zastával v Tusarovej prvej vláde od 8. júla 1919 do 25. mája 1920. Situáciu na Slovensku mal poznať veľmi dobre, pretože pôsobil na ÚMPS ako referent pre národnú obranu. Podrobne informoval ministra pre zásobovanie ľudu Bohuslava Vrbenského o spotrebe potravinových článkov na Slovensku, najmä o spotrebe obilia. V správe zo 16. apríla 1919 napísal, že Slovensko môže 1 100 vagónmi obilia kryť svoju spotrebu (okrem vojska) na mesiac, a preto potrebuje do novej úrody približne 3 300 vagónov obilia, pričom sa snáď bude dať priamo na Slovensku vykúpiť 2 000 vagónov a doviezť bude treba 1 300 až 1 500 vagónov, plus 200 vagónov pre vojsko, prípadne pre Berežskú a Marmarošskú župu, ak pripadnú Slovensku. Zdôraznil, že Slovensko nebolo nikdy sebestačné v spotrebe múky, dovážala sa z južného Uhorska (1 435 000 obyvateľov sa živí zo svojich zásob a štát musí zásobiť 1 571 000 obyvateľov, ktorí spotrebujú mesačne 1 255 vagónov múky a 39, 25 vagóna tukov, a tie sa vždy dovážali). Zásoby maďarské úrady odviezli a uzavreté zmluvy sa neplnia.²³

Na porade referentov a prednostov aprovizačných orgánov, ktorá sa konala 24. apríla 1919, sa konštatovalo, že situácia sa síce zlepšila dodávkami americkej múky, a potreba civilného obyvateľstva je krytá do konca mája, vojsko má zásoby do konca júna, a preto budú potrebné rekvizície. Mali ich pripraviť župani, bolo treba stanoviť rekvizičné komisie, ktoré mali spolu s vojenskou asistenciou začať pracovať už v máji 1919. V správe sa konštatovalo, že výkup sabotujú veľkostatkári, ktorí chcú plodiny predať za vyššie ceny. Tých, čo nechcú dodať, treba oznámiť župnému úradu a treba ich donútiť odovzdať predpísané kontingenty aj ostrými prostriedkami, a zachytené zásoby zabaviť v prospech štátu. Pre rekvizície boli vypracované osobitné inštrukcie, ktoré dostali župné úrady, vykupovacie komisie a vojenská asistencia. Na 2 000 obcí v župách s prebytkami bolo treba vytvoriť až 400 komisií, ktorým mohli predsedáť aj dôstojníci. Rekvizičiami sa malo zúčastniť až 1 200 – 1 500 ozbrojených vojakov a 1 200 pracovných.²⁴ Prebiehali vcelku úspešne, hoci za sťaženej situácie: najprv na južnom a juhozápadnom Slovensku v Komárne a v Nitre, skončený bol Tekov, a vojsko sa presunulo do Turca, Zvolena a Hontu. Orava a Liptov, župy chudobné na poľnohospodárske plodiny, sa obišli bez vojska, boli tam iba četníci. Východoslovenské župy boli v poriadku, ale boli značne vyčerpané ešte z roku 1918.²⁵ Na tomto mieste možno uviesť aj príklad Bratislavy, v ktorej sa počet obyvateľstva naraz enormne zvýšil. Pri-

²³ NA ČR Praha, f. Ministerstva pre zásobovanie ľudu (ďalej MZL), šk. 54, I/1/ 46. List vládneho referenta pre národnú obranu Fedora Houdeka zo 16. apríla 1919 ministromi pre zásobovanie ľudu MUDr. Bohuslavovi Vrbenskému o spotrebe obilia na Slovensku.

²⁴ NA ČR Praha, f. MZL, šk. 54, j. č. I/1/ 46, Správa z porady referentov a prednostov aprovizačných ústavov z 24. apríla 1919. Porady funkcionárov aprovizačných ústavov sa konali pravidelne každý týždeň za predsedníctva vládneho referenta Metoda Bellu a odborového radcu Zemana kvôli informovanosti a zabezpečeniu jednotného postupu. Správy boli pravidelne posielané ministerstvu pre zásobovanie v Prahe.

²⁵ NA ČR, f. MZL, šk. 54, j. č. 1976. Správa z porady 23. mája 1919, j.č.1976.

budli zamestnanci štátnych inštitúcií z Česka a vojaci, ktorí síce mali aj vlastné zásobovanie, ale mnohé komodity išli cez administratívu mesta a župy. Bratislavský župan v správe ministrovi Šrobárovi o situácii v Bratislave a Bratislavskej župe v kritickom období prvých mesiacov po vzniku ČSR, okrem iného, zdôrazňoval, že rekvirácie sú síce potrebné, ale nesmú sa robiť neprístojným spôsobom. Vo svojej týždennej správe napísal: „...Aby sme zaokryli spotrebu mäsa, my sami sme spravili rozvrh na 1 160 kusov, ktoré boli na župu vyhodené. Postarali sme sa aj o to, aby lichva bola načas dodaná a kým sa to bude môcť dodávať i od maloroľníkov, dali sme zásobovaciemu ústavu zoznam veľkostatkov, kde a koľko majú brať. Vzdor tomu zásobovací ústav rozposlal svojich poverenikov po celej stolici, a tí brali všetko bez ladu a skladu.“²⁶ Vykupovalo sa teda nielen obilie, ale aj ďalšie poľnohospodárske produkty, ako boli zemiaky a jatočný dobytok. Na základe nariadenia MZL zo 4. marca 1919 a v dohode s pražským s ministerstvom zemedelstva (ďalej MZ) bola zriadená Správna komisia pre obchod s dobytkom, mäsom a zverinou so sídlom v Bratislave. Jej úlohou bolo sústavne zaobstarávať jatočný dobytok a mäso všetkého druhu tak pre vojsko, ako aj pre civilné obyvateľstvo. Predsedom sa stal Pavol Blaho a členmi boli zväčša agrárci Jozef Bránecký, Ján Duchaj a Ján Blažek. Výkonným orgánom Správnej komisie bolo Slovenské dobytkárske družstvo, ktoré prevzalo agendu zrušeného živočíšneho oddelenia Zásobovacieho ústavu.

Zásobovací ústav Slovenska bol terčom kritiky takmer od svojho vzniku v januári 1919 a pripisovala sa mu zodpovednosť takmer za všetky chyby aprovizačného procesu. Už 7. apríla 1919 bolo vypracované nariadenie o zrušení Zásobovacieho ústavu a zriadení Hospodárskeho ústavu a Štátneho ústavu rozdeľovania priemyselných výrobkov pod č. 1174 a predložené MZL na schválenie. 16. apríla malo vstúpiť do platnosti. MZL však až 18. októbra 1919 oznámilo, že 26. augusta 1919 bolo uznesené, aby Zásobovací ústav pre Slovensko obmedzil svoju pôsobnosť výhradne na tovar obhospodarovaný štátom. Ministerstvo svojím výnosom z 19. septembra 1919 č. j 68750 zrušilo oddelenie pre tovar pri Zásobovacom ústave v Bratislave a zreorganizovalo ho ako inštitúciu čisto úradnú pod názvom Hospodársky úrad.²⁷

Sieť aprovizačných orgánov sa neustále preorganizovala, čo malo deštruktívny vplyv na zásobovanie, zahmlievalo zodpovednosť za jeho nedostatky. Bol to dôsledok nevyjasnených kompetencií medzi štátnymi zásobovacími orgánmi a verejne či súkromne riadenými inštitúciami, nevyriešenou otázkou definitívneho uvoľnenia štátom viazaného hospodárstva potravinovými článkami a napokon aj s korupciou a na Slovensku rozšíreným rodinkárstvom.

Zásobovaciu situáciu na Slovensku skomplikovala a sťažila vojna s Maďarskom v lete 1919. Statistický úrad Republiky Československé vo svojom prípise zo 7. mája 1919 žiadal MZL, aby pre potreby jednotného zásobovacieho plánu pre celú ČSR boli

²⁶ Ref. 3, s. 315. Týždenná správa župana Samuela Zocha z 8. marca 1919 ministrovi Šrobárovi o situácii v Bratislave a v Bratislavskej župe.

²⁷ NA ČR, f. MZL, šk. 54, č. 87309/5452/19, Oznámenie MZL Hospodárskemu úradu v Bratislave z 18. októbra 1919 o obmedzení pôsobnosti Zásobovacieho ústavu pre Slovensko.

dodané aj údaje osevu a úrody zo Slovenska. Odporúčalo sa Zásobovaciemu ústavu, aby urobil evidenciu o oseve a úrode tak, ako ich roku 1918 urobila uhorská vláda.

Príslušné oddelenie ÚMPS odpovedalo MZL 23. júna 1919, že vzhľadom na to, že veľká časť Slovenska je v rukách Maďarov, sa súpisy robiť nedajú. Už začiatkom roku 1920 sa ukázalo, že kontingenty obilia i zemiakov – základných potravín pre obyvateľstvo neboli dobre stanovené a rozpis sa neurobil podľa odporúčení ankety usporiadanej MZL 15. júla 1919. V oblastiach, kde sa neplnili predpísané dodávky, obyvatelia búrlivo protestovali proti ich rekvirovaniu.

Verejne sa hovorilo o krachu zásobovacej politiky a vládne rokovania sa často museli zaoberať práve touto otázkou. Na program zasadnutí vlády sa často dostávalo aj Slovensko, kde sa situácia ani v roku 1920 nezlepšovala. Po víťazstve socialistov v parlamentných voľbách sa ministrom pre zásobovanie ľudu stal sociálny demokrat Václav Johanis. Odpor voči výkupu obilia sa obrátil proti socialistom a nimi proklamovanému viazanému hospodárstvu a kontrole plnenia dodávok, ktorá na niektorých miestach na Slovensku prebiehala už aj prostredníctvom rigorózneho výmlatu hospodárskymi radami a vojenskými orgánmi.²⁸

Centrálnou otázkou zásobovania Slovenska obilím bol spôsob jeho výkupu a úsilie, aby sa ho nezmocnila jedna firma a aby najchudobnejšie vrstvy obyvateľstva boli zapotrebné potrebou dávkou múky za lacnejšie ceny. Ukázalo sa však, že na Slovensku je menší odpor proti uvoľneniu obchodu s obilím, a tak to vo svojom uznesení navrhovala aj Zemská hospodárska rada pre Slovensko a kontrolný zbor 31. mája 1921. O predávaní časti obilnín z úrody z roku 1921 na voľnom trhu v tomto zmysle rozhodlo aj vládne nariadenie z 30. júna 1921 č. 224 Zb. z. a n. Jeho časť však ešte stále musela byť vykúpená štátom pre sociálne slabé vrstvy obyvateľstva. Nariadenie bolo výsledkom úsilia politických strán a hospodárskych inštitúcií, aby boli zrušené rôzne ústredne, ktoré „riadili“ hospodársky život a stanovovali maximálne ceny a v konečných dôsledkoch brzdili na trhu voľnú súťaž.

²⁸ NA ČE, f. MZV-VA, šk.1956, *Slovensko. Výživa a zásobování lidu. Jak agrárníci a klerikálové dohánějí stát k vojenskému zakročení při výkupu obilí. Právo lidu* 31. októbra 1920. Služnovský úrad v Holíči sa začiatkom októbra 1920 sťažoval Zemskej hospodárskej rade pre Slovensko v Bratislave na neposlušnosť obcí v Holíčskom okrese. V dokumente sa konštatovalo, že tamajší poľnohospodári odmietali prihlášky osevu a bránili zistiť kontingent, ktorý má byť nanovo rozvrhnutý, odmietli prihlášky na vytvorenie zásobovacieho katastru. Odmietli aj vojenskú kontrolu výmlatu a obecné výbory sa priamo uzniesli, že žiadneho kontrolóra nepotrebujú, pretože pri takomto spôsobe hospodárenia každý hospodár chuť do roboty stratí. Išlo pritom práve o takú oblasť, ktorá potrebuje kontrolu a dozor pri výmlate, pretože sa veľká časť obilia z minuloročnej úrody odviezla na Moravu za úžernícke ceny a odtiaľ do Viedne. Ak sa nebude výmlat kontrolovať, opäť sa obilie stratí a vyvezie. V Holíčskom okrese je pritom množstvo nezásobených obyvateľov (len v Holíči a Gbeloch je to cca 5 000 ľudí) a treba predísť zásobovacej kríze, ako bola v minulom roku. Úrad preto navrhol, aby v duchu uznesenia zjazdu hospodárskych rád, ktorý sa konal v Štubnianskych Tepliciach a bol schválený zemským zjazdom v Prahe, Hospodársky úrad v Bratislave zakročil a poveril hospodársku radu v Holíči, aby za vojenskej asistencie mohla kontrolovať výmlat, lebo to vraj bola jediná možnosť, ako sa dala zistiť tohoročná úroda.

Charakteristický bol názor ministra financií Aloisa Rašína, zástancu voľnej súťaže na trhu, ktorý bol presvedčený, že štát nemôže sám riadiť výrobu, distribúciu, predaj vývoz a dovoz a pod., ale treba podnietiť súkromnú iniciatívu a podnikavosť, pretože ústredne zriaďované štátom už iba vegetujú. Návrh na zrušenie viazaného hospodárenia so všetkými poľnohospodárskymi plodinami podali v marci 1921 v parlamente aj agrárici a zároveň žiadali aj zrušenie Ministerstva pre zásobovanie ľudu. To rôznym tlakom odolalo, obchod s poľnohospodárskymi plodinami a potravinovými výrobkami postupne uvoľňovalo a roku 1922 definitívne uvoľnilo. Vyriešil sa tak narastajúci rozpor medzi viazaným hospodárstvom, ktoré bolo nevyhnutnosťou pre sociálnu a politickú konsolidáciu vojnou postihnutej českej i slovenskej spoločnosti a hospodárstvom voľnej súťaže. Umožnilo sa tak aj plynulejšie zásobovanie, ktoré sa postupne dostávalo z krízovej situácie aj na Slovensku.

Uvedené dva problémy ilustrujú nielen situáciu na Slovensku v prvých rokoch po vzniku ČSR, ale ich riešenie, či už úspešné, alebo menej efektívne, vypovedá aj o novej modernej a nezameniteľnej úlohe Bratislavy. Pôsobenie ÚMPS na jej pôde sa dostávalo do povedomia všetkých jej obyvateľov bez rozdielu národnej príslušnosti. Chtiac či nechtiac si museli uvedomiť, aké dôležité miesto a význam získala Bratislava v novom štáte a rozhodnúť sa, ako sa aj oni sami chcú na rozvoji mesta podieľať.

Natália KRAJČOVIČOVÁ

MIEROVÁ KONFERENCIA v Paríži a krajinská hranica medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou (rok 1919)¹

Prvá svetová vojna sa skončila nielen prehrou Rakúsko-Uhorska ako spojenca Nemecka, ale aj rozpadom habsburskej monarchie. Deštrukčné procesy nezostali len pri monarchii ako celku, ale dotkli sa aj Uhorského kráľovstva. Ani ono nevydržalo nápor národnoemancipačných snáh nemaďarských národov. Slováci a Rusíni žijúci na území bývalého horného Uhorska sa stali súčasťou nového štátneho celku – Československa. Dva nevelké slovanské etniká sa stali štátotvornými subjektmi v republike, ktorá im vytvárala nové možnosti ich národného vývinu a národnej emancipácie. Vzájomné sympatie a podpora z čias Rakúsko-Uhorska slávil úspechy a logicky vytvárali predpoklady pre rozvíjanie vzájomnej spolupráce, tentoraz už na kvalitatívne vyššej úrovni. Ako sa však ukázalo hneď v prvých mesiacoch po skončení vojny a vzniku Československa, matematická logika neplatila vždy aj v spoločenskom vývoji. Slováci a Rusíni sa síce stali súčasťou nového štátu s dovtedy nemožnými právami a postavením, ale súčasne i s vlastnými predstavami a požiadavkami na riadenie a spravovanie svojho života na vlastnom území. Problém však bol s tým, kde končí národné územie jedného a kde začína národné územie druhého etnika, alebo inými slovami, kde vyznačiť deliacu – hraničnú čiaru, ktorá by vymedzovala národné územia oboch etník a nevyvolávala napätie a prípadné konfliktné situácie, ktoré by ohrozovali nielen vzájomné spolužitie, ale aj ešte stále krehký československý štát. Už prvé rozhovory prezrádzali, že slovenské a rusínske, ukrajinské názory na deliacu čiaru sa rozchádzajú, a to v mnohých prípadoch diametrálne odlišným smerom. Úloha arbitra nepriamo pripadala Čechom, ale ani tí, uvedomujúc si riziko jednoznačného priklonenia sa na niektorú zo sporiacich sa strán, sa nehodlali jasne vysloviť za niektorú z ponúkaných alternatív, i keď ich konanie v konečnom dôsledku prezrádzalo väčšiu podporu slovenských požiadaviek, ako rusínskych, keďže bez Slovenska by Československo nemohlo

¹ Tento príspevok venujem milému priateľovi a kolegovi Mariánovi Hronskému s vďakou za mnohé inšpiratívne podnety a nezištnú pomoc a podporu.

existovať. Všetky strany nakoniec preniesli zodpovednosť za stanovenie krajinskej hranice medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou na medzinárodné spoločenstvo zídene na Parížskej mierovej konferencii.

V januári 1919 sa začala príprava mierovej konferencie v Paríži. Pre Československo ako nový štát bolo rozhodujúce stanovenie jeho hraníc. I napriek niektorým problémom, hranice českých zemí sa stanovili pomerne rýchlo a jednoznačne. So Slovenskom to bolo ale zložitejšie, najmä s jeho južnou hranicou, čiastočne aj s východnou hranicou. O nich rokovali členovia Klubu slovenských poslancov v dňoch 18. – 25. novembra 1918. Vavro Šrobár 18. novembra informoval, že už pracujú odborníci na získavaní podkladov pre určenie hranice z národopisného, geografického, hospodárskeho, strategického a politického aspektu a Milan Ivanka zas oznámil, že Dohoda je naklonená hraniciam Slovenska, ktoré povedú po Dunaji až k Vacovu, ale že je ešte stále otvorená otázka hraníc od Vacova po Užhorod.² Pre politické požiadavky Slovenska malo byť vypracované memorandum. Na jeho zostavenie Klub poveril Dr. Milana Ivanku, Dr. Juraja Slávika a Františka Votrubu, ktorí mali zároveň zbierať všetky informácie od jednotlivých pracovníkov o záujmovom území Slovákov.

Fedor Houdek sa začlenil do odbornej komisie v Prahe, ktorá pripravovala podklady pre mierovú konferenciu na stanovenie štátnych hraníc Československa. V tejto komisii boli jeho českí kolegovia prof. Josef Malíř, Viktor Dvorský, český hospodársky geograf a Karel Chotek, profesor a etnograf a neskôr dlhoročný predseda *Národopisné společnosti československé*. Fedor Houdek prosil Jozefa Škultétyho, aby zozbieral literatúru o pohraničných slovenských oblastiach, prípadne, aby sám prišiel do Prahy pomôcť zostaviť podkladový materiál, ktorý by Dohodu presvedčil o slovenských (československých) územných požiadavkách.

Ešte v roku 1918 sa v Prahe pripravovali tri varianty hraníc – maximálny, stredný a minimálny. Ku všetkým boli pripravované podklady, hoci pri maximálnom variante sa dopredu počítalo, že bude asi ťažko prijatý. Zahŕňal totiž aj také územie, na ktorom žili v prevažnej väčšine Maďari. Pravdepodobne v decembri 1918, najneskôr v januári 1919, bola Dr. Františkom Machátom, stredoškolským profesorom zemepisu a dejepisu a od roku 1917 riaditeľom I. dievčenského gymnázia Elišky Krásnohorské, autorom atlasov pre stredné školy a od roku 1907 redaktorom veľkého *Ottovho zemepisného atlasu* spracovaná mapa *Republiky Československé*. Vychádzala z maximálneho variantu, ktorý na juhu posúval hranice Slovenska až po najvyššie body Novohradských vrchov, Matry a Bukových hôr, hraničnú líniu ťahal popod Miškovec a Nové Mesto pod Šiatrom, a do republiky zahrnul celú Užskú župu.³ Ak si všimneme len východné územie, tak nám táto mapa prezrádza, pokiaľ Slováci, ale aj Česi posúvali územie Slovenska v čase, keď otázka Uhorskej Rusi, či Rusínie bola ešte otvorená.

² HRONSKÝ, Marián: *Boj o Slovensko a Trianon 1918 – 1920*. Bratislava 1998, s. 157.

³ Národní múzeum, Oddělení novodobých českých dějín – Praha. Zbierkový fond máp (nezaradené). Za informáciu a poskytnutie mapy patrí moje poďakovanie historikovi Mgr. Petrovi Skálovi, odbornému pracovníkovi Národného múzea v Prahe.

V januári 1919 sa teda intenzívne pripravovali memorandá pre mierovú konferenciu. V čase ich príprav bola do česko-slovenských požiadaviek zakomponovaná aj požiadavka pripojiť k Československu územie Rusínie⁴.

Česko-slovenská delegácia predniesla svoje základné požiadavky na zasadnutí Najvyššej rady 5. februára 1919. Najvyššia rada, ktorej predsedal americký prezident W. Wilson, uznala Slovensko za integrálnu časť česko-slovenského štátu, ku ktorému sa s určitými výhradami pripája aj Podkarpatská Rus. Najvyššia rada žiadala ešte doplniť informácie o Slovensku a ostatnom území nového štátu, pričom Talian S. Sonnino chcel informácie o etnografických pomeroch krajiny. Podrobným štúdiom česko-slovenských požiadaviek poverili Komisiu pre česko-slovenské záležitosti, ustanovenú vo februári 1919, na čele ktorej stál Francúz Jules Cambon, podpredsedom sa stal Talian Salvago Raggi.⁵ Hneď na úvodnom zasadnutí 27. februára 1919 bolo určených päť hlavných otázok, na ktoré má komisia odpovedať a medzi nimi na treťom mieste stála otázka „uhorskí Rusíni“. 28. februára sa komisia zaoberala otázkou Rusínov. Američan Charles Seymour predniesol tri možné návrhy riešenia rusínskej otázky: 1./ pripojenie k Ukrajine; 2./ ponechanie ich územia v Maďarsku; 3./ vytvorenie provincie, alebo autonómneho štátu v rámci Československa. Sám sa priklonil k československému riešeniu, podčiarkujúc výhodnosť aj pre priame spojenie s Rumunskom. Po dlhej diskusii, v ktorej Taliani obhajovali zotrvanie Rusínov v Maďarsku, sa nakoniec presadila alternatíva pripojiť ich k ČSR, a to po argumentácii, že tak chcú nielen Čechoslováci, ale aj samotní Rusíni.⁶

Takéto, zdanlivo jednoznačné a pročeskoslovenské riešenie nebolo náhodné. Americká delegácia si ho totiž osvojila už skôr. Prispeli k tomu nielen členovia československej delegácie, ale aj samotní Rusíni.

Po rozhovore Vavra Šrobára s Antonom Beskidom a Šrobárovom podnete odcestoval Beskid do Prahy, kde o požiadavkách Rusínov rokoval s predstaviteľmi česko-slovenskej vlády. Z Prahy odcestoval do Paríža ako člen česko-slovenskej mierovej delegácie, v ktorej pôsobil ako odborný poradca pre otázky Rusínov. Historik Ivan Vanat na margo Beskidovej účasti v Paríži skonštatoval, že Beskid tým, že v zozname česko-slovenskej delegácie figuroval len ako predstaviteľ Rusínov východného Slovenska, mal,

⁴ Názov Podkarpatská Rus bol prvýkrát oficiálne použitý v Generálnom štatúte pre organizáciu a administráciu Podkarpatskej Rusi z 18. novembra 1919. Pozri: HOUDEK, Fedor: *Mierová konferencia v Paríži*. In: Průdy, 14, 1930, 10, s. 613.

⁵ Pozri: KOLÁŘ, František: *Podkarpatská Rus na Pařížské mírové konferenci*. In: Česko-slovenská historická ročenka 1997. Brno 1997, s. 64: V Komisii pre česko-slovenské záležitosti zastupovali jednotlivé krajiny Dohody: USA – Charles Seymour a Allen W. Dulles, V. Britániu – Sir Joseph Cook a Harold Nicolson, Francúzsko – Jules Cambon a Jules Laroche, Taliansko – markíz G. F. Salvago Raggi a Augusto Stranieri.

⁶ Tamže, s. 65; FERENČUHOVÁ, Bohumila: Veľmocenský diktát alebo vedecký problém? Rokovania o hraniciach Československa v prvej fáze mierovej konferencie v Paríži roku 1919. In: ŠVORC, Peter – HARBULOVÁ, Ľubica (ed.): *Stredoeurópske národy na križovatkách novodobých dejín 1848 – 1918*. Prešov–Bratislava–Wien 1999, s. 247.

chtiac-nechtiac, len obmedzené možnosti a žiadne práva vystupovať v mene všetkých uhroruských Rusínov, a keďže nepracoval v žiadnej komisii ako jej oficiálny člen, bol v Paríži iba na reprezentáciu a svojou účasťou viac-menej len potvrdzoval to, čo česko-slovenská delegácia vo vzťahu k Rusínom a k česko-slovenskému štátu od mierovej konferencie požadovala.⁷ Podľa Vanata, A. Beskid si svoju úlohu v Paríži vlastne ani neuvedomoval. Podobne boli na tom podľa neho aj americkí Rusíni G. I. Žatkovič a J. Gardoš, ktorí prišli 13. februára 1919 do Paríža tlmočiť želanie svojich krajanov žijúcich v Amerike, pripojiť územie podkarpatských Rusínov k ČSR. Podľa I. Vanata misiu z hľadiska česko-slovenských záujmov splnili 17. februára 1919 audienciou u Edvarda Housa, amerického delegáta a 24. februára u Francúza André Tardieua, ktorú im sprostredkoval Edvard Beneš.

Predtým sa 13. februára 1919 stretli s A. Beskidom, predsedom a reprezentantom prešovskej Karpatoruskej národnej rady a vytvorili tzv. *Ruskú komisiu*, ktorá vystupovala v mene všetkých Rusínov. Ešte v ten istý deň sa stretli s Karlom Kramárom a Edvardom Benešom. Predložili im výsledky rusínskeho plebiscitu v USA a rozhodnutie Americkej uhroruskej národnej rady o pripojení k ČSR. Beskid k tomu pripojil kópiu protokolu prešovskej *Karpatoruskej národnej rady* zo 7. januára 1919 a kópiu memoranda Svaľavskej ruskej národnej rady zo 16. decembra 1918 s rovnakou požiadavkou. Všetky tri dokumenty boli pripojené k „*Memorandu č. 6*“, v ktorom Podkarpatskú Rus (v uvedenom memorande nazývaná *Karpatska Rossia*) územne vymedzili. V bode 2 sa hovorilo o hranici medzi Československom a Karpatskou Rusou, ktorá môže byť neskôr upravená vzájomným dohovorom: „*Rusko-Slovenska hranica ustanovljena jest vremenno ...*“; v bode 4 sa hovorilo o tom, že Rusíni žijú v kompaktných celkoch v „*...stolicach Šariš, Spiš, Zemplin, Užhorod i Bereg. Stolicy Maramoros i Ugoča poseleny suť v velikoj časti Rusinami*“; v bode 5 sa uvádzalo, že „*unija*“ by bola možná len za dobrovoľného súhlasu Rusínov.⁸ Karpatskú Rus rusínski delegáti požadovali uznať ako autonómnu súčasť federatívneho československého štátu. Karel Kramář i Edvard Beneš im slúbili splnenie požiadaviek, ale vo vzťahu k ich územným nárokom boli veľmi opatrní. Optimizmus im vlialo prijatie uvedenými dvoma predstaviteľmi dohodových krajín, a tak sa Žatkovič a Gardoš 4. marca 1919 vybrali do Prahy, nechajúc požiadavky Rusínov „*v rukách dr. Karla Kramára a dr. Edvarda Beneša*“.⁹ Ivan Vanat takéto konanie označil za politický naivizmus vychádzajúci zo slepej viery v dodržanie sľubov československými politikmi.¹⁰ Určite je v tomto konštatovaní aj časť pravdy. Všetci traja rusínski politici však boli odkázaní spoliehať sa na prísľuby oficiálnych reprezentantov česko-slovenského štátu na mierovej konferencii, pretože ani jeden z nich nemal takú pozíciu, ktorá

⁷ VANAT, Ivan: *Narysy novitnoji istoriji ukrajinciv Schidnoji Slovaččyny. I. 1918 – 1938*. Prešov 1979, s. 82.

⁸ ŽATKOVIČ, G. I.: *Otkrytie – eksposé Dr. G. J. Žatkoviča, byvšeho Gubernatora Podkarpatskoj Rusi*. Homestead, Pa, 1921, s. 7-8.

⁹ Tamže, s. 9.

¹⁰ VANAT, ref. 7, s. 84.

by mu umožnila vystupovať ako oficiálnemu predstaviteľovi už bývalých uhorských Rusínov. Takú pozíciu nemali ani haličskí Rusíni, ktorých eliminovala poľská delegácia obávajúca sa straty územia.

Na druhej strane treba povedať, že Žatkovič s Gardošom pôvodne predkladali také územné požiadavky voči Slovensku, ktoré nemali žiadne opodstatnenie, že vyplývali z ich neznalosti prostredia a rovnako naivného presvedčenia, že sa takéto prehnané požiadavky podarí presadiť. Nimi navrhovaná Uhrorusínsia skutočne zaberala tretinu Slovenska, a to len na základe niekoľkých obcí v jednotlivých okresoch východoslovenských žúp, v ktorých žili Rusíni, prípadne už len gréckokatolícke obyvateľstvo, ktoré sa samo k Rusínom nehlásilo. Výsledkom takýchto požiadaviek bola nedôvera amerických Slovákov k aktivitám Americkej národnej rady Uhro-Rusínov, ale aj nedôvera slovenských členov česko-slovenskej mierovej delegácie k prítomnosti rusínskych reprezentantov. Podľa slov samotného Žatkoviča, rokovania o rusínskej otázke viedol len s českými členmi delegácie, rokovaniam so slovenskými sa vyhýbal. V Paríži to ešte nebol prípad Antona Beskida, ktorý ako reprezentant Karpatoruskej národnej rady priniesol do Paríža mapu Karpatskej Rusi, zostavenú prešovskou Karpatoruskou národnou radou, rešpektujúcou etnické hranice medzi Rusínmi a Slovákmí. Lemkovščina a Podkarpatská Rus, ktoré na mape tvorili jeden celok, sa vcelku ohraničili podľa etnického princípu.¹¹ A. Beskid skĺzol k neúmerným územným požiadavkám pravdepodobne pod vplyvom amerických Rusínov, čo po návrate z Paríža do Prešova (26. marca 1919) prezrádza jeho list Augustínovi Vološinovi datovaný 5. apríla 1919. Označoval mu, že prešovská Karpatoruská národná rada žiada celú Šarišskú župu.¹²

Na takéto požiadavky museli Slováci zareagovať. V čase konštituovania nového štátu však nechceli otvárať problém slovensko-rusínskeho vzťahu, ktorý by mohol skomplikovať celý štátotvorný proces,¹³ ale svoju počiatočnú obavu z nepredvídaného vývoja potrebovali eliminovať. Podobne aj česká politika. Hlboké zasahovanie do územia Slovenska bolo neprípustné z viacerých príčin. Základná príčina spočívala v prevahe slovenského obyvateľstva vo všetkých východoslovenských župách, ďalšia zas v obave, že územie obývané Rusínmi, a s autonómnym štatútom, sa môže v budúcnosti stať súčasťou ruského alebo ukrajinského štátu, a česko-slovenský štát by tak prišiel nielen o územie, ale aj o slovenské obyvateľstvo. To všetko však bolo potrebné ešte v Paríži, počas rokovaní mierovej konferencie poistiť, aby nejaké nepredvídané okolnosti nepriaznivo nezasiahli do utvárania česko-slovenského štátneho územia. To bolo dôvodom, prečo z Paríža vycestoval na Slovensko Štefan Osuský, aby sám na vlastné oči

¹¹ Pozri: ŠVORC, Peter: *K otázke krajinskej hranice Podkarpatskej Rusi a Slovenska (1918 – 1923)*. In: KÓNYA, Peter – MATLOVIČ, René (ed.): *Obyvateľstvo Karpatskej kotliny I*. Prešov : Universum, 1997, s. 225-226.

¹² VANAT, ref. 7, s. 86.

¹³ List T. G. Masaryka ministromi Vavrovi Šrobárovi z 10. marca 1919. In: *Nevidomi dokumenty z archivu T. G. Masaryka*. Vybral a zostavil M. Mušínska. In: *Naukový zborník Muzeju ukrajinskej kultúry u Svydnyku*. 21. Prešov 1998, s. 144.

videl a spoznal situáciu na východnom Slovensku. Jeho cesty sa stali podkladom pre správu na rokovanie mierovej konferencie o československo(slovensko)-rusínskej hranici.¹⁴

Z Paríža informoval Vavra Šrobára o rusínskych územných požiadavkách Fedor Houdek a nabádal ho k tomu, aby slovenských županov v tých župách, o ktoré majú Rusíni záujem, poveril skontaktovať sa s rusínskou americkou delegáciou a zároveň nespúšťať ich z očí, „*aby neurobili chyby a nepríjemné a vážne komplikácie*“.¹⁵

Americká rusínska delegácia však najskôr pricestovala do Prahy. 10. marca 1919 sa stretla s prezidentom republiky T. G. Masarykom a odovzdala mu kópie všetkých dokumentov, vrátane požiadaviek, ktoré boli zhrnuté do 14 bodov. Z Prahy pricestovali do Bratislavy. Stretli sa s Vavrom Šrobárom, ministrom s plnou mocou pre správu Slovenska. Priniesli so sebou odporúčajúci list prezidenta T. G. Masaryka, ktorý prosil Šrobára, aby Žatkovičovi a Gardošovi poskytol všestrannú pomoc a ochranu, aby sa obaja mohli dostať na svoje územie. Žatkovič odovzdal Šrobárovi dokumenty, ktoré boli predložené mierovej konferencii a proklamáciu s požiadavkami Rusínov. V nej mu, okrem iného, oznamoval, že k rusínskemu autonómnemu územiu bude patriť Staroľubovniansky okres v Spišskej stolici, severná časť Šarišskej a Zemplínskej stolice, severná a východná časť Užhorodskej stolice, celá Berehovská, Marmarošská a Ugočská stolica.¹⁶

Z Bratislavy odcestovali obaja delegáti do Prešova. Karpatoruskú národnú radu oboznámili so svojimi aktivitami a požiadavkami voči česko-slovenskému štátu. Získali jej súhlas a zároveň aj splnomocnenie na zjednotenie troch hlavných ruských národných rád – prešovskej, užhorodskej a chustskej, ktoré dovtedy nemali jednotný pohľad na budúcnosť Rusínmi obývaného územia. 15. marca 1919 prišli do Užhorodu, a tu začali rokovania s užhorodskou Ruskou národnou radou.

Zakrátko opustil Paríž aj A. Beskid, čo neskôr nielen jemu, ale aj Žatkovičovi a Gardošovi vyčítali niektorí ukrajinskí historici, že naivne nechali svoje veci v rukách česko-slovenskej delegácie. Treba však povedať, že koncom marca 1919 sa z Paríža vrátili aj zástupcovia Slovenska Jozef Škultéty, Igor Hrušovský, Marián Blaha, Viliam Černo a Helena Turcerová-Devečková, čím rovnako stratili možnosť zasahovať do slovenských záležitostí, o ktorých sa na konferencii hovorilo. Zostal len Štefan Osuský a istú dobu ešte Fedor Houdek.¹⁷

¹⁴ GESSAY, Ignác: *Slovensko po osvobodení*. Pittsburgh 1919, s. 45.

¹⁵ VANAT, ref. 7, s. 86.

¹⁶ Proklamácia prezidenta Rusiniji Georgija Žatkoviča vid 10 berezňa 1919 g. In: *Nevidomi dokumenty z archívu T. G. Masaryka*. Vybral a zostavil M. Mušinka. In: *Naukový zbirník Muzeju ukrajinskej kultúry u Svydnyku*. 21. Prešov 1998, s. 144-145.

¹⁷ FERENČUHOVÁ, Bohumila: Veľmocenský diktát alebo vedecký problém? Rokovania o hraniciach Československa v prvej fáze mierovej konferencie v Paríži roku 1919. In: ŠVORC, Peter – HARBUĽOVÁ, Ľubica (ed.): *Stredoeurópske národy na križovatkách novodobých dejín 1848 – 1918*. Prešov-Bratislava-Wien 1999, s. 244-245.

Po odchode Žatkoviča a Gardoša z Prahy písal T. G. Masaryk Šrobárovi a žiadal ho, aby urobil všetko preto, aby sa predišlo slovensko-rusínskym sporom, no sám nevediac, ako by sa mala vyriešiť slovensko-rusínska hranica – či na základe etnografického princípu, alebo na základe administratívno-historického.¹⁸ V jarných mesiacoch 1919 dostával prezident Masaryk listy, memorandá a petície od uhorských Rusínov žiadajúcich ho, aby váhou svojej autority na mierovej konferencii presadil ich územné i politicko-administratívne požiadavky.

Ich veľké znepokojenie vyvolala informácia, že československý štát automaticky pokladá územie severovýchodného Slovenska za územie slovenské s rusínskou minoritou. Prešovská Karpatoruská národná rada mala k tomuto problému viacero rokovaní s užhorodskou ešte pred ich spojením do Centrálnej ruskej národnej rady. Očakávala, že spoločným tlakom na Prahu (najmä na prezidenta Masaryka) dosiahnu, aby sa tzv. Lemkovščina neoddelila od Karpatskej Rusi. V Užhorode sa v apríli 1919 uskutočnilo viacero zhromaždení, z ktorých boli do Prahy posielané telegramy so žiadosťou nedeliť rusínske územie. 25 apríla 1919 v mene Ruskej národnej rady v Užhorode poslal prezidentovi Masarykovi obsiahly oficiálny list Dr. Simeon Sabov (podpísaný ako predseda) a Augustín Ivanovič Vačanin (podpísaný ako tajomník), v ktorom mu vyjadrujú radosť nad rozhodnutím mierovej konferencie pripojiť *Karpatskú Rus* k Československej republike, ale zároveň vyjadrujú znepokojenie nad stanovením *slovensko-ruskej* hranice. V mene užhorodskej národnej rady navrhovali, aby hranica začínala v tom bode Dunajca, kde prechádza do Haliče, potom smerovala na juh k Magure, odtiaľ na juhovýchod k prameňu Torysy (južne od dediny Torysa) až pod Prešov (*Prjaševo*), od Prešova po líniu na juhozápad (*Šovarské hory/Slanské vrchy* – pozn. P. Š.) ku hranici Zemplínskej stolice až k Novému mestu (*Ujhel*), odtiaľ hranicou republiky s Maďarskom, stanovenou mierovou konferenciou.¹⁹ Uviedli aj historické argumenty, prečo má takto navrhovaná hranica opodstatnenie a odvolávali sa na práce Bidermanna a tvrdenie, že Slováci zo Spiša, Šariša a Zemplína majú ruský pôvod. Na druhej strane „*ruský národ, žijúci medzi Poliakmi a Slováckmi, z rôznych politických, náboženských a hospodárskych príčin hojne prijímal do svojho jazyka slovenské a poľské elementy...*“, a preto sa dnes zdá, že v uvedených stolicach žijú Slováci, a nie Rusíni. Ďalšou autoritou, na ktorú sa odvolávali, bol slovenský jazykovedec Samuel Czambel. Odmietli uhorské štatistiky po roku 1848, lebo tie, podľa nich, z obavy pred Ruskom boli falšované v prospech Slovákov, aby si Rusko nenárokovalo *ruské* územie Uhorska. Ako najpresvedčivejší dôkaz o *ruskosti* obyvateľstva na označenom území sú podľa nich kostoly a cirkev, ktoré jednoznačne hovoria v prospech Rusínov. V liste uviedli aj dôvod, prečo by sa mal stať Prešov súčasťou Karpatskej Rusi: „*Karpatská Rus obzvlášť potrebuje mesto Prešov*

¹⁸ List prezidenta T. G. Masaryka ministru zakordonnych sprav Edvardu Benešu vid 30 kvitňa 1919 roku. In: *Nevidomi dokumenty z archivu T. G. Masaryka*. Vybral a zostavil M. Mušínska. In: Naukový zbirník Muzeju ukrajinskej kultúry u Svydnyku. 21. Prešov 1998, s. 145.

¹⁹ Archív Kancelárie prezidenta (AKP) Praha, inv. č. 205, šk. č. 5, sign. D.6863/a – Podkarpatská Rus.

ako centrum prešovskej eparchie, keďže tam sa nachádzajú skoro všetky cirkevné a kultúrne úrady tejto eparchie.“ Zdôvodnili aj to, prečo sa tu žijúci Slováci nemusia obávať Karpatskej Rusi a dodali: „Rozvoj ruskej kultúry v týchto končinách nemôže nijako prekážať tamojším Slovákom katolíkom a protestantom v slobode slovenskej kultúry, ale ešte im pridá dôvod naučiť sa ruský jazyk a utvoriť tak most pre ľahšie zblíženie Československej republiky a Zakarpatskej Rusi.“ Vážnym dôvodom pre takéto usporiadanie Karpatskej Rusi²⁰ boli podľa nich hospodárske dôvody.

27. apríla 1919 poslal Augustín Vološin prezidentovi Masarykovi telegram, v ktorom v mene spolku Ruský klub v Užhorode protestoval proti deleniu územia bez súhlasu Rusínov. Písal: „Členovia a všeobecne karpatsko-ruské obyvateľstvo stojí pevne a neochvejne na teritoriálnej nedeliteľnosti už oslobodenej karpatoruskej krajiny ale i stonajúcej pod poľským jarmom Lemkovštiny...“ Ďalej sa odvolával na právo národov na sebaurčenie, podľa ktorého ruské obyvateľstvo na oboch stranách Karpát má právo žiť spolu a „ustanoviť medzi nimi teraz politickú hranicu je prostou nemožnosťou. Nikdy nebudeme súhlasiť so zamýšľaným rozdelením. Len spolu s Lemkami sa môžeme slobodne rozvíjať v hraniciach našej republiky a radovať sa z oslobodenia karpatskoruského obyvateľstva od ťažkého jarma.“²¹ T. G. Masaryka dokonca zvolili za čestného člena Ruského klubu, rátajúc s tým, že i takéto gesto zo strany Rusínov pomôže presvedčiť Masaryka, aby zasiahol v prospech ich požiadaviek. Telegram zároveň prezrádza, že už v apríli 1919 bola užhorodská národná rada rozhodnutá súhlasiť s pripojením územia Podkarpatskej Rusi k Československu, pričom samotný Užhorod a s ním aj Užská župa na jar 1919 boli vlastne už integrálnou súčasťou republiky.

Vzhľadom na ešte stále otvorenú otázku slovenských (československých) hraníc na mierovej konferencii v Paríži začalo sa pripravovať sčítanie obyvateľstva. To malo overiť aj opodstatnenosť či neopodstatnenosť rusínskych územných požiadaviek. Súpis obyvateľstva sa mal uskutočniť 23. apríla 1919, ale kvôli maďarským udalostiam sa odložil na neskôr.

V tejto súvislosti sa na severovýchodnom Slovensku aktivizovali aj slovenskí, aj rusínski činitelia. Aj na jednej, aj na druhej strane bola obava zo skresľovania výsledkov, ktoré sa dopredu nerysovali ako jednoznačná záležitosť. V hre bolo totiž gréckokatolícke obyvateľstvo, nazývané *rusnákmi*, ktoré si rusínska strana prisvojovala ako celok, posúvajúc tak rusínske územie hlbšie do slovenského. Z rusínskej strany zas zaznievali obavy, aby sa národne vlašné rusínske obyvateľstvo nehlásilo pod rôznymi tlakmi zo slovenskej strany k Slovákom a neoslabilo tak vlastnú etnicitu.

Slovenské obavy z rusínskych aktivít mali pozadie v maďarských aspiráciách znovu získať ak nie celé, tak aspoň východné Slovensko. No a s promaďarskou orientáciou sa ešte v prvom polroku 1919 netajili mnohí gréckokatolícki kňazi. Ich veľká autorita

²⁰ AKP Praha, inv. č. 205, šk. č. 5, sign. D.6863/a – Podkarpatská Rus.

²¹ VHA Praha, f. P. R., k. N. 1., inv. č. 77 – 78. Telegram prezidentu Masarykovi. Užhorod 27. IV. 1919.

v dedinskom prostredí dokázala zastrašiť, alebo aspoň zmiasť ich veriacich. Keď v novembri a decembri 1918 po prvých správach, že sa Slovensko stane súčasťou československého štátu, začali na mnohých dedinách obyvatelia vztyčovať slovenské zástavy, boli tieto zástavy za asistencie maďarských žandárov strhávané a hrozilo internovanie tých, čo odmietali Uhorsko. Po odchode maďarského žandárstva z východného Slovenska eliminovali v prvých mesiacoch nového roku pročeskoslovenské aktivity miestni duchovní. Tí hrozili, že po návrate Maďarov dajú pozatvárať všetkých odbojníkov.²² Toto sa dialo v čase, keď maďarská vláda vedená novým premiérom Dénesom Berinkeyom vydala 12. marca 1919 ľudový zákon č. XXX o samospráve Slovenskej krajiny, ktorý mal podobný charakter ako zákon č. X. o Ruskej Krajine.²³ V podstate ním len provokovala Slovensko, no zároveň aj zasievala semienko pochybností o stabilite nových pomerov. Dialo sa to tiež v čase, keď M. Károlyi odovzdával moc maďarským boľševikom, ktorí chceli nastoliť diktatúru proletariátu nielen v Maďarsku, a keď sa v Budapešti pripravovali letáky oslovujúce ľudí na Slovensku týmito slovami: „*Vojáci, zřízení České republiky a lidé na Slovensku! V Uhrách nastal den zúčtování dělnictva s kapitalismem...*“, ktorými dávali jasne najavo ako vidia Slovensko, a čo s ním plánujú.²⁴

Na území Podkarpatskej Rusi, ktoré ešte bolo pod maďarskou vládou, sa po prevzatí moci maďarskými komunistami taktiež zmenila situácia. 22. marca 1919 bola v rezidencii guvernéra Ruskej Krajiny ustanovená *Rada pracujících a dedinských poslancov*, ktorá sa obrátila na obyvateľstvo s výzvou, aby podporili proletársku revolúciu a zakladali miestne rady. Vo výzve sa hovorilo: „*Rusínski bratia. Pochopte to a prosíme vás, organizujte všetci spolu vo svojej dedine Radu robotníkov, roľníkov a vojakov, aby bolo možné zabezpečiť šťastný a spokojný život!*“²⁵

Vláda Bélu Kuna schválila 2. apríla 1919 dočasnú ústavu Maďarskej republiky rád (MRR) a rovnako začiatkom apríla 1919 aj ústavu Ruskej Krajiny, ktorá sa stala súčasťou MRR ako jej autonómna súčasť. Podľa tejto ústavy sa malo autonómne územie Ruskej Krajiny skladať z piatich žúp – Marmarošskej, Berežskej, Užskej, Zemplínskej

²² ŠA Prešov, fond Šarišská župa. Hlavný župan 1861 – 1922, inv. č. 1697: List gréckokatolíckych veriacich z Miklušoviec, Sedlíc a Suchej Doliny županovi Šariško-zemplínskej župy P. Fábrymu z apríla 1919.

²³ V tomto zákone sa v § 1 hovorilo o hraniciach Slovenskej krajiny (nie krajiny ako v rusínskej alternatíve v zákone č. X z 21. 12. 1918), pričom definitívne hranice autonómneho územia podľa tohto zákona mali byť stanovené mierovou konferenciou; § 8 hovoril o rozdelení Slovenska do troch správnych častí; v §§ 2 a 5 boli poistené národnostné práva menšín, žijúcich v autonómnom Slovensku; § 10 hovoril o menovaní prvého slovenského ministra prezidentom Maďarskej republiky a volení ostatných slovenským národným zhromaždením. Bližšie pozri: FISCHER, Holger: *Oszkár Jászi und Mihály Károlyi. Ein Beitrag zur Nationalitätenpolitik der bürgerlich-demokratischen Opposition in Ungarn von 1900 bis 1918 und ihre Verwirklichung in der bürgerlich-demokratischen Regierung von 1918 bis 1919*. München 1978, s. 149-150; HAJDU, Tibor: *Az 1918-as magyarországi polgári demokrácia forradalom (Maďarská buržoázno-demokratická revolúcia 1918)*. Budapest 1968, s. 170.

²⁴ O situácii v Maďarsku bližšie pozri: KONTLER, László: *Dějiny Maďarska*. Praha 2001, s. 303-318.

²⁵ Citované podľa: USENKO, V. V.: *Vplyv Velykoji Žovtvenoji socialistyčnoji revoluciji na rozvytok revolucijnogo ruchu v Zakarpati v 1917 – 1919 rr.* Kyjiv 1955, s. 129; tiež: VANAT, ref. 7, s. 90.

a Šarišskej.²⁶ V skutočnosti bola vláda soviетov len v Berežskej župe a v častiach Marmarošskej a Užskej župy, no daná ústava jasne naznačovala možnú a chcenú rozpínavosť sovietskej maďarskej Ruskej Krajny.

Druhý dôvod slovenských obáv spočíval v už spomínanej ruskej alebo ukrajinskej orientácii rusínskych činiteľov, ktorí by sa po skonsolidovaní pomerov a stabilizácii Ruska alebo vzniku Ukrajiny radi k nim pripojili.

Situácia na Podkarpatskej Rusi sa v marci a apríli 1919 komplikovala a nevyvolávala len obavy u česko-slovenských politikov, ale aj u rusínskych. Smer agresie MRR bol zreteľný – Slovensko a zvyšok Podkarpatskej Rusi, ktoré boli z juhu a východu v boľševickom obklúčení.

Táto situácia urýchlila rokovania predstaviteľov všetkých troch hlavných ruských národných rád o zjednotení do jednej národnej rady. 8. mája 1919 sa konala schôdza užhorodskej, prešovskej a chustskej Ruskej národnej rady v Užhorode. Predsedal jej Augustín Vološin. Jej účastníci vytvorili *Centrálnu ruskú národnú radu*, ktorá sa vyslovila za pripojenie k ČSR.²⁷ Predsedom novej rady sa stal A. Beskid. 15. mája 1919 sa rada uzniesla odporučiť prezidentovi Masarykovi G. I. Žatkoviča za ministra, ktorý by štát Rusínov pomohol organizačne dotvoriť a prerokovala 14 bodov programu amerických Rusínov. Stotožnila sa s nimi a súhlasila s ich odovzdaním Masarykovi. Podľa tohto programu nový štát, ktorého súčasťou mali byť aj uhorskí Rusíni, mal niesť názov *Česko-slovensko-ruská republika*. V *Exposé*, ktoré Žatkovič uverejnil v roku 1921, zvýraznil tie body programu, na ktorých Rusínom najviac záležalo, a ktoré sa vlastne ani nerealizovali. Okrem pomenovania štátu, uviedol bod 2, kde sa hovorí, že „*hranica Uhro-Ruského štátu bude tak stanovená, ako to rozhodnú oficiálne vymenovaní reprezentanti Uhro-Ruského štátu a Československej republiky*“. 4. bod: „*Vo všetkých vnútorných veciach bude Uhro-Ruský štát samostatný*“. V 13. bode sa žiadali takéto hranice „*Ruského (rusínskeho) štátu*“: Medzi ním a Rumunskom bude tvoriť hranicu línia, ktorú stanoví mierová konferencia, medzi ním a Uhorskom bude rovnako tvoriť hranicu línia stanovená mierovou konferenciou. Tu predpokladali udržanie línie zodpovedajúcej druhej demarkačnej čiare. Hranica mala ďalej prebiehať po línii západnej a severnej hranice Siksanského (Szikszoí) okresu až po rieku Hornád, po rieke Hornád do sútoku s Torysou a po Toryse až do bodu, kde prechádza hranicu Spišskej a Šarišskej župy, odtiaľ po južnej hranici Lipanského okresu (Hethárs), ďalej po západnej hranici Staroľubovnianskeho okresu (Ólubló) v Spišskej župe až do Mníška nad Popradom.

²⁶ USENKO, ref. 25, s. 132-133.

²⁷ ŽATKOVIČ, Grigorij I.: *Otkrytie – eksposé Dr. G. J. Žatkoviča, byvšeho Gubernatora Podkarpatskoj Rusi*. Homestead, Pa, 1921, s. 10-11: V prijatej rezolúcii sa uvádza: „*Československý štát a Karpat-ská Rus sú spojené do jedného celku – so spoločným právom občianstva – predstavujú jeden štát, ktorý v zahraničných, vojenských a finančných záležitostiach sa spoločne spravuje, v ostatných záležitostiach sa Ruský štát samostatne spravuje svojimi zákonodárnymi mocami a úradmi; veličim jazykom vojska, regrutovaného na Rusi, bude rusínsky (russkij), s rusínskymi (ruskimi) dôstojníkmi.*“ Pozri tiež: RAU-ŠĚR, Alois: *Připojení Podkarpatské Rusi k Československé republice*. In: *Podkarpatská Rus*. Bratislava 1936, s. 68.

Dočasný „*Russký*“ (rusínsky) štát bude spravovaný „*uhro-ruským*“ ministrom, ktorého vymenuje prezident ČSR, a tento minister bude menovať štátnych úradníkov, potrebných pre administráciu a vedenie dočasného, alebo už stáleho „*Rusského*“ štátu. V 14. bode sa požadovalo, aby Spoločnosť národov bola arbitrom medzi československým a rusínskym štátom pri ich sporoch a nedorozumeniach.²⁸

23. mája 1919 pricestovala do Prahy 112-členná delegácia Centrálnej ruskej národnej rady, aby manifestačne podporila pripojenie územia uhorských Rusínov k ČSR, ale zároveň, aby s najvyššími predstaviteľmi štátu prerokovali otázku pripojenia, pozície a riadenia autonómneho celku. Delegáciu viedli G. I. Žatkovič, A. Beskid a A. Vološin. Prijal ju minister vnútra Antonín Švehla, a potom 15-člennú osobitnú komisiu prijal aj prezident republiky. Protokol o rokovaní bol zaslaný do Paríža E. Benešovi. 26. mája sa delegácia vrátila domov, v Prahe zostal len Žatkovič, aby pokračoval v rokovaní o organizácii rusínskeho autonómneho celku. Jeho rokovania uviazli kvôli československo-bolševickej (maďarskej) vojne. Pokračovali až 10. júla 1919.

V Prahe o situácii s pripravovanou krajinskou hranicou viedli rozhovory slovenskí politici. Pozorne sledovali rusínske aktivity, o ktorých boli určite dobre informovaní. Potvrďuje to aj list Ivana Markoviča Vavrovi Šrobárovi z 5. júla 1919. Markovič z Prahy písal: „*V súvisi s Rusínmi na žiadosť dr. Staška upozorňujem na naliehavosť riešenia otázky hraníc rusínskeho územia. Je treba, aby na základe návrhu rusínskej rady, názorov prof. Dvorského a p. Choteka bol čím skôr pripravený náš návrh o tejto veci.*“²⁹ Návrh však oficiálne nebol ani vypracovaný, ani predložený.

Komisia pre česko-slovenské záležitosti na mierovej konferencii v Paríži sa k rusínskej problematike vrátila v polovici mája 1919. Venovala jej tri zasadnutia. 15. mája 1919 sa jej zúčastnili Ch. Seymour, A. W. Dulles, H. Nicolson, J. Cambon, J. Laroche a A. Stranieri. Ako hosť bol prítomný E. Beneš. Otázka hranice bola jednou z viacerých tém. E. Beneš pri tejto téme rozhovorov navrhoval, aby krajinskú hranicu medzi Československom a Podkarpatskou Rusou stanovila mierová konferencia, čím by sa pre budúcnosť zamedzilo akýmkoľvek sporom o jej podobu.³⁰ Komisia tento návrh prijala. 17. mája 1919 prerokovala komisia memorandum o právnom postavení Rusínov, ktoré predložil Beneš a ktoré sa stalo súčasťou mierovej zmluvy podpísanej v septembri 1919 v Saint-Germain-en-Laye. Rokovanie bolo už bez účasti Beneša. V memorande, ale ani v iných dokumentoch, nebolo územie Rusínov pomenované inakšie len ako *územie Rusínov južne od Karpát*. Týmto sa v rokovaníach mierovej konferencie otázka Podkarpatskej Rusi viac-menej uzavrela.

Ešte pred zasadnutím Komisie pre česko-slovenské záležitosti sa 9. mája 1919 obrátil zástupca vedúceho ukrajinskej delegácie na predsedu mierovej konferencie s pro-

²⁸ ŽATKOVIČ, ref. 27, s. 12-14.

²⁹ Slovenský národný archív (SNA) Bratislava, f. Ivan Markovič, šk. č. 1, List I. Markoviča V. Šrobárovi, Praha 5. 7. 1919.

³⁰ KOLÁŘ, František: *Podkarpatská Rus na Pařížské mírové konferenci*. In: Česko-slovenská historická ročenka 1997. Brno 1997, s. 66.

testom proti pripojeniu územia uhorských Rusínov k Československu, dôvodiac, že Rusíni, či Rusnáci sú organickou súčasťou ukrajinského národa a že delegáti na zjazde v Chuste v januári 1919 vyslovili želanie zjednotiť sa s Ukrajinou. Od mierovej konferencie požadoval, aby stiahla svoje vojská z Podkarpatskej Rusi, aby tam poslala nezávislú komisiu, ktorá by zistila skutočné želania Rusínov a aby iniciovala rozhovory o hraniciach medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou. H. Sydorenko, vedúci ukrajinskej delegácie, poslal 10. mája a druhýkrát 5. júla 1919 protest predsedovi mierovej konferencie a Edvardovi Benešovi.³¹ Ukrajinská delegácia však väčší vplyv na konferencii nemala a vcelku ho stratila po páde Ukrajinskej ľudovej republiky³², a tak sa ani záujmov podkarpatských Rusínov a Ukrajincov nemohla dôraznejšie zastávať. V tejto súvislosti treba pripomenúť, že obzvlášť Rusíni zo severovýchodného Slovenska spolu s americkými Rusínmi zásadne odmietali svoje stotožňovanie s Ukrajincami, ako to okrem iného potvrdzuje samotný A. Beskid, ktorý reagoval na slovenské podráždenie zo snáh pripojiť územie Rusínov k Ukrajine. V Národných novinách 8. júla 1919 napísal: „*Keby sme boli Ukrajincami, alebo sa nimi chceli stať, boli by sme sa pripojili k Ukrajine, ale my sme sa pripojili k Československu, pretože my nie sme Ukrajincami a ani sa nimi nechceme stať, ale chceme si udržať svoju ruskú národnosť a svoj ruský jazyk.*“³³ Možno i tento článok bol dôvodom, aby ukrajinský historik v emigrácii Julijan Chymynec v práci *Moji sposterežennja iz Zakarpattá* odsúdil A. Beskida takto: „*Vďaka Beskidovi Česi na mierovej konferencii priznali západné Zakarpatsko – Prjaševščynu až po riekou Uh... Slovákom. Oni nasýtli Slovákov značnou časťou ukrajinského územia, aby rozvadili oba národy a aby sami z toho ťažili.*“³⁴ Chymyncove tvrdenie nezodpovedá skutočnosti, ale v ukrajinskej emigrantskej literatúre nie je ojedinelé.

Rozhovory, ktoré začal Žatkovič v Prahe o autonómii Podkarpatskej Rusi v apríli 1919, pokračovali kvôli vojenskému konfliktu s Maďarskou republikou rád až v júli. Medzitým Centrálna ruská národná rada zostavila memorandum, v ktorom žiadala K. Kramára a E. Beneša, aby na rokovaníach o slovensko-rusínskych hraniciach bol do autonómneho karpatoruského územia začlenený Staroľubovniansky okres zo Spišskej župy, celá Šarišská a Zemplínska župa, Užská, Berežská, Ugočská a Marmarošská župa spolu s Marmarošskou Sihoťou, ak sú pre Československo určené mierovou konferenciou.³⁵ Slovenskému a maďarskému obyvateľstvu Karpatská Rus zaručí ochranu

³¹ Pozri: VANAT, ref. 7, s. 98.

³² Pozri: ŠVORC, Peter: *Štátotvorné predstavy a snahy stredoeurópskych národov a realita po skončení prvej svetovej vojny v r. 1918*. In: ŠVORC, Peter – HARBULOVA, Ľubica (ed.): *Stredoeurópske národy na križovatkách novodobých dejín 1848 – 1918*. Prešov-Bratislava-Wien 1999, s. 171-172.

³³ BESKYD, Anton: *Karpatská Rus a Ukrajina*. In: *Národné noviny*, 8. 7. 1919. Citované podľa: VANAT, Ivan: *Narysy novitnoji istoriji ukrajinciv Schidnoji Slovaččyny. I. 1918 – 1938*. Prešov 1979, s. 98.

³⁴ CHYMYNEC, Julijan: *Moji sposterežennja iz Zakarpattá*. New York 1983, s. 20.

³⁵ VANAT, ref. 7, s. 98.

menších a slobodný rozvoj ich školstva a cirkvi. Ak by však zostala hranica pre riešenie česko-slovenskej vlády, požadovali „na historickom území Karpatskej Rusi“ urobiť referendum.

22. júla 1919 odovzdal T. G. Masaryk Žatkovičovi kópiu podmienok Parížskej mierovej konferencie, týkajúcich sa autonómie, ktorú mu poslal z Paríža Edvard Beneš. Žatkoviča, podľa jeho slov, najviac prekvapilo a zaskočilo to, že mierová konferencia rozhodla sama ustanoviť hranicu medzi Československom a Podkarpatskou Rusou. Rozhodol sa vycestovať do Paríža, aby bol pri tom, keď sa hranica bude určovať, aby mohol komisii poskytnúť potrebné štatistické údaje. 23. júla 1919 odcestoval do Paríža a už 24. júla mal stretnutie s Benešom. Lístok na Orient expres mu dal zaistiť samotný Masaryk. Čo ale Žatkovič nevedel, Masaryk poslal telegram Benešovi s týmto znením: „Ide k Vám Žatkovič. Jedná sa o hranice Rusínie a potvrdenie jej správy. Rusíni vychádzajú z mapy Černigovského z r. 1857, ale ona nie je presná. Máme mapu Lemomiéra, tá je úplne iná. Pripravuje sa nové sčítanie obyvateľstva. Kým by Dohoda mohla vymedziť územie, ktoré nevyvoláva pochybnosti, a to od Užhorodu na sever. Musíme konštatovať dočasnú riešenie tejto otázky a zabezpečiť jej definitívne usporiadanie v neskoršej dobe. Ak by hranicu určila Dohoda, nikto by nemohol Žatkovičovi povedať, že zapredal Rusínov. Proti nemu stoja Slováci.“³⁶

Česká politika sa ocitla medzi dvoma mlynskými kameňmi – slovenskými a rusínskymi požiadavkami, a musela sa rozhodnúť koho podporí. Slovensko bolo nevyhnutnou súčasťou Československa, no obávala sa, že s územím, ktoré by pripadlo podkarpatským Rusínom, nie je možné dlhodobo počítať. A tak štátotvorné dôvody v spojení s historicko-správnymi (administratívnymi) dôvodmi u nich zákonite prevážili v prospech Slovákov, s tým, že rusínskemu, či ukrajinskému obyvateľstvu na východnom Slovensku budú zabezpečené všetky občianske a etnické práva pre jeho slobodný rozvoj. To boli dôvody, o ktorých českí politici s rusínskymi nehovorili. Edvard Beneš Žatkovičovi povedal k stanoveniu slovensko-podkarpatoruskej hranice, že Dohoda má kvôli vlastným dôvodom záujem o čo najkratšiu hranicu, že on sám sa obáva, že Žatkovič s takým riešením nebude spokojný a nakoniec mu prezradil, že mierová konferencia plánuje stanoviť hranicu pozdĺž rieky Uh.³⁷

G. I. Žatkovič na tieto informácie reagoval podráždene a Benešovi predostrel mapu Centrálny ruskej národnej rady zo 16. mája 1919, v ktorej župy Šariš a Zemplín a Staroľubovniansky okres boli zakreslené ako súčasť Karpatskej Rusi. Beneš takúto hranicu odmietol s tým, že by ju Slováci neprijali, pretože na vyznačenom území žije slovenské obyvateľstvo, ktoré je podľa štatistických údajov v početnej prevahe. Žatkovič na to zareagoval, že nerokuje so Slovákami, ale s predstaviteľom československého štátu. No po dlhšom rozhovore Žatkovič prijal Benešom navrhované riešenie, aby sa krajinská hranica, ktorú chce stanoviť mierová konferencia, v tomto štádiu neproblematizovala, ale brala sa len ako dočasná a potom sa rokovaním československej vlády

³⁶ Tamže, s. 99.

³⁷ ŽATKOVIČ, ref. 8, s. 16-17.

a predstaviteľov Rusínov spravodlivo upravila. To, že pôjde len o dočasnú hranicu, a že táto „dočasnosť“ bude zakotvená aj v oficiálnych dokumentoch mierovej konferencie, Beneš sľúbil garantovať. Ak by to tak nebolo, nepodpísal by mierovú zmluvu – aspoň tak to tvrdil Žatkovičovi.

Benešovi sa teda podarilo eliminovať Žatkovičovú nespokojnosť. Ten sa 26. júla 1919 vrátil do Prahy, no rozmyšľajúc o ďalších garanciách, sformuloval tzv. *dočasnú dohodu*. Chcel, aby ju podpísali najvyšší ústavní činitelia česko-slovenského štátu a dali ňou Rusínom garanciu, že po podpísaní mierovej dohody v takej podobe, ako v nej bola rusínska otázka sformulovaná, nebudú československí politici odmietiť splniť to, čo v osobných rozhovoroch sľúbili.

Dočasná dohoda mala niekoľko bodov. Hneď prvý bod sa týkal územia. Podľa neho mala Podkarpatská Rus (Rusínia) po 1. októbri 1919 pozostávať z nasledujúceho územia: A) všetko územie východne od rieky Uh, ktoré mierová konferencia prisúdi Československu; B) celé územie západne od rieky Uh, pozostávajúce z častí Spišskej, Šarišskej, Zemplínskej a Užskej župy, ktoré sa nachádzajú na *Mape Podkarpatskej Rusi západne od rieky Uh* podľa etnografickej mapy Tomaševského z roku 1906, vydanéj Petrohradskou univerzitou na základe maďarskej štatistiky z roku 1900.

V treťom bode dočasnej dohody požadoval, aby sa územie označené na mape ako *Exhibit B* považovalo za *sporné územie*, na ktorom sa do prvého mája 1920 neurobí sčítanie obyvateľstva, ale, uskutoční sa od 1. mája do 1. augusta 1920, tak, že bude vymenovaná komisia zo zástupcov Československa a Podkarpatskej Rusi. Sporné územie na Spiši, v Šariši a Zemplíne bude dovtedy spravované Československom a na Podkarpatskej Rusi (Užská župa – pozn. P. Š.) Podkarpatskou Rusou. Rusíni budú mať aj na sporných územiach úplnú slobodu vyjadrovania a právo uskutočniť svoje zhromaždenia.

V piatom bode navrhuje, aby sa pri tvorbe hranice nebrali do úvahy len etnografické princípy, ale aby tu bol použitý všeobecný cenzus, a to aj dôvody ekonomické, geografické a administratívne, potrebné pre existenciu a fungovanie Podkarpatskej Rusi.³⁸

Ako prezrádza koncept dočasnej dohody, Žatkovič si uvedomil riziko prehnaných územných požiadaviek. Veď len napr. počas návštevy Prešova mu muselo byť jasné, že mesto nie je rusínske a že okrem gréckokatolíckeho biskupstva a seminára, či niekoľkých príslušníkov rusínskej inteligencie, redakcie rusínskych novín, je tu málo rusínskeho obyvateľstva. Podobne to musel registrovať v okolí Prešova, ale aj u iných východoslovenských miest v Šarišskej i Zemplínskej župe. Najlepšie to, pravda, poznali predstavitelia prešovskej Karpatoruskej národnej rady, ktorí v tomto prostredí žili. Preto požiadavka na celé územie Šarišskej a Zemplínskej župy bola od počiatku nereálna a rusínski činitelia museli počítať s negatívnou reakciou Slovákov a obzvlášť tých, ktorí na tomto území žili.

Hneď po prevrate 1918 sa medzi ľuďom hovorilo o nových pomeroch v štátoprávnej a administratívnej oblasti. Východní Slováci odmietli Uhorsko, čo potvrdil krach

³⁸ Tamže, s. 18-19.

dvortsákovskej Slovenskej ľudovej republiky, ale aj rýchly zánik Slovenskej republiky rád, ktorej hlavným mestom sa mal stať Prešov. Samozrejme, že by odmietli aj iné, im cudzie štátne formy, vrátane rusínskeho autonómneho územia a rusínskej správy, ktoré by zahŕňalo čisto slovenské oblasti. No a o Prešove ani nehovoriac. Už samotný fakt, že sa Prešov mal dvakrát stať hlavným mestom takých štátnych útvarov, za ktorými stáli maďarské záujmy, svedčí, že ani Maďari nepokladali Prešov a jeho okolie za maďarské či za rusínske, ale len za slovenské.

Východoslovenské obyvateľstvo bolo po prevrate ochotné rešpektovať Rusínmi obývané územia na východnom Slovensku ako rusínske, o čom svedčí napr. aj to, že slovenskí úradníci, ktorí boli do prevratu v uhorských službách a pôsobili v oblastiach, kde žilo rusínske obyvateľstvo, uvažovali o zmene miesta rátając s tým, že úradnícke miesta v rusínskych oblastiach obsadia Rusíni.³⁹ Územie všetkých troch spomínaných východoslovenských žúp, vrátane rusínskych enkláv, však pokladali za súčasť Slovenska a ako také si ho želali uchovať. Rusínske obyvateľstvo severovýchodného Slovenska si tiež uvedomovalo naviazanie svojich dedín na slovenských susedov v okolitých slovenských dedinách. Keď župný radca navštevoval v dňoch od 7. do 20. mája 1919 pohraničné obce na Spiši s prevládajúcim rusínskym obyvateľstvom a na zorganizovaných zhromaždeniach zisťoval stanovisko jednotlivých obcí, občania Hraničného, Jarabiny, Kamienky, Litmanovej, Lesnice, Kremnej, Mníška nad Popradom, Stráňan, Sulína, Veľkého Lipníka prejavili vôľu ostať v Československu.⁴⁰

Vráťme sa však k Žatkovičovmu konceptu dočasnej dohody. 29. júla 1919 ho predložil Masarykovi a ministrovi vnútra Antonínovi Švehlovi. Masaryk takúto formu dohody odmietol s odôvodnením, že v predloženej podobe by predpokladala dva samostatné štáty a Podkarpatská Rus taký charakter nemá, a nemá ani svojich konštitučných zástupcov. Prisľúbil Žatkovičovi, že sa jeho požiadavky zaznamenajú a oni dvaja ich aj uzavru. Žatkovič o tom informoval Beneša, ktorý bol v Paríži a o niekoľko dní nato, keď sa rozhodol odcestovať do USA, kde vďaka jeho neprajníkom začali kolovať chýry o jeho spolupráci s maďarskými boľševikmi, ktoré chcel osobne vyvrátiť. Pred odchodom žiadal Masaryka o mapu Tomaševského, aby ju mohol poslať na preštudovanie Centrálnej ruskej národnej rade po jej tajomníkovi Vasiľovi Takačovi. Zároveň mu oznámil mená štyroch členov *Ruskej autonómnej komisie*, ktorí by mali zastupovať Rusínov na rokovaníach o autonómii a hraniciach Podkarpatskej Rusi. Boli to mjr. Eugen Puza, Dr. Julij Braščajko, obaja z Chustu v Marmarošskej župe, profesor Augustín Vološin z Užhorodu a Dr. Vladimír Turkiňak z Prešova, zastupujúci Šarišskú župu.⁴¹

³⁹ ŠA Prešov, f. Šarišská župa. Hlavný miestodržiteľ a hlavný župan 1861 – 1922, inv. č. 1697, šk. 2122. Žiadosť notára Izidora Vollaya zo Svidníka županovi Šarišskej župy o preloženie z 26. januára 1919.

⁴⁰ MURCKO, Michal: *Spoločenské a politické pomery v okrese Stará Lubovňa v rokoch 1918 – 1938*. Prešov 1992, s. 19.

⁴¹ ŽATKOVIČ, ref. 8, s. 21.

12. augusta 1919 napísal list Centrálnej ruskej národnej rade, ktorý mal oficiálny charakter a sám Žatkovič ho nazval *Proklamácia dňa 12-ho augusta 1919*. V nej oznamuje, že ho československá vláda vymenovala za *prezidenta Russoj autonomnoj direktorii*, predsedu vlády Vlastimil Tusar podpísal jeho dekrét, a že vláda prisľúbila vymenovať ešte štyroch členov *Direktória*. Oni budú pracovať v súlade s generálom Hennocqueom v tých častiach krajiny, kde nie je vláda Československa, dovtedy, kým mierová konferencia neuzavrie otázku rusínskeho územia. Potom prezident vymenuje prvého guvernéra *Rusínskeho autonómneho štátu* a stanovená bude hranica medzi Slováckmi a Rusínmi.

Aj v tejto proklamácii uviedol územie, ktoré by malo pripadnúť Rusínom. Oproti predchádzajúcim návrhom bolo zúžené na Staroľubovniansky okres na Spiši, severnú časť Šarišskej a Zemplínskej župy, severnú a východnú časť Užskej župy, celú Berehovskú, Marmarošskú a Ugočskú župu. Ostatné časti územia, o ktoré mala Centrálna ruská národná rada záujem, mali ostať neutrálnymi až do súpisu obyvateľstva. Užhorodská časť neutrálného územia však bude spravovaná rusínskymi administrátormi.

Žatkovič uvedenú proklamáciu predložil americkým Rusínom a publikoval ju takmer vo všetkých krajanských novinách. Na Kongrese Rusínov v Homestade 15. a 16. septembra 1919 uviedol, že „*Podkarpatská Rus bude mať autonómiu v najvyššom zmysle slova*“ a že hranica bude stanovená na spravodlivom základe. Medzi americkými Rusínmi opätovne získal dôveru a mandát pokračovať v práci na vytvorení autonómnej Podkarpatskej Rusi.

Letné mesiace roku 1919 boli pre Československo veľmi dôležité. Počas nich na svojom území odrazilo maďarské (tentoraz bolševické) aspirácie na pripojenie celého alebo aspoň východného Slovenska. V zahraničnopolitickej oblasti sa dotvorili jeho hranice aj s územím Podkarpatskej Rusi.

Východná a severná hranica Podkarpatskej Rusi prebiehala po historickej vnútornej hranici bývalého Rakúsko-Uhorska – po hrebeňoch Karpát a oddeľovala Podkarpatskú Rus od Haliče pripadajúcej Poľsku. Južná hranica oddeľovala Podkarpatskú Rus od Rumunska, schválená bola 7. augusta 1919 a potvrdená v pohraničnej zmluve ČSR a Rumunska v Sevrés 10. augusta 1920.

Návrhy na hranice spracovávala medzinárodná územná komisia mierovej konferencie, ktorú tvorili A. W. Dulles (USA), H. Nicolson (Veľká Británia), gen. Le Rond (Francúzsko) a A. Stranieri (Taliansko). Jej návrhy boli predkladané medzinárodnému výboru pre veci geografické a po jeho prerokovaní boli predložené rade ministrov. Konečné rozhodnutie dávala Najvyššia rada. Takouto cestou prechádzala schvaľovacia procedúra nielen vonkajších hraníc Československa, a teda aj Slovenska a Podkarpatskej Rusi, ale aj ich spoločná – krajinská hranica.

Ako prezrádzajú archívne materiály, o východnej hranici Československa, a teda Slovenska, sa v Paríži hovorilo veľmi konkrétne už v posledných mesiacoch roku 1918. 19. decembra 1918 francúzsky ministerský predseda Georges B. Clemenceau oznámil hlavnému veliteľovi východných armád Franchetovi d'Esperey, keďže prebiehajú plánované hranice tohto nového stredoeurópskeho štátu.⁴² Užhorod a Čop mali podľa tejto

informácie ostať v Československu. Vonkajšia hranica krajiny sa medzitým premenila na vnútornú, ale v povedomí Francúzov a neskôr tiež iných členov mierovej konferencie ostala ako východisková. Tak sa stalo, že teritoriálna komisia návrh vypracovaný z československých podkladov s takto stanovenou hranicou predložila na schválenie mierovej konferencii. V tom čase však už bola Podkarpatská Rus schválená ako súčasť Česko-Slovenska a česko-slovenská delegácia s ohľadom na požiadavky Rusínov rozhodla sama korigovať návrh teritoriálnej komisie. Najvyššej rade navrhla posunúť hranicu medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou tak, aby Užhorod ostal Podkarpatskej Rusi. Československu ostávala však naďalej železničná trať Čop – Užhorod – Užocký priesmyk. Zmenu v prospech Podkarpatskej Rusi schválila Najvyššia rada 12. júna 1919 a potom ešte raz 7. augusta 1919.⁴³

Konečnú bodku za rozhodnutím mierovej konferencie dal podpis 53. článku mierovej zmluvy s Rakúskom, obsahujúcim aj sprievodné zmluvy medzi spojeneckými veľmocami a Československom, dňa 10. septembra 1919 na zámku v Saint-Germain-en-Laye. O necelý rok neskôr Trianonská mierová zmluva zo 4. júna 1920 uzavrela južné hranice Československa, resp. Slovenska a Podkarpatskej Rusi s Maďarskom a potvrdila, že južný československý sused priznáva Československu Slovensko i Podkarpatskú Rus, a uznáva nezávislosť a územnú nedotknuteľnosť ČSR.

Podkarpatská Rus sa tak stala súčasťou česko-slovenského štátu, mala rozlohu 12 617 km², na ktorej sa nachádzalo 487 obcí so 604 593 obyvateľmi.⁴⁴ Z nich 372 500 patrilo k rusínsko-ukrajinskej národnosti (v štatistikách uvádzanej ako ruská národnosť), 103 690 k maďarskej, 79 715 k židovskej, 19 775 k slovenskej a českej a 22 051 obyvateľov k iným národnostiam (nemeckej, poľskej, rumunskej).⁴⁵ Od Slovenska ju oddeľovala krajinská hranica, ktorá sa však stala spornou otázkou tvoriacou politickú agendu všetkých rusínskych a ukrajinských politikov medzivojnového Československa, ale aj vhodnou zámienkou pre Maďarsko i Poľsko, ktoré ju zneužívali v protičeskoslovenských kampaniach. Parížska mierová konferencia pomohla v roku 1919 československej politickej scéne stabilizovať rysujúce sa vnútorné napätie, prevezmúc tak časť zodpovednosti za východiskové postavenie Rusínov v novom štáte a zanechala nechtiac novej svetovej organizácii – Spoločnosti národov – agendu, ktorou sa táto z vnútročeskoslovenských i zahraničných podnetov musela permanentne zaoberať až do rozpadu samotného Československa.⁴⁶

Peter ŠVORC

⁴² Pozri bližšie: FERENČUHOVÁ, ref. 17, s. 240-242. Podľa Clemenceaovej správy v bode c bolo o východnej hranici uvedené: „Východné hranice sa zhodujú s tokom Uhu až po hranice s Haličou.“

⁴³ HOUDEK, Fedor: *Mierová konferencia v Paríži*. In: Prúdy, 14, 1930, č. 9, s. 552.

⁴⁴ Vypočítané na základe: *Statistický lexikon obcí v Podkarpatské Rusi. Praha 1928 a Seznam obcí a okresů Republiky Česko-Slovenské, které byli připojeni k Německu, Maďarsku a Polsku*. Praha 1939.

⁴⁵ *Statistický lexikon obcí v Podkarpatské Rusi*. Praha 1928, s. 45.

⁴⁶ Pozri bližšie: ŠVORC, Peter: *Krajinská hranica medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou (1919 – 1939)*. Prešov : Universum, 2003, s. 251- 280.

TRIANONSKÁ MIEROVÁ ZMLUVA a jej interpretácia v historiografii

Sústava mierových zmlúv podpísaných po 1. svetovej vojne sa dodnes hodnotí kontroverzne. Početná historická literatúra pod dojemom toho, že versailleský systém v roku 1938 skolaboval a namiesto trvalého mieru, ktoré si vyčerpané víťazné veľmoci stanovili za cieľ, začala sa 1. septembra 1939 druhá svetová vojna, hľadá príčiny týchto skutočností v nedostatkoch veľmocenských rozhodnutí v Paríži, a tiež – jedni v škodlivosti „etnickej“ koncepcie Woodrowa Wilsona, druhí v jej nedôslednej aplikácii.¹

Víťazné veľmoci diktovali mier porazeným mocnostiam, v prvom rade Nemecku a habsburskej monarchii, ktorá sa pod vplyvom vojenskej porážky v jesenných mesiacoch 1918 rozpadla. Zároveň museli riešiť celý komplex problémov súvisiacich s nárokmi pôvodných spojencov v strednej Európe (Srbsko, Rumunsko) a nových štátov ako Československá republika a obnovené Poľsko, ktoré boli tiež signatármi mierových zmlúv na strane víťazov. Situácia bola nepokojná a neistá aj kvôli revolúcii v Rusku, ktorá viedla k zániku impéria, k separátnemu mieru v Brest-Litovsku, pripravila Rusko o pozíciu víťaza a dočasne aj o štatút veľmoci.

Mierová zmluva medzi Spojenými a združenými mocnosťami a Maďarskom, nazvaná podľa miesta podpisu *Trianonskou*,² predstavuje po Versailleskej³ a Saintgermainskej mierovej zmluve⁴ pre prvú Československú republiku a dnešné Slovensko tretí najdôležitejší dokument medzinárodného práva, východisko pre celé „krátke“ 20. storočie a ako aktuálna téma prežíva v pamäti stredoeurópanov a inštrumentalizácii politikov až do dnešných dní. Táto zmluva vo svojej II. časti (články 27-35) podrobne popisala hranice Maďarska so všetkými susedmi. Jej podpisom Maďarsko uznalo

¹ *L'Etablissement des frontières en Europe après les deux guerres mondiales. The Establishment of European Frontiers after the Two World Wars.* Publié sous la direction de / Edited by Christian BAÉCHLER et / and Carole FINK: Editions scientifiques européennes, Lang 1996, 453 p.

² Mírová smlouva mezi mocnostmi spojenými a sdruženými a Maďarskem, protokol a deklarace dne 4. června 1920. *Sbírka zákonů a nařízení státu československého.* 102/1922.

³ Mírová smlouva mezi mocnostmi spojenými a sdruženými a Německem a protokol, podepsaná dne 28. června 1919. *Sbírka zákonů a nařízení státu československého.* 217/1921, částka 53, 22. 6. 1921.

⁴ Mírová smlouva mezi mocnostmi spojenými a sdruženými a Rakouskem, podepsaná v Saint-Germain-en-Laye dne 10. září 1919. *Sbírka zákonů a nařízení státu československého.* 507/1921, částka 133, 31. 12. 1921.

úplnú nezávislosť štátu srbsko-chorvátsko-slovenského, Rumunsku a štátu česko-slovenského a vzdalo sa v ich prospech všetkých práv a nárokov na územiach ležiacich za predtým popísanými hranicami (časť III, články 41-52).⁵ Na základe Trianonskej mierovej zmluvy sa súčasťou Československej republiky stalo dnešné Slovensko a medzivojnová Podkarpatská Rus, súčasťou Rumunsku Transylvánia a východná časť Banátu, súčasťou Kráľovstva SHS Chorvátsko, Báčka a Vojvodina a západná časť Banátu. Porazené Maďarsko to pocítovalo ako vlastné územné straty a celkom opačne Slováci, Transylvánski Rumuni, Chorváti či Srbi z Vojvodiny zasa ako uplatnenie prirodzeného práva na oddelenie na základe sebaurčenia a pripojenia sa k novým národným štátom podľa vlastnej voľby.⁶

Trianonská mierová zmluva je plnohodnotnou súčasťou mierových zmlúv podpísaných po 1. svetovej vojne a má rovnakú štruktúru ako Versailleská a Saintgermainská mierová zmluva s Nemeckom a Rakúskom: jej úvodná časť publikuje Pakt Spoločnosti národov, nasledujú hranice Maďarska so všetkými susedmi, európske politické klauzuly týkajúce sa vzdania akýchkoľvek nárokov z minulosti najprv voči štátom, čo získali časť územia bývalej habsburskej monarchie – konkrétne voči Taliansku, Kráľovstvu SHS, Rumunsku a československému štátu, a tiež politické klauzuly, ktoré riešili konkrétne nároky a záležitosti vo vzťahu k ďalším štátom v Európe aj zámorí, vrátane kolónií. Podrobne určila maďarské obmedzenia vojenských síl, popísala a stanovila počet povolených ozbrojených síl, ich zloženie z hľadiska kvalifikácie, druhu zbraní, munície aj ich počtu (čl. 102-143). Určila spôsob zaobchádzania s vojnovými zajatcami a starostlivosť o vojenské hroby, prijala zásadu trestnej zodpovednosti a postavenie vinníka pred vojenský súd tej spojeneckej krajiny, voči ktorej sa dotýčny previnil alebo pred komisiu zloženú zo zástupcov viacerých krajín v prípade trestného činu stíhaného v niekoľkých krajinách zároveň. Povinnosť Maďarska nahradiť vojnové škody a straty vládam a príslušníkom spojeneckých a združených krajín vyplývala z čl. 161, v ktorom Maďarsko uznalo svoju zodpovednosť za ne, keďže svojich protivníkov spolu so svojimi spojencami napadlo a vojnu im vnútilo. Zmluva zriadila reparačnú komisiu, spôsob platieb a zoznamy materiálov, ktoré malo Maďarsko poskytnúť *in natura*, pričom aj určenie ceny dodaného materiálu bolo v kompetencii reparačnej komisie. Zvláštne klauzuly nariaďovali navrátenie zbierok, predmetov a listín, ktoré pochádzali z postúpených území, či starostlivosť o ne a nepostúpenie ich iným osobám počas 20

⁵ V článku 75 sa Maďarsko vzdalo v prospech Hlavných mocností spojených a združených všetkých svojich práv a právnych nárokov na územia, ktoré predtým patrili bývalému mocnárstvu rakúsko-uhorskému a ležia mimo nových hraníc Maďarska, ako sú popísané v článku 27, časti II (Hranice Maďarska) nie sú zatiaľ pridelené nikomu inému, s. 42.

⁶ Podrobnejšie o riešení teritoriálnych otázok po 1. svetovej vojne por. BATOWSKI, Henryk: Le sort des frontières tracées en Europe centrale et sud-orientale après la Première guerre mondiale, dans les années vingt et au début des années trente. In: *Les Conséquences des Traités de paix de 1919-1920 en Europe centrale et sud orientale. Colloque de Strasbourg 24-26 mai 1984. Textes rassemblés et édités par Pierre AYÇOBERRY, Jean-Paul BLEDE, Istvan HUNYADI*: Strasbourg: Association des Publications près les Universités de Strasbourg 1987, s. 14-21.

rokov. Maďarsko malo hradiť náklady na vydržiavanie dohodových vojenských síl na svojom území po 3. novembri 1918, vrátane náhrad za rekvizície, stravné, ubytovanie, služné vojakov v rozsahu stanovenom náhradovou komisiou.

Trianonská mierová zmluva obsahovala aj rozhodnutia, ktoré sa vzťahovali nielen na Maďarsko, ale aj na územia postúpené Československu, Rumunsku a Kráľovstvu SHS. Týkali sa najmä finančných záležitostí – najmä predvojnového štátneho rakúsko-uhorského dlhu; štáty, ktoré získali nejaké územie bývalej habsburskej monarchie alebo vznikli jeho rozčlenením, a to vrátane Maďarska, boli na základe čl. 186 povinné prevziať pomernú časť dlhov bývalej maďarskej vlády zaisteného železnicami vo výške ku dňu 28. júla 1914. Suma, ktorú následnícke štáty dlhovali Maďarsku za majetky koruny a štátu na území, ktoré od neho prevzali, mala pokryť nezaistené predvojnové dlhy monarchie podľa ocenenia reparačnej komisie, a následnícke štáty si už medzi sebou nič nedlhovali. Rozdelenie meny okolkovaním bankoviek a všetkých titrov zahrnujúcich najmä vojnové pôžičky maďarskej vlády rušilo všetky finančné pohľadávky voči iným vládam ako vlastnej.

Reparačné povinnosti Maďarska voči víťazným mocnostiam sa znižovali o hodnotu štátnych statkov, ktoré zostali na území Československa, Rumunska a Juhoslávie, a ktoré sa pripísali na ťarchu týchto nových vlastníkov. Išlo nielen o majetky panovníka a jeho rodiny, ale aj žúp, obcí a samosprávnych orgánov.

Všetkých nástupníckych štátov sa týkali aj hospodárske klauzuly, ktoré im umožňovali na dobu piatich rokov zvýhodnený obchodný styk, zvláštny colný režim a podporovali obchodnú výmenu potravín, surovín, uhlia a lignitu. Závazky Československa a Poľska voči Maďarsku figurovali priamo v Trianonskej mierovej zmluve. V článku 208 sa plánovalo uzavretie zvláštnych obchodných dohôd medzi Poľskom, Rumunskom, štátom srbsko-chorvátsko-slovinským, Československom, Poľskom, Maďarskom a Rakúskom, ktoré im mali umožniť takú vzájomnú výmenu výrobkov, ako boli predtým zvyknutí a bola nevyhnutná na výrobu alebo obchod. Malo sa o nich začať rokovať do 6 mesiacov od nadobudnutia platnosti Trianonskej mierovej zmluvy. Ak by sa takú dohodu nepodarilo uzavrieť niektorému z jej iniciátorov, mala sa obrátiť o pomoc na reparačnú komisiu.

Zvláštny význam mali aj menšinové záväzky. V Trianonskej mierovej zmluve sa riešili v súlade s predchádzajúcimi rozhodnutiami konferencie. Už na prvých zasadnutiach vo februári 1919 sa rozhodlo o základnom prístupe k týmto otázkam. Vzhľadom na etnickú pestrosť zloženia obyvateľstva v celej stredno-východnej Európe od Baltického mora až po Jadran bolo vylúčené viesť hranice po etnickom či jazykovom rozhraní. Už prvé dve zasadnutia Komisie pre československé záležitosti 27. a 28. februára 1919 v zásade stanovili, ako sa bude k problematike pristupovať. Jej členovia (diplomati všetkých hlavných spojeneckých mocností) sa zhodli na tom, že administratívne hranice Čiech a Moravy sa stanú základom hraníc ČSR, schválili spojenie českých krajín, Slovenska a Podkarpatskej Rusi do jedného celku, načrtli rozdelenie ťešínskeho Sliezska medzi Československo a Poľsko, predmetom rokovaní bola aj filozofia a základ usporiadania menšinových záležitostí. Na návrh francúzskeho diplomata Julesa

Laroche sa rozhodli riešiť menšinovú otázku legislatívne, podobne ako po francúzsko-pruskej vojne roku 1870, keď obyvatelia Alsaska-Lotrinska dostali právo na opciu. Na základe zákonnej úpravy by sa československí občania žijúci mimo územia republiky mohli opäť usadiť v starej vlasti a rovnaké právo na optovanie by mohli dostať aj českí Nemci. Laroche zastával ten názor, že ak sa rozhodnú ostať v Čechách, nebudú mať záujem na narúšaní pokoja v štáte, v ktorom sa rozhodli zostať. Komisia tak dosiahla zhodu v prvej záležitosti, čiže v tom, že problém českých Nemcov sa nebude riešiť zmenou administratívnej hranice českých krajín, ale poskytnutím práva na slobodné zvolenie si štátnej príslušnosti počas určitej, presne stanovenej lehoty. Podobne komisia pristupovala aj k maďarskej otázke na Slovensku, o ktorej sa rokovalo na jej druhom zasadnutí – 28. februára 1919.⁷

Podrobne sa menšinové otázky, a tiež problematika finančná, hospodárska a obchodná súvisiaca s likvidáciou Rakúsko-Uhorska, riešili od mája do septembra 1919: prvú menšinovú zmluvu podpísalo Poľsko zároveň s Versailleskou zmluvou s Nemeckom.⁸ Potom v súvislosti s prípravou Saintgermainskej mierovej zmluvy s Rakúskom bola zriadená Komisia pre záležitosti nových štátov a menšín. Okrem Saintgermainskej mierovej zmluvy bola výsledkom jej práce zmluva medzi Hlavnými spojeneckými mocnosťami a Československom,⁹ tzv. malá Saintgermainská, či minoritná, podpísaná 10. septembra 1919, na tom istom mieste a v tom istom čase ako mierová zmluva medzi všetkými spojeneckými a združenými štátmi a Rakúskom. Rumunsko a Kráľovstvo SHS podpis svojej zmluvy odkladali až do decembra 1919 a požadovali proti pôvodným návrhom niektoré zmeny.¹⁰

V článkoch 54 – 60 Trianonskej mierovej zmluvy Maďarsko na seba vzalo podobné záväzky týkajúce sa zaobchádzania s príslušníkmi menšín ako ostatné nástupnícke štáty. Zaviazalo sa, že bude rovnako zaobchádzať so všetkými svojimi občanmi bez rozdielu pôvodu, rasy, jazyka či náboženstva a bude tento záväzok pokladať za nadriadený všetkým svojim zákonom, ktoré s ním uvedie do súladu. Konkrétne sa záväzky týkali vyučovania v jazyku menšiny na základných školách, práva zakladať vlastné školy a kultúrne ustanovizne, práva na adekvátny podiel na verejných zdrojoch, právo

⁷ Podrobnejšie FERENČUHOVÁ, B.: *Francúzsko a slovenská otázka 1789 – 1989*. Bratislava : Veda 2008, s. 214-219; FERENČUHOVÁ, B.: Malý región a medzinárodná ochrana menšín: Spoločnosť národov a autonómny štatút Podkarpatskej Rusi. In: ŠVORC, Peter – DANILÁK, Michal – HEPPNER, Harald (Eds): *Veľká politika a malé regióny 1918 – 1939*. Prešov : Universum 2002, s. 134-156.

⁸ FERENČUHOVÁ, B.: Ochrana národnostných menšín v Spoločnosti národov a československá politika. In: BENEŠ, Z. – KOVÁČ, D. – LEMBERG, H.: *Hľadání jistoty v bouřlivých časech. Češi, Slováci, Němci a mezinárodní systém v první polovině 20. století*. Pro Česko-německou a Slovensko-německou komisi historiků vydává *albis international* 2006, s. 107-138.

⁹ Smlouva mezi Čelnými mocnostmi spojenými i sdruženými a Československem, podepsaná v Saint-Germain-en-Laye dne 10. září 1919. *Sbírka zákonů a nařízení státu československého*. 134/1921, částka 134, 31. 12. 1921.

¹⁰ *La documentation internationale. La paix de Versailles*, vol. X. Paris 1932, pp. 161 – 164, 172 – 174, 217 – 220, 266 – 267, 274 – 275.

na používanie vlastného jazyka v súkromí, obchode, v náboženských ustanovizniach. Maďarsko súhlasilo s tým, že každý člen Rady Spoločnosti národov bude mať právo upozorniť ostatných členov na porušenie alebo nebezpečenstvo porušenia týchto záväzkov. Dôležité ustanovenia sa týkali štátneho občianstva vo všetkých nových štátoch. Podľa článku 64 osoby, ktoré požívajú domovské právo (*qui ont indigénat, possessing rights of citizenship*) na území tvoriacom súčasť bývalého mocnárstva rakúsko-uhorského, a ktoré sa líšia rasou či jazykom od väčšiny obyvateľstva takého územia, budú po dobu šiestich mesiacov odo dňa, keď táto zmluva nadobudne platnosť, oprávnené optovať pre Rakúsko, Maďarsko, Taliansko, Poľsko, Rumunsko, štát srbsko-chorvátsko-slovinský alebo štát československý, ak väčšina obyvateľstva zvoleného štátu je tej istej rasy alebo jazyka ako osoba optujúca. Článok 63 ich navyše oprávňoval, aby si mohli ponechať vlastníctvo svojich nehnuteľností na území druhého štátu, kde sa zdržovali pred opciou. Okrem toho mohli odniesť všetok hnutelný majetok a nesmela sa im z toho dôvodu uložiť nijaká dávka ani vývozný či dovozný clo. Oproti „malej“ Saintgermainskej zmluve sa československým negociátorom po skúsenostiach z rokov 1918 – 1920 podarilo presadiť do Trianonskej zmluvy určité, pre Maďarsko nevýhodné, zmeny. Na základe článku 61 Trianonskej mierovej zmluvy štátne občianstvo nového štátu mala získať každá osoba, ktorá má na jeho území domovské právo (*indigénat, pertinenza*) a nemá maďarské štátne občianstvo. Toto právo obmedzil článok 62: osoby, ktoré získali domovské právo na územiach povojnového Československa a Kráľovstva Srbov, Chorvátov a Slovincov neskôr, ako v roku 1910, mohli získať československú alebo juhoslovenskú štátnu príslušnosť len pod tou podmienkou, že na to dostanú výslovné povolenie. Ak on nepožiadajú alebo ich žiadosť bude zamietnutá, nadobúdajú štátne občianstvo toho štátu, kde mali domovské právo predtým. Podľa československého vládneho nariadenia z októbra 1920 lehota na podanie žiadosti vypršala do konca roku 1921. Interpretácia tohto ustanovenia sa v rokoch 1926 – 1927 stala predmetom sporov medzi Československom a Maďarskom na pôde Spoločnosti národov a vplývala aj na vnútornú legislatívu Československa týkajúcu sa štátneho občianstva. Pozemková reforma a nároky maďarských optantov z Rumunska tvorila ďalší závažný medzinárodnoprávny problém, ktorému rada Spoločnosti národov venovala veľa času a síl.¹¹

Napriek zodpovednému prístupu štátnikov a expertov hlavných spojeneckých mocností k problematike mierového usporiadania po 1. svetovej vojne, napriek ich hľadaniu konsenzu a kompromisu, ani jedna mierová zmluva nebola v nijakej víťaznej a tobôž porazenej krajine prijatá bez výhrad a so slepým uspokojením. Dostatočne nás o tom presvedčí analýza ratifikačných rozpráv v jednotlivých parlamentoch.¹²

¹¹ FERENČUHOVÁ, B.: Spoločnosť národov a maďarské menšiny v ČSR, Rumunsku a Juhoslávii (minoritné zmluvy ako súčasť mierových zmlúv, garancia Spoločnosti národov, pôsobenie minoritnej sekcie Sekretariátu). In: *Historické štúdie* 46, Bratislava : Veda 2010, s. 7-40.

¹² Archiv národného shromáždění, Praha, RNZ, výbor zahraniční (VZ), 42. schôdza, 23. 10. 1919; *Těsnopisecká zpráva o 89. schůzi Národního shromáždění československého v Praze v pátek dne 7. listo-*

Dostávam sa teraz ku krátkemu zhodnoteniu prijatia Trianonskej mierovej zmluvy v rôznych štátoch a historiografiách. Najväčšiu pozornosť tejto problematike venovala, prirodzene, maďarská historiografia. Maďarsko podpísalo Trianonskú mierovú zmluvu po dlhých prietáhoch a s nádejou na to, že sa bude okamžite revidovať. Tak interpretovalo sprievodný list mierovej konferencie, ktorý podpísal Alexandre Millerand a ponechával Maďarsku nádej na menšie hraničné korekcie pri delimitácii hraníc za podmienky súhlasného stanoviska obidvoch strán a riešenia problému v Spoločnosti národov. List však nemal záväznosť mierovej zmluvy a očakávať súhlas na hraničné ústupky od Československa, Rumunska a Južoslávie bolo viac ako iluzórne. Tieto štáty považovali územie, ktoré získali za svoje, za územie na ktorom žijú odjakživa. S Uhorskom sa vedome rozišli roku 1918, keď sa postupne presvedčili o tom, že ich tu považujú za „cudzincov, ktoríedia maďarský chlieb“, a bez rezignovania na vlastnú národnú identitu ich príslušníci nemajú možnosť sociálneho vzostupu, bráni sa im dokonca aj v rozvíjaní vlastnej národnej kultúry. Obsadenie národného územia sa uskutočnilo vlastnými silami, vďaka vzniku národných rád a gárd, vojenských operácií vlastných vojenských jednotiek, ktoré boli súčasťou armád dohodových a za diplomatickej pomoci hlavných spojeneckých mocností. Toto obsadzovanie územia sa považuje za legitímne, nestotožňuje sa s politikou „fait accompli“, ako ju nazvali niektorí doboví diplomati na mierovej konferencii v Paríži, počínajúc zrážkou medzi československými a poľskými vojskami v Těšínsku vo februári 1919. Určenie hraničných čiar bolo síce dôležité, ale nie ono rozhodlo o vzniku Československa. Prvoradá bolo to, že Československo bolo uznané za vojnu vedúcu a spojeneckú krajinu už pred podpísaním prímeria s Rakúsko-Uhorskom a Nemeckom. Štatút spojenca malo, i keď nie bez prerušenia, aj Rumunsko a Srbsko.

Takto pristupujú k problému mnohí profesionálni historici, napríklad Marián Hronský, na Slovensku vo svojich kvalitných a dobre dokumentovaných dielach.¹³

V Rumunsku sa na národnooslobodzovaciu vojnu a kampaň v rokoch 1918 – 1919 sústredili historici Dumitru Preda, Vasile Alexandrescu a Costica Prodan v rozsiahlej práci, ktorá vyšla v roku 1995 v Bukurešti vo francúzskom jazyku. Končí však stiahnutím rumunských vojsk z okupovanej Budapešti, diplomatické rokovania súvisiace s prípravou mierovej zmluvy s Maďarskom a podpis Trianonskej mierovej zmluvy už

padu 1919, s. 2635-2681; *Zasedání Národního shromáždění československého r. 1919. Tisk 1780. Zpráva výboru zahraničního a výboru finančního o vládním návrhu ratifikačního usnesení (č. tisku 1630); 49. schůze poslanecké sněmovny N.S.R.Č, dne 28. ledna 1921, s. 2012-2015; CALAFETEANU, Ion: L'opinion publique de Roumanie et la Conférence de la Paix de Paris (1919-1921). In: *Les Conséquences des Traités de paix de 1919-1920 en Europe centrale et sud-orientale. Colloque de Strasbourg*. Eds. AYCOBERRY, Pierre – BLED, Jean-Paul – HUNYADI, Istvan: Strasbourg: Association des publications près les Universités de Strasbourg 1987, pp. 251-261; BUSZKO, Jozef: Le Traité de Versailles et l'opinion polonaise. Ibid., pp. 183-189; ORMOS, Mária: Le Traité de Trianon et l'assemblée nationale hongroise 1920-1926. Idées et réalité. Ibid., pp. 135-145.*

¹³ HRONSKÝ, Marián: *Slovenské národné rady a gardy v roku 1918*. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo 1976, 282 s. a prílohy; HRONSKÝ, Marián: *The Struggle for Slovakia and the Treaty of Trianon*. Bratislava : Veda Publishing House of the Slovak Academy of Sciences 2001, 407.

neboli predmetom výskumu, tvoria len stručný záver, ktorý podčiarkuje význam tohto dokumentu aj v súčasnosti ¹⁴. Túto medzeru však dostatočne zaplňa monografia Shermana Davida Spectora *Rumania at the Paris Peace Conference* (New York 1962), zameraná na diplomáciu Ioana I. C. Bratianu. Rumunsko vyšlo z mierovej konferencie s dvojnásobnou územnou rozlohou, napriek tomu, že po Brest-Litovsku tiež podpísalo mier s Ústrednými mocnosťami. Jeho zisky išli nad rámec toho, čo mu spojenci sľúbili pri vstupe do vojny roku 1916. Autor to vysvetľuje najmä obratnou diplomáciou ministerského predsedu v „starom štýle“, ktorá bola veľmi vzdialená od proklamovaných ideálov Woodrowa Wilsona. Svoj výklad doviedol až k spočiatku Rumunskom odmietanému podpisu „menšinových záväzkov“ a k podpisu kolektívnej zmluvy o hraniciach v strednej Európe 28. októbra 1920 (Sèvres), ktorá však nebola ratifikovaná všetkými signatármi a nevstúpila do platnosti. Napriek dosiahnutým úspechom rumunskí politici a neskôr aj historici sa neprestávajú sťažovať na nerovnoprávne postavenie svojej krajiny na mierovej konferencii, kde všetky rozhodnutia prijímali veľmoci, najmä W. Wilson, D. Lloyd George a G. Clemenceau.

Väčšina historických prác, ktoré sa venovali mierovej konferencii v Paríži, sa po 1. svetovej vojne sústredila na otázky hraníc v kontexte stredovýchodnej Európy, ktoré boli také zložité a späté s komplikovanými politickými a vojenskými udalosťami, že sa zväčša zastavili pri podpise Saintgermainskej mierovej zmluvy roku 1919, a problematiku mierovej zmluvy s Maďarskom už nedoriešili. Týka sa to práce Dagmar Permanovej o hraniciach Československa¹⁵, ktorá dodnes zostáva najobsažnejšou monografiou na túto tému (ak sa dlhšie nezastavíme pri monografii Fedora Houdeka, člena československej delegácie v Paríži, ktorý podrobne spracoval problematiku utvárania hraníc Slovenska z dokumentácie, ktorú mal k dispozícii). Problematiku Juhoslávie na mierovej konferencii v tom istom období monograficky spracoval Ivo J. Lederer.¹⁶ Dodnes je veľmi cenná tým, že genézu Juhoslávie spája s juhoslovanským hnutím počas 1. svetovej vojny, analyzuje jeho vzťahy so Srbskom, komplikácie, ktoré mu spôsobila Londýnska zmluva medzi spojencami a Talianskom z apríla 1915. Podrobne analyzuje utváranie hraníc srbsko-chorvátsko-slovinského štátu v prvej i druhej fáze mierovej konferencie. Všíma si síce rokovania o osude Banátu, Báčky a Barane týkajúce sa hranice s Maďarskom a sporu o ne s Rumunskom, koncentruje sa však, prirodzene, na zásadný konflikt s Talianskom na Jadrane, na problém Istrie, Dalmácie, ostrovov a medzinárodného uznania Kráľovstva SHS. Prácu doviedol až do dočasného vyriešenia tohto sporu v Rapalle v novembri 1920. Trianonská mierová zmluva nebola v centre jeho pozornosti. V závere však konštatuje, že okrem hranice s Talianskom boli hranice

¹⁴ PREDĂ, Dumitru – ALEXANDRESCU, Vasile – PREDAN, Costica: *La Roumanie et sa guerre pour l'unité nationale. Campagne de 1918-1919*. Bucarest, Editions encyclopédiques 1995, 460 p.

¹⁵ PERMAN, Dagmar: *The Shaping of the Czechoslovak State. Diplomatic History of the Boundaries of Czechoslovakia, 1914-1920*. Leiden, E. J. Brill 1962, 339 p.

¹⁶ LEDERER, Ivo J.: *Yugoslavia at the Paris Peace Conference*. New Haven and London, Yale University Press, 1963, 351 s.

Juhoslávie rozumným kompromisom z hľadiska národnostných a geografických úvah, hospodárskej výhodnosti a strategickej bezpečnosti.

Najväčšiu pozornosť venovala Trianonskej mierovej zmluve ako celku, prirodzene, maďarská historiografia. Veď medzinárodnoprávne potvrdila koniec ani nie tak tisícročného mýtického uhorského kráľovstva ako centralizovaného maďarského národného štátu, ktorý sa zrodil z rakúsko-uhorského vyrovnania roku 1867. S týmto faktom sa nedokázali maďarskí politici ani intelektuáli zmieriť. Od vydania dnes už klasických prác Ferenca Deáka¹⁷ či C. A. Macartneyho¹⁸ vznikli početné ďalšie publikácie aj na základe v 60. rokoch 20. storočia ešte nedostupných francúzskych diplomatických dokumentov. Pod vedením Magdy Ádám sa už v 80. rokoch uskutočnil rozsiahly výskum vo francúzskych diplomatických archívoch, ktorý vyústil do publikovania niekoľkých zväzkov *Documents d'archives français sur l'histoire du Bassin des Carpates*, čiže tej „karpatskej kotliny“, ktorá zahŕňa aj územia, ktoré už dávno nie sú súčasťou Maďarskej republiky.¹⁹ Na základe týchto materiálov, ešte pred publikovaním pramennej edície, vznikli obsažné a hodnotné práce Márie Ormos,²⁰ Magdy Ádám, či celkom nedávno aj do slovenčiny preložená práca Ignáca Romsicsa²¹, ktorá predstavuje nóvum v tom, že si všima dlhodobú historickú perspektívu. Všima si jednak politickú a spoločenskú situáciu v Uhorsku koncom 19. a začiatkom 20. storočia, berie do úvahy aj výsledky slovenských historikov uverejnených v angličtine a francúzštine, takže jeho interpretácie sú omnoho vyváženejšie, ako boli v obsiahlych monografiách jeho predchodcov.

Na záver by som chcela zopakovať to, čo som napísala v jednej kapitole nazvanej *Veľmocenský diktát alebo vedecký problém? Rokovania o hraniciach Československa v Prvej fáze mierovej konferencie*.²² Nebola to rečnícka otázka, ako si myslel jeden z recenzentov knihy, kde bola uverejnená. Je to otázka, ktorú si kladiem počas dlhého obdobia. V súlade so sociológom Pierrom Bourdieu si totiž myslím, že intelektuáli sú súčasťou dominantných zložiek spoločnosti i keď ako jej ovládaná časť, a mali veľký vplyv aj

¹⁷ DEÁK, Ferenc: *Hungary at the Paris Peace Conference: The Diplomatic History of the Treaty of Trianon*. New York 1942.

¹⁸ MACARTNEY, C. A.: *Hungary and her Successors: The Treaty of Trianon and its Consequences 1919-1937*. London and New York 1937.

¹⁹ *Documents diplomatiques français sur l'histoire du Bassin des Carpates 1918-1932. Volume I. Octobre 1918 – Août 1919. Documents recueillis par Magda ÁDÁM, György LITVÁN, Mária ORMOS*. Budapest : Akadémiai Kiadó 1993, 864 s.; *Documents diplomatiques français sur l'histoire du Bassin des Carpates 1918-1932. Volume II. Août 1919 – Juin 1920. Documents recueillis par Magda ÁDÁM, György LITVÁN, Mária ORMOS*. Budapest : Akadémiai Kiadó 1995, 676 pp.; *Documents d'archives français sur l'histoire du Bassin des Carpates 1918-1932. Volume III. Juillet 1920 – Décembre 1921*. Ce volume a été réalisé sous la direction de Magda ÁDÁM, avec la collaboration de Katalin LITVÁN, avec la participation de György LITVÁN, István MAJOROS et Mária ORMOS. Budapest : Akadémiai Kiadó 1999, 804 pp.

²⁰ ORMOS, Mária: *From Padua to the Trianon 1918-1920*. Budapest : Akadémiai Kiadó 1990, 409 s.

²¹ ROMSICS, Ignác: *Trianonská mierová zmluva*. Bratislava : Kalligram 2006, 240 s.

²² ŠVORC, Peter – HARBULOVÁ, Lubica (Ed.): *Stredoeurópske národy na križovatkách novodobých dejín 1848-1918*. Prešov-Bratislava-Wien 1999, s. 236-251.

na rozhodnutia mierovej konferencie v Paríži. Možno preto povedať, že hranice nových štátov v strednej Európe predstavovali naozaj veľký vedecký a politický problém. O vecnej stránke strednej Európy boli delegáti a experti lepšie informovaní, ako to tvrdili odporcovia mierového usporiadania po 1. svetovej vojne a ako si to napríklad myslel aj T. G. Masaryk alebo Mihály Károlyi, ktorý túžil získať na mierovej konferencii pre Maďarsko rovnaké postavenie ako Československo, hoci sa nemohol odvolať na štatút vojnového spojenca. Stanovenie hraníc v strednej Európe bolo výsledkom úsilia veľmocí o vzájomný konsenzus a ich rozhodnutia boli často motivované skutočným záujmom o mierové a slobodné spoluzitie rovnoprávných národov a národnostných menšín v tomto regióne.

Bohumila FERENČUHOVÁ

PÔSOBENIE SOCIÁLNYCH demokratov v Bratislave a vo Viedni a ich vzájomné vzťahy (predpoklady, kontext, význam)

Téma môjho príspevku je rámcovaná predovšetkým dvoma základnými kontextami vytvárajúcimi nevyhnutný predpoklad ich fungovania: vývojom slovensko-rakúskych vzťahov a vzťahom Prešporoku/Bratislavy¹ a Viedne; československej vzájomnosti a česko-slovenských vzťahov v prvej polovici 20. storočia.² Multikultúrna Bratislava bola v tom čase malým veľkomestom, ktoré udržiavalo čulé kultúrne, politické a ekonomické styky so susednou Viedňou. Pre pochopenie spoločného základu česko-slovensko-rakúskych vzťahov je dôležitá aj reflexia tých vývojových trendov v sociálnej a politickej oblasti, ktoré boli určujúce pre vtedajšiu spoločnosť už od konca 19. storočia, ale získali zreteľné kontúry až po 1. svetovej vojne. Prvý spoločný moment, ktorý od začiatku zblížoval tri národy, spočíva v kultúrnej a sociálnej dimenzii. Tvoria ho spoločné kultúrne hodnoty vyplývajúce z podobnosti tak politickej kultúry, ale aj hodnotového myslenia. Tieto faktory sa stali určujúcimi pre dynamiku vývoja, stupeň zrelosti demokracie a postupné prekonávanie prekážok na ceste rozvoja občianskej spoločnosti a jej rozličných etáp v priebehu 20. storočia. V tomto zmysle predstavujú dejiny sociálnej demokracie dôležitý zdroj poznania o vývoji demokratickej politickej kultúry a rozvoji občianskej spoločnosti v dvadsiatom storočí.

Vývoj sociálno-demokratického hnutia v Rakúsko-Uhorsku a neskôr v následných štátoch Československu a Rakúsku bol dôležitou súčasťou a sprievodným javom rozvoja demokracie, občianskych slobôd a postupného formovania sa politickeho systému. Spolupráca všetkých troch národov: rakúskeho, českého a slovenského v sociálnodemokratickom hnutí súčasne mala za následok vznik a etablovanie sa demokratických tradícií a pocitu spolupatričnosti v ich historickom vedomí. V príspevku som sa zamerala na tie momenty vo vzájomnej histórii, ako aj v histórii sociálnodemokratického hnutia, ktoré túto skutočnosť, podľa môjho názoru, najlepšie ilustrujú. Sústre-

¹ V príspevku som sa rozhodla používať názov Bratislava.

² V príspevku sa sústreďujem len na spoluprácu medzi českými a slovenskými sociálnymi demokratmi v Rakúsko-Uhorsku a neskôr po 1. svetovej vojne v ČSR a Rakúsku.

dila som sa preto konkrétne na spoluprácu v rámci sociálnodemokratického hnutia v monarchii pred rokom 1918 a v 30. rokoch: pred a po vypuknutí občianskej vojny vo februári 1934 v Rakúsku. Pomoc československých sociálnych demokratov ilegálnym sociálnym demokratom vo Viedni, ako aj poskytnutie azylu pre rakúskych sociálnych demokratov v ČSR v Bratislave a v Brne uvádzam ako príklad.

Politický vývoj v rakúskej časti monarchie bol už od konca 19. storočia určovaný v rozhodujúcej miere vzťahom dvoch hlavných politických strán – sociálnych demokratov a kresťanských sociálov. Ich postoje ku kardinálnym otázkam úzko súvisiacim s budovaním štátnopolitickej formy, obsahu a orientácie rakúskeho štátu tak pred rokom 1918, ako aj po ňom, boli väčšinou rozdielne. Na čele oboch strán stáli aj po roku 1918 významné politické osobnosti, s veľkým vplyvom a autoritou, ich konanie a názory boli silne poznačené tým, že mladosť prežili v rakúsko-uhorskej monarchii. Povojnové chaotické pomery, hlad, epidémie rôznych chorôb, neprispievali k spokojnosti obyvateľstva s novovytvoreným štátom a k identifikácii s ním. V industrializovaných častiach krajiny, a predovšetkým vo Viedni, vznikali vojenské a robotnícke rady. A, naopak, v Korutánsku, Štajersku a v Tirolsku prevládali konzervatívne sily. Stabilita novej Rakúskej republiky bola krehká dovtedy, kým v jej susedstve sa zdali byť úspešné pokusy o nastolenie komunistického režimu. Ich úspech mohol pôsobiť ako stimul aj pre tie prúdy, ktoré boli radikálnejšie ako sociálni demokrati. Radikálne ľavicovo orientované vojenské a robotnícke rady v Rakúsku dostávali od nich finančnú pomoc. Nová rakúska armáda, ktorá bola pod silným vplyvom sociálnej demokracie (minister vojny v dočasnej vláde bol Július Deutsch – sociálny demokrat) však rýchlo zvládla situáciu. Sociálnodemokratickej strane sa podarilo využiť revolučný pohyb na to, aby sa presadila v parlamente a súčasne zabrzdiť ho skôr, než stihol vyvrcholiť. Na rozdiel od Československa zostali pozície sociálnodemokratickej strany v robotníckom hnutí zachované bez vážnejšej konkurencie komunistickej strany (vznikla v novembri 1918), ktorá mala počas celej existencie 1. Rakúskej republiky (1918 – 1938) len marginálne postavenie. Rakúska sociálna demokracia bola klasickou reformistickou stranou, ktorá i v tomto revolučne naladenom povojnovom prostredí odmietala radikálne sociálne zmeny a revolúciu.

Prvá vláda Rakúskej republiky bola koalíciou najsilnejších politických strán – sociálnej demokracie a kresťanských sociálov. Tieto dve strany zastávali vo viacerých otázkach rozdielne postoje. Vyplývalo to zo základného rozdielu v ich programoch. Kým kresťansko-sociálna strana sa usilovala o posilnenie katolicizmu a katolíckej cirkvi v Rakúsku a chcela ho usporiadať hierarchicky, sociálnym demokratom išlo primárne o triedne a sociálne záujmy. Z týchto základných rozdielov vznikli mnohé konflikty týkajúce sa politiky i ideológie. V oblasti zahraničnej politiky jedným z najvýznamnejších krokov koalícnej vlády sociálnych demokratov a kresťanských sociálov, pod vedením sociálneho demokrata Karla Rennera, bolo podpísanie tajnej dohody s Československom v januári 1920. Rakúsko sa zaväzovalo k neutralite v prípade, ak by Maďarsko napadlo ČSR, a Československo sa zasa zaviazalo vojenskou pomocou Rakúsku v prípade vojnového konfliktu. 16. decembra 1921 bola podpísaná tzv. Lán-

ska zmluva medzi ČSR a Rakúskom, ktorá obsahovala obojstranné uznanie mierových zmlúv. Zmluva bola predpokladom pre lepšie vzťahy medzi oboma štátmi, a ČSR sa zároveň stala ručiteľkou pôžičiek, ktoré poskytla Rakúsku Spoločnosť národov, a ktoré pomohli vyriešiť jeho ťažkú hospodársku situáciu v roku 1922.

Porovnanie vývoja Viedne a Bratislavy, ako centier spoločenského rozvoja a multikultúrnych miest od začiatku 20. storočia, je užitočné najmä z pohľadu hlbšieho pochopenia vzniku a formovania sa občianskej spoločnosti, s čím úzko súvisí otázka vzniku a posilňovania politických strán. V multikultúrnom a mnohonárodnostnom ovzduší monarchie sa tieto procesy prekrývali s národnou diferenciáciou, posilnením národného konfliktu a identity národnostných menšín. Otázka národnej identity a jej formovania bola prepojená so vzťahom väčšinového a menšinového národa. Táto otázka sa začala dostávať do popredia v rakúsko-uhorskej monarchii koncom 19. storočia. V mnohonárodnostnej duálnej monarchii proces modernizácie spojený s procesom industrializácie, sociálnej zmeny, vnútornej migrácie mal za následok nárast politickej participácie a posilňovanie úlohy politických strán. Postupný vznik a napredovanie občianskej spoločnosti však nevedli k vytvoreniu homogénnej spoločnosti, ale, naopak, mali za následok národnostnú fragmentáciu prenikajúcu do všetkých oblastí spoločenského života. Na druhej strane sa začali zostrovať aj asimilačné tlaky: narastala germanizácia a maďarizácia. Asimilačné politiky si začali konsolidovať inštitucionálne a legislatívne zázemie. Vo vzťahu k politickému spektru a už etablovaným politickým stranám došlo k ich rozdeleniu na samostatné časti v závislosti od etnických a jazykových kritérií. V prípade Bratislavy a Viedne sa tento proces realizoval formou posilnenia kultúrnych a národn(nost)ých komunít. Vo všeobecnosti však nárast národnej identity viedol k vytvoreniu paralelne existujúcich národných spoločenstiev, ktoré väčšinou dobre spolunažívali. Politický nátlak a zhoršenie ekonomickej situácie ich však mohli dostať do vzájomného konfliktu, ktorý od konca 19. storočia nadobúdala výrazné etnické zafarbenie.

Najpočetnejšiu skupinu slovanských prisťahovalcov vo Viedni koncom 19. storočia tvorili Česi a Slováci. Na začiatku 20. storočia sa vo Viedni nachádzalo spolu temer pol milióna Čechov a Slovákov (podľa neoficiálnych menšinových štatistík).³ V rakúsko-uhorskom mnohonárodnostnom štáte žiadna národnosť netvorila početnú väčšinu. V rakúskej časti duálnej monarchie (na rozdiel od uhorskej) neexistovala žiadna oficiálnymi inštitúciami podporovaná systematická politika, ktorá by presadzovala a legislatívne uzákoňovala dominanciu nemeckého jazyka ako štátneho jazyka. Dominantná pozícia nemeckého jazyka, prirodzene, vyplývala z prevahy nemeckého živlu v politike, ekonomike a kultúre. Nemci sa však napriek tomu cítili ohrozovaní predovšetkým českým živlom vo Viedni. Ich obavy vyvrcholili najmä začiatkom 20. storočia, keď proces demokratizácie spoločnosti vyvrcholil uzákonením všeobecného volebného

³ POLÁČKOVÁ, Z.: Postavenie menšín v Rakúsku a Spoločnosť národov. Minorities in Austria and The League of Nations. In: *Studijní materiály oddělení pro výskum stěžejních otázek období 1945 – 1969/1970. K problémům minorit USD*. Praha 2000, s. 20-32.

práva pre mužov v roku 1907. V Rakúsku na rozdiel od Uhorska mohli národy v nedominantnom postavení vyvíjať politický nátlak na vládu a jej inštitúcie. To malo spätne veľký vplyv na rozvoj sociálnej demokracie a jej inštitúcií ešte pred rozpadom monarchie v roku 1918. Známa rakúska historička Brigitte Hamann v knihe *Hitlerova Viedeň* píše o neustále narastajúcom etnickom konflikte medzi Čechmi, Slovákmi a Nemcami v prostredí sociálnodemokratickej strany vo Viedni.⁴ Podľa sociálnodemokratického denníka *Arbeiter Zeitung* z roku 1908 sa český element začal národne presadzovať v samom centre Viedne, keď začali zavádzať dvojazyčné nápisy na obchodoch a inštitúciách.

Početné české a slovenské obyvateľstvo vo Viedni zaujímalo rozličný postoj vo vzťahu ku svojej národnosti. Časť z nich sa asimilovala a prijala za svoj nemecký jazyk a národnú príslušnosť, zatiaľ čo niektorí odolávali asimilácii a ostatným to bolo jedno. Tých, ktorí si chceli uchovať svoju vlastnú českú a slovenskú identitu a materinský jazyk, nachádzame vo všetkých spoločenských vrstvách, vrátane významnej československej sociálno-demokratickej strany.⁵ Jej hlavní politickí reprezentanti sa stavali k problému asimilácie veľmi pragmaticky. V rámci nej bol tolerovaný určitý stupeň sociálnej a ekonomickej asimilácie do viedenskej spoločnosti, v ktorej dominovali nemecky hovoriaci Rakúšania, ktorý bol pokladaný za nevyhnutnosť. Úplnú asimiláciu (rozumej likvidáciu českých a slovenských jazykových, vzdelávacích a kultúrnych inštitúcií) však viedenský Česi a Slováci odmietali.

Vtedajší diskurz o zachovaní miery identity hlboko poznačil aj mnohonárodnostné sociálnodemokratické hnutie vo Viedni. Autonómne pôsobiaca Česká sociálna demokracia mala svoju organizačnú odnož pre Dolné Rakúsko, ktorej najdôležitejšou súčasťou bola Československá sociálno-demokratická strana vo Viedni. V tejto strane sa vo Viedni, ale aj mestečkách v Dolnom Rakúsku, organizovali aj slovenskí sociálni demokrati. Súčasne táto strana udržiavala aj úzke kontakty so sociálnymi demokratmi v blízkej Bratislave, podporovali ich politicky a finančne. Odborové hnutie vo Viedni a Dolnom Rakúsku bolo homogénnejšie až do 1. svetovej vojny. Pomerne stabilné postavenie sociálno-demokratickej strany v Dolnom Rakúsku a, predovšetkým, vo Viedni malo vplyv aj na rozvoj česko-slovenskej vzájomnosti. Prejavovalo sa to, okrem iného, aj spoluprácou a podporou sociálnej demokracie v Bratislave už pred 1. svetovou vojnou. Vplyv na jej rozvoj mala celospoločenská situácia v monarchii, ako aj vonkajšie zahraničnopolitické faktory. Idea česko-slovenskej vzájomnosti sa tak začala presúvať aj do politickej roviny a získavať podobu spolupráce medzi jednotlivými politickými stranami v rakúskej a uhorskej časti monarchie. Za prvé kontakty medzi Viedňou a Bratislavou môžeme označiť už kontakty medzi podpornými a nemocenskými spolkami: v Bratislave bol založený roku 1867 podporný spolok kníhtlačiarov „*Pokladnica pre podporu nemocných a cestujúcich v Bratislave*“. Členovia tohto spolku sa pravidelne

⁴ HAMANN, B.: *Hitlers Wien. Lehrjahre eines Diktators*. München 1996, s. 125.

⁵ POLÁČKOVÁ, Z.: Historical Background of Slovak – Austrian Relations. In: *Slovak Foreign Policy Affairs*. Vol. II, No.1, 2002, s. 107-121.

podieľali aj na spolkovom živote vo Viedni. Bratislavskému spolku *Napred* (Vorwärts, Elöre) sa podarilo zorganizovať prvé verejné socialistické zhromaždenie v Uhorsku v roku 1869. Na zasadnutiach spolku sa pravidelne zúčastňovali aj významní predstavitelia robotníckeho hnutia z Viedne, napríklad Andreas Scheu, neskôr známy ľavicový sociálny demokrat. V jeho dome vo Viedni sa pred 1. svetovou vojnou stretávali umelci a spisovatelia, okrem iného, aj známy spisovateľ Robert Musil. Scheu, neskôr, ako čelný predstaviteľ sociálno-demokratického hnutia po 1. svetovej vojne presadzoval architektonický model „*Červenej Viedne*“ spočívajúci vo vysádzaní zelene a výstavbe primeraných a svetlých bytov pre robotnícku triedu.⁶ Ďalej je potrebné uviesť aj osobnosť Eduarda Niemczyka, blízkeho priateľa popredného nemeckého sociálneho demokrata Karla Liebknechta. Geografická blízkosť Viedne a Bratislavy zohrávala nezanedbateľnú úlohu a vytvárala dobré podmienky na spoluprácu so slovenským sociálno-demokratickým hnutím, ktorého predstavitelia boli nespokojní so svojim postavením v rámci Sociálnodemokratickej strany Uhorska. Bola to práve československá sociálnodemokratická strana so sídlom vo Viedni, ktorá ideovo a finančne podporila osamostatnenie slovenských sociálnych demokratov v roku 1905. Antonín Němec, významný predstaviteľ tejto strany, pricestoval do Bratislavy už 10. júna 1905 v predvečer konania zjazdu slovenských sociálnych demokratov. Němec bol pravicový sociálny demokrat, ktorý bol ideovým vodcom Československej sociálnodemokratickej strany. Reprezentoval ju tak na pôde II. Internacionály, ako aj v rakúskom ríšskom sneme.⁷ Svoje vystúpenie na predzjazdovom zhromaždení vedúcich predstaviteľov strany ukončil výzvou: „*My čeští sociální demokraté budeme Vás chránit a bránit, neboť patříte k nám i jako Slované i jako Češi. Nelekejte se těžkostí, nemějte strach z obětí. Ztratit už nemůžete nic, můžete jen získat.*“ Z jeho referátu, ktorý odznel pod názvom *Podstata a vývoj sociální demokracie a její význam pro dělnictvo slovenské*, je zřejmé, že spolupráca so Slováckmi mala za cieľ nielen posilniť československú vzájomnosť, ale aj prispieť k posilneniu myšlienky jednotného československého národa. Túto ideu však reprezentanti československej sociálnej demokracie chápali predovšetkým z politického hľadiska. Usilovali sa totiž jednak posilniť svoje zázemie v Rakúsku a jednak im to malo pomôcť čeliť kritike v rámci II. Internacionály, v ktorej ich najmä zástupcovia z Ruska obviňovali z nedostatočného internacionalizmu. 11. – 12. júna 1905 sa potom konal na Dunajskej ulici v Petöfihovom dvorane prvý zjazd slovenských sociálnych demokratov. Okrem Antonína Němca z Viedne sa na ňom zúčastnili aj zástupca sociálnodemokratickej strany pre Dolné Rakúsko Karel Světlík. Napriek tomu, že sa čoskoro, už po necelom roku, v marci 1906 slovenská sociálnodemokratická strana vrátila do Uhorskej sociálnodemokratickej strany, spolupráca medzi bratislavskými a viedenskými sociálnymi demokratmi netrúcala na intenzite. Emanuel Lehocký, významný predstaviteľ robotníckeho hnutia v Bratislave založil s finančnou pomocou českých sociálnych demokratov vo Viedni

⁶ Napríklad známy Karl-Marx Hof vo Viedni.

⁷ Bol aj pomerne blízky spolupracovníkom V. I. Lenina. Na jeho prosbu zorganizoval tajný 6. všeruský zjazd Ruskej sociálnodemokratickej robotníckej strany v Prahe.

roku 1904 *Slovenské robotnícke noviny*. Vo Viedni založili slovenskí robotníci Vojtech Lojdl, Jozef Jamriška, Jozef Pajger už roku 1901 *Slovenskú vzdelávaciu besedu*, a v roku 1903 *Dispozičnú a tlačovú základňu triedne uvedomelého delníctva slovanského*, pred rokom 1912 vznikla aj slovenská organizácia Československej sociálnodemokratickej strany robotníckej vo Viedni. Nakoľko Lehocký nemal dosť prostriedkov na zloženie kaucie 11-tisíc korún, potrebnej pre vydávanie týždenníka, založil roku 1906 takisto s finančnou pomocou z Viedne aj druhý mesačník *Napred*, ktorý sa objavuje vždy medzi dvoma číslami Slovenských robotníckych novín. Obidva mesačníky zanikli roku 1909. Namiesto nich začal vychádzať týždenník *Robotnícke noviny*, keď sa Lehockému podarilo zo zbierok a za finančnej pomoci českých sociálnych demokratov zložiť potrebnú kauciu 11-tisíc korún. Lehocký spolu s Jánom Pociskom založili roku 1905 v rámci bratislavského robotníckeho vzdelávacieho spolku *Vorwärts -Elöre* slovenskú sekciu takisto s pomocou sociálnych demokratov vo Viedni.⁸ V rokoch tesne pred 1. svetovou vojnou sa spolupráca slovenských sociálnych demokratov a českých sociálnych demokratov oslabila. Ich vedúci predstavitelia sa začali tesnejšie orientovať na politiku domácich materských strán sociálnodemokratických strán v Rakúsku a Uhorsku.⁹

Až do polovice roku 1917 sa slovenskí sociálni demokrati v Bratislave správali pomerne lojálne voči uhorskej vláde, na konci roku 1917 však nastala nová fáza vo vývoji sociálnodemokratického hnutia v Bratislave. Slovenskí sociálni demokrati začali požadovať národnostnú autonómiu v rámci Uhorska a rovnoprávne postavenie slovenského jazyka v rámci Sociálnodemokratickej strany Uhorska. Zánik monarchie a vznik ČSR znamenal, samozrejme, obrat aj v ich politike a nové možnosti spolupráce. Spolupráca s československým sociálnodemokratickým hnutím v Rakúsku sa koncom roku 1918 znovu obnovila, nadviazali sa nové a upevnili staré kontakty s českými sociálnymi demokratmi vo Viedni a sociálnodemokratickou stranou, ktorá sa premenovala na Česko-slovenskú sociálnodemokratickú stranu.

Po rozpade Rakúsko-Uhorska novovzniknutá Rakúska republika riešila viaceré základné problémy: vytýčenie nových hraníc, stratu obyvateľstva, otázku národnej identity v zmysle dokonštituovania moderného rakúskeho národa. Spolu to bolo viac než 4 miliónov obyvateľov, ktorí boli začlenení aj s územím do iných štátov. Nemecké obyvateľstvo sa na územiach, ktoré pripadli Československu, rozhodlo so zbraňou v ruke protestovať proti takémuto rozhodnutiu veľmocí. Napriek tomu, že najdôležitejšou proklamovanou zahranično-politickou prioritou vlády nového Rakúska bolo, v zhode s ostatnými nástupníckymi štátmi, zabezpečenie práva na sebaurčenie všetkých Nemcov v rozpadnutej rakúsko-uhorskej monarchii, rakúska vláda, na čele ktorej stáli sociálni demokrati, ozbrojený odpor nemeckého obyvateľstva proti Československu

⁸ Bližšie pozri GOSIOROVSKÝ, M.: *Dejiny slovenského robotníckeho hnutia (1848 – 1918)*. Bratislava 1956, s. 26-181; HRONSKÝ, M.: Robotnícke hnutie na Slovensku do roku 1918. In: *Kapitoly z dejín sociálnej demokracie*. Bratislava : Slovenské Vydavateľstvo politickej literatúry 1996, s. 23-69.

⁹ Bližšie pozri PEKNÍK, M.: Cesty čechoslovakizmu pred prvou svetovou vojnou. In: Miroslav Pekník a kol. *Pohľady na slovenskú politiku*. Bratislava : VEDA 2000, s. 521-538.

nepodporila. Postupovala pragmaticky a vytvorila pevné základy budúcej rakúsko-československej spolupráce.

Bratislava mala svoje pevné miesto a strategický význam aj v povojnových plánoch prvej rakúskej vlády, ktoré sa týkali vytýčenia hraníc medzi následníckymi štátmi. Sociálny demokrat Karl Renner, ktorý stál na čele prvej rakúskej vlády, sa usiloval získať Bratislavu pre novovznikajúce Rakúsko a začleniť ju vrátane Petržalky do nemeckého Rakúska. Rokoval o tom aj na Parížskej mierovej konferencii.¹⁰

Vo Viedni sa 5. novembra 1918 pod vplyvom vzniku ČSR ustanovil Československý národný výbor. Jeho súčasťou sa stali všetky politické strany Čechov a Slovákov v Rakúsku. Situácia, v ktorej sa nachádzala česko-slovenská menšina vo Viedni tesne po 1. svetovej vojne, naozaj nebola priaznivá. Mnohí jej príslušníci opustili povojnové Rakúsko a ak mali potrebné prostriedky, presťahovali sa do ČSR natrvalo. Z Viedne odchádzali vlaky plné českých a slovenských repatriantov, ktorých počet sa zvykne odhadovať až na 150 – 200-tisíc. Mnohým rodinám sa však nepodarilo opustiť Viedeň. Museli zostať v Rakúsku. Zaoštarávanie bytov pre repatriantov v Československu bolo čoraz ťažšie a mnohí Česi a Slováci váhali opustiť svoje istoty a majetky v Rakúsku, a preto sa rozhodli vyčkať. Začiatkom 20. rokov sa hospodárska situácia v Rakúsku a v Československu podstatne zmenila. Rakúska koruna sa znehodnotila a krajanovia väčšinu svojich úspor minuli, takže už nemohli pomýšľať na výhodný predaj svojho majetku a založenie novej existencie v ČSR. Práva česko-slovenskej menšiny v Rakúsku zaručoval komplex menšinových dodatkov k medzinárodným mierovým zmluvám uzavretým v Saint-Germain v septembri 1919. Bol prínosom pre rozvoj života krajanov vo Viedni. Išlo predovšetkým o možnosť budovania vlastného menšinového školstva, a aj keď išlo zväčša o privátne školstvo (rakúsky štát dal česko-slovenskej menšine k dispozícii len tri ľudové školy), predstavovalo to značný pokrok v porovnaní so stavom menšinového školstva pred rokom 1918.

Menšinové dodatky mierových zmlúv z Versailles a Saint-Germain dopĺňala Brnenská zmluva z roku 1920 medzi Rakúskom a Československom, ktorá bola zameraná na recipročné práva nemeckej menšiny v ČSR a česko-slovenskej v Rakúsku. Na základe týchto medzinárodných zmlúv mohli menšiny v jednotlivých nástupníckych štátoch brániť svoje práva prostredníctvom petícií, ktoré zasielali Menšinovej komisii pri Spoločnosti národov so sídlom v Ženeve. Československý Národný výbor vo Viedni takto postupoval dva razy. Do Ženevy boli odoslané dve petície, v ktorých sa česko-slovenská menšina sťažovala na nedostatky v školstve a na nedostatky pri sčítaní obyvateľ-

¹⁰ Pod nátlakom Spoločnosti národov musel rakúsky parlament 21. októbra 1919 prijať zákon, ktorý stanovoval, že Nemecké Rakúsko je demokratická republika, ktorá sa nazýva Rakúsko a anšlus Rakúska s Nemeckom je vylúčený. Jedným z najvýznamnejších krokov koalíciej vlády sociálnych demokratov a kresťanských sociálov, bolo podpísanie tajnej dohody s Československom v januári 1920. Počas 20. rokov Rakúsko a ČSR uzavreli množstvo zmlúv v hospodárskej a sociálnej oblasti, ktoré mali za cieľ rozdelenie majetku bývalého Rakúsko-Uhorska a jeho sociálnych záväzkov.

stva. Napriek týmto skutočnostiam, súčasníci, príslušníci česko-slovenskej menšiny v spomienkach hodnotili podmienky života menšiny v rokoch 1920 – 1934 v Rakúsku kladne.

Nezanedbateľnú úlohu v tom zohrávali aj československo-rakúske bilaterálne vzťahy a hospodársky vývoj v oboch štátoch. Rakúsko sa nachádzalo v nevýhodnejšej pozícii partnera, ktorý bol menej akceptovaný na medzinárodnopolitickom fóre, česko-slovenský minister zahraničných vecí Edvard Beneš disponoval pomerne veľkou autoritou v Menšinovej komisii pri Spoločnosti národov v Ženeve. Rakúsko bolo súčasne priamo závislé od pôžičiek, dodávok potravín a uhlia od ČSR. Československá vláda politicky instrumentalizovala túto skutočnosť s cieľom zabezpečiť a zlepšiť menšinové práva pre krajanov.

Po prekonaní prvých problémov a následkov 1. svetovej vojny nastalo pomerne pokojné obdobie, počas ktorého mohla menšina bez väčších prekážok rozvíjať svoj spolkový a politický život. Viedenská krajinská vláda a obecná rada nebránili menšine v budovaní vlastného školstva a v organizovaní verejných veľkých menšinových schôdzí vo viedenskej radnici. Rakúsky sociálny demokrat Otto Glöckl, ktorý bol predsedom viedenskej školskej mestskej rady, presadil novú modernú školskú reformu. Na jej vypracovaní sa podieľali príslušníci menšinovej Česko-slovenskej sociálnodemokratickej strany, ktorá mala svojich zástupcov aj v tomto orgáne. Česko-slovenská menšina mala svojich reprezentantov aj na viedenskom krajinskom sneme, v okresných zastupiteľstvách, v miestnych školských radách. Jej predstavitelia sa tak na rôznych úrovniach podieľali na prijímaní moderného pokrokového sociálneho zákonodarstva vo Viedni. Výsledkom práce obecného zastupiteľstva bolo, že vo Viedni bolo v tom čase postavených 60-tisíc nových moderných a lacných bytov.

V rámci volieb v roku 1919 sa dostal do rakúskeho parlamentu sociálny demokrat František Dvořák, ktorý udržiaval čulé styky s bratislavským robotníckym hnutím. Usporiadal v Bratislave viaceré osvetové prednášky na tému volieb a akým spôsobom voliť. Spolupracoval aj s paneurópskym hnutím, na čele ktorého stál Richard Coudenhove-Kalergi. Vizionár a slobodomurár Richard Coudenhove-Kalergi v diele *Pan-Európa* v mnohom predbehol svoju dobu. Reflektoval v ňom dovtedajší vývoj európskej myšlienky a súčasne komplexne zohľadnil aktuálny zahranično-politický, ako aj hospodársky, inštitucionálny a funkionalistický aspekt európskeho zjednotenia.¹¹

Vzťahy ČSR a Rakúska, ale predovšetkým Bratislavy a Viedne, tak v 20. rokoch upevňovala aj na oboch stranách propagovaná myšlienka Paneurópy. Vychádzala z konštatovania, že 1. svetová vojna ukázala, že spoločný cieľ Európanov – uchovanie

¹¹ Vo vzťahu ku vtedajším projektom predstavoval jeho projekt nový uhol pohľadu na dva základné problémy: problematiku zmieru medzi Nemcami a Francúzmi pokladal za nevyhnutný predpoklad bezpečnosti v Európe, ktorý je určujúci pre politiku rovnováhy v Európe. Ďalším novým prvkom bol aj jeho dôraz na verejnú mienku, ktorá mala tlačiť na vlády jednotlivých štátov, a tým ich nútiť do vzájomnej spolupráce. Kniha vznikla aj ako kritika Spenglerovej úvahy o nezadržateľnom úpadku Európy.

mieru na kontinente – predpokladá nevyhnutnosť zjednotenia európskych národov. V roku 1923, keď Richard Coudenhove-Kalergi publikoval Pan-Európu, žiadna strana ani politický činiteľ nenavrholi vytvorenie zjednotenej Európy ako vyriešenie otázky mieru pre tento kontinent paralyzovaný dlhou a vyčerpávajúcou svetovou vojnou. V mnohonárodnostnej ČSR našla paneurópska myšlienka úrodnú pôdu, podporili ju aj sociálni demokrati. Práve Bratislava bola svojou malou vzdialenosťou od Viedne predurčená na to, že tu v 20. rokoch Coudenhove-Kalergi usporiadal niekoľko prednášok v spolupráci s miestnymi predstaviteľmi sociálno-demokratického hnutia.¹² Paneurópska myšlienka mala v medzivojnovom období pomerne veľký ohlas v mnohých krajinách Európy. Nedokázala si však vybudovať potrebnú bázu pre ďalší rozvoj. Hlavný cieľ – presadiť sa v parlamentoch jednotlivých krajín, sa jej nepodarilo realizovať. Projekt sa neuchytil v širších vrstvách obyvateľstva, nekonštituovalo sa silné paneurópske hnutie. Myšlienka sa presadila len v úzkom kruhu intelektuálov, umelcov a niektorých významných politikov.

Ďalší dôležitý medzník vo vzťahoch sociálnej demokracie vo Viedni a v Bratislave predstavujú roky 1934 – 1938. Pätnásť rok existencie Rakúskej republiky bol poznamenaný tragikou občianskej vojny, ktorá vypukla vo februári 1934. Jej bezprostredné príčiny tkveli v neschopnosti politických predstaviteľov ostro polarizovanej rakúskej spoločnosti konsenzuálne riešiť problémy hospodárskej a s ňou spojenej politickej krízy na začiatku 30. rokov. Dve najsilnejšie proti sebe stojace politické strany – kresťanskí sociáli a sociálni demokrati sa nedokázali dohodnúť v základných otázkach, veľmi dôležitých pre ďalšiu suverénnu existenciu Rakúska. Obe strany po vzniku samostatného rakúskeho štátu síce zostavili koaličnú vládu, ale trvala iba krátky čas. Sociálni demokrati odišli roku 1920 do opozície a dôsledky tohto kroku boli v rakúskych špecifických podmienkach ďalekosiahle pre celú spoločnosť. Ukázalo sa, že nestačí, aby sociálnodemokratická strana dosahovala vo voľbách do parlamentu s menšími výkyvmi stále okolo 40 %. Sociálni demokrati sa do vlády už nedostali a ich vplyv na výkonnú moc sa značne zredukoval. Silné pozície si udržali i naďalej v parlamente, kde dokázali blokovat politiku pravice na čele s kresťanskými sociálmi, ktorí dosahovali vo voľbách približne rovnaké výsledky.

Napriek tomu sa však rakúskemu kancelárovi Engelbertovi Dollfusovi dvoma dekrétmi z 12. a 16. februára 1934 podarilo pod trestom smrti zakázať činnosť sociálnodemokratickej strany. Jej poprední funkcionári boli zatknutí, pokiaľ sa im ešte nepodarilo ujsť do zahraničia. Vykonalo sa dovedna 11 popráv, 6 povstalcov bolo odsúdených na doživotie a 1 189 spolu na 1 339 rokov ťažkého žalára. Slobodné odbory (Freien Gewerkschaften) boli rozpustené a ich majetok zhabaný. Podobný osud stihol aj hospodárske organizácie strany: Arbeiterbank, nakladateľstvo Vorwärts, všetky kultúrne zariadenia a viac než 3 000 spolkov, vrátane chovateľov kanárikov. Temer polovi-

¹² POLÁČKOVÁ, Z.: *Počiatky paneurópskeho hnutia a Slovensko (The Beginnings of the Pan-European Movement and Slovakia)*. In: *Medzinárodné otázky*, 1994, nr. 3, s. 3-39.

ca rakúskeho obyvateľstva, členov a sympatizantov sociálnodemokratickej strany bola vylúčená z politického a spolkového života.¹³

Popredným predstaviteľom sociálno-demokratického hnutia Ottovi Bauerovi a Juliusovi Deutschovi sa podarilo utiecť z Viedne za pomoci sociálnych demokratov z Bratislavy. Útek Bauera cez hranice zorganizoval sudetonemecký sociálny demokrat Ernst Paul na pas Emila Franzela. Vo veci sa angažoval aj Zdeněk Fierlinger, vtedy veľvyslanec ČSR v Rakúsku, ktorý zdôrazňoval Bauerovu dôležitosť pre medzinárodné sociálnodemokratické hnutie.¹⁴ Cesta cez hranice bola dramatická. Bauer sa zdržal niekoľko dní v Bratislave, kde načrtnol analýzu udalostí v Rakúsku. Práca vyšla pod názvom *Povstání rakouských dělníků. Příčiny a účinky* (Praha 1934). Vydala ju nemecká sociálna demokracia v ČSR na vlastné náklady. V Bratislave vo vydavateľstve Prager vyšla v roku 1936 aj ďalšia dôležitá publikácia Otta Bauera *Zwischen zwei Weltkriegen?*, v ktorej analyzoval podstatu fašizmu v Rakúsku a porovnával ho s talianskym. Je známe, že cez Bratislavu ešte pred rokom 1934 prechádzali zbrane a letáky pre rakúsku sociálnu demokraciu a jej paramilitaristické jednotky Schutzbund. Je zaujímavé, že boli pašované v rakvách na ťažných lodiach po Dunaji ako neutrálnej rieke. Rakúski utečenci opúšťali Rakúsko za veľmi dramatických okolností. Dá sa to dokumentovať z výpovedí svedkov – účastníkov občianskej vojny, ktorých hlavnou trasou úteku z Viedne bola zelená hranica medzi Hainburgom a Bratislavou: „Z utečencov, ktorí k nám prichádzali, bola už väčšina dopredu ohlásená. Potom sme ich v noci viedli cez hranice. Najhoršie to bolo ešte v zime, vo februári. Bolo vidno stopy v snehu, preto sme museli robiť neustále okľuky, zametať za sebou stopy. Zdraví niesli ranených na pleciach. Transport odpredu aj odzadu chránili ozbrojení Schutzbundleri.¹⁵ Raz prišiel autobus s dvadsiatimi až tridsiatimi deťmi. Bolo to na jar. Tráva už bola vysoká a zmočila deťom nohy. Mnohé z tých menších plakali a chceli matky. Pre väčšie to bolo dobrodružstvo a smiali sa. Necháпали vážnosť situácie.“ V Československu po prekročení hraníc neboli väčšinou žiadne ťažkosti s utečencami z Rakúska. Niektorí boli ubytovaní v rodinách. Väčšina utečencov bola po ohlásení odvedená do zberných táborov. Na Slovensku vznikli tri tábory: v Žiline, v Trnave a v Bratislave.¹⁶

¹³ POLÁČKOVÁ, Z.: *Rakúsko v roku 1945*. In: Prvé povojnové voľby v strednej Európe. Bratislava 1998, s. 98-115.

¹⁴ Ibidem, s. 110.

¹⁵ Paramilitaristické jednotky sociálnodemokratickej strany v Rakúsku.

¹⁶ POLÁČKOVÁ, Z.: *Returning to Europe: Central Europe between Internationalization and Institutionalization*. In: Katzenstein, P.(ed): *Tamed Power. Germany in Europe*. Cornell University Press. Ithaca and London 1998, s. 195-251. Rýchly útek spôsobil, že väčšina emigrantov si bola schopná preniesť cez hranice do Československa len malú časť svojho osobného majetku. Preto boli od začiatku odkázaní na podporu a pomoc exilových zastúpení a oboch sociálnodemokratických strán v ČSR, tak československej, ako i nemeckej sociálnej demokracie. Nemecká strana vydala už veľkú časť svojich prostriedkov na utečencov z hitlerovského Nemecka. Preto bolo potrebné zainteresovať do pomocnej akcie československú sociálnu demokraciu. Nemecká a československá sociálna demokracia sa napokon dohodli na tom, že československí sociálni demokrati budú hrať 2/3 nákladov a nemeckí 1/3. Nemecká sociálna demokracia vyzbierala 207 100 Kč pre emi-

Februárové udalosti z roku 1934 v Rakúsku vyvolali silnú mediálnu reakciu na území ČSR. Tlač okamžite informovala o situácii v Rakúsku. Bratislavské noviny *Pressburger Zeitung* písali a analyzovali podrobne a denne dianie vo Viedni. Dňa 15. februára 1934 referovali o veľkej razii v Bratislave, počas ktorej policajné orgány prehľadávali súkromné byty sociálnodemokratických a komunistických funkcionárov a hľadali utečencov z Rakúska. Noviny prirovnávali záujem, ktorý venovali Bratislavčania v tom čase udalostiam v Rakúsku, záujmu, s akým boli sledované udalosti 1. svetovej vojny. Intenzita telefonických rozhovorov medzi Viedňou a Bratislavou sa zvýšila desaťnásobne. *Pressburger Zeitung* priniesli aj na druhý deň, 16. februára 1934, detailný článok o pobyte Juliusa Deutscha v Bratislave, v hoteli Savoy¹⁷, kde mal prenajatú jednoposteľovú izbu na piatom poschodí. Podľa správy v novinách ju však zavčas rána opustil a odcestoval do Brna. Deutschovi sa vraj podarilo prejsť hranice v šatách chudobnej sedliacky. Bratislavský večerník spomenul aj veľké problémy, na ktoré rakúska vláda narážala vo veci konfiškácie tlačiarne bývalého sociálnodemokratického spolku *Vorwärts* vo Viedni. Budova bola zaťažená zahraničnými hypotékami a jej zhabanie novým Dollfusovým režimom sa tým pádom znemožnilo. V bratislavskej dennej tlači v tom čase frekventovala aj informácia o tom, že doterajšie vyšetrovanie vo vedení sociálnodemokratickej *Arbeiterbank* ukazuje, že do cudziny bolo prevedených asi 4,8 milióna šilingov odborových peňazí. Realizovalo sa to takým spôsobom, že v zahraničných bankách sa otvárali účty dotované sociálnodemokratickými funkcionármi, ktorých vysielali do cudziny a vybavovali akreditívami *Arbeiterbank*.¹⁸

Bratislava teda pocítila ako jedno z prvých miest v ČSR reálne dôsledky občianskej vojny v Rakúsku. Prechádzal cez ňu prúd utečencov, z ktorých najväčší počet našiel svoj prechodný azyl v Československu. Rakúski sociálni demokrati si vedome zvolili ČSR za centrum ľavicovej emigrácie. Pri tomto rozhodnutí zohľadnili niekoľko činiteľov. Boli nimi predovšetkým dlhotrvajúce vzťahy s nemeckou a československou sociálnou demokraciou, ktoré mali pôvod ešte v rakúsko-uhorskej monarchii, demokratické zriadenie a blízka vzdialenosť od Viedne, ktorá zabezpečovala stály styk so socialistickým hnutím vo vlasti.

Demokratické Československo bolo pre emigrantov ako azylová krajina veľmi výhodné aj z hľadiska platnej liberálnej azylovej legislatívy. V ČSR sa politická reprezentácia rakúskej emigrácie zdržiavala až do roku 1938, do anšlusu Rakúska s Treťou ríšou a do podpísania Mníchovskej dohody. Rakúski emigranti si za svoje centrum síce zvolili Brno, ale z Bratislavy do Viedne sa neprestávali pašovať letáky a zbrane pre ilegálnych *revolučných socialistov* vo Viedni.

grantov. Bolo nemožné ubytovať všetkých emigrantov na súkromí. Na celom území ČSR preto vznikali tábory pre utečencov.

¹⁷ Dnes je to hotel Radisson na Hviezdoslavovom námestí.

¹⁸ Pozri bližšie POLÁČKOVÁ, Z.: Príchod utečencov z Rakúska do Československa v roku 1934 (The Arrival of Refugees from Austria in Czechoslovakia in 1934). In: *Historický časopis*, 40, 1993, č. 5, s. 585-598.

Rozpad mnohonárodnostnej monarchie, vznik následníckych štátov, znamenal vznik novej štruktúry bilaterálnych vzťahov na jej bývalom území. Vzťahy medzi jednotlivými štátmi boli zaťažené pocitmi vzájomných krívd, nostalgie a revanšizmu, a, samozrejme, v neposlednej miere aj ekonomickými problémami. V tomto kontexte udržanie kontinuity dobrých vzťahov medzi sociálnodemokratickými stranami v ČSR a v Rakúsku, a teda aj spoločná politická minulosť v monarchii, mali určujúci význam a boli dôležitou podmienkou dobrého fungovania československo-rakúskych vzťahov v 20. a 30. rokoch dvadsiateho storočia. Zásľuhu na tom mali aj ich stranícki lídri, ktorí tieto kontakty v rámci sociálnodemokratických strán udržiavali ešte za čias existencie monarchie. Dobré vzájomné vzťahy sociálnej demokracie sa tak nepochybne stali jedným z určujúcich činiteľov formovania vyhovujúcich vzťahov medzi následníckymi štátmi Rakúskom a Československom v 20. storočí. Poskytnutie azylu vedúcim predstaviteľom rakúskej sociálnej demokracie a intelektuálnych elít v Bratislave po vypuknutí občianskej vojny v Rakúsku vo februári 1934 bolo preto prirodzeným gestom a vyjadrením priateľskej pomoci. Pevné kontakty medzi Bratislavou a Viedňou na báze spolupráce všetkých troch národov slovenského, rakúskeho a českého v sociálnodemokratickom hnutí prispeli ku vzniku a etablovaniu sa demokratických tradícií a pocitu spolupatričnosti v ich historickom vedomí.

Zhrnutie

Vývoj sociálno-demokratického hnutia v Rakúsko-Uhorsku a neskôr v následníckych štátoch v Československu a Rakúsku bol dôležitou súčasťou a sprievodným javom rozvoja demokracie, občianskych slobôd a postupného formovania sa politického systému. Multikultúrna Bratislava bola v tom čase malým veľkomestom, ktoré udržiavalo čulé politické a kultúrne styky so susednou Viedňou. Autorka sa v príspevku sústredila na konkrétnu spoluprácu v rámci sociálnodemokratického hnutia v monarchii pred rokom 1918 a v 20. a 30. rokoch: pred a po vypuknutí občianskej vojny vo februári 1934 v Rakúsku. Viedeň a Bratislava ako centrá spoločenského rozvoja boli určujúce pre dynamiku a smerovanie tejto spolupráce. Rozpad mnohonárodnostnej monarchie, vznik následníckych štátov, znamenal vznik novej štruktúry bilaterálnych vzťahov na jej bývalom území. Vzťahy medzi jednotlivými štátmi boli zaťažené pocitmi vzájomných krívd, nostalgie a revanšizmu, a, samozrejme, v neposlednej miere aj ekonomickými problémami. V tomto kontexte udržanie kontinuity dobrých vzťahov medzi sociálnodemokratickými stranami v ČSR a v Rakúsku, a teda aj spoločná politická minulosť v monarchii, mali určujúci význam a boli dôležitou podmienkou dobrého fungovania československo-rakúskych vzťahov aj po roku 1918. Pevné kontakty medzi Bratislavou a Viedňou na báze spolupráce všetkých troch národov slovenského, rakúskeho a českého v sociálnodemokratickom hnutí nepochybne prispeli ku vzniku a etablovaniu sa demokratických tradícií a pocitu spolupatričnosti v ich historickom vedomí.

Zuzana POLÁČKOVÁ

PÔŽIČKA NA HOSPODÁRSKU obrodu Slovenska v roku 1939

Problematike pôžičky na hospodársku obrodu Slovenska v roku 1939 sa už v slovenskej historiografii venoval M. Macko, ten si však všímaj propagandistickú kampaň, ktorá upisovanie dlhopisov pôžičky sprevádzala.¹ Z ekonomického hľadiska bolo cieľom pôžičky kryť schodok rozpočtu a prispieť k hospodárskemu pozdvihnutiu Slovenska.² Na druhej strane podobné zbierky na podporu nového štátu boli pre režim od začiatku typické (možno spomenúť napr. zbierku na zlatý poklad, tzv. zimnú pomoc atď.) Pre vládnucu garnitúru totiž boli tiež prostriedkom ako demonštrovať všeobecnú podporu novému režimu z pohľadu širokej verejnosti. Z hľadiska dobovej propagandy mali byť dôkazom všeobecného nadšenia más a ich plného stotožnenia sa s vlastným štátom. Aby si vláda dopredu zaistila úspech takýchto akcií, využívala pri tom rôzne typy nátlaku. Umožnili jej to zmeny v charaktere režimu a všeobecný rozklad demokracie nahrádzanej mocenskými praktikami vládnutia.

Vypísanie pôžičky hospodárskej obrody Slovenskej krajiny vláda oznámila 23. februára 1939, teda ešte v období autonómie.³ Už 25. februára boli prostredníctvom ministerstva financií zaktivizované okresné úrady, ako i všetci obecní a obvodní notári, ktorých úlohou bolo zabezpečiť čo najväčšiu účasť na propagácii pôžičky vo svojich obvodoch.⁴ Výslovne boli pritom upozornení, že celková výška úpisov bude súčasne dôkazom vlasteneckej obetavosti všetkého občianstva. V tomto čase sa zaktivizoval tiež Úrad propagandy. Význam a zmysel pôžičky vysvetľoval jeho šéf Alexander Mach: „*Vláda vypísala pôžičku. Kto chce, aby slovenský národ žil slobodne so svojich síl, v priateľstve so susedmi a v rodine ostatných národov, ako samostatný suverénny pán vo svojom vlastnom dome, ten nech sa zapne všetkým čo má, všetkými svojimi silami, svojím grošom, svojimi schopnosťami a svojou prácou do budovania slovenského štátu. Ešte nikdy nedali groš do kasy tak bezpečne a na tak veľký úrok, ako ho môžete dať dnes...Dáte ho do najbezpečnejšej*

¹ MACKO, M.: Pôžička hospodárskej obrody Slovenska ako prostriedok prerožimnej mobilizácie obyvateľstva. In: *Slovensko medzi 14. marcom 1939 a salzburskými rokovaniami. Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov VI.* Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešovensis. In: Historický zborník 9, 2007, s. 55-66.

² Tenže, s. 56.

³ Úradné noviny, 1. 3. 1939, č. 12.

⁴ Štátny archív (ŠA), Bytča – pobočka Martin, f. Okresný úrad (OÚ) Martin, 4928/39 adm., obežník ministerstva financií z 25. 2. 1939.

*kasy, do srdca národa, a vráti sa vám nielen celý s úrokmi, ale aj s blahobytom, radostným životom a láskou našich detí v slobodnom slovenskom štáte.*⁵ Cieľom podobných článkov aj v ďalšom období bolo presvedčiť občanov, že od pôžičky závisí osud hospodárstva Slovenskej krajiny, že prispieť je povinnosťou každého statočného Slováka. Pri tejto príležitosti sa zdôrazňovalo, že pôžička musí byť dôkazom uvedomelosti slovenskej spoločnosti, kde každý jednotlivec uprednostňuje blaho národa, pred vlastným osobným úžitkom. Podobne hovoril 27. februára v slovenskom rozhlase aj minister dopravy a verejných prác Ferdinand Ďurčanský: „...Kto sa chce nazývať Slovákom, kto sa chce pýšiť svojim národovectvom, má tú príležitosť svoje slová potvrdiť činmi. Má tú možnosť dokázať svoje presvedčenie...svoj nacionalizmus... Viem, že nebude Slováka, ktorý by sklamal. Viem, že práve tak ako v decembri každý pokladal za zradu spáchanú na národe, nedostavenie sa k volebnej urne, tak iste za zradcu by bol pokladaný každý, kto by v tejto chvíli pôžičkou neukázal dôveru k národu a jeho budovaniu.“⁶ Ďurčanského slová už možno chápať ako jasnú výstrahu pre všetkých, ktorí by snáď pôžičku chceli sabotovať.

O význame pôžičky v rozhlase hovoril aj samotný predseda autonómnej vlády Jozef Tiso, čo svedčí o tom, aký význam sa tejto akcii pripisoval. Jedným z dôvodov jej vypísania bola podľa neho zlá hospodárska situácia krajiny. Toto konštatovanie v súlade ľudáckou rétorikou spojil s kritikou bývalého režimu: „A slovenská komora je prázdna! Vyprázdnil ju 20 ročný centralistický režim, ktorý všetok kapitál odnášal zo Slovenska a hromadil v Prahe. Tiso vyjadril svoje presvedčenie, že vláda sa v otázke pôžičky stretne s porozumením širokej verejnosti. Veľký význam prikladal tiež jej významu z hľadiska propagandy. Pôžičku pritom označil za „prvú skúšku štátotvornosti slovenského národa.“⁷

Kampaň okolo pôžičky sa vystupňovala po 10. marci 1939, keď sa začala 22-dňová upisovacia lehota pôžičky. Tá bola neskôr predĺžená do 30. júna 1939. Boli vydané dlhopisy s 3, 5% a 4, 5%-ným úrokom, ktoré mali byť umorované každoročným zlosovaním v rokoch 1944 – 1963.⁸ Denník *Slovák* pôžičku podporil mobilizujúcim heslom „Voláme národ do frontu.“ Pateticky pritom prízvukoval: „Staviame sa do frontu, jeden popri druhom. Ideme vybojovať veľký zápas sami v sebe a za seba. Všetci tam musíme byť, nik nesmie zostať za pecou. Národ nás všetkých volá...“ Nezaobišiel sa, samozrejme, ani bez vyhrážky: „Nájde sa niekto, kto by nechcel byť zúčastnený na tomto krásnom diele obrody Slovenska? Je možno, aby dobrý Slováka nedal všetko v prospech zdarného završenia základného diela slovenského obrodovania? Niet takých a nebude takých medzi nami!“⁹ Z pohľadu režimu význam pôžičky ešte stúpol po vyhlásení samostatnosti 14. marca 1939. Jej úspech totiž mal byť definitívnym dôkazom, že slovenský národ stojí za vlastným

⁵ Slovenská pravda, 26. 2. 1939, Slovenský štát, to je sloboda a večný život slovenského národa.

⁶ Slováka, 28. 2. 1939, s. 3, Upísaním pôžičky nerobíte nijakú láskavosť vláde!

⁷ Slováka, 2. 3. 1939, s. 1, Prvá skúška štátotvornosti slovenského národa.

⁸ Aby sa pôžička zatraktívnila, bola vyhlásená daňová amnestia pre nezdanený zatajený kapitál, ak sa následne investoval do dlhopisov pôžičky. Podniky mali možnosť odpisov z nákladov na investície. Úroky z dlhopisov boli oslobodené od zrážok a daní. MACKO, ref. 1, s. 57.

⁹ Slováka, 10. 3. 1939, s. 1, Voláme národ do frontu.

štátom a jeho predstaviteľmi. O výsledku pôžičky pritom dobová propaganda ani na chvíľu nezapochoybovala.

Realita však zďaleka zaostávala za očakávaním. Konštatuje sa to už v obežníku Prezídia ministerstva vnútra zo 16. mája 1939, podľa ktorého „pri skúmaní upisovania pôžičky na obrodu Slovenska bolo zistené, že v niektorých krajoch bolo na túto pôžičku značené nesporné málo“.¹⁰ Svedčia o tom aj hlásenia z jednotlivých okresných úradov, v ktorých sa hodnotil výsledok upisovacej akcie. S najmenším záujmom sa pôžička podľa nich stretla u evanjelikov, Židov, Čechov, ako i prívržencov bývalých centralistických strán. Režim pritom práve od nich, paradoxne, očakával najväčšie úpisy. Napriek tomu, že nový štát ich od začiatku viac či menej diskriminoval. Tieto skupiny obyvateľstva totiž ľudáci obviňovali, že za prvej republiky boli všeobecne uprednostňované. Svoju povinnosť si však podľa hlásení s uspokojením nesplnili ani predstavitelia a členovia Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSLŠ), za očakávaním zaostali najmä podnikatelia. Pod počiatočný neúspech pôžičky sa podpísali tiež technické problémy. Napríklad jednotlivé kompetentné orgány nemali jasno v tom, akým spôsobom je možné pôžičku upisovať. Na výsledok celej akcie mali vplyv tiež neustálené pomery v období krátko po 14. marci. V dôsledku uvedených skutočností sa celá akcia oneskorila. Prezídium ministerstva financií sa už 12. mája sťažovalo, že niektoré likvidatúry osobných plátov Poštovej sporiteľni stále nedodali prihlášky k upisovaniu pôžičky v splátkovej akcii štátnych zamestnancov. Tým totiž mala byť pôžička strhávaná v pravidelných mesačných intervaloch priamo z platu. Stala sa teda de facto povinnou. K tomu malo dôjsť na základe výnosu z 25. marca, pričom prihlášky mali byť odovzdané do 30. apríla. Konečný termín preto musel byť posunutý na 15. mája.¹¹ Štátnym zamestnancom bolo „odporučené“ upísať sumu rovnajúcu sa aspoň jednomesačnému čistému platu.¹² Niektoré úpisy štátnych zamestnancov však podľa kompetentných miest zaostávali za ich reálnymi možnosťami. V takomto prípade bolo príslušnej inštitúcii „odporučené“ vypísať druhú časť pôžičky. Toto bol aj prípad zamestnancov Štátnej stavebnej a krajinskej správy, ktorí museli podľa nariadenia Krajinského úradu z 11. mája upísať druhú časť pôžičky aspoň do výšky jednomesačného čistého platu.¹³ V tomto nariadení sa výslovne píše: „Nech niето jedného zamestnanca – Slováka, ktorý by sa tejto mravnej zaviazanosti bez náležitých a zreteľa hodných dôvodov vyhol.“ Okrem toho 1. máj 1939 bol vyhlásený za pracovný deň a mzda bola na základe žiadosti vláde lojálnych odborov, ale aj „ochote“ štátnych zamestnancov, venovaná na pôžičku.¹⁴ Ďalším spôsobom ako navýšiť celkovú sumu upísanej pôžičky bolo prevádzanie finančných depozitov z rôznych fondov v správe štátnych orgánov na jej dlhopisy.¹⁵

¹⁰ Slovenský národný archív Bratislava (SNA), f. Ministerstvo vnútra (MV), šk. 9, 3 466/39.

¹¹ SNA, f. MV, šk. 9, 4407/39.

¹² MACKO, ref. 1, s. 63.

¹³ ŠA Bytča – pobočka Martin, f. OÚ Martin, 7 341/39 adm.

¹⁴ MACKO, ref. 1, s. 64.

¹⁵ Tenže, s. 64.

Ak vláda napriek tomu chcela zlepšiť celkové výsledky pôžičky, musela pristúpiť k nátlakovým prostriedkom aj v súkromnom sektore. Už 16. mája preto vyšiel výnos Prezídia ministerstva vnútra, podľa ktorého mali všetci okresní náčelníci vytvoriť komisie na propagáciu pôžičky, do ktorých mali byť pod ich vedením pribratí hospodárski odborníci. Chýbať nesmeli ani zástupcovia okresnej organizácie HSLS a okresného veliteľstva HG. Prvoradou úlohou týchto komisií bolo zistiť, aké sumy na pôžičky značili všetci zámožnejší občania. Zoznamy aj s príslušnou čiastkou im malo zabezpečiť ministerstvo financií. Osoby u ktorých by komisia zistila, že ich úpis nie je dostatočný, mali byť „taktným spôsobom“ upozornené, aby značili viac. V súvislosti s prípravou tejto akcie je veľmi zaujímavý najmä obežník ministerstva financií zo 14. júna, ktorého znenie je dôkazom toho, aký význam mal výsledok pôžičky z hľadiska ľudáckej propagandy: „...Slovenský štát má možnosť opatriť si úver za výhodnejších podmienok, ako sú stanovené pri pôžičke hospodárskej obrody, a z toho ohľadu nebolo by dôvodu pre použitie dožiadaného spôsobu na zvýšenie doteraz upísanej sumy. Dôvodom preto je snaha dokumentovať pred cudzinou hospodársku zdatnosť nového štátu aj týmto spôsobom a občanstvom dať vieru v svoj hospodársky silný a na dobrých základoch založený štát.“¹⁶

Treba povedať, že režim už disponoval rôznymi nátlakovými prostriedkami, ktoré mohol využiť aj v prípade mimovládnej sféry. Najhrubším zásahom do nedotknuteľnosti súkromného vlastníctva boli vládne nariadenia, ktoré umožňovali likvidáciu tej ktorej živnosti. Tieto nariadenia boli využívané najmä v súvislosti s riešením židovskej, ale tiež českej otázky, minimálne tiež v boji proti skutočným alebo potencionálnym odporcom.¹⁷ Podobný charakter mali nariadenia umožňujúce zhabanie majetku. Ako príklad možno uviesť vládne nariadenie č. 73/39 Sl. z. z 24. apríla 1939 o politických zbohatlíkoch, ktoré súviselo s myšlienkou revízie 1. pozemkovej reformy.¹⁸ Vychádzali tiež nariadenia o dozore a vnútenej správe.¹⁹ Vyššou formou bola zmena vo vedení podnikov a inštitúcií. Na príkaz vlády sa už začiatkom leta 1939 konali mimoriadne valné zhromaždenia v obchodných, družstevných a priemyselných podnikov, súčasťou ktorých mala byť aj voľba nových dozorných a správnych rád. Tá prebiehala pod dohľadom a v intenciách záujmov vlády.²⁰ Spomenúť treba tiež centralizačné nariadenia vo finančnom sektore, ako aj v poľnohospodárstve.²¹

Činnosť komisií mala skončiť najneskôr do 15. júna, dokedy mala byť Prezidiu MV zaslaná správa o ich činnosti.²² Práca komisií sa však aj tu vo viacerých prípadoch one-

¹⁶ ŠA Nitra – pobočka Bojnice, f. OÚ Prievidza, šk. 56, 447/39 prez.

¹⁷ Zaradiť sem možno už vládne nariadenie č. 40/39 Sl. z. o mimoriadnych zásahoch do oprávnenia hostinských a výčapníckych živností z 30. 3. 1939, ako i vládne nariadenie o revízii živnostenských oprávnení č. 169/39 Sl. z. z 11. 7. 1939.¹⁸

¹⁹ Slovenský zákonník 1939, vládne nariadenie 73/39 Sl. z.

²⁰ Slovenský zákonník 1939, vládne nariadenie 19/39 Sl. z., vládne nariadenie 137/39 Sl. z.; Slovenský zákonník 1939, vládne nariadenie 30 Sl. z.

²¹ Slovák, 7. 7. 1939, s. 9, Výmena osôb v hospodárstve; SNA, f. F. Houdek, šk. 23, s. 460-462.

²² Pozri napríklad Slovenský zákonník 1939, vládne nariadenie 111/39 Sl. z.; Slovenský zákonník 1939, vládne nariadenie 85/39 Sl. z.; Slovenský zákonník 1939, vládne nariadenie 140/39 Sl. z a ďalšie.

skorila. Treba dodať, že okrem okresných komisií boli vytvorené tiež komisie miestne. Nové inštrukcie dostali tiež obecní a obvodní notári²³, ako i okresné a miestne organizácie HG.²⁴ Aj oni boli vyzvaní, aby postupovali taktne, aby „*nedošlo k nemiestnemu kritickému zásahu*“. Zvlášť opatrne sa malo postupovať v prípade cudzincov „*u ktorých v zásade nech sa nezakročí, keď je tá obava, že by to mohli použiť za prípadnú protištátnu agitáciu*“. Toto upozornenie bolo pravdepodobne reakciou na sťažnosť talianskeho konzula adresovanú ministerstvu zahraničných vecí, na neprimeraný postup príslušníkov Hlinkovej gardy (HG) pri vymáhaní pôžičky od talianskej občianky grófkky M. Sizzo.²⁵ Naopak, energickejší zásah bol na mieste u rôznych koncesionárov, zbohatlíkov, Židov, Čechov, „*ktorí užívajú zvláštnu výhodu štátne, resp. svoj majetok získali na úkor svojich spoluobčanov*“.²⁶ Okresní a miestni velitelia HG si dokonca mali pozvať vedúcich činiteľov židovských náboženských obcí a upozorniť ich, že podľa doterajšieho výsledku upisovania pôžičky, najmä Židia a politickí zbohatlíci sa zachovali „*krajne nepriateľsky proti štátu*“.²⁷ Osoby, ktorých sa to týkalo, sa mali výslovne upozorniť, že podľa toho, ako sa oni zachovávajú voči svojmu štátu teraz, podľa toho sa s nimi bude zaobchádzať v budúcnosti.²⁸

Využívali sa však aj iné nátlakové metódy. S vlastnou iniciatívou prišli zástupcovia mesta Trenčín, ktorí už v máji 1939 zverejnili svoju snahu vydať v súvislosti s vyhlásením pôžičky knihu ako „*historickú pamiatku*“, ktorá by bola dôkazom toho, kto a ako pomáhal Slovenskému štátu pri jeho budovaní. Denník *Slovák* v tejto súvislosti pochvalne napísal: „*Niekoľko zbohatlíkov-centralistov ešte i dnes robí ťažkosti a Slovenský štát dotiaľ nebude mať od nich pokoja, dokiaľ sa nepôjde na nich tými prostriedkami, akými oni utláčali autonomistov. Nech mesto Trenčín teda zveční štatisticky ako išli na pomoc Trenčania svojmu štátu a či sa osvedčili zaň primeraným úpisom pôžičke národnej obrody.*“²⁹

Na základe hlásení jednotlivých komisií možno konštatovať, že ich činnosť bola vo väčšine prípadov úspešná a celkový úpis na pôžičku sa výrazne zvýšil. Ani nová kampaň však neprinesla úplné uspokojenie. Príčinou boli podľa oficiálnych hlásení opäť Židia, evanjelici, či politickí zbohatlíci. Napríklad Okresný úrad v Bardejove vo svojej

²³ SNA, f. MV, šk. 9, 3 466/39.

²⁴ ŠA Nitra – pobočka Bojnice, f. OÚ Prievidza, šk. 56, 691 prez, obežník Okresného úradu z 8. 6. 1939.

²⁵ SNA, f. 604, 604-66-2, rozkaz Hlavného veliteľstva Hlinkovej gardy (HV HG) z 21. 6. 1939.

²⁶ SNA, f. MV, šk. 9, 3 466/39.

²⁷ ŠA Nitra – pobočka Bojnice, šk. 56, 691 prez, obežník Okresného úradu z 8. 6. 1939.

²⁸ SNA, f. 604, 604-66-2, rozkaz HV HG z 21. 6. 1939

²⁹ Napríklad velitelia HG boli upozornení, že „*Hlavné veliteľstvo HG postará sa o to, aby sa tak zaobchádzalo s jednotlivými boháčmi, ako sa oni zachovávajú pri tejto príležitosti voči štátu.*“ SNA, f. 604, 604-66-2, rozkaz HV HG z 21. 6. 1939. Podobné inštrukcie rozdali tiež okresné úrady: „*Nikto neni nútený, aby sa choval vďačne voči štátu, ktorý mu poskytol ochranu a domov, ale sa zapamätajú nevďačníci a podľa toho sa bude s nimi jednať. Ľudia, ktorí nemajú pochopenie pre štát, si nezaslúžia iné, len aby si ich národ nevsímal.*“ ŠA Nitra – pobočka Bojnice, f. OÚ Prievidza, šk. 56, 691 prez, obežník Okresného úradu z 8. 6. 1939.

správe o činnosti komisie napísal, „že mnohí bohatí židia upísali len veľmi málo, proti týmto nášmu štátu nepriateľským židom bude zakročené so všetkou prísnosťou“. Podobne sa vyjadrili tiež Okresné úrady v Trstenej, Levoči, Novom Meste nad Váhom, B. Bystrici, Spišskej novej Vsi. Sťažnosti na evanjelikov som zaznamenal z okresov Zvolen, Spišská Nová Ves, Lovinobaňa.³⁰ Ako som už naznačil, je otázne, či možno podobné hlásenia chápať doslovne, a do akej miery sa v nich odrážala len snaha hľadať obetného baránka za neúspech celej akcie. Zaujímavé v tejto súvislosti je zistenie M. Macka, kde na príklade okresu Banská Štiavnica vyvrátil tvrdenie, že Židia sabotovali upisovacia akciu.³¹ Na druhej strane najmä z pohľadu Židov, ak berieme do úvahy ich prehlbujúcu sa diskrimináciu zo strany štátu, museli podobné hlásenia pôsobiť miestami až tragikomicky.

Paralelne sa na prelome apríla a mája vystupňovala tiež propaganda. Význam pôžičky sa mal prezentovať v regionálnej tlači, miestnom rozhlase, na prednáškach organizovaných HG a HSLS. Pritom o problémoch, ktoré upisovacia akciu sprevádzali, ľudácke médiá až dokonca mlčali. Naopak, každodennou úlohou propagandy bolo navodiť dojem, že celý národ oduševnene upisuje aj to „posledné“, čo má. Ako som už spomínal, denníky v tejto súvislosti uverejňovali aj zoznamy jednotlivých prispievateľov.³²

Výsledky pôžičky zverejnené 20. júla denník *Slovák* označil za „úspech národa a vlády“. Oficiálne zverejnená suma sa vyšplhala do výšky 358. 538. 630 Ks. Podľa údajov, ktorými disponovalo ministerstvo financií, však bola celková výška úpisov nižšia – 301 538 600 Ks.³³ Upisovacia akciu pritom *Slovák* otvorene prirovnal k hlasovaniu „o nový plebiscit, ktorý sa mal vysloviť, či Slovensko je za touto politickou líniou alebo nie“. Otvorene pritom priznal skutočný zmysel pôžičky z pohľadu režimu: „Keby pôžička nebola sa skončila tak úspešne, boli by práve nepriatelia slovenského národa dokazovali nielen že Slovensko nie je schopné samostatného hospodárskeho života, ale že nesúhlasí s politikou terajších vládnych činiteľov.“³⁴ Vyhlásenie výsledkov propaganda využila tiež na ostrý verbálny útok voči Židom, keď napísala: „...musíme zdôrazniť, že Židia na celej čiare úspech pôžičky bojkotovali, ich účasť bola hanebná. Podľa toho aj zariadime ďalšiu očistu“.³⁵

Treba povedať, že nátlakové prostriedky pri podobných akciách neboli ničím výnimočným. Ako príklad uvediem ešte vytvorenie „Fondu pre vybudovanie nového Slovenska“, ktorý vznikol z iniciatívy samotného predsedu vlády J. Tisu. Prostriedky na tento fond mali mať podobu dobrovoľných darov. Že tomu nebolo vždy tak, dokazuje napríklad výzva predsedu vlády J. Tisu, adresovaná riaditeľstvám priemyselných podnikov, bánk a závodov na Slovensku o príspevanie na tento fond, a to tým spôsobom, že by boli vláde dané k dispozícii honoráre vyplácané členom ich správnych a dozorných rád. Ako mohol dopadnúť každý, kto sa s takýmto návrhom nestotožnil, možno dokumen-

³⁰ *Slovák*, 5. 5. 1939, s. 4, Kto upísal pôžičku obrody Slovenska.

³¹ SNA, f. MV, šk. 9, 3 466/39.

³² MACKO, ref. 1, s. 65-66.

³³ K propagande ktorá sprevádzala upisovanie pôžičky pozri MACKO, ref. 1, s. 55-63.

³⁴ Tenže, s. 65.

³⁵ *Slovák*, 21. 7. 1939, s. 1, Úspech národa a vlády.

tovať na príklade účastinnej spoločnosti Slovenská Grafia. Tá svojím listom z 2. mája 1939 predsedníctvu vlády oznámila, že svojej odmeny je ochotný sa vzdať len jeden člen správnej rady. Predsedníctvo vlády na to zareagovalo obežníkom z 25. mája 1939, v ktorom o celom prípade informoval jednotlivé ministerstvá. Tým dalo na uváženie, či má byť tento podnik „nachádzajúci sa úplne vo vlekú neslovenského kapitálu na Slovensku, ktorý sa zachoval tak pasívne voči eminentným potrebám Slovenska i v budúcnosti podporovaný štátnymi objednávkami“.³⁶ Na postoj jeho vedenia mali byť upozornené aj všetky podriadené úrady. Aj vďaka takýmto prostriedkom vystúpili dary na fond už v prvej polovici augusta 1939 do výšky 2. 220. 743 Ks.³⁷

Treba povedať, že nie všetky takéto akcie boli organizované centrálné, za pomoci štátnych orgánov. Niektoré zbierky, či podporné akcie, sa organizovali na miestnej, či regionálnej úrovni a mali parciálny charakter. Aj tu však nachádzame podobné heslá, kategorizovanie občanov na dobrých a zlých Slovákov, ako i rôzne nátlakové akcie namierené najmä proti Židom a Čechom. Napríklad okresný náčelník v Bardejove vyzval už 18. marca zámožnejších Židov v meste, aby prispeli na stavbu „Kultúrneho domu“ sumou 3 milióny korún. Podľa hlásenia Prezídia Policajného riaditeľstva v Prešove Židia tejto žiadosti vyhovel, aby si takýmto spôsobom získali priazeň vedúcich osobností mesta a okresu.³⁸ Na niektorých miestach prerastali takéto aktivity do svojvoľných násilných akcií a okradania obyvateľstva zo strany Hlinkovej gardy.

Výrečné je v tejto súvislosti hlásenie vládneho dôverníka v drevo dorábajúcej úč. spol. Ofa v Žiline: „Podnik vykonal aj iné povinnosti voči štátu. Upísal na pôžičku hospodárskej obrody štátu 100 000 Ks, na Tisov fond 25 000 Ks na Zlatý poklad 10 000 Ks, HG v Žiline, Varíne, Strečne, Tepličke n/V, vydané boli podpory vo forme dreva a tiež aj v hotovosti spolu 9 000 Ks, národnému divadlu v Blave 1 000 Ks, Červenému krížu 550 Ks, Muzeálnej spoločnosti 300 Ks, Časopisom Nové Slovensko 500 Ks a Nový Svet 300 Ks, Matici Slovenskej 2 000 Ks.“³⁹

Možno konštatovať, že vláda v súvislosti s upisovaním pôžičky na obrodu Slovenska použila rôzne nátlakové a propagandistické prostriedky. Tie pritom nepoužila len na od seba závislých štátnych zamestnancov, ale aj v súkromnom sektore a mimovládnych organizáciách. V konečnom dôsledku jej to umožnili aj nové legislatívno-právne normy umožňujúce aj v tejto sfére robiť rôzne typy nátlaku a reštriktívnych opatrení a usmerňovať aj tu činnosť podľa vlastných predstáv. Spôsob, akým režim realizoval upisovaciu akciu, bol príkladom mocenského riešenia problémov a jedným z mnohých ukazovateľov stupňa rozkladu demokratického režimu, ktorý už v tomto čase nadobúdal autoritársky či totalitný charakter. Aký bol osud vyzbieraných peňazí na pôžičku pre obrodu Slovenska, zostáva otázkou pre ďalší výskum.

Igor BAKA

³⁶ Slovák, 20. 7. 1939, s. 1.

³⁷ SNA, f. MV, šk. 10, 6 211/39.

³⁸ Slovák, 13. 8. 1939, s. 2.

³⁹ SNA, f. MV, šk. 14, 3800/39.

⁴⁰ SNA, f. Ministerstvo hospodárstva, škatuľa 271, b. č.

KU KLÍČOVÝM DŇOM česko-slovenskej štátnosti v marci 1939 (Dva dokumenty bezpečnostných zložiek štátu)

Obdobie pomníchovskej, druhej, Česko-Slovenskej republiky patrí nepochybne medzi najdramatickejšie obdobia v dejinách československej štátnosti: Mníchovskou dohodou okyptený demokratický štát sa stal vinou jeho aktérov nielen konglomerátom bez hlbšieho medzinárodného ukotvenia, a tak aj ľahkým terčom zvýšenej agresivity susedov, ale nie menej závažnou realitou bolo, že sa Československo ocitlo v okamžitej skúške preverenia vlastných politicko-systémových hodnôt.¹ Neodškriepiteľné totiž je, že ústup európskych demokratov nemeckým nacistom a talianskym fašistom vo „veci“ Československa, nielenže vystavilo Hitlerovcom glejt k ich ďalším nárokom aj útokom voči nemu a donútilo porazenú republiku orientovať zahraničnopolitickú záštitu paradoxne práve na Deutsches Reich, ale vyvolal aj zmätok vo vlastnej, dovtedy dodržiavanej štruktúre politickej plurality. Vnútorňa obrana a sila štátu sa začala oficiálne prenášať na autoritatívne politické zlepenice v českých krajinách, na Slovensku aj Podkarpatskej Rusi (Stranu národní jednoty, Národní stranu práce, Stranu slovenskej národnej jednoty a Украинское народное объединение), ktoré však zákonite nemohli byť hrádzou pre debakel európskej demokracie. Mohli však – pokiaľ sa tak dialo v súlade so záujmami nacistického Nemecka – presadzovať krátkodobé ciele a rovnako dostali priestor aj podporu pre splnenie odvekej „túžby národnej ambície, ktorá poháňala životnú silu národa k tomu, aby riadenie svojich vecí mal národ celkom, úplne a bezvýhradne vo svojich rukách“,² ktoré však v danej situácii Česko-Slovensko len oslabovali.

Tento postulát v plnej miere platí o vývoji pomníchovskej politickej situácie na Slovensku, kde koniec septembra 1938 urýchlil nielen naplnenie snáh väčšiny slo-

¹ Z posledných kolektívnych prác k problematike do pozornosti odporúčam: *Československo 1918 – 1938. Osudy demokracie ve střední Evropě. Zv. 1., 2.* Sborník mezinárodní vědecké konference. V Praze 5. – 8. 10. 1998, (zost. Valenta, Jaroslav – Voráček, Emil – Harna, Josef), Praha 1999. *Mníchovská dohoda cesta k destrukci demokracie v Evropě*, (ed.: Němeček, Jan), Praha 2004. NĚMEČEK, Jan a kol.: *Československo a krize demokracie ve střední Evropě ve 30. a 40. letech XX. století. Hledání východisek*. Praha 2010.

² *Jozef Tiso. Prejavy a články, zv. II. (1938 – 1944)*, ed.: Fabricius, Miroslav – Hradská, Katarína. Bratislava 2007, dok. č. 52, s. 100.

venských politikov dosiahnuť autonómiu, ale stal sa nevdojak aj základom k zavŕšeniu štátnej samostatnosti. Po 6. októbri 1938, v dňoch ovácií nad autonómnym víťazstvom, bola odvaha k vlastnej štátnosti však mizivá, ale príležitosť a huckanie nemeckých nacistov stavali šíky nových a nových odvážlivcov, ktorým vidina víťazstva a moci zatienili hodnoty (stále oslabovanej) demokracie a oni prijali aj spôsob dosiahnutia cieľa.³

Druhorepublikové obdobie na Slovensku⁴ je východiskom pre pochopenie podstaty vzniku aj chodu slovenského štátu vyhláseného 14. marca 1939,⁵ a to vo všetkých jeho aspektoch. Strana slovenskej národnej jednoty (SSNJ),⁶ pasovaná do postavenia pevného politického celku, reprezentujúceho nielen väčšinovú vôľu národa pre autonómiu, ale i (údajne) jednotnú politickú silu, od začiatku ani neskrývala, že podlieha jedinej autorite – Hlinkovej slovenskej ľudovej strane (HSLS), ktorá bez prekážok presadzovala svoju mieru „demokracie“.⁷

Tzv. pročeskoslovenské politické strany sa autoritatívnemu počínaniu ľudákov neiste bránili, ale zároveň pre vlastné rozpory a nemožnosť dosiahnuť jednotný opozičný politický blok⁸ zostali len svedkami totalizácie slovenskej spoločnosti, ktorej pevnou súčasťou sa od 28. októbra 1938 stala Hlinkova garda (HG), polovojenská branná organizácia, majúca ako jediná povolenie na činnosť.⁹

³ I keď po celé obdobie existencie vojnového štátu politický a vládny establishment dával najavo, že „*Náš samostatný slovenský štát zrodil sa raz z dôsledne rozvíjanej politickej vôle národa slovenského vládnúť sám nad sebou na celej čiare, neodvislo od kohokoľvek. Vznikol z hlbokých kladných síl, ktoré budili oduševnenie, tvorili hodnoty, budovali prácou a sledovali priamu čiaru historického vývinu národa slovenského.*“ Tamže, s. 100-101.

⁴ Z posledných prác k problematike prispieva: BYSTRICKÝ, Valerián: *Od autonómie k vzniku Slovenského štátu*. Bratislava 2008.

⁵ SIDOR, Karol: *Moje poznámky k historickým dňom*. In: *Vznik Slovenského štátu. 14. marec 1939. Spomienky aktérov historických udalostí 2. diel*, (zost. Bystrický, Valerián – Letz, Róbert – Podolec, Ondrej), Bratislava 2008, s. 135-137. SOKOL, Martin: *Ako došlo k vyhláseniu slovenského štátu (Moje poznámky k marcovým udalostiam)*, tamže, s. 146.

⁶ Utvorená z Republikánskej strany zeméľského a maloroľníckeho ľudu, t. j. agrárnej strany, a politický nátlak na jej podporu bol vyvinutý tiež na Slovenskú remeselnícko-obchodnícku stranu (živnostenskú stranu), Československú stranu národno-socialistickú, Slovenskú národnú stranu a Slovenskú národnú stranu fašistickú. ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ, Zlatica: *Slovensko v druhej republike (Autonomistické snahy slovenskej politickej reprezentácie)*. In: *Z druhej republiky*. Praha 1993, s. 283-284.

⁷ A to vrátane zákazu a rozpustenia ľavicových strán, s ktorými SSNJ-HSLS odmietala akýkoľvek čo len náznak spolupráce (a tento verdikt postihol už 9. 10. 1938 komunistickú stranu a o mesiac neskôr i sociálnu demokraciu), ale aj vypísania volieb do Snemu Slovenskej krajiny. Tamže, s. 279-280, 292-296.

⁸ HRON, Peter: Dohoda. In: *Slovenský Chýrnik*, roč. 2, 1940, č. 4, s. 2. ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ, Zlatica: *Slovensko*, ref. 6, s. 280-282. PAULÍNÝ-TÓTH, Ján: Ako došlo k 14. marcu. In: *Vznik Slovenského štátu. 14. marec 1939. Spomienky aktérov historických udalostí 2. diel*, s. 83-85.

⁹ ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ, Zlatica: *Slovenský štát 1939 – výsledok zbabělosti nebo odvahy?*, Nacistická okupace sedmdesát let poté. Centrum pro ekonomiku a politiku, roč. 12, 2009, č. 77, s. 80.

Rozhodnutia ministrov všetkých troch autonomistických vlád¹⁰ a činy lídrov, predovšetkým mladého a stredného prúdu HSLS, začali postupne, ale rázne vykazovať všetky znaky „organizovanej koncentrovanej autoritatívnej demokracie na národnom základe“.¹¹ Vyznávaním tradičných konzervatívnych hodnôt života sa ľudáci vložili do boja proti komunizmu a evokovali náročnou kampaňou masovú podporu svojich politických postojov, deklarovaných v súlade s (často zromantizovanými) dejinnými faktami a hodnotami slovenského národa, spojených odveky s katolicizmom. Zároveň však dávali najavo, že občan – Slovák nie je príčinou pretrvávajúcich politických problémov, a dennodennej kritike nebola podrobovaná ani cirkev, ani sloboda trhu. Uprednostňovali slobodu vzdelania. Na druhej strane presadzovali vznik korporácií a aj inými spôsobmi udržiavali prísnu kontrolu všetkých aspektov života, čo postupne viedlo k totalitarizmu spoločnosti, ktorý dosiahol plný rozkvet po 14. marci 1939, keď sa Slovensko vydalo na cestu fašistického štátu,¹² a to s pretrvávajúcou vďačnosťou a podporou svojmu nacistickému garantovi.

Napriek tomu však práve z úst (a pier) potentátov slovenského štátu bolo počuť (a môžeme dodnes čítať), že síce na vzniku štátu mala rozhodný podiel zmes odvekej národnej túžby a ich konkrétnych odvážnych činov, avšak na rozbití Česko-Slovenska sa podieľali výhradne „čechoslovakistické, centralistické“ rozhodnutia Prahy, a to ruka v ruke s „pučistami generála Homolu“.¹³ Ani pamätné referovanie Jozefa Tisu o svojej berlínskej návšteve u Adolfa Hitlera autonomistickým poslancom, sústredeným v Župnom dome v predpoludnie 14. marca 1939,¹⁴ sa ani v náznakoch nezmieňovalo o eskalovaní protičeských a protičeskoslovenských útokov, a to už od konca septembra 1938, a to ako doma, tak aj z blízkej Viedne.¹⁵ Dnes však tento druh alibizmu už nemôže obstať. Historiografia prispela k odhaleniu „puču“, ako ideologického prostriedku k zo-

¹⁰ Slovenskej krajinskej vlády zo 7. 10. 1938, z 1. 12. 1938 a 21. 1. 1939 pozostávajúcich z ľudákov a agrárnikov.

¹¹ Porovnaj: *Opera Omnia di Benito Mussolini*. Florence – Roma 1951 – 1980, Vol. XXIX, p. 102.

¹² MUSSOLINI, Benito: *The Doctrine of Fascism*. Roma 1932, s. 144.

¹³ Porovnaj napríklad: Slovenský národný archív (ďalej SNA) Bratislava, f. Národný súd (NS), Tnľud. 4/64, šk. 51, Zápisnica s dr. Jozefom Tisom z 8. 3. 1946 vo väznici Krajského súdu v Bratislave. Tiež: TISO, Jozef: Zápisnica napísaná s dr. Jozefom Tisom. In: *Spomienky aktérov historických udalostí* 2. diel, s. 281.

¹⁴ *Jozef Tiso. Prejavy a články, zv. II. (1938 – 1944)*, dok. č. 51, s. 97-100.

¹⁵ Militantní a generačne najmladší stúpenci HSLS boli programovo sústredení vo Viedni už krátko po Norimberskom zjazde NSDAP (5. – 12. 9. 1938) a úpenlivo odtiaľ provokovali nielen na vlnách rádia na čele s Rudolfom Vávrom a Ľudovítom Mutňanským. Ba na Vianoce 1938 mal už napríklad aj Karol Sidor za sebou takmer dvojmesačný otvorene separatistický (a protičeskoslovenský a protičeský) kontakt s náčelníkom Sicherheitsdienstu v Oberabschnitt SS Donau Franzom Waltram Stahleckerom. Porovnaj: SNA Bratislava, f. NS, Tnľud 3/47, šk. 129, Zápisnica s Ľudovítom Mutňanským z 29. 3. 1947 vo väznici Krajského súdu v Bratislave. HOENSCH, Jörg Kurt: *Slovensko a Hitlerova východná politika. Hlinkova slovenská ľudová strana medzi autonómiou a separatizmom 1938 – 1939*. Bratislava 2001, s. 129. „Tretia ríša“ a vznik Slovenského štátu. *Dokumenty I.* (eds. Schvarc, Michal – Holák, Martin – Schriff, David). Bratislava 2008, dok. č. 99, s. 283-284.

treniu viny a zodpovednosti za rozpad československej štátnosti, ktorý vznikol a rozkvital podľa politickej potreby.¹⁶

„Puč“, za bezprostrednú príčinu, ktorého bolo ľudákmi považované rozhodnutie prezidenta republiky Emila Háchu odvolať z funkcií štyroch ministrov autonómnej vlády Slovenska na čele s Jozefom Tisom¹⁷ v neskorých nočných hodinách 9. marca 1939, sa však udial v súlade s ústavným zákonom o autonómii Slovenska.¹⁸ Ako nelegálny nemožno posudzovať ani rozkaz o dislokovaní vojenských a četnických posíl na Slovensko a koordinácii ich postupu s tu pôsobiacimi jednotkami československej armády; aj to sa udialo v plnom súlade s nielen s platnými organizačnými a subordinačnými zásadami,¹⁹ s platnou oficiálnou osnovou fungovania armády, vypracovanou koncom novembra 1938 (a de facto platiacou do 14. marca 1939), ale taktiež v súlade so zákonom o autonómii Slovenskej krajiny, ktorý rešpektoval československú ústrednú vládu a československú brannú moc ako jednotný a nedeliteľný celok na čele s hlavným veliteľom prezidentom, pričom vojenské orgány všetkých stupňov nepodliehali rozhodovaniu autonómnej vlády, resp. vlád, i keď v niektorých čiastkových problémoch mali právo vyjadrenia.

Pri mapovaní zámerného utopovania a rozkladu česko-slovenskej štátnosti vo vnútri Slovenskej krajiny, ktoré boli završené uprostred marca 1939, sa dnes už môžeme opierať o solídne historiografické práce a pokusy o ne.²⁰ Ale aj v nich sa hlavné dôkazy

¹⁶ Z posledných prác: ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ, Zlatica: Výnimočný stav na Slovensku v marci 1939 a „Homolov puč“ (Z kapitol druhej republiky). In: *Rozbitie alebo Rozpad? Historické reflexie zániku Česko-Slovenska* (eds. Bystrický, Valerián – Michela, Miroslav – Schvarc, Michal), Bratislava 2010, s. 384-391.

¹⁷ Prezident odvolal Miloša Vanču z funkcie ministra spravodlivosti, Mikuláša Pružinského, ministra hospodárstva, o post ministra dopravy a verejných prác prišiel Ferdinand Đurčanský a postavenia predsedu vlády a zároveň ministra vnútra zbavil aj Jozefa Tisu.

¹⁸ *Sbírka zákonů a nařízení 1938, zvláštní částka, zákon č. 299*. Tiež: RYCHLÍK, Jan: *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1914 – 1945*. Bratislava : Academic Electronic Press, Ústav T. G. Masaryka, 1997, s. 169.

¹⁹ Zborové veliteľstvo bolo po veliteľskej stránke podriadené príslušnému zemskému vojenskému veliteľstvu, po stránke správnej a oblastnej priamo Ministerstvu národnej obrany.

²⁰ Porovnaj: RATAJ, Jan – KLIMEK, Antonín – ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ, Zlatica: *Z druhej republiky 1., 2.*, Praha 1993. RATAJ, Jan: *O autoritatívni národní stát. Ideologické proměny české politiky v druhé republice 1938 – 1939*. Praha 1997. HOENSCH, Jörg K.: *Studia Slovaca. Studien zur Geschichte der Slowaken und der Slowakei*. München 2000, s. 155 a n. Ten istý, *Slovensko a Hitlerova východná politika. Hlinkova slovenská ľudová strana medzi autonómiou a separatizmom 1938-1939*. Bratislava 2001. BYSTRICKÝ, Valerián: *Slovensko a Mnichov*. In: *Mnichovská dohoda cesta k destrukci demokracie v Evropě* (ed. Němeček, Jan), Praha 2004. RATAJ, Jan: *Návrat a nástup. Český koncept krajně pravicového řádu za druhé republiky*. Politologická revue 2006, č. 1, s. 54-80. Napriek tomu sa však zdá, že zahraničnopolitické súvislosti tohto problému vo vzťahu k Nemecku a ostatným bezprostredným susedom, ale aj Veľkej Británii a Francúzsku, máme vlastnou provenienciou zmapované ďaleko dôslednejšie a zodpovednejšie. Z posledných prác: *„Tretia ríša“ a vznik Slovenského štátu. Dokumenty I.* (eds. Schvarc, Michal – Holák, Martin – Schriffel, David), Bratislava 2008. *Zahraniční politika druhé československé republiky (5. říjen 1938-15. březen 1939)*. Dokumenty československé zahraniční politiky (eds. Dejmeck, Jindřich – Němeček, Jan – Kuklík, Jan), Praha 2009. V tlači.

čerpajú z dobovej tlače,²¹ denníkových záznamov²² a (aj spravidla dodatočných) reminiscencií potentátov, vyjdených tlačou „post hoc“, a to už počas viac než šesťročnej existencie slovenského štátu,²³ bezprostredne „post bellum“ (predovšetkým za hranicami obnoveného československého štátu), alebo „post tempore“.²⁴

Zvykli sme si konštatovať, že prevláda absencia oficiálnych dokumentov – hlásení, situačných správ a opatrení – česko-slovenských štátnych aj verejných ustanovizní, ktoré práve v marcových dňoch 1939 odporovali zvlášť intenzívnym útokom provokátorov aj separatistov, pričom sa naďalej snažili plniť svoje štandardné povinnosti, a to v plnom pohotovostnom režime, ba aj za vystavenia aktuálnych reorganizácií, ktoré mali za cieľ zotrvať v ustanovení čo najdlhšie.

Nižšie uvedené dokumenty sú oficiálnym, úradným svedectvom Ministerstva národnej obrany (MNO) a Ministerstva vnútra (MV) československého štátu z týchto hektických dní. Kým prvý dokument dokladá, ale aj potvrdzuje,²⁵ pomery v najvyššej politike napísané perom spravodajského dôstojníka 2. oddelenia (spravodajského) MNO – hlavného štábu, druhý vypovedá o situácii, do ktorej sa dostali jednotlivé četnícké útvary priamo na území Bratislavy, a to nepochybne taktiež z pera svojho príslušníka. Oba dokumenty majú, žiaľ, jedno spoločné (i keď verím, že nie naveky) – nie sú autorizované. Príčinu vidím, a to predovšetkým pri prvom dokumente, v devastačnej činnosti Piateho oddelenia Hlavného štábu (a jeho následne reorganizovaných foriem) československej armády, ktoré sa, zrejme, pričínili i o stratu sprievodného listu. Autorka dokument zaznamenala v zbierke Velitelství vojenské zpravodajské služby (37) v pražskom Vojenskom historickom archíve (VHA), v celku vedenom pod názvom *Slovensko*, zloženom zo správ zo Slovenska alebo o situácii na Slovensku v rokoch 1939

²¹ Zvlášť tlačového orgánu Slovák, roč. XXI., Gardista roč. I., Slovenská politika.

²² Najznámejšie nepochybne sú *Poznámky k historickým dňom* Karola Sidora, ktorý ich svojej sekretárke nadiktoval ako súvislú esej časovo vymedzenú 27. februárom až 19. marcom 1939. Poznámky sa pričinením Ing. Pavla Blahu dostali už za vojny k čs. vláde do Londýna. Prvýkrát boli v neúplnom znení zverejnené v Bratislave v roku 1945 pod názvom *Ako vznikol ‚Slovenský štát‘; Karol Sidor o 14. marci 1939* a často boli citované aj v procesoch s potentátmi slovenského štátu v r. 1946 – 1947. O prvé (a zrejme) úplné vydanie poznámok sa zaslúžil v Amerike František Vnuk, ktorý je autorom aj formálnych úprav eseje do troch časových úsekov, nazvaných Prológ, Dráma a Epilóg. Porovnaj: SIDOR, Karol: *Moje poznámky k historickým dňom*. Ed.: František Vnuk. Literárny Almanach Slovák v Amerike 1971. O dvadsať rokov neskôr boli poznámky v rovnakej podobe vydané aj na Slovensku: SIDOR, Karol: *Takto vznikol Slovenský štát*. Bratislava 1991. Toto členenie zachovali aj editori posledného vydania denníkových záznamov: SIDOR, *Moje poznámky*, ref. 5, s. 95-140.

²³ MUTŇANSKÝ, Ľudovít: *Spomienky z vážnych a rozhodujúcich chvíľ*. In: Kalendár Slovenskej pracujúcej pospolitosti na obyčajný rok 1942. Bratislava 1941, s. 95-100.

²⁴ Väčšina z nich bola na domácej pôde zverejnená po roku 1990: SIDOR, Karol: *Takto vznikol Slovenský štát*, Bratislava 1991. MEDRICKÝ, Gejza: *Minister spomína*. Bratislava 1993. SIVÁK, Jozef: *Z mojich pamätí*, Martin 2003, a iné.

²⁵ Neskôr zverejnené reminiscencie, a to predovšetkým *Poznámky k historickým dňom* Karola Sidora. Porovnaj pozn. č. 22.

– 1945. Je však veľmi pravdepodobné, že ďalšie prepisy sú založené i v iných celkoch zbierky, či v iných zbierkach, vytvorených vojenskými spravodajcami. Druhý dokument prešiel zrejme podobným očistcom, avšak zásluhou Štátnej bezpečnosti (Štb.). Je uložený v pražskom Národnom archíve (NA), fonde Presidium ministra vnútra a zložke nazvanej *Informace pro ministra vnútra 1941*, ktorým v tom čase v protektorátnej vláde bol generál četníctva Josef Ježek. Oba dokumenty sú uvedené v pôvodnom štylistickom a gramatickom prevedení s ponechaním výrazov, ktoré boli neskôr jazykovedcami označené ako nespisovné. Za pomoc pri identifikácii prameňov na tomto mieste ďakujem erudovaným archivárkam Zuzane Pivcovej (VHA), Vlaste Měšťánkovej a Helene Nováčkovej (NA).

1.

1939, marec Praha. – Správa z 2. oddelenia MNO – hlavného štábu o presune ministra autonómnej vlády Pavla Teplanského z Prahy do Bratislavy a o udalostiach cestu predchádzajúcich a nasledujúcich v dobe od 1. do 11. marca 1939.

Záznam o odjezdu

ministra Teplanského dne 9. března 1939 v noci ve 24.00 hodin z Prahy do Bratislavy, jako nového slovenského min. předsedy.²⁶

Co předcházelo těmto událostem od 1. března 1939.

(Výpis podle záznamu).

1. března 1939.

16.00 hodin. Min. rada: přítomní: Beran, Chvalkovský, Syrový, Kalfus, Havelka, Krejčí.²⁷ Za Slováky: Sidor, Teplanský, Hašík^{a)} a Hrnčiar^{b)} ²⁸Napnutá atmosféra.

Beran mluví a odsuzuje s celou českou veřejností Tisovu řeč, ve které vyhlásil, že buduje svůj stát.²⁹

²⁶ Minister financií slovenskej autonómnej vlády, agrárnik Pavol Teplanský neodchádzal z Prahy v novej funkcii autonómneho ministerského predsedu. Aj naďalej zotrval vo funkcii ministra financií, do ktorej bol menovaný 20. januára 1939.

²⁷ Na ministerskej rade bol prítomný taktiež Otakar Fischer, minister vnútra ústrednej vlády.

²⁸ Karol Sidor bol od 1. 12. 1938 štátnym ministrom a podpredsedom ústrednej vlády a zastupoval autonómnu vládu Slovenskej krajiny na rokovaníach s ústrednou vládou v Prahe. Pavol Teplanský bol od 20. 1. 1939 ministrom financií autonómnej vlády. Štefan Hašík bol od 1. 12. 1939 vládnym delegátom slovenskej autonómnej vlády na Ministerstve národnej obrany ústrednej vlády a rovnakou funkciou, avšak na Ministerstve financií, bol poverený Alexander Hrnčiar.

²⁹ Predmetom kritiky ministerského predsedu ústrednej vlády Rudolfa Berana sa stalo vyhlásenie vlády Slovenska, prednesené Jozefom Tisom na druhej schôdzi Snemu Slovenskej krajiny 21. 2. 1939. Prejav v plnom znení pozri: *Jozef Tiso. Prejavy a články, zv. II. (1938 – 1944)*, (ed.: Fabricius, Miroslav – Hradská, Katarína). Bratislava 2007, dok. č. 48, s. 69-94.

Sidor: Žádné zásadní projevy publikovati nebudem. Češi a Slováci přijali zákon o autonomii Slovenska a tento nesmí býti se strany Čechů přehlížen. Republiku a Čechy budou vzpomínati jenom tehdy, když Republika [a] Češi přijmou všechno to, co se zákonem o autonomii Slovenska zavázali.³⁰

Kalfus: Na Slovensku není právního pořádku. Sidorův projev, že Češi za 20 let sebrali na Slovensku 14 miliard Kč a že to staví v Praze paláce, je zlým protičeským projevem³¹ a Slováci musí jasně říci, zda chtějí samostatný stát nebo nikoliv.

Beran: Mluví o Chvalkovském, který se bohužel dovídá od cizích vyslanců o záměrech jednotlivých členů slovenské vlády. Doporučuje svolat schůzi všech českých a slovenských ministrů, kde by se zdůraznilo, že jsme jednotní a chceme udržet Republiku.

Sidor: Každé takové prohlášení je velmi podezřelé.

Hašík^{a)}: 6. října 1938 jsme proklamovali, že chceme jít s Prahou. Ale od té doby se nesplnily ani minimální požadavky slovenského života. Na naší straně je dobrá vůle a žádáme tuto také se strany české. Poskytněte pomoc Čechofilom, mezi které patřím i já.

Sidor: Nevím, proč Hašík^{a)} říká, že je Čechofilem, ale říká to asi proto, poněvadž má za ženu Češku.

Teplanský: Slovensko je nespokojené. Mluví o hospodářských poměrech. V závěru žádá, aby přišla do Bratislavy celá česká vláda s guvernérem Národní banky, kde by se porokovalo o nejbližších opatřeních.

Syrový: Fakt je, že citový poměr byl rozrušen. V armádě vládne nedisciplína a to proto, poněvadž slovenská vláda nezabránila řečem o samostatném slovenském státě. Slovenští vojáci neposlouchají českých důstojníků a píší na domy nápisy: Češi ven, Maďari sem.

Sidor: To píší čeští provokatéři.

Krejčí: Že žilinská dohoda nebyla provedena do detailu, nemají vinu Češi. Mluví dále o žilinské ústavě a v závěru říká: Nepodléhejte lidu, ale staňte se jeho skutečnými vůdci.

Beran: Nechceme Slovensko hospodářsky zotročit, investovali jsme na Slovensko miliardy. Žádám o potlačení všech protičeských projevů.

Chvalkovský: Tak jako jsme to doposud dělali, nedělali jsme to dobře ani my, ani Vy. Stojíme před otázkou – zůstat pohromadě nebo se rozejít. Anglický státník říká: „Dveře musí být otevřené nebo zavřené. Každý průvan si s nimi nemůže hrát.“ Mluví dále o 6. říjnu, o 27 různých ultimátech, uznání hranic, žádá o prohlášení slovenské vlády za ČSR. Francouzi se neradi hlásí k tomu, co se stalo po Mnichově, Angličané ztrácí zájem o Continent^{c)} vůbec. Vy, Slováci, čekáte na vhodnou příležitost, abyste nám mohli říci sbohem. Trpěli jsme v dějinách mnoho, bylo by to bolestné a těžká rána

³⁰ Porovnaj: SIDOR, *Takto vznikol*, ref. 22, s. 52. Ten istý, *Moje poznámky*, ref 5, s. 97.

³¹ Porovnaj prejav Karola Sidora publikovaný v Slováku, tlačovom orgáne Hlinkovej slovenskej ľudovej strany. *Slovák*, 1938, roč. XX., č. 49, s. 1.

od Vás, ale nechcete-li roztrhat Republiku, vystupte aktivně a znemožněte pokračovat v této linii. Zastavte všechno, co se podniká o rozbití ČSR.

Syrový – Hašík^{a)}: Po slovech Chvalkovského ostrý konflikt vládního delegáta MNO, poslance Hašíka^{a)} s gen. Syrovým ve věci povýšení slovenských důstojníků a rotmistřů. Syrový to prohlásil za nesmysl. Hašík^{a)} bouchl pěstí na stůl.

Beran: Ukončuje zasedání s tím, že se příští týden sejdou čeští a slovenští ministři, aby zásadní otázky a program zkonkretizovali a zrealizovali.³²

2. březen 1939.

Sidor byl povolán telefonicky, aby se vrátil do Bratislavy, neboť se tam chystají nějaké zlé věci.³³

3. březen 1939.

Porady slovenských politických činitelů v Bratislavě.³⁴

4. březen 1939.

V 10.00 hod. zasedá min. rada v Bratislavě. Zahajuje Tiso. Teplanský a Sidor podávali referát o politickém a hospodářském vyjednávání v Praze. Referát Dr. Pružinského a Ďurčanského o svojích^{d)} rozhovorech v Berlíně.³⁵ Nakonec rozhodnutá schůze v pondělí, 6. března, a zaujmouti definitivní stanovisko k oběma rozpravám.

³² Text je možné konfrontovat s poznámkami Karola Sidora o priebehu rokovania in: Karol SIDOR, *Moje poznámky*, ref. 5, s. 96-99.

³³ Karolovi Sidorovi telefonoval už na poludnie Karol Murgaš, náčelník štábu Hlavného veliteľstva Hlinkovej gardy, poslušný vykonávateľ príkazov nacistických emisárov Franza Hammerschmiedta, Laurenza Karbusa a druhých, ktorý do vzájomných rokovaní vkladal veľkú nádej a veril, že Sidor splní ich návrhy na vyhlásenie slovenskej štátnosti. Sidor bol v Bratislave už skoro ráno 2. marca 1939. Tamže, s. 99. Karol MURGAŠ, *Poznámky k Sidorovej činnosti od 9. – 13. marca 1939. Vznik Slovenského štátu. 14. marec 1939, Spomienky aktérov historických udalostí 1. diel (zost. Bystrický, Valerián – Letz, Róbert – Podolec, Ondrej)*. Bratislava 2007, s. 301-302.

³⁴ Ľudácke politické špičky na vzájomné rokovania aktivoval nielen Sidorov referát o vyjednávaníach v Prahe („*Otvorene som priznal, že dohodnúť sa s Čechmi nebude možné.*“), ale aj iniciatíva Alexandra Macha, šéfa Úradu propagandy, ktorý sa (podľa svedectva Karola Murgaša za podpory Vojtecha Tuku, Jána Farkaša a Joštiaka) 12. marca 1939 zastrájal vyhlásiť samostatný štát, čo ale on bagatelizoval, avšak nepoprel. Porovnaj: Tamže, s. 325. Tiež: PAULÍNÝ-TÓTH, *Ako došlo*, ref. 8, s. 82.

³⁵ Nepochybne najzávažnejší referát podal minister hospodárstva Mikuláš Pružinský, ktorý rade otvorene oznámil, že „*ministerský predseda Göring prisľúbil hospodársky Slovensko podporiť, ale len vtedy, keď sa ono od Čiech osamostatní. Aj do tých čias dal príkaz urobiť niektoré hospodárske dohody, o ktorých sa potom rokovalo ako o veľmi výhodných zmluvách pre Slovensko. Všeobecne sa vyzdvihla nemecká ochota povoliť nám na Slovensku všetky tie priemyslové odvetvia, ktoré českým krajinám boli zakázané.*“ Podľa: SIDOR, *Moje poznámky*, ref. 5, s. 100-101.

6. březen 1939.

Zasedá slovenská min. rada doplněná předsedou sněmu Dr. Sokolem, Dr. Mederlym a Dr. Budajem^{e)} a Juliem Stano.³⁶ Porada skončila prohlášením, že předsednictvo slovenského sněmu trvá na budování slovenského státu evoluční cestou a hned jej nevyhlásí.

7. březen 1939.

Přijel do Bratislavy Seyss-Inguart a Dr. Hammerschmidt^{f)} v doprovodu Murgaše a Garbuse.^{g)} Vyjednávání a sliby.³⁷

8. březen 1939.

Odjíždí Teplanský, Sidor (v uniformě HG)³⁸ a Hrnčiar^{b)} do Prahy, aby sondoval půdu, zda je třeba, aby 9. března Tiso přijel do Prahy či nikoliv. Tiso^{h)} mluví s Beranem a po rozhovoru telefonuje večer do Bratislavy, aby Tiso do Prahy nejel, poněvadž je situace velmi napnutá. Beran věděl o vyjednávání Seyss-Inquarta v Bratislavě.³⁹ Beranovi bylo

³⁶ Karol Mederly a Július Stano zastávali post podpredsedov Snemu Slovenskej krajiny a Jozef Buday bol poslancom snemu a zároveň podpredsedom HSLS. Na rade predsa vlády Jozef Tiso oznámil, že poveril Stanu vedením generálneho sekretariátu HSLS. Pozoruhodné je, že Karol Sidor žiadal o rovnaké poverenie aj pre Alexandra Macha, ktorý by zároveň včlenil do sekretariátu svoj Úrad propagandy, čím by sa HSLS mohla stať jedným z orgánov evolučne budovaného štátu. Jeho návrh však neuspel.

³⁷ Rozhovory medzi viedenským ríšskym miestodržiteľom Arthurom Seyss-Inquartom a jeho osobným tajomníkom Franzom Hammerschmidom na jednej strane a Jozefom Tisom a Karolom Sidorom na strane druhej sa odohrali v Sidorovej vile po šiestej hodine večernej.

³⁸ Karol Sidor v uniforme HG zavítal na večeru do pražskej Bratislavskej vinárne. Nebolo to po prvýkrát, čo v tomto ústroji navštívil pražský pohostinný podnik a sám Sidor na reakciu majiteľa Nemca Schwarzmeiera spomína: „Vtedy sa zohol Schwarzmeier k ministrovi Teplanskému a hovoril mu tak, aby som to aj ja počul: Pozrite, pán minister, ako to vyzera. A ukázal na tú vináreň, v ktorej okrem nás a dvoch starších pánov nebolo nikoho. A takto je to od tých čias, ako raz sem vstúpil pán minister Sidor v uniforme HG. Odvtedy stále české spoločnosti, ktoré ku mne denne chodili na víno a na večeru, otvorene mi vyhlásili, že viac do mojej vinárne neprídu...“. Podľa: SIDOR, *Moje poznámky*, ref. 5, s. 103-104.

³⁹ Túto informáciu telefonoval Sidor zdesene do Bratislavy Tisovi, resp. Antonovi Neumannovi, Tisovmu osobnému tajomníkovi: „Do Prahy Dr. Tiso nech nejde. Situácia je veľmi napnutá. Beran má informácie, že v Bratislave vyjednával Seyss-Inquart a Dr. Hammerschmidt a že v Bratislave bol aj poľský vyslanec Papée na vyjednávaní s Dr. Tisom. Tieto správy u Berana som vyhlásil za falošné. Ničím som sa nepriznal k tomu, že o rozhovore Seyss Inquarta viem. Udivilo ma, odkiaľ to Beran vie a myslel som, že sa stala indiskrécia v najbližšom okolí Dr. Tisu alebo mňa.“ Tamže, s. 103. Taktiež: SIDOR, Karol: *Takto vznikol slovenský štát*, s. 72. V tejto súvislosti nemože zostať bez povšimnutia komentár Františka Vnuka, editora Sidorových poznámok, v pozn. č. 26 (s. 74 -75). Vnuk o. i. Sidorovi vyčíta stratu diskretnosti a rovnako opatrnosti pred československou vojenskou spravodajskou službou, ktorá – ako správne odhadol – rozhovor Sidora monitorovala. Jozef Tiso podal svoju verziu: „Na to si pamätám, že na druhý deň ráno, t. j. 9. marca mi Sidor telefonoval z Prahy a hovoril mi, že Beran o všetkom vie. Ale čo pod tým „o všetkom vie“ Sidor myslel, to mi nepovedal, a to som ani ja nevedel.“ Jozef Tiso, *Zápisnica spísaná s dr. Jozefom Tisom*. In: *Vznik Slovenského štátu. 14. marec 1939, Spomienky aktérov historických udalostí*, 2. diel, s. 278.

sdeleno slovenskými zástupcami, že Dr. Tiso sotva bude moci prijíti do Prahy, poněvadž je nemocen a jednak má veľmi mnoho neodkladné práce a jeho prítomnosť v Bratislave je nutná.⁴⁰

9. březen 1939. (Ráno/

Z Bratislavy volá telefonem Šaňo Mach Sidora do Prahy, že byla utvořena nová slovenská vláda v čele s generálem Viestem, který se s českým vojskem přibližuje do Bratislavy.⁴¹ Min. rada v Praze zasedá s menšími přestávkami celý den. Plukovník gen. štábu František Moravec, přednosta 2. odd. hl. štábu, je několikrát volán do předsednictva min. rady.⁴² Slovenští zástupci odchází do min. rady odpoledne po 16. hodině. Nejprve byla schůze min. rady důvěrná a po této teprve pokračováno v přítomnosti slovenských zástupců (Sidor, Teplanský, Hašík^{a)} a Hrnčiar^{b)}).

Beran: Referuje o přítomnosti Seyss-Inguarta v Bratislavě a o přípravách Slovenska k vyhlášení samostatného státu. Schůze velmi rušná. Jsou přednášeny od Slováků slovenské požadavky.⁴³ Mluví Teplanský, Sidor, Kalfus a Feierabend.⁴⁴ Schůze

⁴⁰ Jozef Tiso aj po vojne vysvetľoval: „...mal som ísť aj ja do Prahy spolu so Sidorom a Teplanským, ale nakoľko som mal ísť do Brucku, tak mi Sidor telefonoval, či mám prísť do Prahy alebo nie. Na tento Sidorov vzkaz som čakal 8. marca v podvečer vo svojom úrade a [Sidor telefonoval], že nemám prísť, tak som potom do Prahy ani nešiel.“ Tamže.

⁴¹ Alexander Mach budil Sidora touto nepravdivou správou už o 1,30 hodine ráno v jeho pražskom byte. Správa bola Machom vykonštruovaná a zapadala do hektickej a pre militantných autonomistov neprehľadnej situácie, ktorú evidentne prestali zvládať. Gen. Rudolf Viest sa do Bratislavy vrátil z Budapešti, kde pracoval ako vojenský delegát delimitačnej česko-slovensko-maďarskej komisie v popoludňajších hodinách 8. marca 1939. Ubytoval sa v hoteli Carlton, kde býval až do polovice mesiaca a nevyvíjal žiadnu politickú ani vojensko-bezpečnostnú činnosť. Porovnaj: *Zápisky generála Rudolfa Viesta* (ed. Stanislav, Jan – Gajdoš, Milan), Bratislava 2002, s. 54. Pokiaľ Mach skutočne telefonoval z hotela Carlton, mal možnosť gen. Viesta tu stretnúť. Machovo konanie pôsobí nielen hystericky, ale aj groteskne; veď naopak to bol on, čo sa už 1. marca 1939 kasal, že vyhlási slovenský štát. Porovnaj pozn. č. 9. Za neporovnateľne vážnejšiu zmienku v tomto ohľade považujem zmienku autorov *Vojenských dejín Slovenka IV.*, ktorí tvrdia: „Členovia ministerskej rady zo začiatku uvažovali o možnosti poveriť vedením slovenskej vlády R. Viesta, ale napokon sa zhodli v názore, že funkciu by mal prevziať J. Sivák, a to z toho dôvodu, aby zákrok príliš nepripomínal vojenskú diktatúru.“ In: HRONSKÝ, Marián – KRIVÁ, Anna – ČAPLOVIČ, Miloslav: *Vojenské dejiny Slovenska IV. zväzok 1914 – 1939*, Bratislava 1996, s. 243. Takto „prerozprávany príbeh“ hektických dní česko-slovenskej štátnosti považujem za konštrukciu, ktorú autori, ostatne tak, ako aj následný text, ani nemôžu doložiť prameňmi.

⁴² Nepochybujem o tom, že plk. gšt. František Moravec referoval o situácii na Slovensku, ktorú monitorovali spravodajcovia jeho oddelenia predovšetkým v Bratislave, Banskej Bystrici a Košiciach.

⁴³ Porovnaj: SIDOR, *Takto vznikol slovenský štát*, s. 77-79. Rovnako do pozornosti reakcie ministrov ústrednej vlády: FEIERABEND, *Politické vzpomínky I.*, Praha 1994, s. 115-119.

⁴⁴ Nevôľu ministrov ústrednej vlády vyvolal referát Karola Sidora o návšteve slovenských autonómnych ministrov Ferdinanda Ďurčanského a Mikuláša Pružinského v Berlíne, ale predovšetkým doplňujúce informácie Pavla Teplanského (ktorý sa k nim odhodlal potom, čo sa od Rudolfa Berana, predsedu česko-slovenskej vlády dozvedel o sólo jednaní Sidora a Tisu so Seyss-Inquartom

skončila v 8.00 hodin večer.⁴⁵ V 10. hodin večer schází se opět za přítomnosti 3 slovenských delegátů. V této době jest přítomen také plukovník gen. štábu František Moravec.⁴⁶

K odchodu min. Teplanského z min. rady.

Krátce po 10. hodině večer min. Teplanský odešel bez rozloučení se Sidorem a ostatními z min. rady.⁴⁷ Beran se omlouvá pro jiná důležitá jednání a min. radě nepředsedal.⁴⁸ Předsednictví měl převzít Sidor, který odmítl. Vedl [ji] gen. Syrový.

a Dr. Hammerschmidtom) a vyzradil aj ich rozhovor s Hermanom Göringom. Ten bol však v Bratislave na ministerskej rade vyhlásený za prísne dôverný. Göringova veta: „Nemecko bude podporovať Slovákov, ak sa títo odtrhnú od Čechov, ináč Slovensko pomoci od Nemcov nech nečaká.“ donútila ministra zahraničia Františka Chvalkovského k odchodu z rady, a ten osobne žiadal vysvetlenie od nemeckého charge d'affaires Andora Henckeho, ktorý obsah vety poprel. Obdobne verifikoval u poľského vyslanca Kazimierza Papeého jeho tajnú návštevu v Bratislave. I ten pravdu poprel. SIDOR, *Moje poznámky*, ref. 5, s. 106. In: Vznik Slovenského štátu. 14. marec 1939, Spomienky aktérov historických udalostí, 2. diel, s. 106. FEIERABEND, *Politické*, ref. 4, s. 121.

⁴⁵ Priebeh ministerskej rady sa stal kľúčovou udalosťou pre legálne rozhodnutie ústrednej vlády zosadiť autonómnu vládu pod vedením Jozefa Tisu a stabilizovať situáciu na Slovensku za pomoci posilnených jednotiek československej armády a ministerstva vnútra.

⁴⁶ Plk. gšt. František Moravec priamo na rade informoval o začiatkoch akcie na Slovensku ministra národnej obrany gen. Jana Syrového a ministra dopravy gen. Aloisa Eliáša. Porovnaj: FEIERABEND, *Politické*, ref. 4, s. 121.

⁴⁷ Podľa Sidorovho svedectva minister Teplanský odišiel z ministerskej rady okolo pol jedenástej a „objednal [si] pol oddelenia vlaku, ktorý ide o 11. hodine z Prahy a o 6. hodine ráno je v Bratislave.“ SIDOR, *Takto vznikol*, ref. 5, s. 81. Ten istý: *Moje poznámky k historickým dňom*. In: Vznik Slovenského štátu. 14. marec 1939, Spomienky aktérov historických udalostí, 2. diel, s. 107. Podľa svedectva Ladislava K. Feierabenda sa však Pavol Teplanský (spolu s ministrom financií Josefom Kalfusom) odobral k predsedovi vlády Rudolfovi Beranovi. FEIERABEND, *Politické*, ref. 4, s. 122. Ján Paulíny-Tóth, od augusta 1938 až do násilného včlenenia do Strany slovenskej národnej jednoty predseda Slovenskej národnej strany, zanechal na hektické marcové dni rovnako svoje pamäti, v ktorých postrehuje aj vzťah medzi Teplanským a Beranom, resp. vzťahy, ktoré vládli v agrárnej strane na Slovensku: „Teplanský práve tak ako Ursíny bol členom ústredného širšieho predsedníctva v Prahe. No jeho [Ursínyho] pozícia na Slovensku vyplývala z poverenia Hodžovho, bola odvodená z tejto mimoriadnej osobnej autority Hodžovej na Slovensku, založenej nie na organizačnom poriadku, ale na osobnej prestíži Hodžu (Hodža nebol oficiálne hlavou, predsedom agrárnej strany na Slovensku, ale podpredsedom pražského ústredia.) Výsledok bol, že Teplanský si vôbec nevšimával mienky svojich agrárnych kolegov s poukazom, že má zmocnenie nie od podpredsedu strany ako Ursíny, ale priamo od predsedu [Rudolfa Berana]. ... (... Teplanský na Slovensku bol chránencom a exponentom Beranovým a nenávidel rovnako Hodžu ako Ursínyho).“ PAULÍNÝ-TÓTH, *Ako došlo*, ref. 8, s. 72, 74. Sám Pavol Teplanský sa k svojmu odchodu z rady nevyjadril. Porovnaj: TEPLANSKÝ, Pavol: *Zápisnica z výsluchu P. Teplanského*. Vznik Slovenského štátu. 14. marec 1939. Spomienky aktérov historických udalostí 2. diel, s. 248-258.

⁴⁸ Minister poľnohospodárstva ústrednej vlády Ladislav K. Feierabend spomína, že Rudolf Beran mu ako pravý dôvod nepredsedovania ministerskej rade osobne uviedol: „Chci sledovať průběh zákroku na Slovensku.“ FEIERABEND, *Politické*, ref. 4, s. 121.

Asi v 11. hod. večer vrátil se plk. gšt. František Moravec do budovy hl. štábu, kde byli přítomni všichni jeho podřízení důstojníci. Zavolal majora Franka⁴⁹ a vydal mu tento rozkaz:

1. Odjedete dnes v noci autem ve 24.00 hodin ve funkci min. rady Formánka do Bratislavy, kam přibudete asi v 6. hodin ráno.
2. Pojede s Vámi min. Teplanský, který je jmenován novým předsedou slovenské vlády.⁵⁰
3. V Bratislavě předáte slovenským ministrům zprošťovací dekrety presidenta Republiky a zároveň některým ministrům předáte nové jmenovací dekrety. Tuto akci počnete od 8. hodin ráno.
4. Odjeďte ihned do předsednictva min. rady, kde obdržíte další směrnice a dekrety od gen. Eliáše.
5. Po splnění úkolu vrátíte se do Prahy. Plk. gšt. František Moravec poznamenal, že min. Teplanský se nechce sejít s ministrem Sidorem.
6. Min. Teplanský bude čekat ve 23.45 před kavárnou Slavia na Národní třídě.

Ve 23.20 dostavil se major Frank do předsednictva min. rady, kde jej přijal gen. Eliáš za přítomnosti vrátivšího se Berana a Syrového.

Generál Eliáš krátce zopakoval úkol a tu ministr Beran projevil obavu o správném provedení úkolu.

Na to odpověděl gen. Syrový:

„Nebojte se pane ministersky předsedo, jak to nařídil plk. Moravec, tak to jistě bude správně provedeno – nemějte těch nejmenších obav.“

Beran byl zřejmě rozčilen a na to generál Eliáš odjel s majorem Frankem na hrad, kde mu v presidentské kanceláři byly předány dekrety.

Po převzetí a odhlášení se u generále Eliáše poznamenal tento, že pojede krátce po našem odjezdu s ministrem Havelkou za námi do Bratislavy a že tam budou krátce po 7. hod. ráno.

Major Frank odejel přímo z hradu na stanovené místo před kavárnou Slavia. Za několik minut přišel min. Teplanský, kterého vyzval major Frank, aby vstoupil do připraveného auta. Teplanský zprvu překvapen, odmítl, ale pak, po domluvě, vstoupil do vozu.

⁴⁹ Mjr. gšt. Alois Frank už v tom čase patřil k najschopnějším vojenským spravodajcom, špecialistom na Nemecko.

⁵⁰ Autonómny minister financií Pavol Teplanský sa mal ujať správy Slovenskej krajiny a spolu s ministrom financií ústrednej vlády Josefom Kalfusom zabezpečiť jej bezproblémový chod, a to až do chvíle, keď prezident republiky Emil Hácha bude podľa ústavy oprávnený vymenovať novú vládu. Mohlo sa tak však stať až po priamych rokovaniach s predsedom Snemu Slovenskej krajiny Martinom Sokolom, ktorý bol za týmto účelom na ceste do Prahy. Predsedom vlády bol po rokovaniach vyhlásený minister školstva a národnej osvety Jozef Sivák, avšak vzhľadom na jeho účasť na uvedení do úradu pápeža Pia XII. vo Vatikáne, funkcie sa ujal Pavol Teplanský.

Teplanský třásl se po celém těle a po krátké době jízdy ještě v pražských ulicích vzal majora Franka levou rukou kolem krku a žádal jej, aby mu pomohl cestou sestavit řeč, kterou chce ráno proslavit v Bratislavě slovenskému lidu.

Sestavil si v poznámkách řeč, kterou si cestou několikrát zopakoval.

10. březen 1939.

Příjezd do Bratislavy:

Kolem 6. hod. ráno dojeli na ZVV [Zemské vojenské velitelství] Bratislava, kde byl přítomen gen. Vojta se svým štábem a gen. Beneš.⁵¹

Ministr Teplanský na to chtěl odejet do svého bytu, aby se mohl umýt a nasnídat. Byl přemluven generálem Vojtou a zůstal na ZVV až do doby, kdy jel do budovy rozhlasu. Asi v 10. hodin pronesl svou řeč v rozhlase.⁵²

8. hodin: Z budovy ZVV odjíždí major Frank do slovenské vládní budy,^{ch)} aby vyhledal jednotlivé ministry, aby jim předal dekrety.

Jako první měl býti ministr Tiso. Ve vládní budově jmenovaný nebyl, je prý ještě ve svém bytě v klášteře.

Odjezd do klášteřa, kde mu bylo řečeno, že Tiso je ve vládní budově. Asi po půlhodinovém čekání ve vládní budově, přichází gen. Viest s podplukovníkem gšt. Malárem. Ptají se u vrátného, zda je ministr Tiso v úřadovně. Odpověď kladná. Odchází do prvního poschodí. Opět po půlhodinovém čekání sdělil vrátný, že ministr Tiso je v klášteře. Major Frank odjel znovu do klášteřa, kde mu bylo řečeno, že není přítomen. Po důrazném upozornění vrátného (řeholníka) sdělil, že ministr Tiso je doma a že mu ohlásí návštěvu. Za několik minut po ohlášení, viděl major Frank, jak Karmazínⁱ jde po chodbě a odchází z klášteřa.

Pak přišel ministr Tiso do čekárny vedle vrátnice.

V 9. hodin. Krátce po 9.hodině předával major Frank zprošťovací dekret ministrově Tisovi.

Po převzetí dekretu pravil Tiso toto:

„Protestuji proti tomuto aktu, poněvadž je to nezákonné.“

Frank: „Promiňte, předávám Vám tento dokument jako výkonný orgán presidentské kanceláře.“ Tiso: „Říkám to Vám jen proto, aby to bylo jednou v historii zaznamenáno, že jsem na to něco řekl.“ Major Frank odejel, aby předal dalším ministrům dekrety – jednak zprošťovací, jednak nově jmenované. Většina ministrů však byla mimo Bratislavu. Jen ministr Sivák byl ve vládní budově a ten projevil velkou radost se

⁵¹ Oficiálna ľudácka tlač sa k príchodu ministra Teplanského do Bratislavy vyjadrila takto: „Minister Teplanský nebol už v tejto chvíli v Prahe, ale na ceste do Bratislavy, kde došiel v pohodlnom aute. Pražským autom však nedošiel do mesta, len ku hraniciam Bratislavy. Tu si sadol do taxíka a tak sa dal zaviesť pred Carlton, kde ho už čakalo vojenské auto, aby ho odviezlo na vopred určené miesto.“ *Slovák*, 1939, roč. XXI., č. 60, s. 1.

⁵² Porovnaj: *Slovák*, 1939, roč. XXI., č. 59, s. 1-2.

zproštěním.⁵³ Řekl: „Jsem rád, nemám od této chvíle ani pro budoucnost žádnou odpovědnost.“ Po příjezdu generále Eliáše s ministrem Havelkou po 10. hodině dopoledne (měli poruchu na autě u Hodonína), hlásil major Frank, že nemůže předat všechny dekrety, poněvadž ministři nejsou v Bratislavě přítomni. Na to generál Eliáš převzal ode mne dekrety a řekl, že další předání již zařídí sám a já se mám vrátit autem do Prahy.

11. března 1939.

V dopoledních hodinách vrátil se major Frank do Prahy.

- a) Správne Haššík.
- b) Správne Hrnčár.
- c) Správne kontinent.
- d) Správne svých.
- e) Správne Budayem.
- f) Správne Hammerschmid.
- g) Správne Karbuse.
- h) Správne Sidor.
- ch) Správne budovy.
- i) Správne Karmasin.

Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv Praha, Sbírnka 37 (Velitelství vojenské zpravodajské služby), 37-92-13/1-10, kopia strojopisu.

⁵³ Je viac než pravdepodobné, že nešlo o Jozefa Siváka, nakoľko tento už deň predtým odcestoval do Ríma na pontifikáciu Pia XII., a tiež patril k ministrovi, ktorému naopak zodpovednosť menovaním do funkcie predsedu vlády (a všetkých ostatných ministerských rezortov okrem financií) naďalej zostala.

2.

1939, marec Bratislava – Správa o vývoji udalosti v Bratislave a jej blízkom okolí v dňoch 10. – 14. marca 1939 vypracovaná pre Generálneho veliteľa četnictva gen. čet. Josefa Ježka.⁵⁴

Jak se vyvíjely udalosti (se zretelem k četnictvu⁵⁵) v Bratislavě od 10. března 1939 do vyhlášení samostatného Slovenského státu.

10. března 1939 v 1. hodinu byla krajinským velitelstvím četnictva v Bratislavě⁵⁶ vyhlášena přísná pohotovost u všech podřízených útvarů.

U četnického doplňovacího oddělení v Bratislavě, Škovránkova čís. 1 (budova bývalé Kadetky) bylo tehdy 30 vrchních strážmistrů, absolventů školy pro výkonné důstojníky. Podle zásad autonomních byli to až na 3 absolventy samí Slováci. Kromě nich byla tam jedna třída četníků na zkoušku – asi 45 lidí. Velitelem školy pro výkonné důstojníky byl major Štefan Slezák. Od vyhlášení autonomie vedl velitelství čet. doplň. oddělení nadporučík výkonný^{a)} Karel Chytrý (Čech), instruktoři: poručík výkonný^{b)} Štětka (Čech), vrchní strážmistr Šplíchal (Čech), vrchní strážmistr Ondřej^{c)} Kušnier (Slovák).

Vedle toho byl v těžce budově ubytován četnický pohotovostní oddíl⁵⁷ o stavu: 1 vrchní strážmistr, 1 praporčík, 1 štábní strážmistr (všichni Češi), 4 strážmistři, řidiči motorových vozidel (3 Češi, 1 Slovák) a 23 četníci na zkoušku, samí Slováci.

Kromě těchto útvarů byly v Bratislavě v Gyurkovičově^{d)} ulici: velitelství Četnického oddělení Bratislava;⁵⁸ velitel štábní kapitán Ladislav Raith (Slovák), okresní četnické velitelství Bratislava,⁵⁹ velitel nadporučík výkonný Augustin Kreml (Čech), četnická

⁵⁴ Gen. čet. Josef Ježek sa 1. 7. 1939 stal ministrom vnútra protektorátnej vlády a funkciu plnil až do 19. 1. 1942.

⁵⁵ Slovenská publicistika, a často aj historiografia, četnictvo – oficiálny dobový výraz pre vojensky organizovaný strážny zbor, výkonný orgán politickej štátnej správy v plnej kompetencii Ministerstva vnútra, pôsobiaci na československom území v rokoch 1920 – 1939, 1945 – prekladá a uvádza podľa Pravidiel slovenského pravopisu Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV v Bratislave ako žandárstvo, termín majúci pôvod vo francúzštine.

⁵⁶ Podstatu a úlohy četnictva presne vymedzil *Zákon o četnictvu č. 299/1920 Sb. z. a n. zo 14. 4. 192.* Jeho organizácia vychádzala zo správneho delenia československého štátu, pričom podľa správnej reformy z r. 1927 boli Generálnemu veliteľovi četnictva podriadené štyri zemské veliteľstvá, medzi nimi aj Zemské četnické veliteľstvo (ZČV) č. 3 (Slovensko) so sídlom v Bratislave.

⁵⁷ Četnický pohotovostný oddiel (ČPO) v Bratislave bol do r. 1937 priamo podriadený Četnickému oddeleniu (ČO) Bratislava, a potom sa stal súčasťou veliteľstva práporu Stráže obrany štátu (SOŠ), kde figuroval ako zálohová jednotka. Oddielu boli nastálo pridelené autobusy, niekoľko automobilov a motocyklov.

⁵⁸ Četnické oddelenie (ČO) Bratislava spravovalo všetky ďalšie v texte uvedené útvary, a tiež četnické stanice v okresoch Čeklís (v r. 1948 obec premenovaná na Bernolákovo), Stupava, Svätý Jur a Zohor.

⁵⁹ Okresné četnické veliteľstvo (OČV) v Bratislave spravovalo aj četnické stanice v Bratislave-mesto, Devíne, Devínskej Novej Vsi, Prievoze, Rači.

pátrací stanice; velitel vrchní strážmistr Jan Procházka (Čech), četnická kontrolní silniční stanice; velitel vrchní strážmistr Vojtěch Trapl (Čech), četnická eskortní stanice; velitel v subordinačním řízení vrchní strážmistr Hocke (Čech ze Sudet) – zastupoval ho strážmistr Rudolf Husa (Čech) a v téže budově účtárna krajinského velitelstva četnictva Bratislava;^{e)} přednosta škpt. účtovník Skála (Čech).

Krajinské četnické velitelstvo^{e)} a hospodářská správa byly v budově na Křížkové^{f)} ulici. Krajinský velitel^{g)} byl podplukovník Timotheus Ištók, jeho náměstek major Karel Fiala, reaktivovaný po vyhlášení autonomie, sbor vyšších důstojníků a majori Benko, Slezák a Čobrda – sami Slováci. Pomocný kancelářský personál u kraj. velitelství četnictva,^{e)} hospodářské správy a účtárny byl takřka na 100% český.

Pohotovost znamenala ustrojít se, vyzbrojit a být připraven k okamžitému zákroku a nikdo nesmí bez rozkazu se vzdálit od útvaru. U brány doplňovacího oddělení byla zesílena stráž. Proč byla nařízena pohotovost nebylo sděleno ani velitelům útvarů. Vyčkávali jsme dalšího rozkazu a dohadovali se o příčině pohotovosti. Převládá náhled, že jde o opatření proti Maďarsku s nímž měla být 14. t.m. upravována dočasná demarkační čára.

O 3. hodině byl velitel pohotovostního oddílu odvolán ke krajinskému velitelství.^{e)} Tam byl přijat majorem Čobrdu a žádáno od něho, aby dal k dispozici 5 motocyklů. Když však namítl, že motocykly nejsou jednak zajety (byly krátce před tím dodány), jednak není vycvičen počet řidičů, rozhodl se krajinský četnický velitel^{h)} pro šestisedadlové osobní auto. Tímto vozem odjeli majori Slezák a Benko k doplňovacímu oddělení. Tam donesli rozkaz pro 6 vrchních strážmistrů ze školy pro výkonné důstojníky, a tito byli ihned odvezeni autem na okresní četnické velitelství při silnici Bratislava – Trnava – Žilina, Piešťany – Žilina. Dostali-li ústně nějaké instrukce, pisatel neví.

Major Slezák a Benko zůstali pak u četnického doplňovacího oddělení a tam pasivně vyčkávali.

Před 6. hodinou dozvěděli se u doplňovacího oddělení, že nákladními automobily bylo dopraveno do vojenských kasáren (Hurbanových) nějaké cizí četnictvo. Vrchní strážmistr Šplíchal se nabídl, že přezkoumá oč tam jde, avšak nedošel ke kasárnám, neboť odtud již pochodovala četa četníků označených na levém rukáve bílo-červenomodrou trikolórou, doprovázená vojenským obrněncem k budově četnického doplňovacího oddělení. Vrchní strážmistr Šplíchal snad informován oč jde, projevil snahu zachránit vozidla (2 autokary) četnického pohotovostního oddílu, která byla v pohotovosti na ulici před budovou. Přiběhl k pohotovostnímu oddílu a žádal velitele, aby ihned dal řidiče k těmto vozům v předpokladu, že jde o rychlou potřebu vozidel, vyhověl velitel pohotovostního oddílu, ale šel se přesvědčit oč jde. Tu však připochovala ona četa cizích četníků, vedena majorem Karlem Kopečným a jedním důstojníkem vojska do průjezdu budovy. Tito četníci ihned odzbrojili stráž u brány, obsadili strážnici a současně odzbrojili řidiče autokarů a přiměli je, aby se vrátili do ubikací. Sami se ihned ujali služby u brány a nikoho z bývalých držitelů budovy nepustili bez nutné příčiny ven. Chtěli přímo napochodovat na dvůr v bojové formaci, avšak tu se proti nim postavil nadporučík Chytrý, bránil jim v tom a docílil, že velitel připochodující čety byl

uveden do 1. poschodí do kanceláře k majorovi Slezákovi a Benkovi. Major Kopečný ujal se tam velení a oba důstojníky si držel pod dohledem.

Vrchní strážmistři, absolventi školy pro výkonné důstojníky, mezi nimž byla většina automobilistů, nechtěli pasivně přihlížet k svému obklíčení a samovolně nastupovali na dvoře budovy. Proti nim nechal nastoupiti svou četou major Kopečný a obrněnec zatím stál před vjezdem do budovy. Slováci reptali, že byli zrazeni a zaskočeni a teprve zásahem majora Slezáka, zejména jeho poukazem, že proti četě vyzbrojené ručními granáty a kulomety a proti obrněnci jsou bezmocní, dali se pohnouti, že odejdou do ubikací a zachovají pasivitu. K jejich kapitulaci přispěla i okolnost, že neměli žádné náboje do pušek. Podle školní instrukce musely jim býti odebrány a uloženy ve skladišti. To provedl shodou okolností nadporučík Chytrý právě předešlého dne ač tam už byli od 1. března. Nyní byl jimi podezírán a osočován, že věděl o spiknutí proti nim, a proto jim náboje odebral. Náboje byly ve skladišti, do něhož byl přístup ze strážnice. Strážníci měli obsazenu intervenující četníci, a tak byl přístup k nábojům znemožněn.

Pohotovostní oddíl byl však vyzbrojen lépe než celé doplňovací oddělení. Měl vedle plného stavu pušek s dotací a 60 nábojů pro pušku, 33 lehké kulomety, 7 000 ostrých nábojů, 12 pistolí s dotací 20 nábojů na pistol. Avšak intervenující četníci tento útvar ani jeho výzbroj nezajistili. Toho využil vrchní strážmistr Šplíchal, protřel se strážemi v průjezde k pohotovostnímu oddílu a tam vymáhal ostré náboje pro slovenské četníky u doplňovacího oddělení. Když nemohl nic pořídit, přivedl si nadporučíka Chytrého, na jehož naléhání pak velitel pohotovostního oddílu půjčil 1 200 nábojů a vrchní strážmistr Šplíchal je na dvakrát v aktovce pod pláštěnkou přenesl. Tím se oba snad chtěli krýt před vyčítavými Slováky. Příslušníci pohotovostního oddílu, převážně Slováci, zachovali se zcela pasivně.

Mezi 8. a 9. hodinou jsme se dozvěděli, že krajský velitel četnictva,^{h)} podplukovník Ištók byl zbaven své funkce a na jeho místo nastoupil jeho pobočník, štábní kapitán Vladimír Bodický. Ten vydal ihned rozkaz, že převzal velení a zároveň zdůraznil, aby se nečinily žádné překážky vojenským opatřením. Současně jsme se dozvěděli o sesazení dosavadní a jmenování nové vlády.⁶⁰ Pak jsem teprve nejasně pochopili, oč jde. Slováci smýšlením Čechoslováci přijali změnu příznivě, ale nedali to zřejmě najevo. Autonomisté cítili se zaskočeni, uráženi, nedůvěřivě věc posuzovali a projevovali nesouhlas se způsobem, jak byli znemožněni. Mrzelo je, že byli obklíčeni jako vězni a namítali, že oni jsou právě tak spolehlivými četníky každé vlády jako ti, kteří drželi v zajetí.

Co se dělo v městě.

Neměli jsme zpráv co se dělo ve městě. Věděli jsme jenom, že i další obě četnické budovy byly současně obsazeny cizím četnictvem. O 9. hod. byl velitel pohotovostního

⁶⁰ Rozumej zosazení autonómnej vlády Jozefa Tisu a menovaní autonómnej vlády Jozefa Siváka.

oddílu volán k majoru Kopečnému, od něhož dostal rozkaz, aby s celým pohotovostním oddílem se hlásil o rozkaz u velitele praporu SOS (Stráže obrany státu), podplukovníka Fanty (Čech), který měl kancelář v budově ředitelství.⁶¹ I toto ředitelství bylo obsazeno cizími četníky. U velitelství praporu byl velitel pohotovostního oddílu přijat neznámým četnickým majorem (později zvěděl, že to byl velitel oddělení Uherské Hradiště, major Alois Polanský). Tam dostal rozkaz, aby s oddílem jel na Náměstí Svobody^{ch}) a rozehnal tam se srocující dav lidí. Před jeho příchodem tento dav pod dohledem policie už odtáhl Štefánikovou ulicí k vládní budově. Přičiněním gardistů (Hlinkova garda) počal se však tvořit na náměstí nový dav, hlavně z městské spodiny. Toto shluknutí pohotovostní oddíl v zárodku potlačil a na pokyn velitele praporu se vrátil na policejní ředitelství, kde byl k dispozici pro případnou další potřebu.

Ve 13. hodin byl oddíl odeslán, aby zesílil posádku intervenujících četníků ve vládní budově. K ní směřovali všechny demonstrační akce. Budovu měla obsazenou 1 četa četnictva, velitel byl poručík, okresní četnický velitel z Hodonína. Při příjezdu oddílu byl před hlavním vchodem budovy dav demonstrantů. Oddíl proto vešel do budovy zadním vchodem, a když se prázdná vozidla vracela, demonstranti na ně útočili a rozbili jedno okno. U budovy četnického doplňovacího oddělení dostala se vozidla do jiného demonstrujícího davu a ten v předpokladu, že jsou to vozidla intervenujících četníků, poněvadž měla registrační značku P, rozbil všechna skla na nich a býval by je úplně demoloval, kdyby nevystoupil jeden četník Slovák a nevysvětlil, že vozidla jsou v službách slovenského četnictva.

V Bratislavě intervenující cizí četníci byli všichni z Moravy a měli obsazeny nejen všechny¹⁾ četnické budovy a policejní ředitelství, ale i všechny ostatní veřejné budovy a instalace²⁾ lidové strany.⁶² Obmezili se však jen na držení budov. Udržování pořádku na policii a zamezení shlukování snad bylo ponecháno státní policii. Tato však byla daleko více politicky v rozkladu než četnictvo, kde politika byla potlačena přece jenom kázní. Po vyhlášení autonomie ujali se velitelských míst u policie vesměs zuřiví autonomisté. Tito neřkuli podporovali, tedy aspoň sympatizovali s demonstranty. To mělo za následek, že ulici nikdo neovládal. Dav následoval dav, táhl od jedné obsazené budovy k druhé s divokými hesly, ohrožoval četnické posádky v budovách. Ač velitelství intervenujících oddílů uzavřelo i přístup do města, přece se vetřeli dovnitř gardisté a jiné živly z venkova. Tito ozbrojeni klacky, noži a holíčkami bot, přidružili se v tlupách demonstrantům a vedení ujímala se lůza. Uprchlý Dr. Ďurčanský, vídeňským rozhlasem povzbuzoval tyto živly a udržoval je v stále horečce.⁶³ Všechny akce končily

⁶¹ Medzi 31 prápormi Stráže obrany štátu bol prápor Bratislava (spolu s práporom Moravská Ostrava) na čele s pplk. pech. Josefom Fantom najvačší. Tvorili ho okresy: Bratislava, Bratislava – vidiek, Dunajská Streda, Galanta, Malacky, Modra, Senica, Skalica, Šamorín a Trnava.

⁶² Rozumej Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSLS); predovšetkým bola obsadená budova redakcie jej tlačového orgánu. Slovák, tlačiareň Andrej, sekretariát strany, Úrad propagandy a ostatné budovy.

⁶³ Porovnaj: MARUNIAK, Peter: *Prof. JUDr. Ferdinand Ďurčanský*. Ferdinand Ďurčanský (1906 – 1974). Zborník zo seminára o Dr. Ferdinandovi Ďurčanskom, ktorý sa konal pri príležitosti jeho nedo-

u vládní budovy. Jen (jeden?) takový dav stísnil tam dvoumužovou četnickou hlídku, postavenou vně budovy u dveří, že celá četa posílená pohotovostním oddílem měla co činiti, aby bez použití zbraní hlídku vyprostila. Tu už dav zuřil štván zveličovanou událostí, že v budově sekretariátu ludové strany (Živnodům^k) byli zastřeleni 3 gardisté.⁶⁴ Situace stávala se kritickou. Nová vláda, již představoval ministr Teplanský,⁶⁵ neučinila rozhodný dojem na veřejnost a nevysvětlila srozumitelně, proč byla učiněna opatření proti nímž se demonstrovalo. Nastávala desorientace. Spodní živly označovaly opatření jako útok na nedávná získaná práva Slováků, a to účinkovalo.

Mezi 18. a 19¹⁾ hodinou vešlo ve známost, že krajinským velitelem četnictva^{h)} je opět podplukovník Ištók, ale nevědělo se, zda se dal sám do služeb nové vlády, či jak byl znova dosazen na velitelské místo.

Ve vládní budově v I. poschodí měl kanceláře státní tajemník pro otázky německé inženýr Karmazín.^{m)} Vedle bylo oddělení četnické u ministerstva vnitra. Přednosta tohoto oddělení byl major Karol Hajdóczy, druhý důstojník škt. Júny (dříve byl u ministerstva vnitra v Praze), v levém křídle na tomto poschodí bylo oddělení bezpečnostní služby, přednosta Dr. Klinovský. Velitel čtyř moravských četníků a velitel pohotovostního oddílu přihlásili se v tomto četnickém oddělení a žádali tam informaci o situaci. Major Hajdóczy, který jistě přál demonstrantům, vymluvil se, že není orientován a že pro přítomnou dobu nikdo nerozkazuje. Škt. Júny povzbudil ke klidu, aby bylo vyčkáváno vývoje věci dalších. Osobně se dával k pomoci, kdyby došlo k nejhoršímu. V noci na 11. 3. 1939 dal na jeho pokyn velitel hotovostního oddílu 10 četníků ze stavu svého útvaru k hlídání bezpečnostního oddělení v I. poschodí.

Celý večer 10. 3. vřela ulice a že nedošlo k masakrům,⁶⁶ lze přičísti jen tomu, že gardisté, kteří přece jen tak tak většinu svých lidí ještě ovládali, čekali návratu ministra Sidora z Prahy. Když ten v noci přijel a slíbil, že mimořádná opatření budou co nejdřív likvidována a dal gardám rozkaz k rozchodu, zabránil tím masakrům, které se zdály neodvratnými.⁶⁷ Noc minula pak klidně.

Příštího dne, tj. 11. 3. byla postupně opatření likvidována. HG⁶⁸ přebírala od četníků moc v obsazených úřadech a budovách. To už byly gardy ozbrojeny povětšinou puškami, které jim vydal podplukovník Ištók. Týž dal rozkaz i stanicím venku, aby gardám byly vydané zbraně, které stanice měly uloženy z důvodu obrany státu. Ač četníci

žitých deväťdesiatych narodenín v Rajci 8. decembra 1996 (zostavil Štefan Baranovič), Matica slovenská 1998, s. 12.

⁶⁴ Táto správa bola naozaj zveličená, i keď pravdou je, že pri potýčke medzi četníkmi a gardistami prišiel o život gardista Anton Kopal z Veľkých Uheriec.

⁶⁵ Minister financií Pavol Teplanský sa musel tejto úlohy zhostiť, nakoľko predseda vlády a minister všetkých ostatných rezortov Jozef Sivák bol na oficiálnej návšteve Vatikánu.

⁶⁶ Pravdou však je, že vo večerných hodinách náhodná strela smrteľne zranila trafikantku Máriu Psoťovú.

⁶⁷ Karol Sidor prehovoril v slovenskom rozhlase o polnoci z 11. na 12. marca 1939, ihneď po vymenovaní do funkcie predsedu autonómnej vlády. Prejav pozri: Slovák, 1939, roč. XXI., č. 61, s. 2.

⁶⁸ Rozumej Hlinkova garda.

opouštěli svá stanoviště na rozkaz svých představených, k nimž se nyní už připojili solidárně i skupiny německých ordnerů, prováděli převzetí budov jak vítězný postup. Bez příčiny četníky odzbrojovali, veřejně je doprovázeli jako eskortu a toto filmovali pro slovenský kinematografický týdeník *Nástup*.⁶⁹

Vládní budovu obsadili gardisté o 16. hod. Rozestavili stráže u všech vchodů. Při odchodu moravských četníků byl pohotovostní oddíl celý umístěný do I. poschodí s úkolem střežit celé levé křídlo a nedovolit nikomu přístup k bezpečnostnímu oddělení ministerstva vnitra.

Asi za 10 minut co gardy převzaly budovu, než se jejich stráž vzpamatovala a aniž se vzmohla na protest, připochoďovala ozbrojená četa Němců – civilistů. Napochodovali přímo do I. poschodí a mínili obsadit bezpečnostní oddělení. Tu však narazili na četnický pohotovostní oddíl, který je zastavil. Aby ale svůj úmysl zamaskovali, prohlásil pak ing. Karmasin, že jsou to lidé pro ochranu jeho osoby a personálu jeho kanceláře. Pustil je pak do kanceláře svého úřadu. Tito vyvěsili z okna prapor s hákovým křížem a okázale se vyložili v oknech se svými zbraněmi. Bylo pak zjištěno, že tito lidé byli už několik dní před tím verbováni v Bratislavě a jejím okolí a tajně přešli hranice do Děvína. Tam byl německým vojskem zbudován pontonový most přes řeku Moravu a tito lidé tam byli ozbrojeni. Měli nestejně zbraně. Naše četnické pušky (se zahnutou klikou závěru) finančnické⁷⁰ i vojenské.⁷¹ Dle všeho kořist ze Sudet. Přišli vyhladovělí a jídlo a kuřivo, které jim tam bylo pak podáváno jen hltali.

Tito nejen, že obsadili kanceláře ing. Karmasina, ale obsadili si schodiště, kterým byl příchod do I. poschodí, tj. k zasedacím sáním vlády a k bezpečnostnímu oddělení a postavili si též stráže všude tam, kde stála stráž gard. Toto účinkovalo v celé budově poplašně. Úředníci přímo ustrašeně prchali z kanceláří a litovali, že budova, z níž museli odejít spolehliví četníci, dostala se do rukou živlů, které nebudily žádnou důvěru. Přes tyto ruce museli projít úředníci i šéfové oddělení a dokonce sám šéf bezpečnostní služby.⁷² To jim bylo nepřijemné. Snažili se přimět vedoucí osobnosti německé, aby své lidi z budovy odvolali. Hlavně však proto, že 12. 3. večer měla zasedati ministerská rada a bylo by bývalo nepříznivé působilo na ministry, kdyby bývali museli projít v budově strážemi takového druhu.⁷³ Ti však byli již neoblomní a teprve

⁶⁹ Filmová společnost *Nástup* mala v tom čase za sebou mesiac činnosti (vznikla 7. 2. 1939) a každý týždeň prinášala pôvodné reportáže zo slovenského kultúrneho a politického života. Začiatkom marca 1939 nadviazala spoluprácu s nemeckou spoločnosťou *Deutsche Wochenschau*, ktorá jej sprostredkovala reportáže zo zahraničia.

⁷⁰ Bola to četnická krátká puška (označovaná aj ako karabína), vzor 16/33, kalibru 7,92 mm Mauser, ktorú používali i príslušníci finančnej stráže.

⁷¹ Jednalo sa o pušky vzor 23 a 24, kalibru 7,92 mm Mauser, ale mohlo sa jednať i o iný druh zbraní.

⁷² Rozumej: JUDr. Karol Klinovský.

⁷³ Dňa 11. 3. 1939 prezident republiky Emil Hácha vymenoval novú vládu na Slovensku na čele s Karolom Sidorom (ďalej Martinom Sokolom, Júliusom Stanom, Petrom Zaľkom, Alexandrom Hrnčárom, Jozefom Sivákom a Gejzom Fritzom), ktorá sa na svoje prvé rokovanie zišla 12. 3. 1939

když z druhé strany byl dán souhlas, že i garda opustí budovu, byla budova vyklizena od gard a i ordnérů a službu za ně převzala policie. To se stalo těsně před zasedáním ministerské rady.

Od ústupu intervenujícího četnictva ujala se veřejné služby v Bratislavě Hlinkova garda a ordnéri. Z hlavního velitelství HG vycházely směrnice, jimiž se řídili i státní bezpečnostní úřady. Gardy nyní ovládly situaci a rozšířila se nová akce proti Čechům. Z venku docházela hlášení i o násilnostech proti našim lidem.

Den 13. března minul v Bratislavě zdánlivě klidně a jen v očekávání věcí příštích.

Dne 14. 3. byla mysl veřejnosti zaujata událostmi souvisejícími s pumovými útoky, udavšími se minulé noci. Hlasy, které chtěly tyto činy svěsti na Čechy nepronikly, poněvadž byly příliš silné argumenty, které svědčily na útočníky odjinud. Současně byla veřejnost zaujata narovnáváním demarkační čáry s Maďarskem a vyčkáváním výsledků zasedání slovenského sněmu.

Četnický pohotovostní oddíl byl komandován 14. 3. k převzetí a zabezpečení obce Čeklís,⁷⁴ kterou Maďari odstoupili Slovensku. Tu asi ve 14. hodin, právě když se konalo slavnostní převzetí obce, došla zpráva, že Slovensko se osamostatnělo. Na veřejnost neucinilo to nijaký zvláštní dojem.

Charakteristika osob:

Podplukovník [Timotheus, Timotej] **Ištok**. Jako dlouholetý instruktor v četnických školách v Bratislavě dával vždy najevo Čechům, že jsou tam cizinci. Např. výroky: „Nemyslete si, že Slovensko je nějaká kolonie.“ Když po vyhlášení autonomie převzal velitelství, prvním jeho činem bylo, že propustil všechny četníky na zkoušku české národnosti bez odbytného a ač tito měli po teoretickém výcviku a mnozí z nich dosáhli velmi dobrého prospěchu, odůvodnil své rozhodnutí jejich intelektuálními neschopnostmi, tedy je kvalifikoval jako méně cenné. Také tak radikálně řešil otázku českou u četnictva, že české četníky dával k dispozici, dříve než došlo k vládnímu rozhodnutí. Před odstoupením krajů Maďarsku, přemísťoval Čechy z vnitrozemí do těchto krajů a Slováky dával na jejich místa a tak při odstoupení území činil z Čechů uprchlíky.

Major Bedřich Karol Fiala. Hlinkův přítel. To dokazuje jeho reaktivování ze stavu ve výslužbě do aktivního poměru po vyhlášení autonomie. Některá drakonická opatření Ištokova však brzdil a přicházeli spolu do rozporů.

Major Karol Hajdóczy. Ještě před okleštěním republiky schvaloval a jevil plné pochopení pro politiku bývalých opozičních stran. Měl názor, že je to jejich oprávněný požadavek, požadavek chleba a že totéž je i požadavkem Slováků.

vo večerných hodinách. Porovnaj: SOKOL, Martin: *Ako došlo k vyhláseniu slovenského štátu (Moje poznámky k marcovým udalostiam)*. Vznik Slovenského štátu. 14. marec 1939. Spomienky aktérov historických udalostí 2. diel (zost. Bystrický, Valerián – Letz, Róbert – Podolec, Ondrej), Bratislava 2008, s. 145.

⁷⁴ Obec bola v r. 1948 premenovaná na Bernolákovo, a to na počesť katolíckeho kňaza a jazykovedca Antona Bernoláka, ktorý tu pôsobil v druhej polici 18. storočia.

Štábní kapitán Ladislav Raith. Litoval zhroucení státního útvaru československého. Požadoval ho za útvar hospodářský prvotřídně vedený, politicky však chybně vedený. Přirovnával jeho politiku a chyby v ní k politice bývalého Rakouska. Obviňoval pražskou byrokracii, že lpěla na svých pašalících (chlévek pro krmníky) a nepřipustili k ničemu Slováky.

Nadporučík Karel Chytrý. Bývalý ruský legionář, kariérista.

Vrchní strážmistr František Šplíchal. Prospěchář, snaží se zalíbit. To dokazuje jeho činnost popsaná vpředu. Byl také ponechán ve službách na Slovensku, ač nemá manželku Slovenku a jiní, kteří Slovenky mají, byli propuštěni.

- a) Správne výkonný nadporučík
- b) Správne výkonný poručík
- c) Správne Ondrej
- d) Pravdepodobne sa jedná o Jurkovičovu ulicu
- e) Správne „Zemského četnického veliteľství Bratislava“
- f) Správne „na Križkové ulici“
- g) Správne „Zemský veliteľ“
- h) Správne „zemský četnický veliteľ“
- ch) Správne Slobody.
- i) Slovo „všechny“ prečiarknuté.
- j) Správne inštituce.
- k) Živnodom bol skrátený výraz pre Živnostenský dom.
- l) V texte je uvedené „18“, čo je však logickým úsudkom nesprávny údaj, resp. preklep
- m) Správne Karmasin

Národní archiv Praha, fond Presidium Ministra vnitra 1939-1942 (Bienert-Ježek), č. kartónu 468, kópia, strojopis.

Zlatica ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ

ZDENĚK FIERLINGER a likvidace československého vyslanectví v SSSR

Československé vyslanectví v Moskvě, v jehož čele stál již od roku 1937 vyslanec Zdeněk Fierlinger, se okupací českých zemí 15. března 1939 dostalo – stejně jako většina ostatních československých zastupitelských úřadů¹ – do komplikované situace. Zpráva o vstupu německých jednotek na české území dorazila do Moskvy již v noci ze 14. na 15. března. Fierlinger byl – podle svých vlastních slov – v „rozpacích, co dělat“.² Dlužno říci, že nebyl sám a v podobném rozpoložení se nacházela většina jeho kolegů – vyslanců a konzulů.

Také německé velvyslanectví v SSSR stálo před nejednoduchou úlohou splnit příkazy, které přicházely z Berlína. Berlínské ústředí informovalo podřízené zastupitelské úřady o postupu německých akcí vůči Česko-Slovensku.³ S vyhlášením Protektorátu Čechy a Morava 16. března přišla i likvidace česko-slovenské zahraniční služby. Stejně jako dalším německým úřadům, i do Moskvy přišel již den předtím cirkulární telegram, v němž bylo avizováno prohlášení Hitlera, které mělo přijít o den později, v jehož důsledku bude zrušena československá zahraniční služba a přejde do německých rukou. Proto se měl přednosta německé diplomatické mise spojit s příslušným přednostou československého úřadu (analogicky podle předchozího roku, kdy byly stejným způsobem po anšlusu likvidovány rakouské diplomatické mise) a převzít od něj úřad do svých rukou. Státní tajemník Zahraničního úřadu Ernst von Weizsäcker zdůrazňoval v telegramu význam převzetí především politického a tajného materiálu.⁴ Současně německý velvyslanec Werner von Schulenburg informoval v Moskvě 17. března nótou lidový komisariát zahraničních věcí SSSR o berlínské dohodě, podepsané Adolfem Hitlerem a Joachimem von Ribbentropem na jedné straně a Emilem Háchou a Františkem Chvalkovským na druhé straně.⁵

¹ Blíže viz NĚMEČEK, Jan: *Soumrak a úsvit československé diplomacie*. Praha 2008.

² FIERLINGER, Zdeněk: *Ve službách ČSR*. díl I, Praha 1947, s. 195.

³ Srov. telegramy z Berlína č. 30 a 31 z 15. 3. 1939, které informovaly o jednání E. Háchy a F. Chvalkovského v Berlíně. Politisches Archiv des Auswärtiges Amts (PAAA), Berlín, Tresorebene–Altes Amt, Moskau, sign. 529.

⁴ Tamtéž, telegram z Berlína č. 33 z 15. 3. 1939.

⁵ Tamtéž, nóta z 16. 3. 1939 a telegram W. von Schulenburga ze 17. 3. 1939 o předání nóty M. M. Litvinova.

Na druhé straně první reakcí vyslance Fierlingera na zprávy o okupaci českých zemí byla snaha navázat telefonní spojení s Prahou a získat přesné informace. Volal jednomu z tehdejších představitelů Národní strany práce Jaromíru Nečasovi, s nímž se znal ze sociálně demokratické strany. Když jej nezastihl doma, alespoň mu zanechal vzkaz, který dostatečně dokumentuje Fierlingerovy postoje k německé okupaci. Záznam o tomto rozhovoru – který zachytila a později použila německá tajná policie – o nich říká: Fierlinger „*varuje před tím, aby se akceptovala Háchova kapitulace. Upozorňoval na to, že Hácha jedná protiústavně a že neměl práva bez parlamentu dát podpis na listinu znamenající konec samostatnosti české a změnu samostatné republiky v protektorát*“.⁶ Obdobně se měl vyjádřit československý vyslanec své přesvědčení i v telefonickém rozhovoru s pražským ministerstvem zahraničních věcí.⁷

Další jeho postup byl v souladu s jeho odmítnutím německé agrese: dříve, než obdržel jakékoliv pokyny z ústředí, se rozhodl k demisi ze své funkce. Při své audienci u sovětského lidového komisaře zahraničních věcí Maxima Maximoviče Litvinova v poledne 15. března vyjádřil jak svůj nesouhlas s německou okupací a Háchovým postupem, tak i deklaroval svou demisi – „*za těchto okolností nemohu Háchu více zastupovati*“, řekl sovětskému zástupci.⁸ Litvinov souhlasil s Fierlingerovým názorem, že nejlépe bude s protestem složit úřad.⁹ Na otázku československého vyslance, zda má zůstat v Moskvě či odejít jinam, odpověděl, „*že mi neradí, abych v Moskvě zůstal a že nám odporučuje vybudovati odbojové hnutí na západě jako ukázněnou a nebyrokratickou organizaci*“, napsal později Fierlinger.¹⁰ Ačkoliv se Litvinov vyslovil skepticky k možnosti udržet síť československých vyslanectví a konzulátů pro potřeby odboje, ujistil Fierlingera, že může „*počítati vždy s plnou pomocí Sovětského svazu*“.¹¹ Téhož dne odevzdal československý vyslanec protestní nótu lidovému komisiariátu zahraničních věcí (NKID): „*Velevážený pane lidový komisaři, jak jsem měl již čest sdělit Vám osobně, považoval jsem za nutné – vzhledem k tragickým událostem v Československu – složit svoji funkci. Dle mého názoru okupace československého území německou armádou byla uskutečněna pomocí nejhrubší lsti a podvodu proti ústavnímu právu a proti skutečně vůli celého československého národa. Odevzdal jsem běžné záležitosti vyslanectví svému spolupracovníku Bohumilu Rojíčkovi.*“¹²

⁶ Archiv Ústavu T. G. Masaryka (AÚTGM), Praha, f. 37 (J. Smutný), a. j. 19/1, Nečasova zpráva E. Benešovi ze 17. 12. 1940. J. Nečas k tomuto telefonátu dodal: „Opis tohoto telefonogramu jsem viděl v Petschkově paláci na stole, když jsem byl gestapem 21. července vyslýchán.“

⁷ FIERLINGER, ref. 2, s. 196.

⁸ AÚTGM, Praha, f. 38 (V. Klecanda), a. j. 448, Fierlingerova zpráva E. Benešovi z 20. 4. 1940.

⁹ Tamtéž, EB II, 40, sign. IV/32/19b, Z. Fierlinger E. Benešovi 27. 3. 1939.

¹⁰ Tamtéž, f. 38 (V. Klecanda), a. j. 448, Fierlingerova zpráva E. Benešovi z 20. 4. 1940.

¹¹ Tamtéž.

¹² Archiv ministerstva zahraničních věcí (AMZV), Praha, f. Londýnský archiv – důvěrný (LA–dův.), kart. 129. O předání úřadu byl vyhotoven zápis, počínající slovy: „Vzhledem k okolnosti, že vyslanec Zdeněk Fierlinger skládá úřad, bylo dne 16. března 1939 provedeno odevzdání úřadu jmenovaným vyslancem do rukou legačního tajemníka I. tř. dr. Bohumila Rojíčka.“ Archiv Národního muzea (ANM), Praha, Fierlingerova pozůstalost, inv. č. 1305, kart. 34.

Poněkud odlišně se vyvíjela situace československé vojenské mise, v jejímž čele stál plk. gšt. Oldřich Farský. Ten měl být z příkazu ministerstva národní obrany odvolán ze své funkce již v únoru 1939, prostřednictvím vyslance však vznesl proti odvolání námitky a ještě v okamžiku německé okupace působil v Moskvě.¹³ Po 15. březnu svůj úřad zlikvidoval (údajně včetně zničení důvěrných spisů) a spolu se svým zástupcem mjr. Alexandrem Kühnlem se vrátil do Prahy. Formálně byl odvolán ze svého úřadu k 30. dubnu 1939.¹⁴ Fierlinger o důvodech jeho rozhodnutí napsal do Londýna pplk. Josefu Kallovi: „Plk. Farský činí tak s ohledem na svou dcerušku, která se nachází v Praze.“¹⁵ Farský byl poté v rámci likvidace československé armády převeden k Nejvyššímu úřadu cenovému.

Ještě 15. března pak československý vyslanec uspořádal tiskovou konferenci pro zahraniční korespondenty, v níž veřejně vyjádřil svůj protest proti německé okupaci a požádal bývalého prezidenta Edvarda Beneše, aby se stal mluvčím občanů Československa, žijících za hranicemi a nesouhlasících s likvidací ČSR. Toto vyjádření pak přinesl na svých stránkách světový tisk.¹⁶ Je příznačné, že sovětská strana povolila jeho uveřejnění v listech *Pravda* a *Izvestija* teprve 18. března, v okamžiku, kdy Litvinov kolem půlnoci předal německému velvyslanci v SSSR von Schulenburgovi oficiální odpověď na německou nótu o vzniku protektorátu, v níž sovětská vláda vyjádřila svůj protest proti německé okupaci a odmítla připojení českých zemí k německé říši stejně jako Slovenska „uznat za právoplatné a odpovídající všeobecně platným normám mezinárodního práva a spravedlnosti na principu sebeurčení národů“.¹⁷ Již několik hodin předtím, při setkání s německým velvyslancem sovětský lidový komisař prohlásil, že po protestech anglické a francouzské vlády a předložení „statement“ amerického prezidenta musí také sovětská vláda vyjasnit své stanovisko, spočívající v tom, že nemůže uznat změny, ke kterým došlo ve státoprávním postavení Československa. Schulenburg to komentoval tak, že sovětská vláda tak nejednala samostatně, ale řídila se podle reakce „Anglie, Francie a Ameriky“.¹⁸

¹³ ANM, Praha, Fierlingerova pozůstalost, inv. č. 1306, kart. 34, Fierlingerova depeše Zamini z 27. 2. 1939.

¹⁴ Vojenský ústřední archiv-Vojenský historický archiv (VÚA-VHA), Praha, kvalifikační listiny Oldřicha Farského. Srov. School of Slavonic and East European Studies (SSEES), Londýn, Lisický Collection, sign. 3/1/9, kart. 9, přehled československých zastupitelských úřadů v SSSR z 25. 6. 1939.

¹⁵ ANM, Praha, Fierlingerova pozůstalost, inv. č. 1305, kart. 34, Z. Fierlinger J. Kallovi 21. 3. 1939.

¹⁶ Jeho prohlášení otiskl např. americký dopisovatel Walter Duranty v *New York Times* 21. 3. 1939, srv. další příspěvek *Envoy to Moscow Defiant*, *New York Times* 26. 3. 1939.

¹⁷ *Dokumenty a materiály k dějinám československo-sovětských vztahů (DMDČSV)*, díl III, Praha 1979, dok. č. 442, s. 667. Originál sovětské odpovědi je uložen v PAAA, Berlín, Tresorebene – Altes Amt, Moskau, sign. 529, kde je i německá zpráva o Fierlingerových vyjádření pro listy *Izvestija* a *Pravda*., Schulenburgova zpráva z 20. 3. 1939

¹⁸ PAAA, Berlín, Tresorebene–Altes Amt, Moskau, sign. 529, Schulenburgův telegram č. 34 do ústředí z 19. 3. 1939.

Fierlinger ve svém prohlášení pro tisk veřejně deklaroval svoji rezignaci: „*V souvislosti s tragickými událostmi v Československu jsem považoval za nutné se vzdát své funkce.*“¹⁹ Nečekal tedy na vyjádření postojů ostatních představitelů československých zastupitelských úřadů, stejně jako E. Beneše, a rozhodl se k likvidaci svého úřadu. Dlužno říci, že k tomuto kroku nebyl přinucen sovětskou stranou, že se tak rozhodl sám o své vůli, když vydal příkazy ke zničení politického archivu vyslanectví. Později své rozhodnutí obhajoval tím, že se mu nezдалo „*vhodným hájiti kontinuitu své funkce, neboť obával jsem se právě toho, že bude přikládán příliš značný formální význam Háchově podpisu v Berlíně a že tato okolnost bude využívána proti nám a bude sloužiti výmluvou k tomu, aby nově vytvořená situace a nový mezinárodní statut Čech a Moravy byl uznáván. Chtěl jsem právě složením své funkce zdůrazniti nekonstituční a velezrádný postup prezidenta Háchy.*“²⁰

Dne 16. března přišel z pražského ústředí do Moskvy telegram vyzývající Fierlingera k předání úřadu německé diplomatické misi.²¹ Současně se na československé vyslanectví dostavil německý velvyslanec von Schulenburg, který chtěl na základě pokynů z Berlína úřad převzít a odevzdal při této příležitosti československému vyslaneci opis berlínské dohody Hácha-Hitler.²² Československý vyslanec předal v této době úřad svému zástupci legačnímu radovi Rojíčkovi a Schulenburga odkázal na něj, ponechávaje na Rojíčkovi rozhodnutí, chce-li se podřídit či nikoli. Celá otázka předání a převzetí legace německým zástupcem – stejně jako v případě řady dalších zastupitelských úřadů – není zcela jasná. Pozdější kritika Fierlingerova postupu, zejména ze strany Osuského, byla ovšem zčásti oprávněná: část spisů vyslanectví ČSR v Moskvě měla být Rojíčkem předána Němcům (hlavně konzulární archiv a některé úřední rekvizity), jak to uvedl ve svém dopisu Antonínu Hamplovi sám Fierlinger.²³ Ostatně sám velvyslanec von Schulenburg ve svém telegramu ze 16. března do Berlína k tomu napsal, že Fierlinger mu sdělil, že předal úřad prvnímu sekretáři, který „*je nám [tj. Němcům – pozn. J. N.] v plném rozsahu k dispozici.*“²⁴ Toho večera byly také předány a zabezpečeny politické a tajné materiály československého úřadu, které byly následujícího dne zaslány kurýrem do Berlína.²⁵ O předání byl sepsán Wernerem von Tippelskirchem

¹⁹ DMDČSV, díl III, dok. č. 441, s. 666.

²⁰ AÚTGM, Praha, f. 38 (V. Klecanda), a. j. 448, Fierlingerova zpráva z 20. 4. 1940.

²¹ NĚMEČEK, Jan: *Československá diplomatická mise v Moskvě (březen-prosinec 1939)*. Moderní dějiny 4, Praha 1996, příloha 2, dok. č. 1, s. 263.

²² PAAA, Berlín, Tresorebene–Altes Amt, Moskau, sign. 529, opis berlínské dohody, na níž je rukou připsáno: An Gesandten Fierlinger übergeben 16/3. Srov. též tiskovou zprávu polského vyslanectví v SSSR ze 17. 3. 1939, v níž se mj. píše, že 16. března navštívil Fierlingera německý velvyslanec W. von Schulenburg a s odkazem na „dohodu uzavřenou mezi vládou německou a československou“ žádal o předání vyslanectví a veškeré jeho agendy do rukou Němcům. Archiwum Akt Nowych (AAN), Varšava, f. Ministerstwo Spraw Zagranicznych (MSZ), t. 7632.

²³ ANM, Praha, Fierlingerova pozůstalost, inv. č. 1305, kart. 34, Fierlingerův dopis A. Hamplovi ze 7. 8. 1939.

²⁴ PAAA, Berlín, Tresorebene–Altes Amt, Moskau, sign. 529, Schulenburgův telegram č. 31 z 16. 3. 1939.

²⁵ Tamtéž, Schulenburgův telegram ze 17. 3. 1939.

z německého velvyslanectví záznam, podle kterého byly od Rojíčka a Brože převzaty tajné šifrové materiály, plombovací kleště, pečeť a razítko.²⁶ Předávací seznam však hovoří o tom, že nešlo zřejmě o konzulární materiál, jak se to snažil zlehčovat Fierlinger, ale o úplný archiv vyslanectví: jeden balík tvořily politické zprávy vyslanectví z let 1933 – 1936, druhý politické zprávy z let 1937 – 1939, další obsahoval politické a hospodářské smlouvy a konečně následovaly dva balíky se šifrou a šifrovým materiálem (tedy věci, které měly být přednostně zničeny).²⁷ Dodatečně pak Rojíček předal Němcům ještě zbylá razítka, přičemž legační rada von Tippelskirch označil jeho postup při předání jako „obzvlášť korektní“, jenž ochotně vyhověl všem německým žádostem, což nesvědčí příliš o vlastenectví československého diplomata.²⁸

O Fierlingerově nepřilíš taktickém postupu bylo informováno i vznikající československé odbojové ústředí v USA. Vyslanec Vladimír Hurban s rozhovoru s Benešem 21. března poukázal na informace od sovětského velvyslance v USA Konstantina Alexandroviče Umanského: „Fierlinger se poděkoval. Odevzdal to sekretáři, který to odevzdal Němcům.“²⁹

Valentina Vladimirovna Marjina ve své nejnovější práci na téma československo-sovětských vztahů objasnila na podkladě sovětských pramenů otázku předání: 20. března oznámil Rojíček jako pověřený vedením vyslanectví Litvinovovi, že podle pokynů z Prahy přerušuje česko-slovenská mise v Moskvě svoji činnost.³⁰ Stejně tak druhý sekretář vyslanectví Brož oznámil československému referentovi NKID I. M. Piveňovi, že nadále pracují podle pokynů Chvalkovského v úzké spolupráci s německým velvyslanectvím. Piveň si ve svém záznamu zapsal, že se mu zdá, že Brož se obrátil již na stranu Německa.³¹ Situace dospěla tak daleko, že Fierlinger s několika spolupracovníky zůstal v domě vyslanectví na Charitoněvském pereulku, Rojíček s dalšími na Kozlovském pereulku. NKID neměl zcela jasno o dalším vztahu k Fierlingerovi: v některých dokumentech je veden jako vyslanec, v jiných jako bývalý vyslanec.³²

Německé velvyslanectví v Moskvě oznámilo 22. března do Berlína, že kurýrem odešlá politický a tajný materiál, převzatý od „bývalého československého vyslanectví v Moskvě“.³³ 3. dubna pak odešla do Berlína další zásilka čtyř balíků, v nichž se mj. nacházely spisy vojenského attaché ČSR a razítka.³⁴ Tato zpráva ovšem vrhá poněkud jiné světlo na výše uvedenou likvidaci úřadu vojenského attaché, zůstává otázkou, zda

²⁶ Tamtéž, Tippelskirchův záznam z 16. 3.1939.

²⁷ Tamtéž, předávací protokol, podepsaný B. Rojíčkem a W. von Tippelskirchem z 16. 3. 1939.

²⁸ Tamtéž, Tippelskirchova zpráva z 20. 3. 1939.

²⁹ AÚTGM, Praha, EB II, EB L 99, Benešův stenogram z rozhovoru s V. Hurbanem z 21. 3. 1939.

³⁰ PAAA, Berlín, Tresorebene–Altes Amt, Moskau, sign. 529, Rojíčkova nota Litvinovovi z 20. 3. 1939.

³¹ MARJINA, Valentina Vladimirovna: *Sovetskij Sojuz i čecho-slovackij vopros vo vrenja vtoroj mirovoj vojny 1939 – 1945gg.* Moskva 2007, s. 61.

³² Tamtéž, s. 63.

³³ ANM, Praha, Fierlingerova pozůstalost, inv. č. 298, kart. 16.

³⁴ Tamtéž, jednalo se o balíky označené VI. – IX. Spisy vojenského attaché měly být v balíku IX.

a kolik spisů plk. Farský při předání svého úřadu skutečně zničil, když Tippelskirch v již zmíněném záznamu o převzetí materiálů vyslanectví píše také o tom, že převzal „akta“ od vojenského attaché i jeho zástupce.³⁵ Vzhledem k tomu, že nemáme možnost porovnání, kolik spisů bylo v archivu vojenského attaché původně, nelze s určitostí říci, zda Farský některé materiály zničil či nikoliv. Předávací seznam, sepsaný 16. března a podepsaný Farským a von Tippelskirchem, není zcela jasný, hovoří se v něm zřejmě o názvech spisů vojenského attaché, týkajících se organizace sovětského průmyslu a Rudé armády:

„Tanks; Dislokation und Organisation; Die Eingelangten Berichte; Manuevren; Flugwesen; Sovietindustrie und Sovietarmee – verschiedenes Arbeitsmaterial. Arbeitsblock; Beförderung der Sovietoffizieren...“³⁶ Dále jsou v seznamu uvedeny šifrovací materiály a šifrovací kód, pečeť a razítko. Nicméně chybějící možnost srovnání s tím, co bylo v archivu attaché předtím, znemožňuje kvalifikovaně se vyjádřit o jeho postupu při likvidaci úřadu. Zároveň se objevily úvahy, zda Farský neuvažuje o vstupu do řad Rudé armády, což rázně vyvrátil ve svém telegramu německý vojenský attaché gen. Ernest Köstring v SSSR.³⁷

Německé velvyslanectví dále obdrželo 16. března 1939 instrukci z Berlína, že má ústně oznámit sovětské vládě převzetí „české“ diplomatické mise, pokyny k převzetí konzulárních úřadů ČSR měly následovat.³⁸ Schulenburg tak učinil o den později při návštěvě Litvinova, který jeho slova o převzetí československého vyslanectví vzal na vědomí.³⁹

Fierlinger své stanovisko odstoupit z funkce nezměnil ani po oficiálním sovětském vyhlášení 18. března. Tři dny nato, 21. března, odeslal Benešovi do USA telegram, v němž ho informoval o své demisi. Beneš se v této době snažil ze sítě československých vyslanectví a konzulátů prostřednictvím vyslance Hurbana zachránit, co se dalo. Rozesílal na všechny úřady, jejichž přednostové se na něj obrátili, telegramy se žádostí, aby se snažili svoje úřady udržet a nepředávali je Němcům. Ve stejných intencích se nesla i jeho odpověď do Moskvy. Žádal Fierlingera, aby pokračoval v úřadování, neboť jeho vyslanectví stále symbolizuje samostatné Československo a je symbolem jeho kontinuity.⁴⁰ Na Benešovu výzvu Fierlinger změnil své původní rozhodnutí, vyžádal si 23. března audienci u Litvinova, v níž mu vyložil – a také předal v podobě noty – nové stanovisko, podle něhož považuje s odvoláním na postoj sovětské vlády „za povinnost

³⁵ PAAA, Berlín, Tresorebene–Altes Amt, Moskau, sign. 529, Tippelskirchův záznam z 16. 3. 1939.

³⁶ Tamtéž, předávací protokol ze 16. 3. 1939.

³⁷ Tamtéž, telegram z Moskvy č. 33 z 21. 3. 1939.

³⁸ Tamtéž, Weizsäckerův telegram velvyslanectví v SSSR č. 34 z 16. 3. 1939. Pokyny k likvidaci konzulátů přišly 18. 3. 1939.

³⁹ Tamtéž, Schulenburgův telegram č. 38 ze 17. 3. 1939.

⁴⁰ NĚMEČEK, *Československá*, ref. 21, příloha 2, dok. č. 3, s. 264. Beneš požádal o pomoc sovětského velvyslance v USA K. A. Umanského: „... slíbil, že všechno odtelegrafuje do Moskvy. Řekl jsem mu Vaším jménem, že bychom byli povděční, kdyby Litvinov nám byl nápomocen, poněvadž nám záleží na udržení oficiální pozice v Moskvě,“ napsal 28. 3. 1939 V. Hurban E. Benešovi. AÚTGM, Praha, EB II, 40, sign. IV/32/24a.

vykonávati dále svou funkci na základě svého původního a dosud platného pověření“.⁴¹ Vyslancem opíral argumentaci platnosti svého pověření o skutečnost, že jeho pověřovací listiny nesou Benešův podpis, a změna v úřadě prezidenta ČSR nebyla sovětské vládě notifikována. Lidový komisař zahraničních věcí mu opakoval některé své námítky, nicméně slíbil předat nótu sovětské vládě.

Litvinov ještě téhož dne poslal rozklad nóty i celého rozhovoru Stalinovi s tím, že současně obdržel také nótu slovenské vlády, podepsanou ministrem zahraničních věcí Ferdinandem Ďurčanským a datovanou 14. března, o vyhlášení nezávislosti Slovenska s žádostí o uznání nového státu.⁴² Jako východisko z celé situace navrhol Stalinovi ponechat jak Fierlingerovu nótu, tak i sdělení slovenské vlády bez odpovědi: „Později uvidíme, jak s tím naložit.“⁴³ Jako jedinou konkrétní akci, která se realizovala krátce nato, navrhl likvidovat sovětské vyslanectví v Praze a přeměnit jej na generální konzulát. Tuto otázku projednávalo Politbyro Ústředního výboru Všeruské komunistické strany (bolševiků) na svém zasedání 23. března a rozhodlo o návrhu Litvinova: „Likvidirovať polpredstvo SSSR v Praze, preobrazovať jeho v generalnoje konsulstvo.“⁴⁴

Příkaz k této změně přišel z Moskvy o dva dny později, 25. března, a likvidační vyslanectví byl pověřený berlínský velvyslanec Georgij A. Astachov, který zůstal v Praze do 4. dubna.⁴⁵ Obdobně formuloval Litvinov tato stanoviska v instrukci pro sovětského chargé d'affaires a. i. v Praze V. N. Jakovleva z 28. března 1939, který se stal novým generálním konzulem v Praze.⁴⁶ Ten také formuloval nejnnutnější úkoly, stojící před jeho novou misí:

- 1) urychlit odsun spolupracovníků, převedených do Sovětského svazu,
- 2) přerušit s výjimkou nejkrajnějších případů setkání a kontakt s vedoucími stranických organizací, které se staly ilegálními.⁴⁷

O několik dní později Litvinov v rozhovoru s lotyšským vyslancem Fierlingerovo postavení precizoval, když na otázku, jak se sovětská vláda k československému vy-

⁴¹ DMDČSV, díl IV/1, Praha 1982, dok. č. 8, s. 25.

⁴² Slovenský národný archív (SNA), Bratislava, f. Ministerstvo zahraničných vecí (MZV) 1939 – 1945, kart. 112, spis No. 1/1939 ze 16. 3. 1939.

⁴³ *Dokumenty vnějšej politiky* (DVP), díl 22, svazek I, Moskva 1992, dok. č. 168, s. 221.

⁴⁴ „Likvidovat vyslanectví SSSR v Praze, změnit jej na generální konzulát.“ Rossijskij gosudarstvennyj archiv socialno-političeskoj istoriji (RGASPI), Moskva, f. 17 (Ústřední výbor KSSS), opis 162 (Politbyro ÚV 1919 – 1974), dělo 25, protokol č. 1 usnesení Politbyra ÚV VKS(b) za období 23. 3. – 19. 4. 1939.

⁴⁵ Archiv vnějšej politiky (AVP), Moskva, f. 06 (sekretariát Molotova), opis 1, dělo 216, papka 20, s. 12, zpráva G. A. Astachova z 12. 4. 1939.

⁴⁶ „Řekl jsem Fierlingerovi, že jeho výrok [že přichází jako představitel Československa – pozn. J. N.] nemá žádný praktický význam, protože není v kontaktu ani se svou zemí, ani se svou vládou, a tudíž s námi nemůže jednat o žádných záležitostech, ale pokud chce zůstat představitelem určitého symbolického státu a vlády, necháme ho zatím na pokoji a v dalším se uvidí.“ (MARJINA, Valentina Vladimirovna: Brána na Balkán. Slovensko v geopolitických plánech SSSR a Německa v letech 1939 – 1941. In: *Soudobé dějiny*, I, 1994, č. 6, s. 829).

⁴⁷ AVP, Moskva, f. 06 (sekretariát Molotova), opis 1, dělo 216, papka 20, s. 15.

slanci staví, odpověděl: „... Fierlinger nemá vládu a nemá zemi, žádný praktický dopad to u něho nemá a jeho oficiální postavení bude mít symbolický charakter, čemuž zatím nemáme v úmyslu bránit.“⁴⁸

Sovětská strana nereagovala však ani na nóty německého velvyslance von Schulenburga, aby funkce československého vyslanectví byly předány německé diplomatické misi. Lidový komisariát zahraničních věcí tak oficiálně nevyjádřil své postoje jak k otázce dalšího osudu československého vyslanectví, tak i k otázce uznání samostatného Slovenska, jehož vyhlášení a zejména pak „neodůvodněné“ ochranné smlouvy s Německem se týkal 5. bod sovětské nóty z 18. března. Tento status quo pak víceméně trval přes celé léto až do vzniku války v září 1939.

Von Schulenburg informoval diplomatický sbor v Moskvě o tom, že československý zastupitelský úřad již nadále není oprávněn oficiálně jednat a že podle instrukcí z „pražského“ ministerstva zahraničních věcí v likvidaci, má informovat sovětskou vládu o ukončení činnosti.⁴⁹ Fierlinger reagoval 24. března cirkulářem všem zahraničním diplomatům, v němž uvedl, že „vzhledem k výslovně násilné a protiústavní povaze činu, jímž byly připojeny české země k německé říši, právě tak jako změněn mezinárodní statut Slovenska, považují za svou povinnost pokračovati ve svém poslání mimořádného vyslance a zplnomocněného ministra Československé republiky u vlády Svazu sovětských socialistických republik...“⁵⁰

Oficiální změna Fierlingerova stanoviska přinesla i odpovídající odezvu z Prahy: Již 27. března 1939 rozeslalo prezidium Zemského úřadu instrukce okresním hejtmanům, že je nutno veškerý movitý i nemovitý majetek Z. Fierlingera, jeho manželky i dalších členů rodiny ihned zajistit, aby s ním nebylo možno dále disponovat.⁵¹

Fierlinger znovunastoupení svého úřadu oznámil do Washingtonu depeší z 23. března.⁵² Jeho postup vyvolal reakci pražského Zamini, které o dva dny později zaslalo depeši, že pokud vyslanec neuposlechne příkazů z Prahy, bude suspendován

⁴⁸ DVP, díl 22, svazek 1, dok. č. 181, s. 232.

⁴⁹ National Archives and Record Administration (NARA), Washington, Record Group (RG) 59, T1244, 860F.00/764, Kirk State departmentu 25. 3. 1939; text Schulenburgova vyjádření diplomatickému sboru z 21. 3. 1939 viz in PAAA, Berlín, Tresorebene – Altes Amt, Moskau, sign. 529. Odpovědi italského, japonského, lotyšského a estonského diplomatického zástupce jsou uloženy tamtéž. Přitom je zajímavé, že Schulenburg osobně nechoval k Fierlingerovi osobní nepřátelství: v červenci 1939, při příležitosti slavnosti na Rudém náměstí, jíž se v rámci diplomatického sboru zúčastnila Fierlingerova žena, ji chtěl německý vyslanec potřikrát pozdravit, byl však z její strany ignorován. Schulenburg nebyl fanatickým nacistou, patřil ke staré garnituře německého diplomatického sboru, nakonec se dostal do řad spiklenců proti A. Hitlerovi a byl po atentátu na vůdce v roce 1944 popraven.

⁵⁰ AMZV, Praha, f. LA–dův., kart. 129, Fierlingerův cirkulář z 24. 3. 1939; srov. NARA, Washington, RG 59, T1244, 860F.00/765, Kirk State departmentu 25. 3. 1939 o Fierlingerově protestu; PAAA, Berlín, Tresorebene–Altes Amt, Moskau, sign. 529, opis Fierlingerova cirkuláře, který obdrželo německé velvyslance od „spřátelené strany“ a zaslalo jej 27. března do ústředí.

⁵¹ Okresní archiv, Benešov, f. Okresní úřad Benešov, prezidiální spisy, kart. 67, fonogram prezidia Zemského úřadu z 27. 3. 1939.

⁵² NĚMEČEK, Československá, ref. 21, příloha 1, dok. č. 2, s. 241.

a disciplinárně stíhán.⁵³ Odpověď z Moskvy zněla rezolutně: „Odňal jsem Rojičkovu agendu. Postup Háchy, Chvalkovského velezrádný. Nebyl též uznán Sovětským svazem, Anglií, Francií. Ať žije svobodné samostatné Československo. Fierlinger.“⁵⁴ Současně byl odeslán dopis Litvinovovi, který – s odkazem na nótu z 23. března – obsahoval seznam úředníků, kteří odmítli podřídit se příkazům z Prahy s tím, že zbývající jsou zbaveni práva jednat za československé vyslanectví.⁵⁵ K Fierlingerovi se později vrátili jen Eduard Dvořák a Antonín Dám, ostatní odcestovali podle pokynů Němců zpět do Prahy.⁵⁶

Je třeba však konstatovat, že Fierlinger – jak vyplývá z jeho rozhovorů se zástupci NKID – uvažoval o zachování vyslanectví jen jako symbolické mise, ovšem s tím, že mu zůstane právo šifrového styku. Praktickou činnost jeho úřad vykonávat neměl s výjimkou prodlužování a vystavování česko-slovenských pasů.⁵⁷

Fierlinger se na počátku dubna rozhodl, že odjede do Francie a Velké Británie, aby se dohodl o dalším postupu při formování československého zahraničního odboje. Svůj úmysl sdělil 10. dubna při své návštěvě v Narkomindělu zástupci lidového komisaře zahraničních věcí Vladimíru Petroviči Potěmkinovi: „Cíl Fierlingerovy cesty – vyjasnit možnosti obrození Československa v osobních jednáních s některými představiteli bývalé Československé republiky...“, zapsal si zástupce lidového komisaře.⁵⁸ Přitom mu slíbil uvědomit sovětské velvyslance ve Francii, Velké Británii a USA o jeho cestě.⁵⁹ Jako svého zástupce Fierlinger určil prap. Jana Štefka, bývalého sekretáře vojenského atašé. Po reorganizaci vyslanectví složili všichni zbylí členové do rukou vyslance slib „věrnosti a oddanosti Československé republice, tj. společné zahraniční akci neuznávající násilnou okupaci Německem československého území“.⁶⁰ Svoji cestu vyslanec deklaroval Narkomindělu jako časově omezenou úřední dovolenou, která mu umožňovala návrat zpět.

Fierlingerův odjezd do Francie na konci dubna 1939 zanechával moskevské vyslanectví ČSR ve velmi nejisté situaci, zejména finanční, když prostředky na další exist-

⁵³ Tamtéž, příloha 2, dok. č. 4, s. 264.

⁵⁴ Tamtéž, příloha 1, dok. č. 3, s. 242.

⁵⁵ V seznamu jsou uvedeni Jan Štefek, Eduard Dvořák, Antonín Dám a František Elznic. Německé vyslanectví však hlásilo do ústředí v seznamu podřídivších se zaměstnanců i Dvořáka, Dáma a Elznice, který se později vrátil do vlasti (AMZV, Praha, f. LA–dův., kart. 129, Fierlingerův dopis M. M. Litvinovovi, srov. PAAA, Berlín, Tresorebene–Altes Amt, Moskau, sign. 529). V průběhu dubna–června 1939 pak z Moskvy odjeli všichni vyšší úředníci, první i druhý sekretář (B. Rojiček a Zdenko Brož, kteří zprvu řídili předání úřadu), vojenský attaché i jeho zástupce. Tamtéž.

⁵⁶ PAAA, Berlín, Tresorebene–Altes Amt, Moskau, sign. 529, zpráva vyslanectví do Berlína o likvidaci československého úřadu z 3. 4. 1939.

⁵⁷ MARJINA, *Sovetskij*, ref. 31, s. 64–65, záznam G. I. Vajnštejna z 2. západního odboru NKID z 8. 4. 1939 o rozhovoru se Z. Fierlingerem.

⁵⁸ AVP, Moskva, f. 06 (sekretariát Molotova), opis 1, dělo 217, papka 20, s. 16, Potěmkinův záznam o rozhovoru se Z. Fierlingerem z 10. 4. 1939.

⁵⁹ Litvinov skutečně sovětské diplomaty požádal o pomoc pro Fierlingera s tím, že může být sovětské diplomacii užitečný tím, že se od něj dozví o činnosti československé politické emigrace. MARJINA, *Sovetskij*, ref. 31, s. 64.

⁶⁰ AMZV, Praha, f. LA–dův., kart. 129, protokol ze schůze osazenstva vyslanectví z 16. 4. 1939.

tenci – bez příspěvků z Prahy – byly získávány z prodeje přebytečného zařízení. Je jisté, že koordinace dalšího postupu při formování zahraničního odboje byla nutná, zároveň však úřad zůstal bez reprezentativního zástupce, když na legaci nezůstal nikdo z vyšších úředníků. Analogicky se situace vyvinula i v sousedním Polsku, kde vyslanec Slávik rovněž opustil vyslanectví a odjel do USA. Na rozdíl od Polska, kde s postupem času stále narůstal problém s početnou československou emigrací, přibývajících z Němci obsazených území, na sovětském teritoriu – pomineme-li komunistickou emigraci, která však působila víceméně nezávisle na vyslanectví ČSR – takové problémy téměř nebyly. Podle Fierlingera odhadu žilo v SSSR asi 2 000 československých občanů, roztroušených po ohromných prostorách země.⁶¹ Jak sám později charakterizoval ve své zprávě do Londýna, politické uplatnění československých levicových politiků (zájem o výjezd do SSSR projevíli sociální demokraté Rudolf Bechyně a Bohuslav Ečer, vyslanec Prokop Maxa a další) nebylo myslitelné, vyjma těch, kteří působili přímo v Kominterně (komunisté Klement Gottwald, Bohumír Šmeral a další). I ostatní emigranti, kteří uprchli z okupovaných českých zemí z důvodu ohrožení života (Židé, lidé pronásledovaní gestapem), měli na sovětském území velké problémy: nemohli zde sehnat zaměstnání, snad s výjimkou specialistů. Nežrídka – a to platí v masovém měřítku později zejména o uprchlících z Podkarpatské Rusi – se ocitli za dráty sovětských gulagů. „*Vedeme v evidenci ostatní zdejší krajany ve Svazu SSR usedlé a po celém svazovém území roztroušené dle toho, jak se k nám hlásí. Upozorňuji, že by bylo předčasné chtít je nějak organizovati. Jednak nejsou nikde usedlí na jednom místě ve větších skupinách (kromě některých kolchozů), jednak podobné organizace cizích příslušníků nejsou zdejšími úřady vítány,*“ sděloval Fierlinger k možnosti organizace československého krajského hnutí na sovětském území.⁶²

I tak se však vyslanec musel bránit po příjezdu na Západ kritikám svého postupu po německé okupaci. Velmi rezolutní námitky – přitom při srovnání s výše uvedenými fakty ne vždy oprávněně – vyslovil vyslanec Osuský: „... *velice nešikovně to udělal. Ohlásil, že podává demisi a že nebude poslouchat proti ústavě se provinivšího Háchu. Ani sám tu demisi Litvinovovi nepodal, nýbrž ji nechal sekretáři na vyslanectví, aby to vydal... Pak to sice spravili, ale pro všechny diplomaty v Moskvě je to prostě soukromá osoba. Podal demisi a nemůže být znovu pověřen... Mezi lidmi ovšem říkám, že je nás hodně a že i Moskva a Varšava jsou obsazeny, ale ve skutečnosti jsme to tam prohráli.*“⁶³ V případě Varšavy je toto tvrzení více méně oprávněné, v případě Fierlingera však tomu tak není: např. Potěmkinův záznam z 25. června 1939 je nadepsán „*Přijetí československého vyslance Fierlingera*“.⁶⁴

⁶¹ B. Rojíček odhadoval v rozhovoru s W. von Tippelskirchem 17. 3. 1939 československou kolonii v SSSR asi na 3 – 4 000 lidí, každoročně se podle něj prodlužovalo zhruba 600 pasů na dalších 5 let, 95 československých státních příslušníků bylo v SSSR vězněno. PAAA, Berlín, Tresorebene–Altes Amt, Moskau, sign. 529.

⁶² AÚTGM, Praha, EB II, 40, sign. IV/32/19b, Fierlingerova zpráva z 25. 7. 1939.

⁶³ Tamtéž, sign. V/662, Ducháčkův záznam z rozmluvy se Š. Osuským z 16. 5. 1939.

⁶⁴ AVP, Moskva, f. 06 (sekretariát Molotova), opis 1, dělo 217, papka 20, s. 18.

Tyto marginálie nejsou přirozeně prvořadými důkazy – ostatně oba jmenované státy oficiálně oba vyslance (Fierlingera i Slávika) neuznávaly – ukazují však na jisté odlišnosti v postavení československých zástupců v obou zemích. Ve Fierlingerově případě je však nutno dodat, že on sám řekl Litvinovi, že „*chceme udržet úřad alespoň symbolicky a že jim s tím nechceme dělat mnoho starostí*“.⁶⁵

Ať už hodnotíme jeho postup v březnové krizi jakkoliv, je nutno uznat, že se samostatně, bez pokynů, odhodlal k veřejnému protestu, který mu de facto zavíral cestu k návratu do vlasti. Jednal podle svého svědomí energicky a rázně, když se jeho protestu dostalo mezinárodní publicity. Po objasnění Osuského a Benešovy koncepce zachování vyslanectví jakožto posledního zbytku suverénního Česko-Slovenska pak znovu převzal svůj úřad, byť si byl vědom, že pražské ústředí, dirigované Němci, nenechá jeho čin bez odezvy. Německý státní sekretář Auswärtiges Amt von Weizsäcker nařídil svému zplnomocněnci v Praze velvyslanci Ritterovi tvrdý postup proti vyslancům a konzulům, kteří neuposlechli příkazů, spočívající ve zbavení státního občanství, odstavení všech platů, zabavení majetku apod.⁶⁶ Ritter v odpovědi zdůraznil, že platy a konta „vzdorovitých úředníků“ byly zablokovány, přičemž mezi vyjmenovanými je i moskevská legace.⁶⁷ Později pak Fierlingera – stejně jako ostatní „vzdorovité“ diplomaty – zbavili i státní příslušnosti Protektorátu Čechy a Morava.⁶⁸

Fierlinger se přirozeně bránil proti výtkám z řad československého zahraničního odboje a svůj postup v březnové krizi obhajoval: „*Vykládal mně a Smutnému, že tam [v Moskvě – pozn.J.N.] nemůže nic dělat a že může být mnohem užitečnější tady, odkud může prostřednictvím Surice informovat sovětskou vládu a být s ní ve styku. Já s tímto stanoviskem rozhodně nesouhlasím,*“ napsal Ripka Benešovi.⁶⁹ Ostatně výtky nepadaly jen z československé strany – sovětský zástupce TASSu v Londýně Andrew Rothstein se v rozhovoru s Hubertem Ripkou netajil kritikou, že Fierlinger není v Moskvě: „*Prý to budí dojem, jako bychom s Moskvou stejně málo počítali, jako jsme to dělali do září minulého roku,*“ zapsal si Ripka.⁷⁰ I Beneš zastával stanovisko, že by se Fierlinger měl vrátit do Moskvy. Zaslal jej do Moskvy 24. dubna, ještě před odjezdem československého vyslance do Francie: „*Pokládám za nezbytné, aby Moskva nezůstala neobsazena. Bude to jedna z nejsilnějších pozic... Podřízený úředník nestačí.*“⁷¹

Brzy však došlo k události, která předznamenala další vývoj zejména v oblasti sovětsko-německých vztahů: k výměně lidového komisaře zahraničních věcí, když

⁶⁵ AÚTGM, Praha, EB II, f. 40, sign. IV/32/19b, Z. Fierlinger E. Benešovi 27. 3. 1939.

⁶⁶ *Akten zur deutschen auswärtigen Politik*, série D (1937 – 1945), díl 6, Baden Baden 1956, dok. č. 102, s. 104.

⁶⁷ Tamtéž, dok. 106, s. 107.

⁶⁸ Archív ministerstva vnitra (AMV), Praha, f. 114, sign. 130–1, datováno 16. 12. 1940, srv. tamtéž, sign. S-2-22.

⁶⁹ AÚTGM, Praha, EB II, 40, sign. 580a, H. Ripka E. Benešovi 2. 5. 1939.

⁷⁰ Tamtéž, H. Ripka E. Benešovi 8. 6. 1939. Přitom A. Rothstein sdělil, že tento názor je také míněním sovětského velvyslance ve Velké Británii I. M. Majského.

⁷¹ Tamtéž, sign. IV/32/19b, E. Beneš Z. Fierlingerovi 24. 4. 1939.

3. května Litvinova nahradil Vjačeslav Michajlovič Molotov. Současně Politbyro ÚV VKS(b) a také Rada lidových komisařů rozhodly, že komise v čele s obávaným lidovým komisařem vnitra Lavrentijem Pavlovičem Berijou má „udělat pořádek v aparátu NKID, objasnit chyby v jeho struktuře, zejména v jeho tajné části a každodenně referovat o výsledcích své práce Molotovovi i Stalinovi“.⁷² Co to znamenalo v praxi, bylo nabíledni: rozsáhlé čistky v sovětském diplomatickém sboru.

Fierlinger i za svého pařížského pobytu udržoval úzké kontakty se sovětským velvyslancem ve Francii Suricem, jemuž také předal 18. května memorandum pro sovětskou vládu, v němž vysvětloval principy Benešem koncipované politiky československého zahraničního odboje, spočívající v těsné spolupráci s USA, Velkou Británií, Francií a zejména Sovětským svazem.⁷³ Zdůraznil v něm, že je žádoucí, aby vláda SSSR neučinila nic, co „by mohlo ohrozit plné uznání a pravidelný chod našeho vyslanectví v Moskvě, které bylo po březnových událostech reorganizováno a pokračuje normálně ve práci... Byl bych proto velmi povděčen vládě SSSR, kdyby jako dříve i nadále poskytovala potřebnou pomoc a ochranu našemu vyslanectví v Moskvě.“⁷⁴ Zároveň v něm žádal sovětskou vládu o podporu československé věci na půdě Společnosti národů. Po krátkém pobytu v Londýně se pak Fierlinger vrátil 21. června zpět do Moskvy.

Po svém návratu se sešel 25. června s Potěmkinem, jemuž tlumočil Benešovu žádost sovětské vládě, aby pomohla Československu v boji za národní svobodu. Zároveň požádal o přijetí u nového komisaře zahraničních věcí Molotova, poukazuje na to, že francouzský premiér Édouard Daladier přijal nedávno československého vyslance Osuského s následným ohlasem v tisku. Potěmkin odpověděl vyhýbavě, že bude „o jeho přání informovat lidového komisaře“.⁷⁵ Potěmkin spíše zajímaly informace, jak je to se závody Škoda, které měly dodat Sovětskému svazu zbrojní dodávky. Nikoliv náhodou: sovětskou stranu nepoměrně více, než osud československého vyslanectví zajímal osud zbrojních dodávek plzeňské Škodovky: Politbyro VKS(b) na svém zasedání 21. května 1939 rozhodlo o vyslání sovětské delegace „do Čech“, která měla uzavřít dohodu se Škodovkou o dodávkách dalších systémů.⁷⁶

Fierlinger Potěmkinovi sdělil, že je mu známo, že gestapo nemá námitek proti splnění sovětských objednávek. Československý vyslanec informoval sovětského zástupce dále o svém pobytu ve Francii a postoji Západu, zejména co se týče otázky anglo-francouzsko-sovětských jednání. K setkání Fierlingera s Molotovem však až do likvidace československého vyslanectví v prosinci 1939 nedošlo.

⁷² RGASPI, Moskva, f. 17, opis 162, dělo 25, protokol č. 2 Politbyra ÚV VKS(b) 23. 3. – 19. 4. 1939.

⁷³ FIERLINGER, ref. 2, s. 223-227.

⁷⁴ AMZV, Praha, f. LA-dův., kart. 129, Fierlingerovo memorandum V. P. Potěmkinovi z 18. 5. 1939.

⁷⁵ AVP, Moskva, f. 06 (sekretariát Molotova), opis 1, dělo 217, papka 20, s. 18-22, Potěmkinův záznam o rozmluvě se Z. Fierlingerem z 25. 6. 1939, srov. též DMDCŠV, díl IV/1, dok. č. 15, s. 38.

⁷⁶ RGASPI, Moskva, f. 17, opis 162, dělo 24, protokol č. 3 Politbyra ÚV VKS(b) 21. 5. – 15. 6. 1939. Tyto dodávky probíhaly i v průběhu celého následujícího roku 1940.

Po svém návratu se československý vyslanec snažil, aby úřad fungoval i nadále, přičemž postoj sovětských orgánů chápal jako vstřícný – „*nezměnilo se kladné stanovisko sovětských úřadů k nám, ba naopak lze snad říci, že je ještě příznivější*“, napsal ve svých pamětech.⁷⁷ Představitelé československé emigrace v Londýně se snažili přesvědčit tamního velvyslance I. M. Majského, aby sovětské představitelé „zapomněli“ na nepovedené jednání Fierlingera bezprostředně po 15. březnu a nebránili mu v dalším vykonávání funkce vyslance v Moskvě.⁷⁸

Odchod Litvinova a nástup Molotova znamenal rozhodující změnu v další orientaci sovětské zahraniční politiky, kterou začínali – přes pokračující jednání SSSR se západními mocnostmi – vnímat i západní diplomaté v Moskvě: „... *moskevský diplomatický sbor si dosud nemůže ujasnit ani skutečné příčiny demise Litvinova, s nímž odešla ze zahraničního komisariátu většina jeho dřívějších význačných spolupracovníků, vyjma komisařova zástupce Potěmkina. Z toho také bylo ve zdejším diplomatickém sboru obecně usuzováno na dalekosáhlé změny sovětské zahraniční politiky,*“ napsal Fierlinger Benešovi.⁷⁹ Československý vyslanec však sám tento názor odmítal, byť personální změny v NKID se dotkly bezprostředně i jeho osoby; referent pro Československo Piveň musel odejít a byl nahrazen mladším úředníkem L. I. Bergmannem, který však ani neuměl česky. Nicméně sovětská strana prozatím nehodlala nějakým zásadnějším způsobem změnit postoj vůči Československu, jak uvádí V. V. Marjina, Potěmkin ve svém vyjádření z 13. června navrhuje, že pokud nebudou námitky z 2. západního odboru NKID, nebude sovětská strana odpovídat na německé nóty, týkající se československých otázek.⁸⁰

Fierlinger však v zásadě ve své zprávě do Londýna dobře postihl podstatu výměny Litvinova: „... *Litvinov radil v zásadních otázkách k neústupnosti vůči Západu, trváje neochvějně na zásadě kolektivní security v rámci Společnosti národů. Tyto jeho metody byly patrně shledány příliš nepružnými a ne dosti aktivními. Strana si uvědomuje riziko, které by z toho mohlo pro Svaz vyplynouti a je si vědoma, že by podobná nepružná politika mohla jen posílit fašismus... Jde tudíž o metody pružnější, někdy snad i daleko energičtější, nicméně v zásadě stejné.*“⁸¹

Ano, sovětská zahraniční politika se v následujícím období ukázala být velmi pružná a energická; dovedla zemi, která v předchozím období vystupovala na mezinárodní scéně proti německé expanzivní politice, k obratu o 180°, ke spojení s hitlerovským Německem. Velmi dobře Fierlinger postihl i důvody změn ve vedení zahraniční politiky: „*Jeden z důvodů pevnosti politiky Molotova je též stupňující se sebevědomí sovětů. Jde jednak o vnitřní konsolidaci, která je patrna, jednak o možnosti obrany svazového území.*

⁷⁷ FIERLINGER, ref. 2, s. 234.

⁷⁸ MARJINA, *Sovetskij*, ref. 31, s. 67, I. M. Majskij V. M. Molotovovi 9. 6. 1939.

⁷⁹ Tamtéž, s. 238; srv. AÚTGM, Praha, EB II, 40, sign. IV/32/19b, Fierlingerova zpráva o změnách v zahraničním komisariátu z 25. 7. 1939, jejíž znění se však od dokumentu citovaného Fierlingerem liší.

⁸⁰ MARJINA, *Sovetskij*, ref. 31, s. 68.

⁸¹ AÚTGM, Praha, EB II, f. 40, sign. IV/32/19b, Fierlingerova zpráva z 25. 7. 1939.

V posledních dnech dávány jsou informace o možnostech obrany na moři a možnostech obrany severních oblastí. Tyto zprávy sledují zřejmě zastrašiti baltské státy...⁸² Stále mu však zůstávaly iluze o postoji sovětských představitelů k československé otázce: „Jisto však je, že osvobození československého národa zůstane jednou pro vždy jedním ze zásadních cílů sovětské zahraniční politiky,“ hlásil Benešovi. Stejně rezolutně se vyjádřil ve svém dopise Hamplovi: „Stanovisko Sovětů vůči naší otázce je naprosto jasné a pevné a požadavek samostatného československého státu zůstane stěžejním bodem zahraniční politiky jednou pro vždy.“⁸³ V těchto názorech byl československý vyslanec utvrzován představiteli NKID: „Potěmkin mi právě sdělil, že stanovisko Sovětů k nám bude nyní i navenek formálně jasné a nekompromisní,“ napsal v depeši z 10. srpna do Londýna.⁸⁴ Nicméně sovětská strana nereagovala na Fierlingerovy návrhy, vznesené např. na jeho jednání s novým vedoucím odboru střední Evropy NKID Alexandrem Michajlovičem Alexandrovem, týkající se spolupráce sovětského generálního konzulátu v Praze s „československými občany“. Molotov na Alexandrovův záznam tužkou připsal: „Sovětským konzulátům v zahraničí je zakázáno vést jakoukoliv nelegální práci.“ V. V. Marjina k této jeho poznámce dodává, že lze těžko uvěřit, že by lidový komisař nevěděl, jak se věci ve skutečnosti mají.⁸⁵ Sovětská diplomatická zastoupení – jak to koneckonců ukazuje i příklad sovětského generálního konzulátu v Praze – byla zároveň i rezidenturami zpravodajské služby. Vždyť právě pražské zastoupení vytvořilo v letech 1940 – 1941 rozsáhlou výzvědnou síť na území protektorátu a její odhalení se stalo jedním z německých argumentů pro vyhlášení války SSSR.⁸⁶ Spíše lze Molotovova slova chápat jako výraz nechuti se nějak angažovat v československém boji za svobodu.

Přitom – jak je známo z pozdějšího vývoje – československá otázka byla jen výhodnou hrací kartou v sovětské zahraniční politice, ve které se na jedné straně oficiálně zdůrazňovaly motivy přátelství a spolupráce obou zemí, na druhé straně však sovětští představitelé tvrdě a bezohledně postupovali při prosazování svých mocenských požadavků. Víc než jasným důkazem této politiky je otázka poválečného osudu Podkarpatské Rusi, která byla deklarována jako součást ČSR – až do vstupu sovětských jednotek, které ji už ze svého sevření nepustily.

Fierlingerovy sovětofilské postoje se nemodifikovaly ani po události, která od základů změnila celou sovětskou zahraniční politiku: po podepsání sovětsko-německého paktu o neútočení 23. srpna 1939. Naopak, bez výhrad přijal sovětské zdůvodnění, které pak reprodukoval do Londýna: „Narkominděl prohlašuje, že návštěva Ribbentropa ničeho nemění na politice Sovětů. Prý bude text paktu příslušně upraven a vše zaklauzulová-

⁸² Tamtéž.

⁸³ ANM, Praha, Fierlingerova pozůstalost, inv. č. 1305, kart. 34, Z. Fierlinger A. Hamplovi 7. 8. 1939.

⁸⁴ NĚMEČEK, *Československá*, ref. 21, příloha 1, dok. č. 14, s. 248.

⁸⁵ MARJINA, *Sovetskij*, ref. 31, s. 70.

⁸⁶ Viz nota německého Zahraničního úřadu sovětské vládě, v níž se mj. uvádělo, že „byl pak člen ruského konzulátu Mochov hlavou ruské výzvědačské sítě, která se táhla po celém Protektorátu“. *Úřední dokumenty o vzniku války proti SSSR*, Praha 1941, s. 24.

no," hlásil 23. srpna do Londýna.⁸⁷ Na námitky zahraničních diplomatů (viz např. francouzského velvyslance v SSSR Paula Émila Naggiara), že zřejmě existuje tajná úmluva o rozdělení zájmových sfér mezi SSSR a Německem,⁸⁸ se snažil reagovat optimistickými předpověďmi: „*Naggiar klade si stále otázku, zda Moskva nebude pomáhat Německu aktivně a pracovat k rozdělení Polska. Řekl jsem, že to vylučuji. Moskvě jde hlavně o porážku Hitlera,*“ napsal o své rozmluvě s francouzským diplomatem.⁸⁹ Přesto však Fierlinger musel připustit, že ho obrat v sovětské zahraniční politice poněkud překvapil: „... *musím připustit, že jsem neočekával podobné radikální odpovědi Moskvy na neustálé průtahy a zákulisní jednání ze strany západních velmocí,*“ napsal 26. srpna Benešovi.⁹⁰ I nadále však obhajoval sovětský postup, když SSSR tak chtěl podle něj zabránit dohodě mezi Německem a západními mocnostmi. Fierlinger v této době – stejně jako v budoucnu – v podstatě podával oficiální sovětský výklad bez vlastní hlubší kritické analýzy, kterou můžeme spatřit u některých západních diplomatů. Také proto popíral existenci tajného dodatku, který vymezoval mocenské zájmy Německa a Sovětského svazu: „*U zdejších anglických a francouzských diplomatů převládá přesvědčení, že vedle paktu o nenapadení byla sjednána tajná smlouva o rozdělení Polska a o anexi baltských států Sovětským svazem. Pochybují, že to odpovídá pravdě...*“ Drobné náznaky jeho kritičnosti vůči sovětské politice mají charakter nadhozených motivů, např. jeho sdělení, že „*o dohodě s Německem se patrně již dříve uvažovalo a demise Litvinova byla snad s tím v určité souvislosti, ač ne zcela tak, jak to bylo na západě chápáno*“.⁹¹

Sovětsko-německý pakt a dočasné porozumění mezi oběma státy v zahraničněpolitických otázkách mělo ve svých důsledcích pro československý zahraniční odboj velmi nepříjemný aspekt: do popředí se dostala nutnost vyřešit v nových podmínkách i československou otázku. Slovensko podpis paktu uvítalo a krátce nato učinilo iniciativní kroky v otázce uznání Slovenského státu ze strany SSSR. Učinilo tak prostřednictvím slovenského vyslance v Německu Matúše Černáka, který se 14. září 1939 obrátil s žádostí o uznání Slovenska a navázání diplomatických vztahů na sovětského velvyslance v Berlíně Alexandra Alexandroviče Škvarceva.⁹² Ten reprodukoval žádost

⁸⁷ NĚMEČEK, *Československá*, ref. 21, příloha č. 1, dok. č. 20, s. 251. Šlo o reakci na informace, které obdržel při svém rozhovoru s československým referentem NKID L. I. Bergmanem. Na Fierlingerův dotaz ohledně tajného protokolu mu Bergman podle svého záznamu sdělil, že podobná tvrzení jsou nehorázná a šíří je lidé, kteří hluboce nenávidí SSSR.

⁸⁸ Viz telegram amerického velvyslance v Moskvě Laurence Steinhardta State departmentu z 24. 8. 1939 (*Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów 17. września 1939*, Varšava 1994, dok. č. 43, s. 91-92). Srov. též paměti legačního rady německého velvyslanectví v Moskvě Hanse von Herwartha (Hans von Herwarth, *Między Hitlerem a Stalinem*, Varšava 1992, s. 260-261), který informoval o tajném dodatku Charlese Bohlena, pracovníka amerického velvyslanectví v Moskvě (Charles Bohlen, *Witness to History 1929-1969*, New York 1973, s. 82-83).

⁸⁹ NĚMEČEK, *Československá*, ref. 21, dok. č. 22, s. 252.

⁹⁰ AÚTGM, Praha, EB II, 40, sign. IV/32/19b, Z. Fierlinger E. Benešovi 26. 8. 1939.

⁹¹ Tamtéž.

⁹² MARJINA, *Brána*, ref. 46, s. 830.

do Moskvy, odkud obdržel okamžitou odpověď Molotova: „*Můžete oznámit, že SSSR souhlasí navázat diplomatické styky se Slovenskem.*“⁹³ Rychlost odpovědi naznačovala, že sovětské představitelé již s obdobnou alternativou počítali a byli na ni připraveni. V. V. Marjina uvádí domněnku, že se rozhodovalo na nejvyšší úrovni, t. j. u Stalina. Nicméně konkrétní naplnění direktivy se stalo záležitostí delší doby.

Zajímavé však je, že ačkoliv k formální přeměně sovětského vyslanectví na generální konzulát v Praze došlo již na přelomu března/dubna 1939, německé exequatur stále nepřicházelo. Je možné, že Němci chtěli za tento krok nějakou protislužbu sovětské strany, zástupce Auswärtiges Amtu Kurt Ziemke v rozhovoru s konzulem Jakovlevem 21. listopadu naznačil, že jako kompenzaci za uznání sovětského úřadu v Praze žádá německá vláda zřízení německého konzulátu v Leningradu.⁹⁴ Jakkoliv Němci urgovali u sovětské strany, aby byla otázka právní existence sovětského úřadu v Praze vyřešena, zdá se, že míč byl v tomto ohledu na německé straně: sekretář pražského konzulátu SSSR Kulikov na jednu z řady intervencí v tomto směru upozornil barona von Mitise, že sovětská legace v Německu žádala o exequatur pro pražský generální konzulát již v květnu 1939.⁹⁵

Zprávy o uznání Slovenska Sovětským svazem přinesla bezprostředně nato německá tisková agentura Deutsche Nachrichtenbüro. Pochopitelně je zaregistroval i Fierlinger, který již dříve zaznamenal změny ve vztahu k československé legaci v Moskvě: „*Naše legace zatím funguje normálně, ačkoliv v poslední době vedoucí činitelé Narkomindělu se vyhýbají jakémukoliv styku a rozhovoru i s druhými zastupitelskými úřady... Zprávy z druhých pramenů by nasvědčovaly tomu, že dnešní navenek neutrální stanovisko v československé otázce je pouze dočasné.*“⁹⁶ Na zvěsti o uznání reagoval československý vyslanec návštěvou v Narkomindělu, kde hodlal zjistit skutečný stav věcí: „*Referent v Narkomindělu mi tvrdí, že nic neví o uznání Slovenska. Žádal jsem, aby vláda zůstala v naší otázce pevnou a důslednou,*“⁹⁷ oznamoval 19. září do Londýna. V jedné z pozdějších zpráv tuto návštěvu NKID rozvedl: „*Dostal jsem tehdy od referenta pro Československo a též od přednosta středoevropské sekce Alexandrova lakonickou odpověď, že zahraničnímu úřadu není o tom nic známo. Na mou další otázku, zda by to mohlo být pravda, odpověděl referent pro Československo, že jelikož zahraniční úřad o tom nic neví, že to asi pravda nebude. Alexandrov pak odpověděl zřejmě nervózně a nevrle, že bude-li to pravda, dozvím se to ze sovětských úředních zpráv. Podobné odpovědi jsou dnes pro zdejší zahraniční úřad charakteristické.*“⁹⁸ Alexandrov ovšem nebyl zřejmě – jak vyplývá ze sovětských dokumentů – o navazování styků se Slovenskem informován. Když podal zprávu o rozhovoru s československým vyslan-

⁹³ DVP, díl 22, sv. 2, Moskva 1992, dok. č. 585, s. 82.

⁹⁴ AVP, Moskva, f. 0138, opis 20, dělo 1, papka 130, Jakovlevův záznam o rozhovoru s K. Ziemkem 21. 11. 1939.

⁹⁵ Tamtéž, záznam Kulikova o návštěvě barona von Mitise 24. 10. 1939.

⁹⁶ AÚTGM, Praha, EB II, 40, sign. IV/32/19b, Z. Fierlinger H. Ripkovi 7. 9. 1939.

⁹⁷ NĚMEČEK, *Československá*, ref. 21, příloha 1, dok. č. 28, s. 255.

⁹⁸ AÚTGM, Praha, EB II, 40, sign. IV/32/19b, Fierlingerova zpráva do Paříže z 31. 10. 1939.

cem Molotovovi, ten k ní připsal: „Špatně. Proč s. Alexandrov hovoří o tom, co nezná.“ A dále připsal direktivy pro podřízené úředníky, které vyřkly ortel nad dalším osudem československé mise: „Fierlingera už více nepřijímat.“ Další poznámka na dokumentu, pocházející zřejmě z ústního jednání Molotova s příslušnými referenty 21. září 1939, je rozhodující: „V[jačeslav] M[ichajlovič] řekl, že Fierlinger už není vyslancem.“⁹⁹

Fierlinger tedy zůstal i nadále v podivném postavení „symbolického“ vyslance. Uznání Slovenska, které zatím nebylo doprovázeno odpovídající výměnou vyslanců, tak přes německé i slovenské zprávy o tomto kroku nebylo oficiálně československým zahraničním odbojem přiznáno a i další Fierlingerovy informace z následujících týdnů tento fakt – vzdor skutečnému stavu – nepotvrdily. Sovětský svaz si nepřál publicitu v této věci, protože tu působil stálý tlak Německa, „jemuž je naše vyslanectví trnem v oku, neboť na existenci našeho diplomatického zastoupení je všeobecně poukazováno jako na důkaz neupřímnosti vzájemného poměru německo-sovětského“.¹⁰⁰

Německá agrese proti Polsku 1. září 1939, „doplněná“ 17. září sovětským útokem z východu, skončila polskou porážkou a rozdělením polského území mezi Německo a Sovětský svaz. Tento vývoj přinesl pro československé vyslanectví v Moskvě novou komplikaci; do sovětské internace se dostala československá jednotka pod velením pplk. Ludvíka Svobody (tzv. polský legion), která – byť téměř neozbrojena – byla zařazena do svazku polské armády. Její stav činil kolem 650 mužů, kteří byli internováni 18. září 1939 postupujícími jednotkami Rudé armády u polské obce Rakowiec. Legion byl pod dohledem NKVD přesunut přes starou sovětsko-polskou hranici a ubytován posléze v Kamenci Podolském. Druhá, tzv. kvasilovská skupina (čítající dle údajů NKVD 180 – 200 lidí), složená z lidí, kteří se většinou od hlavní skupiny během přesunu Polskem oddělili, zůstala na Západní Ukrajině a až později, na počátku dubna 1940, se spojila s hlavní skupinou.

Fierlinger byl informován o internaci těchto Čechoslováků od vyslance J. Slávika. Jeho možnosti internovaným nějak pomoci však byly omezené; spadali totiž do pravomoci NKVD a zůstali zpočátku ve válečném pásmu, takže spojení s nimi bylo velmi obtížné. Valnou většinu problémů tak muselo řešit vedení skupiny samo (včetně jednání o odjezdu na západ), bez asistence naší moskevské legace. Fierlingerova pomoc se omezila na finanční podporu, která se však dostala jen ke Svobodově skupině: Kvasilovská skupina si musela vypomoci půjčkou u volyňských krajanů, poskytnutou na záruku československého vyslanectví. Přitom Politbyro ÚV VKS(b) rozhodlo již 3. října 1939, že internovaní „Češi“ v počtu kolem 800 osob budou propuštěni ze SSSR s tím, že musí podepsat, že nebudou proti Sovětskému svazu bojovat.¹⁰¹

Beneš při své návštěvě Paříže v říjnu 1939 získal informace, podle kterých SSSR hodlá uznat protektorát v souvislosti s rozdělením zájmových sfér mezi oběma tota-

⁹⁹ MARJINA, *Sovetskij*, ref. 31, s. 72.

¹⁰⁰ AÚTGM, Praha, EB II, 40, sign. IV/32/19b, Z. Fierlinger E. Benešovi 12. 11. 1939.

¹⁰¹ RGASPI, Moskva, f. 17, opis 162, dělo 26, protokol č. 7 usnesení Politbyra za 4. září – 3. října 1939; srov. *Katyň. Plenniki neobjavlennoj vojny*, Moskva 1999, dok. č. 37, s. 119.

litními mocnostmi: Československo včetně Podkarpatské Rusi mělo být ponecháno Německu.¹⁰² Fierlinger na Benešův dotaz v této věci opakoval své poznatky, které sdělil do Londýna již dříve s podotknutím, že jen stěží může získat nějaké informace. Ona „formální rezerva“ Narkomindělu vůči československé legaci – jak ji zmiňuje – byla ve skutečnosti takřka úplnou informační blokádou našeho vyslanectví, kterou se v podzimních měsících Fierlingerovi dařilo prorážet jen díky kontaktům se západními diplomaty, kteří přímé kontakty se sovětským zahraničním úřadem udržovali. Přesto Fierlinger neztrácel optimismus a stále opakoval své pochybnosti o dělení Evropy mezi Německem a SSSR na zájmové sféry. Přitom ovšem připouštěl, že řada diplomatů, zejména amerických, si myslí, že „Sovětský svaz dávno již hodil přes palubu veškerou revoluční ideologii a uzařel s fašismem definitivní smír a že sleduje dnes pouze své zájmy národní a imperialistické.“¹⁰³ Ve své depeši z 27. října však připustil, že existence legace je pro sovětskou stranu nepohodlná, a „proto není vyloučena určitá změna dřívějšího pevného formálního stanoviska“.¹⁰⁴ Ve zprávě Benešovi z 12. listopadu uvedl, že od určité doby – blíže nespecifikované – na jeho nóty nedochází úřední vyřízení a také k vojenské přehlídce na Rudém náměstí a k slavnostní večeři již nebyl pozván.¹⁰⁵ Tehdy se zřejmě začínaly hroutit představy o sovětské podpoře i u tak idealistického diplomata, jakým Fierlinger nepochybně byl.

Jeho iluze stran pozitivního vztahu sovětské politiky vůči osvobození Československa však nebyly v této době reálné, i když se tak snažil interpretovat oficiální projevy sovětských státníků. Jak hluboce zakořeněné byly jeho představy o SSSR jako ochránci malých národů a států, svědčí jeho výrok: „Zdá se však, že Sovětský svaz má úmysl vyzvednouti ve vhodném okamžiku myšlenku osvobození všech národů, inkluze obnovení státu polského...“¹⁰⁶ Představa, že SSSR obnoví stát, na jehož likvidaci se krátce předtím sám podílel, se jeví jako velmi nepravděpodobná.

Nepříliš objektivní bylo i Fierlingerovo hodnocení rýsujícího se konfliktu mezi Sovětským svazem a Finskem.¹⁰⁷ V polovině listopadu 1939 skončila neúspěšně diplomatická jednání mezi finskou vládní delegací a sovětským vedením v Moskvě. Následně došlo 26. listopadu k pohraničnímu incidentu na sovětsko-finských hranicích. Sovětský svaz obvinil Finsko, že finské dělostřelectvo ostřelovalo jeho území, když v sovětské obci Mainila došlo ke ztrátám na životech. Teprve o téměř půlstoletí později doznala sovětská strana, že šlo o naplánovanou provokaci. Místo smírné cesty k vyřešení konfliktu SSSR vypověděl 29. listopadu smlouvu o neútočení s Finskem. Na vstřícné finské návrhy Sověti nereagovali. Dne 30. listopadu zahájila Rudá armáda bez vypovězení války

¹⁰² NĚMEČEK, *Československá*, ref. 21, příloha 2, dok. č. 14, s. 268.

¹⁰³ AÚTGM, Praha, EB II, 40, sign. IV/32/19b, Z. Fierlinger H. Ripkovi 31. 10. 1939.

¹⁰⁴ NĚMEČEK, *Československá*, ref. 21, příloha 1, dok. č. 35, s. 258-259.

¹⁰⁵ AÚTGM, Praha, EB II, 40, sign. IV/32/19b, Z. Fierlinger E. Benešovi 12. 11. 1939.

¹⁰⁶ Tamtéž, Z. Fierlinger H. Ripkovi 5. 11. 1939.

¹⁰⁷ NĚMEČEK, J.: Československý zahraniční odboj a sovětsko-finská válka. In: *Moderní dějiny* 3, 1995, s. 139-158.

útok na Finsko po celé šíři Karelské šíje. Československý vyslanec opět stál důsledně na sovětských stanoviscích k tomuto problému a v tomto duchu také referoval na Západ představitelům zahraničního odboje. Ve své zprávě ČSNV z 11. prosince 1939 precizuje své stanovisko takto: „*Nebudu zde psáti o tažení proti Finsku. Je to příliš jasné a nepotřebuje žádných komentářů. Může to míti dalekosáhlý význam na celý další vývoj vzhledem k reakci na Západě a v Německu... Znamená to vlastně nutnou obranu proti germanofil[ským] vyšším kruhům Finska, které vždy chovaly krajně nepřát[elské] pocity vůči Sov[ětskému] s[vazou] a s ostatními proti němu konspirovalo. Finsko by patrně nebylo samo postoupilo přát[elsky] vůči Sov[ětům] v případě nějaké jeho porážky. Z naší strany třeba zachovat dále korektní poměr vůči SSSR.*“¹⁰⁸ Obdobně se vyjádřil v jiné zprávě: „*Válka s Finskem měla zabezpečit [Sovětský] svaz především proti Německu.*“¹⁰⁹ Celkově je však Fierlingerovo zpravodajství z Moskvy nesené v duchu: přání je otcem myšlenky. Některé jeho vývody jsou v přímém rozporu s realitou, jako např. tvrzení, že skutečné zájmy Sovětského svazu „*nesměřují proti demokratickým státům*“.¹¹⁰ Zájmy SSSR v této době spočívaly v mocenské expanzi, jejíž tvrdost poznaly téměř všechny sousedící evropské země – ať už jejich vládnoucí režimy hodnotíme jakkoliv – počínaje Polskem, přes pobaltské země (Estonsko, Litva, Lotyšsko a severněji položené Finsko), později přišlo na řadu i Rumunsko.

Fierlinger zůstával stále v nejistotě o svém postavení, když ještě 5. prosince napsal Ripkovi, že NKID stále tvrdí, že mu o uznání Slovenska není nic známo.¹¹¹ Nicméně ještě 6. prosince žádal přes československé vyslanectví v Londýně Beneše, aby mu byla poslána listopadová a prosincová dotace ve výši 1 600 dolarů.¹¹² Jednání mezi SSSR a Slovenskem o výměně vyslanců přitom pokračovala dále. Dne 21. října přijal velvyslanec Škvarcev v Berlíně slovenského vyslance Černáka a sdělil mu, že sovětská vláda souhlasí, aby do Moskvy byl jako vyslanec jmenován Fraňo Tiso.¹¹³ Ten spolu s legačním tajemníkem Jozefem Bellajem přijel do Moskvy 11. prosince 1939.¹¹⁴

V této době se Narkominděl rozhodl definitivně vyřešit otázku vyslanectví ČSR v Moskvě: dne 14. prosince byl československý vyslanec předvolán šéfem protokolu NKID Vladimírem Nikolajevičem Barkovem, který mu na příkaz zástupce lidového komisaře zahraničních věcí Vladimira Georgijeviče Děkanozova oznámil, že sovětská vláda lituje, že nemůže dále uznávat jeho diplomatický charakter, přičemž mu nemůže – údajně z důvodu nedostatku volných budov – prodloužit ani nájemní smlouvu. Požádal ho, aby se vystěhoval, přičemž může on i další úředníci vyslanectví zůstat v Moskvě jako soukromníci.¹¹⁵ Barkov si ve svém záznamu o rozhovoru poznamenal, že to bylo

¹⁰⁸ AÚTGM, Praha, EB II, 40, sign. IV/22, Fierlingerova zpráva ČSNV z 11. 12. 1939.

¹⁰⁹ Tamtéž, sign. IV/24/3, Fierlingerova zpráva z 12. 3. 1940.

¹¹⁰ Tamtéž, sign. IV/32/19b, Z. Fierlinger H. Ripkovi 5. 11. 1939.

¹¹¹ Tamtéž, Z. Fierlinger H. Ripkovi 5. 12. 1939.

¹¹² SSEES, Londýn, Lisický Collection, sign. 3/2/4, kart. 10, Z. Fierlinger do Londýna.

¹¹³ MARJINA, *Brána na Balkán*, ref. 46,, s. 832.

¹¹⁴ SNA, Bratislava, f. MZV 1939–45, kart. 198.

¹¹⁵ FIERLINGER, ref. 2, s. 313.

pro Fierlingera neočekávané.¹¹⁶ Toto předvolání bylo zřejmě důsledkem mnohem staršího rozhodnutí zbavit Fierlingera diplomatického statutu: Schulenburg informoval již 2. prosince německé ministerstvo zahraničních věcí, že „sovětská vláda nepovažuje již Fierlingera za oficiální osobnost“.¹¹⁷

V téže době obdržel sovětský generální konzul v Praze V. N. Jakovlev, bývalý druhý sekretář vyslance Alexandrovského, příkaz od Potěmkina: „*Prekratite vašu voznju s Čechami.*“¹¹⁸ To znamenalo, aby sovětský zástupce zanechal všech svých aktivit vůči Čechům. Byla to reakce na výzvy Jakovleva Molotovovi a dalším sovětským činitelům. Deklaroval v nich, že je třeba pomoci Čechům – komunistům zatčeným se sovětskými doklady s tím, že by „*to politicky velmi dobře uvítaly české kruhy.*“¹¹⁹ Sovětská strana se tedy Potěmkinovými slovy definitivně distancovala i od českého domácího komunistického odboje.¹²⁰

Fierlinger obratem informoval o sovětském rozhodnutí Beneše: „*Narkominděl sdělil, že nemůže dále přiznávat můj diplomatický charakter. Žádá též zastavení úřední činnosti a vyklizení budovy do 1. ledna. Nicméně nabízí mně a ostatním členům legace zajištění soukromé existence a volnost pohybu. Mám dojem, že intence je dobrá a že Sověty jednájí vzhledem k mezinárodní situaci.*“¹²¹ Přitom Fierlinger již dříve vyslovil názor, že zůstat v Moskvě jako soukromník nemůže, protože je to „*nemyslitelno při zdejších existenčních a právních poměrech, v nichž žijí cizinci. I cizí korespondenti, kteří jsou zde akreditováni požívají zde různých diplomatických výhod, bez nichž by zde ani býti nemohli.*“¹²² Když do tří dnů nepřišla z Londýna odpověď, rozhodl se 17. prosince vyslanectví zlikvidovat: „*Na mou šifru nemám dosud odpovědi, a proto po zralé úvaze rozhodl jsem se plně likvidovat a odejeti koncem prosince přes Cařihrad.*“¹²³

Závěrečné dějství likvidace československého úřadu bylo přímo nedůstojné. Barkov nejen odmítl Fierlingerovu žádost o poslední přijetí u lidového komisaře Molotova, ale nepřijal ani jakoukoliv písemnou zprávu pro NKID nebo pro jinou oficiální sovětskou osobnost. Sovětská strana tím jasně vyjádřila svůj postoj k celé záležitosti. Její obrana československých zájmů po německé okupaci se ukázala být účelovou politikou, která měla za cíl podpořit zvýšení image Sovětského svazu. V okamžiku sovětsko-německého sblížení se z otázky osvobození Československa stalo nepřijemné břímě, byť československý zahraniční odboj (a zejména Beneš stojící v jeho čele) vyjadřoval vždy upřímné snahy po československo-sovětském sblížení.

¹¹⁶ MARJINA, *Sovetskij*, ref. 31, s. 74.

¹¹⁷ PAAA, Berlín, Tresorebene–Altes Amt, Moskau, sign. 529, Schulenburgův telegram do Berlína z 2. 12. 1939.

¹¹⁸ AVP, Moskva, f. 06 (sekretariát Molotova), opis 1, dělo 216, papka 20, l. 69, z Jakovlevova dopisu V. M. Molotovovi z 1. 12. 1939. Potěmkinův příkaz tedy musel přijít již dříve, v listopadu 1939.

¹¹⁹ Tamtéž, l. 52, V. Jakovlev V. M. Molotovovi 30. 9. 1939.

¹²⁰ Zpravodajské kontakty ovšem pokračovaly i nadále.

¹²¹ NĚMEČEK, *Československá*, ref. 21, příloha 1, dok. č. 42, s. 261-262.

¹²² AÚTGM, Praha, EB II, 40, sign. IV/32/19b, Z. Fierlinger E. Benešovi 12. 11. 1939.

¹²³ NĚMEČEK, *Československá*, ref. 21, příloha 1, dok. č. 43, s. 262.

Jedinou cestou pro Fierlingera zůstalo oznámit své rozhodnutí odjet z Moskvy Barkovovi soukromým dopisem, v němž sděloval, že plně chápe stanovisko sovětské vlády a je vděčen za dovolení zůstat v Moskvě jako soukromník, nicméně si myslí, že užitečnější své vlasti bude za hranicemi SSSR.¹²⁴ Vyslanec pak odcestoval z Moskvy 25. prosince přes Oděsu, Cařihrad, Pireus a Marseille do Paříže.

Slovenský vyslanec Tiso doufal, že získá alespoň část inventáře bývalé československé legace, leč sovětské úřady nehodlaly ani vůči Slovensku svou vstřícnost nijak okázale prezentovat a Němci se v těchto záležitostech nechtěli angažovat. Tiso si po svých neúspěšných intervencích u NKID stěžoval do Bratislavy: *„Dľa súkromných informácií predal vyslanec Fierlinger tú čiastku inventáru bývalého vyslanectva, ktorá bola majetkom bývalého československého štátu, Sovětu. Nemci, zdá sa, nechceli a nechcú sa do tejto veci miešať. Dľa mienky vyslanca príčina je v tom, že Nemci vzhľadom na svoje iné veľké záujmy nechceli si kaliť pomer so sovietskymi úradmi, ktoré boli s vyslancom Fierlingerom údajne v dobrom osobnom pomere.“*¹²⁵ Tisovo mínění o nezájmu Němců však bylo nadsazené. Ti totiž otázku likvidace československé legace nepouštěli ze zřetele a později sami projevili zájem o její zařízení. I nadále pak němečtí diplomaté sledovali československý odboj na sovětské půdě, v létě 1940 se německý diplomat Meissner vydal do Suzdalu, kde v místním klášteře přebývala internovaná československá Svobodova jednotka,¹²⁶ neméně pozorně sledovali i transporty československých dobrovolníků ze SSSR přes Turecko na Střední východ.

V Moskvě zůstal Antonín Dám, jenž byl Fierlingerem pověřen likvidací vyslanectví. Ani jemu sovětské úřady nevycházely vstříc díky intervencím německých zástupců, jak to vyplývá z Fierlingerovy zprávy z 10. dubna 1940: *„Ačkoliv sovětské úřady před mým odjezdem přislíbily podporu při prodeji věcného inventáře vyslanectví, nepodařilo se provést plnou likvidaci tohoto inventáře a to v důsledku opětovných intervencí ze strany německého vyslanectví v Moskvě, jemuž likvidace nemohla zůstat utajena.“*¹²⁷

Zrušení našeho zastoupení v Moskvě znamenalo tvrdou ránu pro československý zahraniční odboj a bylo přijato s trpkými výčitkami: *„... nečekali jsme, že to dojde až k těmto koncům. Po tom všem, jak jsme se vždy k Rusku chovali, jak jsme pro ně strkali ruce do ohně v době, kdy se na ně ostatní dívali skrz prsty, je to bolestná rána“*, zapsal si do svého deníku Benešův tajemník Eduard Tábořský.¹²⁸ Lze říci, že československo-sovětské vztahy klesly v následujícím období na nejnižší bod za celou dobu 2. světové války. Přes nepříznivé důsledky, jaké uzavření československého vyslanectví v Moskvě při-

¹²⁴ FIERLINGER, ref. 2, s. 315.

¹²⁵ SNA, Bratislava, f. MZV 1939–45, kart. 198, F. Tiso pro MZV 29. 12. 1939.

¹²⁶ PAAA, Berlín, Tresorebene–Altes Amt, Moskau, sign. 529, Meissnerova zpráva z 29. 7. 1940.

¹²⁷ ANM, Praha, Fierlingerova pozůstalost, inv. č. 1305, kart. 34, Z. Fierlinger J. Šrámkovi 10. 4. 1940. Ředitel Byrobinu Grišin informoval Dáma o opětovných intervencích úředníka německého velvyslanectví Lamly i slovenského vyslance Tisa, týkajících se předání inventáře vyslanectví. Přes tyto komplikace ukončil Dám likvidaci na konci února 1940.

¹²⁸ TÁBORSKÝ, Eduard: *Pravda zvítězila*. Praha 1947, s. 454.

neslo celému zahraničnímu odboji, nedalo se jeho vedení strhnout k protisovětským výpadům. Beneš v zájmu nerozvířování celé záležitosti nepodal žádný formální protest, ani se jiným způsobem neangažoval, neboť jakákoliv publicita v tomto směru mohla odboji spíše ublížit, než prospět. Bylo to i v zájmu dalšího osudu internovaného tzv. polského legionu, jehož představitelé se snažili o umožnění odjezdu dalšími transporty na Západ. Ani po tak trpkých zkušenostech však Fierlinger svá sovětofilská stanoviska nezměnil; naopak, snažil se stále o obhajobu sovětského postupu, ať už se to týkalo československé otázky,¹²⁹ či problémů mezinárodněpolitického charakteru (pokračující sovětsko-finská válka apod.).

Oživení československo-sovětských kontaktů nastalo v souvislosti s příjezdem neoficiální mise plk. Heliadora Píky do Moskvy již na jaře 1941. Rozhodující roli však sehrálo přepadení Sovětského svazu Německem 22. června 1941, jež znamenalo přelom nejen ve vývoji války, ale také další posun v postavení československé exilové vlády, se kterou 18. července 1941 sovětská vláda podepsala československo-sovětskou úmluvu, znamenající normalizaci diplomatických vztahů. Sovětský svaz přestal být vázán svým spojenectvím s Německem, navíc se vyřešila i otázka samostatné Slovenské republiky, když slovenský vyslanec Julián Šimko předal 23. června Molotovovi nótu o přerušení diplomatických vztahů mezi oběma zeměmi.¹³⁰ Opět se projevila propojenost osudů „samostatného“ Slovenska s československým zahraničním odbojem: Když v prosinci 1939 přijížděl do Moskvy slovenský vyslanec F. Tiso, byl zbaven diplomatických výsad československý vyslanec Z. Fierlinger. Nyní, o rok a půl později, odjížděl slovenský vyslanec zpět a sovětská strana prostřednictvím velvyslance Majského 8. července nabídla Benešovi návrat diplomatického zástupce československé exilové vlády do Moskvy.¹³¹ Beneš Majskému navrhl, aby se (v zájmu kontinuity) vyslancem stal opět Fierlinger. Teprve pozdější vývoj ukázal, jaká chyba byla jmenovat tohoto diplomata na tak významnou diplomatickou funkci.¹³²

Jan NĚMEČEK

¹²⁹ FIERLINGER, Z.: Tragické nedorozumění. In: *New Yorkské Listy*, 1940, 22. dubna, s. 4.

¹³⁰ HLAVA, B.: Ťažký úděl diplomata. In: *Historická revue* 8, 1997, č. 5, s. 21-22.

¹³¹ *Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních*, díl 1, eds. Jan Němeček, Helena Nováčková, Ivan Štoviček, Miroslav Tejchman, Praha 1998, dok. č. 88, s. 201-204.

¹³² Z. Fierlinger při prvním setkání s náměstkem lidového komisaře zahraničních věcí A. J. Vyšinským po svém příjezdu do Moskvy 19. 8. 1941 prohlásil, „što prosit jego sčitať svoim čelovekom, u kotorogo ot nas nět nikakich sekretov. V svojej rabotě on budět stremičsja byť nam poleznym“, jak si zapsal Vyšinskij slova československého diplomata (DVP, díl 24, Moskva 2000, dok. č. 171, s. 245, Vyšinského záznam o rozhovoru se Z. Fierlingerem 19. 8. 1941). Teprve pozdější vývoj ukázal, jak přesně Fierlinger vyplnil tato slova.

14. A 15. MAREC 1939 vo svetle dokumentov Štátneho departmentu USA*

Postoj Spojených štátov amerických voči Československu v predvečer 2. svetovej vojny ovplyvňovalo mnoho protirečivých faktorov (medzinárodných aj vnútorných), ktoré vyplývali zo zložitého vývoja po 1. svetovej vojne. Koncom 30. rokov charakterizovala politiku USA ešte vždy snaha o izoláciu od medzinárodných konfliktov. Prezident Franklin D. Roosevelt síce verejne proklamoval negatívny postoj k fašizmu, ale celková línia americkej zahraničnej politiky, realizovaná Štátnym departmentom, bola v tomto smere nedôsledná a príliš kompromisnícka. Vo vzťahu k Československu bola navyše nejednotná a rozporná. Oficiálne dokumenty ukazujú, že niektorí politici vo Washingtone, ako aj americkí diplomatickí predstavitelia, napr. v Berlíne Henry R. Wilson, v Londýne Joseph P. Kennedy a v Paríži William C. Bullit, sa pozitívne stavali za appeasement a mníchovské riešenie.¹ Iná časť oficiálnych washingtonských kruhov, ku ktorým patrili aj Franklin D. Roosevelt, Harry Hopkins a Sumner Welles, spôsoby, dôsledky a výsledky tejto politiky odmietala.

Čo stálo v pozadí postoja americkej zahraničnej politiky voči Európe v rokoch 1938 – 1939? Bola to predovšetkým snaha rokovaniaми zabrániť vojenskému konfliktu a zachovať mier za každú cenu. Edvard Beneš vo svojich memoároch napísal, že udalosťou, ktorá v napätých dňoch mníchovskej tragédie berúcej Československu posledné nádeje na priaznivý obrat, bol telegram prezidenta Roosevelta z 26. septembra 1938, adresovaný Nemecku, ČSR, Francúzsku a Veľkej Británii. Vyjadril v ňom žiadosť, aby tieto štáty neprestali rokovať o dohode medzi Prahou a Berlínom.² Rozporná, či skôr zarážajúca, bola však skutočnosť, že Roosevelt v ňom kládol Nemecko a Československo na jednu úroveň. Rovnako sa v mene 130 miliónov Američanov obrátil na Hitle-

* Predložená štúdia je výsledkom grantovej úlohy VEGA, riešenej na Historickom ústave SAV, č. 2/7179/27 (Medzinárodné súvislosti vývoja Slovenskej republiky 1939 – 1945) a projektu Centum excelentnosti výskumu kľúčových otázok moderných slovenských dejín (CEVKOMSD) na Historickom ústave SAV.

¹ LUBEK, M.E.: *An Inquiry into US-CS relations between 1918 and 1948*. Cleveland 1979, s. 73-81.

² BENEŠ, E.: *Mníchovské dny – Paměti*. Praha 1968, s. 332.

ra i Beneša.³ Vôbec nebral do úvahy fakt, ako konflikt vznikol, a že v skutočnosti šlo o hrozbu vojny a násilie voči Československu. Prezident Beneš v okamžitej odpovedi vyjadril s Rooseveltom súhlas v tom, že vojna problém nevyrieši. Zároveň ale uvádzal, že v československo-nemeckej kríze by mal triumfovať právny princíp a zmysel pre humanitu.⁴

* * *

Rozbitie Československa v marci 1939, ako aj s ním spojené predošlé udalosti (najmä Mníchov), vyvolali v americkej verejnosti vlnu nesúhlasu a odporu. A ako sa vyvíjal v uvedených kritických marcových dňoch postoj oficiálnej Ameriky? Ide nepochybne o zaujímavú, dosiaľ plnohodnotne a z viacerých uhlov nespracovanú problematiku. Cieľom predloženej štúdie je zmapovať bezprostredný postoj Štátneho departmentu USA na základe dokumentov – správ amerických diplomatov v Paríži, Ríme, Berlíne, Londýne a Prahe. V tejto súvislosti treba podotknúť, že uvedené dokumenty nepredstavujú komplexnú materiálovú základňu, ktorá by v plnej hĺbke a šírke osvetlila postoj USA. Sú však reprezentatívnou vzorkou, ktorá prináša pohľad, prečo USA reagovali tak ako reagovali. Ďalší, nepopierateľne dokresľujúci, rozmer na danú udalosť prinášajú dokumenty československej proveniencie, najmä tie, ktoré zachytávajú aktivity vyslanca vo Washingtone Vladimíra Hurbana⁵.

Správy diplomatických zástupcov USA v Európe adresované centrále vo Washingtone, treba považovať za dokumenty, ktoré tvorili „podklady“ pre formulované postoje nielen Štátneho departmentu, ale aj prezidenta USA. Ich výpovedná hodnota má tak nepochybne veľkú váhu. Je zaujímavé, z akých zdrojov v jednotlivých krajinách pochádzali. V prvom rade z oficiálnych diplomatických kanálov, z priamych rokovaní s pracovníkmi ministerstiev zahraničných vecí v tej-ktorej krajine, z rokovaní s diplomatmi iných krajín, z dôverných zdrojov, tlače a rozhlasu. Zachytávajú tak nielen oficiálne stanoviská konkrétnych krajín, ale aj pohľady verejnosti. Samotné dokumenty amerických diplomatov ukazujú ďalší, nie nezaujímavý, fakt. Neprinášajú totiž informácie o tom, čo v Československu prebiehalo, a obsahovo tak neposkytovali Štátnemu departmentu sumu či prehľad samotnej udalosti, respektíve obraz jej príčin, priebehu a bezprostredných dôsledkov. Prinášajú skôr reakcie krajín, v ktorých títo diplomati pôsobili.

Zaujímavo pôsobí aj terminologická nejednotnosť týchto dokumentov americkej proveniencie. V telegramoch veľvyslancov, resp. im podriadených diplomatov, sa totiž spomína niekoľko výrazov, čo sa týka udalostí v Československu, napr. rozpad (break-up), rozbitie, zničenie (destruction, destroy), zmiznutie (disappearance).

³ Papers Relating To the Foreign Relations of the United States (FRUS), 1938, Washington DC 1967, vol. I., s. 657-659.

⁴ Tamže, s. 663.

⁵ NĚMEČEK, J.: *Soumrak a úsvit československé diplomacie, 15. březen 1939 a československé zastupitelské úřady*. Praha : Academia 2008, s. 381-389.

Za dominantné „európske“ informácie pre Štátny department možno považovať správy najmä z Paríža a Londýna. Paradoxne nimi neboli informácie amerických diplomatov z Prahy, teda z miesta, ktorého sa predmetná udalosť – rozbitie Československa – bytostne dotýkala.

Pre samotné zmapovanie amerického pohľadu vo svetle dokumentov Štátneho departmentu som zvolil chronologický postup, od 14. do 17. marca 1939.

* * *

Najobsiahlejšie správy do Washingtonu 14. marca 1939 prichádzali z Paríža od veľvyslanca Bullita. Jeho prvý telegram z toho dňa je informáciou o rokovaní s francúzskym ministrom zahraničných vecí Georgesom Bonnetom. Bonnet mu povedal, že dopoludnia telefonoval do Prahy, a že francúzsky vyslanec mu oznámil nasledovné: československá vláda je veľmi znepokojená vývojom udalostí, avšak jednoducho nemá žiadnu predstavu, čo robiť. Bonnet ešte dodal, že predpokladal, že Maďari a Poliáci chcú obsadiť Podkarpatskú Rus okamžite. Proti tomu, vo svetle nemeckej kontroly nad Slovenskom, sa neočakávala žiadna opozícia francúzskej vlády.⁶

Ďalší telegram z Paríža na Štátny department 14. marca 1939 komentoval rokovanie pracovníka veľvyslanectva Wilsona s riaditeľom politickej sekcie na Quai d'Orsay Charveriatom. Charveriat uviedol, že francúzska vláda, čo sa týka novej krízy v Československu, nasleduje politiku „*ostrážitého čakania*“ (watchful waiting). Podľa neho bolo samozrejme jasné, že túto situáciu spôsobili Nemci, aby zničili (destroy) Československo vo viere, že ich politika expanzie na východ bude týmto uľahčená. Značný podiel spoluviny na tomto výpredaji Československa Nemcom prisúdil aj časti prominentných slovenských vodcov. V tejto optike by mal byť „*problém chápaný ako vnútorný problém, ktorý sa má riešiť medzi Čechmi a Slováckmi a nemá povolávať do akcie Francúzsko*“.⁷ Napriek tomu podľa Charveriatu francúzska vláda vraj usudzuje, že nemôže mlčať, pretože nemecká vláda dala v Mníchove na vedomie, že Nemecko bude nasledovať politiku spolupráce s inými mocnosťami a nevráti sa k metódam zastrašovania, ktoré viedli k samotnému Mníchovu. Francúzska vláda preto zamýšľa podať spolu s britskou vládou v Berlíne tzv. demarche d'information. Má v úmysle pýtať sa, aký je cieľ Nemecka, čo sa týka Československa, a zvlášť či politika spolupráce vyhlásená v Mníchove je minulosťou.

Charveriat tiež povedal, že ešte nie je jasné, či Hitler zamýšľa vytvoriť takzvaný nezávislý Slovenský štát pod ochranou Nemecka a či ho zamýšľa zahrnúť do Ríše (Reich).⁸

⁶ National Archives and Records, College Park MD, file Rg 59 – The Internal Affairs of the US State department towards Czechoslovakia 1910-1944, roll 14, William Bullit, telegram zo 14. marca 1939, no. 860F.00/617, GML.

⁷ Tamže, roll 14, William Bullit, telegram zo 14. marca 1939, no. 860F.00/624, SEC.1-3, GML.

⁸ Tamže.

Tretí telegram z Paríža od Bullita v ten deň načrtol možný postoj Veľkej Británie, ako aj názor francúzskej politickej a vojenskej elity. Britského veľvyslanca v Paríži sa pýtal, čo jeho vláda zamýšľa robiť v súvislosti s vývojom na Slovensku. Odpovedal, že si nevie predstaviť, že by britská vláda vyvinula aktivitu akéhokoľvek druhu. Podľa neho nebol žiadny dôkaz, že rebélie Slovákov proti Čechom bola formovaná Nemcami. Rozpor v rámci Československa vidí len medzi Slovákami samotnými, takže nevidí príčinu pre akúkoľvek intervenciu britskej vlády. Britský veľvyslanec Bullitovi tiež oznámil, že *„včera večeral s Bonnetom, Berengerom a gen. Gamelinom a zdá sa mu, že veria, že slovenská revolta proti Čechom bola iba dôkaz, že Československo bolo vždy „neživotaschopné“ (nonviable), t.j. síce sa narodilo, ale nikdy nedokázalo schopnosť nezávislej existencie. Dodal, že podľa neho táto reakcia Slovákov proti Čechom bola dôkazom, že politika Veľkej Británie odmietajúca podporu Československa v septembri bola absolútne správna.“*⁹

Reakciu francúzskej tlače na bezprostredné udalosti ponúkol Bullit Štátnemu departementu v ďalšom telegrame zo 14. marca 1939. Uviedol v ňom, že ranná parížska tlač ponúka prehľad udalostí posledných troch – štyroch dní v strednej Európe bez toho, aby navrhla akýkoľvek postup, ktorý by mala nasledovať francúzska vláda. Prívrženci i kritici Mníchovskej dohody súhlasia, že za daných okolností neexistuje nič, čo by sa teraz mohlo urobiť pre záchranu Československa. Zastrášený Český štát, Nemeckom „chránené“ Slovensko a pravdepodobná spoločná poľsko-maďarská hranica sú nevyhnutnými dôsledkami vývoja v septembri minulého roku. Nikomu sa nepáčia tieto výsledky a nie je ani ochota prižmúriť oko nad nemeckým postojom. Hoci sa situácia v strednej Európe oproti septembrovým udalostiam radikálne zmenila, ani tento fakt nepodnietil západné mocnosti k nejakej aktivite. Preto nie je podľa Bullita prekvapením, že záujem francúzskej tlače sa primárne zameriaval na vytušenie, resp. uhádnutie pravdivých predstáv budúceho nemeckého pohybu na úkor Prahy. Niektorí autori tiež predpokladajú, že Nemecko je ochotné akceptovať spoločnú poľsko-maďarskú hranicu, aby si vychutnalo voľnosť, ktorú označuje za nevyhnutnú pre dobrodružstvo na úkor západných mocností. Ďalšia teória je, že Slovensko bude využité okamžite ako odrazový mostík pre ničivý nástup na východ. Nik si dnes netrúfa vyjadriť kategorický názor, ako a kde a v akých limitoch je pravda týchto hypotéz, ale všetci súhlasia že zmiznutie (disappearance) Československa nie je predzvesťou dobrej budúcnosti. V každom prípade tlač vidí isté riešenie v svetovej konferencii a v obmedzení zbrojenia. Všeobecne platí názor, že Francúzsko a Anglicko musia naďalej stáť pri sebe („side by side“) a venovať sa prezbrojovaciemu programu.¹⁰

Posledný telegram Bullita z Paríža 14. marca 1939 sa týkal Slovenska a možných krokov Francúzska. Bullit sa v ňom odvolal na telefonický rozhovor s Bonnetom, ktorý

⁹ National Archives and Records, College Park MD, file Rg 59 – The Internal Affairs of the US State department towards Czechoslovakia 1910-1944, roll 14, Bullit, 14. marca 1939, no. 860F.00/625, SEC.1-2, GML.

¹⁰ Tamže, roll 15, Bullit, telegram zo 14. marca 1939, no. 860F.00/634, SEC. 1-3, GML

mu sprostredkoval informáciu pochádzajúcu od francúzskeho veľvyslanca v Berlíne (Coulondre). Podľa tejto informácie nemecká vláda považuje vládu Monsignora Tisa za jedinú legálnu vládu na Slovensku a varovala československú vládu, aby nezasahovala do jej činnosti. Avšak zatiaľ žiadne ultimátum československej vláde nebolo zaslané. Bullit informoval ešte Štátny department, že aj britský chargé d'affaires v Berlíne má dojem, že Nemci zatiaľ nezamýšľajú vstúpiť na územia kontrolované československou vládou.¹¹

Na druhej strane francúzsky vyslanec v Prahe telegrafoval, že on i vláda v Prahe sú presvedčení, že hrozí bezprostredne nemecký útok na československú armádu. Nemci chcú zničiť všetky formy odporu Československa a z toho dôvodu chcú zničiť československú armádu. Avšak Bonnet osobne neveril, že by Nemecko zašlo okamžite tak ďaleko. Tiež Bullitovi oznámil, že francúzsky postup konzultoval s premiérom Daladierom. Daladier a Bonnet sa rozhodli, že Bonnet pošle inštrukcie Coulondrovi do Berlína, aby okamžite navštívil nemecké ministerstvo zahraničných vecí a aby prehlásil, že súčasné nemecké akcie sú v plnom rozpore (entire disaccord) s mníchovskými dohodami, a že francúzska vláda bude za také považovať akýkoľvek vstup nemeckých vojsk na územie kontrolované československou vládou. Coulondre dostal pokyn, aby použil diskretný slovník. Bonnet ďalej Bullitovi povedal, že dnes poobede ho britská vláda kontaktovala a že Briti jednoducho nevedia, čo majú robiť. Rovnako na tom však boli aj Francúzi. „Pýtal som sa Bonneta“, končil Bullitov telegram, „čo chce podniknúť francúzska vláda, keby aj napriek Coulondrovmu diplomatickému protestu vstúpili nemecké vojská na české územia. Odpovedal, že nemá žiadny nápad, ktorý by bol účinný.“¹²

Bullitove telegramy zo 14. marca 1939 potvrdzovali fakt, že Francúzsko síce odmietla rozbitie Československa, no nevie, ako reagovať, respektíve že do vývoja aktívne nezasiahne. Vlažná francúzska diplomatická aktivita voči Berlínu v skutočnosti Paríž k ničomu nezavazovala.

Bola iniciatíva Londýna v tento deň od aktivít Paríža odlišná? Nebola, čo Štátnemu departmentu naznačovali uvedené Bullitove správy a zároveň aj potvrdzoval telegram veľvyslanectva USA vo Veľkej Británii. V popoludňajších hodinách sa stretol pracovník veľvyslanectva so štátnym podtajomníkom z Foreign Office a pýtal sa ho, aký má názor na situáciu, ktorá sa vyvinula v Československu. Povedal, že nemajú žiadne presné informácie, hoci situácia sa javí ako úplne jasná, že Hitler zamýšľa nejakou formou zasiahnuť. Ak tak urobí, vyvolá to, prirodzene, v iných vládach obavu. Britská vláda zatiaľ neurobila v Berlíne žiadny diplomatický protest, a ani nezamýšľala takú akciu v súčasnosti. Avšak, vraj bude nevyhnutné, aby britská vláda urobila nejaké prehlásenie neskôr, v závislosti od vývoja. Podľa britského názoru sa udalosti vo svojej podstate

¹¹ National Archives and Records, College Park MD, file Rg 59 – The Internal Affairs of the US State department towards Czechoslovakia 1910-1944, roll 15, Bullit, telegram zo 14. marca 1939, no. 860F.00/626, SEC. 1-3, GML.

¹² Tamže.

a koniec-koncov v nemeckej sfére vplyvu očakávali odvtedy, odkedy je Hitlerov režim pri moci.¹³

Zaujímavý pohľad ponúkol Washingtonu na udalosti toho dňa v Československu telegram od Williama Phillipsa, amerického veľvyslanca z Ríma. Informoval, že dnešná popoludňajšia tlač poskytla jasné stanovisko Talianska v prospech samostatného Slovenska, ako aj vo vzťahu k poľským a maďarským požiadavkám a postoja Nemecka. Všetku vinu uvalila na „*pôvodný kopanec, resp. trápny omyl vo vytvorení mozaiky československého štátu vo Versailles*“ a na postoj českej vlády, ktorej výsledkom bol Mníchov a Viedenská arbitráž. Nemecká zóna s pražskou vládou sa vráti pod Nemecko, celý slovenský región sa stane autonómny, „*oslobodený od vplyvu Prahy*“ a podkarpatoruský región bude pokračovať vo svojom pohybe smerom k fúzii s Maďarskom a Poľskom, čo sa začalo Viedenskou arbitrážou. Do niekoľkých dní sa politická mapa strednej a podunajskej Európy podstatne zmení.¹⁴

Na dokreslenie správ zo 14. marca 1939, ktoré prišli z Európy na Štátny department, spomeniem ešte dva telegramy od generálneho konzula a 1. tajomníka veľvyslanectva Raymonda H. Geista z Berlína. Tie boli informačnou bázou o protičeskoslovenských náladách a propagande v Nemecku. Americký diplomat informuje, že tlačová kampaň proti Čechom sa zvýšila v popustení uzdy síl hrubosti a vyvinula sa tak, aby vytvorila nepochybné dôvody pre možnú ďalekosiahlu nemeckú intervenciu v Československu. Ďalším zvláštnym znakom správ je tvrdenie o ohavnostiach spáchaných Čechmi proti rôznym skupinám z radov menších a trpenie, respektíve tichý súhlas českej polície a armády takýmito činmi. Je tu snaha ukázať, že štát chaosu a perzekúcií existuje naprieč celou krajinou. Verejne sú zdôrazňované správy o napadnutiach a uväznení Nemcov a o hanobení nemeckej zástavy zvlášť v Brne, Jihlave a Bratislave.¹⁵

Aj druhý telegram R. Geista informoval v podobnom duchu. Uvedol, že noviny pokračujú v obviňovaní a hanobení Čechov sledujúc tú istú všeobecnú líniu, ako naznačil v predošlom telegrame. Pod nadpismi, ako napr. „*rozpad Československa – mozaika štátu sa rozbieha na kúsky*“, sú popísané prehlásenia, slovenskej nezávislosti z tohto rána a správy, že maďarské vojská pochodujú do Podkarpatskej Rusi, ako odpoveď na „provokatívne“ akcie českých vojsk na maďarskej hranici. Aj rezignácia Beranovej vlády je oznámená nemeckou tlačou. Geist v telegrame dodáva, že nemenovaní zahraniční korešpondenti informovali veľvyslanectvo, že podľa dôveryhodných českých zdrojov bola táto rezignácia urobená pod tlakom nemeckého ultimáta. Nemecká tlač nehovorí nič o takom ultimáte. Tvrdenie o brutalite páchanej na Nemcoch od „českých hord“ pokračuje nápadne v správach a naznačuje sa, že česká armáda je mobilizovaná. Zvlášť sa zdôrazňuje „plač o pomoc“, ktorý prišiel od miestneho nemeckého vodcu

¹³ National Archives and Records, College Park MD, file Rg 59 – The Internal Affairs of the US State department towards Czechoslovakia 1910-1944, roll 15, Johnson, telegram zo 14. marca 1939, no. 860F.00/633, GML.

¹⁴ Tamže, roll 14, Phillips, telegram zo 14. marca 1939, no. 860F.00/621, GML.

¹⁵ Tamže, roll 14, Geist, telegram zo 14. marca 1939, no. 860F.00/618, GML.

v Jihlave, ktorý vyhlasuje, že „život každého jedného Nemca v Jihlave a v blízkom okolí je v nebezpečenstve“.¹⁶ Ďalšie prípady protičeskoslovenskej propagandy chrlila nemecká tlač v plnom prúde, čo Geist dokumentoval na viacerých príkladoch. V závere svojej správy napr. informoval o úvodníku v *Börsen Zeitung*, v ktorom sa vykresľuje najkrikľavejšia podoba českého násilia proti Nemcom a ďalším skupinám menšín, uzatvárajúc vetou: „Nie je možné, aby česká „insanity“ (šialenosť, nepríčetnosť, bláznovstvo) pokračovala neprerušene a to dokazuje nevyhnutnosť potlačiť zdroj českého teroru.“¹⁷

Uvedený Geistov telegram mal však aj iný rozmer, netýkal sa len nemeckej propagandy. V podstate len potvrdil telegramy, ktoré prišli na Štátny department z Paríža a Londýna. Experti z britských a francúzskych novín v Nemecku publikujú správy, v ktorých naznačujú, že tieto dve krajiny nemajú žiadny zámer opäť sa zaplietť do československého problému, resp. že súčasný vývoj vnímajú ako dôsledok zrútenia Československej republiky minulú jeseň.

Ak sumarizujeme oficiálne informácie, ktoré sa v tento deň dostali do Washingtonu vlastnými diplomatickými kanálmi z relevantných európskych mocností, aký informačný základ v súvislosti s vývojom v Československu vytvorili na pôde Štátneho departmentu? Londýn a Paríž síce asi zaprotestuujú, no Berlín (s dôsledne prepracovanou propagandou), bez ohľadu na súhlas či nesúhlas Ríma, nestojí v ceste nič, čo by ho nútilo zámery, resp. československý scenár, modifikovať.

K 15. marcu 1939 sa k udalostiam v Československu v dokumentoch Štátneho departmentu viažu najmä telegramy veľvyslanectiev z Londýna a Paríža. V podstate však iba mapujú úvahy a názory v oboch európskych krajinách, pričom zarážajúco pôsobi najmä britská obhajoba mníchovskej politiky.

Johnsonov telegram z Londýna poukazuje najmä na britskú nečinnosť. Názor vo Foreign Office, ktorý sa týka rozpadu (break-up) Československa a súčasnej vojenskej okupácie krajiny Nemeckom, je, že ide o dve separátne otázky. Prvá, ako sa zdá, nespôsobila žiadne veľké prekvapenie. Vojenská okupácia na druhej strane je charakterizovaná ako niečo, čo nebolo celkom nevyhnutné ani z nemeckého pohľadu, keď iné prostriedky tlaku na československý štát boli dostačujúce na uskutočnenie zámeru. Príčiny vojenskej okupácie, podľa nich, treba vidieť inde. Vo Foreign Office prevláda názor, že Hitler sa tak rozhodol konať: ako kompenzáciu za frustráciu svojej túžby uskutočniť vojenskú operáciu proti Československu v septembri minulého roku. Iniciatíva britského premiéra a výsledok Mníchovskej dohody však tomu zabránili, ale „riava Hitlerovej samolúbosti zostala a dnešným postupom nemeckých vojsk do Československa potešil svoju osobnú márnomyseľnosť“ a do istej miery zostal opojený zo skoršej frustrácie.¹⁸ Je málo pochýb, pokračuje v telegrame Johnson, že vojenská okupácia Čes-

¹⁶ National Archives and Records, College Park MD, file Rg 59 – The Internal Affairs of the US State department towards Czechoslovakia 1910-1944, roll 14, Geist, telegram zo 14. marca 1939, no. 860F.00/622, GMB.

¹⁷ Tamže.

¹⁸ Tamže, roll 15, Johnson, telegram z 15. marca 1939, no. 860F.00/656, GML.

koslovenska Nemcami bola pre britskú vládu prekvapením. Vedeli, že Československo je ponechané na milosť Nemecka, ale nepredstavovali si, že Hitler by mohol spôsobiť takú potupu svetovej mienke a jeho vlastným sľubom z Mníchova. Telegram tiež informuje, že Londýn svojho veľvyslanca v Berlíne (Hendersona) inštruoval, aby vyjadril nemeckej vláde hlboké znepokojenie britskej vlády nad vzniknutou situáciou a aby vyjadril nádej, že sa nestane nič, čo by narušilo ducha dôvery v Európe, v ktorý britská vláda verila, že vzrastá. Správa Hendersonovi odmietala akúkoľvek potrebu britskej vlády vo vyslovení vlastného názoru, čo by sa zdalo ako zasahovanie do vnútorných vecí v krajinách vo sfére nemeckého vplyvu. Zodpovední „britskí predstavitelia necítia, že by mali formulovať svoj pohľad týkajúci sa budúcnosti dovtedy, kým prach z dnešných udalostí neodveje vietor a dovtedy, kým nebudú objasnené Nemcami manifestované zámery“.¹⁹ Londýn špekuluje, uvádzal ďalej v telegrame Štátnemu departmentu Johnson, či sa Nemecko pokúsi začleniť Čechy do nemeckej Ríše alebo, či budú Čechy v podobnom statuse, aký teraz existuje medzi Egyptom a Veľkou Britániou. Otvorene pripúšťa, že dnešný prevrat, vidенý bezprostredne, veľmi zvýši vojenskú a politickú prestíž Nemecka v strednej a juhovýchodnej Európe a vyvolá následnú atmosféru teroru v hlavných mestách malých krajín, ktoré stoja v ceste nemeckému postupu. Predvída tiež možnosť zvýšenia aktivít separatistických elementov v Juhoslávii a Rumunsku, ktoré by chcel Hitler, na analógii Slovenska, jednoducho zvrátiť v nemeckú výhodu. Podľa Foreign Office nebola zatiaľ pred Nemecko postavená žiadna požiadavka, aby objasnilo svoje „československé“ zámery.²⁰

Záznamy zachytávajúce informácie z Paríža v tento deň, uložené v archívnom fonde Štátneho departmentu v americkom Národnom archíve, sú dva. Prvý je telegram veľvyslanca Bullita, druhý jeho telefonický rozhovor so štátnym podtajomníkom Sumnerom Wellesom. Bullitova informácia je o ďalšom rozhovore s Bonnetom. Bonnet mu povedal, že nemecký veľvyslanec mu priniesol nótu, v ktorej nemecká vláda prehlásila, že od československej vlády dostal Hitler žiadosť, aby prevzal kontrolu nad Čechmi a Moravou, pretože československá vláda nebola schopná zaručiť poriadok v týchto oblastiach a všetko čo sa stalo, bolo v zhode so želaním československej vlády (paralela so sovietskou argumentáciou o pozvaní v auguste 1968). Preto vraj nemalo Francúzsko dôvod, aby sa znepokojovalo. Na otázku Bullita, čo odpovedal, Bonnet len konštatoval, že dostal nótu a nepovedal nič.

Bullit sa ďalej u Bonneta informoval, či francúzska vláda zamýšľa urobiť nejaké prehlásenie alebo či bude reagovať nejakým iným spôsobom. Odpoveď francúzskeho ministra zahraničných vecí bola, že ich veľvyslanec v Berlíne Robert Coulondre žiadal informácie od nemeckého ministerstva zahraničných vecí a že Hevré Alphant, riaditeľ oddelenia obchodných dohôd na Quai d'Orsay, dostal pokyn, aby sa vrátil do Paríža

¹⁹ National Archives and Records, College Park MD, file Rg 59 – The Internal Affairs of the US State department towards Czechoslovakia 1910-1944, roll 15, Johnson, telegram z 15. marca 1939, no. 860F.00/656, GML.

²⁰ Tamže.

a prerušil tak úspešné francúzsko-nemecké obchodné rokovania. Bullit sa pýtal Bonnet, ako vidí budúcnosť. Povedal, že v súčasnosti nevidí žiadne možné úspešné rokovania nikde v Európe. Francúzsko a Anglicko podľa neho nemôžu urobiť nič, iba zbrojiť čo najskôr, ako je možné a byť pripravení čeliť akémukoľvek útoku. Potom povedal: „*musíte nám pomôcť*“. Bullit prehliadol túto poznámku a začal mu dávať ďalšie otázky, avšak Bonnet odpovedal: „*Spojené štáty nám musia pomôcť*“. Na otázku, čo tým myslel, povedal: „*musíte nás podporovať všemožne ako sa len dá*.“ Bullit namietal argumentujúc obmedzeniami, ktoré vylučovali akúkoľvek americkú podporu. Bonnet odpovedal, že USA musia zmeniť neutralitný zákon tak, aby Francúzsko dostalo zbrane a muníciu z Ameriky.²¹

Opatrné stanovisko USA k vývoju v Európe potvrdzoval aj záznam telefonického rozhovoru Bullita s Wellesom. Bullit informoval, že sa práve stretol s Bonnetom, a nemecký veľvyslanec mu pred hodinou a pol odovzdal nótu, hovoriacu, že všetko, čo sa stalo, sa stalo na základe požiadavky českej vlády, ktorá nebola schopná zabezpečiť poriadok. Nadvládu nad územím prevzali na základe požiadavky českej vlády, preto nie je žiadny dôvod, aby sa Francúzsko znepokojovalo. Správy, čo sa stalo, neboli tlačou dosiaľ zverejnené, pretože sa to udialo príliš neskoro na to, aby to stihla uverejniť ranná tlač. Avšak ľudia vo Francúzsku sú všeobecne z toho ohromení. Bullit sa pýtal Wellesa, či by bola možnosť, aby sa USA k tomu vyjadrili. Welles odpovedal, že ráno hovoril s prezidentom a tiež mu odovzdal Bullitov posledný telegram. Roosevelt sa rozhodol, že v tomto čase k tomu nepovie nič. Na margo neutralitnej legislatívy konštatoval, aby sa s tým nespájala.

Na ďalšiu otázku Bullita, ako reaguje americká verejnosť, Welles odpovedal, že ako vidieť z tlače, nie je to nič osobné, vnútorne osobné. Je to odozva na niečo hrozné a šokujúce, ale nie osobne prepojená a z dojmov, ktoré mal – po rokovaní s Výborom pre zahraničné vzťahy (Foreign Relations Committee) – by bolo oveľa lepšie nespájať americké stanovisko s neutralitnou legislatívou.²² Ďalšia časť rozhovoru sa týkala personálnych otázok veľvyslanectva USA v Paríži.

Telegramy amerických diplomatov (vyslancov i veľvyslancov) z európskych metro-pol Štátnemu departmentu 16. marca 1939 nevybočujú z línie predošlých, ale obsahovo sú viac zamerané na situáciu v Čechách a na Slovensku. Je to dôsledok získania predovšetkým relevantných informácií z rôznych zdrojov, najmä z Prahy a Berlína.

Prvý z troch „berlínskych“ telegramov oboznamuje Washington o postavení Slovenska. Veľvyslanec Raymond Geist v ňom informuje o nemeckej tlači, ktorá publikovala vyhlásenie týkajúce sa výmeny telegramov o smerovaní Slovenska pod ochranu nemeckej Ríše.

²¹ National Archives and Records, College Park MD, file Rg 59 – The Internal Affairs of the US State department towards Czechoslovakia 1910-1944, roll 15, Bullit, telegram z 15. marca 1939, no. 860F.00/657, confidential file, GML.

²² Tamže, roll 15, Memorandum z telefonického rozhovoru o udalostiach v Československu medzi veľvyslancom Bullitom a štátnym podtajomníkom Sumnerom Wellesom o 3.20 pm, 15. marca 1939, no. 860F.00/657, 1/2, GML.

„Slovenský prezident Tiso poslal nasledujúci telegram führerovi: S veľkou dôverou vo vás, führera ríšskeho kancelára Veľkonemeckej Ríše, sa Slovenský štát dáva pod Vašu ochranu. Slovenský štát vás žiada o prevzatie tejto ochrany. Tiso“²³

Druhý „berlínsky“ telegram oboznamoval centrálu vo Washingtone s aktivitou Veľkej Británie. V rozhovore s britským konzulom bol Geist informovaný, že britský veľvyslanec na základe inštrukcií svojej vlády poslal v utorok 14. marca Ribbentropovi nótu, vyjadrujúcu nádej, že nemecká vláda v súvislosti so situáciou v Československu urobí všetko pre zmiernenie napätia a na zaistenie dôvery, tak citlivej pre lepšie porozumenie zvlášť v strednej Európe. Tón nóty, informoval ďalej Geist, bol vo všeobecnom duchu a samotná nóta sa vyhla vyjadreniu protestu alebo varovaniu.²⁴ Aj tento telegram potvrdzoval, že tiež Veľká Británia zostala v rovine platonických verbálnych protestov.

Tretí Geistov telegram Štátnemu departmentu obsahuje text Hitlerovho dekrétu, ktorým sa vyjadruje umiestnenie Čiech a Moravy pod ochranu nemeckej Ríše. V štyroch článkoch sa konštatuje a špecifikuje protektorátne územie, nemecká krv a občanstvo.²⁵

William Bullit z Paríža v tento deň zaslal Štátnemu departmentu jeden telegram, ktorý sa týkal situácie v Československu. Obsahovo sa zamerlal na to, čo prinášala francúzska tlač. Informuje, že ktokoľvek by chcel vyvodiť závery z komentárov francúzskej tlače ohľadne zničenia (destruction) Československa Nemeckom, môže bezpečne predpovedať, že Francúzsko v tomto čase nepríde s ponukou politiky spolupráce a konzultácií s diktátorstvom.

²³ National Archives and Records, College Park MD, file Rg 59 – The Internal Affairs of the US State department towards Czechoslovakia 1910-1944, roll 15, Geist, telegram zo 16. marca 1939, no. 860F.00/664, GML.

Z výpovede Wilhelma Kepplera pred americkým vojenským súdom v Norimbergu vyplývalo, že koncept telegramu v znení: *„V mene slovenskej vlády si dovoľujem oznámiť Vašej Excelencii, že dnes sa suverénny slovenský národ striasol neznesiteľného českého jarma a nasledujúc vôľu prevažnej väčšiny obyvateľstva bola proklamovaná nezávislosť nášho štátu. Želaním nezávislého Slovenska je žiť so všetkými susedmi v pokoji a priateľstve. Avšak mladá štátnosť v prvom štádiu svojho rozvoja potrebuje mocnú ochranu. V mene národa a vlády nového Slovenska prosím Vašu Excelenciu, ako vodcu silnej Nemeckej ríše, ktorá sa pod Vašou vládou vždy zasadzovala za slobodu a sebaurčenie národov, aby ste prevzali garanciu za zotrvanie nášho štátu a aby ste prijali všetky nevyhnutné opatrenia na ochranu jeho hraníc.“* dohodol on s Jozefom Tisom v Auswärtiges Amte v noci 13.-14. marca 1939 po Tisovom rozhovore s Hitlerom. Telegram mal byť odsúhlasený a prijatý slovenským snemom a 14. marca mal byť odoslaný. Na rokovanie snemu ho však nepredložili. Existovala obava, že v uvedenom znení nebude jednoznačne prijatý. In: Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1938-1939. Baden-Baden 1951, séria D, zv. IV, dok. č. 209, s. 218.

Telegram bol nakoniec odoslaný Hitlerovi 16. marca 1939. In: Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1938-1939. Baden-Baden 1951, séria D, zv. VI, dok. č. 10, s. 8.

²⁴ National Archives and Records, College Park MD, file Rg 59 – The Internal Affairs of the US State department towards Czechoslovakia 1910-1944, roll 15, Geist, telegram zo 16. marca 1939, no. 860F.00/665, GML.

²⁵ Tamže, roll 15, Geist, telegram zo 16. marca 1939, no. 860F.00/670, SEC. 2, GML.

Takmer bez výnimky noviny poznamenávajú, že tu bol daný nesporný doklad Hitlerovho rukopisu. Mníchov tak poslužil cieľu len v negatívnom zmysle. Nejasná nádej spred týždňa na obrat na zlepšenie medzinárodnej situácie bola kompletne zničená a teraz je obava, že Nemecko rešpektuje iba silu, a tá sa stáva všeobecnou istotou. Za daných okolností sa musia západné demokracie sústrediť na prezbrojenie a na zabezpečenie jednotného frontu...

Tiež vládne podľa Bullita vo francúzskej tlači zhoda, že dopad v podunajskej oblasti na poslednú Hitlerovu zradu bude okamžitý a vážny. Rovnako silnie obava, že Hitler musí sľúbiť nejakú kompenzáciu svojmu tichému a ešte neodmenenému partnerovi, Taliansku. Zmiznutie Československa je akceptovaná skutočnosť.²⁶

Talianske stanovisko sprostredkoval veľvyslanec Phillips z Ríma. V telegrame 16. marca informoval Štátny department, že nasledujúci deň má navštíviť ministra zahraničných vecí Ciana, dúfajúc, že získa nové oficiálne vyjadrenia postojov talianskej vlády, ktoré sa týkajú novej situácie v strednej Európe. Medzitým kolegovia – diplomati, ktorých mal možnosť stretnúť, si myslia, že nemecká okupácia Čiech a Moravy bola pre taliansku vládu prekvapením a zapríčinila i to, že verejná mienka v Taliansku neprijala s nadšením toto zväčšenie nemeckej moci, nakoľko bolo nadobudnuté bez súhlasu Talianska. Mnohí veria, že to doma zníži prestíž Duceho. Či vo svetle tejto novej situácie bude Taliansko aktívne podporovať Nemecko, je podľa Phillipsa teraz iba predmetom špekulácií. Na druhej strane francúzsky veľvyslanec v Ríme usudzuje, konštatuje William Phillips, že nová situácia by mohla vytvoriť príležitosť pre možné spojenectvo s Francúzskom. Avšak vo svetle predpokladaného vývoja stability a zvýšenia sily osi Berlín – Rím sa toto zdá nepravdepodobné.

Phillips hovoril aj s československým kolegom, vyslancom Vlastimilom Čermákom, a vyjadril mu osobné sympatie. Ten povedal, že chápal, prečo Taliani už pred časom súhlasili s oddelením Slovenska od Čiech a Moravy, avšak odmietal neskoršie pohľadenie Nemeckom. Mal správy od svojej vlády, ktoré ukazovali, že Nemci zámerne rozduchali incidenty na Slovensku, a tak vytvorili dojem, že krajina sa nachádzala v zmätku.

Prvé komentáre na súčasný vývoj priniesla nová, popoludňajšia tlač. Podčiarkuje sa v nich téza, že talianska politika pokračuje v kurze a je pevne založená na solidarite s Nemeckom, a že nový vývoj je zosilnením Osi. Argumentuje sa, že nemecká expanzia vytvára príspevok k európskej rekonštrukcii ako pohybu smerom k vytvoreniu väčších etnických zoskupení.²⁷

Aká bola informácia v tento deň z Londýna?

Telegram z Londýna na Štátny department 16. marca 1939 oznamoval, že vďaka láskavosti vo Foreign Office bolo americkému veľvyslancovi ukázané memorandum

²⁶ National Archives and Records, College Park MD, file Rg 59 – The Internal Affairs of the US State department towards Czechoslovakia 1910-1944, roll 15, Bullit, telegram zo 16. marca 1939, no. 860F.00/667, GML.

²⁷ Tamže, roll 15, Phillips, telegram zo 16. marca 1939, no. 860F.00/674, GML.

z rozhovorov britského ministra zahraničia s nemeckým veľvyslancom. Veľvyslanec dopravil správu z Berlína vyjadrujúcu nádej, že britská vláda porozumie nevyhnutnosti, ktorá viedla nemeckú vládu k akcii v Československu. Veľvyslanec vraj vysvetlil, ako sa československý štát rozpadol úplne pre neschopnosť československých predstaviteľov vytvoriť štát na federálnom základe, ktorý by garantoval verejný poriadok, ako sa tento neúspech stal očividný, ako pražská vláda porušovala svoju vlastnú ústavu, ako nemecká menšina trpela pokračujúce prenasledovanie.....

V ďalšom zázname hovoril o tom, ako sa nemecký veľvyslanec očividne snažil odmietiť akékoľvek zámery Nemecka pohnúť sa na Západ, ktorý, ako povedal, už bol „osídlený“...Britský zahraničný minister opakoval trikrát nemeckému veľvyslancovi jeho prehlásenie, že Nemecko zničilo dôveru.²⁸

Akokoľvek to vyznieva nepravdepodobne, prvý dokument, ktorý hovoril o udalostiach zo 14. a 15. marca v Československu a ktorý odišiel Štátnemu departementu z vyslanectva v Prahe, bol telegram vyslanca Wilbura Carra zo 16. marca 1939 večer. Carr v ňom informoval o návrate Háchu z Berlína, o Hitlerovej návšteve Prahy, ako aj o rezignácii českého obyvateľstva. Hitler sprevádzaný Ribbentropom a Henleinom a ďalšími prišiel o 8.00 h autom a usadili sa na hrade. Český zahraničný úrad bol obsadený nemeckými vojskami a prestal fungovať. Nie je tam žiadny predstaviteľ, s ktorým by mohlo vyslanectvo zaistiť kontakt. Vyslanectvu zatiaľ neboli oficiálne notifikované zmeny tunajšej vlády ani Nemcami, ani Čechmi. Vyslanectvo sa dozvedelo, že dnes popoludní o jednej prečítal Ribbentrop z hradu vyhlásenie, ktoré hovorilo nasledovné: Čechy a Morava budú začlenené do veľkého Nemecka ako autonómny protektorát. Nemeckí obyvatelia Čiech a Moravy sa stávajú nemeckými občanmi, zahraničné veci a vojenská ochrana budú riadené Nemeckom, protektorát bude súčasťou nemeckej colnej únie, platná mena bude koruna i ríšska marka.

Mesto je podľa Carrovej správy navonok tiché. České obyvateľstvo sa podľa neho zdá byť veľmi apatické k nemeckej okupácii, ako aj k prítomnosti Hitlera v meste. Miestni nemeckí predstavitelia pochodujú od rána po hrade s deťmi z nemeckých škôl a mládežníckych organizácií, aby ukázali davové vítanie führera. Hitler opustil mesto o pol štvrtej popoludní.²⁹

Za uvedeným telegramom bezprostredne nasledoval ďalší. Carr v ňom cituje zo správy od vojenského atašé, že Praha sa zmenila na vojenský tábor. Tisíciky vojakov rôznych druhov zbraní sú sústredení v školách, barakoch a verejných budovách. Mes-
tom cirkulujú motorizované transporty. Zo 40 mobilizovaných nemeckých divízií je v Čechách a na Morave 14. Český pohľad na túto „rozsiahlu vojenskú show je mix bolesti-
vého záujmu a evidentného smútku“.³⁰

²⁸ National Archives and Records, College Park MD, file Rg 59 – The Internal Affairs of the US State department towards Czechoslovakia 1910-1944, roll 15, Johnson, telegram zo 16. marca 1939, no. 860F.00/668, GML.

²⁹ Tamže, roll 15, Carr, telegram zo 16. marca 1939, no. 860F.00/671, GML.

³⁰ Tamže, roll 15, Carr, telegram zo 16. marca 1939, no. 860F.00/672, GML.

Tretiu správu z Prahy na Štátny department v tento deň predstavuje plný text dekrétu, vystaveného nemeckým ríšskym kancelárom, formulujúceho budúci štatút Čiech a Moravy: Vyslanectvo ho malo k dispozícii z vonkajších neoficiálnych zdrojov, negarantovalo preto plnohodnotný preklad dokumentu. Vyslanec informoval, že tieto dve časti republiky, v podstate v ich pomníchovských hraniciach, označené za protektorát budú pokračovať ako súčasť veľkého Nemecka. Protektorát bude mať svoju autonómnu vládu a štátnu hlavu, ktorá bude zodpovedať ríšskemu kancelárovi. Slovensko sa tiež umiestnilo pod ochranu ríše a bude mu pravdepodobne daný podobný štatút.³¹

Správy Štátnemu departmentu o bezprostrednom vývoji v Československu z predošlých dní prichádzali aj 17. marca 1939 v podobe ďalších dokumentov amerických veľvyslancov, najmä z Talianska a Francúzska. Veľvyslanec z Ríma Phillips informoval, že sa ráno stretol s Cianom. Povedal mu, že prišiel za ním v predstave, že mu dá nejaké vyhlásenie talianskej vlády, v ktorom bude vyjadrený postoj k udalostiam v strednej Európe. Ciano odpovedal váhavo: vývoj pokračuje v zhode s politikou osi Rím – Berlín, „v zhode s porozumením medzi nemeckou a talianskou vládou“ a „vo svojom normálnom smere“.

Phillips sa pýtal, či je jeho dojem správny, že talianska vláda súhlasila už skôr s oddelením Slovenska od Čiech a Moravy. Odpovedal, že tento dojem je správny aj nesprávny. Phillips ďalej v rozhovore konštatoval, že Hitlerovo správanie hlboko šokovalo americkú verejnú mienku, a že hoci dosiaľ nevie, čo urobí americká vláda, brutálne metódy použité Hitlerom na zmocnenie sa Čiech a Moravy ozbrojenou silou na USA hlboko zapôsobilo. Zdalo sa, uvádzal ešte v telegrame americký veľvyslanec, že Ciano sa zaujímal, čo hovorí a odpovedal, že taká je vlastne skutočnosť. Utrúsil poznámku o nedostatku národného ducha (*the lack of national spirit*), ktorý Česi ukázali, čo podľa neho naznačil fakt, že nebojovali jediným výstrelom. Dodal, že Hácha i Chvalkovský išli do Berlína a „darovali svoju krajinu“, pričom zvolal: „Čo povedať o krajine, ktorá ukázala tak málo ducha odporu (*so little spirit of resistance*).“³²

Pri odchode Phillips znova zopakoval Cianovi jeho vyhlásenie, že vývoj pokračuje normálne pod osou Rím – Berlín a pýtal som sa, či toto stanovisko môže poslať do Washingtonu. Ciano zostal očividne zmätený a požiadal ho, aby tak nerobil. Potom sa snažil svoje pôvodné konštatovanie zmeniť tým, že vraj boli isté plány, ktoré ale neboli využité. „Jeho dopletenie a neschopnosť a neochota formulovať nejaké vyhlásenie sa zdá potvrdením záveru, že zmocnenie sa Čiech a Moravy prišlo pre Taliansko ako nepríjemné prekvapenie“, uzatváral správu Phillips.³³

³¹ National Archives and Records, College Park MD, file Rg 59 – The Internal Affairs of the US State department towards Czechoslovakia 1910-1944, roll 15, Carr, telegram zo 16. marca 1939, no. 860F.00/673, GML.

³² Tamže, roll 15, Phillips, telegram zo 17. marca 1939, no. 860F.00/679, GML.

³³ Tamže.

Situáciu v strednej Európe mapoval vo svojom telegrame 17. marca aj William Bullit z Paríža. Šok z Hitlerovej invázie do Československa ohromil nielen členov vlády, ale aj všetkých Francúzov. Mienka, ako sa bude vyvíjať budúcnosť, sa už vykryštalizovala v nasledovnej rovine: Invázia do Československa ukončuje definitívne všetky možné diplomatické rokovania. Sľuby Hitlera, že nezaútočí na Československo, boli porušené a už nie je dlhšie možné mu dôverovať. Bullit prezentoval francúzsky názor aj na Mussoliniho: je považovaný za rovnako bezohľadného ako Hitler a tiež nemožno dôverovať jeho sľubom. Praktická diplomacia sa tak stala nemožná. Je viac ako pravdepodobné, že treba očakávať, že jedného dňa Nemecko a Taliansko zaútočia proti Francúzsku a Anglicku. Verí sa, že tento deň príde skoro, okolo 26. tento mesiac. Správy z Talianska naznačujú, že Mussoliniho prestíž u jeho vlastných ľudí zmenšil Hitlerov postup v strednej Európe, a preto sa musí pokúsiť o nejakú anexiu v prospech Talianska. Verí sa tiež tomu, že Hitler sľúbil Mussolinimu podporu v takej vojne, ale bol by rád keby to Mussolini odložil, kým Hitler nezdegraduje Maďarsko a Rumunsko do polohy vazalských štátov. Hitler pravdepodobne Mussoliniho dôverne informoval, že oboch, Maďarsko i Rumunsko, bude mať v rukách do mesiaca.

Správy podľa Bullita naznačujú, že extrémne obavy z Hitlera sa valia po celej východnej Európe, v Litve, ale i v ostatných pobaltských štátoch, v Rumunsku a Maďarsku. V Poľsku je tiež zdesenie, ale verí sa, že Poliaci budú mať odvahu bojovať, ak Hitler priamo zaútočí na poľské územie. Žiadna pomoc v takom prípade nie je očakávaná zo Sovietskeho zväzu.

Preto by Francúzi mali využiť všetky možnosti, aby presvedčili Veľkú Britániu vo vyhlásení brannej pohotovosti a pripraviť sa tak na okamžitú vojnu.

Na druhej strane však Bullit konštatoval, že žiadne vzrušenie v Paríži a vo Francúzsku nie je. Je iba ľútosť, že Hitlerova aktivita ukončila obdobie, keď ešte bola nádej na konštruktívny diplomatický zásah na zaistenie mieru.³⁴

Uvedené správy svojich „európskych“ veľvyslancov Štátny department priebežne vyhodnocoval. Aj keď neboli určite jediným zdrojom informácií, a teda nemožno ich význam preceniť, predstavovali podklad pre prvé verejné formulovanie stanoviska USA k udalostiam predošlých dní v Československu. Nie je prekvapením, že prvá reakcia Washingtonu bola pre už neexistujúce Československo nepriaznivá. Potvrzuje to telegram Štátneho departmentu (tzv. Wellesov telegram) zo 17. marca 1939 popoludní. Bol zaslaný vyslancovi Wilburovi Carrovi do Prahy a formulovaný a podpísaný výkonným štátnym tajomníkom Sumnerom Wellesom, ako striktno dôverný, len pre vyslanca.

Podľa textu telegramu by Štátny department veľmi ocenil (would appreciate), keby dostal od vyslanca čo najskôr telegram, niečo v nasledujúcej línii, avšak faktograficky detailnejšie: odkedy boli Čechy a Morava obsadené Nemeckom a boli vyslaní vojenski

³⁴ National Archives and Records, College Park MD, file Rg 59 – The Internal Affairs of the US State department towards Czechoslovakia 1910-1944, roll 15, no. 860F.00/687, SEC. 1-3, GML.

predstavitelia, aby prevzali funkciu vlády, odkedy Slovensko prostredníctvom prezidenta požiadalo Hitlera, aby prevzal nad ním protektorát a odkedy je Podkarpatská Rus okupovaná maďarskými vojskami, nie sú v Československu predstavitelia, s ktorými môžu USA pokračovať v rokovaníach a obchode. V daných pomeroch má vyslanec žiadať inštrukcie pre svoje budúce aktivity. Po potvrdení tohto telegramu Štátny department odpovie nariadením zatvoriť vyslanectvo, premiestniť dokumentáciu a archív na generálny konzulát a prikáže vyslancovi vrátiť sa do Washingtonu.³⁵ Telegram by mal vyslanec napísať v takej forme, že ak bude chcieť, môže ho zverejniť. Po odoslaní memoranda nasledovala na Štátnom departmente tlačová beseda. Nechýbali otázky, či USA zatvorí vyslanectvo v Prahe, čo bude s československo-americkou obchodnou dohodou, či už Nemecko oficiálne notifikovalo vytvorenie novej protektorátnej vlády. Welles odpovedal, že štatút vyslanectva v Prahe sa momentálne študuje, k obchodnej zmluve sa vyjadri neskôr minister financií, a že vláda USA o novej situácii zatiaľ nerozkouvala so žiadnou inou vládou, tobôž nie s nemeckou. Na otázku, či je memorandum oficiálnym stanoviskom americkej vlády a či ho konzultoval s Rooseveltom, Welles odpovedal, že toto jeho prehlásenie bolo známe prezidentovi a že predtým ako ho prečítal, dal ho schváliť prezidentovi.³⁶

Postoj atlantickej mocnosti, resp. navrhnutý postup Štátneho departmentu 17. marca 1939, potvrdil v tento deň vo večerných hodinách ďalší telegram adresovaný Carrovi v Prahe. Telegram informoval o tlačovej konferencii vo Washingtone, na ktorej Sumner Welles vydal vyhlásenie americkej vlády k súčasnému vývoju v Československu: *„Vláda USA mala mnoho príležitostí prehlásiť svoje presvedčenie, že jedine cez medzinárodnú podporu programu poriadku založeného na zákonosti môže byť zaistený svetový mier.*

Táto vláda, založená na a oddaná princípom ľudskej slobody a demokracie, sa nemôže vyhnúť tomu, aby verejne nevyhlásila, že odsudzuje akty, ktorých výsledkom je súčasné potlačenie slobôd slobodných a nezávislých ľudí, s ktorými, odo dňa keď Republika Československá získala svoju nezávislosť, ľud Spojených štátov udržuje zvlášť blízke a priateľské vzťahy.

Polícia vlády USA je dôsledne jasná. Vyjadruje potreby rešpektovať posvätnosť zmlúv a slúbeného slova a nezasahovať ktorýmkoľvek národom do domácich záležitostí druhého národa, a v opakovaných príležitostiach vyjadrila svoje odsúdenie politiky vojenskej agresie.

Dáva sa na známosť, že akty bezohľadnej nezákonnosti (wanton lawlessness) a svojvoľnej sily sú hrozbou svetového mieru a samotnej stavby modernej civilizácie.

*Nevyhnutná potreba dodržiavať princípy obhajované touto vládou bola jasne demonštrovaná vývojom, ktorý sa udial v posledných troch dňoch.*³⁷ Uvedené stanovisko USA dopl-

³⁵ National Archives and Records, College Park MD, file Rg 59 – The Internal Affairs of the US State department towards Czechoslovakia 1910-1944, roll 15, tzv. Wellesov telegram vyslancovi v Prahe zo 17. marca 1939, no. 860F.00/703A, GML.

³⁶ NAR, tamže, No. 860F.00/749.

³⁷ Tamže, roll 15, Telegram Štátneho departmentu vyslanectvu v Prahe, obsahujúci tzv. Wellesovo memorandum (postoj USA k udalostiam v Československu) zo 17. marca 1939, 6.00 pm, no. 860F.00/690A, GML.

ňalo v telegrame ešte striktné dôverné konštatovanie, že vyslanec bude mať príležitosť tento dokument verejne prezentovať v československej tlači.

Bezprostrednú reakciu, resp. odpoveď vyslanca Carra Štátnemu departmentu, dokumenty americkej proveniencie neposkytujú. Ponúkajú však jeho telegram ústrediu z nasledujúceho dňa, teda z 18. marca 1939, v ktorom oznamuje pozadie Háchovej cesty do Berlína, jej posunutie v dôsledku jeho zdravotných problémov, priebeh rozhovorov u Hitlera, okolnosti jeho podpisu, vyhrážky Hitlera o zbombardovaní Prahy.³⁸ V ďalších mesiacoch roku 1939 informoval o dianí v Čechách a na Slovensku administratívu Roosevelta a Štátny department vo Washingtone správami najmä hospodárskeho a politického charakteru iba George F. Kennan.³⁹

* * *

Aké boli teda prvé kroky americkej administratívy bezprostredne po rozbití Československa? V podstate nevybočili z postoja USA voči Československu od Mníchova: boli rozporné, kompromisnícke a fakticky len deklaratívne. Dňa 21. marca 1939 zatvoril Štátny department svoje vyslanectvo v Prahe. Vyslanec W. Carr sa vrátil do Washingtonu 6. apríla 1939, v Prahe zostal fungovať v obmedzenom režime do septembra 1941 generálny konzulát pod vedením Georgea F. Kennana. V apríli 1939 USA jednostranne zrušili československo-americkú obchodnú dohodu a československo-americký bezzmluvný vzťah v uvedenej oblasti trval až do jesene 1946, keď obe krajiny podpísali vo Washingtone *Deklaráciu o obchodnej politike*. Po vstupe USA do vojny po Pearl Harbor a po uznaní vedenia československého exilu USA obnovili diplomatické styky prostredníctvom Benešovej vlády v Londýne. USA naďalej uznávali za reprezentanta (neexistujúceho) štátu washingtonského vyslanca Vladimíra S. Hurbana (po Benešovej ceste do USA v lete 1943 už v pozícii veľvyslanca). Až po skončení vojny sa dostali vzájomné oficiálne diplomatické styky oboch krajín na štandardnú úroveň.

Slavomír MICHÁLEK

³⁸ National Archives and Records, College Park MD, file Rg 59 – The Internal Affairs of the US State department towards Czechoslovakia 1910-1944, roll 15, Carr, telegram z Prahy na Štátny department z 18. marca 1939, 10.55 am, no. 860F.00/693, GML.

³⁹ Kennanove správy vyšli v skrátenej podobe knižne pod názvom *From Prague after Munich: Diplomatic Papers, 1938-1940*. Princeton : Princeton University Press 1968.

Slávnostné prijatie jubilanta u náčelníka Generálneho štábu ozbrojených síl SR za prítomnosti zástupcu riaditeľa Vojenského historického ústavu v Bratislave pplk. v zál. PhDr. Petra Šumichrasta, PhD.

Udelenie Pamätnej medaily náčelníka Generálneho štábu ozbrojených síl SR III. stupňa PhDr. Mariánovi Hronskému, DrSc. z rúk gen. Ing. Lubomíra Bulíka, CSc. dňa 9. septembra 2010 v Bratislave. (Foto: Peter Dovina, MO SR)

PRECHODY ŠTUDENTOV do československej zahraničnej armády po zatvorení českých vysokých škôl cez Slovensko

17

17. november 1939 je veľkou tragédiou nielen českých študentov, ale aj zahraničných študentov, ktorí v tom čase študovali na českých vysokých školách, ale aj niekoľkých slovenských, ktorí tu ostali aj po vzniku Slovenskej republiky a Protektorátu Böhmen und Mähren v marci 1939. Všetko sa začalo vtrhnutím nemeckej tajnej polície do kancelárie Zväzu českého študentstva, kde sa konala riadna schôdza výboru. Väčšinu prítomných označili za vodcov, zatkli a neskôr popravili. Dovedna zastrelili deviatich mladých ľudí a nikto nevie, podľa akého kľúča ich vybrali. Medzi popravenými bol aj Slovák Marek Frauwirth, hoci v tom čase ani on už nebol študentom.

Po druhej hodine v noci po zuby ozbrojení nemeckí vojaci a gestapo vtrhli do vysokoškolských internátov v Prahe a nič netušiacich študentov brutálne prepadli, zaviezli do ruzynských kasární a na druhý deň odviekli do koncentračného tábora v Sachsenhausene, odkiaľ sa už nikdy nemali vrátiť. Podobná situácia sa opakovala v Brne a sčasti aj Příbrame. Do koncentráku zobrali všetkých, ktorí sa nachádzali v internátoch, dokonca i tých, čo tam boli náhodou. Pre brnianskych a příbramských študentov mali iný meter, tam si vybrali len niektorých.

Z pražských študentov nezobrali iba tých, ktorí bývali doma, na privátoch alebo boli u rodičov či kdesi na návšteve. Viacerí z nich odišli neskôr do československej zahraničnej armády, ktorá vznikla vo Francúzsku a potom pôsobila v Anglicku. Utekali cez Slovensko, Maďarsko, Juhosláviu, Blízky východ. Bola to dlhá a strastiplná cesta, rovnako ako celé ich pôsobenie v československej zahraničnej armáde. Čas nakoniec ukázal, že aj oni prispeli k porazeniu nepriateľa.

O udalostiach v Čechách sa Slováci dozvedeli zo zahraničných rozhlasových staníc. Domáca tlač o celej veci takticky mlčala. Aj keď sa Slovensko uberalo od 14. marca 1939 vlastnou cestou, Slováci boli českými udalosťami pobúrení. Najviac s českými študentmi cítili študenti, vedeli sa vžiť do situácie, ktorá aj ich mohla postihnúť. Medzi českými kolegami mali mnoho kamarátov, dokonca mnohí Slováci stále študovali na českých vysokých školách.¹ Niektorí z nich prepadnutie internátov zažili na vlastnej

¹ Rozhovor s Vladimírom Reislom, magnetofónová páska č. 120, archív autora.

koži a ocitli sa s ostatnými v Ruzyni. Až po proteste juhoslovanského veľvyslanectva K. H. Frank dal všetkých cudzích príslušníkov, teda aj Slovákov, prepustiť.

Na protest proti zatvoreniu českých vysokých škôl vznikli na Slovensku dve letákové akcie. Jedna bola na Univerzite Komenského v Bratislave,² ktorá sa premenovala na Slovenskú univerzitu. Druhý leták sa rozširoval v Starej Turej, Horných Bzinciach a v okolí Nového Mesta nad Váhom a Ilavy. Celú akciu vymyslel a zorganizoval Ivan Hrušovský a Gustáv Galko, nerozluční kamaráti z gymnázia v Novom Meste nad Váhom. Po brutálnom prepadaní študentov a násilnom zatvorení českých vysokých škôl skoncipovali protestný leták a hľadali niekoho, kto ho vytlačí. „V Novom Meste nad Váhom boli dve tlačiarne, ktoré prichádzali do úvahy,“ začal pokojne spomínať JUDr. Ivan Hrušovský. „V tlačiarňi Adolfa Horovica sme mali dobrého kamaráta Karola Osvalda, ktorý leták na etapy vytlačil, pretože naraz sa to nedalo, aby nevzbudil podozrenie. Nakoniec sa všetko podarilo a leták sme rozniesli najprv po Novom Meste nad Váhom, a potom v ďalších mestách v okolí. Letákom sme protestovali proti tomu, čo sa udialo v Prahe a ponúkali sme možnosť, resp. vyzývali českých študentov, ktorí ostali na slobode, aby prišli dokončiť štúdium do Bratislavy, hoci sme v tej chvíli nevedeli, či to vôbec bude možné. Neskôr sme sa dozvedeli, že niektorí do Bratislavy prišli a doštudovali. Naša odbojová skupina všemožne pomáhala študentom a ďalším, ktorí sa rozhodli utekať do Československej zahraničnej armády cez Veľkú Javorínu. Po ruke nám išli aj chatári z Holubyho chaty, u ktorých sa utečenci hlásili a my sme ich od nich preberali a posielali ďalej. S odstupom času si uvedomujem, že to, čo sme robili, nebola maličkosť a mohlo sa nám to stať osudným, napokon niektorí na to aj doplatili. Jedenásťich z nás zatkli, súdili a väznili.“³

Samotný útek bol viac ako dobrodružný. Študenti na ceste často hladovali, triasli sa zimou a nemali kde spať. Nevedeli, do čoho idú, aký osud ich stretne. Pred každým, kto sa takto rozhodol, treba dať klobúk dolu. A práve títo ľudia boli v Čechách i na Slovensku dlhé desaťročia zaznávaní a nesmelo sa o nich na verejnosti príliš hlasno hovoriť. Niekedy ani šeptom...

JUDr. Josef Sommr, vtedajší čerstvý asistent Právnickej fakulty Masarykovej univerzity v Brne, bol do 17. novembra 1939 predsedom Zväzu českého študentstva na Morave a podpredsedom Ústredného výboru Zväzu českého študentstva. Z titulu funkcie bol zaradený do delegácie, ktorá mala ísť k ministrovi školstva prof. JUDr. Janovi Kaprasovi a potom na audienciu k prezidentovi JUDr. Emilovi Háchovi, kde plánovalo vedenie zväzu oficiálne protestovať proti postupu nemeckej štátnej polície voči študentom počas demonštrácie 28. októbra 1939. Žiadosť o prijatie k prezidentovi ostala bez odozvy na pražskom Hrade už dlhšie; pre odmietavý postoj niektorých Háchových spolupracovníkov bola delegácia sústavne odmietaná. Prísľub dostala až na 17. novembra o desiatej hodine dopoludnia.⁴

² BARTL, J.: 17. november a jeho ohlas na Slovensku. In: Smena 17. 11. 1965.

³ Rozhovor s JUDr. Ivanom Hrušovským, magnetofónová páska č. 99, archív autora.

⁴ PASÁK, T.: 17. listopad 1939 a Univerzita Karlova. Praha 1977, s. 105.

Sommr nastúpil do rýchlika v Brne šiestnásteho večer, krátko pred polnocou, aby bol sedemnásteho ráno v Prahe. Celou cestou sa snažil posediačky zaspať. Veľmi mu to nešlo. Rozmýšľal, čo povie prezidentovi na obhajobu zatknutých študentov 28. októbra 1939. O tom, čo sa tej noci odohrávalo na pražských študentských internátoch, nemal ani tušenie.

„Ráno som vystúpil v Prahe na hlavnej stanici,“ rozhovoril sa doktor Sommr. „Hneď sa mi čosi nepozdávalo. Cítil som akúsi čudnú atmosféru. Po uliciach pochodovali ozbrojené jednotky nemeckej polície, česká polícia len zmätene pobehovala. Šiel som na právnickú fakultu pred kanceláriu profesora Kaprasa, ktorý mal na fakulte aj ako minister niekoľko hodín v týždni prednášky. Tu sme sa mali všetci stretnúť. Budova však bola obklúčená nemeckými vojakmi a dovnútra ma nepustili. Myslel som si, že kolegovia odišli bezo mňa na Hrad, a tak som sa vybral za nimi. Dostal som sa až do prezidentských kancelárií. Hovoril som s nejakým úradníkom, ktorý sa volal doktor Říha. Až tu som sa dozvedel, čo sa tej noci stalo: väčšina funkcionárov bola ešte šiestnásteho večer zatknutá, Nemci prepadli internáty a študentov odviekli do ruzyňských kasární. Presne sa už nepamätám, koľko bolo hodín, ale keď som šiel dole z Hradu, práve vylepovali po meste krvavočervené vyhlášky. Celý bledý som čítal: ...deväť páchatelov bolo zastrelených a väčší počet zobratých do väzby. Viac mi nebolo treba. Prespal som v malej nočlahárni pre zahraničných študentov vo Vodičkovej ulici a prvým vlakom som odcestoval späť do Brna. Mal som malú dušičku, dalo sa očakávať, že pôjdu aj po ďalších funkcionároch. V Brne ku každému vlaku chodili moji dobrí kamaráti, medzi nimi aj študentská láska Vlasta Šírová, moja terajšia manželka. Chceli ma varovať, aby som sa domov nevracal, ani do Kaunicovho internátu, kde mal zväz kanceláriu. Gestapo ma už všade hľadalo. Bolo mi jasné, že musím z Brna preč. Autobusom som odišiel do Šlapaníc. Tam som jedného známeho doma nenašiel a druhý, keď som mu povedal, čo mi hrozí, odmietol mi poskytnúť nocľah. Báľ sa. Neostávalo mi nič iné, len ísť na stanicu a modliť sa, aby ma tam niekto neobjavil a neudal... Bola to jedna z najkrušnejších nocí, akú som prežil, zima a strach urobili svoje. Prvým ranným vlakom som cestoval k ďalším známym na Slovácko, do Hoďčíc pri Slavkove. Rodina doktora Rybníkářa všetko pochopila a na nič sa nevyypytovala. Na druhý deň som odišiel ku kamarátke Aničke Buřanovej, ktorá bývala v Hradčovicach pri Uherskom Brode. Z novin už vedela, čo sa so študentmi stalo. Jej rodičia mi bez všetkého dovolili u nich ostať, hoci Anička mala o niekoľko dní svadbu a s prípravou mali veľa práce. Po piatich dňoch úkrytu v jednej miestnosti som odišiel do Jestřabíc pri Kyjove, kde býval kamarát zo štúdií JUDr. Otto Cypra. Uňho som pobudol asi týždeň. Napísal som Vlaste Šírovej, ktorá v Brne študovala medicínu, aby mi nejako zohnala cudzie peniaze a sprostredkovala spojenie so železničiarimi z Veselí nad Moravou. Chcel som, aby ma tajne previezli cez hranice na Slovensko. List Vlaste odniesol môj dobrý priateľ Karel Macháček a dohodol aj ďalšie podrobnosti.“⁵

Dlho o ceste nerozmýšľal ani právnik Leopold Rozbořil, ktorý v roku 1939 býval v brnianskych Kaunicových internátoch. Keď 17. po prepadaní internátov čakal na izbe a trýpol, či ho esesáci odvedú, v duchu sa zaprisahal, že pri najbližšej príležitosti

⁵ Rozhovor s JUDr. Josefom Sommmrom, magnetofónová páska č. 187, archív autora.

odíde za hranice a pokúsi sa dostať do vznikajúcej československej armády vo Francúzsku.

Rovnakého presvedčenia bol aj medik Karel Macháček, ktorý býval na tom istom internáte. O odchode rozmýšľal už dávnejšie.

„V tom, aby som hneď odišiel, ma zdržiavala jediná vec,“ uvažoval nahlas pri našom stretnutí MUDr. Karel Macháček. *„A to dokončenie štúdia. Do promócie mi chýbalo šesť mesiacov. Bol som presvedčený, že pre našu armádu v zahraničí budem užitočnejší ako lekár, než ako obyčajný vojak. Aj preto som sa snažil čím skôr dokončiť štúdium... V Kaunicových internátoch som zažil sedemnásť november. Z našej izby nezobrali nikoho, podľa mňa len preto, že už mali plný počet, inak by som aj ja skončil v koncentraku. Keď som videl, ako odvádzajú kamarátov, bol som rozhodnutý s útekem za hranice nečakať už ani hodinu. Po prepustení a vysťahovaní z internátu som ešte zabezpečoval spojenie Sommra s jeho priateľkou, ktorá mu pripravovala útek. Aj toto mi dodalo odvalu a niekoľko dní po jeho odchode som odišiel aj ja. Ešte predtým som zašiel na lekársku fakultu, či náhodou neotvorila školu. Na študijnom oddelení bola už iba jedna pracovníčka, ostatné prepustili, a tá so slzami v očiach krútila hlavou, že asi ťažko... Vrátila mi všetky osobné doklady. Vyšiel som do sychravého dňa so zmiešanými pocitmi, že som päť rokov zbytočne chodil na vysokú školu.“*⁶

„Brat Karel odišiel aj napriek tomu, že pred dvomi rokmi nám zomrela sestra Milena a všetci sme túto stratu ťažko niesli,“ povedala mi Vlasta Macháčková. *„Viem, že krátko pred odchodom v naivnej viere zašiel na lekársku fakultu spýtať sa, či sa predsa vysoké školy o nejaký čas neotvorila. Utvrdili ho v tom, že s otvorením vysokých škôl sa dá ťažko rátať. Nemci nepotrebujú českú inteligenciu, nepotrebujú ani českých lekárov. Karel vykročil do sychravej ulice a bol smutný, že nadarmo chodil päť rokov na jednu z najťažších vysokých škôl. Nič však neľutoval, tvrdil, že raz aj tak bude lekárom a prosil rodičov, aby sa nehnevali, že odchádza a dali mu požehnanie. Všetci sme brata neskonale milovali, ale nebránili sme mu v odchode. Mama mu dokonca zašila do goliera košeľe päťdólarovku, keby bolo najhoršie. Otec odopol z hodínok zlatú retiazku, mama si stiahla z ruky snubný prsteň a ja som mu podala strieborné hodinky, ktoré sme mali od dedka. Rozlúčili sme sa v byte, aby sme na ulici nebudili pozornosť, my dve s mamou sme plakala ako na súdny deň, ani otcovi s bratom nebolo všetko jedno.“*⁷

Lúčenie s rodinou, priateľmi a milovanou krajinou nebolo pre nikoho ľahké. Každý, kto sa rozhodol odísť, musel rátať s nebezpečenstvom, ktorému vystavil rodičov, súrodencov a ďalšiu rodinu. Nikto z utekajúcich nemohol vopred tušiť, aké neprijemnosti spôsobí svojim najbližším. Či sa nebudú na nich Nemci, a najmä ich domáci pomáhajúci, vršiť. Či ich nezoberú do koncentračného tábora. Napriek všetkému nebezpečenstvu, odchádzali.

„Riziko bolo z každej strany veľké,“ zdôveril sa mi František Ošanec z Prahy. *„Nevedeli sme, do čoho ideme a čo nás vo svete stretne. Nad tým, čo môžeme spôsobiť najbližším, sme radšej nerozmýšľali. Keby sme to začali rozoberať, asi by sme nedokázali odísť. Museli sme byť tak trochu egoisti. Voči sebe i celej rodine. O jednom sme však boli presvedčení: bez obetí*

⁶ Rozhovor s MUDr. Karlom Macháčkom, magnetofónová páska č. 181, archív autora.

⁷ Rozhovor s Vlastou Macháčkovou, magnetofónová páska, č. 120, archív autora.

nikto za nás slobodu nevybojuje. Priznám sa, aj mne sa odchádzalo ťažko, bol som však presvedčený, že je to jediné východisko... Sedemnásteho novembra 1939 som v Prahe nebol, čo bolo moje šťastie, inak by ma isto zobrali do koncentráku. Študoval som právo a mal som už po absolutóriu, pripravoval som sa na rigorózne skúšky. Keď zatvorili vysoké školy, všetko bolo rozhodnuté. Nakoniec, veľa možností som ani nemal, šlo po mne gestapo, musel som sa skrývať v západných a neskôr východných Čechách.“⁸

Zaujímalo ma, koľko mali študenti rokov a v ktorom boli ročníku, keď sa rozhodli pre útek. Predsa je rozdiel, či bol niekto v poslednom semestri, alebo v prvom. Zo začiatku som si myslel, že prevažovali starší, ktorí väčšmi poznali život a mali aj vyhranenejšie názory. Nebolo to tak. O útekoch uvažovali študenti všetkých ročníkov. Tak piataci, ako aj prváci. Dokazuje to, že všetci si rovnako uvedomovali nebezpečenstvo, ktoré hrozilo.

„Ja som bol napríklad prvákom na Filozofickej fakulte Masarykovej univerzity v Brne,“ zaspomínal si Ing. Vlastimil Mareček z Prahy. „Sedemnásteho novembra 1939 som mal za sebou necelé dva mesiace štúdia. K odchodu ma prinútilo niekoľko okolností. Po prvé, ťažko som niesol okupáciu a po druhé, u nás vo Veselí nad Moravou som bol členom malej ilegálnej skupiny. Robili sme menšiu protištatnú činnosť, napríklad sme maľovali a po meste lepili transparenty a plagáty. Nášho vedúceho učiteľa Langra neskôr za to odviezli do koncentráku, odkiaľ sa už nevrátil. Ďalším momentom bolo, že som nechcel ísť na prácu do Nemecka. A u nás som ťažko mohol zohnať nejaké zamestnanie, pretože sa k nám prisťahovalo veľa rodín z obsadeného územia na juhu Moravy. Keď som sa zo zahraničného rozhlasu dozvedel o vznikajúcej armáde vo Francúzsku, nebolo mi viac treba. So spolužiakom zo strážnického gymnázia Antonínom Bichlerom, ktorý bol tiež v prvom ročníku na vysokej, a s Ladislavom Bačikom – ten neštudoval a mal už po vojenčine – sme sa rozhodli ilegálne prekročiť hranice. Všetci traja sme boli členovia Sokola a dobrí kamaráti. Vedeli sme, že celkom bez peňazí sa na cestu vybrať nemôžeme. Rodičia nám nemohli nič dať. Vtedy nám pomohol jeden židovský továrnik, ktorého syna doučoval Tóno Bichler. Okrem peňazí nám dal aj adresu svojich známych v Bratislave.“⁹

František Ošanec pracoval v ilegálnom hnutí dlhšie. Gestapo po ňom ustavične pátralo, musel sa skrývať. Aj to bol jeden z dôvodov, že sa rozhodol pre útek do zahraničnej armády. Hranice so Slovenskom prekročil 1. januára 1940.

„K odchodu mi dopomohol brat, ktorý robil vo vsetínskej nemocenskej poisťovni,“ začal spomínať František Ošanec. „Pretože Vsetín bol blízko hraníc, vedel o niektorých možnostiach odchodu z protektorátu. Ani sám neviem, u koho to zabezpečoval, tí ľudia už isto nežijú. Prechádzal som cez Veľké Karlovice. Správne sme tušili, že časť nemeckých pohraničníkov odíde na vianočné sviatky na dovolenku a tí, čo ostanú, budú viac oslavovať Nový rok, ako robiť obchôdzky. Z dialky sa nám zdali, že sú poriadne opití. Jedinou nevýhodou bolo, že všade bolo plno snehu. My, čo sme nepoznali terén, sme museli ísť po cestách, kde číhalo väčšie nebezpečenstvo. V taške som mal okrem pár drobností klobúk a čiapku. Keď som bol v meste, nasadil som si klobúk, a keď na dedine, dal som si na hlavu čiapku. Chcel som byť čo najnenápadnejší.

⁸ Rozhovor s Františkom Ošancom, magnetofónová páska č. 205, archív autora.

⁹ Rozhovor s Ing. Vlastimilom Marečkom, magnetofónová páska č. 208, archív autora.

V pohraničí na slovenskej strane chodili hliadky, jeden vojak a financ. Už ani neviem, v ktorej dedine som čakal na autobus do Trenčína. Šiel až o hodinu. Aj keď som mal na hlave čiapku, bál som sa stretnutia s hliadkou, preto som radšej zašiel do najbližšieho domu a poprosil ich, či sa nemôžem zohriať. Po niekoľkých minútach vidím cez okno prechádzať po ceste vojaka s financom. Aké šťastie, že mi domáci dovolili ostať, inak by som sa bol s nimi na zastávke stretol. A ktovie, ako by to bolo pre mňa dopadlo... V Trenčíne som mal adresu evanjelického kníhkupca, u ktorého som niekoľko nocí prespal. Asi po troch dňoch prišiel po mňa jeden pán, ktorý sa, pochopiteľne, nepredstavil, a odviezol ma do Nitry. Ďalšia spojka ma doviedla na hranicu pred Urmínom. Na juhu Slovenska bolo málo snehu, dalo sa ísť krížom. Od sprievodcu som sa dozvedel, že pred niekoľkými dňami tu maďarskí vojaci zastrelili nejaké slovenské dievča, ktoré sa chcelo dostať na druhú stranu. Zmocnil sa ma strach, čo ak začnú strieľať aj po mne? Ešte za šera som však šťastne prešiel. Ďalšia adresa, ktorú som mal, bola adresa miestneho krčmára – on bol Čech a jeho manželka Slovenka a bývali na zabratom území vo vtedajšom Maďarsku. Na druhý deň, v nedeľu predvečerom, ma šli aj s malým dieťaťom v kočiaku odprevadiť na stanicu. Cestou ma naučili povedať po maďarsky *Nové Zámky*. Pri okienku hovorím železničiarovi naučené *Érsekújvár*. Pozrel sa na mňa a čosi mi hovoril. Nerozumel som mu ani slovo, čím skôr som chcel byť preč, aby sa ma nezačal pýtať na niečo iné. Platil som raz toľko. Moji hostitelia pozreli na lístok a usúdili, že výpravca sa ma pýtal, či chcem aj spätičný lístok... V *Nových Zámkoch* som si bez problémov kúpil normálny lístok až do *Budapešti*. V rýchlíku si oproti mne sadol akýsi ďalej slúžiaci čatár a začal sa ma čosi po maďarsky vypytovať. Keď som nereagoval, opýtal sa ma lámanou slovenčinou, či som jeden z utekajúcich študentov. Nič iné ma v tom momente nenapadlo, len na neho nemecky zhurta spustil, že nerozumiem a nech mi dá pokoj. V *Budapešti* som sa mu snažil čím skôr stratiť z očí, aby na mňa neupozornil, alebo ma nesledoval. Bol už večer a do rána ešte ďaleko. Nevedel som, čo mám urobiť. Do hotela som nechcel ísť, hneď by vedeli, že som Čech. Celú noc som striedavo chodil mestom a ponevierať sa po stanici. Až neskôr, keď mi ostatní hovorili, aké mali s Maďarmi nepríjemnosti, som si uvedomil, aké som mal šťastie. Nikto ma za celú noc nelegitimoval, nikto sa ma na nič nepýtal. Šťastie som mal aj ráno – veľmi rýchlo som sa dostal na francúzske veľvyslanectvo, kde sa už o nás postarali. Skoro všetci, čo utekali, mali problém dostať sa v *Budapešti* práve na spomínané veľvyslanectvo. Mnohých chytili, uväznili, vyhostili. Vyhostenie v tomto prípade znamenalo vyvezenie na slovenskú hranicu s tým, že ak sa pokúsite vrátiť, bez vyzvania vás zastrelia.“¹⁰

Prvým štátom, ktorý museli českí študenti a ostatní utečenci na dlhšej ceste do Francúzska prekonať, bolo Slovensko. Mnohí nevedeli, ako sa budú Slováci správať, keď majú samostatný štát. Mali strach a obavu, či im pomôžu a vyjdú v ústrety.

Ich obavy sa nepotvrдили. Keď neskôr boli v Maďarsku, neraz si spomenuli na Slovákov a ich dobrosrdečnosť, ochotu a nezištnosť. Nebáli sa riskovať. Keby Maďari boli ako oni, už dávno mohli byť v Juhoslávii...

Ľudia z jednej i druhej strany slovenských hraníc dlho nevedeli pochopiť hraničnú čiaru. Napríklad frekventovaná železničná trať *Veselí nad Moravou – Nové Mesto nad*

¹⁰ Rozhovor s Františkom Ošancom, magnetofónová páska č. 206, archív autora.

Váhom začínala v jednom štáte a končila v druhom. Zo dňa na deň sa pohoria, údolia a polia rozdelili. Bolo celkom bežné, že časť pôdy či lesa mala rodina na jednej i druhej strane hraníc. Keď ich chceli obrobiť, museli prejsť do druhého štátu. Ľudia, našťastie, žiadnu hranicu za svoju neprijali. Aj preto automaticky pomáhali utečencom, i keď v neskoršom období to bolo veľmi nebezpečné.

Iniciatívy sa chytila *Obrana národa* v protektoráte a na Slovensku *Flóra*, ale aj ďalšie ilegálne organizácie zabezpečujúce cestu do emigrácie. Za domorodcami prichádzali zväčša bývalí vojaci z čs. armády a začali budovať prechodové trasy.¹¹

Do začiatku vojny ľudia utekali cez Poľsko, až po jeho bleskovej porážke bolo treba vybudovať nové trasy – do Maďarska a na Balkán, odkiaľ sa dalo dostať do Francúzska, kde sa budovali československé légie.

Prvé záchytné body boli v Strážnici, Veselí nad Moravou, Velkej nad Veličkou, Vaľašských Kloboukach, Horní Lidči, Velkých Karloviciach, na chate Bumbálka, Holubyho chate na Javorine, Masarykovej chate v Beskydách, Čadci, Trenčíne, Vrbovcich, Skalici, Trnave, Seredi, Pustom Fedýmeši, Bratislave a na iných miestach.

Najčastejšie emigrovali dôstojníci a vojaci, ale aj prenasledovaní robotníci, komunisti, umelci a iné osoby, po ktorých sledilo gestapo. Po 17. novembri 1939 pribudli aj študenti, ktorých neodvliekli do koncentračného tábora. Študenti sa mnohým zdali nevyhranení a životom neskúsení, avšak telom a dušou boli vlastenci, odhodlaní za každú cenu bojovať proti nepriateľovi. Dopredu ich hnala aj pomsta za kamarátov trpiacich v Sachsenhausene.

Ako už bolo povedané, medzi prvými študentmi utekal Josef Sommr. *„Cestu mi zabezpečovala priateľka cez kamaráta zo štúdií Antona Dzimka z Markušoviec. Od juhoslovenských a bulharských študentov mi získali cudzie peniaze a nadviazali spojenie s Janom Zemkom zo železničnej skupiny vo Veselí nad Moravou, ktorá vlakom prevážala emigrujúcich na Slovensko. Zemkovi ma pravdepodobne odporúčal medik František Leitkep, ktorý dlhšie spolupracoval s odbojovou skupinou Únia železničných zamestnancov. A na ňu bola napojená aj Zemkova skupina. Tesne pred odchodom ma v Jestřabiciach navštívila moja milá. Rozlúčili sme sa na dlhých šesť rokov. Z presných inštrukcií som vedel, že na stanici vo Veselí nad Moravou sa stretnem so železničiarom, ktorý zabezpečí môj prechod. Po odchode vlaku zostal na vyprázdnenom nástupišti jeden muž v civile a ja. Zarazilo ma, že nebol v uniforme. Hovorím mu, že čakám na jedného železničiara, to bolo naše dohovorené znamenie. A on mi zase, že čaká na jedného študenta z Brna. Bol to sám pán Zemek. Zaviedol ma do bytu svojho kolegu Adolfa Blaška. Od neho som dostal železničarsku uniformu a nastúpil do lokomotívy ako Blaškov pomocník. Cestou som roztlákal uhlie, ktoré rušňovodič hádzal do pece. V Trenčianskej Teplej, kde mal vlak konečnú, som sa prezliekol do svojich šiat. V čakárni som sa stretol s ostatnými, ktorí ako cestujúci sedeli vo vlaku ťahanom našou lokomotívou. Nastúpili na dohovorenom mieste, kde vlak pribrzdil. V skupine boli dvaja študenti, Miloš Zauf a Mirek Krezek, ďalej bývalí dôstojníci československej armády Jiří Štěrba a letec Stanislav Halama. Okrem nich tam bol aj môj dobrý kamarát Anton Dzimko, ktorý prekročil hranice legálne so slovenským pasom a všetko*

¹¹ BROD, T. – ČEJKA, E.: *Na západnom fronte*. Bratislava 1965, s. 67.

*starostlivo sledoval. Najbližším vlakom sme sa presunuli k Tónovým rodičom do Markušoviec. Vyše týždňa sme spávali v jednej izbe, v druhej sa tlačili Dzimkovci, ktorých bolo ešte viac ako nás. Táto vynikajúca rodina nás celý čas krmila, veľmi im záležalo, aby sme sa bez problémov dostali do Maďarska. Človek sa s takouto obetavosťou stretne málokedy. Tónovi rodičia nás bez rečí prijali ako ďalších synov...*¹²

Po čase celú železničiarску skupinu z Veselí nad Moravou gestapo odhalilo a zaisťilo. Časť, v ktorej boli aj Zemek s Blaškom, súdil ľudový súd v Nemecku. Predseda súdu, neskorší nacistický minister spravodlivosti Dr. Otto Georg Thierack, pri odôvodnení rozsudku povedal: „Týmto rozsudkom bol urobený koniec malej, ale pre ríšu veľmi nebezpečnej skupiny ľudí, ktorá pomohla utiecť mnohým významným osobnostiam hľadaným nemeckými úradmi...“¹³

Celkovo sa odhaduje, že skupina cez moravsko-slovenské hranice prepravila okolo 400 osôb. Niektorých členov skupiny za to popravili, Blaška sa dostal do koncentračného tábora, ostatných vládli z jednej väznice do druhej. Pretože Blaška vedel dobre po nemecky, v koncentráku pracoval v krajčírskych dielňach. Podľa rozprávania jeho manželky sa mu pri opravovaní esesáckych uniforiem podarilo občas z nich niečo nebadane vytriahnuť, napríklad niektoré fotografie, ktoré po oslobodení priniesol domov. Sú to mimoriadne vzácne fotografie zachytávajúce esesákov pri výcviku v koncentračnom tábore Sachsenhausen, kde trpeli aj českí študenti.¹⁴ Zakaždým, keď sa pozriem na fotografie, chytá ma hrôza, čo všetko museli väzni prežiť.¹⁵

Študenti utekali cez hranice, ako sa dalo. Keď zamrzla Morava, ktorá na juhu tvorila priamu hranicu so Slovenskom, pokúšali sa prebehnúť tadiaľto. Nie vždy sa útek podaril. Rieka bola totiž strážená lepšie, než vysoké lesy a kopce. Doplatil na to študent Bohdan Adamíra z Dvora Králové v Čechách. Šiesteho februára 1940 ho pri úteku ríšskonemecká pohraničná hliadka zastrelila. Aj takto končili úteky študentov...

Z Hornácka, odkiaľ bol Zemek i Blaška, pochádzal aj Vlastimil Mareček. Hoci býval vo Veselí nad Moravou, o útekoch po železnici nevedel. Spolu s kamarátom Antóninom Bichlerom hrávali v sokolskej kapele, kde bol primášom ich bývalý učiteľ, ktorý sa dobre poznal s Františkom Jagošom, učiteľom z Velkej nad Veličkou. Bichler za ním zašiel, či by ich nepreviedol na slovenskú stranu. Jagoš, ktorý pomáhal pri útekoch už od 15. marca 1939, bez slova súhlasil.

„Jedenásteho decembra 1939 sme ešte za tmy o štvrtej hodine ráno prišli vlakom do Velkej nad Veličkou,“ spomína Ing. Vlastimil Mareček. „Na stanici nás už čakal pán Jagoš, ktorý nás zaviedol k sebe a obliekol do robotníckych šiat. Na plece sme si dali pílku a sekery, on si na bicykel upevnil ďalšie drevorubačské náradie. Prechádzali sme neďaleko nemeckej colnice. Vojaci si mysleli, že ideme pracovať do lesa na slovenskej strane, ktorý šťastí patrilo do Velkej. Asi kilometer za hranicou sme sa rozlúčili, vyzliekli mundúry a vrátili sekery a pílu. Učiteľ

¹² Rozhovor s JUDr. Josefom Sommrom, magnetofónová páska č. 189, archív autora.

¹³ MIČKA, A.: *Pěšinkami Hornácka*. Hodonín 1987, s. 79.

¹⁴ Tamže, s. 164.

¹⁵ Autor má kópie fotografií, originály sa nachádzajú v Moravskom múzeu v Brne.

Jagoš nasadol na bicykel a naposledy nám zakýval. Kraj sme poznali ešte z čias pred rozbitím republiky, cez kopec sme sa celkom hravo dostali do Vrbovíc. Na konci dediny mali rodičia našich kamarátov zo strážnického gymnázia prenajatý hostinec. S Cyrilom a Milošom Zálešákovcami sme sa dohodli, že prideme. Ich rodina nás prijala srdečne a hneď nás pohostila. Celý deň sme boli zavretí na poschodí. Zdola sme niekoľkokrát počuli rozprávať slovenských colníkov a gardistov, ktorí sa sem chodili cez deň občerstviť. Čakali sme do večera, kým sa zotmie. Zálešákovci boli fajn rodina. Až po vojne som sa dozvedel, že všetci – otec, traja synovia i matka – utekajúcich v hostinci nielen ukrývali, ale ich aj sami prevádzali cez hranicu. Tak trochu sme to tušili ešte pred našim odchodom. Na moravskej strane v Hrubej Vrbke mali babičku a často k nej v rámci malého pohraničného styku chodili. Ľudí, kraj i miestne pomery poznali ako málokto. Dalo sa na nich spoľahnúť.“¹⁶

Zálešákovci bývali pred vojnou na Morave a všetkých, ktorí v tom kraji zabezpečovali prechody, poznali veľmi dobre. Tí poznali zase ich, čo bola obojstranná výhoda. Veľkou výhodou bolo, že do ich hostinca chodilo mnoho ľudí, takže utekajúci vôbec neboli nápadní. Z Veľkej nad Veličkou ich k nim posielal František Jagoš, z Veselí nad Moravou Jan Adríšek, z Lipova Jaromír Hlubík, z Kuželova Pavel Petřík, Jaroslav Roháč a Martin Mlýnek. Z Hrubej Vrbky to boli zase bratia Nekardovci a Kadubovci. Hlubík, ktorý bol náčelníkom *Obrany národa* pre strážnický okrsk, sa často obracal na bratov Zálešákovcov, aby cez hranice preniesli rôzne inštrukcie pre *Obranu národa* na Slovensku. K Zálešákovcom utečenci chodili aj od slovenských kopaničiárov, keď išli inou cestou. Ich hostinec bol akousi križovatkou. A odtiaľ sa pokračovalo do Sobotišťa, Senice, Starej Myjavy, Serede, Pustého Fedýmešu a Bratislavy.

Nie všetky prechody v tejto oblasti viedli len cez Zálešákovcov. Na Hornácku a Javorine bolo mnoho ľudí, ktorí utekajúcim pomáhali. O niektorých sa vie viac, o iných menej. A o niektorých vôbec. Presný počet prepravených dnes nikto nepozná, žiadne evidencie nikto nerobil.

Zálešákovci mali auto, čo bola ďalšia veľká výhoda. Starý pán utečencov často vozil na stanicu do Senice. Neraz sa stalo, že až do Trnavy a Serede. Neskôr ich vodioi k Alexandrovi Vidovi, hostinskému v Senici, ktorý utečencov posielal k svojmu bratovi, ktorý mal pozemky na oboch stranách slovensko-maďarskej hranice.

Treja synovia, devätnásťročný Cyril, osemnásťročný Miloš a šestnásťročný Svätopluk, často chodievali k babke do Hrubej Vrbky. A cestou späť vždy sprevádzali dvoch, troch, niekedy i štyroch ľudí, ktorých zvyčajne prevzali od Nekardu, Jagoša alebo Hlubíka. Na mená sa nikdy nepýtali, nakoniec, to nebolo dôležité. Dnes si pamätajú len tých, čo poznali osobne. Medzi nimi je aj niekoľko študentov.

„Zaujímavé,“ povedal mi najstarší Cyril, *„strach sme nikdy nepociťovali. Možno bolo v našom sprevádzaní aj dosť dobrodružstva, pritom sme dobre vedeli, čo nás môže za to stihnúť. Nielen nás, ale celú rodinu. Na druhej strane sme mali radosť, keď sme dobehli nemeckých vojakov na moravskej či slovenskej strane. Keďže sme boli mladí, nebezpečenstvo sme si až tak neuvedomovali. Viem, že o to väčší strach mali rodičia. Keby neboli vlastenci, nedovolili*

¹⁶ Rozhovor s Ing. Vlastimilom Marečkom, magnetofónová páska č. 209, archív autora.

by nám to, veď stačilo, že oni sú zapletení... V tom čase sme neriskovali len my, ale mnoho ďalších ľudí. Pamätám si, že nebolo kopaničiara, ktorý by na slovenskej strane nebol nejako pomáhal. S ohrozenými Čechmi a Moravanmi všetci cítili. Naším krajom viedla takzvaná generálska linka. Letmo si spomínam, že tadiaľto prechádzal generál Ressel, Hasal, Klapálek, Boček, Šadra. Otec napríklad osobne pomáhal generálovi Prikrylovi, neskoršiemu zástupcovi generála Svobodu na východnom fronte... S bratmi sme mali aj tú výhodu, že sme chodili do strážnického gymnázia a denne sme museli prekročiť hranicu. Ja som maturoval v júni 1939 a od septembra som nastúpil na univerzitu v Brne, študoval som nemčinu a telesnú výchovu. Nebýval som v internáte, ale večer 16. novembra 1939 som bol v Kaunícových internátoch za kamarátmi. Občas som tam aj prespal, tentoraz som však šiel na privát, inak by ma možno zoberali do koncentráku. Po príchode domov sme sa ešte s väčšou vervou pustili do prevádzania, najmä študentov, ktorí začali po zatvorení vysokých škôl odchádzať vo veľkom. Neodchádzali len vysokoškooláci, napríklad z mojej triedy na gymnázium odišli traja bývalí spolužiaci: Ladislav Fornůsek, Jan Šrámek a Tomáš Zrník. Žiaľ, všetci traja v Československej zahraničnej armáde zahynuli...¹⁷

„Ja sa dobre pamätám,“ pokračuje doc. PhDr. Miloš Zálešák, CSc., „ako som previedol cez hranice dve dievčatá vysokoškooláčky. Keď sme sa lúčili, jedna ma požiadala, aby som zašiel za jej otcom a povedal mu, že sú už šťastne na Slovensku a majú namierené do našej armády vo Francúzsku. Mali ste to vidieť, ako otec zareagoval, považoval ma za provokatéra, ani domov ma nechcel pustiť. Silou mocou chcel na mňa zavolať žandárov. Nepomáhal plač ani prosby na kolenách. Bál som sa, že urobí nejakú hlúposť a doplatí na to celá naša rodina. Pol dňa mi trvalo, kým som ho presvedčil... Dobre si pamätám aj na inú príhodu. Od pána Hlubíka z Lipova som na železničnej stanici vo Velkej nad Veličkou prevzal profesora Karla Nigrina a ešte dvoch. Nigrinovi sa podaril husársky kúsok, keď pár dní po operácii slepého čreva ušiel gestapo z nemocnice v Uherskom Hradišti. Pri prechode hraníc sa dodržiavala zásada, že osoby kráčali v odstupe, aby jeden na druhého videl. Vzdialenosti museli byť pritom také, aby ostatní mohli včas ujsť, keď sprievodca vpredu narazil na pohraničnú stráž. Chorý Nigrin nevládal, čo som ja nevedel, pretože o operácii mi nič nepovedal. Vzdialenosť medzi nami sa natoľko zväčšovala, že ma stratili z dohľadu. Navyše som v diaľke zbadal nemeckú hliadku a musel som sa skryť. Keď ma skupina idúca za mnou nevidela, tiež sa radšej ukryla a čakala. Trvalo mi hodinu, kým som ich našiel. Potom mi už profesor povedal, prečo nevládze, a zvyšok cesty sme šli pomalšie. Aj preto som na slovenskej strane narazil na financa a troch vojakov. Poznali ma, že som z Vrbovíc, a pustili ma. Skupina za mnou sa už nestačila skryť. Našťastie sa profesor vynašiel, plynulou slovenčinou odpovedal, že idú do Štefanovej, učiteľ Kusý ich pozval do školy, sú kolegovia a potrebujú prebrať, ako najlepšie učiť deti. Až u nás doma mi prezradil, že voľakedy učil na Slovensku... Krátko pred rozlúčkou nechal pozdravovať nášho profesora z gymnázia Josefa Jebavého, s ktorým kedysi kantoroval. Keď som mu pozdrav odovzdal, viditeľne skamenel. Netrvalo dlho a nechal sa preložiť. Dodnes mám pocit, že kvôli mne. Pravdepodobne si nevedel vysvetliť, čo mám spoločné s Nigrinom, ktorého stále hľadalo gestapo. Bolo to práve v čase, keď hľadali študenta

¹⁷ Rozhovor s Cyrilom Zálešákom, magnetofónová páska č. 222, archív autora.

Smudka, ktorý pri zatýkaní zastrelil dvoch gestapákov a ušiel. Cez hranice ho previedol František Kadubec z Hrubej Vrbky.“¹⁸

„Dodnes som presvedčený,“ prezradil mi najmladší z bratov, Ing. Svätopluk Zálešák, „že veľa ľudí vedelo o našej pomoci utekajúcim, a napriek tomu nás nikto neudal. Raz sme viezli s otcom na aute do Senice nejakých dvoch, neviem, či jeden z nich nebol aj študent. Neďaleko kopaníc Chodúrov nás zastavil žandár František Hromádka a požiadal o zvezenie do susednej dediny. Vzadu sediacich pánov sa na nič nepýtal, hoci mu muselo byť hneď jasné, koho vezieme. V Sobotišti vystúpil a ešte nám zakýval. Všetci sme si vydýchli... Raz som však mal namále. Sprevádzal som troch ľudí, dvaja z nich boli študenti. Tesne pred hranicou som narazil na dvoch nemeckých pohraničníkov. Aby som zachránil tých za mnou, musel som na seba upútať pozornosť. Rozbehol som sa smerom na Slovensko. Po márnom haltovaní začali na mňa strieľať, našťastie ma netrafili. Keďže som výborne poznal terén, rýchlo som zbehol do doliny. Počul som len, ako piskotom zvolávajú posily. Onedlho sa ozval brechot psov. Predpokladal som, že na Slovensko sa neodvážia, ale mylil som sa. Zrazu som zbadal, že od cesty postupuje na lyžiach dvanásť Nemcov, pravdepodobne mi chceli odrezať cestu, alebo ma obklúčiť. Ako bez duše som vbehol do Horšov. Čo čert nechcel, na konci dvora stáli poľovníci. Ešte šťastie, že boli otočení chrbtom, lebo som medzi nimi spoznal niekoľkých horlivých príslušníkov Hlinkovej gardy. Nebadane som vošiel dnu, doma bola matka s dcérou, ktoré ma poznali. Poprosil som ich, aby sa šli pozrieť, kde sú Nemci. Mladá zobrala vedro a šla po vodu. K domu vraj idú dvaja Nemci, ostatní sú na ceste. Hľadal som úkryt. Ponúkanú sýpku som odmietol, vybehol som radšej na povalu a vytiahol za sebou rebrík. Zahrabal som sa do sena a ani som nedýchal. Netrvalo dlho a počujem vrzgať sneh pod nohami. Jeden z Nemcov sa lámanou češtinou pýtal, či nevideli nejakého muža, ktorý tu musí byť, lebo posledné stopy vedú sem. Stará pani poprela, že by tu niekto bol. Vošli dnu a prezreli dom, zašli aj do sýpky. Povalu nechali tak, asi preto, že tam nebol rebrík. Zašli aj do susedovho domu ku Kramárovcom. Po dobrej hodine mi domáca dala vedieť, že vzduch je čistý. Nemci doteraz čakali za rohom, kedy vyjdem. Počkal som, kým sa zotmie, a utekal som domov. Otec bleskovo rozhodol, že obaja bratia prejdú na druhú stranu hraníc, na Moravu. Predpokladal, že tí traja, ktorých som sprevádzal, sa vrátia, odkiaľ som ich vyzdvihol, do babkinho domu. A tak aj bolo. V noci ich bratia bezpečne previedli cez hranice.“¹⁹

Keď bola odhalená odbojová organizácia *Obrana národa* a v Čechách a na Morave sa začalo vo veľkom zatýkať, ohrození boli aj Zálešákovci. Na moravskej strane zaistili všetkých, s ktorými spolupracovali: Františka Jagoša, Františka Kadubeca, Josefa Nekardu, jeho brata Františka, Martina Miškeřika a mnoho iných. Len dvom sa podarilo utiecť za hranice: Jaromírovi Hlubíkovi a Alexandrovi Vidovi. Skoro všetkých, ktorých zaistili, zobrali do koncentračných táborov. Viacerí z nich sa nevrátili.²⁰ S podlomeným zdravím prišla domov len malá hŕstka, medzi nimi učiteľ Jagoš. Zálešákovcov pravdepodobne zachránilo to, že žili v slovenskom štáte.

¹⁸ Rozhovor s doc. PhDr. Milošom Zálešákom, CSc., magnetofónová páska č. 224, archív autora.

¹⁹ Rozhovor s Ing. Svätoplukom Zálešákom, magnetofónová páska č. 154, archív autora.

²⁰ MIČKA, A.: *Pěšinkami Horňácka*. Hodonín 1987, s. 219-220.

„Najviac nás – študentov odchádzalo ku koncu roku 1939 a začiatkom roku 1940,“ pokračoval vo svojom spomínaní Ing. Vlastimil Mareček. „Keď som s Bichlerom a Bačíkom prešiel protektorátne hranice, zmocnil sa ma zvláštny pocit. Radosť i strach zároveň. Nemali sme ani potuchy, ako sa bude náš osud vyvíjať. U Zálešákovcov sme počkali, kým sa zotmie. Do Senice nás zobral autom starý pán Zálešák. Vlakom sme sa dostali do Kútov a odtiaľ rýchlikom do Bratislavy. Poriadne v nás hrklo, keď za Kútmi prišla kontrola. Colník sa na nás kamarátsky pozrel a poznamenal: Páni študenti, že áno? Zhlboka sme si vydýchli, už sme sa videli, ako nás vracajú na hranice a odovzdávajú gestapu. Ešte šťastie, že Slováci boli slušní a pomáhali nám... Vlak dorazil do Bratislavy okolo deviatej večer. Podľa adresy, ktorú mal Bichler, sme zaklopali na dvere dvoch starých Židoviek. Na kolenách nás prosili, aby sme odišli. Keby sa niekto dozvedel, že prechovávajú českých zbehov, zobrali by ich do koncentráku. Dostali sme sa do nepríjemnej situácie. Kam pôjdeme teraz v noci? Mali sme ešte jednu záchytnú adresu, ale tam sa dalo ísť len cez deň. Do rána sme v strachu presedeli v kreslách. My i stareňky. Ráno sa Toník Bichler vybral do mesta obzrieť ďalšiu adresu. Vrátil sa nie s najlepšimi správami. Dotyčného vraj dlhšie sledujú a nemôže pre nás nič konkrétne urobiť. Dal nám však adresu vedúceho kníhkupectva na hlavnom bratislavskom námestí. Heslom bola akási ária z opery Hubička. Vedúci nás hneď zobral dozadu, vraj sa musí pozrieť, či takú áriu ešte majú. Vysvetlil nám, že ich skupina, ktorá zabezpečovala prechod do Maďarska na lodiach a na lokomotívach, bola odhalená. Odkázal nás na jedného pána z Dunajplavby, ten ak bude môcť, určite nám pomôže. Nedalo sa. Keďže sa blížila noc, ponúkol nám, aby sme prespali v jednej evanjelickej rodine. Boli to veľmi dobrí ľudia. Otec ešte donedávna prevážal ako strojevedúci na tendre lokomotívy ľudí až do Budapešti. Pobudli sme u nich tri dni, kým sa im podarilo nadviazať ďalšie spojenie. Potom nás z Dunajplavby odviezol autom do dedinky Pustý Fedýmeš. Šofér cestou poblúdlil. Keď nás zastavili príslušníci Hlinkovej gardy, znovu sme sa videli, ako nás odvádzajú. Ešte šťastie, že náš šofér, sám hlinkovec, jedného poznal. V Pustom Fedýmeši sme zastali pred evanjelickou farou, kde sme sa mali hlásiť heslom Nazdáreček. Na autobusovej zastávke čakalo veľa ľudí, všetci nás videli, čo nebolo dobré znamenie. A keď pán farár dlho nechodil, po tretí raz sme sa videli, ako nás eskortujú a odovzdávajú na hraniciach gestapu. Chmúrne myšlienky pominuli, keď sa vo dverách objavil dobrosrdečný pán farár. Spolu so ženou nás dobre nakrmil, večer sme si ešte všetci vypočuli české správy z anglického BBC a zaľahli do pravých dedinských duchien. Keď nás pán farár o druhej v noci budil, nechcelo sa nám vstávať. Vzduch však bol čistý, mohli sme ísť. Po niekoľkých minútach rezkej chôdze sme sa ocitli v Maďarsku. Na pána farára sme ešte dlho v dobrom spomínali.“²¹

Volal sa Ján Michalec. Dozvedeli sa to až vo Francúzsku, kde sa jeden vojak našho náramne podobal. Nakoniec vysvitlo, že je to on sám. Niekoľko dní po tom, čo sa s nimi rozlúčil, vojenská hliadka zbadala, ako vedie na hranicu dvoch Čechov. Možno by sa z toho dostal, ale o dva dni chytili v dedine ďalších dvoch utekajúcich, Lubomíra Baštára a Františka Melichera. Pri výsluchu prezradili, že im mal pri úteku pomôcť miestny evanjelický farár. Ten istý deň chytili ešte troch, ktorí povedali to isté. Michalec nelenil a ušiel do Maďarska a cez Juhosláviu do Francúzska. Napriek tomu ho

²¹ Rozhovor s Ing. Vlastimilom Marečkom, magnetofónová páska č. 210, archív autora.

7. februára 1941 v neprítomnosti na Slovensku súdili. Dostal rok väzenia a na tri roky stratil farský úrad, zároveň mu zobrali volebné právo. Tak hovorí rozsudok...

Ak si v protektoráte niekto myslel, že Slováci Čechom pri úteku nepomôžu, bol na omyle. Kde sa dalo, tam im vyšli v ústrety. Pri získavaní informácií som sa ani v jednom prípade nestretol, že by ktorýsi Slovák udal českých utečencov, i keď nie je vylúčené, že i to sa mohlo stať.

„Keď sme z Velkých Karlovíc prešli do Makova, mysleli sme si, že nás Slováci udajú,“ uvažoval nahlas Dr. Ing. Čeňek Adamec. *„Našťastie sa tak nestalo. Okolo desiatej večer sme celí skrehnutí a unavení vošli do dedinskej krčmy a objednali si niečo na jedenie. Krčmár nám ponúkol, že tam môžeme aj prenocovať. V druhom kúte sedelo pri pive niekoľko chlapov, jeden z nich sa zdvihol a hovorí nám: Ja som predseda miestnej Hlinkovej ľudovej strany. Strýko Metoděj, ktorí s nami tiež utekal, mu podal ruku a odpovedal: Ja som podplukovník generálneho štábu Metoděj Pleský. A my sme sa rad radom predstavili. Všetci museli zbadáť, že sme ilegálne prekročili hranice. Celú noc sme trpeli, že niekto po nás príde, našťastie nikto nezabúchal. Znamená to, že nás nikto neudal... V Bratislave sme sa hlásili v advokátskej kancelárii na Panenskej ulici u doktora Paulíny-Tótha. Aj keď mal veľkú klientelu a mohol sa obávať, že nás niekto uvidí, nechal nás všetkých štyroch prespať v kancelárii. Nejakým spôsobom sa o nás dozvedeli bratislavskí študenti zo známeho internátu Lafranconi a zavolali nás na besedu. Zaujímala ich predovšetkým atmosféra v protektoráte. Rovnako boli zvedaví, ako to vyzeralo pri Opletalovom pohrebe a počas prepadnutia internátov. Z toho, čo sme im povedali, boli rozhorčení, cítili s nami a držali nám palce. Od nich sme sa zase dozvedeli, čo o sedemnástom novembri a zatvorení študentov hovorili zahraničné rozhlasové stanice. Až neskôr sme si uvedomili, ako sme mohli na stretnutie doplatiť, stačilo, aby tam bol čo len jeden špiceľ.“*²²

Neformálnu besedu, či skôr stretnutie, zorganizovali bývalí študenti, ktorí do 15. marca 1939 študovali v Prahe a na iných vysokých školách v Čechách a na Morave. Mnohých z nich slovenská strana presvedčila, aby sa vrátili domov a pokračovali v štúdiu na bratislavskej univerzite. Niektorí neposlúchli „príkaz“ a ostali ďalej študovať v Prahe a v Brne. Neskôr viacerí z tých, ktorí sa vrátili na Slovensko, ľutovali, že tam neostali, lebo školstvo v Čechách a na Morave bolo na vyššej úrovni, než na Slovensku. Bolo im smutno aj za atmosférou internátov a za kultúrou v Prahe a Brne, ktorá bola oveľa bohatšia, než v Bratislave.

Práve títo študenti najviac pomáhali českým študentom pri prechádzaní cez Slovensko. V nejednom prípade to bol kamarát, ktorého poznali z vysokej školy. *„Bolo že to radosti, keď sme sa zvitáli,“* vrátil sa v spomienkach o šesťdesiat rokov späť spisovateľ Vladimír Reisel. *„Najviac sme hovorili o kamarátoch a známych zo štúdia. Väčšinou to skončilo pri výpočte, koľkých zobrali do koncentráku... Podľa možností sme bývalým spolužiakom pomáhali – jedlom, šatstvom, prenocovaním, aj keď to bolo veľmi riskantné. Ale ako nepomôcť, keď boli na nás odkázaní? Zložitejšie to mali tí, ktorí išli inými cestami a nevedeli, na koho natriafia. Aj my sme museli byť veľmi opatrní, lebo donášačov bolo na internáte viac než dosť.“*²³

²² Rozhovor s Dr. Ing. Čeňkom Adamcom, magnetofónová páska č. 210, archív autora.

²³ Rozhovor s Vladimírom Reiselom, magnetofónová páska č. 114, archív autora.

Zatiaľ sa mi nepodarilo zistiť, kto priviedol Čenka Adamca a Lubora Zinka na internát Lafranconi. Presne však viem, kto zorganizoval s nimi besedu: Ivan Rohál-Ilkiv, Opletalov spolubývajúci z Hlávkovho internátu.

„Keď som sa dozvedel, že na internáte je Čeněk a Lubor, zavolať som kamarátov, aby ne-nápadne prišli na stretnutie s nimi. Ktosi priniesol aj flaštičku domácej slivovice, ale striktné som zakázal piť, bál som sa, že sa niekomu rozviaže po rozchode jazyk a útek kamarátov sa nepodarí. Nemohol som si dovoliť, aby ich niekto odhalil a poslal späť do Čiech, kde by ich neminul trest smrti.“²⁴

Do styku s nimi prišiel aj Imrich Sečanský, ktorý predtým tiež študoval v Prahe.

„Na prednášky z chirurgie,“ spomína, „ktoré bývali najvychytenejšie, som chodil radšej skôr, aby som si mal kde sadnúť. Práve som si vyberal z tašky veci, keď počujem, ako niekto z horných radov kričí: Nie je tu Sečanský? Hľadáme Imra Sečanského! Bol to Čeněk Adamec, ktorý dostal na mňa kontakt. Dôverne sa ma spýtali, či im neviem pomôcť dostať sa cez hranice. Od niekoho vedeli, že mám kamaráta šoféra, ktorý býval v Chorvátskom Grobe a niekedy mohol ísť domov na služobnom aute. Volal sa Babušek. Zašiel som za ním a diskretné som ho požiadal o pomoc. Súhlasil, ale mal strach, kde ich prenocuje, pretože najlepšia hodina na prechod bola nadráňom, keď sa začalo rozvidnievať. Domov sa ich bál zobrať a tak ich ukryl v nejakej šope plnej sušeného sena. Potom ich neďaleko Senca, kde dobre poznal terén, bezpečne previedol cez hranicu... Po vojne sa jedného dňa objavil v Bratislave Čeněk Adamec, prišiel sa poďakovať. Stretli sme sa aj so šoférom Babuškom a navštívili miesto, kadiaľ prechádzali do Maďarska. Dokonca sme našli aj šopu, kde spali. Neveril som vlastným ušiam, keď mi rozprával nielen o peripetiách ich úteku, ale aj počas pobytu v zahraničnej armáde.“²⁵

Cez Bratislavu utekal aj študent Evžen Esterák, ktorému v hlavnom meste Slovenska pomohla rodina právnikovi Kořístovi. Ich dcéra Alena mala vtedy šestnásť rokov. Hoci bola mladá, vodila utečencov na hranicu. Tak to bolo i v prípade Evžena Esteráka. V čase, keď bol v československej zahraničnej armáde delostrelcom, občas si na ňu spomenul a po vojne, keď zavítal do Bratislavy, navštívil aj Kořístovcov. Nespoznali ho, až pri ďalšom rozhovore si spomenuli. Alenka medzitým vyrástla a ešte viac skrásnela, mala dvadsaťdva rokov a bola stále slobodná. Evžen začal chodiť do Bratislavy častejšie, slovo dalo slovo a neskôr sa zobrali...²⁶ Aj takýto osud stretol českých študentov, ktorí utekali cez Slovensko.

Otec Karla Macháčka bol prednostom stanice Vlkoš-Kelčany. Nepriamo bol zapojený do útekov po železnici. Vedel o Janouškovej skupine, v ktorej bol Zemek i Blaška. Poznal aj ďalších železničiarov z Veselí nad Moravou, ktorí sa na útekoch podieľali. Keď sa mu syn Karel zdôveril, že chce odísť do zahraničnej armády, nadšený nebol. Veď ktorý rodič rád púšťa svoje dieťa neznámo kam? Nakoniec súhlasil, Karel bol revolučný typ, mal v povahe byť všade tam, kde sa čosi dialo, a nemohol vedieť, či si poňho

²⁴ Rozhovor s doc. JUDr. Ivanom Rohal-Ilkivom, magnetofónová páska č. 82, archív autora.

²⁵ Rozhovor s doc. MUDr. Imrichom Sečanským, magnetofónová páska č. 132, archív autora.

²⁶ Tamže.

jedného dňa nepríde gestapo, lebo do 17. novembra pracoval ako podpredseda Zväzu českého študentstva v Brne...

V polovici decembra avizoval starý pán Macháček Zemkovcom do Veselí, že má nejakých študentov, ktorí chcú prekročiť hranice. O niekoľko dní prišla odpoveď: 20. decembra 1939 majú čakať na dohovorenom mieste.

„Keď som odchádzal z Vlkoša, otec bol v službe a stál na mieste, odkiaľ vypravoval vlaky. Brigádirku mal viac stiahnutú do očí, aby cestujúci nevideli slzy. Nemohol som nič povedať, v hrdle som mal veľkú guľu. Podišiel som k nemu a on sa ma rozochovne, ale meravo, aby nikto nič nezbadal, spýtal, či som si to nerozmyslel, ešte stále je čas. S podlamujúcimi kolenami som mu odvetil, že keď si to dnes rozmyslím, zajtra môžem ľutovať. Nič nepovedal, pozrel sa mi uprene do očí a spravil krížik na čelo, akože mi napráva čiapy. Počkal, kým nastúpim do vlaku, zapískal a zdvihol ‚placačku‘. Stál som pri okne a pre slzy nevidel, v diaľke som zanechával najlepšieho otca na svete a nevedel som, či ho ešte niekedy uvidím.“²⁷

Za veselskou stanicou sa v tme krčili štyria študenti – Macháček, jeho kamarát z lekárskej fakulty Jan Kudrna a dvaja bývalí spolužiaci z kyjovského gymnázia. Na minútu presne dofrčala lokomotíva bez vagónov. Mládenci naskákali do tendra – vo vodnom priestore bola dutina, do ktorej sa zmestili traja dospelí chlapi. Študenti boli o niečo tenší, a tak sa ich zmestilo o jedného viac. Na stanici pripojili k rušňu vagóny, stačili tri – štyri, mnoho ľudí v tom čase na Slovensko necestovalo. Vlak išiel z Veselí nad Moravou do Skalice.

„Na hranici sme počuli, ako nemeckí vojaci prehľadávajú vagóny, pozerajú pod kolesá,“ rozvravel sa MUDr. Karel Macháček. „Mali so sebou aj psov. Celý čas stál strojmajster s kuričom pri otvorených dvierkach, ktoré spájali tender s rušňom. Priestor, v ktorom sme boli ukrytí, nebolo zvonku vidieť ani pri kontrolách lokomotívy, keď občas niektorý z Grenzpolizei vyskočil hore. Rušňovodiči zvykli ešte na poklop priestoru nasypať trochu uhlia. Ako syn železničara som vedel, že na tendri býval pripevnený drevený nadstavec, aby zásoba hnedého uhlia bola ešte väčšia. Niekedy sa sem dával i zväzok drevených triesok na kúrenie. Tým sa dal lepšie maskovať vchod do voľného priestoru... V Skalici po odpojení vagónov lokomotíva zašla za stanicu, kde sme povyskakovali. Po ľavej strane bolo pole a po pravej skládka gultiny. Miesto sa nachádzalo dosť ďaleko za stanicou smerom na Holíč, takže pohraničná stráž sídliaca na stanici nič nezbadala. Aj keď bol už neskorý večer a zavýjal poriadny vetrisko, do čakárne sme sa báli ísť. Radšej sme zabúchali na malé okienko neznámeho domu. Natrafili sme na dobrých ľudí, vo vykúrenej kuchyni nás nechali prečkať do rána. Trasu prechodu sme mali orientačne dohovorenú cez Trnavu a Sereď. Naši dvaja kamaráti, ktorých som veľmi nepoznal, chceli ešte zájsť do Bratislavy k nejakým známym. Dohodli sme sa, že sa stretneme v Trnave na stanici. Čakali sme tri hodiny, no oni nechoďili. Dlhšie sa už čakať nedalo. Hovorím Honzovi Kudrnovi, že musíme ísť, čo ak ich kdesi chytili. Ak náhodou vyzradili, kde na nich čakáme, prídu aj po nás. Napriek tomu som nemal z odchodu dobrý pocit a do konca vojny zlé svedomie, že sme ich v cudzom svete opustili. Až po niekoľkých rokoch som sa dozvedel, že v Bratislave ich známi prehovorili, aby nikam neodchádzali a vybavili im dokončenie štúdia

²⁷ Rozhovor s MUDr. Karlom Macháčkom, magnetofónová páska č. 185, archív autora.

na Slovenskej univerzite. To, že ostali, je ich vec, mali nám to však nejakým spôsobom oznámiť, kvôli nim sme zbytočne riskovali. Keďže už bolo veľa hodín, zobrali sme si taxík, veď sme mali dosť slovenských korún, ktoré by nám v Maďarsku boli aj tak zbytočné. Taxikár bol zo Serede, kam sme chceli ísť. Podľa adresy, ktorú sme mali, zastal na námestí pred kaviarňou. Bolo už neskoro a všetko pozatvárané. Spoza jednej záclonky vychádzal slabý lúč svetla. Zaklopali sme. Majiteľ pohostinstva nám prezradil, že musíme počkať asi dva dni, kým nás ďalší prevedú cez hranice. Na druhý deň sme sa zoznámili s akýmsi podplukovníkom generálneho štábu, ktorý mal krycie meno Študla a tiež čakal na prechod. Zo zdĺhavého čakania sme boli všetci nervózni, až to podplukovník nevydržal a vydal sa na krátku obchôdzku. Keď sa vrátil, oznámil nám, že našiel nejakých domorodcov, ktorí nás prevezú na druhú stranu. A tak sme sa k nim nastáhovali, z námestia to bolo na skok. Práve bol Štedrý deň a oni nám do prednej izby doniesli vianočný stromček. Slávnostne sme večerali. Bolo to dojímavé a krásne, aj keď mi celý večer bolo smutno. Uvedomoval som si, že sú to moje prvé Vianoce mimo domova. Títo Slováci boli jedni z najláskavejších ľudí, akých som kedy v živote stretol, prostí, jednoduchí, s veľkým srdcom. Na Štefana nás odviezli k ďalšiemu dobrému človeku, k akémusi poľovníkovi, ktorý mal revír na oboch stranách hraníc. Kázal nám, aby sme v Šali zašli za jeho kamarátom taxikárom, ktorý nás zavezie až do Komárna a všetko sprostredkuje u svojho ďalšieho kolegu. Tak sa aj stalo.“²⁸

Mená ľudí, s ktorými trojica strávila Štedrý večer a ďalšie dva sviatočné dni, si Karol Macháček nepamätá. Dodnes ho mrzí, že mu vyšumeli z hlavy, koľkokrát si len na nich v živote spomenul...

Podľa opisu, kde bývali, som sa vybral do Serede hľadať aspoň ich príbuzných. Nepredpokladal som, že by ešte žili, lebo už vtedy mali dosť rokov. Po ich dome dnes už niet ani pamiatky, stoja tam paneláky. Na pôvodných majiteľov si nepamätajú ani starí Sereďania, ktorých som oslovil. Dozvedel som sa aspoň meno hostinského, ktorý mal na námestí svoj podnik, a meno vtedajšieho taxikára, ktorý viezol Macháčka a Kudrnu z Trnavy.

Hostinský sa volal Emil Sonnenfeld a taxikárom bol Ján Füzek. Za poskytovanie pomoci českým utečencom boli zatvorení. Hovorí o tom niekoľko zažltnutých strán v Štátnom oblastnom archíve v Bratislave. V jednom spise som našiel spomienku Jána Füzeka, ktorá hovorí o jeho činnosti.

„Hneď po vzniku slovenského štátu ma navštívili dvaja bývalí vysokí dôstojníci, pravdepodobne ma odporučil Emil Sonnenfeld, ktorý ma dobre poznal. Navrhli mi, aby som pomáhal ľuďom utekajúcim z protektorátu. Zároveň mi vysvetlili, že chcú vstúpiť do tvoriacej sa československej armády. Po súhlase začali prví prichádzať. Pracoval som ako šofér autotaxi, ktorého majiteľom bol Móric Guttman z Serede. Utekajúcich som vozil osobným autom Škoda krémovej farby, poznávacia značka P XIV 930, do Galanty a niektorých miest, prípadne až priamo do Budapešti. Keď som nejazdil, stanovisko som mal pred kaviarňou Sonnenfeld. V Budapešti som ľudí odovzdával nejakému Otakarovi Šteinerovi, rozprávajúcemu perfektne niekoľkými jazykmi, ktorý pracoval ako tlmočník na francúzskom veľvyslanectve. Až do

²⁸ Rozhovor s MUDr. Karolom Macháčkom, magnetofónová páska č. 182, archív autora.

novembra 1939 som prevádzal sám, bez akýchkoľvek pomocníkov. Po 17. novembri 1939, keď pribudlo veľa vysokoškolákov, som potreboval niekoho na výpomoc. Bola to Terézia Šípošová, Július Józsa, bývajúci tesne pri hranici. Vysokoškolákov na moju adresu posielal Jozef Selecký z Nového Mesta nad Váhom. Študenti chodili ku mne až do môjho zatknutia. Šestnásteho marca 1940 ma zaistili druhý raz. Po prepustení mi môj obhajca Dr. Bugár povedal, že slovenská polícia chytila nejakého Bedřicha Radhauského, ktorý musel vyzradiť moje meno. Prevážanie českých vysokoškolákov a ďalších vlastencov bolo možné preto, že sme mali poruke mnoho protifašisticky zmýšľajúcich ľudí z Maďarska, ako napríklad Kováč, ktorý pracoval v Galante na colnom úrade. Ten napríklad vystavoval falošné pasy. Prevážanie sa darilo i vďaka tomu, že na pohraničných úradoch sedelo mnoho Slovákov zmýšľajúcich podobne ako ja. Do určitej miery nám pomáhala aj benevolencia maďarských úradov sídliacich priamo na hranici. Nápomocný nám bol aj hlavný rešpicient finančnej stráže na slovenských hraniciach Samuel Vojtech zo Serede. V noci mi zvykol dávať svetelné znamenia. Zo železničného nadjazdu som krásne videl, či môžem ísť, alebo nie. Ak sa nedalo, utekajúcich som bral domov, kde sa o nich starala moja manželka. Niekedy pobudli aj tri-štyri dni...“²⁹

Sereď sa čoskoro stala jedným z dôležitých uzlov na ceste do Maďarska. Prechádzalo ňou pomerne veľa emigrantov. Keď sa po 1. septembri 1939 nedalo utekať cez Poľsko, Obrana národa hľadala nové možnosti prechodu cez Maďarsko. Vtedy sa Sereď začala spomínať častejšie. Nebola ďaleko od protektorátnych hraníc ani od Bratislavy, kde sa plánoval najväčší prechod loďami, vlakom i pešo. V Pustom Fedýmeši sa zasa rávalo s ďalším prechodom prostredníctvom evanjelického farára Jána Michalca. A Sereď mala podľa možnosti čo najviac odbremeňovať tieto dve centrá.

František Jagoš sa v spomienkach niekoľkokrát zmiňuje o Seredi. Bol to on, kto prvý, na pokyn Obrany národa, nadviazal v Seredi spojenie s tamojšími ľuďmi. Konkrétne píše: „Ani som nedúfal, že sa mi tak ľahko podarí nadviazať spojenie. V živote som mal na ženy šťastie. Keď som šiel v Seredi po hlavnej ulici, zbadal som trafikku. Dostal som chuť si zapáliť. Pri kupovaní cigariet som sa pustil do reči s trafikantkou. Najprv som sa ju snažil odhadnúť podľa toho, čo rozprávala, až potom som sa odvážil požiadať ju o súkromný rozhovor. Súhlasila. Zašli sme kúsok stranou a tam som jej vysvetlil, že hľadám dobrých ľudí, ktorí by chceli pomôcť Čechom a Moravanom, ktorých prenasleduje gestapo. Spomínam si, že kúsok od nás stálo asi 12-13 ročné dievčatko – bola to jej dcéra. Zo začiatku nechcela o tom ani počuť, a ani som sa jej nečudoval. Nepoznala ma a myslela si, že je to provokácia. Aj pre mňa to bolo nebezpečné, čo keby ma udala! Po dlhšom rozhovore som ju presvedčil, začali sme si dôverovať. Nakoniec sme sa dohodli, akým heslom sa budú prichádzajúci preukazovať. Mal to byť drevený gombík a slovné heslo cigarety Haná. Jeden gombík som jej nechal, aby ho mohla prichádzajúcim tiež ukázať. Manžel trafikantky prevádzal utekajúcich ďalej v nákladných vlakoch do Maďarska, bol vagónovým brzdárom a do Maďarska jazdil často.“³⁰

Jagoš nevedel, ako sa volala trafikantka, rovnako nevedela jeho meno ani ona. Z konšpiračných dôvodov sa vtedy žiadne mená nehovorili.

²⁹ Štátny oblastný archív v Bratislave.

³⁰ MIČKA, A.: *Pěšinkami Hornácka*. Hodonín 1987, s. 49.

Meno dotyčnej pani som sa dozvedel od Ing. Svätopluka Zálešáka, ktorý sa pamätá, že otec niekedy vozil na aute študentov a ďalších až do Serede. Odovzdával ich trafikanke, ktorá sa volala Fišerová, ale to zistil až oveľa neskôr...³¹

Jozef LEIKERT

³¹ Rozhovor s Ing. Svätoplukom Zálešákom, magnetofónová páska č. 154, archív autora.

ŠPECIÁLNE PROTIPARTIZÁNSKÉ jednotky na Slovensku

Jar a leto 1944 boli pre nacistické Nemecko kritické. Napriek fanatickému odporu sa nedarilo zadržať postup sovietskej armády, a po vytvorení druhého frontu v Normandii bola porážka fašizmu už len otázkou času. Čoraz väčšie problémy nemeckej brannej moci a bezpečnostným zložkám spôsobovalo aj silnejúce partizánske hnutie na okupovaných územiach. Lavínu zatýkania v Nemecku vyvolal nevydarený atentát na Adolfa Hitlera 20. júla 1944. Represie voči atentátnikom a tým, ktorí atentát schvaľovali, najviac postihli Abwehr (vojenská spravodajská služba). V rámci čistky bol zatknutý a na jar 1945 aj popravený jeho šéf admirál Wilhelm Canaris. Došlo k reorganizácii Abwehru, ktorý vlastne prestal existovať ako samostatný orgán nemeckej brannej moci. V priebehu dvoch mesiacov bol pričlenený a podriadený Reichsicherheitshauptamt (RSHA – Ríšsky hlavný bezpečnostný úrad).¹ Najskôr bol Abwehr-Abteilung (najvyšší riadiaci orgán ofenzívneho aj defenzívneho spravodajstva) vyňatý z právomoci Oberkommando der Wehrmacht (OKW). Bol zároveň premenovaný na Militärisches Amt a podriadený oddeleniu A-VI. pri RSHA², ktorého šéfom bol SS-Brigadeführer Walter Schellenberg. V rámci zmien došlo aj k celkovej reorganizácii. Oddelenia a referáty Abwehr-Abteilung, ktoré svoju činnosť zameriavali na okupované územia, boli priamo podriadené IV. oddeleniu RSHA – Gestapu (Geheime Staatspolizei – tajná štátna polícia), ktoré pracovalo pod vedením SS-Oberführera Hansa Müllera. Faktické včlenenie Abwehru do RSHA značne posilnilo pozície druhého muža Tretej ríše SS-Reichsführera Heinricha Himmlera.

V rámci reorganizácie boli pôvodné Abwehrstelle a Kriegsorganisation premenované na Kommandes des Gemeldebietes. Časť úloh po zrušení Abwehrnebenstelle prešla priamo na referáty Gestapa.³ Abwehrkommandá a Abwehrtruppen boli v rámci tejto reorganizácie zmenené na Frotaufklarungskommandá (FAK) a Frontaufklarungstruppen (FAT), pričom sa už nedodržiavalo vnútorné členenie podľa číslovania zavedeného v rámci Abwehru. V zásade možno konštatovať, že FAK a FAT vo všeobec-

¹ Archív Múzea SNP (AM-SNP) Banská Bystrica, fond (f.) XII, pr. č. S 60/88, s. 37.

² Tamže, s. 38. Tieto zmeny sa uskutočnili v rámci vyšetrovania atentátu na Hitlera z 20. 7. 1944 a nastali potom, keď nacisti zistili, že do akcie sa zaplietli aj veliteľ Militärisches Amt plk. Hansen a veliteľ jej druhej skupiny von Loringhofen.

³ Tamže, s. 40.

nosti mali vykonávať diverzné akcie, získať medzi vojnovými zajatcami spolupracovníkov, získať nepriateľskú výzbroj a výstroj, a tú využívať pri vlastných akciách, vytvárať na určených miestach zásoby zbraní a potravín, rozširovať letáky a časopisy v zázemí nepriateľa, podávať správy o sile nepriateľa, v tyle nepriateľa vytvárať bojové skupiny a, samozrejme, aj vytvárať bojové skupiny pre boj s partizánmi. V súvislosti s postupujúcim frontom boli vytvorené podmienky pre prácu spravodajských orgánov po predpokladanej kapitulácii Nemecka. Na tento účel boli vytvorené špeciálne komandá a oddiely (Vermessungskommando – zememeračské komandá a Vermessungstruppen – zememeračské oddiely), ktorých názvy mali zastierať ich skutočné zameranie. RSHA zriadilo zvláštne výcvikové tábory pre výcvik budúcich rezidentov, agentov a diverzantov. Na okupovaných územiach vytvárali nacisti tajné sklady zbraní, diverzného materiálu a proviantu. Po ústupe nemeckých vojenských jednotiek sa v tyle oslobodzovacích armád mala vytvoriť agentúrna sieť – Rückzugsorganisation (ústupová organizácia), ktorá bola vytvorená buď z rezidentov, alebo z malých skupín vopred vycvičených agentov, ktorí sa mali dať prekročiť postupujúcimi nepriateľskými vojskami a v tyle začať činnosť.⁴ Táto diverzná činnosť sa zameriavala hlavne na oblasti východnej a strednej Európy, a teda aj na Slovensko.

Dňa 13. septembra 1944 bol SS-Obersturmbannführer Otto Skorzeny, vedúci Zvláštneho oddelenia S v rámci VI. úradu (SD-Ausland) Hlavného ríšskeho bezpečnostného úradu (RSHA), poverený vybudovaním Stíhacích zväzov SS (SS-Jagdverbände) – tieto jednotky boli určené na realizovanie špeciálnych akcií a protipartizánske operácie. Postupne sformovali päť jednotiek: SS-Jagdverband Ost, SS-Jagdverband Südwest, SS-Jagdverband Südost, SS-Jagdverband Nordwest, SS-Jagdverband Mitte (pôvodne SS-Jäger Bataillon 502). Tieto vznikli z SS-Jäger Bataillon a jednotiek od divízie Brandenburg. Divízia Brandenburg bola špeciálna jednotka diverzantov, ktorú nasadzovali na najťažších úsekoch, napríklad do boja proti juhoslovanským partizánom. Po reorganizácii prešli tieto jednotky pod velenie SS.

Keď nacistické vojská začali 29. augusta 1944 okupáciu územia Slovenska, v ich tyle postupovali bezpečnostné zložky, ktorých úlohou bola pacifikácia okupovaných území. V praktickej realizácii to znamenalo rozvíjanie teroru a represí voči povstalcov a civilnému obyvateľstvu. Pod vedením Dr. Josefa Witisku vytvorila Einsatzgruppe H SIPO a SD na Slovensku šesť komand s 24 opornými bodmi.⁵

Na protipartizánske operácie postupne na Slovensko prisunuli a sformovali niekoľko špeciálnych jednotiek spadajúcich pod SS. Z hľadiska územia Slovenska nás zaujímajú Frontleistle P Süd-Ost, veliteľ pplk. Fechner a veliteľ referátu pre Slovensko kpt. No-

⁴ Tamže, s. 41-42.

⁵ Bližšie pozri: *Fašistické represálie na Slovensku*. Obzor : Bratislava 1990. s. 19-22; *Vyvrcholenie národnoslobodzovacieho boja proti fašizmu na strednom Slovensku v rokoch 1944 – 1945*. Martin : Osveta, 1989. s. 215-219; *Fenoméń holokaustu*. Zborník z medzinárodnej konferencie. Bratislava : Úrad vlády SR, 2008. s. 95-98.

wak⁶, resp. SS-Jagdverband Süd-Ost (Stíhací zväz Juhovýchod) so sídlom vo Viedni, následne v Kroměříži, veliteľ SS-Obersturmbannführer Benesch, neskôr SS-Hauptsturmführer Alexander Auch, ktorému podliehali aj špeciálne protipartizánske jednotky na našom území.⁷ SS-Jagdverband Süd-Ost tvorili nasledovné útvary: SS-Jagdeinsatz Albanien, SS-Jagdeinsatz Bulgarien, SS-Jagdeinsatz Ungarn, SS-Jagdeinsatz Rumänien, SS-Jagdeinsatz Serbien-Kroatien a SS-Jagdeinsatz Slowakei. V rámci SS-Jagdverband Süd-Ost, respektíve SS-Jagdeinsatz Slowakei boli vytvorené tri špeciálne protipartizánske jednotky s pôsobnosťou na Slovensku – Sonder-Einheit Josef, Sonderkommando Edelweiss a Schneewitchen. Protipartizánskej činnosti na Slovensku sa zúčastnili jednotky Edelweiss a Josef. O prípadných ďalších nám informácie chýbajú, v niekoľkých dokumentoch sa spomína aj protipartizánska jednotka *Javorina*.⁸ S protipartizánskymi jednotkami spolupracovala aj jednotka FAT 179, veliteľ kpt. Schultz a zástupca por. Kolmann.⁹

Jednotka Josef (*Einheit Josef – SS-Jagdgruppe Slowakei Josef*) sa začala formovať vo Wielburgu a Badene v auguste 1944 pod velením SS-Obersturmführera Dr. Wenera Pawlovského.¹⁰ V tom čase mala asi 70 príslušníkov, už vtedy tu príslušníci jednotky pochádzajúci zo Slovenska vyučovali slovenčinu. V noci na 29. augusta 1944 sa presunula do Bratislavy, kde ich už čakali zástupcovia Hlinkovej gardy (HG). Podieľala sa na pacifikácii posádky, najmä Čestného oddielu prezidenta a strážnej služby.¹¹ Ubytovaní boli v hoteli Albrecht. Dňa 10. septembra 1944 prišiel SS-Obersturmführer Dr. W. Pawlovsky a Feldwebel Ing. Werner Tutter¹², SS-Untersturmführer Ferdinand Sonnberger a s nimi

⁶ KORČEK, J.: *Slovenská republika 1943-45*. Bratislava : Vojenský historický ústav, 1998. s. 135.

⁷ SS-Hstuf. Alexander Auch, pôvodne major v jednotke Brandenburg, kde velil legionárskemu práporu *Alexander*. 1a dôstojníkom SS-JV Süd-Ost bol SS-Hstuf. E. Steiner, spojovacím dôstojníkom SS-Ostuf. Hilbig. KUROWSKI, F.: *The Brandenburg Commandos. Germany's Elite Warriors Spies in WWII*. Stackpole Books, Mechanicsburg 2005. s. 251; tiež: KUROWSKI, F.: *Baulehr-Bataillon 800 z.b.v. Brandenburg, II. část*. Praha : Svojtka, 2006.

⁸ AM-SNP B. Bystrica, f. IX, šk. 15, pr. č. S45/2001. Výpis vyšetrovacieho protokolu č. 43/65. Ladislav Tomáško; Tamže, šk. 13, pr. č. A24/2001.

⁹ AM-SNP B. Bystrica, f. IX, kr. 4, pr. č. 255/64. Výpoveď E. Thuna von Hohenstein; Tamže, f. IX, šk. 15, pr. č. S45/2001. Výpis vyšetrovacieho protokolu č. 43/65. Ladislav Tomáško.

¹⁰ PhDr. Walter Pawlovsky (*14. 12. 1913 Horní Benešov – † jar 2000 Mníchov) absolvent nemeckej univerzity v Prahe, od roku 1938 člen NSDAP. Od roku 1940 príslušník 10./Bau.Lehr.Rgt. 800 Brandenburg. V rokoch 1941 – 1942 bojoval v ZSSR v priestoroch Minska, Rostova na Done a Novorosijska. V decembri 1942 nastúpil na dôstojnícku školu, od 1. 4. 1943 SS-StF, 1944 SS-OstF. Na konci vojny zajatý a v ZSSR 15. 4. 1950 odsúdený na päť rokov, 13. 10. 1955 vrátený do NSR. KORČEK, ref. 6., s. 149; NAVARA, L.: *Smrt si říká Tutter, Nacistický vrah ve službách StB*. Brno : Host, 2002. s. 56.

¹¹ Archiv ministerstva vnitra České republiky (AMV ČR), Praha, H-510, Spis Hudec, výpoveď Bedřicha Klimu.

¹² Werner Tutter (*4. 12. 1909 Praha – †6. 3. 1983 Kötzing) Od roku 1942 pôsobil v propagandistickej jednotke Wehrmachtu na východnom fronte. Od 1. 1. 1943 inštruktor v Kampfschule Brandenburg vo Freiburgu a od 10. 5. 1944 v Berlíne. Feldwebel. V auguste 1944 oslovený W. Pawlovským, príslušník Einheit Josef. Po vojne žil v Nemecku, civilný zamestnanec Bundeswehru, zároveň spolupracovník československej ŠtB. NAVARA, ref. 9, s. 129.

ďalších päť inštruktorov. V tom čase nosili niektorí z nich ešte hodnosti a uniformy Wehrmachtu, napriek tomu, že prebiehalo začlenenie týchto jednotiek do SS.

Samotná jednotka Josef hneď po príchode do Bratislavy začala robiť nábor do jednotky medzi miestnymi Nemcami. Po dohode s Hlavným veliteľstvom HG (HV-HG) začali získavať aj príslušníkov Hlinkovej gardy a Hlinkovej mládeže (HM). Formovanie jednotky však nezostalo utajené, a tak z konšpiratívnych dôvodov sa štáb premiestnil do Rarboku, a neskôr do Sekúl, kde sa mohol výcvik vykonávať nerušene pod záštitou veliteľstva ochrannej zóny. Na tento účel sa maskovala ako ženijná výcviková jednotka *Pioniere Ersatz und Ausbildung Kompanie 675* a jej početný stav stúpol na 150 mužov. V Bratislave zostal štáb a spojovacia jednotka – Schutzpunkt pod velením SS-Scharführera Dr. Riendla. V tom čase už k jednotke patrilo aj 40 Slovákov, časť z nich sa pri jednotke zdržala len krátko, ostali len tí najschopnejší, ktorí sa stali dobrovoľníkmi nemeckej brannej moci. Aby bol zabezpečený prísun čerstvých síl, najmä z radov HM, v Bratislave zostal ako spojka SS-Scharführer Reindl, ktorý udržiaval styk so slovenskými úradmi, nemeckým veliteľstvom a organizačne pripravoval rokovanie s Pohotovostnými oddielmi Hlinkovej gardy. Za slovenskú stranu bol menovaný za styčného dôstojníka Emil Hričovský z HV-HM. V Sekuliach sa medzitým sformovali štyri čaty. Ich veliteľmi sa stali SS-Untersturmführer Ferdinand Sonnberger, SS-Oberscharführer Ing. Werner Tutter, Feldwebel Puritzer a Feldwebel Hanke. Budúcej diverznej a záškodníckej činnosti sa prispôbil aj výcvik jednotky. Hlavnou náplňou bol vojenský bojový výcvik, streľba, výcvik a taktika, maskovanie, úlohy na postreh a pozorovanie, riadený rozhovor a inštruktáž v zaobchádzaní s trhavinami. Slovenskej časti jednotky sa špeciálne venoval W. Tutter.¹³

Koncom októbra sa štáb a dve čaty presťahovali do Trenčianskych Teplíc, odkiaľ už podnikali protipartizánske akcie do vzdialenosti 60 – 70 km. Pri jednej z akcií v Považskom Inovci spolupracovali s rotou kozákov z podobnej protipartizánskej jednotky zo Žiliny – Edelweiss. Jednotka brala aj zajatcov, ktorých najskôr vypočúvali, pričom si skúšali metódu riadeného rozhovoru a potom ich odovzdávali príslušníkom SD v Trenčíne.¹⁴ Druhá časť jednotky pod vedením F. Sonnbergera medzitým pôsobila v okolí Pustého hradu pri Zvolene. V Sekuliach ostali sklady, strážna čata a inštruktori výcviku pod velením SS-Scharführera Plischkeho.

Medzitým sa jednotka Josef v novembri 1944 rozrástla na prápor o sile 650 mužov. Tvorili ho štáb, tréner a štyri roty. Prvej velil SS-Untersturmführer F. Sonnberger, druhej SS-Untersturmführer Stöhr, tretej SS-Oberscharführer Otto Puritscher a štvrtej, niekedy označovanej ako náhradná či školná (*Kampfschule*), velil spočiatku Feldwebel Beutl, neskôr SS-Untersturmführer Walcho. V priebehu januára 1945 prišlo práve k tejtorote do Sekúl ďalších 125 Slovákov.¹⁵ V tejtorote boli tri čaty, ktorým velili SS-Sturmschar-

¹³ AM-SNP B. Bystrica, f. IX. príř. č. S 114/85.

¹⁴ Tamže: výpovede o vraždení v Šipkove (s. 24-48, 87-98, 141-153), Nemečkách a Zlatníkoch (s. 214-222)

¹⁵ AMV ČR Praha, H-510. Spis Hudec, výpoveď. Bedřich Klíma; Tamže: Ex. spis 53/3 Německé partizánské jednotky na Slovensku.

führer František Mátel, SS-Unterscharführer Borčay a SS-Unterscharführer Štefan Roschik, ktorý bol zároveň zástupcom veliteľa roty.¹⁶ V Sekuliach prebiehal základný výcvik, ktorý mal byť zdokonalený v Trenčianskych Tepliciach priamo v bojových akciách.¹⁷

Príprava na následnú diverznú činnosť sa odzrkadľovala aj pri protipartizánskych akciách jednotky Josef. Jej príslušníci sa v podstate zámerne vyhýbali priamym otvoreným stretom s partizánskymi jednotkami a terorizovali civilné obyvateľstvo. Dobrá znalosť miestnych pomerov, najmä u slovenských príslušníkov jednotky, a rečové znalosti dôstojníckeho zboru, ktorý sa grupoval hlavne zo sudetských Nemcov, umožňoval jednotke prenikanie medzi obyvateľstvo v preoblečení za partizánov.

Dôležité bolo kádrové zabezpečenie pripravovaných akcií. Nie náhodou výcvik viedli veteráni Brandenburgu, výcvik ktorý bol zameraný práve na diverziu v tyle nepriateľa a na oslobodenom území po skončení vojny. Ďalšou podmienkou vstupu do jednotky bola znalosť východných jazykov. Z tohto dôvodu veliteľský zbor tvorili zväčša sudetští Nemci, alebo Nemci žijúci na Slovensku, medzi ktorými sa potom robil aj doplňovací nábor. Ďalšiu časť jednotky tvorili mladí slovenskí príslušníci HM a HG. Týmto smerom bola orientovaná aj miera zacvičenia jednotlivých častí jednotky, keď najmenej informovaní o skutočnom poslaní jednotky boli práve jej slovenskí príslušníci. Pri doplňovaní jednotky v neskoršom období sa pozornosť náborových dôstojníkov sústredila na okolie Handlovej a na Spiš, kde bolo silne zastúpené nemecké etnikum, no podarilo sa získať len 12 ľudí ochotných vstúpiť do jednotky Josef.

Prípravy na prevlňovanie frontu príslušníkmi jednotky Josef sa začali v polovici decembra 1944, keď boli niektorí poddôstojníci poverení vytipovať miesta prekročenia frontovej línie. Počítalo sa s tým, že to bude niekde v priestore Prešova, kam odišiel W. Tutter.¹⁸ Kým však došlo k ukončeniu výcviku a pripravenosti jednotky na akciu, uplynul mesiac a front sa značne posunul. Sonnbergerova časť jednotky sa vo februári 1945 presunula do Zvolena a zriadila si bunker v blízkosti Pustého hradu.¹⁹ Pôvodne predpokladali, že sa v týchto priestoroch nechajú prekročiť frontom a budú podľa inštrukcií pokračovať v diverznej činnosti v tyle sovietskej armády. Tento zámer zmařil útek M. Dlhoša a L. Klisenbauera od jednotky, keď videli vyvražďovanie civilných osôb.²⁰

Vedenie jednotky Josef 31. januára 1945 požiadalo písomne o povolenie vykonania akcie, ktorá mala krycí názov „Zvláštny podnik Schwein“. Rozkaz na vykonanie tejto ak-

¹⁶ AMV ČR Praha, H-510. Spis Hudec, výpoveď Pavla Nováka; AM-SNP B. Bystrica, f. IX, príř. č. S 114/85, Jednotka Josef; Štátny archív (ŠA) Bratislava, f. Ludové súdy, Tlud 470/48, spis František Mátel a spol.

¹⁷ AMV ČR Praha, H-510. Spis Hudec. Výpoveď Wenera Tuttera.

¹⁸ Tamže.

¹⁹ AM-SNP B. Bystrica, f. IX, príř. č. S 114/85. Výpovede o vraždení v okolí Pustého hradu.

²⁰ Tamže, Briefbuchnummer 13/45 Mil. Geh. 31. 1. 1945. Rozkaz k vykonaniu akcie „Zvláštny podnik Schwein“.

cie bol vydaný v ten istý deň. Základným cieľom akcie bolo, aby sa vybraní príslušníci jednotky Josef dali prevlniť frontom juhovýchodne od Zvolena. Za týmto účelom mala byť v tomto priestore zriadená fingovaná partizánska základňa. Po prevlnení mali príslušníci vybraní do skupiny nadviazať spojenie s agentúrnou sieťou a na rozkaz veliteľa sa zamerať na diverznú a záškodnícku činnosť v priestore Kremnice, Zvolena a Banskej Bystrice. Kádruvo bola akcia zabezpečená dobre. Za veliteľa prevlňovacej jednotky bol vymenovaný SS-Untersturmführer F. Sonnberger, ktorý mal k dispozícii 10 poddôstojníkov SS, 6 dobrovoľníkov cudzej národnosti a okolo 50 dôverníkov, ktorí mali byť potom aktívne zapojení do teroristickej a diverznej činnosti. Prevlnovanie sa malo uskutočniť v priestore, kde operovala 8. nemecká armáda, ktorej velenie bolo tiež o akcii informované. Veľmi dobré bolo finančné zabezpečenie celej akcie. Vyslaná jednotka mala k dispozícii 500 000 Kčs, ďalej 300 000 Kčs na nutné výdaje, 100 000 nových československých korún, ako aj 100 000 rubľov. Prevlnovanie v oblasti Zvolena však zlyhalo. Z priestoru bunkra pod Pustým hradom zbehli, ako sme už uviedli, dvaja príslušníci jednotky, ktorých napriek pátraniu aj v ich rodných obciach nenašli, a to donútilo velenie akcie odvolať príslušníkov jednotky z vytipovaného priestoru a odložiť prevlnovanie.

Nakoniec sa prekročenie frontu uskutočnilo 8. apríla 1945 pri obci Gajdel. Spolu sa prevlnilo 17 – 28 príslušníkov pod velením F. Sonnbergera. Prevlnenie kryla poločata, ktorej velil SS-Untersturmführer Stöhr. Skupina však bola sovietskymi jednotkami rozbitá už 11. apríla 1945. Späť k jednotke sa vrátili len dvaja dobrovoľníci slovenskej národnosti, ktorí podali správu W. Pawlowskému. Súd so zadržanými diverzantmi sa konal pred vojenským tribunálom sovietskej 40. armády, ktorý ich 17. apríla 1945 odsúdil na tresty smrti a dlhoročné väzenie.²¹

Takto W. Tutter vyslal spolu osem skupín, a to tri z priestoru Púchova a ostatné už na Morave, pod ochranou čaty SS-Untersturmführera Dominika Michalského. Námety na činnosť týchto skupín spracovával sám W. Pawlowsky, no konkretizoval ich W. Tutter. Priestory pôsobenia skupín boli volené v oblastiach, ktoré im boli dostatočne známe. Zámer akcie bol jednoznačný. Nakoľko išlo o malé skupiny, nemohli ich príslušníci podnikať väčšie akcie. Ich hlavnou úlohou bolo podľa možnosti včleniť sa do partizánskych jednotiek, alebo sa dostať do svojich domovov a dlhšou nečinnosťou vzbudiť dôveru. Potom mali začať diverznú činnosť – ničiť železničné trate, porušovať káblové vedenie, vykonávať menšie sabotáže, vyvolávať paniku sabotážami pri slávnostných akciách a podobne. Každá skupina bola vyzbrojená asi 3/4 kg trhavín s potrebnými rozbuškami a zápalnými šnúrami, pištoľou, ručnými granátmi, nutnou zásobou potravín a slovenskými a ruskými peniazmi. Skupiny však nemali na koho nadviazať spojenie, ani rozkaz vrátiť sa v prípade neúspechu. W. Pawlowsky sa v tomto čase potreboval zbaviť slovenských príslušníkov jednotky, pretože pripravoval nové akcie na Morave a v Čechách, pri ktorých chcel využiť najmä sudetských Nemcov.

²¹ Tamže.

Samotné prevlňovanie sa vykonávalo so súhlasom nemeckých jednotiek, ktoré v danom priestore operovali a boli s ním oboznámené aj slovenské orgány. Za účelom hladkého priebehu akcie boli predné línie nacistických jednotiek oboznámené s menom jednotky Josef, ako aj s heslami akcie. Prvé skupiny používali heslo „katze“ – mačka a ostatné „katzeschwanz“ – mačací chvost. Ďalším poznávacím znamením členov skupín bol popis veliteľa (Tuttera) a dohovorené miesto – schránka, kde sa mali zaznačovať miesta a časy schôdzok. V určenom mieste urobil v prvom okne vlávo v mužských WC prvý člen skupiny krúžok, druhý cez kruh čiaru a tretí čas a miesto schôdzky. Tieto úkony odpadli, ak sa členovia prevlňovacej skupiny dobre poznali. Na rozhraní marca a apríla 1945 postup frontu prinútil roty Josefa premiestniť sa z Trenčianskych Teplíc do priestoru obce Nimnica (okr. Považská Bystrica), kde pokračovala v protipartizánskych akciách.²²

S postupom frontu bola cez Veľkú noc evakuovaná celá jednotka. Štáb jednotky a tréning bol umiestnený v Zlíne. Rota SS-Sturmscharführera Ringa sa presunula z Nimnice do Třešte pri Vizoviciach na Morave. Tam peším pochodom a vlakovým transportom cez Břeclav dorazili aj roty SS-Sturmscharführera O. Puritschera a SS-Untersturmführera Walcha zo Sekúl.²³ V Třešti bolo 12 Slovákov ponechaných na prevlnenie, 20 prevzal na výcvik a podobné účely W. Tutter. Títo dostali trojdňový diverzný kurz vedený SS-Untersturmführer Walchom. Zvyšok jeho roty, 40 Slovákov a 11 Nemcov sa presunul pod velením SS-Sturmscharführera F. Mátela do Lešian pri Prahe, kde boli zaradení do II. práporu formovaného Slowakei Grenadier Regiment 1. Hlinka Garde (veliteľ SS-Obersturbannführer Walter Domes).

Zvyšok jednotky Josef pokračoval z Vizovic v teroristickej činnosti. Protipartizánska činnosť však nebola jej hlavnou úlohou. Bola len prostriedkom na výcvik diverzantov, ktorí sa pripravovali na dlhodobú záškodnícku činnosť v tyľe sovietskej armády, a potom v prípade nastickej kapitulácie, na území slobodného Československa. Tomuto bol prispôsobený program výcviku, ako aj prísna utajenosť jednotky a jej činnosti.

Po odchode z okolia Púchova sa teda ďalšie skupiny pripravovali už na Morave, Tutter ich pripravoval vo Vizoviciach. Prevlnovanie štyroch slovenských skupín sa vykonávalo pod osobným Tutterovým dohľadom a za ochrany čaty pod velením SS-Untersturmführera D. Michalského. Vysadenie sa uskutočnilo v okolí Brna, kde už v tom čase bol front. Jednotka Josef nedostala ani od jednej vyslanej skupiny žiadnu správu.²⁴ V tomto čase však už Pawlowsky pripravoval diverzné skupiny pre české pohraničie, ktoré sa už začali premiestňovať do priestoru svojho budúceho pôsobenia, a tak ho osud slovenských skupín priveľmi nezaujímal. Osud väčšiny týchto prevlňovacích skupín bol však skoro navlas rovnaký. Ich príslušníci boli krátko po prekročení frontu zadržaní sovietskymi vojenskými jednotkami, niektorí sa sami prihlásili, väčšinou

²² AM-SNP B. Bystrica, f. IX, príř. č. S 114/85. Výpovede o vraždení v Nimnici.

²³ AMV ČR Praha, H-510. Spis Hudec, výpoved' Bedřich Klíma.

²⁴ AM-SNP B. Bystrica, f. IX, príř. č. S 114/85. Výpoved' W. Tuttera.

v mieste svojho bydliska. Ako výnimku by sme mohli uviesť dva pokusy o prevlnenie, ktorých sa zúčastnili takmer tie isté osoby z radov slovenských príslušníkov jednotky Josef.

Po evakuácii jednotky do Nimnice bola trojčlenná skupina Miroslav Pergler, Ladislav Hudec a Kamil Gál vyslaná uskutočňovať sabotážne akcie do Bratislavy. Na cestu dostali každý pištoľ, dva zásobníky, 1/2 kg trhaviny, 1 500 korún, 100 rubľov a potraviny. Front mali prevlniť v priestore Nového Mesta nad Váhom. Werner Tutter ich osobným automobilom previezol do priestoru obce Moravské Lieskové, odtiaľ pokračovali pešo smerom na juhozápad. Pri obci Bošáca narazili 10. apríla 1945 na skupinu 51 príslušníkov slovenskej Domobrany, ktorí sa tu pripravovali prečkať front. M. Pergler sa poznal s dôstojníkom – veliteľom skupiny, ten im dokonca navrhol, aby počkali s nimi. Diverzná skupina však po niekoľkých hodinách pokračovala ďalej, pričom po čase ich zadržala nemecká hliadka. Na veliteľstve neznámej ustupujúcej nemeckej jednotky nahlásili dezertujúcich domobrancov. Nemecký veliteľ zorganizoval akciu, pri ktorej boli slovenskí vojaci zadržaní a odzbrojení. Tejto akcie sa v nemeckej uniforme zúčastnil aj M. Pergler. Následne bola trojica odvezená do Uherského Hradišťa na služobňu Sicherheidienst. Šéf SD si overil v Brne ich príslušnosť k jednotke Josef a zabezpečil ich presun do Vizovic. Tu boli M. Pergler, L. Hudec a K. Gál vyznamenaní železným krížom druhej triedy a povýšení do hodnosti SS-Unterscharführer.²⁵

Počas pobytu vo Vizoviciach sa zúčastnili dvoch akcií proti partizánom na kopaničiach, pričom k najväčším represiam došlo 20. apríla 1945 v obci Prlov. Akciu viedli SS-Untersturmführer Stöhr a SS-Untersturmführer Michalsky. Okrem L. Hudeca, K. Gála, M. Perglera sa nasadenia v Prlove zúčastnil aj Jozef Doráni, ako vodič automobilu a tiež ďalší príslušníci jednotky Josef. Časť bola v slovenských, časť v nemeckých uniformách SS. Nemeckí príslušníci mali počas tejto akcie zväčša kožené šoférske komplety. Medzi slovenskými príslušníkmi jednotky počas tejto akcie „vynikli“ najmä SS-Scharführer Konrád Pavel Orlik a SS-Unterscharführer M. Pergler.

Dňa 25. apríla 1945 začalo ďalšie prevľňovanie asi 15-tich Slovákov z Vizovic. Jednu zo skupín tvorili Ladislav Hudec, Kamil Gál a Jozef Doráni. Vybavenie skupiny bolo obdobné, ako v prechádzajúcich prípadoch. Jej cieľom bola Kremnica, kde mali kontaktné adresy na osoby a sklady materiálu, vrátane vysielacky. Na strednom Slovensku mali aj diverzne pôsobiť. Ich prvou zastávkou boli Benice a Turčiansky Svätý Martin, kam prišli 1. mája 1945. Ubytovali sa u známeho J. Dorániho, ktorý im poskytol ubytovanie, stravu a informácie. Aktívnu pomoc však odmietol. O dva dni 3. mája 1945 odišiel J. Doráni na bicykli do Kremnice nadviazať kontakty, čo sa mu však nepodarilo, zistil ale, že podobná prevlnená skupina je vo Zvolene. Po jeho návrate do Turč. Sv. Martina sa skupina pod vplyvom okolností rozpadla, J. Doráni odišiel do Kremnice s cieľom spojiť sa so zvolenskou skupinou, K. Gál odcestoval k známym do Prievidze

²⁵ AMV ČR Praha, H-510. Spis Hudec, výpoveď Ladislava Hudeca; výpoveď Kamila Gála, výpoveď Jozefa Dorániho.

a L. Hudec smeroval domov do Banskej Bystrice. O krátky čas všetkých zadržali bezpečnostné orgány.²⁶

Výzbroj a výstroj jednotky Jozef bola na vysokej úrovni, rovnako ako výcvik. Príslušníci mali k dispozícii zbrane rôznej proveniencie nemecké, slovenské, sovietske, britské. Prevládali, samozrejme, samopaly MP-40, pušky K98k a vz.24, útočné pušky StG-44, guľomety MG-42 a vz.26. Bol uskutočňovaný aj výcvik v obsluhu Panzefaustu a výcvik odstreľovčov.

Čo sa týka výstroja, nemeckí príslušníci nosili spočiatku uniformy Jägrov Wehrmachtu a slovenskí, uniformy SPS a vojenské vz.30. Neskôr väčšina jednotky dostala nemecké uniformy Waffen SS. Samozrejme, na akcie sa používalo aj civilné oblečenie, slovenské uniformy a k dispozícii bolo aj 100 sovietskych uniforiem.

Koncom apríla 1945 sa končila činnosť špeciálnej protipartizánskej jednotky s krycím názvom Josef. Aj vysadzovanie diverzných skupín do českého pohraničia sa ukázalo iluzórne a štáb jednotky začal myslieť skôr na vlastnú bezpečnosť, než na plnenie stanovených úloh. Činnosť jednotky Josef sa však nepodarilo utajiť. Zostali za ňou masové hroby a odhalené prevlňovacie skupiny, ktorých príslušníci vypovedali o činnosti a zámeroch jednotky. Postupne bola väčšina členov štábu jednotky zadržaná a súdená. Časť zo slovenských príslušníkov jednotky Josef bola sovietskym vojenským tribunálom na Morave odsúdená na trest odňatia slobody v rozmedzí od 15 do 25 rokov a svoj trest si odpykali v ZSSR. Do Československa boli repatriovaní v rokoch 1953 až 1955.²⁷

Einheit Josef bola jednotka, ktorá aktívne pracovala v súkolí nemeckého nacistického teroru. Jej celkové straty predstavovali dvoch mŕtvych a štyroch nezvestných, zaznamenané počas protipartizánskych akcií. Ďalších približne 30 – 40 príslušníkov jednotky zostalo nezvestných po prevlňovacích akciách vedených SS-Untersturmführerom F. Sonnbergerom a SS-Untersturmführerom Justom.²⁸ Na území Slovenska jednotka Josef dokázateľne zlikvidovala najmenej 42 osôb v období od novembra 1944 do druhej polovice marca 1945.

V polovici septembra 1944 prišiel do Bratislavy z rozhodnutia AMI VI. RSHA major Erwin Thun von Hohenstein, ktorý mal bohaté skúsenosti z organizovania a vykonávania protipartizánskych akcií v ZSSR a Poľsku.²⁹ Na štábe veliteľa nemeckých okupačných vojsk na Slovensku sa od pplk. Fechnera dozvedel, že pod jeho velením bude

²⁶ Tamže.

²⁷ AM-SNP B. Bystrica, f. IX, príř. č. S 114/85. Pozri napríklad výpoveď L. Hudeca a iných.

²⁸ AMV ČR Praha, H-510. Spis Hudec, výpoveď Bedřich Klíma

²⁹ Erwin Thun von Hohenstein (*1896 Viedeň – †1946). V rámci jednotky Brandenburg zastával viaceré funkcie. V rokoch 1939 – 1940 pôsobil ako veliteľ motocyklovej čaty Bau-Lehr. Btl. 800, neskôr v roku 1944 ako veliteľ Abwehrkomanda 212. Po zajatí v máji 1945 bol vyšetrovaný orgánmi SMERŠ-u a 18. 1. 1946 odsúdený na trest smrti. AM-SNP B. Bystrica, f. IX, šk. 4, pr. č. 255/64. Protokol z výsluchu E. Thuna von Hoheinstein; AMV ČR Praha, H-510, Spis Hudec, Protokol z výsluchu E. Thuna von Hoheinstein; WESWEL, I.: *Brandenburgers, The Third Reich's Special Forces*. Sparhead, Compedium Publisching; Hershaw 2003. s. 15.

na Slovensku sformovaná špeciálna jednotka. Spoločne odišli do Viedne. Tu dostal E. Thun pokyn na vytvorenie Abwehrgruppe 218, ktorá bola určená na protipartizánske operácie na strednom a západnom Slovensku.³⁰

Jednotka, vedená v dobových dokumentoch ako Sonderkommando Edelweiss, sa začala formovať koncom septembra 1944 v Žiline.³¹ Štáb jednotky tvorili bývalí príslušníci jednotky Brandenburg. Spolu s E. Thunom prišiel jeho zástupca kapitán König, dôstojník pre zvláštne úlohy poručík Junghans, poručík Jeger, šikovateľ Unterlechner, šikovateľ Krampf, poddôstojník Rieger a ďalší. Aj títo nosili spočiatku hodnosti Wehrmachtu, až neskôr SS.

Z Abwehrgruppe nadporučika Schlegela boli k dispozícii Thunovi prevelení ukrajinskí nacionalisti, ktorí vytvorili kozácky oddiel o sile 40 – 50 mužov. Bola to zberba zložená zo zradcov, ktorá sa svojou vražednou činnosťou prezentovala už na Ukrajine. Na čele tohto oddielu bol šikovateľ Berlisov, jeho zástupcom poddôstojník Teplokov a ako nemecký poradca bol k oddielu pridelený šikovateľ Krampf. Poslednú fázu formovania jednotky tvorí príchod asi 50 príslušníkov kaukazských národov pod vedením šikovateľa Chana. Pomocníkom veliteľa kaukazského oddielu sa stal nemecký poradca šikovateľ Murbach. Zvláštne postavenie v jednotke Edelweiss mal nemecký oddiel, ktorý bol nakoniec doplnený vojakmi z útvarov nemeckej armády a podliehal priamo E. Thunovi.³² Major E. Thun od prvopočiatku vyvíjal veľkú aktivitu, aby do jeho jednotky bol včlenený slovenský oddiel. To sa mu podarilo začiatkom októbra, keď bolo do Žiliny prevelených 200 príslušníkov Slovenskej pracovnej služby (SPS)³³ pod velením poradcu Martina Kanioka.³⁴

Ustanovením SPS došlo na Slovensku k ďalšej militarizácii, keď okrem prezenčnej služby museli vojaci nastúpiť na predvojenskú pracovnú službu. SPS sa najmä po septembri 1944 dostávala do područia HM a HG. Z tohto dôvodu bola jedným z hlavných zdrojov na doplnenie Pohotovostných oddielov Hlinkovej gardy (ďalej POHG) a na verbovanie do špeciálnych jednotiek, ktoré vznikali na Slovensku na potlačenie partizánskeho hnutia. V súvislosti so zmenami vo vláde, v bezpečnostnom a vojenskom aparáte po vypuknutí SNP došlo k ich sústredeniu moci do rúk triumvirátu Š.

³⁰ AM-SNP B. Bystrica, f. IX, šk. 4, pr. č. 255/64. Protokol z výsluchu E. Thuna von Hoheinstein.

³¹ V spomienkach príslušníkov sa uvádza aj pomenovanie Kampfgruppe Edelweiss, ktoré malo byť v osobných dokladoch. Pomenovanie Abwehrgruppe 218 sa nachádza len vo výpovedi E. Thuna. Vzhľadom na podriadenie jednotky pod SS, je pravdepodobnejší pôvodný názov Kampfgruppe, respektíve Sonderkommando Edelweiss.

³² AM-SNP B. Bystrica, f. IX, šk. 4, pr. č. 255/64. Protokol z výsluchu E. Thuna von Hoheinstein.

³³ Slovenská pracovná služba (ďalej SPS) sa konštituovala na základe zákona č. 36. z 12. marca 1942. Na čele SPS stál hlavný veliteľ, ktorého menoval prezident a funkčne podliehal ministrovi vnútra. V rámci SPS samostatne existovala osobitná pracovná skupina „Deutsche Arbeitsdienstgruppe“, ktorú tvorili príslušníci nemeckej národnostnej skupiny na Slovensku. V jej čele stál veliteľ nemeckej národnosti, ktorý bol priamo podriadený hlavnému veliteľovi SPS. Pracovná služba mohla byť vykonávaná od 18 do 25 roku života v trvaní maximálne 6 mesiacov, a to vždy pred nastúpením prezenčnej vojenskej služby.

Haššík, O. Kubala a A. Macek. Otomar Kubala bol už 7. septembra 1944 na popud veliteľa nemeckých okupačných vojsk na Slovensku generála SS Gotloba Bergera vymenovaný za náčelníka HG a zároveň šéfa bezpečnostných zložiek: Ústredne štátnej bezpečnosti, žandárstva, polície. Ako náčelník HG získava moc nad HV-HM, a teda aj nad jednotkami SPS. Situácia v mocenskom aparáte sa vykryštalizovala, keď nariadením Ministerstva národnej obrany (MNO) z 24. októbra 1944 bola pod MNO okrem Domobrany začlenená aj polícia, žandárstvo, finančná stráž aj HM. SPS bola v tejto konštelácii vedená ako predvojenská príprava HM. Systém práce SPS bol podobný ako v Technickom zbore Domobrany. Strážne oddiely SPS boli v Jakubove, Sekuliach a pracovné v Tepličke nad Váhom, Straníku pri Žiline, Bánovej, Žiline, Bratislave a Vajnorochoch a mali dovedna okolo 2 000 mužov.

Nie náhodou sa slovenské oddiely v špeciálnych jednotkách formovali z príslušníkov SPS dislokovaných v Jakubove a Sekuliach, čiže v ochrannej zóne. Veliteľský zbor SPS bol pravidelne školený v kurzoch v Nemecku, alebo Rakúsku, ktoré boli zamerané na šírenie ideológie nacizmu. Na Slovensku viedli politické kurzy veliteľských kádrov SPS hlavný veliteľ HM A. Macek a ideológ slovenského fašizmu Š. Polakovič. Takto ideologicky pripravení velitelia potom prednášali príslušníkom SPS a popritom ich učili zaobchádzať s pechotnými zbraňami. SPS bola kombináciou ťažkej fyzickej práce, vojenského drilu a vštepovania ľudáckej ideológie. Ľudáci takto pripravovali 18 – 19-ročných chlapcov pre front a vojenskú službu, a v období vypuknutia SNP ešte zvýšili ideologické pôsobenie v jednotkách SPS, zintenzívnili predvojenskú prípravu, pretože vážne začali uvažovať o využití príslušníkov SPS na protipartizánsky boj.

Hlavný veliteľ HM A. Macek prišiel medzi príslušníkov SPS krátko po vypuknutí SNP. Svoje prejavy zameriaval protipovstalecky a vyzýval do ozbrojeného boja proti SNP. Onedlho bolo do Bratislavy zvolané školenie veliteľov SPS, ktoré bolo celé zamerané na propagáciu boja proti povstaniu. Tu sa velitelia dozvedeli, že je pripravovaná reorganizácia časti jednotiek SPS. Jednotky budú pridelené na práce pre armádu a budú vyzbrojené. Za veliteľa jednotky, ktorá bola disponovaná ako strážny oddiel do Žiliny, bol menovaný poradca Martin Kaniok, veliteľ jednotky SPS v Jakubove.³⁵

Dňa 28. septembra 1944 v Bratislave na základe dohody medzi HV-SPS a MNO došlo k presunu 200 príslušníkov pracovnej služby do armády.³⁶ Táto dohoda bola uľahčená tým, že prebiehala vlastne po spomínanej mocenskej osi A. Macek – O. Kubala – Š. Haššík. Vstup do Špeciálnej jednotky SPS (ďalej ŠJ-SPS) bol dobrovoľný, no organizátori akcie nechceli nič ponechať na náhodu, a tak v dňoch 2. a 3. októbra 1944 všetkým dobrovoľníkom poslali povolávacie rozkazy. Týmto aktom sa na príslušníkov ŠJ-SPS vzťahoval vojenský trestný zákon vo svojej tvrdej a krutejšej vojnovej aplikácii.

³⁴ Poradca bola hodnosť SPS ekvivalentná poručíkovi v armáde.

³⁵ MIČEV, S.: *Vznik Edelweiss*. II. časť. In: *Smer dnes*. 21. 3. 1997. s. 8.

³⁶ VHA Bratislava, f. MNO Dôv. 1944, šk. 457, inv. č. 286. č. 477.518/Dôv. 3a. 1944, Špeciálny oddiel SPS, podriadenosť – nariadenie. 24. 10. 1944.

Presun jednotky sa začal 2. októbra 1944, keď 105 príslušníkov SPS pod velením por. Martina Kanioka a ďalších štyroch veliteľov prišlo do Trnavy. O deň neskôr prišlo ďalších 95 mužov na čele s veliteľským čakatelom Bartolomejom Gurským. Tu boli vystrojení do uniforiem slovenskej armády a vyzbrojení pechotnými zbraňami. Na obdobie výcviku ako špeciálna jednotka boli príslušníci SPS odoslaní do Žiliny a výnosom MNO č. 477.518/Tajné 3 a 1944 boli podriadení nemeckému ženijnému štábu, Pionier Sonderstab 115 v Žiline.³⁷

Už v Trnave čakali ŠJ-SPS štyria nemeckí inštruktori, s ktorými jednotka odišla do Budatína, kde bola dislokovaná v kaštieli. Príslušníci SPS vykonávali strážou službu na trati Žilina – Čadca, po priradení k ženijnému štábu na opevňovacie práce v okolí Varína. Súbežne však za dozoru nemeckých poradcov prebiehal denne poradový výcvik, ktorý bol prípravou jednotky na jej včlenenie do jednotky Edelweiss. Otvorene začal o možnosti včlenenia hovoriť nemecký poradca šikovateľ Josef Nowak-Ulrich v polovici októbra 1944.

Príslušníci ŠJ-SPS však už z náboru do jednotky vedeli, že nebudú vykonávať strážnu službu, ale budú pripravovaní na protipartizánsky boj. V tomto období sa začal u ŠJ-SPS aj špeciálny výcvik už pod priamou kontrolou majora E. Thuna von Hohenstein, ktorý sa často objavoval pri jednotke. Príslušníci ŠJ-SPS boli cvičení na prečesávanie lesov v okolí Chlmca a niekoľkokrát bol vyhlásený nočný poplach. Thunove snahy smerovali k postupnému prelínaniu výcviku jednotky Edelweiss s výcvikom ŠJ-SPS.

Výcvik Edelweissu medzitým prebiehal v neďalekých Krasňanoch. Okrem už spomínaných troch oddielov (nemecký, kozácky, kaukazský) si získala výsadné postavenie skupina asi 20 – 25 ľudí, formujúca sa z partizánov a vojakov, ktorí po svojom zajatí súhlasili so vstupom do jednotky. E. Thun z nich cvičil rozviedčikov, agentov a provokatérov. Sieť donášačov si budoval aj v rámci jednotlivých oddielov Edelweissu. Títo ho informovali o nálade v jednotke, ako aj o povahových črtách jej jednotlivých členov. Tieto informácie potom E. Thun využíval pri akciách, pretože vedel, ktorému príslušníkovi jednotky môže prideliť určitú úlohu. Donášači mali pridelené peniaze, za ktoré hostili príslušníkov jednotky, a týmto spôsobom získavali potrebné informácie.³⁸

Koncom novembra a v prvej polovici decembra 1944 došlo postupne aj k formálnemu začleneniu ŠJ-SPS do Edelweissu. Už od 4. novembra z rozhodnutia veliteľa nemeckých vojsk na Slovensku generála Hermana Höffleho bola ŠJ-SPS podriadená Sonderkommandu Edelweiss, o čom 7. novembra 1944 por. M. Kaniok informoval MNO.³⁹ V období od 3. októbra do 15. decembra 1944 však ŠJ-SPS nebola ešte súčasťou Edelweissu a zostala po celý čas v materiálnom zabezpečení MNO v Bratislave. Major Thun však kontroloval a riadil prostredníctvom nemeckých poradcov výcvik ŠJ-SPS.

³⁷ AM-SNP B. Bystrica, f. IX, nezaradený materiál. Materiály súdneho spisu z procesu s príslušníkmi Edelweiss v roku 1962 a 1963; VHA Bratislava, f. MNO Dôv. 1944, šk. 457, inv. č. 286. č. 477.518/Dôv. 3a. 1944, Špeciálny oddiel SPS, podriadenosť – nariadenie. 24. 10. 1944.

³⁸ AM-SNP B. Bystrica, f. IX, nezaradený materiál.

³⁹ VHA, Bratislava, f. MNO Dôv. 1944, šk. 457, inv. č. 286.

V dňoch 19. až 26. novembra 1944 došlo k prvému nasadeniu ŠJ-SPS do protipartizánskych akcií, keď s dvoma čatami kaukazského oddielu pôsobili v priestore Počúvadlo.⁴⁰

„Slovenský oddiel“ (Slowakei Kompanie) mal v tom čase svoju štruktúru mierne odlišnú od ďalších súčastí Edelweissu. Poradcom veliteľa bol Feldwebel Josef Nowak-Ulrich, hospodárom jednotky Čekovský.⁴¹ Veliteľ mal k dispozícii osobný automobil so šoférom voj. Jurajom Tomkom. O organizácii oddielu vieme, že spočiatku bol tvorený troma pešími a mínometnou čatou. 1. čate velil družiník Tomík, mal prideleného nemeckého poradcu s krycím menom *Peter*. Veliteľom 1. družstva bol Ilavský, po jeho smrti Stančok, 2. des. F. Kán-Zajac, 3. Szabo. 2. čate velil druž. Karol Maťko, nemecký poradca *Franz* a jediným známym veliteľom družstva bol Kováčik. 3. čata, veliteľ druž. Pavol Hodas, nemecký poradca *Buby*. Velitelia družstiev nie sú známi, poznáme síce mená ďalších veliteľov družstiev, ale už bez ich zaradenia ku konkrétnej čate. Štvrtá čata bola mínometná, veliteľom bol dôstojnícky čakateľ Bartolomej Gurský.⁴² Inštruktorom mínometného výcviku bol des. G. Slováček, veliteľom 1. mínometného družstva slob. D. Kubov, 2. družstva des. J. Vankulič. Každú čatu okrem mínometnej tvorili tri družstvá, pričom každé malo 9 až 13 mužov. V tomto období došlo k selekcii v jej radoch, keď príslušníci, ktorých Thun neuznal za schopných na protipartizánsky boj, a váhajúci boli daní k dispozícii slovenskému MNO. Táto časť odišla spoločne s pord. M. Kaniokom od jednotky. Zostávajúcich 130 vybraných príslušníkov SPS 16. decembra 1944 prevzala ako dobrovoľníkov nemecká branná moc. Boli ako slovenská rota začlenení do jednotky Edelweiss. Major Thun do čela slovenskej roty vymenoval stot.del. Ladislava Nižňanského, ktorý po tom, čo bol zajatý, súhlasil so vstupom do jednotky.⁴³ O prevode ŠJ-SPS pod nemecké velenie bol v Bratislave 15. decembra 1944 vyhotovený úradný záznam medzi veliteľom nemeckej okupačnej armády na Slovensku generálom Höfflem a hlavným veliteľom HM Macekom. Macek 23. januára 1945 oznámil intendačnému oddeleniu MNO, že ŠJ SPS dňom 16. decembra 1944 prestala existovať. Formálna stránka celého tohto procesu bola uzavretá onedlho v Kremnici. Príslušníci bývalej ŠJ-SPS tu prisahali vernosť nemeckej ríši a Hitlerovi.⁴⁴

Po začlenení slovenskej roty jednotka Edelweiss bola kompletná a mala cez 300 príslušníkov. Aj samotná Thunova jednotka prešla zmenami. Formálne podriadenie pod SS sa prejavilo začiatkom decembra 1944, keď dostala uniformy Waffen-SS a za-

⁴⁰ VHA, Bratislava, f. MNO Dôv. 1944, šk. 457, inv. č. 286.

⁴¹ Po vojne bol F. Zelina správcom farnosti Beňuš. Ešte v roku 1945 zomrel na rakovinu hrdla.

⁴² Pôvodne bol zástupcom veliteľa 3. čaty.

⁴³ V októbri 1944 ho bratislavské MNO zbavilo hodnosti. Až 15. 3. 1945 mu bola rozhodnutím MNO po dohode s SD vrátená hodnosť stotník, respektíve Hauptman, nakoľko od 16. 12. 1944 bol príslušníkom nemeckej brannej moci. ŠA, Bratislava, f. ľudové súdy, Tľud 463/48 Ludovít Nižňanský.

⁴⁴ ŠOLC, J.: Smrť sa tentoraz volá Edelweiss. In: *Protifašistický bojovník*, roč. VI, 1963, č. 1, s. 4-5; Tamže č. 2/1963, s. 4.

čala používať aj hodnosti SS. Teraz už SS-Sturmbarannführer E. Thun mohol s takouto veľkou jednotkou operovať na viacerých miestach a v prípade prepadu väčších partizánskych zoskupení využíval aj pomoc pravidelnej armády, zložiek SD a spoluprácu s jednotkami POHG. Jednotka buď likvidovala civilné obyvateľstvo v obciach a osadách, ktoré nekládlo odpor, alebo prepadala nepripravených partizánov. Využitie momentu prekvapenia zohrávalo v taktike Edelweissu veľmi dôležitú úlohu. Uplatnenie tejto taktiky umožňovalo dokonalé materiálne zabezpečenie jednotky, ktorá využívala sklady partizánskych a civilných oblekov a výzbroje, skupiny hovoriace slovensky a rusky. Aby však bolo možné uplatniť taktiku prepadov do dôsledku, musela získavať konfidentov, ktorí by jej príslušníkov priviedli na stopu partizánov. Velitelia Edelweissu získavali informácie o partizánoch od platených, alebo dobrovoľných zradcov. Vybraní príslušníci Edelweissu dostávali na podplatenie informátorov pri akciách značné sumy. Veľa dôležitých údajov získali samotní príslušníci, keď v preoblečení za partizánov vykonávali pred každou akciou prieskum v obciach. Sondáž na mieste budúcej akcie sa robila už niekoľko dní pred jej realizáciou a bola jej dôležitou fázou. V priebehu akcie získavali potrebné informácie aj od zajatých partizánov, ktorí zradili a boli potom zaradení do špeciálneho oddielu pod priamym Thunovým velením. Dôležitým zdrojom informácií boli aj údaje, ktoré jednotke poskytovali orskomandatury a orgány SD. Týmto však spolupráca s nemeckými bezpečnostnými zložkami neskončila. Zajetí partizáni, účastníci odboja a aj časť rasovo prenasledovaných, ktorých nezlikvidovali na mieste, potom príslušníci Edelweissu odovzdávali príslušným orgánom SD, prípadne oddelenia 1. s. divízie Tatra. Väčšiu časť zajatcov však transportovali do špeciálnych zajateckých táborov v Banskej Bystrici a Štubni.⁴⁵

Celá jednotka bola dobre vyzbrojená. Dôstojníci mali sovietske a nemecké samopaly PPŠ-41, MP-40, MP-35 a pištole rôznych typov. Neskôr pribudli ďalšie samopaly, mali ich velitelia družstiev a tiež aj niektorí jednotlivci. Základnou zbraňou bola československá puška vz. 24, menej nemecká Kar.98k. Prvé pušky dostali Slováci už v Trnave, ďalšie v Žiline a Budatíne. V každom družstve bol aj jeden – dva ľahké guľomety. Spočiatku československé vz.26, neskôr aj nemecké MG-42. V každej čate bola jedna desať ranová odstreľovacia puška Kar.43. Každý príslušník jednotky mal aj niekoľko ručných granátov rôznych vzorov, najmä československých vz. 21. Dosť sa využívali koristné sovietske zbrane. Najmä po jednej akcii v priestore Vrútok, keď sa podarilo ukoristiť aj štyri balíky ruských zbraní – samopalov, ručné granáty a muníciu. Nateraz sa nepodarilo zistiť typ mìnometu používaného touto jednotkou. Pravdepodobne však išlo o mìnometry kalibru 8 cm, organizované do dvoch mìnometných družstiev.

Čo sa týka výstroje, nosili slovenské uniformy vz. 30, ktoré mužstvo dostalo zo skladov slovenskej armády v Trnave. Pord. M. Kaniok a ďalší slovenskí dôstojníci od SPS nosili jej uniformu s dvojkrížom na rukáve. Stot. L. Nižňanský mal uniformu dôstojníka slovenskej armády, ale veľmi často chodil v civile – čizmy, kožuch atď., podobne ako

⁴⁵ AM-SNP B. Bystrica, f. IX, šk. 4. pr. č. 255/64. Protokol z výsluchu mjr. E. Thuna von Hoheinstein.

E. Thun. Na akcie chodili dôstojníci bez hodnostného označenia.⁴⁶ K dispozícii boli prilby vz. 32. Na akcie sa používali na oklamanie aj rôzne červené stužky na uniformách. Na poľných čiapkach – lodičkách nosili niektorí príslušníci slovenský znak, ako v slovenskej armáde, iní zlatý kovový odznak – plesnivec, ktorý dostali od Nemcov, keďže sa celá jednotka údajne maskovala ako útvar horských strelcov. Okrem toho sa používala špeciálna výstroj ako lyže, lyžiarky, a civilné oblečenie, dovezené z Břeclavi. V Kremnici boli jednotke vydané aj biele maskovacie pláštenky. Slováci nosili spočiatku slovenské skladacie legitimácie s nápisom ŠJ-SPS, neskôr od 10. – 15. novembra 1944 nemecké s nápisom Kampfgruppe Edelweiss.

Edelweiss v nasledujúcich mesiacoch vykonal niekoľko akcií na území stredného a západného Slovenska. Jeho činnosť bola zameraná na protipartizánske akcie a likvidáciu zásobovacej bázy partizánov v podhorských obciach a osadách. Jednotka bola mobilná a často menila miesta pobytu.

Niektorí Slováci boli aj vyznamenaní. Istý počet dostal nemeckú medailu pre východné národy a štyria vyznamenanie železný kríž (EK – Eisenkreuz). Konkrétne stot. L. Nižňanský a čat. V. Štulc EK. I. triedy a čat. L. Ruszo, čat. M. Lajda, čat. J. Stančok, čat. O. Vystavěl, des. J. Strnisko, slob. J. Sklenka, voj. M. Golian a voj. O. Trangoš EK. II. triedy. Stalo sa tak niekedy v marci 1945.⁴⁷

Koncom marca 1945 urobili Nemci v Žiline nábor na front, prihlásilo sa asi 30 príslušníkov jednotky, medzi nimi bol aj minimálne jeden Slováčok čat. V. Štulc. Odišli s Nemcami a vlasovcami k neznámej nemeckej divízii v meste Haag v Dolnom Rakúsku. Už predtým odišlo niekoľko príslušníkov jednotky do diverzného kurzu v Altenburgu.⁴⁸

V tomto príspevku sa zámerne nezaobráame jednotlivými akciami Edelweissu, no považujeme za potrebné na tomto mieste pripomenúť brutálne vraždy civilného obyvateľstva v Ostrom Grúni a Kľaku v bývalom okrese Sv. Kríž nad Hronom (dnes Žiar nad Hronom). Obeťami sa stali najmä starci, ženy a deti, ktorých fašisti označili za partizánskych pomocníkov. Prepadu predchádzala obhliadka objektov a vyhodnotenie informácií spravodajcov bezpečnostnej polície a správ od miestnych konfidentov Deutsche Partei z neďalekých obcí Veľké Pole a Píla. Podľa plánu bola akcia vykonaná 21. januára 1945 – v nedeľu, a tento deň si nacisti vybrali na podobné akcie nielen v tomto prípade. Nedeľa, ako deň voľna a pokoja, zaručovala využitie momentu prekvapenia.

Príslušníci jednotky Edelweiss vykonali prepád v súčinnosti s jednotkou SS, vyzbrojenou samohybnými delami a obrnenými vozidlami a so stočlenným oddielom príslušníkov Heimatschutzu z vyššie uvedených obcí. Najskôr prepádli Ostrý Grúň, kde v dome Izidora Debnára a v ďalších domoch postupne zavraždili 62 osôb.⁴⁹ Medzi

⁴⁶ AM-SNP B. Bystrica, nezaradené, Súdne spisy Edelweiss. KANIOK, M.: *Aj v pekle potrebuješ priateľa*. rkp.

⁴⁷ AM-SNP B. Bystrica, f. IX, šk. 13, pr. č. S25/2001.

⁴⁸ Tamže.

⁴⁹ Fašistické represálie na Slovensku, kol. aut. Bratislava : Obzor. 1982 s. 33.

obetami boli aj 7-ročná Margita Trusková, 8-ročná Mária Debnárová, 77-ročná Katarína Štefanová, 69-ročná Anna Štefančová, 70-ročný Ondrej Štefanča, rodina Izidora Debnára, z ktorej sa zachránil iba 13-ročný Ferko, rodina Nováková, ktorej vyvraždenie prežila malá Hanka a desiatky ďalších obyvateľov Ostrého Grúňa.

Po krvavom masakri v Ostrom Grúni vtrhli príslušníci Edelweissu do Kľaku, kde zavraždili ďalších 84 osôb.⁵⁰ Trojmesačnú Jozefínku Haringovú hodil fašistický vrah o stenu domu a jej matku zastrelil. Hrozné výčiny postihli aj zvyšok rodiny Haringovej (sestry Máriu, Magdalénu, Angelu, Margitu, ich matku a brata Alberta), rodinu Zúbekovú, Pavlíkovú, deti Martina Bistu (4-ročnú Editku, 8-ročného Jožka, 9-ročnú Marienku), ich matku Rozáliu, triapolročného Stanka Adamova a ďalšie desiatky nevinných obyvateľov Kľaku. Zo zaistených občanov Nového Kľaku sa zachránil iba Jozef Adamov. Sadisticky mučili príslušníci Edelweissu 21-ročného zraneného partizána Martina Herku v Hornom Kľaku. Rozrezali mu chodidlá, na viacerých miestach siahli kožu z tela, odrezali uši, nos, jazyk, vyklali oči a napokon ho ešte živého hodili do plameňov horiaceho domu. V Hornom Kľaku zastrelili partizána Jakaba a Boroša. Obyvateľov vyhnali z domov do treskúcej zimy a sústredili ich na voľnom priestore pri kaplnke. Tu ich postavili pred ústia guľometov. Z neznámeho dôvodu však po príchode motospojky, ktorá doručila telegram veliteľovi trestnej výpravy, fašisti upustili od ďalších vražd a obmedzili sa na vyplienenie a vypálenie obce. Obyvateľov oboch obcí potom násilne evakuovali.

Spolu v Kľaku a Ostrom Grúni zavraždili 146 osôb, z toho 56 žien a 38 detí. Vypálili 112 domov a 78 hospodárskych budov v Ostrom Grúni a 132 domov a hospodárskych budov v Kľaku.⁵¹ V oboch obciach plienili nacisti aj 24. januára 1945, aby následne vypálili aj osadu Hrabíčov a Župkov i všetky samoty v Kľačianskej doline.⁵² V ten deň trestná jednotka Edelweiss ešte stihla uskutočniť druhý prepad obce Prochof (prvý už 4. januára).

Brutalita akcií v Kľačianskej doline zanechala psychické stopy aj na slovenských príslušníkoch jednotky Edelweiss. Ako uviedol veliteľ jednotky mjr. von Thun-Hohenstein v povojnovej výpovedi pred sovietskym vojenským tribunálom, musel k 29. januáru 1945 uvoľniť 70 bývalých príslušníkov špeciálnej jednotky SPS pre duševnú krízu zo spáchaných zločinov.⁵³ Masové vyvražďovanie civilov bez akýchkoľvek dôkazov ich viny, vrátane starcov, žien a detí muselo celkom prirodzene zanechať na mladých príslušníkoch slovenskej časti jednotky vplyv, ktorý sa prejavil na ich morálke. Stali sa nespoľahlivými, uchýľovali sa k dezerciam a, samozrejme, aj k alkoholu. Toto nebolo v súlade so zámerom, na čo sa mali slovenskí príslušníci jednotky využívať. Thun si tak v jednotke ponechal len najodolnejších, s ktorými mohol pokračovať v činnos-

⁵⁰ A MSNP B. Bystrica f IX., sign A/L, šk. 4, príř. č. 134/81.

⁵¹ Tamže.

⁵² Fašistické represálie na Slovensku... kol. aut. s. 65.

⁵³ AM-SNP B. Bystrica, f. IX, šk. 4. pr. č. 255/64. Protokol z výsluchu mjr. E. Thuna von Hoheinstein.

ti v zmysle ich využitia na protipartizánsku činnosť a zlomenie akéhokoľvek odporu v tyle nacistickej armády. Využívanie teroru proti civilnému obyvateľstvu pritom bolo jednou z najpoužívanejších metód. Priamy boj s partizánskymi jednotkami nebol hlavnou metódou a ak k nemu došlo, predchádzala mu infiltrácia k partizánom, alebo vydávanie sa za partizánov a hľadanie civilov ochotných im pomáhať. Akciu spĺňajúcou tieto atribúty bol boj v osade Cetuna medzi partizánmi 2. československej partizánskej brigády J. V. Stalina a špeciálnou protipartizánskou jednotkou Edelweiss, ktorú podporovala jednotka SS. Stret sa odohral 27. februára 1945 po niekoľkodňovej dokonalej príprave, pri ktorej bolo možné využiť hlavne slovenských príslušníkov jednotky. Ovládali jazyk a poznali prostredie, čo im umožnilo nadviazať kontakty s miestnym obyvateľstvom. Aj z tohto dôvodu bola akcia relatívne úspešná, aj keď velenie malo o úspešnosti akcie iné predstavy. V boji padol veliteľ partizánskeho oddielu Hurban Miloš Uher, jeho zástupca Anton Jakubík a ďalších štrnásť partizánov. Fašisti odviekli do Nového Mesta nad Váhom 23 ranených partizánov a okolo 40 obyvateľov osady. Niektorých z nich potom zavraždili na židovskom cintoríne v Novom Meste nad Váhom.⁵⁴

Už od polovice marca 1945 zlyhávalo spojenie Edelweissu s jeho veliteľstvom vo Viedni, ako aj s veliteľstvom nemeckých vojsk na Slovensku. Situácia sa skomplikovala, keď 10. apríla 1945 dostal Thun šifrovaný telegram o prerušení spojenia s Frontleitstelle, nakoľko táto sa ocitla v obklúčení. Od tohto okamihu sa Edelweiss podriadil odboru 1 z 1. tankovej armády, ktorý však mal dosť vlastných problémov, a preto Edelweiss neriadil. Právomoc tak zostala plne v rukách štábu Edelweissu, ktorý naďalej podnikal protipartizánske akcie.

Pred postupujúcim frontom sa v polovici marca premiestnila jednotka Edelweiss do Makova, kde pôsobila v úzkej súčinnosti s jednotkou ukrajinských nacionalistov pod velením kpt. ROA -Panina.⁵⁵

Napokon 20. apríla 1945 dostal Thun armádny rozkaz od odboru 1 z 1. tankovej armády, aby sa premiestnil aj s jednotkou z Makova do Vsetína. Tu sa Edelweiss zdržala len krátko a po dvoch dňoch sa začali s jednotkami 1. nemeckej armády premiestňovať v smere Olomouc – Nemecký Brod – Tábor s úmyslom dostať sa do amerického zajatia. Takéto rozhodnutie prijal E. Thun po porade s Königom v Olomouci 5. mája 1945. Za týmto účelom sa v Nemeckom Brode pripojili k vojenskej kolóne, ktorá smerovala do Tábora. Ráno nasledujúceho dňa odišiel E. Thun s L. Nižňanským do Českých Budějovic, kde mala sídlo hospodárska skupina jednotky. E. Thun zveril velenie Edelweissu Königovi. Hrozba sovietskeho zajatia spôsobila, že König s poručíkom Junghansom, slobodníkom Ottom a dvoma radistami využili Thunovu neprítomnosť a odišli sme-

⁵⁴ Tamže.

⁵⁵ Edelweiss vykonala asi 50 protipartizánskych akcií, zavraždili cez 300 a zajali cez 600 osôb. Medzi najznámejšie akcie patrilo zajatie anglickej a americkej časti vojenskej misie na Veľkom boku, vyvraždenie a vypálenie Kľaku a Ostrého Grúňa a prepad partizánskeho oddielu M. Uhra pri Cetuni. Bližšie pozri: *Fašistické represálie na Slovensku*. Bratislava : Obzor, 1990; MIČEV, S.: *Edelweiss a Joseph*. In: *Smer dnes*. 14. 3., 21. 3., 28. 3., 4. 4., 11. 4., 18. 4., 25. 4., 2. 5., 9. 5. 1997.

rom na Plzeň, kde sa dostali do amerického zajatia. Aby neprišli s prázdnyimi rukami, zobrali osobné a nákladné auto, na ktoré naložili vysielaciu a trezor s dokumentmi a kódom. Medzi dokumentmi boli aj zoznamy príslušníkov jednotky a zoznamy ich konfidentov na Slovensku. O niekoľko dní sa naplnil aj osud ostatných príslušníkov Edelweissu, ktorí boli zajatí Červenou armádou 9. mája 1945. Bol medzi nimi aj veliteľ jednotky SS-Sturmbanführer E. Thun von Hohenstein, sovietske orgány, ktoré Thuna stíhali aj za jeho činnosť na území ZSSR, ho zaistili o niečo neskôr aj s niekoľkými ďalšími príslušníkmi Edelweissu v zajateckom tábore Neuhras.⁵⁶

Špeciálna protipartizánska jednotka, ktorá predstavovala výkonný hrot fašistického vyhladzovacieho systému, sa však v tom čase už rozpadala a slabla. Množili sa dezercie najmä príslušníkov slovenskej roty, čoraz častejšie sa prejavovali odmietaním poslušnosti. Každý si chcel vo vojnovom zmätku nájsť miesto, kde by sa nevedelo o jeho činnosti. Slovenskí príslušníci videli východisko v odchode od jednotky a návrate domov, za líniu frontu. Velenie, nacionalistickí príslušníci národov ZSSR a Nemci sa snažili dostať do amerického zajatia.

Edelweiss bola jednou z mnohých výkonných pák fašistického teroru na území Slovenska v období od októbra 1944 do apríla 1945. Za tento krátky časový úsek vykonala najmenej 50 trestných akcií, pri ktorých jej príslušníci zlikvidovali viac ako 300 osôb a zajali cez 600 ľudí, ktorí sa ocitli vo väzniciach a koncentračných táborech. Činnosť Edelweissu a podobných jednotiek na území Slovenska bola dôkladne utajovaná, pretože okrem pacifikácie mali ich príslušníci na oslobodenom území vykonávať diverznú činnosť v tyle osloboditeľských armád, a v povojnovom období sa mali stať základom agentúrnej siete.

Najmenej vieme o jednotke *Schmeewitchen*, velil jej SS-Untersturmführer Schindler. Celková sila jednotky bola asi 200 mužov, z toho asi 40 Slovákov. Nasadená mala byť údajne východne od Banskej Bystrice, no nepoznáme žiadne podrobnosti. V skutočnosti zrejme k jej nasadeniu nedošlo.⁵⁷

Ďalšou neznámou protipartizánskou jednotkou spomínanou vo výpovediach príslušníkov Edelweissu a v povojnových vyšetrovaniach bola Javorina. O tejto jednotke skutočne veľa nevieme, nepoznáme ani jej veliteľa. Vznikla zo slovenských zajatcov naverbovaných dôstojníkom Waffen-SS – slovenským Nemcom. Naverbovať sa nechalo údajne asi 80 vojakov, 5 poddôstojníkov a 3 dôstojníci. Jednotka operovala zo Sliača, a preto je niekedy uvádzaná aj ako protipartizánska jednotka Sliač. Jedinou známou akciou, ktorej sa v sile asi 80 mužov zúčastnila, bolo prepadnutie obce Prochoť 4. januára 1945, ktoré vykonala v spolupráci s jednotkou „*Edelweiss*“. Ďalšie informácie o jednotke chýbajú.⁵⁸

⁵⁶ MIČEV, S.: *Vznik Edelweiss*. VI. časť. In: *Smer dnes*. 18. 4. 1997, s. 7.

⁵⁷ KORČEK, ref. 6, s. 135; AMV ČR Praha, H-510. Spis Hudec, výpoveď Bedřich Klíma; Tamže: Ex. spis 53/3 Německé partizánské jednotky na Slovensku.

⁵⁸ AM-SNP B. Bystrica, f. IX, šk. 13, pr. č. A24/2001; ŠA Košice, f. Ludové súdy, Tlud 66/46. Spis Jozef Šulc.

Ako už bolo spomenuté s uvedenými jednotkami úzko spolupracovala jednotka FAT 179. Jej úloha spočívala hlavne v agentúrnom prenikaní medzi partizánske jednotky, čo sa jej aj v celku darilo.

Neskôr na jar 1945 vznikla posledná zo sledovaných jednotiek – *Kysucká garda*, tá však podliehala Wehrkreisskommandu VIII, Abwehrstelle Wratislav. Jej organizátorom bol Hauptman, resp. SS-Hauptsturmführer Rulce. Medzi ďalších organizátorov patrili pracovníci Abwehru v Moravskej Ostrave Dr. Walter Hartych a Burdych. Názov *Kysucká garda* dal tejto jednotke SS-Hauptsturmführer Rulce. Pre jednotku sa podarilo získať asi 15 mužov, ktorí boli odoslaní do Puchbande na Kladsku. Tu dostali výcvik s pištoľou, puškou a ručným granátom. Po ukončení kurzu mali byť nasadená proti partizánom pod velením nemeckých, alebo slovenských dôstojníkov.⁵⁹

Stanislav MIČEV – Marián UHRIN

⁵⁹ AM-SNP B. Bystrica, f. XII, pr. č. S60/88, VALIŠ, Z.: *Abwehr – Charakteristika ústredného orgánu nemeckej spravodajskej služby*. s. 52-53.

INFORMAČNÉ BARIÉRY po prevrate roku 1948

Prevratom vo februári 1948 sa zásadným spôsobom menilo ideové pôsobenie na občanov a výchovu mládeže. Monopol moci v rukách Komunistickej strany Československa sa prejavil tým, že jedinou oficiálnou ideológiou nielen pre vlastných členov, ale pre celú spoločnosť, sa stal marxizmus v jeho stalinskej verzii. Ucelený systém ideologického, propagandistického pôsobenia a kultúrno-osvetovej činnosti, ktorý sa dotváral od prevratu do začiatku 50. rokov, bol monolitným súborom zásad, ktorý určoval hranice názorovej orientácie a bol východiskom politickej činnosti.

Prevratom sa Československo zaradilo medzi štáty sovietskeho bloku. Sovietsky zväz v prístupe k štátom svojho bloku uplatňoval jednotné zásady platné pre všetky krajiny v politickej, hospodárskej, vojenskej a ideovej oblasti. Z týchto príčin aj režimy krajín sovietskeho bloku mali spoločné rysy. K spoločným znakom fungovania režimov sovietskeho bloku patrilo aj vytváranie informačných bariér s informačnou blokádou dôležitých kanálov informácií o politickom, hospodárskom a kultúrnom vývoji v západných krajinách, resp. ich nahradzovanie nepravdivými a jednostrannými informáciami. Blokáda informácií spočívala aj v skresľovaní reality a vývoja v Sovietskom zväze a ľudovodemokratických štátoch. Bipolárne rozdelenie Európy a sveta sa plne prejavilo aj v tejto oblasti a citlivo sa dotklo stoviek miliónov ľudí.

Zámerom vytvárania informačných bariér a blokad bolo zamedziť šíreniu nežiaducich informácií pre nový režim. Pretože len pomocou informačnej izolovanosti režim mohol manipulovať s jednotlivcami a veľkými skupinami osôb. Už samotná interpretácia februárových udalostí od 20. – 25. februára 1948 sa počas existencie komunistického režimu zakladala na tom, že šlo o vládnu krízu vyvolanú demisiou ministrov nekomunistických strán, ktorá sa vyriešila za masovej podpory verejnosti a ústavným spôsobom. Toto tvrdenie bolo pravdivé, ale bolo len jednou časťou interpretácie udalostí, ktoré sa odohrali vo februári 1948. Vyvrcholenie vládnej krízy štátnym prevratom patrilo po dlhé desaťročia medzi zamlčované udalosti. Prevratom komunisti likvidovali nekomunistické strany, ktoré stratili po „obrode“ svoju politickú identitu a dostali sa do postavenia podporovateľov programu a politiky komunistickej strany. Po prevrate komunisti do svojich rúk prevzali aj ďalšie opory moci – ovládli parlament, prevzali post prezidenta republiky, a voľbami v máji 1948 pomocou jednotnej kandidátky na dlhé desaťročia likvidovali demokratický volebný systém. Obmedzením práva spolčovania a prejavu režim zamedzil šírenie informácií v kolektívoch občanov. Prieskumy

verejnej mienky sa rýchlo vytratili z verejného života spoločnosti. Dohľad nad názormi občanov prevzala štátna bezpečnosť, ktorá kontrolou a represiami trestala režimu odporujúce názory. Týmto spôsobom sa v krátkom čase vytrácala spätná väzba medzi štátom a občanom. Politická moc po prevrate určovala povinný spôsob myslenia a potláčala všetko, čo oficiálnemu spôsobu odporovalo. V ekonomickej a sociálnej oblasti informačná izolovanosť spolu s ďalšími faktormi zabránila otvoreným masovým prejavom nespokojnosti (do polovice roku 1953), napriek otvoreným prejavom porušovania občianskych práv a drastickým represiam voči jednotlivcom a celým sociálnym skupinám obyvateľstva.

Komunistické systémy a režimy vytvorili širokú škálu spôsobov a metód na odstránenie informačného pluralizmu, ktorý existoval v štátoch sovietskej sféry. V prvých povojnových rokoch v krajinách strednej a juhovýchodnej Európy odrážal pluralizmus zloženie koaličných vládnych strán, v ktorých komunisti boli iba jednou zo zastúpených politických strán. Oficiálne opozičné strany neexistovali, ale súperenie nekomunistických strán na pôde parlamentu, vo vláde a médiách s komunistami, sa v mnohom podobalo systému s opozíciou. V informačnom systéme k pluralite patrila distribúcia západnej tlače, publikácií, činnosť kultúrnych a informačných centier a inštitúcií, neobmedzovaná činnosť veľvyslanectiev a konzulátov. Veľkú sledovanosť malo premietanie západných filmov, najmä amerických. Pomer medzi prekladanými knihami anglofónnej proveniencie prevažoval nad sovietskou ešte začiatkom roku 1948.

Vo vzťahu k západným štátom protifašistickej koalície z 2. svetovej vojny existovala aj iná informačná otvorenosť zo strany Československa, a najmä k Spojeným štátom. Prístup západných spravodajcov k niektorým najvyšším predstaviteľom na úrade prezidenta a vlády, ministerstva zahraničných vecí, obrany, vnútra po vojne umožňoval získavať informácie aj utajeného charakteru o Československu. K tomuto okruhu vládných predstaviteľov možno paradoxne zaradiť aj komunistického ministra V. Kopeckého, jedného zo strojcov prevratu roku 1948 a neskôr, hlavného ideológa zdôvodňovania politických procesov. Preto aj budovanie osobitných spravodajských sietí nevystupovalo do popredia v takej miere, ako po prevrate. Poskytovanie informácií aj utajeného charakteru bolo považované za službu spojencovi, nie za vlastizradu.

Historiografické zachytenie informačných bariér a blokády je širokou problematikou, kde okrem politickej cenzúry médií patrí aj listová cenzúra, obmedzovanie cestovania, zatváranie západných informačných inštitúcií, rušenie rozhlasového vysielania západných staníc a iné.

Do osobitnej pozornosti komunistického režimu sa po prevrate dostalo vytváranie informačných bariér a blokády vo vzťahu k západným kapitalistickým štátom. Od predstavy o nadriadenosti sovietskeho modelu socializmu nad inými modelmi zriadenia sa odvíjali aj vzťahy ku kapitalistickým krajinám, ktoré v bipolárnom rozdelení Európy a sveta sa v oficiálnej propagande označovali za nepriateľské lebo obhajujú záujmy „svetového imperializmu“. Informačná izolovanosť, ktorá sa vytvárala, spočívala nielen v zamlčovaní skutočnosti v politickej a hospodársko-sociálnej oblasti, ale aj v oblasti kultúry, umenia a vedy. V poňatí cenzúry už začiatkom 50. rokov prevládlo sovietske

stanovisko o tom, že cenzúra je zbraňou proti rozkladnému vplyvu buržoáznej ideológie. Vzory cenzúrnych orgánov sa hľadali v sovietskych skúsenostiach z riadenia ideológie a propagandy a sovietskeho cenzúrneho orgánu pri sovietskom ministerstve, ktorý vznikol roku 1922.

Podnetom a súčasne direktívou na obmedzenie činnosti západných kultúrnych inštitúcií, distribúcie tlače, literatúry, filmov bol „*Plán opatrení zameraný na antiamerickú propagandu v najbližšom období*“ z marca 1949, ktorý pripravilo oddelenie propagandy ÚV VKS(b)¹. Plán požadoval prehodnotiť vydávanie umeleckej a vedeckej literatúry v Sovietskom zväze a stal sa direktívou aj pre komunistické strany jeho bloku. V máji 1949 ÚV VKS(b) vyslal pracovníkov zahraničného oddelenia, aby získali informácie o tom, ako v týchto krajinách bojujú proti „*úkladom anglo-amerického imperializmu*“². Výsledkom inšpekčnej cesty boli informácie o slabých výsledkoch obmedzovania vplyvov zo Západu v propagande KSČ. Správa tajomníka sovietskeho veľvyslanectva v Prahe o tejto otázke obsahovala celý rád opatrení v oblasti neperiodickej literatúry, filmu a umenia, v oblasti vedy, tlače, rozhlasu a výchovy na školách. Opatrenia mali eliminovať „*masarykovsko-benešovský výklad*“ histórie lebo podnecuje nenávisť k Sovietskemu zväzu a októbrovej revolúcii.³ Autor správy navrhoval nielen prehodnotiť výklad histórie, ale aj ostatných vied. Návodom a zdrojom nových interpretácií mali byť Spisy Stalina, Ždanova, Kalinina, Molotova, ktoré sa mali v prekladoch vydávať, a tiež popularizácia výsledkov mičurinskej vedy v boji proti mendelevsko-morganovskej škole. Súčasne správa ocenila administratívne opatrenia zákazu voľného predaja novín *Life*, *Times*, *Chicago Tribune* a iné. Niektoré západné noviny sa ešte nejaký čas dostávali do Československa, ale nesmeli sa predávať v stánkoch.

Anglo-americkému vplyvu na Slovensku bola venovaná samostatná časť správy. Uvádza sa v nej, že na Slovensku, podobne ako v Čechách, bola zavedená cenzúra na listy a zásielky zo Spojených štátov a západných krajín, zastavený slobodný predaj západnej tlače a obmedzený vstup turistov. Podľa autora správy kanálmi prenikania vplyvu zo Západu bolo najmä zahraničné vysielanie rozhlasu. Správa venovala veľkú pozornosť západným kultúrnym inštitúciám v Bratislave. Na prvom mieste Informačnej služby USA, ktorá sa nachádzala na generálnom konzuláte s knižnicou a čítárňou.⁴ Informačná služba dostávala americké noviny, knihy a filmy, a denne knižnicu navštevovalo 50 – 60 osôb. Po zásahu bezpečnosti sa počet zmenšil. Ďalšou inštitúciou bol Britský inštitút, ktorý podľa sovietskeho kritika vyvíjal iné, ako stanovené poslanie.

Navrhované opatrenia na obmedzenie a zastavenie činnosti západných kultúrnych a informačných centier sa v krátkom čase aj realizovali v Prahe a Bratislave. Dôvodom

¹ VOLOKITINA, T. V. – MURAŠKO, G. P. – NOSKOVA, A. F. – POKIVAJLOVA, T. A.: *Moskva i Vostočnaja Jeropa, 1949 – 1953*, Moskva : Raspeen, 2002, s. 324.

² Tamže, s. 325.

³ Rossijskij gosudarsvenyj archiv social'no-političeskich isledovanii (RGASPI), Moskva, f. 17, opis 137, No. 274.

⁴ Na Hviezdoslavovom námestí, kde sa v súčasnosti nachádza americké veľvyslanectvo.

zatvorenia boli nepravdivé informácie, že „Anglo-Američania premenili svoje inštitúcie na miesta pre špiónov a diverzantov.“ Tam, kde nebolo možné okamžite tieto inštitúcie zatvoriť, „treba obmedziť ich činnosť, posilniť kontrolu a ich sledovanie. Zahnať ich z hlavných ulíc Prahy a Bratislavy do malých bočných ulíc“.⁵ Proti západnej propagande sa mala postaviť sovietska kontrapropaganda založená na posilnení dovozu sovietskych kníh, novín, filmov a zintenzívniť návštevy kultúrnych a vedeckých predstaviteľov do Československa. Sovietska strana starostlivo sledovala anglo-americký vplyv v spomínanej oblasti vo všetkých štátoch svojho bloku. Správy o stále pretrvávajúcom vplyve západných informačných inštitúcií iritovali sovietskych predstaviteľov, najmä vtedy, keď so sovietskym vplyvom sa spájali negatívne otázky v štáte, napríklad názorom vo verejnosti, že nedostatky v zásobovaní obyvateľstva súvisia so sovietskou politikou voči Československu.⁶

Z podnetu orgánov ÚV KSČ sa po prevrate čs. štátna bezpečnosť zamerala na sledovanie západných diplomatických úradov a kultúrnych inštitúcií so zámerom dokázať špiónážnu a protičeskoslovenskú činnosť. Pre svoje zámery bezpečnosť používala provokácie, zatýkanie a súdne procesy. Nepravdivé by bolo tvrdenie o tom, že pracovníci západných veľvyslanectiev nevyvíjali aj spravodajskú činnosť. Dokazujú to novšie výskumy o činnosti amerických spravodajcov v Prahe a ich spolupracovníkov majora J. Nechanského a V. Wahla. Na jeseň 1949 štátna bezpečnosť zatkla najprv majora J. Nechanského, po ňom Wahla a iných. Súd v apríli 1950 sa zmenil na protiamerickú kampaň. J. Nechanský a V. Wahl boli odsúdení na trest smrti a 16. júna 1950 popravení. Následne československá vláda zrušila americký konzulát v Bratislave a znížila počet diplomatov o dve tretiny. Americká strana reagovala zrušením čs. generálneho konzulátu v New Yorku a konzulátov v Clevelende, Pittsburgu a San Francisku a znížila počet čs. pracovníkov na čs. veľvyslanectve vo Washingtone o dve tretiny.⁷ K zatváraní západných kultúrnych inštitúcií dochádzalo od polovice roka 1950. Uznesenie Predsedníctva ÚV KSČ z 22. mája 1950 navrhlo uzavrieť Britskú informačnú kanceláriu, pripraviť opatrenia na likvidáciu Armády spásy a rozpustenie spolkov YMCA a YWCA⁸.

Likvidácia informačného pluralizmu a blokáda informácií pochádzajúcich zo západných zdrojov mala svoje sprievodné znaky v masovom premenovaní ulíc, námestí a závodov v Čechách a na Slovensku. Bývalé ulice Winstona Churchilla, T. G. Masaryka, M. R. Štefánika, E. Beneša sa premenovali na ulice a námestia V. I. Lenina, J. Stalina, K. Vorošilova, V. Molotova. Nebolo väčšieho mesta v ČSR, ktoré by nemalo ulicu Stalina a Lenina. Pomenovanie po „velkých vodcoch“ dostávali aj veľké hutnícke a strojárne závody. K ním sa pridružovalo aj pomenovanie po Gottwaldovi a Širokom.

⁵ RGASPI, f. 17, opis 137, No 274.

⁶ VOLOKITINA, ref. 1, s. 330. Správa sovietskeho korešpondenta TASS Medova z mája 1949 pre sovietske orgány.

⁷ LUKEŠ, I.: Selhání tajných služeb : Československo 1945 – 1948. In: *Securitas imperii. Ústav pro studium totalitních režimů*, 01/2009, s. 39.

⁸ Národní archiv Praha, f. ÚV KSČ, 02/1, sv. 19. a.j. 221.

Dôležitou súčasťou vytlačania západných ideových vplyvov predstavovala propagácia sovietskeho modelu socializmu a jeho nadriadenosti nad inými politickými systémami vo svete. Táto problematika patrila medzi stále a hlavné témy ideového pôsobenia na začiatku 50. rokov. Rukoväťou politického pracovníka, propagandistu a pracovníka osvetu sa stalo štúdium *Krátkeho kurzu VKS(b)*, ktorý zostavil J. Stalin v roku 1938. Obsahoval popis sovietskeho modelu socializmu s „veľkým skokom“ v industrializácii, kolektivizácii a kultúrnej revolúcii. V Československu v rokoch 1945 – 1949 zaznamenal Stalinov výklad socializmu 9 českých a 3 slovenské vydania s nákladom 425 000 exemplárov. Ideológia vládnucej komunistickej strany a štátu – marxizmus-leninizmus, resp. stalinizmus, sa zakladala na mesianstve, ktorú v 19. storočí sformuloval K. Marx, F. Engels a v 20. storočí V.I. Lenin a J. Stalin. Na pestovanie tohto mesianstva sa v masovom meradle vydávali ich diela v niekoľkých desiatkach zväzkov a miliónoch nákladov. Celá edícia diel Marxa, Engelsa a Lenina sa zavŕšila až v polovici 70. rokov. Stalinove spisy sa po odhalení „*kultu osobnosti*“ roku 1956 prestali vydávať. Diela klasikov sa dopĺňali vydávaním spisov Gottwalda, Širokého, Zápotockého a neskôr aj iných.

V rokoch 1949 – 1951 československá štátna bezpečnosť sa zamerala na sledovanie západných diplomatických veľvyslanectiev a konzulátov a na ich kompromitovanie sa usilovala získať pracovníkov zahraničných zastupiteľských úradov za svojich spolupracovníkov. Príčiny protifrancúzskej kampane v rokoch 1950 – 1951 mali viaceré zdroje. Podľa niektorých prameňov treba ich hľadať v širších súvislostiach československo-francúzskych vzťahov histórie okolo nepodpísania československo-francúzskej spojeneckej zmluvy v roku 1947. Niektoré fakty nasvedčujú tomu, že československá strana zhromažďovala argumenty o nepriateľskej činnosti Francúzska už pred prevratom. Neuzavretím spojeneckej zmluvy s Francúzskom roku 1947 sledovala aj oslabenie pozícií francúzskej vlády vedenej socialistami⁹. Ďalšie dôvody mali vnútropolitický charakter a súviseli s obvineniami z nepriateľskej činnosti čs. občanov, ktorí žili istý čas vo Francúzsku po skončení španielskej občianskej vojny, a po skončení 2. svetovej vojny v Európe sa vrátili do Československa. Po vojne mnohí z nich zastávali významné funkcie v straníckom a štátnom aparáte, napríklad J. Pavel – minister vnútra, O. Závodský – veliteľ štátnej bezpečnosti, O. Valeš – šéf zahraničnej rozviedky, L. Holdoš – tajomník slovenského akčného výboru Národného frontu, O. Šling – krajský tajomník KSČ v Brne a iní. Podnet na ich odstránenie z funkcií prišiel pravdepodobne od sovietskej spravodajskej služby. Nepochybne, že na protifrancúzskej kampani sa podpísala štátna bezpečnosť, ktorá z nepriateľskej činnosti obviňovala československých občanov, aby následne v duchu boja proti imperializmu vládna moc uplatnila represie proti nim a spätne propagandou ovplyvňovala verejnú mienku.

Podnet na kompromitovanie francúzskych kultúrnych inštitúcií v Československu vyšiel z ÚV KSČ, ktorý v auguste 1950 pripravil materiál na ich diskreditáciu pod zá-

⁹ OLŠÁKOVÁ, D.: V krajine za zrcadlém Politčtí emigranti v pouónorovém Československu a případ Aymonin. In: *Soudobé dějiny*. 4/2007, s. 232-233.

mienkou, že vyvíjajú protičeskoslovenskú špionážnu činnosť. Správa o situácii v Inštitúte Ernesta Denisa v Prahe s odbočkami Maison de France v Brne a Bratislave pre vedúceho medzinárodného oddelenia ÚV KSČ B. Gemindera obsahovala tvrdenie, že kultúrne inštitúcie vyvíjajú nepriateľskú činnosť voči Československu. Na základe tejto správy začalo perzekvovanie francúzskych pracovníkov zamestnaných v kultúrnych inštitúciách. Správa delila pracovníkov na „*pokrokových*“ a „*reakčných*“ a podľa toho aj čs. úrady postupovali pri vypovedaní. K vyostreniu protifrancúzskej kampane poslúžila aj žiadosť riaditeľa francúzskeho inštitútu E. Denisa a francúzskeho atašé M. Aymonina o politický azyl v Československu. Žiadosť odôvodnil nesúhlasom a protestom proti špionážnej činnosti v inštitúte E. Denisa. Na žiadosti M. Aymonina o politický azyl bolo dôležité to, že argumenty v jeho žiadosti sa zhodovali aj s podrobnosťami dokumentu medzinárodného oddelenia ÚV KSČ. Po týchto udalostiach nasledovalo zatvorenie generálneho konzulátu v Bratislave 14. apríla 1951. Československá vláda zatvorila konzulát v Marseille. Zatvoreniu konzulátu v Bratislave predchádzalo sledovanie francúzskeho generálneho konzula M. E. Manacha a vicekonzula M. Michellota od polovice roku 1949 s cieľom získať kompromitujúce materiály o špionážnej činnosti generálneho konzula a jeho pracovníkov. Štátnej bezpečnosti sa podarilo získať spolupracovníkov na konzuláte a dešifrovať posielané správy francúzskemu veľvyslancovi do Prahy. V správe vyhotovenej bezpečnosťou o špionážnej a protištátnej činnosti francúzskeho konzulátu v Bratislave z novembra 1950 sa uvádzali tri okruhy nepriateľskej činnosti, a to: napomáhanie ilegálnym prechodom čs. občanov za hranice, spolupráca s protištátnou skupinou ONBRA a špionážna činnosť. V januári 1951 štátna bezpečnosť pozatýkala podozrivých a začal sa pripravovať súdny proces. Realizovala tak ďalšiu časť „*AKCIE MONACO*“, čo bolo krycím názvom sledovania, vyšetrovania a súdneho procesu s pracovníkmi a spolupracovníkmi francúzskeho konzulátu v Bratislave. Dôležitú úlohu v tejto akcii bezpečnosť pripísala tajomníkovi konzulátu Jeanovi Fakanovi, francúzskemu občanovi so slovenským pôvodom. Štátna bezpečnosť J. Fakanu sledovala a navrhla mu, aby požiadal o azyl. Keď odmietol, pracovníci štátnej bezpečnosti ho uniesli a „*spracovali*“ tak, že na súdnom procese bol hlavným svedkom proti 11 obžalovaným. Zloženie skupiny bolo zostavené bezpečnosťou tak, aby zaradenie osôb čo najviac zvýrazňovalo ich nepriateľský charakter. Do čela skupiny bol postavený J. Dlouhý, tajomník konzulátu, V. Velecký, „*bývalý veľkostatkár*“ a ďalší. Kľúčové bolo svedectvo J. Fakanu o špionážnej činnosti konzulátu, jeho konzula Manacha a vicekonzula Michellota. Súd sa skončil vynesením dvoch rozsudkov smrti (Dlouhého a Veleckého), štyroch trestov doživotného väzenia a piatich na väzenie od 14 do 25 rokov¹⁰. Krátko po procese sa v Prahe konala tlačová beseda, na ktorej kultúrny atašé a riaditeľ francúzskeho inštitútu E. Denisa M. Aymonin oznámil svoju rezignáciu na funkciu a požiadal o politický azyl v Československu. Urobil tak údajne na protest

¹⁰ Analýza AKCIE MONACO je obsiahnutá v štúdiách dvoch autorov, a to: JABLONICKÝ, J. : Akcia Monako. In: *Podoby násilia*. Bratislava : Kalligram, 2000, s. 195-220, PEŠEK, J.: Akcia Monako. In: *Historický časopis*, roč. 45, 1997, č. 4. s. 630-645.

proti špionážnej činnosti francúzskeho konzulátu a inštitútu E. Denisa. Nasledovalo zatvorenie Inštitútu E. Denisa v Prahe a Maison de France (francúzskeho domu) v Bratislave a vypovedanie niekoľkých francúzskych diplomatov z Československa.

Po zatvorení francúzskeho generálneho konzulátu prestali existovať konzuláty ďalších západných krajín v Bratislave. Prednostu kancelárie Slovenskej národnej rady navštívil 10. apríla 1951 britský konzul A.I. Sington a predniesol želanie, aby v tlači bola uverejnená správa o zatvorení Britského konzulátu v Bratislave dňom 30. apríla 1951.¹¹ Podľa názoru britského konzula zavretie konzulátu bolo – povedané – diplomatickou rečou – „v obapolnom záujme“. Bolo pravdepodobné, že aféra okolo francúzskeho konzulátu pôsobila odstrašujúco. Mohla zapôsobiť aj informácia, že „náhle zmizol zamestnanec francúzskeho konzulátu Jean Fakan“, ktorý „v poslednom čase bol sledovaný neznámymi osobami“.¹² S takýmto zámerom navštívil vicekonzul M. Michellot prednostu Slovenskej národnej rady a žiadal vysvetlenie o zmiznutí J. Fakana pred jeho unesením čs. štátnou bezpečnosťou začiatkom apríla 1951. Bolo pravdepodobné, že udalosti okolo francúzskeho konzulátu starostlivo sledovali aj ostatné západné konzuláty. Pretože po britskom konzulovi kanceláriu SNR 28. apríla navštívil taliansky generálny konzul Dr. Brigidi. Podľa názoru talianskeho generálneho konzula „existencia konzulátu nemá veľkého zmyslu, nakoľko konzulát nemá skoro žiadnej práce a existuje len z dôvodov tradičných, ako aj preto, že ČSR má svoj konzulát v Milane“¹³. Na jar 1951 zanikol aj americký konzulát v Bratislave, ako uvádzame na inom mieste.

Protizápadné ťaženie v ČSR v jarných mesiacoch roku 1951 zosilnelo v dôsledku dvoch ďalších udalostí. Prvou bola príprava verejného politického procesu s tzv. americkou rezidentúrou, do ktorej zaradili bývalého majora J. Nechanského, V. Wahla, M. Špryslu, K. Lorisa, Z. Vachu. Rozhodla o tom bezpečnostná komisia ÚV KSČ za prítomnosti Slánského, Noseka, Čepičku, Závodského, Švába a iných¹⁴.

O mesiac neskôr, 23. apríla 1951, štátna bezpečnosť zatkla amerického korešpondenta Associated Press Wiliama N. Oatisa. Zatknutie schválil minister národnej bezpečnosti L. Kopřiva. W. N. Oatis sa mal dopustiť trestných činov vyzvedačstva. Príprava so „špionážnym centrom Oatisa“ trvala viac ako dva mesiace. Podľa obžaloby sústreďoval konkrétne správy o odhalení amerických špiónov bezpečnostnými orgánmi ČSR. Snažil sa získať podrobné informácie o mieste väznenia V. Clementisa, bývalého ministra zahraničných vecí, o priebehu jeho vyšetrovania, o zatknutí a vyšetrovaní ďalších vysokých komunistických funkcionároch zatknutých začiatkom roku 1951¹⁵. Súdny proces s Oatisom sa konal od 2. do 4. júla 1951. Vedením procesu poveril minister spravodlivosti štátneho prokurátora J. Urválka, známeho aj z iných súdnych procesov

¹¹ Slovenský národný archív (SNA) f. ÚV KSS, GT, Bašťovanský, šk. 2139, a. j. 183/3.

¹² SNA, f. ÚV KSS, GT, Bašťovanský, šk. 2139, a. j. 186/1.

¹³ Tamže, šk. 2139, 186/1.

¹⁴ KAPLAN, K.: *K politickým procesům v Československu 1948 – 1954*, ÚSD, Sešity, sv. 15. Praha 1994, s. 57.

¹⁵ MICHÁLEK, S.: *Prípad Oatis*. Bratislava : ÚPN, s. 37.

svojimi záverečnými prejavmi s militantným propagandistickým obsahom. V tom čase „výroba politických procesov“ už bola značne vylepšená aj zásluhou sovietskych poradcov v čs. bezpečnosti, takže pred hlavným pojednávaním sa uskutočnil „proces v kocke“, t. j. akási generálka, aby si bezpečnosť bola istá, že obžalovaní prednesú naučené odpovede. Priebeh procesu sa odohrával podľa dopredu pripraveného scenára a W. Oatis vyhlásil „cítim sa vinný, že som prevádzal v Československu špionáž“¹⁶. Hlavným cieľom politického procesu bolo pred štátnym súdom v Prahe ukázať, že Oatis bol „rafinovanejším a skúsenejším špiónom než jeho predchodcovia a vybudoval z agentúry Associated Press špionážne stredisko“. Štátny súd vyniesol 4. júla 1951 v deň štátneho sviatku USA rozsudok a odsúdil W. N. Oatisa na 10 rokov väzenia a v ďalších troch rokoch na tresty od 16 do 20 rokov.

Po vynesení rozsudku bezpečnosť Oatisa nútila, aby podpísal vyhlásenie proti USA. Udelenie milosti, o ktorú požiadal Oatis prezidenta republiky K. Gotwalda, bezpečnosť podmienila spoluprácou s ňou. Milosť (odpustenie zvyšku trestu) udelil až prezident A. Zápotocký po posolstve amerického prezidenta D. Eissenhowera, ktoré poslal pri jeho zvolení za prezidenta Československej republiky. Proces s W. N. Oatisom nebol výnimočný v sérii politických procesov v Československu svojím scenárom alebo trestom, ale hospodárskymi dôsledkami.

Diplomatické rokovania v rokoch 1951 – 1952 medzi čs. ministerstvom zahraničných vecí (V. Širokým) a americkým veľvyslanectvom v Prahe nevedlo k pozitívnym výsledkom. USA podmieňovali zmiernenie hospodárskych reštrikcií prepustením Oatisa. Tento prípad zinscenovala štátna bezpečnosť a mal poslúžiť propagandistickým účelom na zdôvodnenie obmedzovania stykov s USA a západnými krajinami. V hospodárskej oblasti uväznenie Oatisa spôsobilo miliónové dolárové straty, napríklad so zadržaním už zaplatenej valcovacej stolice. Riešenie niektorých majetkových otázok v dôsledku zhoršenia vzájomných vzťahov (návrat menového zлата) sa oddialilo na niekoľko desaťročí. Pritom československá strana sa mohla poučiť a vyvodiť záver z podobného konfliktu v Maďarsku.

Blokádu informácií zo západných krajín sledovalo obmedzenie kontaktov s nimi prostredníctvom zastupiteľských úradov v ČSR. V apríli 1951 Ministerstvo zahraničných vecí poslalo všetkým štátnym inštitúciám zákaz udržiavať bezprostredné styky a prijímať vo svojich inštitúciách predstaviteľov kapitalistických štátov. Právo udržiavať styky mali iba Ministerstvo zahraničných vecí, Ministerstvo zahraničného obchodu a Generálny štáb československej armády. Československé úrady a inštitúcie mohli viesť korešpondenciu so zastupiteľskými úradmi západných štátov v Československu iba prostredníctvom Ministerstva zahraničných vecí¹⁷. Na minimum sa obmedzili vedecké návštevy v západných krajinách. V roku 1953 sa čs. vedeckí pracovníci zúčastnili iba na troch vedeckých konferenciách v západných štátoch. Takisto aj turistické

¹⁶ Tamže, s. 40.

¹⁷ *Vostočnaja jevropa v dokumentoch rossijskich archivov*, II., 1949 – 1953, Sibirskij chronograf, Moskva-Novosibirsk, 1998, dokument č. 182, s. 523-525.

návštevy zo západných krajín poklesli na minimum. Paradoxom bolo, že aj medzi ľudovodemokratickými štátmi a Sovietskym zväzom existovali silné bariéry mimo oficiálnych vzájomných stykov.

V januári 1950 boli vydané nové smernice platné pre celé územie štátu o listovej cenzúre. Pripravili ich predstavitelia Ministerstva národnej obrany, Ministerstva vnútra a generálneho riaditeľstva pôšt. Obsahovali úpravu tajnej listovej cenzúry, ktorú mohlo vykonávať len cenzúrne oddelenie Veliteľstva štátnej bezpečnosti v spolupráci s Ústredným riaditeľstvom čs. pošty, podnik Praha a v krajskom meradle cenzúrne oddelenie Krajského veliteľstva Štátnej bezpečnosti v spolupráci s krajským poštovým inšpektorom.¹⁸ Podľa uvedenej dohody mohli listovú cenzúru vykonávať len cenzúrne oddelenia štátnej bezpečnosti. Aby sa zatajilo cenzurovanie listových zásielok bezpečnosťou, vydalo Ústredné riaditeľstvo pošty výnos o tom, že dodržiavanie listového tajomstva zo strany poštových úradov bude zabezpečené a porušenie sa bude trestať. Poštovní zamestnanci mali hlásiť každý pokus porušenia listového tajomstva zo strany pošty. Pokyny o novom spôsobe listovej cenzúry navrhol zástupca veliteľa ŠtB pplk. O. Závodský a ÚV KSČ ich kuriérom potom poslal krajským veliteľom ŠtB ako prísne tajný obežník a informáciu pre krajských politických tajomníkov. Na Slovensku plnenie smerníc do vytvorenia Ministerstva národnej bezpečnosti zabezpečovalo Povereníctvo vnútra¹⁹. Listová cenzúra prostredníctvom oddelení štátnej bezpečnosti zosilňovala a rozširovala kontrolu obyvateľstva. Popieranie, resp. názor, že pošta nerobí cenzúru listov, bol pravdivým, ale nebola pravda, že cenzúra listov sa nevykonáva.

Cenzúra tlače, kníh, rôznych publikácií a rozhlasu zohrávala významnú úlohu v zavadzání informačnej bariéry po uchopení moci komunistickou stranou. Cenzúra sa neobmedzovala na tradičný dozor nad médiami, ale jej poslanie bolo širšie, a to blokovať informácie, ktoré boli kritikou komunistického režimu, vládnucej strany, spojencov a, najmä, Sovietskeho zväzu. Zásahom komunistických orgánov a inštitúcií sa likvidovali nekomunistické noviny a časopisy a zvyšovali sa náklady komunistických a prokomunistických denníkov a časopisov.

Po prevrate došlo z podnetu ÚV KSČ k vyhotoveniu zoznamov kníh a publikácií, ktoré sa odstraňovali z verejných knižníc. Celú akciu v jarných mesiacoch roku 1952 zabezpečovalo Ministerstvo školstva, vied a umení, na Slovensku Povereníctvo školstva s Ministerstvom informácií a osvetu. V zozname protisovietskej literatúry bolo 178 titulov, medzi nimi aj diela T. G. Masaryka. Pri likvidácii kníh spojených s touto akciou bolo zničené okolo 27,5 milióna kníh. V roku 1953 boli z knižníc vyradené ďalšie knižné tituly, napríklad E. Beneša. V súvislosti s likvidáciou kláštorov a reholí boli likvidované aj knižnice týchto náboženských inštitúcií.

Rušeniu rozhlasového vysielania západných staníc sa venovala veľká pozornosť od začiatku vysielania stanice *Slobodnej Európy*, *Hlasu Ameriky*, *BBC*, *Vatikánu*, *Madridu* a ďalších. Vysielanie spomenutých staníc v českom a slovenskom jazyku bolo jedným

¹⁸ SNA, f. ÚV KSS, GT, Baššovanský, šk. 2130, a. j 149/9.

¹⁹ Tamže.

zo spôsobov narušania komunistického monopolu na informácie. Prirodzene, že každá zo západných staníc sledovala svoje ciele. Spoločným záujmom bolo povzbudzovať potenciálne opozičné sily kritikou komunistického režimu.

Vysielanie rozhlasovej stanice *Slobodná Európa* sa začalo 18. júla 1950 z Mníchova v SRN pod označením *Hlas slobodného Československa*. Následne začali vysielat aj ďalšie rozhlasové stanice. Od začiatku vysielania sa v Československu a ostatných ľudovodemokratických štátoch prijímali opatrenia na rušenie vysielania, alebo v oficiálnom dobovom jazyku na rádiovú obranu. Opatrenia boli koordinované so ZSSR, Poľskom a Maďarskom. Počiatkové kroky neboli celkom úspešné, preto roku 1952 v súčinnosti so sovietskymi poradcami a v úzkej spolupráci s Ministerstvom národnej obrany a Ministerstvom národnej bezpečnosti bolo pri Československom rozhlase zriadené zvláštne oddelenie na rušenie zahraničnej propagandy a vysielaní zameraných proti ľudovodemokratickému zriadeniu. Rušenie staníc uložil Politický sekretariát ÚV KSČ Ministerstvu národnej bezpečnosti uznesením z 30. januára 1952. Ministerstvo národnej obrany malo podľa rozhodnutia ÚV KSČ požičať 9 rušiacich stredísk a 82 odborníkov na prechodné obdobie. Pracovníkov armády neskôr nahradili zamestnanci z rezortu pošty.²⁰ V roku 1952 bolo 7 rušiacich vysieláčov uvedených do prevádzky (na Slovensku v Bratislave – Kolibe a Košiciach – Heringeši), ďalej riadiaci bod diaľkového rušenia a monitorovacia stanica na kontrolu diaľkového rušenia v ZSSR a niektorých ľudovodemokratických štátoch. Okrem toho boli zriadené ďalšie stanice, ktoré pomáhali v rušení staníc na krátkych vlnách na území ZSSR, Poľska a Maďarska. Systém budovania staníc na rušenie rozhlasového vysielania bol zabezpečovaný pod kódovým označením AKCIA R- 405 a vyžiadali si stá miliónové náklady na jeho výstavbu. Finančné prostriedky na rušenie západných rozhlasových staníc boli na začiatku plánované v rámci výdavkov na obranu. V roku 1952 na Akciu R – 405 bolo v rámci nepriamych výdavkov na obranu preinvestované 200 miliónov Kčs²¹. Každoročné náklady na prevádzku rušičiek sa pohybovali okolo 25 miliónov korún. Napriek tomu účinnosť rušenia v prvých rokoch bola nízka. V roku 1952 sa pohybovala okolo 15 % vysielania na krátkych vlnách. Celý systém budovania rušičiek rozhlasového vysielania západných staníc sa zakončil roku 1959. V tom istom roku sa dobudoval aj systém spolupráce a koordinácie s ostatnými krajinami sovietskeho bloku.

Rušenie vysielania západných rozhlasových staníc v Československu bolo prerušené na krátke obdobie po vojenskej intervencii, keď predtým sa nepodarilo realizovať návrh Ministerstva vnútra z júla 1968 o zrušení rušenia, ako následnej súčasť zrušenia cenzúry médií. Rušičky prestali celkom pracovať až po 36 rokoch 16. decembra 1988. Ťažko hodnotiť účinnosť vysielania *Slobodnej Európy* alebo *Hlasu Ameriky*, pre-

²⁰ TOMEK, P.: Rušení zahraničního rozhlasového vysílání pro Československo. In: *Securitas imperii*, Úřad dokumentace a vyšetřování zločinu komunizmu, 2002, s. 336.

²¹ Národní archiv Praha, f. 100/24, sv. 59. a. j. 917. Správa SÚP – Vojensko hospodárska správa o výdavkoch na obranu roku 1952 a roku 1953 pre ministra obrany A. Čepičku z 19. septembra 1952. V roku 1953 plánované výdavky na Akciu R-405 predstavovali už 375,3 milióna Kčs.

tože prieskumy na túto tému sa nerobili. Ale faktom bolo, že počúvanie západných rozhlasových staníc sa považovalo za nepriateľskú činnosť. V rôznych situačných správach, ktoré zostavovala štátna bezpečnosť o náladách medzi obyvateľstvom sa často uvádzalo, že nepriateľské názory voči režimu majú svoj pôvod v počúvaní západných rozhlasových staníc.

Dôležitým spôsobom obmedzenia informácií a pohybu občanov bolo zavádzanie rôznych prekážok pri cestovaní do zahraničia. Po prevrate legálne návštevy kapitalistických krajín československými občanmi a opačne návštevy z kapitalistických štátov sa takmer vylúčili. Pri cestách na Západ sa povoľovali len na návštevu príbuzných, ale neboli povoľované cesty oboch manželov súčasne. Cesty na návštevu osôb, ktoré sa v zahraničí zdržovali bez povolenia čs. úradov, sa nepoľovali vôbec.²² Štátna hranica so Spolkovou republikou Nemecko a Rakúskom predstavovala železnú oponu, ktorú bolo veľmi ťažko prekročiť legálnym spôsobom cez vyznačené hraničné prechody alebo nelegálne cez tzv. zelenú hranicu. Nedovolené opustenie republiky bolo po prevrate stíhané podľa zákona na ochranu republiky trestom väzenia a konfiškáciou majetku. Do prevratu bol ilegálny odchod za hranice považovaný za priestupok a trestal sa finančnou pokutou. Obmedzenia pohybu sa vzťahovali aj na hranice s ľudovodemokratickými štátmi (Maďarskom, Poľskom, NDR) a Sovietskym zväzom. Po roztržke s Juhoašlaviou roku 1948 sa fakticky obmedzil styk medzi oboma štátmi na minimum. Aj návštevy príbuzných, napr. v Maďarsku alebo v Poľsku, sa na začiatku 50. rokov obmedzili na výnimočné prípady pohrebov alebo iných rodinných príležitostí. Navštíviť ZSSR bolo možné len za prísne stanovených podmienok v rámci delegácie poľnohospodárskeho družstva, baníckeho kolektívu, kultúrnej a športovej delegácie. Za príbuznými nemohli vycestovať ani na Zakarpatskú Ukrajinu, kde v rokoch 1946 – 1947 optovali mnohí občania východného Slovenska. Sovietska strana prísne kontrolovala aj nadväzovanie družobných stykov medzi československými a sovietskymi podnikmi alebo inštitúciami. Symboly studenej vojny boli najzreteľnejšie v podobe prísnej pasovej colnej a vízovej kontroly. Až v polovici 50. rokov nastalo veľmi mierne zlepšenie, ktoré spočívalo v tom, že Politické byro ÚV KSČ umožnilo viacerým vycestovať v rámci kvóty na vycestovanie našich občanov do kapitalistických a ľudovodemokratických štátov.

Záverom možno uviesť, že vytváranie informačných bariér a blokád bolo súčasťou fungovania komunistického systému a režimu v Československu. Po prevrate vo februári 1948 informačná izolovanosť od západného sveta rýchlo pokračovala a stala sa súčasťou bipolárneho rozdelenia Európy a sveta. Zámerom bolo vytvoriť taký stav, aby režim mohol manipulovať s jednotlivcami a skupinami osôb. Stavanie bariér a blokád spočívalo v zatajovaní, skresľovaní a dezinformáciách o politickom, hospodársko-sociálnom, kultúrnom a vedeckom vývoji, nielen v západných štátoch, ale aj v rámci sovietskeho bloku a vo vnútri krajín bloku. Osobitnú pozornosť komunistický režim v Československu venoval obmedzeniu a zastaveniu činnosti západných informač-

²² RYCHLÍK, J.: *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu Pasová, vízová a vystěhovalecká politika 1848 – 1989*. Praha : ÚSD AV ČR , 2007, s. 59.

ných centier v Prahe a Bratislave. K vyhroteniu československo-francúzskych vzťahov došlo v roku 1951. Podobne aj vo vzťahoch k Spojeným štátom, kde po procese s J. Nechanským sa obmedzili diplomatické vzťahy a po procese s W. Oatisom sa skomplikovali aj vzájomné hospodárske styky. Život za železnou oponou v Československu bol poznačený aj ďalšími informačnými bariérami. K nim patrilo rušenie rozhlasového vysielania zo Západu, vylúčenie dovozu literatúry a publikácií zo západných štátov a Juhoslávie.

Michal ŠTEFANSKÝ

MILITARIZÁCIA SLOVENSKEJ spoločnosti v rokoch 1948 – 1960 (náčrt problematiky)

Každý politický systém je nevyhnutne spojený s istým stupňom militarizácie spoločnosti. Ide o sprievodný jav opatrení vyplývajúcich z realizácie obrannej funkcie štátu, ktorej hlavným cieľom je ochrana štátnej nezávislosti a suverenity, územnej celistvosti a nedotknuteľnosti štátnej hranice, využívajúc pri tom politické, vojenské, ekonomické, vedecko-technické a duchovné sily a prostriedky.

V komunistickom systéme bola obranná funkcia štátu spojená s ochranou politickej moci, ktorá má v hierarchii týchto úloh dokonca primárny význam. Úmerne tomu sa zvyšoval aj stupeň militarizácie spoločnosti. Militarizačné prvky boli obsiahnuté už v samotnom teoretickom základe boja o nastolenie komunistickej moci a spôsoboch jej udržiavania. Militarizácia slúžila ako jedna z foriem ovládania spoločnosti, a to najmä v čase vnútorných kríz komunistického režimu, obáv z jeho vonkajšieho ohrozenia, ktoré sa stotožňovalo s ohrozením štátu a pri pokusoch o ďalšie rozšírenie komunistickej moci.

Československo zasiahla vlna militarizácie už krátko po mocenskom a štátnom prevrate vo februári 1948. Vytvorením monopolu komunistickej moci sa završilo začleňovanie povojnovej ČSR do mocenskej sféry ZSSR, a jej vnútropolitický vývoj i medzinárodné aktivity sa plne podriadili záujmom sovietskej politiky. V stále viac sa zostrujúcej atmosfére studenej vojny medzi ZSSR a ostatnými veľmocami bývalej antihitlerovskej koalície a v obavách zo straty svojho veľmocenského postavenia v Európe potláčala Moskva akékoľvek odstredivé tendencie či prejavy „neposlušnosti“ satelitných krajín. Vytvárala pevne organizovaný mocenský blok, v ktorom všestrannú unifikáciu týchto štátov podľa sovietskeho modelu sprevádzali stupňované prípravy na vojnový konflikt so Západom.

Podľa názorov politických a vojenských predstaviteľov ZSSR malo ísť o stretnutie medzi kapitalizmom a socializmom, teda o vojnu triednu. Predstavy o časovom horizonte jej vzniku sa dotvárali pod vplyvom Berlínskej krízy v lete 1948, vytvorenia NATO v apríli 1949 a najmä vojny v Kórei, ktorá sa začala v júni 1950. Práve z analýzy priebehu tohto konfliktu, respektíve z neschopnosti americkej armády dosiahnuť – pri použití modernej vojenskej techniky – víťazstva, vyvodili sovietski stratégovia záver o dočasnej vojenskej prevahe sovietskeho bloku v Európe. Na jeho

základe prijalo politické vedenie ZSSR rozhodnutie o rozšírení „tábora socializmu“ na celý európsky kontinent, a to vojenskou silou. Na moskovskej porade komunistických strán satelitných krajín v januári 1951 bola na realizáciu tohto rozhodnutia stanovená časová hranica troch až štyroch rokov, pričom armády týchto krajín mali byť podľa smernice sovietskeho generálneho štábu pripravené na vojnový stav už k 31. decembru 1952.

Otvorené i skryté prípravy na vojnu ovplyvnili všetky oblasti spoločenského života v Československu. Urýchlená výstavba početne silnej armády, ktorá získala privilegované postavenie v spoločnosti, kládla mimoriadne požiadavky na zbrojný priemysel i celé branné hospodárstvo. Súčasne prudko narastal rozsah opatrení v civilnej obrane a vojenskej príprave obyvateľstva a teritória. Výrazne sa prehlbovala aj deformácia spoločenských vzťahov. Vo vzťahu moci a občanov sa presadzovali prvky umocňujúce totalitný charakter režimu – administratívne a mocenské zásahy, diktátorstvo, nezákonnosť a pod. Militarizácia stupňovala atmosféru strachu a napätia, presakovala do kultúry a prostredníctvom cieľavedome riadenej propagandy aj do politického vedomia občanov.

Od roku 1953, v súvislosti s tzv. novým kurzom sovietskej politiky po smrti J. V. Stalina a úspešným završením rokovaní o prímerí v Kórei, sa napätie v medzinárodných vzťahoch začalo uvoľňovať. Vyhrtenú vojnovú psychózu vystriedal labilný stav núteného rešpektovania bipolárne rozdeleného sveta. Východ i Západ zaujali, povedané vojenskou terminológiou, pozíciu obranu. V pokračujúcej atmosfére studenej vojny naplnenej vzájomnou nedôverou a obviňovaním z nových agresívnych plánov sa obidve strany ale snažili svoje pozície ďalej upevniť a posilniť. Súčasťou tohto úsilia bolo aj dokončenie vojensko-politickej integrácie krajín v západnom a východnom blokovom usporiadaní Európy a súperenie o získanie vojenskej prevahy ako odstrašujúceho, respektíve nátlakového prostriedku.

Na podpísanie tzv. parížskych dohôd, ktoré otvárali cestu k vstupu NSR do západoeurópskych spoločenstiev, vrátane NATO, reagoval ZSSR uzatvorením kolektívnej spojeneckej zmluvy so svojimi satelitmi, známej ako Varšavská zmluva. Súčasne sa zintenzívnili tlak na modernizáciu ich armád, a to predovšetkým z hľadiska prostriedkov a zásad vedenia bojovej činnosti v podmienkach obojstranného použitia zbraní hromadného ničenia, ktoré veľmoci v prvej polovici 50. rokov začali zavádzať do výzbroje ozbrojených síl. Ochrane proti účinkom týchto zbraní sa logicky musela prispôsobovať aj príprava obyvateľstva a teritória satelitných krajín.

Militarizácia československej spoločnosti tak o roku 1953 síce prestala mať totálny charakter, ale jej stupeň bol naďalej značne vysoký. Okrem naznačených vonkajších súvislostí sa v ňom premietala aj reflexia vládnucej mocenskej elity na krízy a otrasy, ktoré v tomto čase zasiahli komunistické režimy vo väčšine krajín sovietskeho bloku. K prehĺbeniu militarizačných javov a tendencií s cieľom upevniť mocenský monopol KSČ a posilniť jeho ochranu proti vnútornej „reakcii“ a jej „imperialistickým“ spojencom došlo najmä po masových nepokojoch obyvateľstva v Poľsku a protikomunistickým a antisovietskom povstaní v Maďarsku v roku 1956.

Štúdiá načrtáva hlavné prejavy a dôsledky militarizácie na Slovensku ako integrálnej súčasť spoločnej československej štátnosti, a to s časovým ohraničením do konca 50. rokov. V nasledujúcom období sa v kontexte zmien vonkajších i vnútorných faktorov menila aj hĺbka militarizačných javov a ich rozsah. Problematiku štúdiá sleduje podľa oblastí, ktoré boli militarizáciou najviac zasiahnuté.

Ozbrojené zložky a spoločnosť

Sovietizácia spoločnosti a skryté i otvorené prípravy na vojnový konflikt podstatne zmenili vzťah k ozbrojeným zložkám ako mocenským nástrojom štátu. Do centra pozornosti sa dostala predovšetkým **armáda**. V poradí jej úloh sa v rokoch 1948 – 1950 za rozhodujúce pokladalo utváranie nového veliteľského zboru a uplatňovanie sovietskej vojenskej vedy a organizácie vojsk, od roku 1951 sa ťažiskom stala rýchlá výstavba početne silnej armády. Mocenské záujmy vedenia KSČ sa postupne oslabovali a určujúcim sa stávali veľmocenské záujmy ZSSR.

Ak v prvých dvoch pofebruárových rokoch narážalo preberanie sovietskych „skúseností“ na nezáujem až odpor značnej časti veliteľského zboru, a to aj vo vysokých funkciách, v polovici roka 1950 došlo k zásadnému obratu. Po nástupe Alexandra Čepičku do funkcie ministra národnej obrany namiesto pre Moskvu „nespoľahlivého“ gen. Ludvíka Svobodu, nasledoval príchod početnej skupiny sovietskych vojenských poradcov, ktorí v podstate určovali rozsah a tempo prestavby čs. armády, založenej na dôslednom uplatňovaní sovietskej organizácie, výzbroje a výcviku armády a preberaní sovietskej vojenskej doktríny. Výsledkom bola de facto strata samostatnosti čs. ozbrojených síl a ich plné podriadenie plánom sovietskeho generálneho štábu, ktorý rozhodoval o všetkých dôležitých opatreniach v armáde alebo – v lepšom prípade – sa tieto realizovali až po dohode s ním.

Podľa inštrukcií sovietskeho generálneho štábu mala čs. armáda v predpokladanom vojnovom konflikte so Západom predstavovať hlavného spojencu Sovietskej armády a v maximálne nožnej miere sa podieľať na jej bojových akciách. Tomu mal zodpovedať aj početný stav čs. armády a výzbroj, materiálno-technické zabezpečenie a výcvik vojsk. Sprievodným javom reorganizácie armády, ktorá sa uskutočnila koncom roka 1950, preto bolo aj podstatné zvýšenie jej plánovaných mierových počtov. Z doterajších 166 355 osôb sa tieto počty zvýšili na 214 501 osôb, pričom perspektívne mali dosiahnuť až 293 341 osôb.¹

Orientácia na rýchlu výstavbu veľkej armády socialistického, tzn. sovietskeho typu, zmenila pomery tak v nej samej, ako aj v spoločnosti. V stave vyhrotenej studenej vojny si armáda presadila privilegované postavenie v štáte. Jej požiadavky boli prvoradé, nadriadené všetkým ostatným a plnili sa na úkor civilných potrieb. Armáda pôsobila

¹ VÚA-VHA Praha, f. Vojenská rada MNO, č. j. 007/1951.

ako významná mocensko-politická sila a jej vedenie disponovalo mimoriadnymi právomocami.

O smerovaní tohto vývoja svedčí aj pripravený návrh osnovy nového branného zákona, ktorý mal nahradiť dovtedajší branný zákon č.92/1949 Zb. Obsahoval napríklad ustanovenie o predĺžení vojenskej základnej služby, o povinnosti časti žien slúžiť v armáde, o obmedzení osobnej slobody občanov (napr. pri pohybe po republike), o rozšírení kompetencií ministra národnej obrany, ktoré by mu umožnilo zasahovať aj do ďalších úsekov spoločnosti a pod.² Pritom v roku 1953 minister zodpovedal už nielen za otázky obrany štátu, ale ako 1. námestník predsedu vlády aj za úsek ťažby uhlia, energetiky, dopravy, telovýchovy a športu, za činnosť štátnej komisie na systemizáciu, výboru pre geológiu a pod. Armádne vedenie na čele s ministrom národnej obrany sa súčasne pokúšalo mnohé prvky uplatňované v armáde presadzovať do riadenia štátu a hospodárstva. Usilovalo sa o centralizáciu moci, posilňovalo diktátorské metódy vládnutia, volalo po upevnení štátnej disciplíny a po potrestaní „neposlušných“.

Podľa sovietskeho vzoru sa velenie armády snažilo budovať armádu ako samostatnú, sebestačnú a nekontrolovateľnú inštitúciu. Prostredníctvom vojenských zmocnencov v závodoch a továrňach si podriaďovalo veľkú časť strojárkeho priemyslu a plánovalo výstavbu vlastných hutníckych závodov. Vytvorilo rozsiahlu sieť školstva, a to nielen vojenského. Armáda vlastnila aj divadlá, nakladateľstvá, tlač, rozhlasové a filmové štúdio, športové kluby a strediská. Vojenské športové oddiely boli „nasadzované“ do súťaží rôznych úrovní, a to často na úkor civilných oddielov a klubov. Mimoriadna pozornosť sa venovala podielu armádnych športovcov na reprezentácii ČSR, kde MNO zabezpečovalo „svojim“ reprezentantom osobitné tréningové, materiálové a finančné podmienky. Vznikla aj rozsiahla sieť posádkových domov armády (PDA), ktorých hlavnou úlohou bolo zabezpečiť kultúrne, záujmové a športové vyžitie vojakov z povolania, ich rodinných príslušníkov a občianskych zamestnancov vojenskej správy. Na Slovensku boli PDA vytvorené v Trenčíne, Bratislave, Košiciach, Trnave, Žiline a v ďalších mestách. Snahou velenia armády pritom bolo vybrať pre PDA čo najreprezentatívnejšie objekty.

Súčasťou politickej atmosféry sa stalo permanentné zdôrazňovanie vojnového nebezpečenstva, na ktoré nadväzovalo vyzdvihovanie významu vojenstva, armády, jej tradícií a osobitného spoločenského postavenia. Konkrétnym dôsledkom toho bolo aj zriadenie Dňa československej armády a sviatkov vojenských zbraní (Deň letectva, Deň tankistov, Deň delostrelectva a iné), snahy o privilegované postavenie dôstojníkov v spoločnosti a pod. Náklady na zvyrazňovanie postavenia a úlohy armády v spoločnosti sa zahrňali do globálnych výdavkov na obranu štátu, pričom išlo o mimoriadne vysoké čiastky.

Úsilie vojenských kruhov vyvolať záujem občanov o armádu, priateľstvo a úctu k nej patrilo za danej situácie medzi základné priority vedenia štátu. Masová podpora výstavby veľkej armády a jej privilegovaného postavenia mala ospravedlniť honor a pompéznosť veliteľského zboru, správanie sa jeho príslušníkov a preferovanie požia-

² VÚA-VHA Praha, f. MNO-sekr. min. 1954, 25-8/1-37.

daviek armády. Medzi formálne prejavy tejto podpory a široko deklarovaného zväzku armády s pracujúcim ľudom patrili aj patronáty, ktoré uzatvárali priemyselné závody, poľnohospodárske družstvá a rôzne inštitúcie s vojenskými útvarmi.

Úsilie velenia armády podporované inými orgánmi štátnej moci a KSČ však malo celkom opačný účinok. Výstavba veľkej armády a jej dôsledky stupňovali napätie vo vzťahoch medzi armádou a spoločnosťou. Terčom kritiky bola najmä už spomínaná snaha o privilegované postavenie armády a jej veliteľského zboru, pompéznosť a „velikášstvo“ armádných funkcionárov, ako aj dôsledky rozsiahlej prestavby dôstojníckeho zboru na triedno-politických princípoch, osobitne zreteľný pokles jeho odbornej úrovne.³

Kritiku vývoja armády vyvolávalo aj pôsobenie sovietskych vojenských poradcov a ich právomoci, materiálne zabezpečenie a rôzne iné výhody. Osobitne silnú nespokojnosť ale obyvateľstvo vyjadrovalo s prehlbovaním vnútornej funkcie armády, s jej účasťou na podpore komunistického režimu a jeho represívnych opatreniach voči svojim politickým oponentom.⁴

S vyhrotenou atmosférou studenej vojny bol bezprostredne spojený aj vznik **Pohraničnej a Vnútornej stráže** ako vojsk ministerstva národnej bezpečnosti (MNB), od roku 1953 ministerstva vnútra. Obe zložky predstavovali dôležité mocenské nástroje komunistického režimu. Boli integrálnou súčasťou mechanizmu, o ktorý sa vládnuca garnitúra opierala pri zabezpečovaní svojich politických a ekonomických pozícií, cieľov a záujmov.

Pohraničná stráž MNB vznikla na jeseň 1950 v rámci „reformy“ existujúceho modelu ochrany štátnej hranice ČSR, ktorej cieľom predovšetkým bolo posilniť stráženie hranice s kapitalistickými štátmi. Pozdĺž týchto úsekov hranice sa okrem zavedenia ich vojskovej ochrany jednotkami Pohraničnej stráže súčasne budovala trojstenná drôtová zátarasa s kontrolným pásom. Vonkajšia stena zátarasy bola elektrifikovaná a na najexponovanejších miestach sa do nej ešte vkladali mínové nástrahy. Tieto opatrenia mali zabezpečiť vonkajšiu i vnútornú izolovanosť štátu a jeho občanov, súčasne však prispievali aj k hermetickému uzatvoreniu celého východného bloku. Na Slovensku vznikla 11. brigáda Pohraničnej stráže s veliteľstvom v Bratislave. Jej úlohou bolo strážiť „slovenskú“ časť hranice s Rakúskom. V úseku tejto jednotky sa postupne postavilo 135 strážnych a kontrolných veží a vybudovala sa drôtová zátarasa o dĺžke 111,5 kilometra. Pri pokusoch o ilegálny prechod hranice do roku 1960 bolo 20 osôb usmrtených a okolo 1 000 osôb príslušníci brigády zadržali.⁵

³ O vývoji čs. armády na Slovensku podrobnejšie ŠTAIGL, J. – ŠTEFANSKÝ, M.: *Vojenské dejiny Slovenska 1948 – 1968* (VI. zväzok). Bratislava : Magnet-Press Slovakia 2001.

⁴ Bližšie ŠTAIGL, J.: K miestu a úlohe armády na Slovensku v druhej polovici 40. a na začiatku 50. rokov. In: *Od diktatúry k diktatúre. Slovensko v rokoch 1945 – 1953* (Ed. Barnovský, M.). Bratislava : Veda 1995, s. 116-123.

⁵ Bližšie ŠTAIGL, J.: Ochrana štátnej hranice Slovenska v rokoch 1950 – 1966. In: *Vojenská história*, 4, 2000, č. 3-4, s. 53-78 a *Zločiny komunizmu na Slovensku 1948 – 1989* (2). Prešov : Vydavateľstvo Michala Vaška 2001, s. 516.

Hlavnú úlohu Vnútornej stráže, ktorú MNB zriadilo v lete 1952, predstavovala ochrana dôležitých priemyselných, železničných a iných objektov. Išlo o sprievodný jav prípravy na vojnový konflikt, osobitne posilňovania vojenského potenciálu štátu a umelo živenej špionómie, predstáv o rozsiahlom pôsobení agentov západných „imperialistov“ a činnosti ich diverzných skupín, ako aj o nebezpečenstve aktivizovania sa tzv. vnútorného triedneho nepriateľa. Na slovenskom teritóriu pôsobila 8. brigáda priemyselnej ochrany s veliteľstvom v Ladcoch (od roku 1955 v Žiline), ktorej jednotky strážili priemyselné podniky napríklad v Bratislave, Dubnici nad Váhom, Kubrej, Považskej Bystrici, Martine, Novákoch a Žiari nad Hronom, ako aj železničné trate a objekty v priestore Strečna, Kralovian a inde. Pre akcie v rámci opatrení na „udržanie pokoja a poriadku“ bol určený 2. motomechanizovaný prápor s posádkou v Bratislave.⁶

S požiadavkou zabezpečenia ochrany komunistického režimu, a to najmä proti vnútorným opozičným silám, bola spojená aj existencia **Ľudových milícií** (na Slovensku sa do roku 1949 používal názov Robotnícke milície). Ako relatívne početný ozbrojený zbor riadený priamo komunistickou stranou patrili medzi spoľahlivé opory totalitnej moci. Mali v podstate vojenskú organizáciu a úzko spolupracovali s ostatnými ozbrojenými zložkami pri plnení tzv. štátno-bezpečnostných úloh, de iure však pôsobili mimo branného systému štátu. Výstavba Ľudových milícií prebiehala rýchlym tempom. K 1. októbru 1958 bolo v ich jednotkách na Slovensku zaradených 14 108 osôb. Ich výzbroj tvorili predovšetkým ľahké ručné zbrane, ale perspektívne sa počítalo s vyzbrojením jednotiek LM aj niektorými druhmi ťažších zbraní.⁷

Branná výchova a príprava obyvateľstva

Vznikom monopolu komunistickej moci sa prerušilo, respektíve zastavilo formovanie a rozvíjanie povojnového systému brannej výchovy. Jeho koncepcia v mnohom nadväzovala na model vytváraný koncom 30. rokov v predmníchovskej republike, ale súčasne zohľadňovala aj vojnové skúsenosti, poznatky z brannej výchovy v iných krajinách a prihliadala k novým vnútropolitickým i medzinárodným podmienkam. V obsahu brannej výchovy a jej organizovaní sa uplatňovala vyváženosť odborných a demokratických prvkov, a to tak v rámci brannej výchovy mládeže na školách, ako vo Zväze brannosti, povojnovej celoštátnej brannej organizácii polovojenského typu.

Pre komunistický režim boli demokratické princípy brannej výchovy obyvateľstva neprijateľné. Zámerom jeho predstaviteľov a vojenských odborníkov bolo vypracovať a presadiť takú koncepciu, ktorá by umožňovala priamy a direktívny spôsob riadenia

⁶ Bližšie ŠTAIGL, J.: Vznik, vývoj a činnosť vojsk Vnútornej stráže na Slovensku. In: *Vojenská história*, 2, 1998, č. 4, s. 66-92.

⁷ Bližšie ŠTAIGL, J.: Ľudové milície na Slovensku – ich vznik a organizačný vývoj do polovice 60. rokov. In: *Vojenská história*, 3, 1999, č. 2, s. 41-70.

brannej výchovy vojenskou správou „zhora“, koncepciu redukujúcu obsah brannej výchovy prevažne na vojenský výcvik. Legislatívne predpoklady pre to vytvárala už samotná Ústava 9. mája z júna 1948, a to deklarováním povinnosti všetkých občanov ČSR zúčastňovať sa brannej výchovy. Zrušením Zväzu brannosti v lete 1949 sa režim potom zbavil „nevhodnej“ organizačnej základne mimoškolskej brannej výchovy a stúpencov jej „buržoáznej“ koncepcie.

Dočasnou organizačnou základňou mimoškolskej brannej výchovy sa stala Československá obec sokolská (ČSOS), od marca 1948 ponímaná ako jeden z odborov Jednotnej telovýchovnej organizácie (JTO) Sokol. Mala ju zabezpečovať pod priamym riadením MNO a prostredníctvom masových organizácií Národného frontu. V rámci ČSOL branná výchova nadobúdala stále viac branno-vojenský charakter.

Od leta 1950 za brannú výchovu a prípravu obyvateľstva zodpovedal Slovenský úrad pre telesnú výchovu a šport. Už v roku 1951 však celá agenda brannej výchovy prešla na Správu bojovej prípravy MNO. Cieľom tohto opatrenia bolo plné prispôbenie brannej výchovy potrebám armády a ostatných ozbrojených zložiek. Politické a štátne orgány ČSR súčasne rozhodli o vytvorení novej celoštátnej organizácie pre riadenie, organizovanie a vykonávanie brannej výchovy. Pod priamym vplyvom a kontrolou orgánov komunistickej moci mala realizovať zásady marxisticko-leninského učenia o jednote budovania a obrany socializmu. Konkrétne podoba rozhodnutie nadobudlo v zákone č. 92/1951 Zb. z 2. novembra 1951, ktorý stanovil, že branná výchova sa uskutočňuje povinne na školách, v strediskách pracujúceho dorastu a ako záujmová činnosť v dobrovoľných organizáciách, združených v Zväze pre spoluprácu s armádou (Zväzarm).

Zväzarm bol založený a spočiatku pôsobil na princípe kolektívneho členstva dobrovoľných organizácií, ktoré sa mali podieľať na brannej výchove obyvateľstva v týchto základných oblastiach: a) príprava brancov pre výkon základnej vojenskej služby, b) výcvik vojakov v zálohe, c) príprava obyvateľstva v civilnej obrane a d) branná výchova na školách. Ďalej mali organizovať záujmovú branno-technickú a branno-športovú činnosť, a to tak, aby jej obsah a formy boli spojené s vojensko-odbornými brannými úlohami. V spolupráci Zväzarmu a územných orgánov vojenskej správy sa na masovom základe organizovali aj rôzne branné preteky, predovšetkým Sokolovský a Duklianský pretek brannej zdatnosti.⁸

Kolektívne členstvo dobrovoľných organizácií však celkom nenapĺňalo predstavy o organizovaní a uskutočňovaní mimoškolskej brannej výchovy a prípravy, predovšetkým z hľadiska zosúladenia individuálnych a skupinových záujmov jednotlivých organizácií a ich členov. Zákomom č. 87/1952 Zb. o reorganizácii brannej výchovy z 12. decembra 1952 sa preto Zväzarm premenil na jednotnú organizáciu s individuálnym členstvom a so systémom základných organizácií v miestach, okresoch a krajoch.

⁸ VÝBOH, J.: *Zväz pre spoluprácu s armádou na Slovensku (1951 – 1990)*. Bratislava : VHA 1998 (stropis), s. 7-8.

Vytváranie týchto organizácií malo pomerne rýchle tempo. V decembri 1955 na Slovensku pôsobilo už 4 481 základných organizácií, ktoré registrovali 187 833 členov a na konci 50. rokov to bolo 5 070 organizácií s 298 766 členmi.⁹

V druhej polovici 50. rokov sa Zväzarm stal skutočnou „prevodovou pákou“ armády pri presadzovaní jej záujmov a potrieb. Jeho hlavným poslaním sa stalo plnenie úloh brannej výchovy v spojení s upevňovaním obranyschopnosti krajiny a bojovej sily armády. Medzi hlavné úlohy Zväzarmu patrilo: 1) rozširovanie vojenských, vojensko-politických a branno-športových poznatkov a vedomostí medzi členmi a obyvateľstvom, 2) príprava a výchova brancov podľa požiadaviek MNO a 3) výcvik členov a ostatných občanov v CO.¹⁰

V oblasti predvojenskej prípravy brancov sa ďalej prehĺbil diferencovaný prístup podľa odbornosti pre potreby armády. Dôraz sa kládol predovšetkým na vševojskový, spojovací a automobilový výcvik brancov a na prípravu brancov pre letectvo, výsadkové vojsko a tankové vojsko. Značný rozsah mala aj činnosť Zväzarmu zameraná na prípravu obyvateľstva na civilnú obranu. V rokoch 1956 – 1957 zabezpečili organizácie Zväzarmu na Slovensku vyškolenie 291 212 občanov a 247 skupín svojpomoci.¹¹

Miesto Zväzarmu v systéme brannej výchovy vyjadrovalo aj „zodpovedajúce“ materiálové, finančné a personálne zabezpečenie tejto organizácie. K 30. septembru 1957 vlastnil Zväzarm na Slovensku základné materiálové prostriedky za 68,1 miliónov Kčs, iný materiál za 25,4 miliónov Kčs a skladový materiál za 19 miliónov Kčs. Jeho aparát mal v tom čase 814 platených funkcionárov, z toho 53 dôstojníkov a ďalších 275 zamestnancov bolo v účelových zariadeniach (autoučilištia, garáže, opravovne a pod.). V jednotlivých kluboch, krúžkoch a výcvikových strediskách okrem toho pôsobilo okolo 8 000 cvičiteľov a ďalších poskytovala armáda.¹²

Od začiatku 50. rokov sa výrazným spôsobom militarizovali aj formy školskej brannej výchovy a ich obsah. K podstatným zmenám došlo už na základe výnosu ministerstva školstva, vied a umenia č. 15152-I z 12. 1951. Do predmetu telesná výchova bola zaradená poradová príprava, strelecká príprava, príprava pre zdravotnícku službu a bojová príprava. V tej mali žiaci samostatne riešiť jednoduché bojové úlohy, osvojiť si pravidlá bojového správania a zvládnuť niektoré ustanovenia základných poriadkov čs. brannej moci, predovšetkým poriadku vnútornej služby a disciplinárneho poriadku.¹³ Zásadný zlom v poňatí a organizovaní brannej výchovy na školách však priniesol spomenutý zákon o brannej výchove č. 92/1951 Zb., respektíve jeho ustanovenia o povinnej brannej výchove mládeže s cieľom jej prípravy na plnenie vojenských povinností v základnej službe a súčasne na plnenie úloh pri obrane a ochrane zápolia. Vzťahovali

⁹ Ref. 1, s. 192 a 290.

¹⁰ Ref. 8, s. 9-10.

¹¹ SNA Bratislava, f. A ÚML ÚV KSS, f. Sekretariát ÚV KSS, šk. 162, a. j. 25.

¹² Tamže.

¹³ Bližšie REITMAYER, L.: Vznik a vývoj brannej výchovy na českých školách. In: *Sborník studijních materiálů k branné výchově a propagandě*, 1969, č. 2, príloha 6, s. 81-107.

sa na školy I. a II. cyklu, ako aj na vysoké školy, kde brannú prípravu uskutočňovali katedry telesnej výchovy, a to pre poslucháčov, ktorí neboli z rôznych dôvodov zaradení do povinnej vojenskej prípravy. Tá bola zavedená rozkazom prezidenta ČSR z 15. augusta 1951 s účinnosťou od začiatku školského roka 1951/1952. Podľa sovietskeho vzoru vznikli vojenské katedry civilných vysokých škôl s úlohou vykonávať vojenský výcvik poslucháčov a „vychovávať“ z nich dôstojníkov v zálohe.¹⁴

V nadväznosti na uvedený zákon č. 87/1952 Zb. sa na všeobecnovzdelávacích, pedagogických a odborných školách vytvárala nasledujúca štruktúra „prípravy žiakov na obranu vlasti“: 1) predvojenská výchova, 2) branná výchova a 3) branné cvičenia.

P r e d v o j e n s k á v ý c h o v a bola ponímaná ako samostatný predmet povinný pre chlapcov 9. – 11. ročníka všeobecnovzdelávacích a 1. – 3. ročníka pedagogických a odborných škôl. Obsahovo ju tvorili tematické celky ako taktická príprava, strelkácka príprava, spojovacia príprava, zdravotnícka príprava, poriadky čs. brannej moci a branný zemepis, ktorých učebné osnovy kládli dôraz predovšetkým na zvládnutie základných zásad vojenského výcviku. B r a n n á v ý c h o v a sa stala záujmovou, tzn. dobrovoľnou činnosťou žiakov, ktorá „poskytuje odborné znalosti a zvláštni výcvik, dôležitý pro brannosť“. Pre žiakov do 14 rokov ju organizačne zabezpečovali zdravotnícke a letecko-modelárske krúžky a pre starších žiakov základné organizácie Zväzarmu na školách. B r a n n é c v i č e n i a sa ponímali ako „jedna z forem masovej prípravy k CO na školách“. Boli povinné pre všetkých žiakov od siedmich rokov veku.¹⁵

V novembri 1953 riadiaca a kontrolná činnosť v oblasti brannej výchovy a prípravy obyvateľstva prešla na Úrad vlády ČSR, a to vrátane riadenia a kontroly Zväzarmu. Súčasne sa posilnila zodpovednosť ministerstva školstva a osvetu za brannú výchovu na školách.

Na prelome 50. a 60. rokov vstupovali do organizovania brannej výchovy a prípravy obyvateľstva nové aspekty. V praktickej rovine boli ovplyvnené najmä: 1) prechodom k tzv. všenárodnej príprave obyvateľstva k CO s dôrazom na ochranu proti zbraniam hromadného ničenia; 2) úpravou poňatia výchovy a vzdelávania na civilných školách, v rámci ktorej sa opäť uplatňovala zásada, aby sa branná výchova prelínala všetkými zložkami výchovy a všetkými predmetmi; 3) vnútornou reorganizáciou Zväzarmu v súvislosti s novým usporiadaním štátu, vrátane zrušenia základných organizácií na školách; 4) čiastkovými zmenami v príprave brancov na základe uznesenia politického byra ÚV KSČ zo 4. augusta 1959 a 5) prijatím Ústavy ČSSR, ktorá namiesto povinnosti občanov zúčastňovať sa brannej výchovy deklarovala tézu, že obrana vlasti a jej socialistického zriadenia je vrcholnou povinnosťou a vecou cti každého občana.

¹⁴ VÚA-VHA Praha, f. MNO-GŠ/SDSV 1956, šk. 590, sign. 7-3/1-1.

¹⁵ Ref. 13, príloha 8, s. 106-109.

Hospodárstvo a ekonomika

Orientácia na reálnu alternatívu ozbrojeného konfliktu Východu so Západom v zmysle moskovskej porady predstaviteľov komunistických strán sovietskeho bloku v januári 1951 zásadným spôsobom ovplyvnila vývoj čs. hospodárstva. Prehĺbila a znásobila ťažkosti a rozpory, ktoré v ekonomike ČSR narastali v dôsledku jej prispôsobovania sa charakteru komunistického spoločenského systému a začleňovania do štruktúr a väzieb RVHP. Predovšetkým ale viedla k radikálnej militarizácii hospodárstva, ktorá v rokoch 1951–1953 určovala smer hospodárskeho vývoja ČSR natoľko, že vytvárala skutočnú ekonomiku studenej vojny.

Otázkami reflexie hospodárstva na zostrujúce sa napätie medzi Východom a Západom sa zaoberalo už zasadnutie ÚV KSČ vo februári 1950. Na základe „odporúčania“ sovietskych ekonómov rozhodlo o preskúmaní prvého päťročného plánu z hľadiska mobilizácie „skrytých“ vnútorných rezerv „lepšieho“ využitia vlastných surovinných zdrojov, o urýchlení rozvoja priemyselnej výroby a o preskupení investičných prostriedkov v prospech ťažkého priemyslu. Obmedzil sa investičný program najmä odvetví ľahkého priemyslu vyrábajúcich z dovážaných surovín.

V kontexte záverov III. zasadnutia RVHP v novembri 1950, ktoré smerovali k definitívnemu podriadeniu čs. ekonomiky záujmom sovietskeho bloku, ako aj expanzívnych zámerov ZSSR prezentovaných v januári 1951, sa uskutočnené úpravy hospodárskych plánov považovali za nedostatočné. Zasadnutie ÚV KSČ vo februári 1951 preto uložilo ešte viac uprednostniť vybrané odvetvia ťažkého priemyslu, najmä ťažbu rúd, ťažké a presné strojárstvo a výrobu dopravných prostriedkov. Úlohy bezprostredne spojené so smernicou sovietskeho generálneho štabu o príprave čs. armády na vedenie vojny, ktorú navyše sprevádzala striktné formulovaná požiadavka, aby československý zbrojný priemysel svojimi kapacitami prispel aj k materiálnej výstavbe armád ďalších krajín východného bloku, sa mali realizovať mimo rámca upraveného päťročného plánu.

Konkrétnymi opatreniami v tomto smere sa zaoberalo predsedníctvo ÚV KSČ koncom februára 1951. V prijatom uznesení schválilo „Plán maximálnej zbrojárskej výroby v rokoch 1951 – 1953“, tzv. zbrojnú trojročnicu. Plán celkom upúšťal od doterajších programových variantov prezbrojovania a modernizácie materiálno-technického zabezpečenia čs. armády a formuloval zásadne nové ciele a úlohy rozvoja zbrojárskej výroby. Za prioritné považoval: 1) vyzbrojiť armádu novou vojenskou technikou vyrobenou zväčša podľa sovietskych licencií, 2) organizovaním pomerne rozsiahlej zbrojárskej výroby vytvoriť základňu pre jej rýchly prechod na vojnový stav a 3) poskytnúť pomoc ľudovodemokratickým štátom pri vyzbrojovaní ich armád.¹⁶ Úsilie o rýchle prekonanie povojnového „útlmu“ zbrojárskej výroby a zabezpečenie jej požadovaného rozvoja na základe maximálneho využitia sovietskych licencií bolo spojené s prísne centralizovaným riadením strojárskych podnikov so „špeciálnou“ produkciou.

¹⁶ MICHÁLEK, J.: KSČ a materiálne technická výstavba ČSLA v letech 1951 – 1954. In: *Vojenská mysl*, 1971, č. 4, s. 4-9.

Prvých 22 licencií na výrobu vojenského materiálu v ČSR poskytol ZSSR spolu s priamymi dodávkami zbraní a vojenskej techniky na základe medzivládnej zmluvy zo 7. júla 1949. Celková hodnota tejto „pomoci“ činila 68 miliónov rubľov splatných čiastočne ihneď a čiastočne na úver v lehote desiatich rokov a s úrokom dve percentá.¹⁷ Za rovnakých podmienok boli poskytnuté ďalšie licencie, na základe zmluvy z 31. marca 1950 a najmä dohody z 12. decembra 1950. Tá zahŕňala licencie, výrobnú dokumentáciu a dodávky vojenského materiálu v úhrnnej sume 66,8 milióna rubľov.¹⁸ V nasledujúcich rokoch dodávky zo ZSSR pokračovali, pričom ich objem a charakter sa výrazne znižoval v prospech počtu licencií. Za poskytnutú licenčnú dokumentáciu pre výrobu vojenského materiálu pritom vláda ČSR vládou Sovietskeho zväzu v rokoch 1951 – 1954 zaplatila spolu 36,182 miliónov Kčs v starej mene (menová reforma sa uskutočnila v roku 1953 podľa oficiálneho kurzu 5:1).¹⁹

S rozvojom zbrojárskej výroby boli spojené aj vysoké finančné náklady na výstavbu nových tovární, prestavbu existujúcich podnikov alebo ich prevádzok vrátane budovania podzemných priestorov, na premiestnenie niektorých závodov z českých krajín do „menej zraniteľných“ oblastí na Slovensku, zmenu mnohých výrobných programov, obmenu technického zariadenia a pod. Celkový objem investičných prostriedkov do zbrojárskej výroby v rokoch 1950 – 1953 predstavoval sumu 22,5 miliardy Kčs (v starej mene).²⁰ Rýchle tempo rozvoja zbrojárskej výroby sa premietalo do prudkého rastu jej produkcie. Ak v roku 1950 predstavoval index zbrojárskej výroby 100 bodov, tak v roku 1951 to bolo už 198 bodov, o rok neskôr 227 bodov a v roku 1953 až 453 bodov.²¹ Výrazne vzrástol najmä podiel zbrojárskej výroby na strojárkej výrobe, v roku 1950 činil 9 % v roku 1951 10 %, v roku 1952 20 % a v roku 1953 viac ako 25 %.²² Podiel zbrojárskej výroby na chemickej výrobe sa v rovnakom čase zvýšil o 239 %, výroba celého odvetvia o 94 %.²³

Značná časť zbrojárskej výroby sa koncentrovala práve na Slovensko. Koncom roka 1953 sa výrobou zbraní a iného vojenského materiálu zaoberalo takmer tridsať slovenských podnikov a výskumných ústavov.²⁴ Išlo predovšetkým o strojárské závody v Martine, Dubnici nad Váhom, Trenčíne-Kubrej, Považskej Bystrici, Košiciach, Bánovciach nad Bebravou, Prakovciach a Detve, chemické závody v Novákoch, Zemianskych Kostolňanoch a Strážskom, výskumné ústavy v Trenčíne, Novom Meste nad Váhom a Dobrej Vode a ďalšie továrne a zariadenia rôznych priemyselných odvetví.

¹⁷ BYSTRICKÝ, J.: *Pomoc Sovietskeho zväzu pri výstavbe materiálno-technickej základne Československej ľudovej armády v rokoch 1945 – 1954*. Kandidátska dizertačná práca. Bratislava 1976, s. 57.

¹⁸ Tamže, s. 65.

¹⁹ VYBOH, J.: *Výstavba vojskového delostrelectva Československej ľudovej armády v rokoch 1950 – 1954*. Diplomová práca. Praha 1969, s. 57.

²⁰ VÚA-VHA Praha, f. MNO/sekr. min. 1955, č. j. 0011058.

²¹ Tamže, f. MNO/SMS 1957, č. j. 00513.

²² ŠVACH, O.: *Hospodárske mobilizační přípravy v ČSSR*. Kandidátska disertační práce. Praha 1966, s. 72-73.

²³ KAPLAN, K.: *Československo v letech 1948 – 1953*. Praha : Panorama 1990, s. 103.

²⁴ SNA Bratislava, f. AÚML ÚV KSS, f. Sekretariát ÚV KSS, šk. 74, a. j. 40.

Rozširovanie zbrojárskej výroby na Slovensku malo predovšetkým strategické dôvody. Vychádzalo z predpokladu, že v prípade vojnového konfliktu bude Slovensko tylovým priestorom ČSR. Zbrojárska výroba však súčasne predstavovala významný faktor procesu industrializácie Slovenska, respektíve prispievala k jeho urýchľovaniu. Výstavbou nových a rozširovaním existujúcich závodov a prevádzok sa znižoval rozdiel v priemyselnej úrovni českých krajín a Slovenska, pričom vojenské výrobné programy boli navyše lepšie dotované investíciami, materiálom a pracovnými silami, vrátane kvalifikovaných. Zabezpečovanie vojenských úloh na začiatku 50. rokov malo značnú „zásluhu“ na tom, že priemyselná výroba na Slovensku sa v roku 1953 zvýšila na 228,1 % v porovnaní s rokom 1948.²⁵

Rozvoj zbrojárskej výroby na druhej strane negatívne ovplyvňoval štruktúru slovenského priemyslu a prispieval k prehlbovaniu disproporcií medzi jeho jednotlivými odvormi a odvetviami. Podporoval jednostranné preferovanie ťažkého strojárstva, ktorého výroba pritom bola vysoko náročná na surovinové, materiálové a energetické zdroje. Dôsledkom bolo okrem iného nedostatočné využívanie kapacít ostatných odvetví strojárstva, hodnotenie ich výsledkov podľa plnenia úloh v prospech ťažkého strojárstva, rýchlejšia rast výroby výrobných prostriedkov ako výroby spotrebných predmetov a pod. Z hľadiska subdodávok pre finálnu produkciu sa výrazne prehĺbila závislosť slovenských závodov od českých. Závažným dôsledkom bolo aj zaostávanie rozvoja progresívnych priemyselných odborov, napríklad elektrotechnického.

Mimoriadne požiadavky na výstavbu čs. armády a celkové zvyšovanie vojenskej sily štátu v dôsledku príprav na vojnový konflikt sa odzrkadľovali nielen v oblasti zbrojárskej výroby. Súhrnne ich vyjadrovali výdavky štátneho rozpočtu na obranu (od roku 1953 na obranu a bezpečnosť). Výška prostriedkov stanovených na tento účel rozpočtovými zákonmi na jednotlivé roky vzrástla do roku 1953 v porovnaní s rokom 1949 viac ako päťkrát, z 8,9 miliárd Kčs na 43,09 miliárd Kčs (v starej mene).²⁶ V dôsledku zvyšovania priamych i nepriamych (skrytých) výdavkov, bol ale skutočný objem týchto prostriedkov podstatne vyšší ako plánovaný. Ak v roku 1949 predstavovali celkové skutočné výdavky na obranu asi 20 miliárd Kčs, tak v roku 1953 až 84,5 miliárd Kčs (v starej mene). Výška týchto výdavkov sa premietala aj do ich podielu na štátnom rozpočte a národnom dôchodku. V roku 1949 činil podiel výdavkov na obranu a bezpečnosť na štátnom rozpočte 24,2 % a na národnom dôchodku 5,5 %, v roku 1950 21,8 % a 6,3 %, v roku 1951 20,3 % a 8,3 %, v roku 1952 20,8 % a 10,2 % a v roku 1953 17,0 % a 13,6 %.²⁷ V súvislosti s čiastočným uvoľňovaním vzťahov medzi Východom a Západom v dôsledku skončenia vojny v Kórei a najmä nových trendov v sovietskej politike po smrti J. V. Stalina sa postupne menili niektoré determinanty sovietskej i československej vojenskej doktríny. Realistickejšie hodnotenie medzinárodnej situácie spolu s potrebou

²⁵ Ref. 23, s. 109.

²⁶ PEŠEK, J.: Politickoekonomické aspekty výstavby československej armády v 50. letech. In: *Veda-armáda-spoločnosť*, 1992, č. 2, s. 19.

²⁷ VÚA-VHA Praha, f. MNO/sekr. min. 1955, sign. 44-8/1-23.

riešiť krízový stav čs. ekonomiky viedlo k zníženiu tempa budovania armády i produkcie zbrojárskeho priemyslu. Súčasne sa ale začalo viacej prihliadať na prejavy kvalitatívnych zmien v oblasti vojenstva, najmä na požiadavky vyplývajúce z podmienok a zásad vedenia bojovej činnosti za použitia zbraní hromadného ničenia.

Koncom prvej polovice 50. rokov sa obmedzovalo tempo rozvoja priemyslu, predovšetkým ťažkého a znížili sa výdavky na obranu a bezpečnosť. Uvoľnené prostriedky sa mali presunúť do najkritickejších oblastí ekonomiky (poľnohospodárstvo, ľahký a spotrebný priemysel). Plánované výdavky štátneho rozpočtu na obranu a bezpečnosť v roku 1954 v porovnaní s rokom 1953 poklesli o viac ako 11 %. Objem investícií do zbrojárskeho priemyslu v rokoch 1954 a 1955 klesol na 0,9 miliardy Kčs (4,5 miliardy v starej mene), pričom aj stanovené plány zbrojárskej výroby sa v týchto rokoch niekoľkokrát znížovali. Výsledkom bola skutočnosť, že zbrojársky priemysel vyrobil v roku 1954 o 28,8 % a v roku 1955 o 13,2 % menej produkcie ako v roku 1953.²⁸

Pokles zbrojárskej výroby sa prejavil najmä v strojárstve. V roku 1954 sa jeho hrubá výroba na Slovensku znížila o 14,5 % v porovnaní s predchádzajúcim rokom a ani v roku 1955 nedosiahla úroveň z roku 1953. V roku 1955 poklesol podiel strojárstva na Slovensku na celoštátnej výrobe v tomto odvetví o 1,3 % a klesol aj podiel strojárskej výroby na celkovej priemyselnej výrobe na Slovensku.²⁹

Reakcia na nastupujúcu revolúciu vo vojenstve v podmienkach čs. armády mala celý rad vonkajších i vnútorných determinantov a súvislostí. Ešte v decembri 1954 bola na základe rokovania delegácií ČSR a ZSSR v Moskve podpísaná dohoda o riešení zásadných otázok výstavby a rozvoja čs. armády na obdobie druhej polovice 50. rokov. Československo tým prijalo viacero odporúčaní a záväzkov pre ďalšie posilnenie svojej vojenskej sily, a to ako v rovine širších ekonomických ukazovateľov, tak aj z hľadiska konkrétnej výstavby a prípravy armády.

Pri ich uvádzaní do praxe sa však nemohli obísť hospodárske problémy, ktoré sa kumulovali v prvej polovici 50. rokov. Z tohto dôvodu bola podčiarknutá potreba uviesť všetky odporúčania a záväzky do súladu s celkovým ekonomickým rozvojom krajiny. To sa odzrkadlilo v rozhodnutí prednostne zabezpečiť rozhodujúce priority schválenej koncepcie (dostavba zbrojárskeho priemyslu, najmä závodov na výrobu výbušnín, ďalej motorizácia armády, výstavba potrebných skladov PHM a výbušnín) a ďalšie úlohy, predovšetkým budovanie systému civilnej obrany, plniť „voľnejším“ tempom a v lehotách prispôsobených ekonomickým možnostiam. Modernizácia výzbroje čs. armády sa mala zabezpečiť pokračovaním unifikácie hlavných druhov zbraní a bojovej techniky so Sovietskou armádou, a to najmä na základe ich domácej výroby podľa sovietskych licencií. Súčasne sa mali vyčleniť potrebné kapacity a prostriedky aj na vývoj a produkciu vlastných, tzn. československých typov.

Začlenenie SRN do NATO a nasledujúce vytvorenie Varšavskej zmluvy viedli k novému eskalovaniu napätia medzi Východom a Západom, ktoré však pomerne rýchlo

²⁸ VÚA-VHA Praha, f. MNO/voj.rada min. 1955, č. j. 0046.

²⁹ LONDÁK, M.: *Otázky industrializácie Slovenska (1945 – 1960)*. Bratislava 1999, s. 114.

vystriedala tendencia uvoľňovania. Pod jej bezprostredným vplyvom a na „odporúčanie“ z Moskvy rozhodli čs. mocenské orgány o ďalších korektúrach plánov výstavby armády a operačnej prípravy štátu. Obmedzili ich rozsah a predĺžili lehoty realizácie hlavných opatrení. Postupne sa znižovali aj početné stavy ozbrojených síl. Súčasne sa začala uskutočňovať „plánovaná“ kooperácia členských krajín tohto paktu vo výrobe hlavných druhov výzbroje a bojovej techniky.

Pre druhú polovicu 50. rokov sa stalo charakteristické síce nepríliš výrazné, ale trvalé znižovanie výdavkov na obranu a bezpečnosť, sprevádzané poklesom ich podielu na štátnom rozpočte, respektíve na národnom dôchodku. Ak v roku 1956 boli rozpočtovým zákonom stanovené výdavky na obranu a bezpečnosť vo výške 9,605 miliárd Kčs, čo predstavovalo 10,2 % štátneho rozpočtu a 7,2 % národného dôchodku, tak v roku 1958 to bolo 8,933 miliárd Kčs, t. j. 9,4 % štátneho rozpočtu a 5,9 % národného dôchodku a v roku 1960 8,783 miliárd Kčs, t. j. 8,5 % štátneho rozpočtu a 5,3 % národného dôchodku.³⁰ Mnohé zdroje používané pre tieto účely sa však opäť „ukrývali“ v iných kapitolách rozpočtu a skutočné náklady, plánované na obranu a bezpečnosť, preto boli asi o 50 % vyššie, než oficiálne stanovené prostriedky.

Tendencia „šetrenia“, aj keď relatívna, vzhľadom na zvyšovanie nákladov na mechanizáciu a motorizáciu armády a modernizáciu jej výzbroje, sa prejavovala aj v zbrojárskej výrobe na Slovensku. Základné zameranie a limity jej produkcie pritom spolu s potrebami čs. armády stále viac zohľadňovali hľadiská koaličných väzieb ČSR. Vyjadrovali predovšetkým názory a odporúčania sovietskeho generálneho štábu, v ktorých sa bezprostredne premietali aj ekonomické záujmy ZSSR. Pôsobenie týchto a ďalších faktorov sa prejavilo v narastaní vnútorných problémov zbrojárskeho priemyslu a protirečivých trendov jeho vývoja.

Zbrojárske podniky a prevádzky predovšetkým obmedzili objem produkcie a v niektorých sa z dôvodu ich vyťaženia zavádzala náhradná „civilná“ výroba. V podstate sa upustilo od predpokladanej výroby nových druhov výzbroje a bojovej techniky podľa sovietskych licencií a určujúcou tendenciou sa stala modernizácia existujúcich typov. Činnosť vývojových stredísk bola poznačená neujasnením a nedostatkom koncepcie práce komisie RVHP pre obranný priemysel, ktorá sa okrem iného prejavovala v duplicite vývojových programov zbrojárskeho priemyslu členských štátov. Vývojové programy zadané vývojovým pracoviskám na Slovensku sa v mnohých prípadoch menili alebo rušili, a to v rôznych etapách ich plnenia, vrátane finálnych. Dôsledkom toho boli materiálové a finančné straty v státisícových a miliónových čiastkach.³¹

³⁰ Ref. 24, s. 24-25.

³¹ Napríklad náklady na vývoj 152 mm granátometu (Konštrukta Trenčín), zastaveného v roku 1960, a to napriek úspešným podnikovým, kontrolným a vojskovým skúškam na polygónoch v ČSR a ZSSR, predstavovali 9,147 miliónov Kčs; na vývoj protiletadlových automatizovaných kompletov s označením SAMOTA a STOJKA 100 miliónov Kčs atď. VÚA-VHA Praha, f. MNO/VDS 1959, šk. 207, 5/14/113 a f. MNO/VD 1960, šk. 113, 5/46-140.

Civilná obrana

Skúsenosti druhej svetovej vojny potvrdili narastajúci význam už v mieri pripravených zložiek a opatrení na ochranu civilného obyvateľstva, komunikačných spojov, priemyselných závodov a iných dôležitých objektov pred náletmi nepriateľského letectva, ako aj pre odstraňovanie ich následkov. V podmienkach obnoveného Československa sa však tieto otázky začali intenzívnejšie riešiť až po štátnom a mocenskom prevrate vo februári 1948, a to v súvislosti so zostrovaním napätia medzi Východom a Západom a vojensko-politickým upevňovaním sovietskeho bloku.

Prípravu opatrení civilnej protiletectvej obrany, pre ktorú sa začal používať aj skrátený názov civilná ochrana (CO), na Slovensku riadilo a koordinovalo poverenctvo vnútra. Išlo predovšetkým o vytvorenie riadiacich orgánov na okresnej a krajskej úrovni a zabezpečenie odbornej prípravy určených funkcionárov. Počítalo sa tiež so začatím odbornej prípravy členov svojpomocných skupín závodnej a protiletectvej ochrany, výstavby stavieb CO vo väčších mestách, výstavby nezávislých vodných zdrojov a so začatím budovania systému výstražnej a poplachovej služby.

Od konca roka 1950 koncepciu výstavby CO stále viac ovplyvňovala narastajúca vojnová psychóza a skryté prípravy na vojnový konflikt sovietskeho bloku so Západom. Pokyny sovietskych poradcov kládli dôraz na budovanie CO ako jednotného, centralizovaného a vojensky organizovaného, súčasne ale na masovej základni obyvateľstva postaveného systému.

Priestor pre výstavbu a činnosť CO podľa týchto požiadaviek otvorilo uznesenie vlády ČSR o civilnej obrane z 13. júla 1951 a nariadenie o základných úlohách a povinnostiach v CO, ktoré bolo schválené ako príloha uznesenia. Dokumenty predovšetkým deklarovali samotný akt zriadenia systému Civilnej obrany (CO), ktorej *„úkolom je účinná ochrana obyvateľstva, miest a závodů zejména před vzdušnými útoky“*.³² Na právny základ stavali aj povinnosť všetkých občanov podieľať sa na realizovaní jednotlivých opatrení v CO.

Medzi základné úlohy CO patrilo najmä vyzušovanie obyvateľstva a zamestnancov podnikov o nebezpečenstve vzdušných útokov, zabezpečovanie ochranných prostriedkov pre občanov, príprava obyvateľstva na plnenie úloh v CO, budovanie špeciálnych stavieb CO, ochrana úžitkových zvierat a poľných a lesných kultúr, ochrana historických pamiatok, udržiavanie poriadku a bezpečnosti pri vzdušných útokoch a odstraňovanie ich následkov.

Výstavba riadiacich orgánov CO a príprava opatrení CO bola organizovaná na základe teritoriálneho a rezortného princípu a kategorizácie miest, hospodárskych objektov a iných zariadení podľa ich významu. Veliteľom CO na Slovensku sa stal povereník vnútra, a predsedovia národných výborov boli z titulu svojej funkcie veliteľmi CO krajov, okresov a miest. Pre zabezpečenie a riadenie CO na slovenskom území vznikol na povereníctve vnútra samostatný odbor CO.

³² VÚA-VHA Praha, f. MNO-GŠ/OS 1952, šk. 278, sign. 27-5/1-184.

Základné úlohy a opatrenia CO boli zabezpečované najmä prostredníctvom siete služieb CO organizovaných v rámci určených rezortov. Na úrovni miest sa vytvárali verejné útvary služieb CO, v podnikoch, závodoch, ústavoch a iných zariadeniach označených ako objekty CO vznikali objektové služby a objektové útvary CO. V objektoch CO celoštátneho významu sa okrem toho organizovali aj špeciálne obnovovacie oddiely. Centrálnym riadením všetkých služieb a útvarov CO v mestách a objektoch CO v ich územnom obvode boli poverené mestské štáby CO. Pri rozvoji CO mali dôležitú úlohu plniť aj spoločenské organizácie, predovšetkým Zväzarm, Československý červený kríž a Československý zväz hasičstva.

V priebehu rokov 1952 – 1953 bola základná štruktúra systému CO na Slovensku v podstate rozvinutá, a to vrátane výstavby verejných útvarov CO. Začala sa aj výstavba špeciálnych stavieb CO, ako boli napríklad veliteľské stanovištia, chránené pracoviská, pozorovateľne, úkryty a pod. Súčasne sa zvažovali možnosti využitia existujúcich podzemných priestorov pre potreby CO bez ďalšieho navrhovania investičných nákladov. Samostatnú oblasť budovania systému CO tvorila výstavba kádrových vojenských jednotiek.

Od roku 1953, v kontexte čiastkového uvoľnenia medzinárodného napätia, sa tempo budovania systému CO výrazne spomalilo. Po horúčkovitej organizačnej výstavbe orgánov a zložiek CO sa pozornosť zameriavala najmä na otázku ich funkčnosti, a to najmä v kontexte zavádzania jadrových zbraní do výzbroje armád veľmocenských štátov východného i západného bloku. Možnosti ich použitia a charakter ničivých účinkov menili celkové poňatie ochrany zápolia. Civilná obrana nadobúdala význam strategického faktoru pri zabezpečovaní dôležitých funkcií štátnych orgánov a národného hospodárstva, ale tiež mobilizácie ozbrojených síl na začiatku možného vojnového konfliktu. Príprava na činnosť v podmienkach použitia jadrových zbraní a na likvidáciu ich následkov znamenala predovšetkým upustiť od doterajšieho miestneho, tzv. bodového spôsobu ochrany obyvateľstva a objektov proti klasickým prostriedkom vzdušného napadnutia a orientovať CO na plošné riešenie ochrany celého teritória proti všetkým druhom zbraní s dôrazom na zbrane hromadného ničenia.

Základné smery pre rozvinutie a doplnenie systému CO z hľadiska jeho prispôsobenia zmeneným podmienkam vedenia ozbrojeného zápasu stanovilo uznesenie politického byra ÚV KSČ z 21. februára 1955. V rámci následne rozpracovávaných opatrení CO došlo, okrem iného, k zníženiu počtu kategorizovaných miest a objektov. Okrem existujúcich troch kategórií však vznikla osobitná skupina (tzv. skupina „Z“) miest a objektov, u ktorých sa predpokladalo, že by sa ako prvé mohli stať cieľom jadrového útoku.³³ Zo slovenských miest boli do jednotlivých kategórií zaradené Bratislava, Trenčín, Nitra, Komárno, Žilina, Ružomberok, Martin, Považská Bystrica, Zvolen, Prešov a Košice.

Koncom roka 1955 bol potom spracovaný perspektívny plán rozvoja CO na obdobie 1956 – 1960 ako základná smernica realizácie komplexu hlavných opatrení a zmien

³³ VÚA-VHA Praha, f. MNO-NGŠ 1953, šk. 344, sig. 27-5/1-6.

v systéme CO. Kládol dôraz najmä na posilnenie krajských zložiek CO, a to tak, aby krajský veliteľ CO mohol priamo riadiť nasadenie a činnosť zložiek CO o celkovom počte 6 – 8-tisíc osôb. Počítalo sa aj so zvyšovaním odolnosti existujúcich stavebných zariadení CO a s výstavbou ťažkých nadzemných i podzemných úkrytov. Pre kategorizované mestá a objekty ministerstvo vnútra v tejto súvislosti stanovilo konkrétne ženíjno-technické normatívy, vrátane tzv. potreby ukrytia obyvateľstva vo výške 60 – 70 % počtu osôb.

Doplňovanie a rozširovanie systému CO však nebolo len záležitosťou jeho vlastného rozvoja. Na začiatku druhej polovice 50. rokov sa CO stávala dôležitým článkom pripravovanej koncepcie obrany a ochrany tyla za mimoriadnych okolností v čase mieru i vojny. Uznesením vlády ČSR zo 4. septembra 1957 boli vydané smernice o plánovaní, organizovaní a riadení obrany a ochrany štátneho územia v krajoch a okresoch. Upresňovali, že komisie rád krajských (okresných) národných výborov pre veci obrany majú riešiť, okrem iných úloh aj otázky vyzozumievania obyvateľstva miest a zamestnancov závodov o nebezpečenstve vzdušného napadnutia, ochrany občanov voči nim s dôrazom na použitie zbraní hromadného ničenia, odstraňovanie následkov napadnutia a ďalej protivzdušnej obrany (PVO) dôležitých závodov systémom závodných jednotiek PVO.

V čase mieru mohli komisie z jednotlivých zložiek CO disponovať len kádrovými vojenskými jednotkami, pokiaľ tieto boli dislokované v príslušnom kraji alebo okrese. Ich použitie však bolo viazané na súhlas ministra vnútra ako veliteľa CO ČSR. Za vojnovnej situácie sa potom pôsobnosť komisií vzťahovala na všetky zložky CO.

Prvoradú úlohu komisií predstavovalo spracovanie súhrnných plánov obrany a ochrany krajov a okresov. Samostatnými prílohami týchto plánov mali byť čiastkové plány pre jednotlivé oblasti a situácie, okrem iného aj z oblasti CO: a) plán vyzozumienia obyvateľstva miest a osadenstva závodov, b) plán protivzdušnej obrany závodov bránených závodnými jednotkami PVO, c) plán rozvinutia síl a prostriedkov CO, d) plán ukrytia obyvateľstva miest a osadenstva závodov, e) plán vnútornej evakuácie obyvateľstva miest a f) plán pomoci mestám napadnutým zbraňami hromadného ničenia.

Spomínané závodné jednotky PVO mali predstavovať celkom nový prvok v systéme CO. Ich organizovanie, riadenie a bojové použitie upresňovali dočasné smernice ministerstva vnútra z júla 1958. Jednotky boli určené na ničenie nepriateľských vzdušných cieľov a ničenie – v priestoroch ich palebných postavení a v súlade s plánom obrany závodu – nepriateľských pozemných síl a prostriedkov. O vytváraní jednotiek PVO v konkrétnych závodoch mal rozhodovať minister vnútra na základe návrhov predložených ministrami príslušných rezortov a schválených ministerstvom národnej obrany a Štátnym úradom plánovania. Ich výstavba sa mala začať v roku 1959.³⁴

Základným dokumentom o organizovaní, riadení a zabezpečovaní CO v nových podmienkach vedenia bojovej činnosti a jej začleňovania do väzieb obrany a ochrany

³⁴ VÚA-VHA Praha, f. MNO-VL/PVOS 1958, šk. 482, sign. 28/3-4.

tyla sa stalo vládne uznesenie o Civilnej obrane z 15. januára 1958. Spolu s novými smernicami o CO zakotvilo hlavné zásady budovania a rozvoja CO a súčasne vyjadrovalo aj snahu o úzke prepojenie systému CO s inými brannými opatreniami štátu.

Civilná obrana sa v smerniciach charakterizovala ako „organizovaná činnosť a souhrn opatření k zajištění ochrany a obrany obyvatelstva před následky nepřátelských vzdušných útoků, k vytvoření podmínek pro plynulý chod hospodářského života při nepřátelských vzdušných útocích a k odstraňování následků těchto útoků.“ Smernice zdôrazňovali, že „Civilní obrana tvoří součást obrany státu a její zajišťování patří do náplně činnosti všech veřejných orgánů, hospodářských organizací a složek Národní fronty. Civilní obrana se provádí již v míru v souladu s hospodářskými možnostmi státu.“³⁵

V kontexte s tým sa v smerniciach potvrdzovala existujúca kategorizácia miest a objektov. Základnými prvkami v štruktúre systému CO sa potom stali: a) vojsko CO, b) služby CO krajov, okresov a miest, c) služby a útvary CO objektov (vrátane závodných jednotiek PVO), d) verejné útvary CO (skupiny svojpomoci, zdravotnícke útvary a domové požiarne hliadky) a e) osobitné stavby a iné zariadenia CO. Veliteľom CO ČSR zostal minister vnútra a veliteľom CO Slovenska povereník vnútra. Aj v obvodoch národných výborov zodpovedali za riadenie CO naďalej ich predsedovia ako mestskí, okresní a krajskí veliteľia CO. Operatívne riadenie vykonávali štáby CO, ktoré predstavovali pracovné orgány veliteľov CO.

Smernice kládli podstatne silnejší dôraz na úlohu masových spoločenských organizácií pri príprave a realizácii opatrení CO. V rámci tzv. všenárodnej prípravy obyvateľstva mali, okrem iného, participovať na zabezpečovaní realizácie tém CO, ktoré boli od roku 1957 zaradené do učebných osnov vysokých škôl a II. a III. stupňa všeobecnovzdelávacích a odborných škôl.

Dňa 25. februára 1958 sa ÚV KSČ zaoberal otázkou zvýšenia úrovne riadiacej a kontrolnej činnosti štábov CO z hľadiska požiadavky smerovania opatrení CO do väčších územných celkov. Prijaté závery odporúčali vykonať reorganizáciu týchto štábov s dôrazom na posilnenie ich zodpovednosti na úrovni okresu a kraja. Reorganizácia sa uskutočnila v apríli 1958 a v jej rámci došlo aj k čiastkovým zmenám v riadiacej a organizačnej štruktúre systému CO na Slovensku.³⁶

Zmeny v brannom systéme

Členstvo vo Varšavskej zmluve, spôsoby a možné dôsledky pravdepodobného použitia zbraní hromadného ničenia v potenciálnom vojnovom konflikte, udalosti v Poľsku a Maďarsku na jeseň 1956, ako aj predstavy o vstupe československej spoločnosti do záverečného obdobia budovania základov socializmu motivovali predstavi-

³⁵ VÚA-VHA Praha, f. MNO-SBP 1958, šk. 69, sign. 28/3-1.

³⁶ Bližšie ŠTAIGL, J.: Civilná obrana na Slovensku 1945 – 1948. In: *Vojenská história*, 5, 2001, č. 1, s. 66-85.

lov mocenskej elity k spresňovaniu branného systému. Riešenie otázok zabezpečenia vonkajšej i vnútornej ochrany štátu a režimu pritom spájali predovšetkým s ďalším posilnením vplyvu a kompetencií komunistických orgánov.

Od marca 1955 nový prvok v štruktúre riadiacich orgánov branného systému tvorili komisie rád okresných a krajských národných výborov pre veci obrany. Okrem iného riadili prípravu plánov ochrany a obrany teritória v svojej pôsobnosti, ktoré riešili najmä otázky ochrany a obrany dôležitých závodov a objektov, likvidovania nepriateľských vzdušných výsadvok, potlačania vnútorných nepokojov a zabezpečenia verejného poriadku. V júni 1959 boli tieto komisie zrušené a ich úlohu prevzali novovytvorené komisie obrany pri okresných a krajských výboroch KSS.

Vznik komisií sa opieral o tézu o tzv. ľudovej obrane vlasti, zakotvenú v novom brannom zákone z apríla 1958. V kontexte s ich vznikom sa pripravoval aj rad ďalších zmien v brannom, respektíve obrannom systéme štátu. Cieľom mala byť premena jeho doterajšieho viac-menej statického charakteru na pružnú, monolitnú a efektívnu sústavu, schopnú plynulého prechodu z mierových podmienok na vojnové a proporcionálneho a koordinovaného zabezpečenia tak „poľnej“ funkcie ozbrojených síl, ako aj obrany a ochrany štátneho územia.³⁷

Jan ŠTAIGL

³⁷ Ref. 9, s. 275-278.

K PROBLEMATIKE

1. ekonomickej reformy a vývoju na Slovensku v 2. polovici 50. rokov

Po prevrate z februára 1948¹ komunistom v Československu už nič nestálo v ceste vytvoriť v krajine tzv. plánované hospodárstvo vychádzajúce z marxisticko-leninských téz i sovietskeho príkladu. Už v prvých povojnových rokoch prebehla v Československu prvá vlna znárodňovania, vznikla tzv. viasektorová ekonomika, a vláda pripravila dvojročný hospodársky plán², čím sa zvýšila váha štátu v riadení ekonomiky. No tie zmeny, ktoré prišli po februári, boli ďaleko výraznejšie pre celú spoločnosť, vrátane ekonomickej oblasti. V období rokov 1948 – 1951, resp. 1952, v tzv. zakladateľskom období komunistického štátu, sa sformoval nový systém riadenia ekonomiky (no i politiky a celej spoločnosti ...), ktorá sa tak stala plne sovietskym typom hospodárstva. Z hľadiska zahranično-ekonomického v tomto čase prebehla preorientácia Československa na ZSSR a ďalšie socialistické krajiny a v súvislosti s tým i radikálna štrukturálna prestavba československého hospodárstva, čím sa začala realizovať tzv. oceľová koncepcia jeho rozvoja.

Ekonomika krajiny sa mala riadiť na základe plánov, päťročníc. Materiálnou základňou plánovanej ekonomiky sa stalo v podstate štátne vlastníctvo výrobných prostriedkov – základom k jeho vzniku bolo pritom postupne prebiehajúce znárodňovanie. Idea súkromného podnikania, zveľadovania majetku a iniciatívy bola nastupujúcou totalitnou mocou bezo zvyšku zamietnutá, ideálom spoločnosti akoby sa zrazu stal námezdné pracujúci proletár bez vlastných prostriedkov. Do začiatku 50. rokov komunistický štát ovládol celú sféru priemyslu, takmer úplne zanikli vrstvy živnostníkov, remeselníkov a pod. a pod rôznymi formami tlaku prebiehala kolektivizácia v agrárnej oblasti. V rokoch 1951 – 1953 sa v Československu komplexne a mechanicky prebrala sovietska sústava riadenia ekonomiky, s jeho vlastnou metodikou, chozrasčotom a účtovníctvom a vznikol systém riadenia označovaný ako administratívno-direktívny, byrokratický, či prikazovací model. V ňom jednotlivé podniky v podstate prestali byť

¹ K tejto problematike bližšie pozri *Február 1948 a Slovensko*. Zborník z vedeckej konferencie. Zost. Ondrej Podolec. Bratislava : Ústav pamäti národa, 2008.

² Bližšie pozri LONDÁK, Miroslav: *Otázky industrializácie Slovenska (1945 – 1960)*. Bratislava : Veda, 1999, s. 22 a n.

samostatnými podnikateľskými subjektmi, a centrum im predovšetkým administratívnymi metódami určovalo napr. výrobné programy, objem i sortimentnú štruktúru výroby, objem živej práce, smery odbytu a pod.

„Plánovači“ mali veľa ilúzií o možnostiach novovznikajúceho systému riadenia ekonomiky v Československu. Údajne obchodovanie, predovšetkým s krajinami východného bloku, malo zabezpečiť stabilitu, zamedziť ďalším hospodárskych krízam, a strojárská veľmoc, ktorá mala vzniknúť z Československa, mala mať na dlhé časové obdobie zabezpečený dostatočný odbyt svojich produktov. Samozrejme, rávalo sa i s exportom zbraní, i keď o tejto záležitosti sa veľmi nehovorilo.

Prvá päťročnica na roky 1949 – 1953 sa pripravovala na pôde KSČ už od roku 1947. Jej hlavným zámerom mala byť podľa K. Gottwalda zmena štruktúry československého hospodárstva, ktorá bola daná ešte vývojom za Rakúsko-Uhorska, keď prioritnými boli viaceré odvetvia ľahkého a spotrebného priemyslu a jej preorientovanie takým spôsobom, aby údajne vyhovovala nových podmienkam ekonomickým i zahranično-politickým. Malo to znamenať štrukturálnu prestavbu ekonomiky, predovšetkým v prospech kovopriemyslu, ťažkého strojárstva. Československo sa malo stať strojárskou veľmocou, ktorá by bola schopná zabezpečovať industrializovanie východného bloku, no údajne zároveň i rast životnej úrovne vlastného obyvateľstva. Orientácia na krajiny s plánovaným hospodárstvom mala zaistiť tak stabilné dodávky surovín, jasné exportné ciele, ako i zabrániť pravidelne sa opakujúcim krízovým javom, ktoré sa vyskytovali v kapitalistických ekonomikách. Tým, že by sa československá ekonomika odpútala od západných krajín, mala sa teda brániť i pred vznikom cyklických hospodárskych kríz.³

Veľmi rýchlo sa však ukázalo, aké naivné boli pohľady plánovačov do budúcnosti. A to nielen z toho hľadiska, že časť tovarov, najmä surovín a strojového zariadenia, muselo Československo naďalej importovať zo Západu, keďže adekvátnu náhradu v iných krajinách s plánovaným hospodárstvom získať nebolo možné. Priveľmi rýchly rast investícií štátu do priemyslu, najmä do ťažkého, sa odrazil v minimalizácii nákladov, ktoré smerovali do poľnohospodárstva, spotrebných odvetví priemyslu, dokonca i v absolútnych číslach klesali prostriedky na bytovú výstavbu, zanedbávalo sa budovanie infraštruktúry, nehovoriac už o raste životnej úrovne obyvateľstva. Podľa údajov vtedajšieho predsedu vlády sa v období rokov 1948 – 1952 ceny bežných tovarov, dôležitých pre obyvateľstvo, vcelku zvyšovali, takže reálna mzda poklesla o 9 %. Disproporcie medzi jednotlivými odvetviami ekonomiky na začiatku 50. rokov postupne narastali a zvyšujúce sa ekonomické ťažkosti jednoznačne ukázali, že československá ekonomika nemá základné predpoklady na splnenie zvýšených úloh päťročnice, ktoré boli vytýčené vo februári 1951. Bolo zrejmé, že plánovaná ekonomika nie je všemocná. Námezdné pracujúci, poberajúci mzdu v nových podnikoch, nemali možnosť realizovať svoju kúpnu silu, keďže na trhu bol nedostatok spotrebného

³ Tamže, s. 62. Na nasledujúcich stranách bližšie pozri tiež o problematike 1. päťročného plánu a Slovenska.

tovaru. Navyše, od začiatku 50. rokov bola ekonomika krajiny výrazne zafarbená jej rastúcou militarizáciou.

Neudržateľnú situáciu vedenie štátu a KSČ nakoniec vyriešilo menovou reformou z 1. júna 1953. Minimálne finančné straty obyvateľstva sa pohybovali na úrovni cca 14,5 mld. Kčs v nových platidlách, bez započítania prepadaných viazaných vkladov.⁴ Pomocou tejto „reformy“ získal štát dodatočne od obyvateľstva miliardy korún z ich vkladov peňažnej hotovosti, ako i likvidovaním viazaných vkladov, a vystavil tak účet svojej ekonomickej politiky, 1. päťročnici a vlastne i plánovanému hospodárstvu v Československu. Námezdné pracujúci prišli i o tie prostriedky, ktoré získali už počas tzv. socialistickej výstavby. Boli ľudia, ktorí riešili túto situáciu i samovraždou. Nasledovali štrajky i nepokoje, najmä v českých krajinách. Preto v snahe upokojiť situáciu štát sa ju snažil riešiť v nasledujúcich rokoch znižovaním cien spotrebného tovaru.

Menová reforma z roku 1953 zohrala niekoľko úloh. Na jednej strane bola „*elegantným štátnym bankrotom*“ – vďaka nemu a v závislosti od toho, že sa v priebehu päťročnice obmedzovali výdaje v prospech obyvateľstva, komunistický režim odstránil deficit štátneho rozpočtu rokov 1949 – 1953 – po menovej reforme celkové príjmy boli na úrovni 266 mld. Kčs a výdavky 236 mld. Zároveň bola menová reforma významným krokom na ceste transformácie ekonomiky na tzv. príkazový systém sovietskeho typu, ktorý nepripúšťal žiadne diametrálne odlišné prvky trhového peňažného hospodárstva. Vedľajším produktom menovej reformy bolo odčerpanie zvyškov peňažnej sily bývalých tzv. vykorisťovateľských vrstiev spoločnosti.

Rokom 1953 sa začala prvá kríza komunistického režimu v Československu. Neprejavovala sa len v rovine ekonomickej, ale i politickej a ideologickej.⁵ Krízové javy sa nevyskytovali len v Československu, no s rôznou intenzitou i v ďalších krajinách východného bloku, a odštartované boli situáciou vo vtedajšom Sovietskom zväze po smrti Stalina. Tieto krízové javy boli v skutočnosti prejavmi systémových chýb vtedajšieho komunistického systému tzv. sovietskeho typu.

Vedenie KSČ spočiatku predpokladalo, že už samotnou menovou reformou sa mu podarí zabezpečiť priaznivé podmienky na lineárne pokračovanie v dovtedajšej ekonomickej koncepcii, ktorú naďalej považovalo za realizovateľnú. Nedostatky a krízové javy v ekonomike sa mu javili len ako dôsledok disproporčného, nerovnomerného vývoja jednotlivých odvetví, resp. medzi surovinovou a energetickou základňou a medzi spracovateľskými odvetviami. Ak berieme do úvahy porovnateľné ceny, kríza nemala taký charakter, aby poklesla tvorba národného dôchodku na 1 obyvateľa, ale nastal pokles jeho rastu. No tento pokles bol výrazný v porovnaní s predchádzajúcim vysokým rastom – pozri tabuľku č. 1.

⁴ K problematike menovej reformy 1953 bližšie pozri JIRÁSEK, Zdeněk – ŠŮLA, Jaroslav: *Velká peněžní loupež v Československu 1953 aneb 50 : 1*. Praha : Svítání, 1992.

⁵ K tejto problematike bližšie pozri BARNOVSKÝ, Michal: *Prvá vlna destalinizácie a Slovensko (1953 – 1957)*. Brno : Prius, 2002.

Tabuľka 1⁶ Vytvorený národný dôchodok v Československu na 1 obyvateľa v porovnaní teľných cenách a jeho rast v percentách v porovnaní s predchádzajúcim rokom

Rok	Vytvorený ND na 1 ob.	Rast vytvoreného ND v %
1950	6821,9	–
1951	7387,3	8,28
1952	8079,9	9,37
1953	8508,4	5,30
1954	8720,3	2,49
1955	9516,3	9,13
1956	9923,5	4,28

Hlavným cieľom hospodárskych plánov, najmä na roky 1954 a 1955, malo byť odstránenie tých najväčších disproporcií v národnom hospodárstve a zabezpečenie ďalšieho rastu výrobných síl. Na ďalšie obdobie dostal Štátny plánovací úrad v Prahe od vlády za úlohu pripraviť najprv sedemročný hospodársky plán, ktorý by zahrnoval obdobie do konca 50. rokov a neskôr druhú päťročnicu. Prvú úlohu sa nepodarilo splniť a i druhá päťročnica (1956 – 1960) vlastne nejestvovala (bola prijatá až v roku 1958), pripravovali sa stále jej nové varianty a ekonomika sa v skutočnosti riadila ročnými vykonávacími plánmi.

Vo vznikajúcej diskusii o ďalšom vývoji ekonomiky v Československu sa brali do úvahy i isté zmeny v zahraničnopolitických vzťahoch medzi vyspelými kapitalistickými krajinami a socialistickým táborom – prichádzalo isté oteplenie a do určitej miery sa liberalizovali aj pomery vo vnútri RVHP. Na jednej strane sa začali objavovať nové progresívne trendy v ekonomickom živote na Západe a na druhej strane sa po prvýkrát v Československu objavuje téza v tom zmysle, že extenzívne spôsoby rastu⁷ sa môžu čoskoro vyčerpať. Podľa téz ÚV KSČ zo septembra 1955 možno síce konštatovať, že v niektorých oblastiach československý priemysel dosahuje svetovú úroveň, no „celkové tempo jeho technického vzostupu nie je uspokojivé a na niektorých úsekoch zaostáva za dosiahnutou svetovou úrovňou“⁸. Preto zaznievali idey v tom zmysle, že je potrebné sledovať vedeckotechnický pokrok i v kapitalistických krajinách, pretože v niektorých

⁶ Vypočítané na základe štatistickej publikácie *Historická štatistická ročenka ČSSR*. Praha : SNTL – Nakladateľství technické literatury, Alfa, Vydavatelství technické a ekonomickej literatury, 1985, s. 67, 88.

⁷ Za extenzívne formy rastu sa považoval napr. prechod pracovných síl zo sektoru poľnohospodárstva do priemyslu, zapojenie vyššieho percenta obyvateľstva do pracovného pomeru, efektívnejšie využívanie už existujúcich kapacít a pod.

⁸ Cit. podľa *Od X. do XI. sjezdu. Usnesení a dokumenty ÚV KSČ*. Státní nakladatelství politické literatury : Praha, 1958. These Ústředního výboru KSČ a vlády Republiky československé o dalším technickém rozvoji československého průmyslu, s. 145.

oblastiach výrazne napredoval. V tomto duchu sa tiež koncipovalo uznesenie ÚV KSČ z februára 1956 o úlohách vedy pri zabezpečovaní rozvoja a zvyšovaní technickej úrovne priemyslu v krajine a vytyčovali sa hlavné smery vedeckovýskumnej činnosti.⁹

Hlasy o potrebe zmien v riadení ekonomiky, jej financovaní a plánovaní sa výrazným spôsobom prejavili na Celoštátnej konferencii (ďalej CK) KSČ, ktorá sa konala v júni 1956. Na ňu sa treba pozerať i zo širších, politických hľadísk. Jej príprava sa konala pod vplyvom XX. zjazdu Komunistickej strany Sovietskeho zväzu, známeho Chruščovovho prejavu, no súvisela i s takými tézami, v Moskve pertraktovanými, ako bola napr. idea o možnosti mierového spolužitia krajín dvoch rozdielnych blokov, resp. o možnosti a úlohe dosiahnuť a predstihnúť v relatívne krátkom historickom čase vyspelé západné krajiny v produkcii ekonomiky na jedného obyvateľa. Ilúzie sa prejavovali nielen v Moskve. Podobne vedenie KSČ v tomto čase začalo prichádzať s niektorými v praxi nerealizovateľnými plánmi, napr. sa predpokladalo koncom 50. rokov postupné zavádzanie sedemhodinového pracovného dňa.¹⁰

Podľa pôvodných predpokladov hlavným programom CK KSČ mal byť návrh smerníc druhého päťročného plánu na obdobie rokov 1956 – 1960. Tieto smernice síce boli schválené, no zároveň sa konštatovalo, že v uplynulom období neboli dosiahnuté „prenikavejšie výsledky najmä vo zvyšovaní úrovne riadenia hospodárstva“, a preto sa prijali opatrenia „na zjednodušenie metodiky a organizácie plánovania a decentralizácie materiálneho technického zásobovania, na zjednodušenie financovania národného hospodárstva, investičnej výstavby a evidencie“.¹¹

To bol v podstate začiatok prvej ekonomickej reformy v Československu. Tým máme na mysli reformu takého spôsobu riadenia, ktorý bol vlastný socialistickému spoločenskému zriadeniu sovietskeho typu, a ktorý dostal také názvy, ako napr. administratívno-byrokratický model riadenia. Samozrejme, malo ísť o reformu v rámci daného zriadenia. Podľa ekonóma a teoretika Zdislava Šulca, pojem ekonomickej reforma, ktorý sa používa pri charakteristike tých zmien, ktoré sledujeme v rámci tzv. socialistickej ekonomiky, „znamená len zmeny prvkov regulatívnych pri zachovaní prvkov systémovej zodpovednosti“.¹²

Z uznesení Celoštátnej konferencie na jednej strane vyplývalo, že v uplynulom období od februára 1948 sa síce vytvorili pevné základy vedeckého plánovania a riadenia národného hospodárstva (samozrejme, na marxisticko-leninskom základe), no na druhej strane sa objavili i nedostatky. Tie mali spočívať v silnej centralizácii riadenia,

⁹ Tamže. O úkolech vedy pri zabezpečovaní rozvoja a zvyšovaní technickej úrovne československého priemyslu, s. 215 a n.

¹⁰ Tamže. Resoluce Ústředního výboru Komunistické strany Československa ke zprávě o výsledcích XX. sjezdu KSSS, s. 251.

¹¹ Tamže. Usnesení Celostátní konference Komunistické strany Československa (15. června 1956), s. 304 a n.

¹² Cit. podľa ŠULC, Zdislav: *Stručné dějiny ekonomických reform v Československu (České republice) 1945 – 1995*. Studie národohospodářského ústavu Josefa Hlávky. Studie 3/1996, s. 7.

schematickosti a ťažkopádnosti v rozhodovaní. O tuhej centralizácii pri riadení a plánovaní národného hospodárstva sa súdilo, že v minulých rokoch síce zohrala svoju úlohu, no v nových podmienkach sa musí nahradiť dokonalejšími spôsobmi riadenia. Údajne preto sa má nastúpiť cesta decentralizácie a zjednodušenia riadenia ekonomiky, so súčasným zvýšením zodpovednosti nižších orgánov za rozvoj hospodárstva. V oblasti plánovania to malo znamenať prechod k perspektívnemu plánovaniu, teda plán nemal byť taký direktívny, ako v predchádzajúcom období, a mali sa zvýšiť právomoci, no zároveň i zodpovednosť na všetkých úrovniach riadenia.¹³ V praxi sa malo napr. zníženie byrokratickej záťaže prejavíť zmenšením počtu ukazovateľov o jednu pätinu v porovnaní s rokom 1956, podstatne sa mal obmedziť počet centralizovaných ukazovateľov plánu. Takisto v oblasti financovania národného hospodárstva sa mal už v priebehu roka 1957 znížiť rozsah rôznych administratívnych prác.¹⁴ Samozrejme, nie je naším cieľom na tomto mieste vymenovať všetky opatrenia, ktoré sa v tomto čase pripravovali a boli súčasťou uznesenia Celoštátnej konferencie – veď len samotné uznesenie obsahuje v tlačenej podobe štyridsať strán.¹⁵

V súvislosti s prípravou 1. ekonomickej reformy v Československu treba ďalej spomenúť dátum 21. december 1956. Vtedy Politické byro ÚV KSČ svojím uznesením vytvorilo komisiu, ktorej hlavným cieľom bolo zabezpečenie „*prepracovania problémov národného hospodárstva*“. Komisia sa tiež mala zaoberať problémami plánu na rok 1957 i prepracovaním smerníc druhej päťročnice.¹⁶ Na svojej prvej schôdzi dňa 2. januára 1957 prerokovala svoj pracovný program. Podľa komisie vážne ekonomické problémy krajiny treba v budúcnosti riešiť tak, aby „*ďalší rozvoj čs. hospodárstva išiel po línii progresívnych kvalitatívnych ukazateľov, po línii maximálnej efektívnosti...*“. Pokiaľ ide o prípravu reformy, prihlásila sa k tým základným tézám, ktoré boli predstavené na CS KSČ, a medzi ktorými dominovala decentralizácia právomocí a zodpovednosti, ako aj zjednodušenie administratívneho riadenia ekonomiky. Komisia však poukázala i na problémy v oblasti organizačnej výstavby jednotlivých odvetví národného hospodárstva, hľadisko horizontálneho členenia a vertikálnej výstavby podnikov. Bez vyjasnenia organizačných vzťahov totiž nebolo možné prikročiť k decentralizácii riadenia podnikov.

Komisia tiež prišla s tézou, že jednotlivé podniky (no i pracovné kolektívy, resp. individuálni pracovníci, či zamestnanci) musia byť vo väčšom rozsahu, než v predchádzajúcich rokoch, zainteresované na raste výroby či dosahovaní úspor. Preto sa navrhovala príprava ucelenej sústavy opatrení, ktorými by sa posilnili ekonomické stimuly, no pritom tak, aby neprišlo k oslabeniu pôsobenia celoštátneho hospodárskeho plánu. Touto sústavou opatrení sa myslelo využitie takých kategórií, ako zisk, úver, ceny v záujme zvýšenia zainteresovanosti podnikov na kvalite výroby, tiež na lacnejšej

¹³ Cit. podľa *Od X. do XI. sjezdu. Usnesení a dokumenty ÚV KSČ*, ref. 8, s. 307-308.

¹⁴ Tamže, s. 309-311.

¹⁵ Tamže, s. 304-344.

¹⁶ NA ČR, f. KSČ-ÚV-02/2, sv 126, a. j. 126.

výstavbe, resp. v záujme posilnenia ekonomických vzťahov medzi jednotlivými podnikmi. Pritom sa malo vychádzať z tej základnej idey, že pre ďalší rast československej ekonomiky je nevyhnutné neustále prehlbovanie socialistických metód riadenia. V súvislosti s prípravou reformy komisia za logické považovala v danom štádiu vypracovanie analýzy vtedajšieho stavu organizácie národného hospodárstva, ako aj analýzu organizácie a metodiky plánovacieho procesu, spolu s celou oblasťou financovania, úverovania a evidencie.

Skupina odborníkov vedená Kurtom Rozsypalom vtedajším námestníkom ministra a predsedom pražského Štátneho úradu plánovacieho dostala od komisie za úlohu do konca apríla 1957 rozpracovať „*sústavu opatrení k uplatneniu ekonomických podnetov v riadení národného hospodárstva, ako je zisk, úver, ceny, chozrasčot, využívanie fondov rozvoja, doplnkových rozpočtov národných výborov a pod.*“ Komisia sama sebe uložila tiež úlohu do konca januára 1957 vypracovať správu o stave plnenia uznesení CS KSC o riadení národného hospodárstva a jeho decentralizácii.¹⁷

Dňa 12. februára 1957 Politické byro ÚV KSC prerokovalo tézy referátu J. Dolanského *Za vyššiu efektívnosť národného hospodárstva* a prijalo k nemu niektoré pripomienky.¹⁸ Referát sa pripravoval na zasadanie ÚV KSC, ktoré sa konalo v dňoch 27. a 28. februára 1957, a na jeho základe bola prijatá rezolúcia.¹⁹ Táto bola do značnej miery všeobecná. Na jednej strane konštatovala, že v roku 1956 dosiahla životná úroveň dovtedy najvyšší stupeň v Československu, no priznávala tiež „*niektoré vážne záporné javy*“ v ekonomike krajiny.²⁰ V dôsledku nich dochádzalo k napätiu medzi potrebami a zdrojmi. Preto sa malo pokračovať v tej línii, ktorá sa začala konaním Celoštátnej konferencie z roku 1956 – teda v spomínaných zmenách v riadení a plánovaní. K nejakému zásadnejšiemu myšlienkovému posunu v porovnaní s ňou však nedošlo.

V tejto súvislosti je dôležité bližšie si všimnúť prejav N. S. Chruščova o pripravovaných zmenách v sovietskej ekonomike, resp. nadväzujúce uznesenie ÚV KSSZ *O ďalšom zdokonaľovaní organizácie riadenia priemyslu a stavebníctva* zo 14. februára 1957.²¹ Je to nutné z toho hľadiska, pretože práve týmito aktami sa vo vtedajšom ZSSR iniciovala snaha o ekonomickú reformu. Z Chruščovho prejavu vyplýva, že novopripravované opatrenia mali byť významným prelomom a mali znamenať prenikavé zlepšenie riadenia hospodárstva. Samozrejme, nezabudlo sa na tézu, že cieľom zlepšovania riadenia ekonomiky je tiež „*ďalšie upevnenie leninského princípu demokratického centralizmu*“ a nasledovali citáty z Leninových spisov.²² Potom Chruščov hovoril o veľkých úspechoch

¹⁷ Tamže.

¹⁸ NA ČR, f. KSC – ÚV – 02/2, sv. 129, a. j. 168.

¹⁹ Je publikovaná v zbierke dokumentov podľa *Od X. do XI. sjezdu. Usnesení a dokumenty ÚV KSC*, ref. 8, s. 484-490.

²⁰ Hospodárnosť výroby sa nezlepšovala plánovaným tempom, najmä v ťažkom strojárstve sa neplnili dodávky tak pre investičnú výstavbu, ako i na export, pretrvávali problémy v poľnohospodárstve atď. Tamže, s. 485.

²¹ NA ČR, f. KSC – ÚV – 02/2, sv. 131, a. j. 171.

²² Tamže, s. 1. prejavu N. S. Chruščova.

sovietskej povojnovej ekonomiky, no hneď vzápätí spomína závažné nedostatky v riadení hospodárstva. Ďalej spomína rýchly rast počtu priemyselných odvetví, zväčšujúcu sa špecializáciu podnikov, no i nebezpečenstvo rezortného prístupu v nadpodnikových štruktúrach. Z toho vyplývali dve základné tézy, na ktorých mali stáť podstatné zmeny v riadení sovietskeho priemyslu a stavebníctva:

- prvou zásadou mala byť téza o zmene spôsobu riadenia – ten sa mal uskutočňovať na základe ekonomických rajonov – i tu si Chruščov pomáha Leninom – jeho ideou tzv. národohospodárskych rád,
- druhou zásadou bola téza o boji proti škodlivému rezortníctvu, teda takému spôsobu riadenia, v ktorom napr. ministerstvá sledujú svoje úzke ciele a neberú dostatočne na zreteľ celospoločenské záujmy.

V spomínanom prejave Chruščov vymenúval viaceré príklady nevhodného rezortného spôsobu riadenia so záverom, že *„nadmerná centralizácia riadenia, vybudovaná podľa odvetví a rezortov, vyvolala v mnohých ministerstvách a hlavných správach škodlivé zjavy byrokratizmu, odtrhnutosti pracovníkov ministerstiev od naliehavých potrieb výroby...“*²³ Práve preto sa mali podľa neho stať základom nového systému riadenia priemyslu a stavebníctva ekonomické rajóny. Tie, údajne, mali umožniť zlepšenie využívania miestnych rezerv, no i miestnej iniciatívy v záujme rozvoja priemyselnej výroby. *„Vybudovanie organizácií, ktoré by mali všetky potrebné práva v ekonomických rajónoch, umožnia operatívne riešiť mnohé hospodárske otázky na mieste, lepšie disponovať s materiálnymi, finančnými a pracovnými rezervami, robiť operatívne opatrenia v záujme likvidácie nedostatkov, prejavujúcich sa v priebehu plnenia plánovaných úloh“*²⁴ – aj to boli Chruščovove slová. V danom čase sa predpokladalo, že v ZSSR sa vytvorí asi 40 – 45 ekonomických rajonov. Niekde mali splývať so sovietskymi republikami (napr. Bieloruská SSR, pobaltské, zakaukazské a stredoázijské republiky), inými rajónmi mali byť Moskva, Leningrad, Charkov, Donbas a pod.²⁵

Tieto zmeny sa mali odzrkadliť i na práci Gosplanu, teda vrcholného plánovacieho orgánu ZSSR. Chruščov navrhoval od základu prebudovať jeho prácu tak, aby sa v budúcnosti opieral najmä o tie inštitúcie, ktoré sa vytvoria v ekonomických rajónoch. Úlohou Gosplanu by teda bolo koordinovanie ich činnosti a predkladanie perspektívnych plánov. Mal sa usilovať o racionálne rozmiestnenie priemyslu, v jednotlivých rajónoch sa malo pritom vychádzať z konkrétnych podmienok, z historických a kultúrnych skúseností. Pritom Chruščov zdôrazňoval, že *„Gosplan nemusí nijako riadiť ekonomické rajóny, ale vypracováva perspektívne plány, skúma najdôležitejšie otázky rozvoja rajonov, dozerá na plnenie základných plánovaných úloh, dáva doporučenia a zároveň v širokom meradle vydáva technickú literatúru a informácie. Gosplan nijako nesmie vykonávať administratívne riadenie.“*²⁶

²³ Tamže, s. 17 prejavu N. S. Chruščova.

²⁴ Tamže, s. 26 prejavu N. S. Chruščova.

²⁵ Tamže.

²⁶ Tamže, s. 30 prejavu N. S. Chruščova.

V podobnom duchu bolo pripravené i uznesenie ÚV KSSZ k referátu N. S. Chruščova. Za veľký nedostatok riadenia priemyslu sa považoval negatívny dopad rezortníckeho postoja ministerstiev, ktorý „porušuje normálne teritoriálne styky medzi podnikmi rôznych priemyselných odvetví v jednej ekonomickej oblasti“. Ten často priam znemožňoval optimálne využívať materiálne, pracovné či finančné zdroje v konkrétnych rajónoch, resp. operatívne odstraňovať nedostatky.²⁷ Preto sa za východisko považovalo organizovať riadenie priemyslu a stavebníctva podľa hlavných ekonomických oblastí.

Cez prizmu takto naznačenej sovietskej skúsenosti sa teraz môžeme pozrieť, ako v nasledujúcich týždňoch a mesiacoch prebiehala ďalšia príprava ekonomickej reformy v Českoslovenku. Zameriame sa pritom i na to, ako sa príprava reformy dotkla i Slovenska ako jednej oblasti štátu. Po februári 1948 a po prijatí Ústavy 9. mája vznikol v Československu zo štátoprávneho hľadiska tzv. asymetrický model usporiadania štátu, v ktorom sa Slovensko nachádzalo v nie úplne rovnoprávnom postavení, a po centralizačných opatreniach sa takmer celá jeho ekonomika riadila z pražského centra. Zmeny boli inšpirované až ideami XX. zjazdu KSSZ, ktorý sa konal vo februári 1956. Tie, ktoré sa mali dotknúť i postavenia Slovenska z hľadiska štátoprávneho, resp. i pokiaľ ide o riadenie ekonomiky, teda v skutočnosti nevyplývali z dôkladnej analýzy predchádzajúceho vývoja, a preto i praktické politické kroky na ne nadväzujúce mali do značnej miery formálny charakter. Už spomínaná Celoštátna konferencia KSČ z júna 1956 prišla s ideou zvýšenia právomocí slovenských národných orgánov. Dialo sa tak v súlade s tou tézou, ktorá na jednej strane hovorila o decentralizácii riadenia, no na druhej strane sa akcentovalo dôkladné zachovanie celoštátneho centralizovaného riadenia. Podľa CK sa malo smerovať k vymedzeniu „uceleného úseku vecí hospodárskej a kultúrnej výstavby na Slovensku“, ktorý by bol riadený „zborom povereníkov“²⁸, no zároveň by tento tvoril neoddeliteľnú súčasť celého československého národného hospodárstva. Podľa návrhu by dokonca mohol či už Zbor povereníkov (ďalej ZP), alebo jednotliví povereníci disponovať i materiálными a finančnými prostriedkami, v záujme realizácie plánovaných úloh. Sic! Navrhovalo sa i zriadenie niektorých nových povereníctiev.²⁹ Na tieto návrhy CS KSČ potom nadväzoval ústavný zákon č. 33 /1956 Zb. o zvýšení právomocí slovenských národných orgánov.³⁰

Tak vznikol stav, v ktorom slovenské národné orgány spravovali približne 60 % priemyselnej výroby na Slovensku, pričom najdôležitejšie podniky boli riadené priamo vlád-

²⁷ NA ČR, f. KSČ – ÚV – 02/2, sv. 131, a. j. 171. Strana 3 Uznesenia ÚV KSSZ k referátu N. S. Chruščova zo dňa 14. februára 1957. Názov uznesenia: O ďalšom zdokonaľovaní organizácie riadenia priemyslu a stavebníctva.

²⁸ V origináli: „sborem pověřenců“. Cit. podľa *Od X. do XI. sjezdu. Usnesení a dokumenty ÚV KSČ*, ref. 8, s. 326.

²⁹ Tamže, s. 327. Malo ísť o povereníctvo poľnohospodárstva a lesného hospodárstva, povereníctvo miestneho hospodárstva, povereníctvo potravinárskeho priemyslu a výkupu poľnohospodárskych výrobkov a správy vodného hospodárstva a vecí telesnej výchovy, športu, filmov.

³⁰ K tejto problematike bližšie pozri RÁKOŠ, Elo – RUDOHRADESKÝ, Štefan: *Slovenské národné orgány 1943 – 1968*. Bratislava : Slovenská archívna správa, 1973, s. 179 a n.

dou či ministerstvami (resp. celé odvetvia, pre ktoré neexistovali poverenictva – napr. strojárstvo). V skutočnosti sa teda nezmenila „zásadná podriadenosť slovenských národných orgánov ústredným orgánom“.³¹ Novovzniknutý stav bol ešte ďalej konkretizovaný uznesením vlády z 11. septembra 1957.³² Skutočne rozhodujúce právomoci sa však ani ním do rúk slovenských národných orgánov nedostali. Vtedajšiemu postaveniu slovenského národa v politickej oblasti zodpovedalo i postavenie slovenských národných orgánov v ekonomickej oblasti, ich dosah a vplyv na riadenie ekonomických procesov na Slovensku.

Z naznačeného vývoja akoby do istej vyplývalo, že príprava ekonomickej reformy v Československu nadväzuje na tie tézy, ktoré prichádzali z Moskvy, najmä na tú o ekonomických rajónoch. Bolo to naozaj tak? A ako to bolo s tézou o škodlivom rezortizme? V skutočnosti sa v nasledujúcom období uberala príprava ekonomickej reformy v rozpore s podstatou tej, ktorá sa chystala v krajine veľkého vzoru, v ZSSR.

Je to zrejme nielen z nasledujúcich dokumentov, ktoré vznikali v súvislosti s ďalším pripravovaním ekonomickej reformy, no najmä z jej praktického realizovania v nasledujúcom období. Jednou z hlavných zásad ekonomickej reformy v Československu bolo totiž práve posilnenie právomocí rezortov. Administratívne riadenie ministerstvami malo poklesnúť, tieto mali predovšetkým vypracovávať dlhodobé perspektívne plány, resp. stanovovať ukazovatele a normatívy pre novovytvárajúci sa organizačný článok – výrobnohospodárske jednotky (ďalej VHJ).³³ V tomto zmysle sa vystúpil v prejave vo februári 1958 aj Viliam Široký. Bol to posledný významný prejav pred začatím realizácie prvého kroku reformy – tým bola reorganizácia priemyslu a začala sa 1. apríla 1958. Podľa zásad reformy mal zaniknúť jeden článok riadenia – Hlavné správy – a ministerstvá (resp. poverenictva) mali riadiť priamo VHJ. Tieto mali spravovať istú konkrétnu súčasť jedného priemyselného odvetvia a niešť i „zodpovednosť za zásobovanie národného hospodárstva výrobkami, ktoré tvorili ich výrobný program“.³⁴ V jednotlivých formách VHJ, ktorými mali byť základný podnik, vedúci podnik alebo združenie podnikov, sa mali sústrediť menšie výrobné podniky a závody daného výrobného odvetvia. Cieľom bolo nielen odstránenie predchádzajúcej roztrieštenosti, no zároveň i zvýšenie úrovne špecializácie. Už v závislosti od toho sa predpokladalo zvýšenie efektívnosti výroby. Z prejavu Širokého vyplývalo, že spolu malo vzniknúť 321 VHJ, z toho poverenictva mali riadiť 45 VHJ. Dôležité zmeny sa týkali i plánovania a financovania investícií. Už pre rok 1959 malo platiť, že z centra sa direktívne v pláne určia len najdôležitejšie stavby, ktoré by vláda schvaľovala, a teda i financovala počas

³¹ Tamže, s. 182.

³² Bližšie pozri tamže, s. 188.

³³ NA ČR, f. KSČ- ÚV – 02/2, sv. 168, a.j. 227, s. 21-22 prejavu V. Širokého. K ďalším úlohám ministerstiev malo patriť: určovanie dlhodobých podielov na zisku a odpisoch, poskytovanie prídellov na investície, obežné prostriedky a pod., sústreďovanie finančných zdrojov a ich redistribúcia

³⁴ Cit. podľa SOKIRA, Jozef – MARKUŠ, Jozef a kol.: *Výrobnohospodárske jednotky v hospodárskom mechanizme rozvinutého socializmu*. Bratislava: Veda, 1983, s. 31.

celej doby výstavby. O ostatnej výstavbe, tzv. decentralizovanej, mali rozhodovať ministerstvá a VHJ samostatne,³⁵ v súlade s ideou decentralizácie.

Realizácia týchto téz v nasledujúcich rokoch neblaho zasiahla ekonomický vývin na Slovensku. Bolo to dané tým, že priemyselná výroba na Slovensku tvorila v roku 1958 len 17,6 % celoštátnej a jednotlivé VHJ (z ich strany logicky) investovali väčšinou do už vzniknutých industriálnych centier, ktoré sa nachádzali v českých krajinách. Bolo to pre ne jednoduchšie, ako investovanie „na zelenej lúke“, kde chýbala potrebná infraštruktúra či vzdelané kádre. V týchto súvislostiach je možné na základe archívnych dát priniesť i konkrétne údaje: v období rokov 1958 – 1960 sa začalo budovať na území vtedajšieho Československa 226 závodov, z toho na Slovensku 54. V spracovateľských odvetviach to bolo 54, z toho na Slovensku 14 a pritom s 18,1 %-ným podielom na rozpočtovaných cenách. V oblasti ťažkého priemyslu sa začalo stavať 27 stavieb, z toho na Slovensku len 4 – s 9 %-ným podielom na rozpočtovaných cenách. Veľmi nepriaznivo sa vyvíjala situácia v decentralizovanej investičnej výstavbe, a to najmä v strojárstve.³⁶ Ak sa takto situácia vyvíjala, je to samozrejme predovšetkým z toho dôvodu, že jednotlivé VHJ v novej sústave riadenia neboli stimulované v tom smere, aby investovali v tzv. zaostalých oblastiach štátu, akou v tom čase bolo Slovensko. Teda téza o škodlivom rezortizme, ktorú spomínal N. S. Chruščov, v svojej podstate nenašla priaznivú odozvu medzi tvorcami 1. ekonomickej reformy v Československu, skôr sa dá povedať, že táto reforma bola postavená práve na posilnení úlohy rezortov v štruktúre riadenia národného hospodárstva.

V priebehu roka 1957 boli pripravené viaceré materiály a dokumenty, týkajúce sa prípravy ekonomickej reformy. Medzi tie dôležité určite patrí i publikácia s názvom *Problémy nové soustavy plánování a financování československého průmyslu*,³⁷ ktorú pripravil kolektív autorov. Spomedzi autorov môžeme spomenúť Kurta Rozsypala, ktorý je považovaný za otca reformy, no i ďalších významných ekonómov, napr. Josefa Tomana či Zdeňka Vergnera, ktorí i v nasledujúcom desaťročí, teda v 60. rokoch 20. storočia patrili k najznámejším. Publikácia na takmer 230 stranách pojednáva o zásadách reformy, no nikde v nej nenájdeme pasáže venované tzv. zaostalým oblastiam, resp. tézy o tom, ako im pomôcť dostať sa z daného postavenia za pomoci či už štátu alebo v rámci decentralizácie riadenia v rámci pomoci VHJ. Celá publikácia sa jednoznačne pozerá na ekonomický priestor vtedajšieho Československa ako na úplne jednotný a nedeľiteľný celok a ani nepripúšťa možnosť existencie nejakých ekonomických rajónov či teritórií v tom zmysle, ako o nich napr. hovoril Chruščov. Slovensko ako ekonomická oblasť akoby pre ňu neexistovala. Samozrejme, spomínaná knižka podrobne rozoberá

³⁵ NA ČR, f. KSČ- ÚV – 02/2, sv. 168, a.j. 227, s. 26 prejavu V. Širokého.

³⁶ Slovenský národný archív (ďalej SNA), f. ÚV KSS, šk. 1078.

³⁷ *Problémy nové soustavy plánování a financování československého průmyslu*. Praha : Státní nakladatelství technické literatury, 1957, 228 s. Autormi boli: František Boreš, Jaroslav Caha, Václav Čáp, Milan Franěk, Jindřich Gréf, Dušan Libnar, Ladislav Matějka, Jaroslav Pašek, Kurt Rozsypal, Josef Toman, Zdeněk Vergner, Vratislav Vik.

idey reformy, pojednáva o novej sústave ekonomických podnetov či o navrhovaných zmenách v plánovaní, financovaní podnikov, či o nových úlohách štatistiky alebo evidencie, no nie je naším cieľom na tomto mieste ich konkrétnejšie charakterizovať, no v podstate sa dá povedať, že sú v súlade s doteraz naznačenými ideami pripravovaných zmien v riadení ekonomiky.

Podľa už spomínanej publikácie autorov Ela Rákoša a Štefana Rudohradského pracovníci slovenských národných orgánov na jar a v lete 1957 skutočne žili v tom, že po opatreniach prijatých v centre, nastupuje etapa, v ktorej príde k zvýšeniu právomocí politických, ekonomických a iných inštitúcií pôsobiacich na Slovensku. Jej autori naznačovali, že zlom mohol byť spojený s tým, že v novembri 1957 po úmrtí prezidenta A. Zápotockého sa tejto funkcie ujal A. Novotný, ktorý však naďalej zostal prvým tajomníkom ÚV KSČ.³⁸ Mocenské postavenie Novotného tým výrazne vzrástlo. Niet pochyb, že spomínaní autori mali do značnej miery pravdu, veď v komunistickom systéme sovietskeho typu bola funkcia prvého muža v strane mimoriadne dôležitá. Na druhej strane je treba povedať, že čechoslovakistické idey prežívali nielen v niektorých vrstvách českej spoločnosti, no i u predstaviteľov politickej moci, teda KSČ. Samozrejme, v danom období nebolo doriešené ani využívanie teórie tzv. slovenského buržoázneho nacionalizmu, lepšie povedané táto bola stále udržiavaná pri živote, používaná na zastráňovanie pri rôznych požiadavkách, ktoré prichádzali zo Slovenska, resp. i realizovaná. Tak, ako sa to stalo v kauze Júliusa Bránika, svojho času predsedu Slovenského plánovacieho úradu,³⁹ ako i v prípade Štefana Šebestu, ktorého komisia práve v priebehu roka 1957 prišla s ideou o inom, novom modeli riadenia slovenskej ekonomiky.

Š. Šebesta, podpredseda Zboru povereníkov, bol od jari do jesene 1957 na čele *Komisie pre otázky organizácie a systematizácie správy pri ZP*. Podľa štatútu sa komisia mala zaoberať otázkami organizácie a systematizácie v odvetviach riadených Zborom povereníkov. Komisia si dala vypracovať ekonomické expertízy, a v nich sa dovtedajší ekonomický vývoj na Slovensku považoval za nedostatočný. Jednou z príčin mal byť i dovtedajší spôsob riadenia ekonomiky na Slovensku, ktorý neumožnil a nerešpektoval plne jeho rozvojové ciele. Na takú organizáciu riadenia ekonomiky na Slovensku, ktorá nedávala plné možnosti slovenským národným orgánom určovať rozvojové ciele a riadiť ich realizáciu, sa hľadalo ako na negatívny faktor. Rozdelenie hospodárstva na Slovensku na jednu sféru, ktorú riadilo centrum a na druhú, riadenú Zborom povereníkov, vystupovalo ako jedna z príčin, ktorá výrazným spôsobom bránila komplexnému riadeniu hospodárstva slovenskými národnými orgánmi.

Preto na jednom zo zasadaní Šebestom riadenej komisie vznikla idea a návrh na rozšírenie právomocí slovenských národných orgánov v ekonomickej oblasti na všetky úseky a odvetvia, i na tie, ktoré boli dovtedy riadené z pražského centra štátu. Vychá-

³⁸ RÁKOŠ, RUDOHRADSKÝ, *Slovenské*, ref. 30, s. 188-190.

³⁹ O prípade J. Bránika a problematike „rezolúcie o strojárstve“ z r. 1953 – 1954 bližšie pozri LONDÁK, *Otázky*, ref. 2, s. 89-93.

dzalo sa pritom z tej zásadnej skúsenosti, že „nie je možné s plnou zodpovednosťou riadiť určité odvetvia hospodárstva bez toho, aby sa základné otázky neriešili medzi jednotlivými odvetviami, ktoré majú rozhodujúci význam pre rozvoj Slovenska a jeho ďalšiu industrializáciu.“⁴⁰

Preto komisia navrhovala:

- vytvorenie niektorých nových povereníctiev pre tie dôležité odvetvia ekonomiky, pre ktoré tieto neexistovali (Povereníctvo strojárstva, Povereníctvo chemického priemyslu, Povereníctvo hutného priemyslu a rudných baní),
- začlenenie všetkých dovtedy ústredne riadených podnikov a zariadení do správy príslušných povereníctiev, a teda do kompetencie Zboru povereníkov.

Navrhovaný spôsob riadenia slovenského hospodárstva, ako súčasť československého hospodárskeho priestoru, sa teoreticky mohol stať súčasťou prvej ekonomickej reformy, teda jej prvej etapy, ktorou bola reorganizácia riadenia priemyslu. Neskôr, keď bola táto koncepcia odmietnutá⁴¹ a Šebesta bol obvinený z tzv. slovenského buržoázneho nacionalizmu, obhajoval sa i tým, že jej vzor videl vo vtedajšom ZSSR a v existencii už nami spomínaných národohospodárskych rád, ktoré mali v praxi umožniť realizovanie princípu decentralizácie riadenia, teda jedného z prioritných princíпов v tom období prebiehajúcich zmien, nielen v ekonomickej, ale i v politickej oblasti. S takouto obhajobou prišiel Šebesta až v čase „prešetrovania“ jeho činnosti, nemožno teda jednoznačne tvrdiť, že spomínaný sovietsky vzor bol jediným impulzom a zdrojom vzniku jeho koncepcie riadenia slovenskej ekonomiky. Odmietnutie Šebestovej koncepcie prišlo rýchlo a prejavili sa tak snahy udržať rozhodujúce právomoci nad rozvojom slovenskej ekonomiky v rukách pražského centra. Najväčšie obavy bolo pritom cítiť z toho, ako povedal Karol Bacílek, 1. tajomník ÚV KSS, že pri úvahách o kompetenciách slovenských národných orgánov sa prechádzalo aj k právnemu odôvodňovaniu navrhovaných zmien a bolo z nich cítiť snahu odvolávať sa na „tzv. štátoprávne dôvody“.⁴²

Je dosť pravdepodobné, že impulzom pre vznik Šebestovej koncepcie neboli len idey zo ZSSR, ale on ako podpredseda ZP mal i dostatok údajov o ekonomickom vývoji Slovenska v 50. rokoch 20. storočia. Napriek existencii tzv. plánovaného hospodárstva, prichádzalo v dovtedajšom vývoji k nekonceptnej výstavbe celých odvetví – príkladom je napr. strojárstvo na začiatku 50. rokov s následným kritickým, už spomínaným vystúpením Slovenského plánovacieho úradu, v polovici desaťročia, keď sa objavila v Československu ekonomická kríza, táto sa zasa výraznejšie dotkla slovenskej oblasti štátu.⁴³ Aj preto v okruhu ľudí okolo Šebestu vznikla tá idea, že ak bude ekonomika na Slovensku riadená slovenskými národnými orgánmi, jej vývin bude po-

⁴⁰ SNA, f. ÚV KSS, šk. 963.

⁴¹ V januári 1958 bol Š. Šebesta odvolaný z funkcie podpredsedu ZP. Bližšie pozri LONDÁK, *Otázky*, ref. 2, s. 131.

⁴² SNA, f. ÚV KSS, šk. 1822.

⁴³ Bližšie pozri LONDÁK, *Otázky*, ref. 2, s. 111 a n.

zitívnejší. Samozrejme, v tomto období sa negatíva vo vývoji ekonomiky ešte nespájali s tzv. plánovaným hospodárstvom a základnými princípmi tzv. socialistickej ekonomiky. Takto ďaleko poznanie problémov reálnej ekonomiky v Československu či na Slovensku ešte nedospelo, koniec-koncov i členovia Šebestovej komisie boli prívržencami komunistického zriadenia.

Samozrejme, údajmi o nie najpozitívnejšom ekonomickom vývoji na Slovensku disponovali i centrálné inštitúcie. V oficiálnych materiáloch sa už v roku 1956 objavovali tézy v tom zmysle, že v uplynulom období sa na Slovensku len s obtiažami darilo zabezpečovať rýchlejší rozvoj výroby, než v českých krajinách. Ešte horšie vyznela tá téza, že na Slovensku „*v investičnej výstavbe dochádza v pláne na rok 1957 dokonca k podstatnému spomaleniu tempa v porovnaní s českými krajinami*“.⁴⁴ Dokument za zásadný nedostatok považoval tú skutočnosť, že v danej dobe nebola vyjasnená dlhodobá koncepcia ekonomického rastu Slovenska, ako i skutočnosť, že neboli analyzované možnosti optimálneho využitia jeho prírodných a ekonomických zdrojov. Materiál bol pritom vypracovaný už vyššie spomínanou komisiou Politického byra ÚV KSČ, ktorá sa mala zaoberať najdôležitejšími problémami československej ekonomiky a mala vlastne na starosti i problematiku prvej ekonomickej reformy v Československu.

Vzhľadom na spomínaný vývoj sa problémami ďalšieho ekonomického rastu na Slovensku zaoberalo i Politické byro ÚV KSČ, a to na svojom zasadnutí dňa 7. januára 1957. I keď dovtedajší ekonomický vývoj na Slovensku hodnotilo v podstate pozitívne, konštatovalo, že po roku 1953 došlo k spomaleniu jeho rozvoja. Tento vývoj mal byť takým problematickým, že sa mal nepriaznivo prejavíť na procese vyrovnávania ekonomickej a kultúrnej úrovne medzi českými krajinami a Slovenskom. Ako dôkaz sa poukazovalo na tú skutočnosť, že na Slovensku nevzrastal podiel robotníkov na celkovej počte pracovníkov. Príčiny tohto stavu sa hľadali v neuspokojivom využívaní prírodných a ekonomických predpokladov na Slovensku na jeho rast, no i v nedostatočnom využívaní jeho pracovných zdrojov. Preto sa rozhodlo o vypracovaní dlhodobej koncepcie rozvoja hospodárstva na Slovensku.⁴⁵ Tú potom pripravovala osobitná komisia a jej člen, Rudolf Strechaj, predseda ZP, ju v priebehu apríla 1957 predložil i na rokovanie ÚV KSS a postupne sa začala i realizovať. Súčasťou tejto koncepcie boli i opatrenia na uskutočnenie výstavby metalurgického závodu na východe Slovenska.

Jednou zo zásad spomínanej koncepcie malo byť i „*správne rozmiestňovanie nových kapacít uvažovaných v druhej päťročnici na roky 1958 – 1960, v súlade s potrebami československého národného hospodárstva*“. Zásada to bola pekná, škoda, že sa ju nepodarilo i realizovať. Nielen v druhej polovici 50. rokov, no i v nasledujúcom desaťročí bola totiž investičná výstavba v československej ekonomike v rozpore s tými demografickými procesmi, ktoré v krajine prebiehali. V celom dvadsaťročí po februári 1948 sa prejavovala akási obrátená tendencia – menej pracovných príležitostí vznikalo v tej časti

⁴⁴ NA ČR, f. KSČ-ÚV-02/2, sv. 126, a. j. 126.

⁴⁵ NA ČR, f. KSČ – ÚV- 02/2, sv. 152, a. j. 199, tiež SNA, f. ÚV KSS, šk. 958.

krajiny (na Slovensku), v ktorej rýchlym tempom pribúdali pracovné sily – napriek existencii plánovaného hospodárstva.⁴⁶

Isté tendencie vývoja naznačujú i nasledujúce tabuľky.

Tabuľka 2 Vývoj počtu obyvateľov v predproduktívnom veku v rokoch 1955 – 1960 v českých krajinách a na Slovensku⁴⁷

Rok	ČR	SR	ČR – absol. rast	SR – absol. rast	ČR – rast v %	SR – rast v %
1955	2 460 010	1 137 361				
1960	2 457 606	1 260 799	- 2 404	123 438	- 0,09	10,85

Tabuľka 3 Vývoj počtu obyvateľov v produktívnom veku v rokoch 1955 – 1960 v českých krajinách a na Slovensku⁴⁸

Rok	ČR	SR	ČR – absol. rast	SR – absol. rast	ČR – rast v %	SR – rast v %
1955	5 359 790	2 122 925				
1960	5 441 079	2 192 504	81 289	69 579	1,52	3,28

Tabuľka 4 Prírastok počtu obyvateľov, obyvateľov v produktívnom veku a počtu pracovných príležitostí v Československu spolu, a percentuálny podiel Slovenska a českých krajín v rokoch 1948 – 1967⁴⁹

Ukazovateľ	Československo absolútny údaj	ČR v %	SR v %
Prírastok počtu obyvateľov spolu	1 993 987	48,79	51,21
Prírastok zdrojov pracovných síl spolu	774 737	38,87	61,13
Prírastok počtu obyvateľov v produktívnom veku	605 011	29,86	70,14
Prírastok počtu pracovných príležitostí v národnom hospodárstve	1 080 170	74,94	25,06

⁴⁶ Bližšie pozri LONDÁK, Miroslav: *Rok 1968 a ekonomická realita Slovenska*. Bratislava : Prodama, 2007, s. 32 a n.

⁴⁷ Vypočítané na základe údajov publikácie *Historická statistická ročenka ČSSR*. c. d., s. 437, 638.

⁴⁸ Tamže, s. 437, 638.

⁴⁹ Tamže, s. 434, 635, 460, 661.

Ekonomická reforma, neoficiálne často nazývaná i Rozsypalova, bola prvou snahou o riešenie tých zásadných problémov, ktoré sa prejavovali v riadení hospodárstva v Československu v období po februári 1948. Jej realizácia sa začala na jar 1958, no už roku 1961 bola reforma odvolaná, bez toho, že by bola urobená dôsledná analýza jej zásad. Na škodu veci však bolo, že i nasledujúca ekonomická reforma, spojená s polovicou 50. rokov, nebrala veľmi ohľad na hospodárske záujmy Slovenska.⁵⁰

Miroslav LONDÁK

⁵⁰ K tejto problematike bližšie pozri LONDÁK, Miroslav – SIKORA, Stanislav – LONDÁKOVÁ, Elena: *Predjarie. Politický, ekonomický a kultúrny vývoj na Slovensku v rokoch 1960 – 1967*. Bratislava : Veda, 2002, s. 212 a n. K porovnaniu 1. ekonomickej reformy a reformy z polovice 60. rokov pozri JIRÁSEK, Zdenek. Rok 1968 a ekonomická reforma v Československu. In. LONDÁK, Miroslav, SIKORA, Stanislav a kol.: *Rok 1968 a jeho miesto v našich dejinách*. Bratislava : Veda, 2009, s. 120 a n.

REFORMY v Československu 1968 – 1969: Vízie a možnosti¹

Predložená problematika² predpokladá zohľadnenie súvislostí vnútorných spoločenských procesov v Československu a zahraničnopolitických aspektov. Pritom treba brať do úvahy vysokú úroveň rozpracovania predmetného obdobia. Hoci sa uprednostní rozbor zahraničnej a vnútornej politiky, niekedy sa celkom nedocení vplyv konkrétneho prostredia štátu pri zmene jeho federatívneho usporiadania v rokoch 1968 – 1969, ktorý mal dosah na vzťahy dvoch štátotvorných národov. Práve preto treba uvážene skúmať obsah, podstatu a zmysel fungovania štátu v interakcii so záujmami, stavom a víziami slovenskej a českej spoločnosti, pričom tu platí spätná väzba.

Reformný spoločenský pohyb roku 1968 sa vzťahoval na demokratizáciu spoločenského života a štátu, na uvoľnenie mocenského a ideologického tlaku na kultúru a školstvo, na prípravu česko-slovenskej federácie ako zväzku dvoch národných štátov, na uskutočnenie ekonomickej reformy, ktorá by napomohla prekonať dovtedajší extenzívny vývoj hospodárstva, ako aj na reformu verejnej správy s dosadením prvkov samosprávy tak, aby vzrástol význam a dosah občianskeho vzopnutia spoločnosti v *česko-slovenskej jari*, ktorá sa pokúsila o modifikáciu sovietskeho modelu socializmu. Reformy vo vnútropolitickej rovine predostreli potrebu demokratizačných korektúr politického systému, ktoré by korigovali mocenský monopol Komunistickej strany Československa (KSČ). Zároveň reformy otvárali systém Národného frontu a vznikali spolky a záujmové organizácie mimo jeho pôdy. V septembri 1968 sa pripravoval zjazd KSČ a v novembri 1968 sa chystali všeobecné voľby, ktoré dávali reálnu šancu na zmenu politickej štruktúry. Do popredia sa dostali ľudské práva a slobody slova, slobody prejavu, spolčovacieho a petičného práva. Črtali sa kontúry občianskej spoločnosti. Obnovoval sa náboženský život a v reformnom procese našli svoje miesto cirkvi a národnosti. Uvoľnil sa dovtedy ideologicko-dogmatický vplyv na myslenie ľudí a vzrástla cena informácií. Politická moc sa nebývalo a netradične zblížovala s občanom.

¹ Štúdiá bola vypracovaná v rámci projektu VEGA č. 2/0100/10 *Slovensko v období komunistického režimu v Československu a v počiatkoch budovania demokratickej spoločnosti (1968 – 1989 – 1992)*.

² Bližšie s uvedením rozsiahlej bibliografie napríklad OTÁHAL, Milan: *Normalizace 1969 – 1989. Príspevek ke stavu bádání*. Praha : Sešity č. 36 ÚSD AV ČR, 2002, 105 s.

Spomenuté momenty reforiem začali rozhodovať o tom, prečo sa Sovietsky zväz najmä zo strategicko-vojenských a politických dôvodov zameral na plné ovládnutie priestoru Československa. V očiach Moskvy a jej východonemeckých a poľských súputníkov sa spoločenský pohyb v Československu jednoducho vymykal spod kontroly KSČ. Moskva v ňom chcela uplatniť svoj vplyv uprostred trojuholníka krajín strednej Európy, konkrétne medzi Nemeckou demokratickou republikou (NDR), Poľskom a Maďarskom, kde mala svoje armády. Sovietsky zväz chcel dominovať v Československu tiež preto, že jeho armáda predstavovala druhú najmodernejšiu a najstabilnejšiu ozbrojenú zložku v rámci krajín *Varšavskej zmluvy*.

Ukázalo sa to už na schôdzke vedúcich predstaviteľov komunistických a robotníckych strán Sovietskeho zväzu, ako aj jeho generality, ďalej Poľska, Maďarska, Bulharska, NDR a Československa 23. marca 1968 v Drážďanoch. Tu sa v súvislosti s jediným (!) bodom programu porady hodnotila politická situácia v Československu ako situácia s „kontrarevolučnými rysmi“. Preto vedenie KSČ malo pripraviť opatrenia, ktoré by zabránili rozvratu socialistického zriadenia.³ Začal sa písať scenár s viacerými variantmi, ktorý zodpovedal záujmom Moskvy a ďalších účastníkov drážďanskej schôdzky.⁴ Moskve prekážal nástup spoločenských reforiem, ktorý prinášal snahy o odstránenie direktívneho mechanizmu politickej a štátnej moci. Teda reformy vyjadrovali viac-menej opačný kurz, aký odznel v Drážďanoch. Navyše demokratizačný proces faktickým zrušením cenzúry otvoril priestor pre názory občanov, ktoré celkom nekonvenovali s oficiálnou komunistickou ideológiou a názormi na spoločenský vývoj. Do popredia vystúpila na jar 1968 otázka rehabilitácií celých sociálnych skupín obyvateľstva, postihnutých perzekúciami 50. rokov. Tie negatívne zasiahli aj do (ne) riešenia slovenskej a českej otázky, čím sa obchádzalo usporiadanie štátoprávnych vzťahov medzi slovenským a českým národom na základe skutočnej rovnoprávnosti a rovnosti. V tejto súvislosti filozof Július Strinka pripomenul už v apríli 1968, že myšlienka federalizácie štátu „je nepochybné jedným z najcennejších plodov doterajšieho

³ VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír (eds.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967 – 1970. Prosinec 1967 – červenec 1968*. Edice Prameny k dějinám československé krize v letech 1967 – 1970. Díl 4/1 sv. Praha : ÚSD AV ČR; Brno : Doplněk, 1995, 365 s., s. 73-119. SIKORA, Stanislav: *Rok 1968 a politický vývoj na Slovensku*. Bratislava : Pro Historia – Historický ústav SAV, 2008, 229 s., s. 68-77. Tiež BYSTRICKÝ, Valerián a kol.: *Rok 1968 na Slovensku a v Československu*. Bratislava : Historický ústav SAV vo vyd. Prodama, 2008, 308 s., s. 68-72.

⁴ Už Politbyro ÚV KSSZ 15. marca 1968 vyslovilo nesúhlas s odvolaním Antonína Novotného z najvyššej politickej funkcie a pochybovalo o postupe jeho nástupcu Alexandra Dubčeka. To sa opakovalo na zasadaní 21. marca 1968. VONDROVÁ, Jitka: K dokumentům ÚV KSSS o Československu 1968. In: *Soudobé dějiny*, roč. III., 1996, č. 2 – 3, s. 272- 275. Vo formovaní postojov voči Československu zohralo svoju úlohu aj zasadanie *Politického poradného Výboru Varšavskej zmluvy* 6. – 7. marca 1968 v Sofii. Archiv Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky (ďalej A ÚSD AV ČR), Sbíрка Komise vlády České a Slovenské Federativní Republiky (ďalej Sb. KV ČSFR), fond (f.), Usnesení a jednání vlády Československé socialistické republiky (ČSSR), škatuľa (ďalej šk.) 49, signatúra (sign.) C III/192.

demokratizačného procesu, jej uskutočnenie by bolo nesmiernym výdobytkom nielen z hľadiska slovenského národa, ale aj z hľadiska demokratickej štruktúry celej republiky“.⁵ Štátoprávna iniciatíva Slovenskej národnej rady (SNR) v marci 1968 oficiálne nastolila nevyhnutnosť úpravy štátoprávných vzťahov medzi slovenským a českým národom cestou federalizácie štátu. Tú, už s demokratickým obsahom, navrhovala zaradiť medzi kľúčové oblasti reformného procesu v rámci politického kurzu nového prvého tajomníka Ústredného výboru Komunistickej strany Československa (ÚV KSČ) Alexandra Dubčeka.⁶

Pritom podľa historika a politika Milana Hübla by mal mať český väčšinový národ viac pochopenia „pro skutečnost, že jsme republikou se dvěma svébytnými národy (...) Zárukou jednoty republiky není jednotný československý národ, ale dobré dorozumění, dobrá dohoda mezi Čechy a Slováky.“⁷ Predpokladal, že občianska spoločnosť by si vybrala svojich zástupcov, ktorí by chránili jej práva, záujmy a potreby na miestnej úrovni a posunula by ich vyššie.⁸ Nešlo by tu len o pôdu orgánov komunistickej strany, hoci vedel, že jej vedenie viac-menej nezachytilo tempo spoločenského pohybu,⁹ ale išlo by o novú štruktúru celého Národného frontu a organizácií mimo neho.

Navyše sa Hübl návrh posúval do času, keď *Akčný program KSČS* z apríla 1968 v podstate podcenil dôležitosť realizácie spojenia občianskeho a národného princípu pri vytváraní občianskej spoločnosti a federatívnej podoby štátu. A. Dubček na zasadnutí ÚV KSČ 29. mája 1968 videl zúžene východisko vo vypracovaní návrhu novej ústavy Československa a v príprave programu XIV. mimoriadneho zjazdu KSČ, určeného na 9. september 1968, hoci práve prestavbu socialistického štátu považoval za jednu z najdôležitejších úloh uskutočnenia *Akčného programu KSČ*. Dubček avizoval, že na základe zákona o česko-slovenskej federácii „by potom probíhala přestavba státních orgánů a příprava voleb, takže nové uspořádání státu bylo by prakticky uskutočněno v první polovině příštího roku. Federalizací se vytváří široký prostor pro sebarealizaci každého z našich národů.“¹⁰ Uskutočnenie volieb a federatívna prestavba štátu by demokratizovali spoločenské pomery.

⁵ In: *Kultúrny život*, roč. XXIII., č. 14, 5. 4. 1968, s. 1.

⁶ Slovenský národný archív (ďalej SNA), f. Slovenská národná rada (SNR). Zápisnice zo zasadnutí pléna 1944 – 1968, inventárne číslo (ďalej inv. č.) 864, šk. 4, Stenograf. správa zo 14. – 15. 3. 1968, s. 226-229.

⁷ HÜBL, Milan: Konflikty nebo jednota? In: *Literární listy*, roč. I., č. 3, 14. 3. 1968, s. 1.

⁸ PECKA, Jindřich – BELDA, Josef – HOPPE, Jiří (eds.): *Občanská společnost 1967 – 1970*. Ediční rada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967 – 1970. Díl 2/1 sv. *Emancipačné hnutí uvnitř Národní fronty*. Díl 2/2 sv. *Sociální organizmy a hnutí Pražského jara*. Praha : ÚSD AV ČR; Brno : Doplněk, 1995, 586 s., 1998, 545 s.

⁹ ŠTEFANSKÝ, Michal: Slovenská spoločnosť v roku 1968. In: Púčik, Miroslav – Stanová, Mária (eds.). *Armáda a spoločnosť na Slovensku v kontexte európskeho vývoja 1948 – 1968*. Bratislava : Vojenský historický ústav – Ministerstvo obrany SR, 1997, 297 s., s. 222-233.

¹⁰ VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír (eds.): *Komunistická strana Československa. Konsolidace (květen – srpen 1968)*. Edice Prameny k dějinám československé krize v letech 1967 – 1970. Díl 9/2 sv. Praha : ÚSD AV ČR; Brno : Doplněk, 2000, 486 s., s. 32.

SNR zase navrhovala, aby národné štáty časť svojej suverenity (kompetencií) odstúpili federácii. To akceptovala *Odborná vládna komisia na vypracovanie ústavného zákona o novom štátoprávnom usporiadaní republiky* pod vedením podpredsedu vlády Gustáva Husáka. Zdôraznila, že sa konkrétne formuluje, prakticky od roku 1918, nová československá štátna idea federatívneho usporiadania štátoprávnych vzťahov českého a slovenského národa.¹¹ Odborná vládna komisia vo viacerých materiáloch vymedzila politické, právne a hospodárske princípy česko-slovenskej federácie tak, aby túto tvorili dva rovnoprávne národné štáty.¹² Pre konštituovanie federácie bolo dôležité, že sa podľa ústavného zákona o príprave federatívneho usporiadania ČSSR z 24. júna 1968 číslo 77 utvorila Česká národná rada (ČNR) ako dočasný orgán národno-politickej reprezentácie českého národa ako partner SNR.

Vzájomne prepojený politický, spoločenský, občiansky a štátprávny pohyb v Československu sa vyslovene dostal pod drobnohľad Moskvy a jej satelitov. Na svojom stretnutí vo Varšave v polovici júla 1968, a predtým v Moskve, použili na reformný proces v Československu znovu drážďanský výraz „kontrarevolúcia“. Argumentovali, okrem iného, vydaním manifestu *Dvetisíc slov*.¹³

Pritom podľa výskumu verejnej mienky v ČSSR, ktorý sa uskutočnil v rušnom čase po vydaní manifestu a po ukončení veliteľsko-štábného cvičenia armád VZ *Šumava*, vyše polovica respondentov by neprivilala vznik politickej strany bez socialistického programu a mimo Národného frontu, hoci nechcela byť politicky organizovaná. Na druhej strane až 58 % opýtaných uznalo „dostatok“ slobody prejavu a vyjadrili dôveru voči novinárom. Zaujímavý bol 37%-ný súhlas s vystupovaním KSČ ako vedúcej politickej sily, čiastočne to „vyhovovalo“ 34 % respondentom, 20 % to nevyhovovalo, a nemalo na to názor 9 % respondentov. Respondenti sa vyjadrili, že ich poznatky sú podobné, ako majú ľudia z ich okolia. Význam výskumu z augusta 1968 zvýraznili aj ďalšie výsledky: 54 % opýtaných si myslelo, že KSČ je schopná zabezpečiť „rozvoj socializmu a demokracie“ (nevedelo 26 % a nesúhlasilo 20 %). Podobne odpovede na otázku, či existovala iná politická sila, než KSČ, ktorá by zabezpečila tento rozvoj. Súhlasilo 21 % respondentov, nevedelo 35 % a zápornú odpoveď dalo 44 % opýtaných. Až 56 % opýtaných bolo presvedčených, že závery májového zasadania ÚV KSČ priaznivo ovplyvnia nasledujúci vývoj (1 % nepriaznivo a podľa 21 % respondentov „sa nič nezmení“). Podľa výsledkov výskumu možno usudzovať, že reformy mali podporu verejnosti, čo vyjadrili aj masové národné manifestácie občanov na *Bradle* a na hore *Říp*, hoci časť predstaviteľov KSČ znepokojoval kritický postoj časti verejnosti voči nedostatočnému

¹¹ SNA, f. ÚV KSS/04, Predsedníctvo ÚV KSS 1958 – 1986, 12. 7. 1968, šk. 1209, č. 201/11, Teze o ideovú politických zásadách a základných ústavných princípech československej federácie.

¹² ŽATKULIAK, Jozef (ed.): *Federalizácia československého štátu 1968 – 1970. Vznik česko-slovenskej federácie roku 1968*. Edice Prameny k dejinám československej krize v letech 1967 – 1970. Díl 5/1 sv. Praha : ÚSD AV ČR; Brno : Doplněk, 1996, 427 s., s. 166-213, 231-246.

¹³ KŘEN, Jan: *Dvě století střední Evropy*. Praha : Argo, 2005, 1109 s., s. 749 – 762. Autor uviedol, že KSČ mala až 82-percentnú podporu obyvateľov ČSSR.

postupu KSČ. Podľa výskumu až 47% opýtaných súhlasilo s tým, aby Československo bolo „*mostom medzi Západom a Východom*“.¹⁴

Rozhodne inú mienku na reformy a na „most“ mal predstaviteľ Sovietskeho zväzu Leonid I. Brežnev, ktorý už v spomenutej Varšave formuloval doktrínu o „obmedzenej suverenite“ krajín sovietskeho bloku, lebo vraj ostatné krajiny mali „povinnosť“ zasiahnuť do tej krajiny, v ktorej by boli ohrozené záujmy socializmu.¹⁵ Moskva, ignorujúc skutočnú mienku obyvateľstva v ČSSR, po bratislavskej schôdzke šiestich predstaviteľov komunistických robotníckych strán, ktorá sa konala 3. augusta, znovu presadzovala pomenovanie udalostí v Československu ako „*kontrarevolučné*“. Pripravovala sa na ozbrojený zásah do Československa. Dubčekovmu vedeniu KSČ vyčítala váhavé a nerozhodné kroky proti kontrarevolučným prejavom, a na druhej strane sa vedenie ocitlo pod tlakom verejnosti, ktorá mu v postupe reforiem, resp. „novej“ politiky, vyčítala to isté.¹⁶

A. Dubček pred predstaviteľmi Varšavskej zmluvy taktizoval, vysvetľoval a snažil sa získať čas do 14. zjazdu KSČ, o ktorom Moskva vedela, že zmení politický profil vedenia strany. Moskva využila v podstate politicky vágne postoje USA a Západu na dianie v Československu, keď títo rešpektovali záujmové sféry vplyvu bipolárneho sveta. Pritom ani na pôde OSN sa Československo nedočkalo po intervencii vojsk piatich štátov VZ do Československa 21. augusta 1968 jej odsúdenia.¹⁷ A. Dubček, predsa len po okupácii ČSSR a po návrate z moskovských rokovaní, skleslo upozorňoval v rozhlasovom prejave 27. augusta v tieni tvrdého tónu moskovského protokolu, že by bolo „*velmi nerozumné a nebezpečné zdržovať jakýmikoliv akciami presuny a nakoniec odchod vojsk päti štátů z našej vlasti, pretože konečným cieľom nášeho snažení je uskutočniť úplný odsun týchto vojsk, a to čo najďrívě*“. Dubček veril, že v záujme ideálov „*nikdy neustoupíte [občania] od myšlenky socializmu, humanizmu a národní samostatnosti a našej československé suverenity*“.¹⁸

¹⁴ A ÚSD AV ČR, Archivní fondy a sbírky, f. Pozůstalost Františka Kriegela, inv. č. 457, šk. 13, Mienka občanov o niektorých politických a hospodárskych problémoch, Praha, ÚVVM, august 1968, s. 1-8, 24.

¹⁵ Návrh *Akčného programu Československej ľudovej armády* však stál na strane socialistického zriadenia, politiky KSČ a Varšavskej zmluvy. BENČÍK, Antonín – NAVRÁTIL, Jaromír – PAULÍK, Jan (eds.): *Vojskové otázky československé reformy 1967 – 1970. Vojsková varianta řešení čs. krize 1967 – 1968*. Edice Prameny k dějinám československé krize v letech 1967 – 1970. Díl 6/1 sv. Praha : ÚSD AV ČR; Brno : Doplněk, 1996, 362 s., s. 162-176.

¹⁶ A ÚSD AV ČR, Archivní fondy a sbírky, f. Pozůstalost Františka Kriegela, inv. č. 481, šk. 14.

¹⁷ MICHÁLEK, Slavomír: *Invázia „päťky z augusta 1968 (so zameraním na medzinárodný kontext)*. In: LONDÁKOVÁ, Elena a kol.: *Rok 1968. Novináři na Slovensku*. Bratislava : Historický ústav SAV – Slovenský syndikát novinárov, 2008, 213 s., s. 40-42. FOJTEK, Vít: „Uplatňovat zdrženlivost“. Reakce Washingtonu na československou krizi v roce 1968. In: *Český časopis historický*, roč. 106, 2008, č. 3, s. 584-596.

¹⁸ OTÁHAL, Milan – PREČAN, Vilém (eds.): *Šedm pražských dnů 21. – 27. srpen 1968. Dokumentace*. Praha : Historický ústav ČSAV, 1968, 494 s., s. 386 a 388.

Práve tú však okupácia naštrbila a začali sa ostré zásahy do vnútropolitických pomerov. Kremeľ žiadal po okupácii Československa zrušenie XIV. mimoriadneho zjazdu KSČ v Prahe – Vysočanoch z 22. augusta 1968. Moskovský diktát z konca augusta začal celkovú „normalizáciu“ spoločensko-politickej situácie, či skôr predurčoval postupný ústup od reforiem.¹⁹ Súbežne podlomil nohy riešeniu štátoprávných vzťahov medzi slovenským a českým národom obmedzením politických podmienok pre demokratickú cestu federalizácie štátu. Federalizácia mohla zohrať totiž svoju rolu ešte v tom, aby svojou neformálnou podstatou a demokratickým poslaním smerovala k prekonaniu sovietskeho modelu centralistického usporiadania štátu a mohla sa stať východiskom k federalizácii komunistickej strany, ktorú však Moskva vylučovala.

Moskva ukázala bez obalu svoje striktné predstavy pri poukazovaní údajného neplnenia moskovského protokolu pri príprave zmluvy o umiestnení svojich vojsk na území Československa v prvej polovici októbra 1968, čo sa odrazilo na pôde Národného zhromaždenia ČSSR. Pritom vojská VZ sa nemali „miešať do vnútorných záležitostí“ a o ich odchode mal rozhodnúť stupeň „normalizácie situácie v ČSSR“. No v zmluve, v ktorej po prehratých rokovaníach československej delegácie na začiatku októbra 1968 v Moskve, sa už o dočasnosti prítomnosti vojsk v ČSSR nehovorilo. Naopak, zmluva legalizovala pobyt vojsk a prispela k zvýšeniu vnútropolitického napätia a k obmedzeniu suverenity československého štátu.²⁰ Napokon zmluva negatívne poznačila atmosféru pri príprave ústavného zákona o česko-slovenskej federácii, ktorého schválenie Národným zhromaždením 27. októbra 1968 ostalo osamoteným aktom uprostred celkového „súmraku“ reforiem.²¹ Nútila jeho tvorcov k prijatiu ešte donedávna nepredpokladaných ústupkov a kompromisov. Postoje Alexeja Kosygina, Nikolaja Podgorného, Jurija Andropova a Leonida Brežneva a ďalších zo sovietskeho vedenia jasne naznačili, čo je pre nich prvoradé – vedúca úloha komunistickej strany, a nie jej federalizácia.

Novembrové zasadanie ÚV KSČ zastavilo najmä z tohto dôvodu zvolanie českého zjazdu strany. Ustanovujúci český zjazd sa mal konať až po posunutom XIV. zjazde KSČ. O napätej vnútro politickej situácii nerokoval ani Výkonný výbor Predsedníctva ÚV KSČ.²²

¹⁹ In: *Svědectví*, roč. X., 1970, č. 38, s. 295-313. Tiež KRĚN, ref. 13, s. 764-769, 865 a nasl.

²⁰ CIGÁNEK, František – FELCMAN Ondřej (eds.): *Národní shromáždění. Srpen 1968 – leden 1969*. Edice Prameny k dějinám československé krize v letech 1967 – 1970, Díl 3/3 sv. Praha : ÚSD AV ČR ; Brno : Doplněk, 2009, 457 s., s. 243-288. Tiež BENČÍK, Antonín – PAULÍK, Jan – PECKA, Jindřich (eds.): *Vojenské otázky československé reformy 1967 – 1970. Srpen 1968 – květen 1971*. Edice Prameny k dějinám československé krize v letech 1967 – 1970, Díl 6/2. sv. Praha : ÚSD AV ČR; Brno : Doplněk, 1999, 387 s., s. 74-81. A ÚSD AV ČR, Archivní fondy a sbírky, f. Pozůstalost Františka Kriegela, inv. č. 455, šk. 13, Materiál ideologického oddelenia ÚV KSČ k československo-sovietskej vládnej zmluve.

²¹ ŽATKULIAK, ref. 12, s. 276-329; CIGÁNEK, FELCMAN, ref. 20, bližšie diskusie k návrhu ústavného zákona o česko-slovenskej federácii, s. 204-242, 288-310.

²² A ÚSD AV ČR, Archivní fondy a sbírky. Pozůstalosti, Oldřich Jaroš, inv. č. 207, šk. 8, List L. Štrougal A. Dubčekovi z 20. 12. 1968.

Zasadanie s nastupujúcou normalizačnou líniou KSČ bolo podstatné aj z iného hľadiska, a to v zápase o ovládnutie politickej scény v Československu. Treba tu pripomenúť, že sa dosť podceňuje vplyv člena sekretariátu ÚV KSČ Aloisa Indru a ďalších konzervatívcov (Drahomíra Koldera, Miloša Jakeša, Vasilu Biľaka, Jána Janíka, Antonína Kapka a ďalších). Brzdili snahy reformátorov Bohumila Šimona, Jozefa Zraka a Jozefa Špačka a iných o východiskový stupeň politickej reformy – o federalizáciu KSČ, v ktorej by sa politická moc v podmienkach česko-slovenskej federácie v určitej miere rozdelila do troch centier v rámci celej republiky a do jej dvoch národných štátov. To sa však priecilo komunistickému centralistickému monopolu moci. Navyše sa do rúk V. Biľaka, člena Predsedníctva ÚV KSČ, dostala československá zahraničná politika, ktorá plne závisela od sovietskej. Odmietnutím českého zjazdu strany sa na novembrovom zasadnutí ÚV KSČ v podstate skončili pokusy o reformu politického systému. Tým sa splnila jedna z kľúčových požiadaviek Kremľa na zachovanie vedúcej úlohy komunistickej strany.²³

K sovietskej politickej línii čoraz viac inklinoval Gustáv Husák, podpredseda vlády pre federalizáciu a administratívno-správne členenie štátu, resp. verejnú správu, a od konca augusta 1968 prvý tajomník ÚV KSS, u ktorého sa sústreďovali námety na reformy štátu ako celok. Do okupácie Československa sa „reformista“ Husák v mnohom odlišoval od konzervatívcov, no na jeseň 1968 spolurozhodoval o vzťahu reformnej politiky strany a formujúcej sa občianskej spoločnosti. Tzv. realistov a konzervatívcov spájalo jedno, hoci z rozdielnych príčin: zastavenie reformy politického systému, a následne aj rozšírenie normalizačného kurzu v politike KSČ na už spomenutom novembrovom zasadnutí ÚV KSČ roku 1968.²⁴

Kurz sprevádzali politicky účelovo rozoštvané národné spory, ktoré sa najviac prejavili v zápase o zvolenie výrazného stúpenca *česko-slovenskej jari* Josefa Smrkovského za predsedu federálneho parlamentu na začiatku roku 1969.²⁵ V tejto hrozjacej politickej kríze stál, s inou argumentáciou ako Gustáv Husák, aj Vasil Biľak a Alois Indra, ku ktorým sa čoraz viac prikláňali Ján Marko, Václav David, Bohuslav Kučera a Dalibor Hanes. Jeden z členov vedenia KSČ Lubomír Štrougal už hovoril o potrebe „usmerňovania“ spoločenského pohybu a prekážalo mu, že sa Smrkovský na zasadnutí ÚV KSČ 17. januára 1969 (Deň po upálení Jana Palacha! – pozn. J. Ž.) vyjadril o „zhubnosti“ názoru, že by k upokojeniu pomerov prospelo, keby sme sa „aktivity ľudí zbavovali,

²³ Národní archiv České republiky (NA ČR), f. 02/4, Sekretariát ÚV KSČ, svazek (sv.) 29, archívna jednotka (ar. j.) 47, zasadanie 27. 11. 1968. Tiež *O výsledkoch rokovania Ústredného výboru Komunistickej strany Československa v dňoch 14. – 17. novembra 1968 a Ústredného výboru Komunistickej strany Slovenska v dňoch 19. – 20. novembra 1968*. Bratislava : Pravda, 1968.

²⁴ VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír (eds.): *Komunistická strana Československa. Normalizace (listopad 1968 – září 1969)*. Edice Prameny k dějinám československé krize v letech 1967 – 1970, Díl 9/4 sv. Praha : ÚSD AV ČR; Brno : Doplněk, 2003, 640 s., s. 29-32. Tiež Žatkuliak, Jozef – Lалуha, Ivan (eds.): *Alexander Dubček: Od totality k demokracii. Prejavy, články a rozhovory, výber 1963 – 1992*. Bratislava : Veda, 2002, 600 s., s. 196-205.

²⁵ CIGÁNEK, FELCMAN, ref. 20, s. 398-415.

umrtoovali ji, po částech ji ukrajovali".²⁶ Pritom A. Indra, nezabudol Smrkovskému jeho ústretovosť voči Slovákom. No centristi, resp. realisti, sledujúc plnenie moskovského protokolu (G. Husák, Ludvík Svoboda, Lubomír Štrougal, Oldřich Černík, Peter Colotka, Štefan Sádovský a iní), sa dostali, v snahe dosiahnuť primerané pozície na celoštátnej moci, do vleku politiky konzervatívcov. Vytvorila sa tak nová „normalizačná“ garnitúra, v rukách ktorej sa za výraznej asistencie Moskvy ocitol osud reformného pohybu v Československu. Pod odstavenie J. Smrkovského sa neostýchali dať svoj podpisy nielen Husák, ktorý tvrdo presadzoval, aby jeden post z najvyšších štátnych funkcií zastával Slováč, ale aj prezident Ludvík Svoboda, predseda práve vzniknutej federálnej vlády O. Černík, ďalej L. Štrougal a iní.

Podľa spisovateľa Ludvíka Vaculíka sa sám G. Husák vyslovoval na aktíve stranických funkcionárov v Dubnici nad Váhom 10. januára 1969 s „*proklatě povědomým stylem ze slovníku zavěšeného níže*“ o prechode niektorých politických skupín do opozičnej pozície voči novembrovej línii ÚV KSČ. L. Vaculík sa ohradil proti obvineniu z vedenia kabinetnej politiky,²⁷ keď na obranu Smrkovského bolo ochotných vystúpiť tisíce odborárov a ďalších občanov z organizácií Národného frontu a mimo neho. Predsedom parlamentu sa stal napokon Husákov stúpenec P. Colotka.²⁸

V januári 1969, po upálení sa študenta Jana Palacha proti „súmraku“ reforiem a vzrastajúcej rezignácii značnej časti českej a slovenskej spoločnosti, poslali najvyšší sovietski predstavitelia L. Brežnev a A. Kosygin varovný list prvému tajomníkovi ÚV KSČ A. Dubčekovi a predsedovi federálnej vlády O. Černíkovi, v ktorom uviedli, že: „*události v Československu nabývajú nebezpečný politický charakter*“.²⁹ Podľa nich to zapríčinili „*pravicové protisocialistické kruhy*“. Brežnev aj tu zasahoval do „česko-slovenského prípadu“ tak, aby sa podľa jeho nátlakových „receptov“ nemenila podstata komunistického režimu. Vyhovovalo mu, že si podľa vedenia KSČ: „*Navíc strana nemůže dovolit jít dokud nebude sjednocena do voleb, dokud společnost nebude tak konsolidována, že bude záruka jejich úspěšných výsledků*“.³⁰

Slovenská a česká spoločnosť s rozpakmi vnímali postupné zastavenie návrhov zákonov o mimosúdnych rehabilitáciách, o spolčovacom a petičnom práve, o podni-

²⁶ VONDROVÁ, NAVRÁTIL, ref. 24, s. 185.

²⁷ HOPPE, Jirí (ed.): *Pražské jaro v médiích. Výběr z dobové publicistiky*. Edice Prameny k dějinám československé krize v letech 1967 – 1970, Díl 11. Praha : ÚSD AV ČR; Brno : Doplněk, 2004, 441 s., článok L. Vaculíka „Ostatně soudím“, uverejnený v *Listoch*, s. 314.

²⁸ NA ČR, f. 02/6, Výkonný výbor Predsedníctva ÚV KSČ 1968 – 1969, sv. 1, ar. j. 1, zasadanie 3. 12. 1968, č. sp. 5093/31, 5097/31, 5095/31. Zasadanie Výkonného výboru 11. 12. (ar. j. 2). Bližšie k situácii na konci roka 1968 DOSKOČIL, Zdeněk: *Duben 1969 (Anatomie jedného mocenského zvratu)*. Praha : ÚSD AV ČR; Brno : Doplněk, 2006, 412 s., s. 26-39.

²⁹ NA ČR, A ÚV KSČ, f. 07/15 (A. Dubček), sv. 27, ar. j. 280. List z 23. 1. 1969, s. 2.

³⁰ VONDROVÁ, NAVRÁTIL, ref. 24, Návrh uznesenia preds. Ústredného výboru k zabezpečeniu januárového pléna ÚV KSČ z 5. 1. 1969, s. 213 – 214. Uvažovalo sa o termíne volieb v závislosti od vývoja a perspektív politickej situácie. Malo sa okamžite začať s prípravou volebného zákona. Tamže, s. 235.

kových radách a pod. Napriek všetkému sa pokračovalo v súdnych rehabilitáciách,³¹ ako aj v príprave zákona o podnikových radách, ktoré mohli podporiť utvorenie občianskej spoločnosti. Voľby do zastupiteľských orgánov s demokratickým prvkom viacmandátových volebných obvodov sa nekonali, hoci sa pôvodne plánovali na 17. novembra 1968 a potom na začiatok roku 1969.³² Sloboda tlače a sloboda prejavu, či možnosti uplatnenia samosprávy vo verejnej správe, odchádzali do úzadia za sprievodu sklamaní, stiesnenosti, strachu a dezilúzií väčšiny občanov. Štrajk študentov v novembri 1968 síce vyvolal u občanov veľké sympatie, ale ani študenti nedosiahli svoje ciele, hoci protestovali proti poaugustovému vývoju a dožadovali sa v plnom rozsahu pokračovania reforiem. Podobne demonštranti k 50. výročiu vzniku ČSR v Prahe, Ostrave, Bratislave, Banskej Bystrici, Žiline atď. Onedlho v spoločnosti: „*Namiesto pohybu vpred nastala stagnácia a regres*“³³, a to aj pod vplyvom zasadania ÚV KSC v novembri 1968 a rokovania československých a sovietskych predstaviteľov v Kyjeve na začiatku decembra 1968, kde sa rozhodovalo o vystupňovaní uplatňovania normalizačnej línie KSC.

Rola štátu sa postupne dostala do štádia negácie reformných spoločenských procesov (politickými čistkami, potlačením demokratizácie verejného života, odsúvaním volieb, stavaním národného a občianskeho princípu proti sebe (za zneužitia médií).³⁴ Navyše, časť českej verejnosti, ako aj reprezentácie, stále nedocenila, napriek odmietnutej snahe o utvorenie demokratických podmienok pre federáciu prostredníctvom konania všeobecných volieb v januári 1969, že sa rieši aj česká otázka a že sa formuje nielen slovenská, ale aj česká štátnosť.

Dňa 1. januára 1969 sa konštituovala Slovenská socialistická republika a Česká socialistická republika ako zväzové štáty česko-slovenskej federácie. V neľahkej situácii sa v prípade SNR síce zdôrazňovalo jej postavenie ako predstaviteľky národnej zvrchovanosti a svojbytnosti slovenského národa, no ČNR stále prekonávala prvotné problémy postavenia národného zákonodarného orgánu. Politické napätie limitovalo tvorbu legislatívy republík a následné prebudovanie existujúceho právneho poriadku v prospech racionálneho fungovania česko-slovenskej federácie. Chýbal ústavný zákon o národných ústavných súdoch, ktoré by rozhodovali o súlade právnych noriem. Súdby by sa kompetenciami a úrovňou rozhodnutí odlišovali od rozhodnutí Ústavného súdu ČSSR, ale zásady pôsobnosti mali mať rovnaké.³⁵

³¹ A ÚSD AV ČR, Archivní fondy a sbírky, f. Pozůstalost Františka Kriegela, invč. 458, šk. 13, Zpráva generálního prokurátora o stave uskutočňovania zákona o súdnej rehabilitácii č. 82/1968 Zb.

³² Archiv Poslanecké Sněmovny Parlamentu České republiky (APS PČR), f. ČNR – přípravné komise 1968, inv. č. 13, šk. 7, 5. schůze předsednictva ČNR 17. – 18. 9. 1968, Stenograf. záznam z diskuse, s. 4/2, 6/1, 6/3 – 4, 10/1 – 3, inv. č. 25, šk. 9, 3. schůze státoprávní komise ČNR 27. 9. 1968.

³³ ROŠKO, Róbert: Slovenská otázka v postkomunistickéj obnove občianskej spoločnosti. In: *Sociológia*, roč. 24, 1992, č. 4, s. 233.

³⁴ NA ČR, A ÚV KSC, f. 02/1, sv. 89, Programové vyhlásenie (22. 1. 1969), s. 37.

³⁵ SNA, f. Predsedníctvo (P) SNR 1969 – 1988, zasadanie (zasad.) 21. 3. 1969, šk. 1233, č. sp. 1140/69, ar. j. 4, zasad. 25. 6. 1969, č. sp. 2308/69, f. ÚV KSS/04, Predsedníctvo ÚV KSS 1958 – 1986,

Krátko po konštituovaní česko-slovenskej federácie sa federálne a národné orgány ocitli de facto v nerovnakých pozíciách, napriek dikcii ústavného zákona o česko-slovenskej federácii číslo 143, že „*suverenita národných štátov a suverenita federálneho štátu existujú a pôsobia vedľa seba*“. Vedenie KSČ pomerne rýchlo opúšťalo štátoprávnu koncepciu federácie založenej najmä na prvotnom postavení národných orgánov a na dôslednom naplnení princípu rovný s rovným medzi slovenským a českým národom. Vznikal tým priestor pre opätovnú centralizáciu riadenia štátu. V skutočnosti rozhodoval mocenský monopol komunistickej strany s princípom demokratického centralizmu a jeho priorita politicko-štátnej jednoty štátu s ideou československej štátnosti. V tom spočíval kľúčový, v daných podmienkach neprekonateľný, rozpor medzi politickou mocou a usporiadaním štátu.

Dovtedajší prvý tajomník ÚV KSS G. Husák vystriedal v réžii Moskvy a za pomoci konzervatívcov A. Dubčeka v najvyššej politickej funkcii 17. apríla 1969.³⁶ Vo svojom prejave sa postavil s ďalšími už bývalými reformátormi do úlohy politika, ktorý síce ešte chce uskutočňovať politiku strany po januári 1968 a následný demokratizačný proces, no hneď nato, v rozpore s tým, chcel, aby v postupe strany boli „*zachyceny [zmeny] v listopadové rezolúci ústredného výboru z minulého roku. Obrat, ktorý je u nás nevyhnutný, bude jen v metodách provádění této politiky, v důsledné realizaci této politiky (...)*“.³⁷ Tým vystihol sám seba a jeho celú skupinu tzv. centristov (realistov), ktorí hľadali politické kompromisy na úkor českej a slovenskej spoločnosti.

G. Husák sa však krátko po svojej inštalácii spolu s celým vedením KSČ ocitol v značnej spoločenskej izolácii. Napríklad v národných výboroch v ČSSR sa neraz vôbec nekonali plenárne schôdze. Účasť na schôdzach sa často pohybovala len v rozmedzí 40 – 70 percent.³⁸ Vedenie KSČ tak na miestnej úrovni nedosiahlo podporu, a aj preto sa skôr prikročilo k lámaniu prejavov zotrúvajúceho vzdoru pre reformných poslancov. V záujme upevnenia moci sa otvorene prejavilo, že „*normalizačná elita*“ neodvodzovala svoju moc z ideológie, ale zo sovietskej prítomnosti. Politická moc sa znovu postavila nad štátne orgány a navyše centristi a konzervatívci vo vedení KSČ dali jasne

29. 7. 1969, č. sp. 689/17, NA ČR, f. Úrad Predsedníctva vlády ČSSR (ÚPV), šk. 158, sign. 364/2, Ústavnoprávny výbor SN FZ 10. 7. 1969.

³⁶ NA ČR, A ÚV KSČ, f. 02/1, sv. 92, ar. j. 153, 154, Predsedníctvo ÚV KSČ rokovalo o príprave zasadania „ústne“ a bez prítomnosti A. Dubčeka. Tiež o zvolaní Federálneho zhromaždenia na 22. apríla 1969. Analyticky DOSKOČIL, ref. 28, s. 212-230. Tiež BENČÍK, Antonín: *V chapadlech kremelské chobotnice*. Praha : Mladá fronta, 2007, 515 s., s. 326-375.

³⁷ HUSÁK, Gustáv: *Výbor z projevů a statí 1969 – 1985*. I., Praha : Svoboda, 1986, 694 s., s. 15, 30. Napokon, ak „*platí torzení, že 'normalizační' opatření začala hned po novembrovém protokolu, s Husákovým příchodem nabrala na tempů a důslednosti*“. In: CUHRA, Jaroslav – Ellinger, Jiří – GJURICOVÁ, Adéla – SMETANA, Vít: *České země v evropských dějinách*. Díl čtvrtý od roku 1918. Praha – Litomyšl : Ladislav Horáček – Paseka, 2006, 359 s., s. 240.

³⁸ ŽATKULIAK, Jozef: *Národné výbory a voľby v rokoch 1968 – 1971*. In: *Slovenská spoločnosť v krízových rokoch 1967 – 1970*. Zborník štúdií, I. Bratislava : Komisia vlády SR pre analýzu historických udalostí z rokov 1967 – 1970 a Politologický kabinet SAV, 1992, 275 s., s. 251-258.

najavo, že im už jednoznačne ide o plnenie normalizačnej línie z novembra 1968, ktorá vraj lepšie zodpovedala potrebám strany (A kde bol ľud? – pozn. J. Ž.).

Na uskutočnenie línie sa zneužili traumy slovenskej a českej spoločnosti z politického vývoja. Vedenie KSČ predostrelo politickým nátlakom návrh, v ktorom im určilo podriaďiť sa „*ideovej a akčnej jednote strany*“. Práve v tomto kontexte stúpol mocensko-politický význam okresných výborov komunistickej strany. Sledovali upevnenie jej vedúcej úlohy a ideológie. Na celoslovenskej porade predsedov kontrolných a revíznych komisií 23. apríla 1969 odznela kritika neplnenia línie, lebo sa vraj nedodržiavali základné normy straníckeho života a nerešpektovali zásady demokratického centralizmu.³⁹ Údajný konsolidačný program národných výborov sa prerokúval na celoštátnej porade vedúcich tajomníkov KV a OV KSČ, predsedov KNV a ONV 26. júna 1969 v Prahe. No časť zástancov normalizačného kurzu KSČ na okresných a krajských úrovniach podporila tých, ktorých ešte v lete 1968 oprávnenne kritizovali za ich represívnu činnosť v 50. rokoch (stredné Považie, okresy Žiar nad Hronom, Topoľčany a v ďalších okresoch republiky), a tým sa spochybnili ich kandidatúry do pripravovaných volieb. S kritizovanými boli prepojené protidemokratické postoje „konzervatívnej“ skupiny Vasiľa Biľaka v KSS (Miloslav Hruškovič, J. Janík, Ján Marko, František Hagara, Matej Lúčan, Gejza Šlapka, Ján Koscelanský, Ján Pecho, František Déneš a iní).⁴⁰

Pritom Predsedníctvo ÚV KSČ riadilo a kontrolovalo Predsedníctvo ÚV KSS, ako aj krajské a okresné výbory strany. Nedošlo k zvýrazneniu postavenia Predsedníctva KSS, keď: „*Vedení KSČ si díky propojení státu a strany zajistilo klíčový význam a kontrolu i v podmínkách nového státoprávního uspořádání.*“⁴¹ Teda vedenie KSČ v záujme uskutočnenia návrhu sledovalo, okrem iného, dva ciele: odsunulo úplne bokom ešte pred rokom možné občianske štruktúry a, podobne, v záujme podriadenia si štátu povýšilo nad všetko nanútené mocenské zásahy. Vo vedení KSČ došlo k úzkemu prepojeniu politickej a štátnej moci.

V tom čase Alexander Dubček žil v akomsi iluzórnom omyle potreby zotrvania v popredí politického diania, a v apríli 1969 sa stal predsedom Federálneho zhromaždenia (FZ) ČSSR. Vtedy ho vyzdvihli „*za zásluhy o výstavbu socializmu*“ a „*o ozdravenie spoločnosti roku 1968*“! Dubček sľuboval, že Federálne zhromaždenie ČSSR bude pevnou oporou komunistickej strany „*v jej úsilí a vnútornú a vonkajšiu konsolidáciu, aby*

³⁹ In: *Spravodaj KSČ*, 1969, č. 19; *Život strany*, 1969, č. 19. Bližšie o činnosti Ústrednej kontrolnej a revíznej komisie ÚV KSS Viliam Šalgovič v správe pre zjazd KSS 13. mája 1971. A ÚV ÚSD AV ČR, Archivní fondy a sbírky. Pozůstalosti, Oldřich Jaroš, inv. č. 275, šk. 13.

⁴⁰ Postoje spomenutých bližšie BYSTRICKÝ, ref. 3, s. 61; ŽATKULIAK, Jozef: Otvorenie problematiky federalizácie štátu roku 1968. In: LONDÁK, Miroslav a kol.: *Rok 1968 eto vaše delo*. Bratislava : Historický ústav SAV a Slovenský inštitút v Prahe vo vyd. Prodama, 2008, 191 s., s. 47-49; SIKORA, ref. 3, s. 82-83.

⁴¹ KOPEČEK, Lubomír: *Demokracie, diktatury a politické stranictví na Slovensku*. Brno : Centrum pro studium demokracie a kultury, 2006, 347 s., s. 135.

uplatnilo celú svoju ústavnú a politickú váhu na podporu a realizácii politiky“.⁴² V konečnom dôsledku sa takto pridal na stranu tzv. realistov, no Moskve aj tak prekážal. G. Husáka uvoľnili na zasadaní ÚV KSS 4. mája 1969 z funkcie prvého tajomníka ÚV KSS a jeho nástupcom sa stal Štefan Sádovský. Predsedom slovenskej vlády sa stal Peter Colotka a českej Stanislav Rázl. Predsedami národných rád ostali Čestmír Císař a Ondrej Klokoč, ktorý patril k Husákovmu centristickému krídlu. Predstavovali ho tiež Karol Laco a P. Colotka (podpredsedovia federálnej vlády), Felix Vašečka, Ján Ferienc, Karol Rebro, Š. Sádovský, či predseda Byra KSČ pre riadenie straníckej práce v českých krajinách Lubomír Štrougal, ďalej Josef Korčák, Josef Kempný a iní.

Tieto zmeny nasvedčovali tomu, že viacerí poprední predstavitelia štátu a KSČ, napr. Císař, Sádovský a ďalší, prehodnocovali svoje postoje k okupácii Československa v auguste 1968. Vníмали, rátajú s možnosťou lavírovania, že ideologický boj bude smerovať proti prejavom „oportunizmu a revizionizmu“. To sa prejavilo na porade komunistických a robotníckych strán v Moskve, kde sa však kamuflovala pomyselná jednota komunistického hnutia (5 strán odmietlo závery porady a 7 malo vážne výhrady). Tu Gustáv Husák 11. júna 1969 tvrdil, že bez „internacionálnej pomoci“ by sa nezabránilo postupu kontrarevolúcie v Československu, a tejto línie sa držalo v podstate celé vedenie KSČ.⁴³ Realizačná smernica ÚV KSČ z mája 1969 ukončila zámery ekonomickej reformy, čiže presadzovanie kombinácie tržného a plánovaného hospodárstva. Význam smernice spočíval najmä v tom, že ucelene formulovala zásady normalizačnej politiky KSČ, vrátane opätovnej centralizácie riadenia štátu. V tomto prevratovom čase vystúpila do popredia skutočnosť, že Husák bol predovšetkým „verným vojakom a potom dôstojníkom svojej strany“. Avšak práve vtedy začala jeho „celá reťaz omylov, ilúzií, najmä však definitívneho rozchodu Husáka s tými, ktorí ho svojou aktivitou na plenárkach i na uliciach roku 1968 navrátili do vyčúpaných predsedníctiev a sekretariátov“.⁴⁴ Napokon väčšinu z nich nechal padnúť.

Vedenie KSČ si zvolilo cestu politického a ideologického nátlaku, ktorého príkladom sa stala oblasť školstva. Ideológ Jan Fojtík a ďalší „normalizátori“, žiadali odchod mnohých učiteľov, lebo: „Po auguste 1968, keď našej krajine poskytl socialistické štáty internacionálnu pomoc v boji proti nástupu kontrarevolúcie, stal sa ústredným bodom programu pravícových zoskupení v školskej oblasti antisovietizmus a buržoázny nacionalizmus.“⁴⁵ (Na-

⁴² In: Digitální knihovna, FS ČSSR 1969 – 1971, Spoločné schůze SL a SN – stenoprotokoly, 2. schůze, 28. 4. 1969, část 2/4, 3/4. Dostupné na internete <http://www.psp.cz/eknih/1969fs/slsn/stenprot/002schuz/s002001.htm> A ÚSD AV ČR, Sb. KV ČSFR, f. D III/158, Dodatok k záznamu zo stretnutí s. J. Kádára a s. L. Svobodu v Budapešti dňa 8. júla 1971.

⁴³ HANISKO, Eugen (zost.): *Svedectvo dokumentov a faktov*. Bratislava : Pravda, 1975, 453 s., s. 66-78; *Dokumenty z medzinárodných porád komunistických a robotníckych strán*. Bratislava : Pravda, 1976, s. 200-219.

⁴⁴ LIPTÁK, Lubomír: *Storočie dlhšie ako sto rokov. O dejinách a historiografii*. Bratislava : Kalligram, 1999, 354 s., s. 121 a 137.

⁴⁵ NA ČR, A ÚV KSČ, f. 10/10, Ideologická komisia ÚV KSČ 1969 – 1971, sv. 1, ar. j. 2, zasadanie 17. 6. 1970, Správa o plnení realizačnej smernice a ďalšie úlohy ideologickej činnosti strany, s. 69.

rážka na G. Husáka? – pozn. J. Ž.) Tým sa vraj v ich interpretácii oslabovala vedúca úloha komunistickej strany, čo sa podľa Fojtíka často vyskytovalo v oblasti kultúry, školstva a v médiách.⁴⁶ Fojtík chcel dosiahnuť, aby sa „triedny boj“ dotýkal reformnej, straníckej inteligencie, spisovateľov, novinárov, študentov, pedagógov, vedcov a pracovníkov v oblasti médií. Časť ich pracovníkov začala „prehodnocovať“ svoje nedávne postoje,⁴⁷ no druhú vyradili z verejného života.⁴⁸ „Triedny boj“, s ktorým pred rokom nerátal *Akčný program KSČS*, mieril proti nim ako „revanš“ za podnety k zradikalizovaniu českej a slovenskej spoločnosti. „Normalizátori“ použili na ich pacifikáciu, ako aj na ovládnutie a kontrolu spoločenského života v intenciách ideológie, respektíve dogiem marxizmu-leninizmu, všetky prostriedky. V tomto duchu sa inicioval aj slovenský minister školstva Matej Lúčan, ktorý sa podieľal na prepustení mnohých pedagógov a vysokoškolákov zo škôl. Nastupujúca doktrína „reálneho socializmu“ sa v samom počiatku ocitla na vratkých základoch obmedzovaním slobody slova a prejavu, autonómie kultúrneho, pedagogického a vedeckého života. Nastupovala čoraz viac autocenzúra a hľadanie vnútorných kompromisov.

Premietlo sa to aj v hodnotení medzinárodného hudobného festivalu *Bratislavská lýra*, ktorý sa konal v júni 1969, u slovenského ministra vnútra Egygda Pepicha. Informoval G. Husáka, že z vybraných 24 piesní bolo 5 so spornými textami vzhľadom na vnútropolitickú situáciu, lebo narážali na okupáciu ČSSR, politický vývoj, smrť Jana Palacha a pod. Išlo o piesne v podaní Karla Černocho, Karla Bláhu, skupiny Skiffle Kontra, Waldemara Matušku a Hany Pazeltovej. E. Pepich obvinil porotu zo subjektivismu pri výbere piesní a uviedol, že vedenie *Slovenskej televízie* v Bratislave, vzhľadom na podľa neho sporný obsah piesní, nedávalo priame prenosy z festivalu, čo vyvolalo prudké reakcie u spevákov, autorov piesní a časopisov (speváci Pavel Novák, Naďa Urbánková, Jan Schneider, Marta Kubišová a iní).⁴⁹ Predmetom Pepichovej kritiky bola aj skutočnosť, že sa piesne vydávali vo vysokých nákladoch. Tie však vyvolali záujem verejnosti, ktorá hľadala akési „pohladenie“ v atmosfére začínajúcej normalizačnej politiky KSČ sprevádzanej nátlakom, ktorý na každom kroku pociťovala. Verejnosť dávala najavo opodstatnenosť refrénu: „harmonika [demokratizácia spoločnosti] v křoví dožívá“, ktorý bol súčasťou piesne M. Kubišovej.

Začalo sa prenasledovanie najmä predstaviteľov českej, no aj slovenskej „pravicovej“, resp. „protisocialistickej“ inteligencie (Ludvík Vaculík, František Šamalík, Jan Tesař, Karel Kosík, Rudolf Battěk, Luděk Pachman, Július Strinka, Václav Černý, Petr

⁴⁶ Bližšie BÁRTA, Miloš – FELCMAN, Ondřej – BELDA, Josef – MENCL, Vojtěch: *Československo roku 1968. 2. díl: počátky normalizace*. Praha : Parta a Ústav mezinárodních vztahů, 1993, 134 s., s. 100-108.

⁴⁷ Typickým príkladom pridania sa k normalizačnému kurzu KSČ sa stalo vyhlásenie 130 žurnalistov *Slovo do vlastních řad* zo 17. mája 1969. In: HOPPE, ref. 27, s. 373-377.

⁴⁸ MARUŠIAK, Juraj: Slovenská spoločnosť a normalizácia. In: *OS*, roč. 6, 2002 január – február, č. 1 – 2, s. 13.

⁴⁹ A ÚSD AV ČR, f. Sb. KV ČSFR, inv. č. 833, sign. D III/182, šk.. 22, Informácia E. Pepicha z 10. 7. 1969.

Uhl, Jiřina Šiklová, Eva Kantůrková, Gertruda Sekaninová-Čakrtová, Dominik Tatar-ka, Jaroslav Šabata, Ladislav Mňačko, Milan Hamada, Ivan Kadlečík, Milan Lasica, Július Satinský, Karel Kryl, Elo Havetta, Eugen Löbl, Milan Šimečka, Ladislav Ťažký, Peter Karvaš, Roman Kaliský, Ivan Sviták, Milan Városov, Juraj Špitzer, Vladimír Maňák, Martin Hric, Ivan Laluha, Pavel Machonin, Václav Havel, Zdeněk Mlynář, Vilém Prečan, Milan Otáhal, Zdeněk Hejzlar, Pavel Kohout, Václav Kural, Jan Křen, Antonín Benčík a ďalší).

Viacereých z nich prenasledovali za vydanie petície *Deset bodů* z 21. augusta 1969, ktorú adresovali politickým a štátnym orgánom. Za to, že v petícii protestovali proti dôsledkom okupácie, Moskovského protokolu a umiestneniu sovietskych vojsk, ako aj proti zastaveniu a pokriveniu zmyslu reforiem, zavedeniu cenzúry a proti vynútenému odchodu ľudí zo spoločenských organizácií a z verejného života. Ďalej zostavovatelia petície, najmä L. Vaculík, sa ohradili proti prejavom oportunistiky alebo protištátneho vyjadrovania, neuznávali „úlohu komunistické strany jako mocenské organizace, její nadřazování nad státní orgány odpovědné všemu lidu. Stavení kategorie stranictví nad kategorií občanství je nehoráznost“.⁵⁰ Navyše „žádný útlak nemůže zcela umlčet myšlení a umrtvit veškerou práci“, a nakoniec aj „v politické nesvobodě může se vyspělý národ bránit tím, že praktickými skutky nepolitické povahy prosadí svůj život, svou životní filozofii, svou povahu“.⁵¹

Význam tohto, na tú dobu trefného a odvážneho vyjadrenia, stúpol o to viac, že čoskoro nato bol brutálnym spôsobom potlačený občiansky odpor proti normalizačnej politike v auguste 1969 v Prahe, Brne, Bratislave či Košiciach. Občania dostali tvrdý úder od vlastných – československých ozbrojených síl, ktoré masovo nasadili tiež na základe nátlaku sovietskeho vedenia. Dôsledkom bolo niekoľko mŕtvych a Ľudové milície sa prejavili ako protiludový ozbrojený orgán KSČ.⁵² Režim na občiansky odpor hrubo reagoval schválením *Zákonného opatrenia* Predsedníctva Federálneho zhromaždenia (FZ) ČSSR 22. augusta 1969, pod ktoré sa podpísali prezident Ludvík Svoboda,

⁵⁰ PECKA, Jindřich – PREČAN, Vilém (eds.): *Proměny Pražského jara 1968 – 1969. Sborník studií a dokumentů o nekapitulantských postojích v československé společnosti*. Brno : Doplněk, 1993, 446 s., s. 285. Oficiálne sa tvrdilo, že 10 bodov petície bolo výzvou k pasívnej rezistencii, bojkotu tlače, zastaveniu práce a pod. In: *Tradice Sboru národní bezpečnosti (základní skripta k historii SNB 1945 – 1970)*. Praha : Federálne Ministerstvo vnútra, 1977, s. 74-76.

⁵¹ PECKA, PREČAN, ref. 50, s. 288. Napriek ťaživým vnútropolitickým pomerom, zákazu mnohotisícového *Reportéra*, časopisu *Listy* a *Studentské listy*, sa neskôr objavili protirežimistické letáky, *Manifest k výročí vzniku nezávislého Československa*, manifest členov Československej strany socialistickej a protivolebné letáky roku 1971. Bližšie PERNES, Jiří. Odpor československé verejnosti proti intervencii. In: BLAŽEK, Petr – KAMIŇSKI, Łukasz – VĚVODA, Rudolf (eds.): *Polsko a Československo v roce 1968. Sborník příspěvků z mezinárodní vědecké konference* Varšava, 4. – 5. září 2003. Praha : ÚSD AV ČR v nakl. Dokořán, 2006, 361 s., s. 207-208.

⁵² Podrobne TŮMA, Oldřich: *Srpen '69. Edice dokumentů*. Praha : Maxdorf, 1996, 344 s. Režim vydal nehanebný pamflet *Nepřešli...Dokumentárna reportáž z augustových dní 1969* reportérov Rudého práva, v ktorej sa za obeť zásahov ozbrojených síl stupidne označili za obeť kontrarevolúcie!

predseda federálneho zhromaždenia Alexander Dubček a predseda federálnej vlády Oldřich Černík, ktorí sa chtiac-nechtiac zaradili medzi ostatných normalizátorov. Už len preto, že opatrenie umožnilo trestať odporcov normalizačnej politiky KSČ a prepúšťať ľudí z práce a zo štúdia.⁵³ Násilné potlačenie demonštrácií a represívne zákonné opatrenie FZ ČSSR znamenali definitívny koniec spoločenských reforiem s ich heslami „socializmu“, „slobody“ a „suverenity“, ako aj otvoreného odporu občanov proti potlačeniu reforiem.⁵⁴

Spisovateľ Václav Havel vyzýval v rozsiahlom liste A. Dubčeka ešte pred 21. augustom 1969, aby k vývoju vnútropolitckej situácie zaujal zreteľný postoj, lebo v krátkom čase dôjde k sovietskemu výkladu československých udalostí roku 1968 a „*současná oficiální propaganda není ničím jiným než ideologickou přípravou tohto kroku, který má definitivně proměnit celou posrpnovou československou politiku v politickou, ideologickou a morální kapitulaci*“. Havel apeloval na Dubčeka, že v mnohom záleží od neho ako symbolu socializmu s ľudskou tvárou pre svetovú verejnosť, podľa neho človeka čestného, poctivého a odvážneho. Upozornil ho na hroziace zneužitie jeho mena a predložil mu niektoré možnosti postoja: rozsiahlu sebakritiku, priznanie slabosti a zaslepenosti jeho vedenia, ďalej mlčanie a najmä mu odporúčal, aby „*navzdory všem vykonávaným tlakům věcne, otevřene a pravdivě vyložil své záměry, svou politiku i své pojetí polednového vývoje*“, v ktorom išlo o nastolenie skutočného socializmu. Podľa Havla treba otvorene vysloviť, že sovietska intervencia bola neoprávneným a nezdôvodneným zásahom proti demokratickému procesu tak, aby sa tento zachoval v pamäti českej a slovenskej spoločnosti a neostal „*uzavřenou a zapomenutou historickou epizodou*“.⁵⁵

Avšak rozporný A. Dubček vystúpil s pomerne ráznou obhajobou reformného procesu až na septembrovom zasadaní ÚV KSČ 1969, v ktorej odmietol mnohé obvinenia zo svojho politického prístupu, antisovietizmu a odtrhnutiu reforiem od princípov socializmu. Na druhej strane sa prihlásil k opatreniam z apríla 1969.⁵⁶ Akoby si neuvedomil, čo všetko sa zmenilo od septembra 1968 do septembra 1969, a že zo slova *poriadok*

⁵³ Bolo predvedených okolo 4 500 osôb a z toho 483 vzatých do väzby, najviac v Prahe a Brne. SNA, f. SNR, Výbor SNR pre veci vnútorného poriadku, prokuratúry a spravodlivosti 1969 – 1971, šk. 609, zasadania 24. 9. a 31. 10. 1969, Správy Generálnej prokuratúry (Ján Feješ) a Ministerstva spravodlivosti SSR (Felix Vašečka) o uplatňovaní zákonného opatrenia P FZ z 22. augusta 1969.

⁵⁴ PREČAN, Vilém: Dimensions of the Czechoslovak Crisis of 1967 – 1970. In: *Europe-Asia Studies*, Vol. 60, No. 10, December 2008, p. 1660.

⁵⁵ Dopis Václava Havla Alexandrovi Dubčekovi z 9. 8. 1969. Citované podľa Václav Havel. *Do různých stran. 1983. Eseje a články z let 1983 – 1989*. Zost. Vilém Prečan. Praha: Lidové noviny, 1990, 527 s. Tiež dostupné na internete: http://joseliani.host.sk/JOSELIANI/List_HavlaDubcekovi09-08-1969.html

⁵⁶ VONDROVÁ, NAVRÁTIL, ref. 24, Záznam vystúpenia A. Dubčeka na zasadaní ÚV KSČ 26. 9. 1969, s. 554-568. NA ČR, A ÚV KSČ, f. 02/1, č. sp. 149/69, Uznesenie predsedníctva ÚV KSČ z dňa 10. 11. 1969. Dubček dokonca žiadal Husáka, aby zastavili ťaženie proti nemu. Dotýkalo sa to aj invetív V. Biřáka. A ÚV ÚSD AV ČR, Archivní fondy a sbírky. Pozůstalosti, Oldřich Jaroš, invč. 292a, 293a, 295, šk. 15.

už vyprchával jeho demokratizačný a humanitný význam. Spisovateľ a filozof M. Šimečka zastával názor, že tu skôr išlo o *poriadok* spreď roka 1968.⁵⁷

Nastupoval tzv. *reálny socializmus* a Moskva si pevne držala vedúcu úlohu KSČ ako kľúčový nástroj na zasahovanie do vnútropolitických pomerov v ČSSR. Na septembrovom zasadaní ÚV KSČ boli zrušené uznesenia ÚV z júla a augusta 1968, a platnosť augustového mimoriadneho zjazdu KSČS 1968 z Vysočian. Dokumenty z augusta 1968 zrušilo aj Predsedníctvo FZ ČSSR. G. Husák hovoril na zasadaní o obrodnom procese ako o „*plazivej kontrarevolúcii*“ a v auguste 1969 vraj išlo o strhnutie ľudových mäs „*do otvoreného zápasu a náš štát znovu priniesť do chaosu*“.⁵⁸ Podľa správy Ministerstva vnútra o štátno-bezpečnostnej situácii po auguste 1969 išlo o tzv. tretiu etapu kontrarevolúcie, lebo v pravicových a kontrarevolučných a protisovietskych aktivitách pokračovali, hoci len skupiny ľudí alebo jednotlivci (z bývalého KAN-u, K-231, sociálnodemokratickej strany, medzi vysokoškolským študentstvom), ďalej, že sa vydávali protištátne, nepriateľské dokumenty a nelegálne tlačoviny (aj emigračnými centrami), v snahe udržať časť občanov v protisovietskom a protimarxistickom zmýšľaní a v nespokojnosti s politickou situáciou v ČSSR. V tomto smere vraj vystupovala aj časť rímsko-katolíckej a evanjelickej cirkvi, viacerí pracovníci kultúry, ekonomiky, zahraničných úradov a vedy, atď. Podľa správy tiež vďaka emigrácii unikali štátne a hospodárske tajomstvá, a správa uvádzala zatknuté osoby za spomenutú činnosť, čo podľa správy určite zvyšovalo napätú spoločensko-politickú situáciu.⁵⁹

Pritom G. Husák prinajmenšom zvrátene tvrdil, že: „*Politická konsolidácia by mala znamenať pokojný život ľudí, dodržiavanie zákonnosti, slobodný rozvoj spoločnosti, priaznivé podmienky pre nerušený rozvoj hospodárskej činnosti, stabilitu, sociálnu a existenčnú istotu (...)*“.⁶⁰ Pokojný život očami občanov však nenastal. Všimli si, že na uliciach sa často vyskytovali ozbrojené hliadky Verejnej bezpečnosti a vojska. Skôr naopak, pociťovali zvyšovanie politického tlaku. Vedenie KSČ chcelo dosiahnuť taký stupeň konsolidácie, ktorý by umožnil uskutočnenie zjazdu KSČ v roku 1971 a mohli sa potom konať všeobecné voľby. Vraj treba „*obnoviť všetky orgány tak, ako to stanoví strany, ako to zákony tohto štátu žiadajú*“.⁶¹ Ťažko určiť hranice politického tlaku voči slovenskej a českej

⁵⁷ ŠIMEČKA, Milan: *Obnovení pořádku*. Brno : Atlantis, 1990, 208 s., s. 15-18, 70-78. Porovnaj *Obnovení pořádku*. In: *Svědectví*, roč. XIV., 1978, č. 56, s. 639-658.

⁵⁸ In: *Zasadanie Ústredného výboru KSČS v dňoch 25. – 26. septembra 1969. Zasadanie Ústredného výboru KSS dňa 2. októbra 1969*. Zborník uznesení orgánov. Október 1969, č. 3. Bratislava : Epoque, 1969, 65 s., s. 5. Na zasadaní ÚV KSS zrušili uznesenia a dokumenty z júla a augusta 1968. Konsolidáciu na Slovensku však sprevádzalo rušenie mnohých inštitúcií, keďže roku 1968 „*nestáli na marxistických pozíciách*“ . In: *Život strany*, 1969, č. 41, s. 1-2, č. 49, s. 11, *Pravda*, 4. 10., 15. 11. 1969.

⁵⁹ A USD AV ČR, f. Sb. KV ČSFR, inv. č. 776, sign. D III/125.

⁶⁰ HUSÁK, Gustáv: *State a prejavy*. Apríl 1969 – apríl 1970. Bratislava : Epoque, 1970, 389 s., s. 312.

⁶¹ HUSÁK, ref. 60, s. 337. Na zasadaní ÚV KSČ v septembri 1969 rezignovali na funkcie v predsedníctve A. Dubček a Š. Sádovský, zvolený bol A. Kapek, J. Korčák, J. Lenárt, D. Hanes, V. Hůla, A. Indra, J. Fojtík, J. Kempný, do pléna ÚV KSČ prišli z krajských výborov KSS Vladimír Pirošík, Ján Pirč, Eugen Turzo a iní.

spoločnosti,⁶² keď G. Husák, O. Černík, V. Biřak, Vilém Nový, D. Kolder a ďalší na zasadnutí ÚV KSČ v septembri 1969 v Prahe v podstate zmietli zo stola reformné spoločenské hnutie po januári 1968 a nestačili tomu zabrániť obranné vystúpenia Václava Slavíka, J. Smrkovského a A. Dubčeka.

Tzv. zmocňovací ústavný zákon č. 117 z októbra 1969, nevinne znejúci „o predĺžení volebného obdobia“, umožňoval čistky v štátnych orgánoch od reformistov za údajné neplnenie politiky Národného frontu a poslaneckej funkcie. Podpredsedovia federálneho zhromaždenia Dalibor Hanes a Ján Marko, spolu s J. Janíkom, Františkom Hagarom a inými, odstraňovali napríklad z vedenia KSS a slovenskej vlády stúpcov reforiem Jozefa Zraka, Viktora Pavlendu, Hvezdoňa Kočtúcha, Bohuslava Gracu, Štefana Šebestu a Antona Ťažkého. Ďalej boli uvoľnení z funkcií podpredsedovia federálnej vlády Václav Valeš a Samuel Faltan, z národných a politických orgánov museli odísť desiatky predstaviteľov,⁶³ vrátane A. Dubčeka v októbri 1969 z FZ ČSSR.⁶⁴ Do Predsedníctva ÚV KSS boli schválení konzervatívci Ján Janík a Ludovít Pezlár, ako aj dosť rozporuplný Miroslav Válek. Tento, spolu s P. Colotkom, Ladislavom Novomeským a O. Klokočom, do určitej miery zmiernovali stupňujúce sa politické čistky, no vcelku neurobili výraznejší krok, ktorým by im zabránili. Nehovoriac o dôsledkoch postupu predsedu Ústrednej kontrolnej a revíznej komisie KSS Viliama Šalgoviča a v českých krajinách komisie Miloša Jakeša, ako aj Byra pre riadenie straníckej práce v českých krajinách L. Štrougala. Keďže Václav Slavík, Martin Vaculík, Josef Svoboda, Karel Kosík, Marie Miková a ďalší vystúpili proti zvoleniu G. Husáka do najvyššej politickej funkcie, týchto, ako aj Františka Vodsoľna, Ota Šika, Františka Pavlíčka, Josefa Špačka, Bohumila Šimona, vylúčili zo straníckych funkcií. Výrazne sa preredili rady reformistov v ústrednom výbore KSČ, v krajských a okresných orgánoch tejto strany.⁶⁵

Od roku 1969 sa sformovali dve silné politické skupiny, ktoré v Predsedníctve ÚV KSČ a vo federálnej vláde rozhodovali o podobe riadenia štátu a jeho hospodárstva, čo ovplyvnilo presadenie a osud ekonomickej reformy a fungovanie česko-slovenskej federácie v ekonomickej rovine a vyrovnávanie ekonomických rozdielov medzi českými krajinami a Slovenskom.

Prvá, ktorá s určitými vnútornými rozdielmi, najmä spočiatku, brala zreteľ na potreby Slovenska (prvý tajomník ÚV KSČ G. Husák, vo vedení KSČ Š. Sádovský,

⁶² LIPTÁK, Lubomír: Slovensko v 20. storočí. In: MANNOVÁ, Elena (ed.): *Krátke dejiny Slovenska*. Bratislava : AEP, 2003, 369 s., s. 310-319.

⁶³ JIČÍNSKÝ, Zdeněk: *Vznik České národní rady v době Pražského jara 1968 a její působení do podzimu 1969*. Praha : Svoboda, 1990, 155 s., s. 136-139. Tiež A ÚSD AV ČR, Sb. KV ČSFR, sign. D VIII/214.

⁶⁴ A. Dubček písal G. Husákovi, aby z podnetu V. Biřaka nešiel do diplomatických služieb do Afriky. Napokon nastúpil do Turecka. A ÚSD AV ČR, Archivní fondy a sbírky, Pozůstalosti, Oldřich Jaroš, inv. č. 293a, 297, kart. 15.

⁶⁵ OTÁHAL, Milan: Česká společnost na počátku tzv. normalizace. In: Tůma, Oldřich – Vilímek, Tomáš (eds.). *Pět studií k dějinám české společnosti po roce 1945*. Praha : ÚSD AV ČR, v. v. i., 2008, 263 s., s. 17-19.

J. Kempný, predsedovia a podpredsedovia federálnej vlády O. Černík a L. Štrougal, P. Colotka a K. Laco, ministri federálnej vlády Martin Dzúr, František Vlasák, Bohumil Sucharda, Koloman Boďa a Bohuslav Chňoupek, predseda českej vlády J. Korčák a ďalší), a druhá, „internacionálna“, podporovaná Moskvou (A. Indra, V. Biřák a jeho stúpenci v KSS a SNR, D. Kolder, Antonín Kapek, František Hamouz, Josef Haman, Josef Havlín, Karel Hoffmann, D. Hanes, J. Marko, J. Janík a iní), ktorá bez ohľadu na národnú otázku presadzovala len jednu líniu, a to prevahu „českého“ pohľadu na vyrovnávanie cien, ako aj výroby tovaru a určovania výšky daní. Bokom ostali snahy slovenských reformných ekonómov o nápravu v politickej koncepcii vyrovnávania sociálnej a hospodárskej úrovne Slovenska s českými krajinami.⁶⁶

„Internacionálna“ skupina, po zastavení ekonomickej reformy a postihoch jej predstaviteľov, sledovala len centralizáciu riadenia hospodárstva vo federálnej vláde v intenciách hospodárskych zámerov Moskvy.⁶⁷ Časť predstaviteľov prvej skupiny sa predsa len konzervatívcom prispôsobila a ustupovala od principiálnych otázok, nedoceňujúc, že nemohlo ísť o akúsi dočasnú zámerov či (iluzórny) kompromis medzi politickým princípom demokratického centralizmu a federalizačných princípov (národnej) rovnosti, rovnoprávnosti a svojprávnosti, a to aj v oblasti hospodárskeho riadenia.

Pritom federatívne Česko-Slovensko strácalo určitú možnosť odpútania sa od industriálneho štádia sovietskeho typu, ako aj modelu riadenia hospodárstva.⁶⁸ Vyskytovali sa prvky, ktoré svedčili práve o technologickej, informatickej a technickej neschopnosti sústrediť sa na intenzifikáciu výroby a poskytovaných služieb. Hospodárstvo sa vyznačovalo dlhým inovačným cyklom, ktorý tak brzdil jeho modernizáciu a vyrovnanie sa s dlhodobým nedostatkom spotrebného tovaru ako jednou z príčin krízy režimu.

Navyše, klamné tvrdenie o štátnopolitickej jednote federatívneho Česko-Slovenska bolo v priamom rozpore s dianím v národných a miestnych štátnych orgánoch. V novembri 1969 politické čistky zasiahli už všetky úrovne štátnych orgánov. Tajomník ÚV KSČ Alois Indra krivo vyhlásil na celoštátnej porade národných výborov v novembri 1969 v Prahe, že „pravica“ preferovala ich samosprávne poslanie, zapríčinila v nich oslabenie vedúcej úlohy KSČ a dokonca, že zmarila voľby v roku 1968. Podľa Indru ústavný zákon číslo 117 vraj prispel „k ďalšiemu politickému a kádrovému upevneniu zastupiteľských zborov“.⁶⁹ V skutočnosti normalizátori začali uskutočňovať poli-

⁶⁶ Bližšie LONDÁK, Miroslav: *Rok 1968 a ekonomická realita Slovenska*. Bratislava : Historický ústav SAV vo vyd. Prodama, 2007, 183 s., s. 129-141.

⁶⁷ OTÁHAL, ref. 65, s. 23-27.

⁶⁸ TEICHOVÁ, Alice: Úvaha o transformaci a dědictví minulosti ve střední a východní Evropě. In: Tůma, Oldřich (usp.): *Historické studie. K sedmdesátinám Milana Otáhalu*. Praha : ÚSD AV ČR, 1998, 287 s., s. 210. No české krajiny prešli už v 19. storočí industrializačným štádiom, hoci aj Slovensko patrilo kresťanskou kultúrou a geograficko-politicky k Západu. KOŽMIŇSKI, Maciej: Skice k výkladu o hraniciach Európy a európskych hraniciach. In: Koźmiński, Maciej (ed.). *Európska civilizácia. Eseje a prednášky*. Bratislava : Kalligram, 2006, 245 s., s. 231.

⁶⁹ NA ČR, A ÚV KSČ, f. Sekretariát ÚV KSČ 02/4, sv. 128, ar. j. 204, zasadanie P ÚV KSČ 5. 6. 1970, Správa o realizácii ústavného zákona č. 117/69, č. sp. 7606/31.

tické čistky v zastupiteľskej sústave miestnych orgánov. Miloš Jakeš, Alois Indra, Ján Janík, Miroslav Mamula a ďalší, ktorí sa výrazne podieľali na politických čistkách, sa pritom opierali o tých funkcionárov národných výborov, ktorí zaujali k spoločenským reformám rezervovaný postoj, cítiac sa nimi oprávnené ohrození, lebo nestačili držať krok s „obrodným procesom“. Na konci roku 1969 národné rady a mnohé národné výbory odvolávali dokumenty z augusta 1968, čo vykonávateľom normalizačnej politiky umožňovalo rozšíriť priestor na ovládnutie slovenskej a českej spoločnosti. Nátlak sa vzťahoval na radových komunistov, ako aj na tých občanov, ktorí pôsobili v masových organizáciách Národného frontu. Tieto už začali mocensky riadiť, po odstránení reformistov, nové krajské a okresné organizácie komunistickej strany a vrstvy byrokracie.⁷⁰

V ovládnutí slovenskej a českej spoločnosti „normalizátori“ zohral svoju úlohu sovietsky tlak,⁷¹ ktorý pomerne rýchlo zovrel aj Husákovu skupinu tzv. realistov a ktorá sa mu už plne a viac-menej dobrovoľne podriadila. Výrazne stúpala sila konzervatívcov v českých krajinách, a o to viac ako na Slovensku udreli proti českej inteligencii, v priamej úmere od verdiktov „zdravého jadra“ v krajských a okresných orgánoch komunistickej strany, na vysokých školách, v redakciách, v hospodárskych a štátnych podnikoch alebo v masových organizáciách a armáde. Vedenie KSČ „zdravé jadrá“ vo väčšine podporovalo a nechalo jeho postupu voľný priebeh. A nešlo len o čistky.

Emigrovalo, alebo sa do vlasti nevrátilo okolo 137-tisíc ľudí.⁷² Mnohí už pred augustom 1969 „nechtěli snášet další nesmyslná a ponižující příkory, nevideli v tom žádný smysl ani životní perspektivu, zemi sa dalo pomáhat i ze zahraničí“.⁷³ Emigrácia a najmä politické čistky priamo postihli vyše 2 milióny občanov Československa a ich rodinných príslušníkov.

Ak spoločenské reformy prekrývali udalosti augusta 1968 a sklamanie augusta 1969,⁷⁴ ako aj moskovský diktát a jeho dôsledky, smrť študenta Jana Palacha a ďalších 3 mladých ľudí, to ešte neznamenalo, že značná časť oboch spoločností prijímala, aspoň spočiatku, normalizačnú líniu KSČ akosi odovzdane a došlo len k relatívnemu

⁷⁰ Podrobne to rozobral MAŇÁK, Jiří: Proces tzv. normalizace a horní vrstva byrokracie v Československu v roce 1970. In: Kárník, Zdeněk – Kopeček, Michal (eds.). *Bolševizmus, komunizmus a radikální socializmus v Československu*. Sv. V. Praha : ÚSD AV ČR v nakl. Dokořán, 2005, 383 s., s. 241-273, 375-376.

⁷¹ NÁLEVKA, Vladimír: Československo: zahraničná politika a sovietský blok 1970 – 1985. In: *Česká a slovenská spoločnosť v období normalizácie. Slovenská a česká spoločnosť v čase normalizácie*. Liberecký seminár 2001. Bratislava : Ústav politických vied vo vyd. Veda, 2002, 259 s., s. 210-212.

⁷² ŽATKULIAK, Jozef – KOUDELKA, František: Emigrace. In: Kocian, Jiří a kol.: *Slovníková příručka k československým dějinám 1948 – 1989*. Praha : ÚSD AV ČR, 2006, 890 s. Dostupné na internete: www.usd.cas.cz/cs/stranky/publikace/elektronicke-publikace/Prirucka 48-89 pdf, s. 601-606.

⁷³ REIMAN, Michal: *Rusko jako téma a realita doma a v exilu. Vzpomínky na léta 1968 – 1990*. Praha : ÚSD AV ČR, v.v.i., 2008, 343 s., s. 133.

⁷⁴ Podobný názor má PREČAN, Vilém: *V kradeném čase. Výběr ze studií, článků a úvah z let 1973 – 1993*. Usp. Milan Drápala. Praha : ÚSD AV ČR; Brno : Doplněk, 1994, 615 s., s. 130-149.

zmiereniu sa s pomermi.⁷⁵ Ťažko tu porovnávať občianske vzopnutie *česko-slovenskej jari* s ubúdajúcim priestorom na jeseň 1968 a v prvom polroku 1969. Úspech reforiem totiž spočíval v oslovení slovenskej a českej spoločnosti, ktoré nezačali perzekúciami, ale rehabilitáciami. Ponúkli alternatívy, podnietili k hľadaniu východísk a, naopak, spoločnosti v nich videli samy seba, svoje vízie, uprostred vtedajšieho diania.

Naproti tomu normalizačná politika KSČ všetko zakladala na potlačení reformného diania. Okupácia ČSSR armádami piatich spojeneckých krajín VZ sa stala tým najhorším odrazovým východiskom pre nasledujúci vývoj, a sovietsky faktor tu pôsobil vyložene deštruktívne.⁷⁶ Vnútropolitický a spoločensko-politický vývoj ČSSR nenasvedčoval tomu, že sa Sovietsky zväz bude držať medzinárodných zásad bez použitia nátlaku. Na jednej strane formálne deklaroval rešpektovanie štátnej zvrchovanosti, rovnoprávnosti a nezasahovania do vnútorných vecí oboch štátov, no na druhej strane prítvrdzoval skutočnosť „dočasného“ pobytu vyše 73-tisícami svojich vojakov na území ČSSR.⁷⁷

Došlo k ovládnutiu a rozčesnutiu spoločnosti zhruba do troch skupín: prvá, zahrňovala nomenklatúrne kádre, ktoré profitovali z politiky; druhá, jej oponentov a postihnutých režimom, a tretia, ktorá bola sociálne najširšia a skôr fungovala na základe tzv. spoločenskej zmluvy, predpokladajúca určitú politickú pasivitu (vo vytvárajúcej sa tzv. šedej zóne).

Napriek tomu je ťažké do hĺbky zmapovať traumatické (fázové – august 1968 – november 1968 – január 1969 – apríl 1969 – august 1969 – september 1969) rozštiepenie slovenskej a českej spoločnosti, lebo práve zo sociálno-psychologických, rodinných, profesionálnych, verejných a politických dôvodov sa neodohrávalo a ani nemohlo odohrávať jednoznačne. Vzťahy jednotlivých skupín obyvateľstva k politike režimu sa veľmi rýchlo diferencovali.⁷⁸

Tlak normalizátorov v oboch spoločnostiach stlmili dve, i keď vnútorne diferencované generačné vlny (20 a 40-ročných, podobne, ako vo viacerých krajinách západnej Európy a Poľsku), a ich pôvodne razantné pre reformné postoje. Tieto generácie sa viac-menej postupne prispôbilibi skôr socializmu, ako spoločenskému systému ako

⁷⁵ Dosť opačný názor má Juraj Marušiak v štúdiu „Slovensko po roku 1989 – polovici dvoch totalít“. In: Pešek, Jan a kol.: *Kapitolami najnovších slovenských dejín. K 70. narodeninám Michala Barnovského*. Bratislava : HÚ SAV vo vyd. Pro dama, 2006, 348 s., s. 314, tiež KOPEČEK, ref. 41, s. 147-149. Skôr sa prikláňam k názoru, že po 21. auguste 1969 obyvateľstvo „prestalo hrať na dlhú dobu roli spoločenského subjektu“ (podč. J. Ž.). In: OTÁHAL, Milan: *Programová orientace disentu 1969 – 1989*. In: Blažek, Petr (ed.). *Opozice a odpor proti komunistickému režimu v Československu 1968 – 1989*. Praha : Ústav českých dějin FF UK v nakl. Dokořán, 2005, 355 s., s. 25.

⁷⁶ Potvrďuje to aj OTÁHAL, *Komunistický režim*, ref. 72, s. 37.

⁷⁷ Bližšie ŠTAIGL, Jan – ŠTEFANSKÝ, Michal: *Vojenské dejiny Slovenska VI. zväzok 1945 – 1968*. Bratislava : Magnet press, 2007, 351 s., s. 327-328. Tiež PEČKA, Jindřich a kol.: *Sovětská armáda v Československu 1968 – 1991*. Praha : ÚSD AV ČR, 1996, 231 s.

⁷⁸ BLAŽEK, Petr: *Typologie opozice a odporu proti komunistickému režimu*. In: BLAŽEK, ref. 75, s. 10-24.

normalizačnej politike. Mnohí mladí ľudia vo veku 18 – 25 rokov „odložili“ politiku a viac-menej sa museli vyrovnáť s nelegitímnosťou (mechanizmu) moci a jej rozdeľením v zmysle kritérií normalizačnej línie KSČ. Prirodzene, zakladali si rodiny a neraz roztrpčením sa radšej uzavreli do svojich mikrosvetov. Ktorých nevylúčili, dokončili školy, no až neskôr si uvedomili postupné zaťaženie sociálnej nivelizácie, ktorá často nedovoľovala vystúpiť z radu a nebodaj vyčnievať.⁷⁹

Neraz vedľa seba pracovali vo fabrikách a v kanceláriách dvojgeneračne postihnutí (treba priradiť aj tých po februári 1948, očakávajúci mimosúdne rehabilitácie), sklamaní, ako aj tí, ktorí niečo získali, alebo čakali na svoju príležitosť. Delenie (rozštiepenie) spoločnosti narušovalo v mnohých prípadoch rodinné, sociálne a kresťanské väzby (skôr v slovenskej spoločnosti), ktoré však korigovali do určitej miery dosah politických a štátnych rozhodnutí. No súčasne to neznamenalo, že nedošlo v oboch spoločnostiach k tvrdým a nekompromisným zásahom do života mnohých rodín, ktoré zmenili ich sociálny a verejný status, ako aj možnosti profesionálnej realizácie. Veď normalizačná línia komunistického režimu veľmi škodlivo potlačila reformný pohyb rokov 1968 – 1969 a nastúpil autoritatívny byrokraticko-centralistický systém bez výrazných znakov občianskej spoločnosti.

Jozef ŽATKULIAK

⁷⁹ Podrobne MACHONIN, Pavel a kol.: *Československá společnost. Sociologická analýza – sociální stratifikace*. Bratislava : Epoque, 1969, 619 s., s. 146 a nasl. KALINOVÁ, Lenka: *Společenské proměny v čase socialistického experimentu. K sociálním dějinám v letech 1945 – 1969*. Praha : Academia, 2007, 363 s., 244-353.

POSTAVENIE

Komunistickej strany Slovenska ako územnej organizácie Komunistickej strany Československa (1948 – 1989)

Po vzniku samostatného Československa koncom roka 1918 pôsobila v jeho rámci len jedna komunistická strana – Komunistická strana Československa (KSČ), ktorá sa postupne sformovala v priebehu roka 1921. Komunistická internacionála ako riadiace centrum svetového komunistického hnutia totiž nepripúšťala existenciu viacerých strán tohto typu v jednom štáte. Vznik Komunistickej strany Slovenska (KSS) na jar 1939 bol logickým dôsledkom rozbitia Československa, a jeho obnovením roku 1945 sa mala činnosť samostatnej strany slovenských komunistov skončiť. Komunistickú internacionálu však začiatkom roka 1943 rozpustili a formálne tak padla prekážka fungovania dvoch komunistických strán v Československu. KSS si už vybudovala organizačnú štruktúru a v čase Slovenského národného povstania dokonca formou „zjednotenia“ pohltila slovenskú sociálnu demokraciu. Keď v marci 1945 prišiel na východné Slovensko predseda KSČ Klement Gottwald (v tom čase bol už podpredsedom československej vlády) a s ním aj časť zahraničného vedenia KSČ, stretli sa s existujúcimi štruktúrami KSS vrátane ich riadiacich orgánov. V českých krajinách, vtedy ešte okupovaných, nič podobné neexistovalo. Faktická existencia dvoch komunistických strán na území jedného štátu sa tak logicky dostala do popredia pozornosti.

V záujme riešenia situácie vytvoril Gottwald dočasný ústredný výbor, pozostávajúci z ôsmich Čechov a siedmich Slovákov, a deväťčlenné užšie predsedníctvo; jeho predsedom bol Gottwald, podpredsedom Karol Šmidke (vtedy ešte predseda KSS), ktorý sa však na rokovaníach nezúčastňoval. Obidva orgány pritom českí a slovenskí komunisti chápali odlišne. Podľa Gottwalda a jeho zahraničného vedenia KSČ šlo o skutočný ústredný výbor a predsedníctvo, ktorého uznesenia mali byť v zmysle tzv. demokratického centralizmu, o ktorý sa každá komunistická strana opiera, pre všetkých záväzný, naopak tzv. povstalecké vedenie KSS, predovšetkým Karol Šmidke a, najmä, národne orientovaný Gustáv Husák, akceptovalo tieto orgány skôr ako akýsi koordinačný prvok vo vzťahoch medzi KSČ a KSS. Po dokončení oslobodenia Československa vedenie KSČ spolu s vládou presídlilo do Prahy a dočasný ústredný výbor sa prestal schádzať. Z jeho českých členov sa postupne stalo riadne Predsedníctvo ÚV KSČ, do ktorého po-

zývali slovenských ministrov – komunistov Viliama Širokého a Júliusa Ďuriša. Predstavovali akúsi prevodovú páku medzi pražským vedením a KSS, ktorej bola ponechaná formálna samostatnosť. V skutočnosti sa už na spoločnom zasadnutí predsedníctiev KSČ a KSS 1. júna 1945 v Prahe prijala formulácia, že „KSS je súčasťou jednotnej KSČ s jednotným vedením“. O podriadenosti KSS voči KSČ sa rozhodlo na spoločnom zasadnutí ÚV KSČ a Predsedníctva ÚV KSS 17. – 18. júla v Prahe, a formálne sa uplatnilo na celoslovenskej konferencii KSS v Žiline 11. – 12. augusta 1945.¹

Do februára 1948 bolo pre komunistov politicky výhodné, keď v Československu oficiálne existovali dve komunistické strany, jedna s pôsobnosťou v Česku a druhá s pôsobnosťou na Slovensku. Ich politický postup bol, pochopiteľne, jednotný a smeroval k jednému cieľu – k uchopeniu moci. Keď sa tento cieľ vo februári 1948 splnil, existencia dvoch strán sa javila nielen zbytočná, ale z hľadiska uplatňovania totalitnej moci v podstate stratila zmysel. Zásadné štrukturálne zmeny českej a slovenskej spoločnosti, riadené vedením KSČ, si vyžadovali centralizmus vo všetkých sférach, predovšetkým v oblasti vnútorných mechanizmov strany. Prísny centralizmus práve tam, kde sa koncentrovala moc a kde spočívalo jadro fungovania nového politického systému, bol zárukou jednotného celoštátneho postupu. Vzorom boli pomery v ZSSR a organizácia Všeľvazovej komunistickej strany (boľševikov), neskôr premenovanej na Komunistickú stranu Sovietskeho zväzu (KSSZ). V jej rámci síce existovali ako územné organizácie komunistické strany jednotlivých republík, nie však komunistická strana najväčšej a rozhodujúcej časti ZSSR – Ruskej federácie.

Uchopením moci vo februári 1948 sa dominantné pozície sústredili do rúk pražského vedenia KSČ, respektíve úzkej mocenskej skupiny na jeho čele, personifikovanej Klementom Gottwaldom, predsedom KSČ a od júna 1948 aj prezidentom republiky. Títo funkcionári mali, pochopiteľne, záujem na jednotnom celoštátnom prístupe, pričom pomery na Slovensku chápali viac-menej cez prizmu situácie v českých krajinách a tomu zodpovedal aj ich prístup. V centráloch KSČ a KSS však po februári 1948 existovali rôzne osobitosti v pohľade na ten-ktorý problém, a s uchopením moci súviseli aj určité očakávania slovenských komunistov. Týkali sa najmä štátoprávneho usporiadania (praktické uplatnenie zásady „rovný s rovným“), a teda aj formulácií pripravovanej ústavy, kompetencií ústredných a slovenských orgánov, ale zahŕňali aj také pohľady na celkovú situáciu na Slovensku, ktoré sa líšili od názorov pražského centra. Spory sa prejavovali na zasadnutiach vlády, ale aj – a to bolo mimoriadne dôležité – na zasadnutiach straníckeho vedenia za účasti prizvaných vedúcich slovenských predstaviteľov. Fakticky nadobúdali podobu sporov medzi špičkami KSČ a KSS, a to práve preto, že úzke stranícke vedenie bolo tým centrom, kde sa rozhodvalo o zásadných otázkach.

¹ K problematike vzťahu KSČ a KSS po 2. svetovej vojne podrobnejšie pozri napr. RYCHLÍK, J.: *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1945 – 1992*. Bratislava 1998, s. 30-32, tiež BARNOVSKÝ, M.: *Na ceste k monopolu moci. Mocenskopolitické zápasy na Slovensku v rokoch 1945 – 1948*. Bratislava 1993, s. 56-59.

Predstavitelia KSCĎ dávali najavo, že pokladajú Slovensko za politicky slabé miesto republiky a varovali pred „dualizmom“, údajne presadzovaným vedením KSS. Objavilo sa to na schôdzi Predsedníctva ÚV KSCĎ 3. mája 1948, v diskusii o slovenských návrhoch na zmeny v ústave, i na spoločnom zasadnutí predsedníctiev ÚV KSCĎ a ÚV KSS 9. júna 1948 o rekonštrukcii vlády po májových voľbách do Národného zhromaždenia. Prijatím ústavy, v ktorej sa zakotvovalo asymetrické štátoprávne usporiadanie, a zostavením vlády sa spory neskončili, naopak gradovali. Na zasadnutí Predsedníctva ÚV KSCĎ 13. januára 1949 bola špička KSS podrobená ostrej kritike za situáciu v zásobovaní na Slovensku, ktorá však prerástla do kritiky celkovej situácie na Slovensku. Kritike sa nevyhol ani Viliam Široký, už od augusta 1945 vedúca osobnosť komunistického hnutia na Slovensku; do funkcie predsedu KSS ho (namiesto K. Šmidkeho) na žilinskej konferencii osobne pretlačil K. Gottwald. Václav Kopecký, jeden z vedúcich funkcionárov KSCĎ (často vystupoval ako český nacionalista), ho ostro napadol za to, že vraj nedoceňuje nebezpečenstvo na Slovensku: *„Stanovisko Širokého nie je správne politicky ani vecne. Vypovedáte poslušnosť ÚV. Po prvý raz hodnotíme situáciu od novembra. To je príznačné, je vidieť, že ste všetci solidárni. Široký by mal sebakriticky priznať, že je to nesprávne. Tu nemôžete vystupovať vzdorovite.“*²

Formulácia o „*vypovedaní poslušnosti*“ a „*prvom hodnotení činnosti od novembra*“ vychádzala zo skutočnosti, že od jesene 1948 v Československu formálne pôsobila jednotná KSCĎ, a KSS zostávala len jej územnou organizáciou na Slovensku. Samotné vytvorenie jednotnej KSCĎ pritom nebolo predmetom nijakého sporu, a vystúpenie K. Gottwalda v tomto zmysle na zasadnutí ÚV KSCĎ 9. júna 1948³ sa stretlo s jednoznačnou podporou. Stanovisko vedenia KSS vyjadril na tomto zasadnutí generálny tajomník KSS Štefan Bašťovanský: *„Všetci sme po februárových udalostiach pochopili a vedeli, že po odstránení reakcie z vlády, a keď bola ústavne vyriešená k obojstrannej spokojnosti otázka vzájomného pomeru, že bude jednotná strana. Pokladali sme to za samozrejmé. Autorita súdruha Gottwalda je na Slovensku veľká a nesporná. My sami sme chceli prísť s iniciatívou, aby došlo k zjednoteniu komunistickej strany.“*⁴ Základom budúcich vzťahov KSCĎ a KSS sa de facto stal taký asymetrický model, ako v prípade celoštátneho štátoprávneho usporiadania; federatívna podoba vzájomných vzťahov bola už, pochopiteľne, mimo rámec akéhokoľvek uvažovania.

Rokovania na najvyššej úrovni rýchlo napredovali a vedenie KSCĎ prijalo uznesenie o vytvorení jednotnej KSCĎ; užšie Predsedníctvo ÚV KSCĎ tak urobilo 26. júla 1948,

² Národní archiv Praha (NA), f. ÚV KSCĎ, 03/10 (tzv. barnabitská komisia), zv. 1, a. j. 9.

³ V svojom vystúpení K. Gottwald uviedol: „My tým, že vytvoríme jednotnú stranu s jednotným vedením, ktoré bude riešiť všetky otázky od Šumavy až k Tatrám, že tým súčasne tiež vyriešime celý komplex často komplikovaných zložitých otázok nášho štátneho ústrojenstva a otázok vyplývajúcich zo špecifického postavenia Slovenska v našom štáte. My v takom prípade budeme schopní dať Slovákom ďaleko viac možností tam regírovať, pretože bude zabezpečené vedenie štátu prostredníctvom jednotnej strany a jednotného vedenia.“ Tamže, zv. 17, a. j. 233.

⁴ Tamže.

a širšie Predsedníctvo ÚV KSČ 29. júla. Súčasťou uznesenia o vytvorení jednotnej KSČ bolo i vymedzenie kompetencií pražského centra a bratislavskej reprezentácie: KSS bude súčasťou KSČ ako jej územná organizácia na Slovensku, ponechá si názov KSS, ÚV KSS sa podriadi ÚV KSČ a bude vykonávať jeho smernice a uskutočňovať politiku KSČ na Slovensku, dovtedajšie oblasti KSS sa premenia na kraje, ústredný sekretariát bude v prípade potreby priamo riadiť krajské výbory KSS, v personálnych otázkach má ÚV KSČ právo navrhovať ústredného tajomníka KSS a po dohode s ÚV KSS i poslancov SNR a vedúcich politických a hospodárskych funkcionárov, uskutoční sa kooptácia členov KSS do ÚV KSČ atď.⁵ Vyjadrením akejsi miery samostatnosti, pochopiteľne, len formálnym, zostávalo zachovanie názvu Komunistická strana Slovenska, konanie jej zjazdov a existencia ústredných straníckych orgánov so sídlom v Bratislave.

Zasadanie ÚV KSS v dňoch 27. – 28. septembra 1948 vyslovilo s uvedenými závermi jednoznačný súhlas: „*Vychádzajúc zo zásady, že robotnícka trieda a pracujúci ľud Československej republiky má mať jediné politické vedenie v podobe jednotnej, celoštátnej Komunistickej strany Československa, ktorá sa opiera o jednotnú vôľu komunistov v ČSR, vyhlasujeme, že Komunistická strana Slovenska stáva sa súčasťou Komunistickej strany Československa.*“⁶ Vedenie KSČ i KSS vôbec nepredpokladalo, že by pri schvaľovaní zjednotenia oboch strán mohli nastať komplikácie. Potvrďuje to aj skutočnosť, že táto otázka sa prerokovala len ako jeden z viacerých bodov programu, a to ani nie na začiatku a ako hlavný bod; išlo pritom o likvidáciu strany, o jej pohltie KSČ. Členom ÚV KSS bol predložený návrh „*Rezolúcie o jednotnej KSČ*“, ktorý v podstate opakoval uznesenie Predsedníctva ÚV KSČ; pričom bol návrh jednomyseľne schválený. Vytvorenie jednotnej KSČ potom konštatovalo zasadanie ÚV KSČ v dňoch 17. – 18. novembra 1948. Keďže centrum moci bolo v pražskom vedení KSČ, pretvorenie KSS na územnú organizáciu KSČ na Slovensku znamenalo ešte väčšie obmedzenie možností akejsi relatívne samostatnej slovenskej politiky ako zakotvenie asymetrického štátoprávneho usporiadania v Ústave z 9. mája 1948.

Predpokladalo sa, že podobnú rezolúciu, ako septembrové zasadanie ÚV KSS, prijme aj zasadanie ÚV KSČ 17. – 18. novembra 1948 a uskutoční aj kooptáciu vedúcich funkcionárov KSS do ÚV KSČ a jeho predsedníctva. Do ÚV KSČ malo byť kooptovaných 18 členov a 7 náhradníkov z radov členov KSS a do Predsedníctva ÚV KSČ spolu 5, a to V. Široký, J. Ďuriš, V. Clementis, G. Husák a Š. Bašťovanský.⁷ Novembrové zasadanie ÚV KSČ však len konštatovalo vytvorenie jednotnej KSČ a o kooptácii sa neobjavila ani zmienka, hoci všetko bolo pripravené. Predsedníctvo ÚV KSČ na druhý deň zasadania, t. j. 18. novembra 1948, prijalo uznesenie: „*Kooptáciu slovenských súdruhov do ÚV KSČ odložiť až do ukončenia disciplinárneho konania proti niektorým členom ÚV*

⁵ Tamže.

⁶ *Komunistická strana Slovenska. Dokumenty z konferencií a plén 1944 – 1948.* Ed.: VARTÍKOVÁ, M.: Bratislava 1971, s. 752.

⁷ PEŠEK, J.: Centralizmus po straníckej línii. Vzťah vedenia KSČ a KSS po februári 1948. In: *Česko-Slovenská historická ročenka 1998.* Brno 1998, s. 42.

KSS.⁸ Formálne to súviselo so zatknutím a vyšetrovaním novinárky Viery Hložkovej, ktorá mala „všestranné styky“ s viacerými českými a slovenskými politickými prominentmi. Z tých, ktorí mali byť kooptovaní do ÚV KSČ, sa vyšetrovanie týkalo napr. Kolomana Moška, Jozefa Vala, Júlia Šefránka a ďalších. Dôležitejšie ako „kauza Hložková“, však zrejme boli narastajúce obavy z tzv. buržoázneho nacionalizmu. Narážky na nacionalizmus vo vedení KSS sa objavovali už od roku 1945 a po rezolúcii Informačného byra o situácii v Komunistickej strane Juhoslávie v júni 1948, ktorá v KSČ posilnila sektárske a ľavičiarske tendencie, sa výrazne zintenzívnili.

Kooptácia slovenských členov do vedenia KSČ sa neuskutočnila ani v prípade osôb, ktoré sa mali stať členmi Predsedníctva ÚV KSČ. V. Široký a J. Ďuriš boli prakticky členmi Predsedníctva ÚV KSČ (aj keď nie zvolenými na zjazde alebo zasadnutí ÚV KSČ) už pred februárom 1948 a Vladimír Clementis sa zúčastňoval na schôdzach Predsedníctva ÚV KSČ od marca 1948, keď sa stal ministrom zahraničných vecí. G. Husák a Š. Bašťovanský sa však členmi Predsedníctva ÚV KSČ nestali a zúčastňovali sa na jeho schôdzach len v jednotlivých prípadoch, keď boli menovite pozvaní.⁹ Problematiku kooptácie vyriešil až IX. zjazd KSČ v máji 1949. Na ňom boli z celkového počtu 22 členov Predsedníctva ÚV KSČ zvolení traja zo Slovenska, a to V. Široký, J. Ďuriš a Š. Bašťovanský, a do Sekretariátu ÚV KSČ ako jeden zo siedmich Š. Bašťovanský. Z 97 členov ÚV KSČ bolo 21 zo Slovenska a v prípade náhradníkov 8 z celkového počtu 32.¹⁰ Zastúpenie vedúcich funkcionárov KSS vo vedení KSČ, najmä v jeho predsedníctve a sekretariáte, bolo neprimerane nízke, tým skôr, že predovšetkým J. Ďuriš nebol v podstate zástupcom zo Slovenska, pretože pôsobil výhradne v Prahe.

Pôvodná predstava bola taká, že si vedenie KSS zachová určitú mieru autonómie a vplyv pri riešení personálnych otázok v ústredných slovenských inštitúciách a orgánoch. Podľa uznesenia užšieho a širšieho Predsedníctva ÚV KSČ (z 26. a 29. júla 1948) malo pražské ústredie navrhovať obsadenie vedúcich funkcií a Predsedníctvo ÚV KSS ich schvaľovať. Od začiatku 50. rokov však pozícia Predsedníctva ÚV KSS výrazne zoslabla a úlohy sa otočili; zo Slovenska prichádzali len návrhy na obsadenie najdôležitejších funkcií, a tie podliehali schváleniu vedenia KSČ v Prahe. Predsedníctvo ÚV KSČ schvaľovalo členov Predsedníctva a Sekretariátu ÚV KSS, ale aj členov Predsedníctva Slovenskej národnej rady (SNR), Zboru povereníkov, poslancov Národného zhromaždenia a SNR, vedúcich tajomníkov krajských výborov KSS, prednostov všetkých ústredných úradov na úrovni povereníctiev, šéfredaktora denníka ÚV KSS *Pravda*, predsedov Krajských národných výborov (KNV), Slovenskej odborovej rady a iných spoločenských organizácií, atď.¹¹ Takýto stav zakotvoval aj Kádrový poriadok

⁸ NA, f. ÚV KSČ, 03/10 (tzv. barnabitská komisia), sv. 17. a. j. 233.

⁹ Tamže.

¹⁰ Protokol IX. rádného sjazdu Komunistickej strany Československa. Praha 1949, s. 550-558, 566.

¹¹ Slovenský národný archív Bratislava (SNA), f. ÚV KSS, GT, šk. 2119, GT 1/11, bez názvu a dátumu. Pozn.: Ide o návrh, ktorý na základe uznesenia Predsedníctva ÚV KSČ predkladal generálny tajomník KSS Š. Bašťovanský organizačnému sekretariátu ÚV KSS; ten ho mal predložiť na

ÚV KSS z jari 1955. Politické byro ÚV KSČ schvaľovalo nielen rozhodujúce stranické a štátne funkcie na Slovensku, ale napr. aj námestníkov predsedov, respektíve tajomníkov KNV, rektorov vysokých škôl a docentov spoločenských vied, oblastného riaditeľa Československého rozhlasu na Slovensku a pod.¹²

Tendencie zužovania kompetencií vedenia KSS možno zaznamenať aj z toho, ako sa v stanovách KSČ formulovalo postavenie a úlohy ÚV KSS. V organizačnom poriadku schválenom IX. zjazdom KSČ v máji 1949 sa to riešilo nasledovne: „*Ústredný výbor Komunistickej strany Slovenska plní uznesenia Ústredného výboru Komunistickej strany Československa; rieši politické a organizačné úkoly a budovateľské otázky Slovenska v súlade s uznesením zjazdu Komunistickej strany Československa a Ústredného výboru KSČ; uskutočňuje uznesenia zjazdu Komunistickej strany Slovenska; riadi a kontroluje prácu organizácií strany na Slovensku; navrhuje predstaviteľov strany do Zboru povereníkov a do Slovenskej národnej rady; riadi ich prácu, ako aj prácu komunistov v mimostraníckych organizáciách a inštitúciách na Slovensku ...*“. V stanovách KSČ, schválených na Celostátnej konferencii KSČ v decembri 1952, už bola vypustená formulácia, že ÚV KSS „*rieši budovateľské otázky na Slovensku*“. Z hľadiska ďalšieho vývoja si však zasluhuje pripomenutie zakotvenia zásady, že „*riadi a kontroluje prácu krajských organizácií strany na Slovensku*“.¹³

Vedúcou osobnosťou KSS, a teda „*prvým mužom Slovenska*“, bol po roku 1948 jej predseda Viliam Široký; na čele KSS stál už od augusta 1945, keď za osobnej podpory Gottwalda odstavili tzv. povstalecké vedenie. Čoraz výraznejšie sa s ním spájala zásada, že žiadne významnejšie rozhodnutie stranických a národných orgánov v Bratislave nemôže prejsť bez jeho súhlasu. Býval v Prahe, lebo si bol vedomý, že tam je mocenské centrum. Do Bratislavy dochádzal len koncom týždňa, všetko vybavoval telefonicky, narýchlo počas svojich návštev v Bratislave alebo priamo v Prahe. Do Bratislavy prenášal úlohy vedenia KSČ, o mnohých otázkach rozhodoval len on sám a iba niektoré predkladal na schválenie vedeniu KSS. Svoje pozície si upevnil po februárovom prevrate 1948 a najmä začiatkom 50. rokov, keď odstránili tzv. buržoáznych nacionalistov na čele s Gustávom Husákom. O všetkých podstatných záležitostiach Slovenska sa v čase tuhého centralizmu rozhodovalo v Prahe, kde Široký pôsobil ako jeho „*hovorca*“, naopak, na Slovensku vystupoval ako zmocnenec pražského centra, ako akýsi gubernátor alebo miestodržiteľ.

Široký bol na Slovensku hegemónom, zastával však dôležité funkcie v Prahe (už od apríla 1945 podpredseda vlády, od marca 1950 minister zahraničných vecí, od septembra 1953 predseda vlády) a tam sa zdržiaval väčšinu času. Na Slovensko chodil čím

schválenie Predsedníctvu ÚV KSS. G. Baštovanský bol generálnym tajomníkom KSS do septembra 1951, tzn., že pochádza z obdobia pred týmto termínom – pozn. J. P.

¹² SNA, f. ÚV KSS, šk. 892. Byro ÚV KSS 8. 4. 1955. Návrh na kádrový poriadok ÚV KSS.

¹³ Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky Praha (ÚSD), Sbíрка komise vlády ČSFR pro analýzu událostí let 1967 – 1970 (SbKV ČSFR), Útvar svodných informací, šk.. 126, S III/54. Postavení Komunistickej strany Slovenska a orgán ÚV KSS v strukture stranické výstavby Komunistickej strany Československa.

ďalej, tým menej, a tak mu tu vyrastali „konkurenti“. K takým patrili Pavol David, od začiatku roka 1952 tajomník ÚV KSS. Keďže Široký chodil na Slovensko veľmi málo, David sa presadil ako akýsi v poradí prvý tajomník ÚV KSS, hoci táto funkcia vtedy oficiálne neexistovala. Súbežne so vzostupom Davida gradovala politická kariéra Rudolfa Strechaja, od začiatku roka 1953 predsedu Zboru povereníkov. David i Strechaj boli stúpenkami Antonína Novotného, od septembra 1953 1. tajomníka ÚV KSC, ktorý bol politicky na vzostupe. Karol Bacílek, ktorého v septembri 1953 presunuli z funkcie ministra národnej bezpečnosti na Slovensko do funkcie 1. tajomníka ÚV KSS, bol pôvodne človekom Širokého, zakrátko ho však opustil, pridal sa ku skupine David – Strechaj a preorientoval sa na Novotného. „Triumvirát“ Bacílek – David – Strechaj stál na čele politickej garnitúry, ktorá poslušne realizovala politiku pražského centra, nebola schopná ani ochotná vyvíjať žiadnu vlastnú politickú aktivitu; čakala na „pokyn Prahy“ a považovala za svoju povinnosť realizovať ho v praxi.

Pozíciu vedenia KSS ovplyvňovala aj celková organizačná štruktúra komunistickej strany. Pretože v česko-moravskej časti republiky neexistovala územná organizácia KSC, podobná KSS, často sa aj na Slovensku uplatňoval spôsob priameho stranického riadenia z pražského centra na kraje. Vedenie KSS sa tak dostávalo „mimo hru“, jeho reálne právomoci boli ešte menšie, ako sa javili z formálneho hľadiska. Koncom 50. rokov, v súvislosti s pripravovanou územnou reorganizáciou štátu (priniesla podstatnú redukciu právomocí slovenských národných orgánov), sa objavili aj pochybnosti o potrebe samotnej existencie KSS, ako územnej organizácie KSC na Slovensku. Na porade vedúcich tajomníkov krajských výborov KSC, kde vo vystúpení Antonína Novotného prvý raz rezonovala myšlienka o zmene postavenia slovenských národných orgánov, odznelo: *„Súdruhovia sa nás pýtajú, prečo v Československu sú dve komunistické strany, prečo nie je jedna komunistická strana. Hovorí sa KSC a ešte má vlastný orgán KSS. Súdruhovia hovoria, že táto otázka by mala byť zvážená, či nie je doba, aby sa súčasne s ďalším, s tým, čo pripravujeme, riešila ... Keď hovoríme, že naša vláda Národného frontu je prejavom nerozbornej jednoty Čechov a Slovákov, prečo sú na Slovensku orgány Národnej rady a prečo na Slovensku nie sú problémy riešené inak. Keby to hovorili ľudia, ktorí na Slovensko nikdy neprídu, neupozorňovali by sme na tieto otázky. Hovoria to však ľudia, ktorí s novou organizáciou priemyslu na Slovensko jazdia a hovoria, že slovenskí súdruhovia a pracujúci sú toho názoru, že je nutné túto otázku vcelku riešiť.“* Na Novotného slová podráždene reagoval K. Bacílek, pretože takéto výroky ohrozovali jeho mocenské pozície: *„Je len jedna strana, KSC. Každý si to môže prečítať v stanovách, ako to je.“*¹⁴

Likvidácia KSS, ako územnej organizácie KSC na Slovensku, sa nakoniec na program dňa nedostala, pretože by, nepochybne, skomplikovala fungovanie komunistického režimu, no pozícia jej vedenia zostávala marginálna. Každá požiadavka na zvýšenie právomoci vedenia KSS by mohla byť označená za prejav nacionalizmu,

¹⁴ MARUŠIAK, J.: Udalosti v r. 1960 ako demonštrácia sily komunistického režimu. In: *Politické vedy*. II. 1999, č. 4, s. 98.

a k takým prípadom skutočne z času na čas aj dochádzalo. Vedúci funkcionári KSS si preto ani netrúfali nijaké požiadavky v tomto zmysle predkladať, respektíve považovali akceptáciu uplatňovania modelu stranického riadenia z Prahy za svoju „stranícku povinnosť“. V plnom rozsahu platil tento spôsob uvažovania v 50. a na začiatku 60. rokov, keď vedenie KSS reprezentovali Karol Bacílek, Pavol David, Rudolf Strechaj a im podobní funkcionári. Situácia sa nezmenila ani roku 1963, po vynútenej zmene vedúcej garnitúry KSS a nástupe Alexandra Dubčeka do funkcie 1. tajomníka ÚV KSS. Ten sa síce spolu so svojimi stúpcami usiloval vystupovať relatívne samostatnejšie, no dlhodobou zaužívanou centralistickými stereotypy naďalej pôsobili. Do „veľkej politiky“ sa v tom čase síce usiloval vrátiť národne orientovaný G. Husák, roku 1963 rehabilitovaný a zbavený biľagu „buržoázneho nacionalistu“, pražské i bratislavské centrum mu to ale vtedy ešte znemožnilo. Novotný a väčšina pražského vedenia KSČ voči nemu pociťovali hlbokú averziu, a kritický odstup si zachovával aj Dubček, evidentne pre jeho povahové vlastnosti, najmä túžbu po moci. Dubček sa postupne stával slovenským politikom, nie politikom na Slovensku, ktorý poslušne plní úlohy z Prahy. Čiastočne zbral Husákovi „vietor z plachiet“ tým, že sa sám stal tlmočníkom a obhajcom slovenských národných záujmov, pochopiteľne, z komunistického hľadiska.

Dubčekove možnosti vystupovať relatívne samostatnejšie limitovali nielen zaužívané centralistické stereotypy, ale aj pokračujúce reálne obmedzovanie postavenia ÚV KSS a jeho právomocí. Na XII. zjazde KSČ koncom roka 1962 bola zo stanov KSČ vypustená formulácia, že ÚV KSS riadi krajské výbory strany na Slovensku (zostalo mu len právo kontroly) a tiež zásada, že „Ústredný výbor KSS uskutočňuje rozdeľovanie síl a prostriedkov a vedie hospodárenie KSS.“ Skutočnosť bola taká, že ÚV KSČ v Prahe priamo riadil krajské výbory strany na Slovensku, pričom ÚV KSS v podstate riadili z Prahy ako jeden z krajov, čo, pochopiteľne, oslabovalo jeho autoritu voči nižším slovenským stranickým orgánom. V niektorých prípadoch mal ÚV KSS dokonca nižšie právomoci ako predsedníctva alebo pléna krajských výborov. Zvolanie zasadania ÚV KSS podmienoval súhlas Predsedníctva ÚV KSČ, rovnako aj v prípade zmien členov Predsedníctva ÚV KSS, zatiaľ čo v prípade krajov bolo zvolanie pléna i personálne zmeny v predsedníctve v ich vlastnej kompetencii. Samotný kádrový poriadok KSČ vytváral možnosť nadradovania oddelení ÚV KSČ (tzn. aparátu) nad volené orgány KSS, keď mnohé funkcie spadajúce do kompetencie orgánov ÚV KSS boli v konečnom dôsledku podmienené potvrdením príslušného oddelenia ÚV KSČ.¹⁵

Praktické vyradovanie ÚV KSS z riadenia krajských výborov KSS na Slovensku náorne dokumentoval niekoľkoročný konflikt vedenia KSS s vedením Stredoslovenského krajského výboru KSS v Banskej Bystrici na čele s Rudolfom Cvikom. Začal sa roku 1963, a v podstate išlo o spory medzi A. Dubčekom a A. Novotným, ktorý Dubčeka obviňoval z nedostatočného presadzovania línie pražského vedenia KSČ. Postavil sa

¹⁵ ÚSD, SbKV ČSFR, Útvar svodných informácií, šk. 126, S III/54. Postavení Komunistickej strany Slovenska a orgánů ÚV KSS v struktuře stranické výstavby Komunistickej strany Československa.

za Cvika, ktorý z dogmatických pozícií kritizoval vedenie KSS. To sa márne usilovalo Cvika „odstaviť“, pretože za ním stál Novotný a jemu oddaný aparát ÚV KSČ. Na jar 1966, keď sa pripravovali krajské konferencie KSS, ho vedenie KSS rozhodlo nekandidovať do funkcie vedúceho tajomníka Stredoslovenského KV KSS. Predsedníctvo KSČ sa v marci 1966 postavilo na Cvikovu stranu, Dubčekovi dôrazne „pripomenulo“, že ÚV KSS vôbec nemá právo rozhodnúť o kandidovaní alebo nekandidovaní na túto funkciu, môže to vedeniu KSČ len odporučiť. Novotný dal Dubčekovi najavo, aké minimálne sú jeho pozície ako 1. tajomníka ÚV KSS. Vedenie KSS muselo súhlasiť s tým, že Cvik vo funkcii zostal, Novotný ho na XIII. zjazde KSČ dokonca presadil za člena ÚV KSČ. Predsedníctvo ÚV KSS si pražské vedenie KSČ v apríli 1966 predvolalo na spoločné rokovanie a Novotný sa pripravoval na to, že s Dubčekom urobí „zúčtovanie“; ako je známe, nepodarilo sa mu to a konflikty medzi Dubčekom a Novotným pokračovali.¹⁶

Požiadavky zmien vo vzťahoch medzi vedeniami KSČ a KSS sa začali objavovať roku 1966 v súvislosti s prípravami XIII. zjazdu KSČ (prelom mája a júna 1966) a najmä roku 1967, keď sa vyhrocovali spory medzi formujúcim sa krídlom reformných komunistov a konzervatívami okolo A. Novotného. Na zasadnutí ÚV KSS 11. októbra 1967 sa pri prerokovaní náčrtu téz ÚV KSČ „*Postavenie a úloha strany v súčasnej etape vývoja našej socialistickej spoločnosti*“ schválila požiadavka na spresnenie postavenia KSS ako územnej organizácie KSČ na Slovensku a ÚV KSS ako územného orgánu KSČ a zároveň súčasti slovenských národných orgánov, ktorý zodpovedá za realizáciu politiky KSČ na Slovensku: „*V záujme dôsledného zabezpečenia uznesení ÚV KSČ s prihliadnutím na ekonomicko-sociálne a kultúrno-spoločenské podmienky Slovenska treba, aby v systéme straníckej výstavby a riadenia práce strany bol viac využívaný pri tvorbe a realizácii politiky strany. V tejto súvislosti treba vyjasniť jeho práva a zodpovednosť voči nižším straníckym orgánom a organizáciám na Slovensku, ako aj vzťahy k štátnym, hospodárskym, spoločenským orgánom a organizáciám s celoštátnou pôsobnosťou i v oblasti pôsobnosti slovenských národných orgánov...*“.¹⁷

Dôvody, prečo sa vedenie KSS dožadovalo zvýšenia svojich právomocí, približuje vystúpenie V. Biľaka na zasadnutí ÚV KSČ v decembri 1967. Vyhlásil, že „... až doneďáva boli na zasadnutia ÚV KSČ prizývaní predstavitelia Strany lidovej, socialistickej, Strany slovenskej obrody i slobody, ale nebolo a nie je prizývané Predsedníctvo ÚV KSS, ktoré rozpracúva politiku ÚV KSČ na špecifické podmienky Slovenska. Postupne sa obmedzovala právomoc ÚV KSS natoľko, že dnes s konečnou platnosťou nemôže rozhodnúť ÚV KSS nielen o riaditeľovi svojej straníckej školy, ale ani o riaditeľovi významnejšieho závodu, dokonca ani o hlavnom redaktorovi týždenníka Strany slobody Sloboda, ktorý vychádza v náklade 10 000

¹⁶ Podrobnejšie PEŠEK, J.: Cvikiaáda. Rudolf Cvik v konflikte Antonína Novotného a Alexandra Dubčeka. In: *Storočie škandálov. Aféry v moderných dejinách Slovenska*. Zost. BYSTRICKÝ, V.–ROGULOVÁ, J. Bratislava 2008, s. 233–244.

¹⁷ SNA, f. ÚV KSS, šk. 1193. Predsedníctvo ÚV KSS 11. 10. 1967. Návrh stanoviska vypracovaný na základe pripomienok oddelení ÚV KSS k náčrtu téz Ústredného výboru KSČ „*Postavenie a úloha strany v súčasnej etape výstavby našej socialistickej spoločnosti*“.

výtlačkov, ba ani o šéfredaktorovi Pionierskych novín. Predsedníctva krajských výborov strany môžu zvolávať svoje pléna a pléna krajských výborov strany, môžu robiť zmeny v predsedníctvach krajských výborov strany bez predbežného schválenia ÚV KSČ, Predsedníctvo a plénum ÚV KSS však takéto práva nemá. Prečo je potrebné vytvárať takéto poistky? Pomáha to prehlbovať princípy demokratického centralizmu alebo skôr obmedzovať vnútrostranícku demokraciu a prehlbovať nedôveru voči ÚV KSS?“¹⁸

Pokus o spoločenskú reformu po januári 1968, personifikovaný nástupom Alexandra Dubčeka do funkcie 1. tajomníka ÚV KSČ, akceleroval naliehavosť nových momentov vo vzťahoch medzi vedeniami KSČ a KSS. Primárne, pochopiteľne, nebol o vzťahoch medzi KSČ a KSS, respektíve ich vedeniami, no nepochybne s nimi súvisel. V súlade s hlavným zameraním slovenskej politiky – úsilím o federalizáciu štátu, sa logicky dostala do popredia aj problematika federalizácie KSČ. Jej mocenský monopol bol síce do určitej miery oslabený (aktivizácia dovedty bezvýznamných satelitných politických strán, pokus o obnovenie sociálnej demokracie, vznik nových politických zoskupení atď.), no KSČ naďalej zostávala rozhodujúcou politickou silou. Pokiaľ mala byť federalizácia štátu úspešná, bolo treba federalizovať vládnucu komunistickú stranu, tzn. odstrániť z jej výstavby a fungovania asymetrický model v podobe KSS ako územnej organizácie KSČ. Znamenalo to na jednej strane preformovať existujúcu KSS do podoby relatívne samostatnej strany, na druhej strane vytvoriť adekvátneho partnera – Komunistickú stranu českých krajín (KSČK), pričom obidve strany by spájala určitá forma federálnej nadstavby.

Akýsi zárodok myšlienky na vytvorenie Komunistickej strany českých krajín sa objavil už v priebehu 1. kola krajských konferencií KSČ v druhej polovici apríla a začiatkom mája 1968. Na niektorých z nich (v českých krajinách) sa vzniesla požiadavka zvolať ešte pred uvažovaným mimoriadnym XIV. zjazdom KSČ konferenciu zjazdových delegátov z českých krajín, no vedenie KSČ to vtedy ešte odmietlo. Vývoj však rýchlo napredoval a v „Rezolúcii o súčasnej situácii a ďalšom postupe KSČ“, prijatej na zasadnutí ÚV KSČ 29. mája. – 1. júna 1968 sa uvádzalo: „ÚV KSČ považuje za politicky nevyhnutné, aby príprava federálneho usporiadania republiky nebola vedená len po línii odborných vládnych orgánov a aby tiež nebola vykonávaná tak, že politická iniciatíva spočíva predovšetkým na slovenských národných orgánoch. ... Preto ÚV KSČ zriadi na pôde strany z delegácií českých a moravských krajských orgánov strany kolektívny orgán poverený – v súvislosti s prípravou zjazdu strany – analyzovať a iniciatívne spracúvať politické otázky, ako pokiaľ ide o vyjadrenie postojov komunistov českých krajín k štátovým otázkam, tak pokiaľ ide o problematiku budúceho usporiadania strany vo federatívnej republike.“¹⁹ Konkrét-

¹⁸ ÚSD AV ČR, Sb. KV ČSFR, D IV./23. Zasadanie ústredného výboru Komunistickej strany Československa v dňoch 19. – 21. decembra 1967. I. časť. Stenografický zápis, s. 68. Cituje aj S. Sikoru v práci LONDÁK, M. – SIKORA, S. – LONDÁKOVÁ, E.: *Predjarie. Politický, ekonomický a kultúrny vývoj na Slovensku v rokoch 1960 – 1967*. Bratislava 2002, s. 23.

¹⁹ VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J.: *Komunistická strana Československa. Konsolidace (květen – srpen 1968)*. 9/2. Prameny k dějinám československé krize v letech 1967 – 1970. Praha – Brno 2000, s. 98-99.

na formulácia o vzniku Komunistickej strany českých krajín sa ešte neuvádzala, hoci pôvodne v navrhovanom texte zaradená bola.²⁰ Z celkového kontextu bolo evidentné, že vývoj smeruje ku konštituovaniu relatívne samostatnej komunistickej strany, budovanej na území českých krajín.

Myšlienka federalizácie KSCĎ mala výraznú podporu zo strany KSS, čo bolo celkom pochopiteľné; pokiaľ sa mala stať KSS relatívne samostatnou stranou, musel vzniknúť jej pandant na českej strane. Na zasadnutí ÚV KSS 20. júna 1968 rezonovala táto myšlienka vo vystúpení viacerých diskutujúcich, ktorí zdôrazňovali spojitosť federalizácie štátu a komunistickej strany. Schválené záverečné stanovisko žiadalo ÚV KSCĎ ešte pred konaním mimoriadneho zjazdu „*vypracovať a schváliť zásady výstavby strany a metód jej práce v podmienkach federatívneho usporiadania*“ a jednoznačne formulovalo postoj ÚV KSS: „*Ústredný výbor KSS zastáva stanovisko, že federáciu štátnych orgánov musí sprevádzať aj federácia orgánov strany, a to ustanovením Ústredného výboru Komunistickej strany Čiech, ktorý by bol územným orgánom rovnako, akým je dnes Ústredný výbor Komunistickej strany Slovenska. Budúci Ústredný výbor Komunistickej strany Československa by mal plniť funkcie federálneho riadiaceho orgánu. Tomuto jeho poslaniu musí zodpovedať aj zloženie jeho členstva. Podľa týchto princípov by sa mal riadiť už aj mimoriadny XIV. zjazd KSCĎ.*“²¹ V súvislosti s tým sa požadovalo zakotvenie princípu vylúčenia majorizácie jednej národnej delegácie zjazdu na úkor druhej časti a princípu parity pri voľbe celoštátnych stranických orgánov.²²

Takto formulované stanovisko vyvolávalo prejavy nesúhlasu na českej politickej scéne. V straníckej tlači sa objavovali pochybnosti o vhodnosti toho, aby jedna pätina členov KSCĎ mala rovnaké práva ako štyri pätiny; českých členov KSCĎ bolo (podľa materiálov XIII. zjazdu KSCĎ a zjazdu KSS roku 1966) 4, 4 krát viac ako slovenských. Navyše tu hrozilo nebezpečenstvo skomplikovania slovenskej politickej scény, nakoľko požiadavku federalizácie si osvojili tak reformisti, ako aj konzervatívci, pochopiteľne, z rôznych dôvodov. Reformisti, napríklad Viktor Pavlenda, Jozef Zrak a ďalší verili, že to posluží ďalšej demokratizácii československej spoločnosti, naopak konzervatívci na čele s V. Biľakom sledovali predovšetkým rozšírenie právomoci byrokratického aparátu strany na Slovensku (teda svojich vlastných) na úkor ústredia – v súlade so všetkými zákonitostami fungovania byrokratických aparátov rôznych typov. Zvonka, z hľadiska

²⁰ V pôvodnom návrhu „Rezolúcie“ sa uvádzalo: „Predpokladom je v budúcnosti vytvorenie ústredných orgánov strany ako v českých krajinách, tak na Slovensku, kde je už dnes ÚV KSS, a vytvorenie federatívneho orgánu KSCĎ.“ Táto časť návrhu bola v konečnom texte vynechaná. Tamže, s. 106.

²¹ SNA, f. ÚV KSS, šk. 1881. Zasadanie ÚV KSS 20. júna 1968. Stanovisko Ústredného výboru Komunistickej strany Slovenska k prípravám mimoriadneho XIV. zjazdu KSCĎ.

²² V Stanovisku sa požiadavka vylúčenia majorizácie formulovala takto: „Realizáciu princípu vylúčenia majorizácie treba vzťahovať na otázky nových stanov strany, na nové, federatívne štátoprávne usporiadanie a na voľby orgánov strany. Uplatnenie tohto princípu sa dosiahne tak, že pre právoplatnosť uznesení zjazdu o týchto otázkach sa bude vyžadovať 3/5 hlasov českých delegátov a 3/5 hlasov slovenských delegátov zjazdu.“ Tamže.

radových stránkov, respektíve nestraníkov, sa však dali motívy jednej aj druhej strany len ťažko rozlíšiť.²³

S úsilím o federalizáciu KSČ súvisela aj diskusia na júnovom zasadnutí ÚV KSS o tom, či sa má mimoriadny zjazd KSS konať po mimoriadnom zjazde KSČ alebo pred ním. Vtedy prevládala argumentácia konzervatívcov, aby sa konal až po celoštátnom zjazde. Ich vodca Vasil Biľak (po zvolení A. Dubčeka za 1. tajomníka ÚV KSČ začiatkom januára 1968 sa stal 1. tajomníkom ÚV KSS) to zdôvodňoval tým, že zjazd KSČ nemôže akceptovať stanovisko zjazdu KSS, lebo jeho delegáti „*dostávajú mandát nie od národného zjazdu, ale od príslušnej krajskej, resp. mestskej organizácie*“. Určitý prelom v posudzovaní tejto otázky nastal začiatkom júla 1968 na mestskej konferencii KSS v Bratislave. Jej delegáti sa priklonili k stanovisku Gustáva Husáka a jeho stúpencov; Husák, ktorému vývoj po januári 1968 umožnil návrat do „*veľkej politiky*“, zastával v tom čase funkciu podpredsedu vlády, no nebol ani členom ÚV KSS. Argumentoval tým, že zjazd KSS síce nemôže zaviazat delegátov na zjazd KSČ, aby presadzovali určitú vec, ale podľa jeho názoru, ak zjazd KSS zaujme jednotné stanovisko, nikto to delegátom nemusí ukladať, pretože je to pre nich morálny záväzok. Mestská konferencia KSS v Bratislave prijala tento názor a vyzvala delegátov mimoriadnych konferencií KSS, aby sa k nemu pripojili. Tie to s výnimkou východoslovenskej krajskej konferencie (V. Biľak tu mal silné pozície) aj urobili. Zasadanie ÚV KSS 18. júla 1968 preto zrušilo uznesenie ÚV KSS z 20. júna a rozhodlo, aby sa mimoriadny zjazd konal 26. augusta 1968.²⁴ Dramatický vývoj situácie po okupácii Československa v auguste 1968 nakoniec viedol k tomu, že realita bola iná. Mimoriadny zjazd KSČ sa mal pôvodne začať 9. septembra, no zišiel sa už 22. augusta, a mimoriadny zjazd KSS rokoval až po ňom, v dňoch 26. – 29. augusta 1968.

Ucelená koncepcia federalizácie KSČ bola publikovaná 10. augusta 1968 ako súčasť predzjazdovej diskusie k návrhu nových stanov KSČ. V tomto návrhu sa hovorilo o existencii dvoch národno-územných organizácií KSČ v českých krajinách a na Slovensku, Komunistickej strane českých krajín a Komunistickej strane Slovenska. Mali mať svoje vlastné vrcholné orgány, tzn. zjazd, ústredný výbor, jeho predsedníctvo a sekretariát. Návrh stanov vymedzoval ich úlohy a mechanizmus fungovania oboch autonómnych územných organizácií KSČ. Vedenie KSČK a KSS rozhodovalo o záležitostiach národných republík. Vedenie celoštátnej KSČ malo v kompetencii medzinárodnopolitickú problematiku, otázky celoštátneho charakteru, pričom v záležitostiach národnopolitického charakteru platil zákaz majorizácie, ďalej otázky práce strany v ozbrojených zložkách vrátane ľudových milícií a problematiku ústredných tlačových orgánov strany. Rátalo sa aj s možnosťou spoločného zasadania českého a slovenského ústredného výboru, respektíve ich predsedníctiev.²⁵

²³ SIKORA, S.: *Rok 1968 a politický vývoj na Slovensku*. Bratislava 2008, s. 99.

²⁴ K problematike sporov okolo termínu konania mimoriadneho zjazdu KSS podrobnejšie pozri SIKORA, S.: *K vývoju v Komunistickej strane Slovenska od októbra 1967 do augusta 1968*. In: *Slovenská spoločnosť v krízových rokoch 1967 – 1970*. Zborník štúdií. III. Bratislava 1992, s. 64-68.

²⁵ VONDROVÁ, NAVRÁTIL, ref. 19, s. 333-338.

Situácia po okupácii Československa vojskami armád Varšavskej zmluvy v noci z 20. na 21. augusta 1968 rozhodne nevytvárala priaznivé podmienky na riešenie federalizácie KSČ. Mimoriadny zjazd KSS 26. – 29. augusta, na ktorom zvolili G. Husáka za 1. tajomníka ÚV KSS, síce prijal uznesenie, v ktorom sa novozvolenému ÚV KSS, okrem iného, ukladala aj úloha „prerokovať zásady federatívneho usporiadania strany“²⁶, práce na formulácii príslušných materiálov pokračovali aj na ÚV KSČ, narážali však na rastúci odpor konzervatívcov. Predstava, že by komunistická strana nebola riadená z jedného centra, bola pre nich neprijateľná. Návrhy, ktoré teraz do Predsedníctva ÚV KSČ predkladal tajomník ÚV KSČ Josef Špaček (zverili mu úsek organizačno-politickej práce v KSČ, dovtedy riadený konzervatívcom Aloisom Indrom), boli odmietané alebo podstatne pozmeňované. Stál za tým odmietavý postoj Moskvy týkajúci sa predovšetkým materiálov na prípravu zjazdu Komunistickej strany českých krajín. Napríklad na rokovaní sovietskej a československej delegácie v Moskve 3. – 4. októbra 1968 Leonid I. Brežněv v súvislosti s otázkou federalizácie KSČ československým predstaviteľom dôrazne odporučal: „Mali by ste si zobrať za príklad Ruskú federáciu, ktorá tiež nemá svoju stranu.“²⁷ Začalo sa preto argumentovať tým, že „schválením zákona o federatívnom usporiadaní štátu (27. októbra 1968 – J. P.) odpadol bezprostredný dôvod na okamžité zvolanie českého zjazdu“.²⁸ Predsedníctvo ÚV KSČ 13. novembra 1968 prijalo záver vytvoriť byro pre riadenie straníckej práce v českých krajinách s takým postavením a právomocami, aké mal ÚV KSS.

Zasadenie ÚV KSČ 14. – 17. novembra 1968 rozhodlo o vytvorení byra ÚV KSČ pre riadenie straníckej práce v českých krajinách na čele s Lubomírom Štrougalom. Spolu s vytvorením Výkonného výboru Predsedníctva ÚV KSČ a prijatou rezolúciou, ktorá „odhalovala“ úlohu antisocialistických a pravicových síl, to predstavovalo súčasť nástupu konzervatívnych síl vo vedení KSČ. Neskôr, v neslávne známom dokumente *Poučenie z krízového vývoja v strane a spoločnosti po XIII. zjazde KSČ z decembra 1970*, sa o byre ako nástroji dogmatického krídla v strane uvádzalo: „Ustanovením byra ÚV KSČ pre riadenie straníckej práce v českých krajinách sa zmariť zámery pravicových oportunistov zvolať tzv. zjazd českých komunistov a rozštiepiť KSČ podľa národnostného hľadiska. Jeho predseda súdruh L. Štrougal v byre ÚV KSČ a mnohí súdruhovia v KV, OV a v základných organizáciách vynaložili v tom čase veľké úsilie, aby pravicu postupne vytlačili z riadenia niž-

²⁶ Tamže, s. 190.

²⁷ VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J.: *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967 – 1970. Září 1968 – květen 1970*. Prameny k dějinám československé krize v letech 1967 – 1970. 4/3. Praha – Brno 1997, s. 132.

²⁸ Podkladový materiál pre Dubčekovo vystúpenie na novembrovom zasadaní ústredného výboru KSČ k odloženiu termínu zvolania XIV. zjazdu KSČ i zjazdu KSČK, pripravený Jozefom Špačkom. In: VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J.: *Komunistická strana Československa. Kapitulace (srpen – listopad 1968) c. d.*, s. 478-479.

*ších stranických orgánov a aby sa obnovila práca strany v českých krajinách na komunistických zásadách.*²⁹

Realizačná smernica, prijatá na zasadnutí ÚV KSČ 29. – 30. mája 1969, tzn. už po tom, ako 17. apríla 1969 vystriedal A. Dubčeka vo funkcii 1. tajomníka ÚV KSČ G. Husák, síce stále ešte hovorila o príprave národných zjazdov komunistov českých krajín a Slovenska, ich konanie však spolu s konaním XIV. zjazdu KSČ posúvala na rok 1970.³⁰ Nasledujúca gradácia normalizácie, čistky v radoch KSČ v priebehu roka 1970 a odloženie zjazdu KSČ až na jar 1971 požiadavku na vytvorenie národných komunistických strán a federalizáciu KSČ definitívne „zmietli zo stola“. Rezignoval na ňu aj Gustáv Husák, ktorý si bol vedomý, že je neprijateľná pre sovietskych predstaviteľov i domácich konzervatívov; uspokojil sa s federalizáciou štátu, hoci aj tá bola normalizáciou zdeformovaná. „Normalizačný“ XIV. zjazd KSČ v máji 1971 ukončil činnosť byra ÚV KSČ pre riadenie straníckej práce v českých krajinách, a organizačná výstavba KSČ sa vrátila k „tradičnému“ asymetrickému usporiadaniu. Normalizátori neskôr označili vytvárajúce sa štruktúry KSČK za „centrum kontrarevolúcie a rozvratu“.

S nástupom normalizácie sa opäť upevnil centralizmus v KSČ a vzťahy vedenia KSČ a KSS sa vrátili na úroveň pred januárom 1968. Podriadenosť vedenia KSS vedeniu KSČ sa v priebehu Pražskej jari síce nikdy oficiálne nezrušila, bola však len formálna; Predsedníctvo ÚV KSS podávalo návrhy a Predsedníctvo ÚV KSČ ich viac-menej automaticky schvaľovalo. Teraz sa obnovil predjanuárový prístup, keď Predsedníctvo ÚV KSČ v plnom zmysle slova rozhodovalo, hoci prihliadalo na stanovisko vedenia KSS. Názorne sa to prejavilo už od jesene 1969 pri čistkách a vynútenom odchode reformne orientovaných funkcionárov KSS, ktoré bolo priamo riadené z Predsedníctva ÚV KSČ, a v priebehu roka 1970 vyústilo do „straníckych pohovorov“ a výmeny straníckych legitimácií; predstavovalo to „konečný úder kontrarevolúcií“. Dovtedajšieho 1. tajomníka ÚV KSS Štefana Sádovského (do funkcie nastúpil po zvolení G. Husáka za 1. tajomníka ÚV KSČ v apríli 1969) začiatkom roka 1970 označili za „pravcového oportunistu“ a na jeho miesto nastúpil Jozef Lenárt. Rozhodlo sa o tom v Prahe a vedenie KSS „postavili pred hotovú vec“. Lenárt v tom čase dokonca nebol ani členom ÚV KSS. Najskôr ho tam museli kooptovať a začiatkom februára 1970 sa stal 1. tajomníkom ÚV KSS.

Jozef Lenárt spolu s predsedom slovenskej vlády Petrom Colotkom boli formálne „prvými mužmi Slovenska“, no ich postavenie na čele mocenskej elity nebolo až také jednoznačné. Z Prahy na Slovensko „dohliadali“ Gustáv Husák, 1. tajomník ÚV KSČ a od roku 1975 aj prezident republiky, a najmä mocný ideologický tajomník ÚV KSČ Vasil Biľak. Mal tu „svojich ľudí“, tvrdých konzervatívov, ku ktorým patrila väčšina

²⁹ Poučenie z krízového vývoja v strane a spoločnosti po XIII. zjazde KSČ. Rezolúcia o aktuálnych otázkach jednoty strany. Schválené na plenárnom zasadnutí ÚV KSČ v decembri 1970. Bratislava 1979, s. 43.

³⁰ VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J.: *Komunistická strana Československa. Normalizace (listopad 1968 – září 1969)*. 9/4. Praha – Brno 2003, s. 471.

tajomníkov a vedúcich oddelení ÚV KSS. Tí tvorili vrcholné štruktúry stranického aparátu, a práve tam sa pripravovali podklady na obsadzovanie „nomenklatúrnych funkcií“, nielen stranických, ale aj štátnych. Príslušné rozhodnutia sa potom politicky pretláčali cez väčšinové pozície v Predsedníctve ÚV KSS; nie vždy ich mali práve Lenárt a Colotka. Stávalo sa tak napríklad, že predsedovi vlády Colotkovi zmenili členov vlády bez ohľadu na to, že mal tieto otázky prerokované s Lenártom, respektíve i s Husákom. Vo vzťahoch pražského stranického centra a Bratislavy sa nič nezmenilo ani po „personálnych rošádach“, ktorými sa koncom 80. rokov vedenie komunistického režimu usilovalo vytvoriť dojem riešenia krízovej situácie. Vtedy, v apríli 1988, vystriedal J. Lenárta vo funkcii 1. tajomníka ÚV KSS nevýrazný Ignác Janák³¹

O personálnych otázkach na Slovensku sa bez ohľadu na federatívne štátoprávne usporiadanie (od začiatku roka 1969) s konečnou platnosťou rozhodovalo v Prahe, čo zakotvoval Kádrový poriadok ÚV KSS z polovice roka 1971. ÚV KSS a Predsedníctvo ÚV KSS predkladali na schválenie ÚV KSČ, respektíve Predsedníctvu ÚV KSČ, nielen stranických funkcionárov, ale aj štátnych, predsedu SNR, predsedu vlády Slovenskej socialistickej republiky a jej ministrov, poslancov Federálneho zhromaždenia zo Slovenska atď., dokonca aj návrh na šéfredaktora humoristického časopisu *Roháč*.³² Predsedníctvo ÚV KSČ rozhodovalo o zvolávaní ÚV KSS, o úlohách národných vlád a pod. Je charakteristické, že aj po XIV. zjazde KSČ v máji 1971, ktorý upravoval dovtedy platné stanovy, v nich zostávalo zachované právo ÚV KSS len na kontrolu práce krajských organizácií, nie na ich riadenie.³³ Na začiatku roka 1968, ešte pred tým, ako sa začalo uvažovať o federalizácii KSČ, sa pritom navrhovala formulácia, a vcelku sa to aj akceptovalo, že ÚV KSS ako územný orgán KSČ riadi prácu strany na Slovensku, tzn., že by ÚV KSČ neriadil krajské výbory strany na Slovensku priamo, ale prostredníctvom ÚV KSS.³⁴

Zo sporov a diskusií o otázkach federalizácie KSČ zostalo v 70. a 80. rokoch len formálne konanie zjazdu KSS pred celoštátnym zjazdom. V skutočnosti to však nemalo nič spoločné s dôvodmi, ktorými sa roku 1968 argumentovalo pri zvažovaní termínu konania zjazdu KSS, skôr šlo o návrat do obdobia konca 50. a priebehu 60. rokov, keď sa zjazdy KSS konali pred zjazdom KSČ. Zjazdy však boli aj teraz, tak ako predtým, len zrežirované divadlo. Nekorešpondovalo to s určitým mandátom, o ktorom sa hovorilo roku 1968, ale ani so skutočnou „prípravou“ celoštátneho zjazdu. Koncom októbra

³¹ K podrobnejšej charakteristike jednotlivých osobností, uvádzaných v texte, pozri PEŠEK, J. a kol.: *Aktéri jednej éry na Slovensku 1948 – 1989. Personifikácia politického vývoja*. Prešov 2003.

³² SNA, f. ÚV KSS, šk. 1296. Predsedníctvo ÚV KSS 1. 7. 1971. Kádrový poriadok Ústredného výboru KSS.

³³ Stanovy Komunistickej strany Československa, schválené XII. zjazdom KSČ 8. decembra 1962, doplnené a upravené XIII. zjazdom KSČ 4. júna 1966 a XIV. zjazdom KSČ 29. mája 1971. Bratislava 1982, s. 47.

³⁴ VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. – MORAVEC, J.: *Komunistická strana Československa. Pokus o reformu (říjen 1967 – květen 1968)*. 9/1. Prameny k dějinám československé krize 1967 – 1970. Praha – Brno 1999, s. 169.

1988 síce vznikol Výbor pre stranícku prácu v Českej socialistickej republike, čo mohlo navonok pripomínať byro pre riadenie straníckej práce v českých krajinách, vytvorené v novembri 1968, no do zrušenia komunistického režimu koncom roka 1989 k nijakému posunu v zmysle federalizácie jednotnej komunistickej strany nedošlo. Niečo také bolo vo vtedajších podmienkach celkom nemysliteľné, a to predovšetkým preto, že by to pripomínalo rok 1968, čo vedenie KSČ striktne odmietalo.

* * *

Po páde komunistického režimu, odštartovaného udalosťami 17. novembra 1989, sa vo vedení KSS presadila reformná skupina, ktorej zárodoky sa vytvárali v druhej polovici 80. rokov. Začal sa zložitý proces diferenciacie vnútri KSS a jej premeny na demokraticky organizovanú stranu ľavicového typu. Za ukončenie činnosti KSS možno označiť zjazd v Prešove 20. októbra 1990, ktorý prijal nový program strany a zdvojený názov Komunistická strana Slovenska – Strana demokratickej ľavice (SDL). Na ďalšom zjazde strany 26. januára 1991 bola z názvu strany vynechaná KSS a zostala len Strana demokratickej ľavice. Dovtedajší centralizmus a asymetrické organizačné usporiadanie KSČ narušilo už vytvorenie Akčného výboru KSS na prípravu mimoriadneho zjazdu KSS 6. decembra 1989; ten sa konal 17. – 18. decembra 1989 a bolo na ňom zvolené nové vedenie. Počas roka 1990 prebiehala transformácia KSČ na federatívny zväzok Komunistickej strany Čiech a Moravy (vytvorila sa v marci 1990) a KSS – SDL, čo sa zavŕšilo na 18. zjazde KSČ 3. novembra 1990 v Prahe. Vývoj v KSČM prebiehal inak ako v KSS – SDL, čo potvrdil jej zjazd v Olomouci 13. – 14. októbra 1990. Odmietol zdvojený názov KSČM – Strana demokratického socializmu, tzn. obdobu toho, k čomu došlo o týždeň neskôr v Prešove. Zjazd SDL 14. – 15. decembra 1991 v Trenčíne rozhodol o vystúpení SDL z Federácie KSČM a SDL. K definitívnemu zániku spoločnej česko-slovenskej federácie komunistov došlo v apríli 1992. K 1. januáru 1993 zanikol spoločný štát a vznikla samostatná Slovenská republika a Česká republika tvoriace nový individuálny rámec pre pôsobenie všetkých politických strán.

Štúdia bola vypracovaná na Historickom ústave SAV v rámci grantov VEGA: 2/0103/10 Komunistická strana na Slovensku: cesta k moci, monopol moci (1945-1968); VEGA:2/0100/10 Slovensko v období komunistického režimu a v počiatkoch budovania demokratickej spoločnosti (1968-1989-1992).

Jan PEŠEK

ČEŠI NA ATÉNSKÝCH olympijských hrách v roce 1906

Na kongresu v Paříži v červnu 1894 jmenoval Pierre de Coubertin mezi prvními dvanácti členy Mezinárodního olympijského výboru rovněž svého přítele, českého středoškolského profesora Jiřího Gutha. Ten však s olympijským děním přišel do styku až po dvou letech, v dubnu 1896 v Aténách. Atmosféra prvních olympijských her moderní éry ho nadchla do té míry, že po návratu do Prahy nejen informoval širokou veřejnost o olympijských hrách antických i moderních¹, ale rovněž kontaktoval české sportovní kluby, významné osobnosti a tisk a vyzval je k založení orgánu, který bude šířit vědomí o olympijském hnutí a zajišťovat účast českých sportovců na olympijských hrách. Podařilo se mu to až s přípravou II. olympijských her v květnu 1899. Tehdy byl ze zástupců dvanácti sportovních odvětví založen Český olympijský výbor v čele s Jiřím Guthem. Počátkem března 1900 se ustavil jako výbor stálý s úkolem reprezentovat český sport jako celek jednak v rámci Rakouska-Uherska, jednak v zahraničí. V létě 1900 odjelo na hry do Paříže prvních pět českých sportovců, z nichž František Janda-Suk obsadil druhé místo v hodů diskem. Zájem Čechů o olympijské dění poněkud utlumila skutečnost, že další hry v roce 1904 se konaly daleko za mořem, v americkém Saint Louis, a na cestu české výpravy se nepodařilo sehnat dostatek finančních prostředků.²

Když Řekové na zasedání MOV v Bruselu během olympijského kongresu v červnu 1905 oznámili svůj úmysl oslavit desáté výročí prvních novodobých olympijských her zvláštními hrami, Coubertina tím nikterak nepotěšili. Stejně tak ani jeho kolegové z výboru, kteří jim přislíbili podporu.³ Na české sportovní prostředí a jeho vztah k olympismu však zpráva o jejich přípravě působila jako „živá voda“.

Český olympijský výbor na podzim 1905 zintenzívnil svou činnost. Znovu začal pravidelně zasedat, doplnil své řady o zástupce nových sportovních ústředí, novými členy nahradil ty, kteří se práce výboru příliš neúčastnili. Guthovým nejbližším spolu-

¹ GUTH, Jiří: *Hry olympické za starověku za dob nejnovějších*, Praha 1896; GUTH, J.: *O hrách olympických r. 1896*, Sokol, XXII, 1896, s. 145.

² K počátkům českého olympijského hnutí nejnověji – *Český olympismus – 100 let*. Praha 1999, zvl. s. 7-15.

³ COUBERTIN, Pierre de: *Olympijské paměti*. Praha 1977, s. 57-59.

pracovníkem a neocenitelným pomocníkem se přitom stále více stával průkopník řady sportů mezi Čechy Josef Rössler-Ořovský. Zpráva o připravovaných aténských hrách vyšla i s jejich programem nejen ve sportovním časopise *Sport a hry*, ale i v sokolském periodiku *Sokol*.⁴

V popředí zájmu Českého olympijského výboru stály dvě záležitosti – jednak výběr sportovců pro aténské soutěže, jednak získání dostatku finančních prostředků pro českou výpravu do Řecka.

V polovině ledna 1906 vyzval časopis *Sport a hry* nejlepší české sportovce, aby se v zájmu co nejlepší reprezentace Čechů na mezinárodním poli vzdali „pro letošek zimního odpočinku“ a s ohledem na termín aténských olympijských her začali s včasným tréninkem.⁵ Od počátku března do poloviny dubna pak probíhaly kvalifikační závody a soutěže v lehké atletice, v šermu a zápase řecko-rímském. Počet závodníků vyslaných do Atén se přitom odvíjel od množství financí, které ČOV pro jejich účast získal.

Nutnost omezit výběr sportovců vyvolávala mezi sportovními funkcionáři dost značnou nevěřivost. Na konci března 1906 veřejně zpochybnilo postup ČOV vedení Českého atletického svazu, který zastupoval těžkou atletiku.⁶ Na účast svých gymnastů v Aténách zcela rezignovali sokolové, kteří na výtky sportovní žurnalistiky reagovali po skončení her prostřednictvím svého starosty Josefa Scheinera.

Dne 13. května 1906 publikoval v *Národních listech*, nejrozšířenějším českém deníku, článek o vztahu sokolů k olympijským hrám.⁷ Otevřeně v něm přiznal, že Česká obec sokolská vědomě neobeslala aténské soutěže, protože „nevidí v tom žádného zvláštního prospěchu a účelu národního zúčastnit se závodů olympijských“. Dále vyjádřil obecný postoj sokolů – a v podstatě celé *Evropské gymnastické federace* (FEG) – k olympijským hrám a ke sportu vůbec: „Závody olympijské, jak jsou dnes pořádány, znamenají z větší části toliko soutěž několika uměle vytrénovaných specialistů v některých druzích tělesných cviků, jež nemohou býti nijak měřítkem pro zdatnost gymnickou národů a pro národ jako takový nemají žádného významu, mimo samu událost, že příslušník jeho tu dobyl před tváří světa shromážděného nějaké ceny. Sokolstvo jako všechny ostatní svazy tělocvičné naopak nesrovnávají se s takovým jednostranným, výstředním výcvikem, který přece nemůže býti cílem tělesné výchovy národa, úkoly jeho nesou se za všestranným povznesením tělesných sil a povšechným utužením národa a nikoliv za vychováváním specialit závodních. Ani souborné ony závody v pořadu olympijských her, jež dějí se v několika druzích cvičení, jako pětiboj a šestiboj, tak jak jsou dnes v hrách olympijských uspořádány, neodpovídají sorchu uvedeným podmínkám, poněvadž znamenají opět jen závod několika vybraných borců bez ohledu na to, jak ostatní národ jest vychováván.“⁸

⁴ Viz *Sport a hry*, IV, 1906 a *Sokol*, XXXII, 1906 – číslo z ledna 1906.

⁵ *Sport a hry*, IV, č. 50, 17. 1. 1906, s. 496.

⁶ GUTH-JARCOVSKÝ, Jiří Stanislav: *Paměti II – Paměti olympijské*. Praha 1929, s. 85-87.

⁷ SCHEINER, Josef: *Hry olympijské v Athénách a Sokolstvo*. Národní listy, XXXVI, 13. 5. 1906, s. 13.

⁸ Tamtéž.

Opatření finančních prostředků představovalo pro Český olympijský výbor nejzávažnější problém. Koncem ledna 1906 uspořádal ČOV ples sportovců, spolu s lehkými atlety počátkem března a opakovaně počátkem dubna všesportovní den, ale výnos z těchto akcí dosáhl pouze 300 korun. Proto se výbor od počátku příprav obracel na sportovní kluby a svazy a na mecenáše. Ze sportovních organizací klub SK Slavia slíbil uhradit cestu a pobyt jednomu atletovi, vedle České atletické amatérské unie však ČOV obdržel příspěvek pouze od České obce sokolské a Českého Yacht klubu – ovšem jen v minimální výši 20 a 10 korun. Z mecenášů přispěly jen město Praha – 1000 korun – a města Karlín a Královské Vinohrady, která tehdy s Prahou sousedila a dnes jsou její součástí, po 200 korunách. Proto ČOV tolik usiloval o příspěvek od organizačního výboru aténských olympijských her, který nakonec představoval hlavní sumu jeho finančních prostředků. V polovině dubna, kdy česká výprava odjížděla do Atén, měl ČOV k dispozici necelých 3 000 korun – t. j. přibližně 200 korun na jednoho sportovce. Proto se pro případ nouze zavázali finančně pomoci cestující členové ČOV Jiří Guth, Josef Rössler-Ořovský a Jan Vaníček.⁹

Díky pravidelným zprávám v tisku a kvalifikačním závodům se o aténské olympijské hry a o olympijské hnutí vůbec zajímalo stále více českých sportovců, funkcionářů, novinářů a sportovních příznivců. Bylo to poprvé, co Češi – navzdory svému téměř dvanáctiletému zastoupení v MOV – přistoupili k olympijským hrám a k olympijské myšlence se zaujetím a veškerou vážností. A tak tomu mělo být i nadále, při všech budoucích olympijských setkáních mládeže celého světa.

Ovšem aténské olympijské hry 1906 vzbudily veliký zájem nejen mezi Čechy, ale po celé Evropě. Zatím se ještě do olympijského hnutí „*nepletly královské rodiny a vlády*“, jak brzy poznamenal Coubertin¹⁰, ale v Předlitavsku se do něho začala mísit politika. Po zasedání MOV v Londýně v září 1904 uveřejnil čelný vídeňský sportovní funkcionář a šéfredaktor *Allgemeine Sportzeitung* Viktor Silberer ve svém listě následující komentář, v němž poukázal na nesrovnalosti mezi zastoupením habsburské monarchie v Mezinárodním olympijském výboru a jejím státoprávním stavem: „*Dejte dobrý pozor: z Rakouska nikdo, ani Rakousko-Uhersko, nýbrž Uhersko samo a jen za sebe a – to je ovšem nejzajímavější – ‚La Bohême‘!* Také jen za sebe jako samostatná říše mezi ostatními velmocemi a světovými národy jako Francie, Anglie, Německo a Rusko! Co na to říkají pánové ministři z Rakouska?“¹¹

V následujícím roce 1905 byl však za člena Mezinárodního olympijského výboru přijat princ Alexander von Solms-Braunfels, který se olympijského dění zúčastnil už v roce 1900, kdy se podílel na vyslání rakouské výpravy na II. olympijské hry v Paříži. Jeho jedinou činností v MOV však bylo protestovat proti členství Čecha Jiřího Gutha

⁹ K uvedeným finančním záležitostem viz Sport a hry, IV, č. 51, s. 505, Sport a hry, V, č. 5-10; dále GUTH-JAROVSKÝ, *Paměti olympijské*, ref. 6, s. 75.

¹⁰ COUBERTIN, *Olympijské paměti*, ref. 3, s. 89.

¹¹ Citováno podle KÖSSL, Jiří: *Dějiny československého olympijského hnutí*. Praha 1977, s. 26.

ve výboru¹² a z toho důvodu vyhrožovat demisí.¹³ Počátkem února 1906 byl pak založen *Allgemeinen Sportausschusses für Österreich*, který sdružoval zástupce svazů nejvýznamnějších sportovních odvětví, jako byly cyklistika, fotbal, lehká atletika, plavání, šerm či veslování a který působil jako rakouské sportovní ústředí a potažmo i jako Rakouský olympijský výbor. Jeho nejvýraznějšími funkcionáři byli již zmíněný Viktor Silberer a Balduin Groller.¹⁴

Na konci roku 1905 však veškerou „olympijskou“ agendu vyřizoval ve Vídni někdejší předseda Komitee für die Olympischen Spiele in Athen für Österreich hrabě Hans Wilczek.¹⁵ Jemu také přišla v prosinci 1905 pozvánka na aténské olympijské hry, a to i s příspěvkem 3 000 franků na cestovné pro sportovce. Ve stejnou dobu obdržel v Budapešti uherský výbor stejné pozvání spolu s příspěvkem 2 500 franků. Jen v Praze čekali Češi marně. Vídeňský list *Neue Wiener Tagblatt* v komentáři poznamenal, že přidělením subvence pouze rakouskému výboru a vynecháním českého dala řecká vláda najevo, že „*neuzná žádného jiného výboru v Cislajtánii utvořeného, poněvadž ohled na všechny v Rakousku existující národnosti při atletických hrách, které mají tak eminentně mezinárodní charakter jako olympijské hry, jest samozřejmý*“¹⁶.

Čechy postup Řeků pobouřil. Mezi českými sportovci i sportovními příznivci byl o aténské hry neobyčejný zájem a Český olympijský výbor už začal s přípravnými pracemi. Guth proto o tom informoval nejen předlitavské ministerstvo kultu a vyučování, ale i řecké vyslanectví ve Vídni, jakož i rakousko-uherské vyslanectví v Aténách. Navíc na dotaz, proč Češi byli ze subvence vynecháni, odpovědělo řecké vyslanectví poněkud nešťastně, že jeho vláda podporuje nikoli podvýbory (sous-commission), ale jen hlavní výbory, za které považuje pouze ty, kde má Řecko své vyslanectví nebo konzulát, což je v Rakousku-Uhersku pouze Vídeň a Budapešť, a že se Češi mají pro úměrnou část požádat rakouský výbor.¹⁷

Zatímco čeští novináři a většina funkcionářů se cítili řeckou odpovědí uraženi, předseda ČOV Jiří Guth se obrátil s žádostí o poskytnutí třetiny z řecké subvence na hraběte Wilczeka. Jeho odpověď byla očekávaná, t. j. zamítavá. „*Litujeme, že nemůžeme*

¹² Viz např. dopis Solms-Braunfelse Coubertinovi z 24. 6. 1907 – „...nemohu absolutně uznat, aby Čechy měly svého zvláštního zástupce, poněvadž jsou jen provincií Rakouska...“ – či 21. 12. 1908. Archív MOV Lausanne, fond Coubertin.

¹³ Po třech letech došla Coubertinovi trpělivost, a tak v dopise z 29. 12. 1908 Solms-Braunfelsovu demisi přijal. – Archív MOV Lausanne, fond Coubertin.

¹⁴ NIEDERMANN, Erwin: *Die olympische Bewegung in Österreich. Von den Anfängen bis 1994*. Wien 1995, s. 44-45; *Die olympische Bewegung in Österreich und Ungarn von den Anfängen bis 1918* (autoři Erwin Niedermann, Helene Tollich a László Kutassi). Wien 1990, s. 54-56.

¹⁵ Hrabě Hans Wilczek (1837 – 1922) proslul v 70. letech 19. století svými polárnickými výzkumy v Severním ledovém oceánu. V únoru 1896 stál u kolébky prvního rakouského olympijského výboru – Komitee für die Olympischen Spiele in Athen für Österreich, stal se jeho prvním předsedou.

¹⁶ *Sport a hry*, IV, č. 48, 3. 1. 1906, s. 483.

¹⁷ *Tamže*, V, č. 2, 14. 2. 1906, s. 16.

vyhovět vašemu přání," psal Wilczek Guthovi počátkem února 1906, „ale protože jste se nepřipojili k našemu centrálnímu výboru pro Předlitavsko, musíme vás považovat za samostatný soukromý výbor.“¹⁸

Guth podobnou odpověď očekával, a tak se spolu s Václavem Rudlem vydali do Vídně navštívit řeckého vyslance Georgiose Manose. Důvodem byla i skutečnost, že v programu aténských olympijských her nebyl Český olympijský výbor uveden jako samostatný subjekt. S sebou vzal Guth dopis od aténského organizačního výboru z 19. prosince 1905 s uznáním české olympijské suverenity a s ujištěním, že organizátoři „nepřijmou přihlášku žádného českého atleta nebo gymnasty jinak než prostřednictvím Českého olympijského výboru“¹⁹. Guth se snažil řeckému vyslanci objasnit důvody, proč Češi žádají o samostatné vystoupení při aténských olympijských hrách. Argumentoval nejen svými zásluhami o rozvoj mezinárodního olympijského hnutí a vyspělostí českých sportovců a zejména sokolů, ale i údajnou „starobylostí“ Českého olympijského výboru, přičemž poprvé posunul jeho vznik do roku 1896. Guthova momentální „účelová lež“ se s rostoucím tlakem vídeňské administrativy na českou samostatnost v mezinárodním olympijském hnutí v pozdějších letech stávala „stálou“ a trvalo sedmdesát let, než se jí podařilo Jiřímu Kösslovi vyvrátit.²⁰

Řecký vyslanec důvody českých delegátů uznal a navrhnul jim obrátit se přímo na aténský organizační výbor. Koncem února 1906 dorazila řecká subvence 1 000 franků²¹ a s ní i příslib, že v programu her bude u českých sportovců vedle země původu uvedeno i označení buď „Rakousko-Čechy“ nebo národnosti „Čech“.²²

Dne 14. dubna 1906 odjela z Prahy do Terstu větší část české olympijské výpravy, kde se nalodila na parník *Thalia*. Tvořilo ji 13 sportovců – vedle 5 atletů (Otto Hähnel-Kohout, Arnošt Nejedlý, Bohumil Pohl-Polenský, František Souček, Miroslav Šustera), dvou zápasníků (Karel Halík, Václav Hradecký) a šermíře Vlastimila Lady-Sázavského též střelec Antonín Ehrenberger, tenisté Karel Vitouš, Jaroslav Žemla, Ladislav Žemla-Rázný a Zdeněk Žemla-Jánský. Z funkcionářů byli přítomni Jiří Guth a Josef Rössler-Ořovský za Český olympijský výbor a Jan Vaníček, zastupující české šermířské kluby. Jako rozhodčí cestovali Václav Duras, Josef Hofman a Václav Rudl. Posledním členem oficiální české výpravy byl sportovní novinář J. V. Kaufmann.²³ Z Oděsy pak samostatně cestoval sokolský gymnasta Bohumil Honzátko. Na lodi se česká výprava setkala s výpravami rakouskou a švédskou. Hrabě Wilczek po tahanicích o finanční

¹⁸ Wilczekův dopis ČOV z 9. 2. 1906. Literární archiv Památníku národního písemnictví, Praha, fond Guth-Jarkovský. Viz též GUTH-JARKOVSKÝ, *Paměti olympijské*, ref. 6, s. 69-70.

¹⁹ Sport a hry, IV, č. 50, 17. 1. 1906, s. 496; GUTH-JARKOVSKÝ, *Paměti olympijské*, ref. 6, s. 71.

²⁰ Viz KÖSSL, Jiří: *Vznik Českého výboru pro hry olympijské a jeho kontinuita v ČSOV*, in: *Teorie a praxe tělesné výchovy*, 21, 1973, č. 7, s. 388-392; KÖSSL, Jiří: *Dějiny československého olympijského hnutí*. Praha 1977.

²¹ Sport a hry, V, č. 5, 7. 3. 1906, s. 40.

²² Tamtéž, V, č. 2, 14. 2. 1906, s. 16.

²³ Sport a hry, V, č. 11, 18. 4. 1906, s. 113. – Seznam zúčastněných sportovců zpracoval Pavel Hladík.

příspěvek řecké vlády požádal Gutha, „aby se Češi s Němci dobře snášeli“²⁴, ale sportovcům řevnivost funkcionářů nebránila v přátelských vztazích.

O aténských olympijských hrách informoval Čechy ve sportovním týdeníku *Sport a hry* redaktor J. V. Kaufmann²⁵. Všiml si především toho, že „při podnikání řecké vlády jsme všude byli respektováni jako samostatná národnost“²⁶, že Češi byli důsledně uváděni pod označením Bohême, odděleně od Rakouska (Autriche). Výkonnosti českých sportovců však příliš nevěřil. Například o zahájení her napsal: „Všichni účastníci her a jejich průvodci se shromáždili v gymnasterionu, odkud dlouhým pochodem šli do stadionu. Jednotlivé národy pěkně za sebou, jak písmena v abecedě běží: Allemagne, Autriche, Belgique, Boh me atd. Jak vidno, zabezpečilo nám písmeno B čestné místo mezi prvými. Beztak se podle toho, co jsme viděli v tréninku, bojím, že ve výsledcích tomu tak nebude.“²⁷

Následující soutěže potvrdily, že se ve svém odhadu nemýlil. Z českých sportovců uspěli pouze tenisté Zdeněk Žemla ve dvouhře a spolu s bratrem Ladislavem též ve čtyřhře. Oceňovány byly rovněž výkony atletů Bohumila Pohla, který se ve sprintu na 100 m proboujel jako jediný ze Středoevropanů do semifinále, běžce Arnošta Nejedlého, který v obtížných podmínkách a se zraněním dokončil maratónský závod²⁸, a částečně i diskařů Františka Součka a Miroslava Šustery.²⁹

Český tisk si svého hrdinu našel, i když omylem. V gymnastickém pětiboji totiž závodníci, kteří překonali hranici 90 bodů, byli odměněni první cenou, a ti, kteří získali 80-89 bodů, cenou druhou. Obdobně tomu bylo i v gymnastickém šestiboji.³⁰ Sokolský gymnasta Bohumil Honzátko se v pětiboji dělil o sedmé místo, protože však dosáhl 90 bodů, obdržel i první cenu. V šestiboji získal za 109 bodů druhou cenu, přestože obsadil desáté místo. Pro pražské novináře neznalé aténských pravidel však zpráva o první a druhé ceně znamenala senzaci. V dobré víře proto vzápětí čtenářům oznamovali, že Čech – navíc sokol – dobyl v Aténách olympijského vítězství! Honzátko odjel z Atén zpátky do ruské Oděsy a nikomu nevysvětloval, jaká byla skutečnost. „Zmýlené vítězství“ nevysvětlovali ani funkcionáři Českého olympijského výboru, které těšil rostoucí zájem české veřejnosti o olympijské dění. A tak jediným, kdo správně informoval o Honzátkově aténském „úspěchu“, byl sokolský časopis Sokol, který olympijským hrám a sportovním soutěžím příliš nakloněn nebyl.³¹

Aténské (mezi)olympijské hry v roce 1906 sice v olympijské historii stojí poněkud stranou. Pro Čechy však znamenaly první výrazné sekání s olympijským děním a roz-

²⁴ GUTH-JARCOVSKÝ, *Paměti olympijské*, ref. 6, s. 75.

²⁵ Pod tehdy módním anglickým pseudonymem James Cook.

²⁶ *Sport a hry*, V, č. 14, 7. 5. 1906, s. 149.

²⁷ *Tamtéž*, č. 13, 2. 5. 1906, s. 133.

²⁸ Své zážitky z běhu popsal v rozsáhlém článku *Co jsem viděl a zažil v Marathonu* uveřejněném *tamtéž*, č. 14, 7. 5. 1906, s. 150-151.

²⁹ *Bilance olympijských her athénských*, *Sport a hry*, V, č. 15, 16. 5. 1906, s. 161.

³⁰ Viz např. LENNARTZ, Karl – TEUTENBERG, Walter: *Die Olympischen Spiele 1906 in Athén*. Kastel 1992, s. 43.

³¹ Dr. f.k.: *Olympijské hry v Athénách 1906*, Sokol, XXXII, 1906, s. 151-153, 176-178.

poutaly zájem české veřejnosti o olympijské sportovní soutěže i o olympijské myšlenky. A to navzdory tomu, že čeští sportovci na hrách žádného výrazného výsledku nedosáhli. Účast české výpravy na následujících – už řádných – IV. olympijských hrách 1908 mohl proto Český olympijský výbor připravovat v daleko příznivější a chápavější atmosféře.

Výsledky českých sportovců na olympijských hrách 1906 v Aténách³²

ATLETIKA

100 m

Bohumil Pohl-Polenský	2. v rozběhu (čas neměřen), 5. v semifinále (čas neměřen, neoficiálně 11.6)
Otto Hähnel-Kohout	vyřazen v rozběhu (čas neměřen, neoficiálně 11.7)

5 mil

Arnošt Nejedlý	umístění neuvedeno (neoficiálně 26:11.8)
----------------	--

Maraton

Arnošt Nejedlý	16. – 3:40:00.8
----------------	-----------------

Skok daleký

Otto Hähnel-Kohout	20. – 557.5
--------------------	-------------

Trojskok

Bohumil Pohl-Polenský	12. – 12.19
-----------------------	-------------

Hod diskem

František Souček	umístění ani výkon neuvedeny
Miroslav Šustera	umístění ani výkon neuvedeny

Hod diskem – řecký styl

František Souček	6. – 27.55 (české prameny uvádějí 5. místo)
Miroslav Šustera	7. – 27.08 (české prameny uvádějí 6. místo)

Hod oštěpem

František Souček	umístění neuvedeno – 39.00
------------------	----------------------------

Pětiboj (skok z místa, disk – řecký styl, oštěp, běh na 1 stadion – 192 m, zápas)

Miroslav Šustera	12. – 38 (23., 3. – 28.34, 12. – 35.65), po 3 disciplínách vyřazen
František Souček	14. – 41 (20., 15., 6. – 38.76), po 3 disciplínách vyřazen

³² Výsledky zpracoval Pavel Hladík.

GYMNASTIKA

Pětiboj (bradla, hrazda, přeskok, kruhy, přeskok s lafkou)

Bohumil Honzátko 7. – 90

Šestiboj (pětiboj + kuň našír)

Bohumil Honzátko 10. – 109

Šplh na laně

Bohumil Honzátko 17. – 19.0

STŘELBA

Libovolný revolver 25 m

Antonín Ehrenberger 26. – 28/174

Služební revolver 20 m

Antonín Ehrenberger 29. – 13/55

Libovolná puška 300 m

Antonín Ehrenberger 31. – 24/113

Armádní puška 200 m

Antonín Ehrenberger 10. – 26/161

Armádní puška 300 m

Antonín Ehrenberger 41. – 24/104

ŠERM

Fleret

Vlastimil Lada-Sázavský vyřazen v 1. kole (umístění ve skupině a výsledky jednotlivých utkání nejsou uvedeny)

TENIS

Dvouhra

Zdeněk Žemla-Jánský 3. – I. kolo Millet (FRA) bez boje,
II. kolo Germot (FRA) 6:8, 1:6³³

Jaroslav Žemla I. kolo Vitouš (BOH) 6:4, 7:5,
II. kolo Zariphis (GRE) nenastoupil – vyřazen

Karel Vitouš I. kolo Jaroslav Žemla (BOH) 4:6, 5:7

Ladislav Žemla-Rázný I. kolo Beukema (NED) 0:6, 4:6

Čtyřhra

Zdeněk Žemla-Jánský, 3. – I. kolo Georgiadis, Siriotis (GRE) bez boje,
Ladislav Žemla-Rázný, čtvrtfinále Bryngton, Schauffler (ITA) 6:3, 6:3,
semifinále Germot, Decurgis (FRA) výsledek
neuveden, o 3. místo Simiriotis, Zariphis (GRE)
6:2, 6:3

³³ V oficiálních materiálech je Žemla zařazen na 3. místo, nikde však není uvedeno utkání o 3. místo, ani jak se k tomuto umístění po porážce ve 2. kole dopracoval.

ZÁPAS

Lehká váha (do 68 kg)

Karel Halík

Střední váha (do 82 kg)

Václav Hradecký

Erödi (HUN) vyhrál, Karlson (SWE) prohrál – vyřazen

Tisitas (GRE) vyhrál, Behrens (DEN) prohrál
– vyřazen

František KOLÁŘ

SLOVAKIA

in the history of the 20th century

This collective monograph of authors – colleagues and friends of PhDr. Marián Hronský, DrSc. aspires to contribute to spreading a mosaic of knowledge of mutually interrelated determinants that influenced the national political development in Slovakia and the foreign policy throughout the past twentieth century. Understanding of the internal development following the break-up of the Austro-Hungarian monarchy and the integration of our country into the newly established Czechoslovak Republic in the context of wider Central European socio-political, military, economic and cultural ties is the key to getting a deeper insight into what the today's sovereign Slovak Republic is heading towards within the European Union.

The authors – historians from various institutions in Slovakia, including those from the Czech Republic, reflected, in a chronological framework of the published themes, several major changes that occurred throughout the twentieth century and influenced the position of Slovakia. They present the results of their current research that could be appropriately used as a source for further research works.

In terms of the context of the global development in that period, Slovakia was markedly affected by its participation in WWI and combat operations that were conducted within its borders during the war. In the winter and spring months of 1914-1915, the territory of the north-eastern Slovakia turned into an operational area and battlefield for the armies fighting on the Eastern Front. At the time of the Russian offensive in the Carpathians, Slovakia had geostrategic importance for the both warring parties. The defeat of the Austria-Hungary in the so-called Great War and the formation of successor states, including the Czechoslovak Republic, changed the map of Central Europe. The territory of Slovakia, for the first time in its history, was defined by the borders and began its existence as an autonomous and independent administrative unit. In respect to this, due credit should be given to PhDr. Marián Hronský, DrSc., one of the co-founders of the Slovak military historiography, an experienced scientist and a prominent historian of the Institute of Military History, for his efforts towards enhancing knowledge relating to the battles of WWI, with particular focus on occupation of the territory and establishment of the borders of the new state on the map of Europe. His long-term scientific endeavours are distinctly reflected in the published professional biography and his published works.

The first two chapters at the beginning of the publication draw attention to the events of the First World War. The first of them focuses on Milan Hodža (one of the most distinguished Slovak politicians in the first half of the 20th century) and the beginning of his editorial activity, particularly related to publication of the first periodical *Slovenský denník* (The Slovak Journal) in 1900-1901. Milan Podrimavský, author of this chapter, describes the efforts of young, barely 20 years old, Milan Hodža, in the period of a rapid acceleration of his personal development and his aptitude for political career. The journal had a subtitle *Časopis ľudový* (The Popular Magazine) and its objective was to contribute to promoting activities of political, education and edifying nature among the people; the newspaper very often brought information with an undisguised political tone. As rightly observed by the author, the fact the journal was of Slovak origin and its editor was also well-known within the government environment for his activities in public life proves that the Slovak Journal could not be, on any account, viewed as a politically sterile or neutral press body, for it was associated with other press bodies that belonged to a sphere of the national movement and, to a great extent, were supported by the *Hlasisti* (liberal youth movement named after the journal *Hlas*). Not only did it bring personal success to Hodža, but also it brought a radical change in the Slovak journalism. Interest in the Slovak Journal revived as the Slovak National Council decided to adopt policy and executive measures in preparation of their candidates for elections to the Diet in the autumn of 1901.

The second chapter written by Vojtech Dajgl focuses on the Austro-Hungarian army and the Slovak society on the eve of the First World War. The author points out various fluctuations that occurred in Slovakia, at that time, in the attitude of Slovak society and the Slovak political representatives towards the armed forces of the monarchy, ranging from more or less indifferent, half-hearted attitude through indirect and direct support to unequivocal opposition variously manifested. For instance, in the period of revolutionary tension in 1848-1849, the attitude of the Slovak political representation was perceived as ambivalent, despite the cooperation with the imperial army in an effort to achieve its own goals. As to the Slovak Corps of Volunteers, its members actively operated within the Austrian army in the winter and summer campaigns, but after the corps had been dissolved, members of the national movement and some chosen individuals turned down an offer to join this army. At the time of the Austro-Prussian War, while the Slovak political representatives and even the urban and rural dwellers supported the imperial army, and the inhabitants of the Záhorie region were actively engaging in subversive activities aimed against the Prussians and in mobilizing smaller groups that supported the retreating imperial troops, the attitude of the Slovak community on the eve of the First World War towards the Austro-Hungarian Army was, almost without exception, negative or at least critical. According to the author, the mutual relation between the Slovak society and the army was more complicated, and therefore, to be clearly explained, it involves more than studying the given determinants. In the future, as noted by the author, it will be necessary to examine it from different aspects, considering the above outlined ties and relations.

The third chapter written by Czech historian Jindřich Dejmek outlines the genesis of the north-eastern part of “the new Europe”. He analyzes the situation in the Baltic States at the time of WWI and the fight between two rivals, Germany and Russia, for strengthening their power; in particular, he focused on describing a bloody conflict that raged in this region in between 1917-1919. The conflict evolved through a few sharply defined periods, and finally, due to the development in Russia, it lasted until 1920. A sequence of gradually emerging circumstances allowed several smaller nations – in the case of the Estonians and the Lithuanians for the first time ever – to establish their own states and to integrate them gradually into the European political and economical structure. The chapter captures the first attempt to outline those complex processes. A deeper knowing of these processes helps the historians in Central Europe introduce a lot of new items to be compared.

The fourth chapter written by Natália Krajčovičová describes the situation in Slovakia after WWI, the first population census in Slovakia, in 1919, and the problems in providing the population with essential services (supplying); in general, she draws attention to problems that burdened Slovakia the most after the establishment of the first Czechoslovak Republic. In fact, the census was taken because of the nationality problem and its results were supposed to be submitted to the Peace Conference to define the southern border between Slovakia and Hungary. Besides a sporadic – social – phenomenon within the historiography of this period, the author brings closer some concomitant elements of this phenomenon, namely: instigation against money stamping, military conscription, unemployment, lack of food, clothing, footwear, raw material, high prices, grain and livestock requisition, and controlled economy. Both problems were supposed to be addressed by a new power apparatus and its highest authority – the Office of the Minister Plenipotentiary for the Administration of Slovakia. The Institute of Supply in Slovakia, later transformed into the Supply Authority was in charge of dealing with the economic situation. A consolidation of the supply situation came about in 1922. As regards the population census, the situation became more complicated in consequence of a conflict with the Republic of Hungary that was induced after a part of Slovakia had been occupied by Hungarian troops in March 1919. A provisional population census was carried out after the Hungarian military troops left in August 1919. Its preliminary results were revealed in October 1919.

The fifth chapter written by Peter Švorc is dedicated to the Peace Conference in Paris and the boundary between Slovakia and the Carpathian Ruthenia in 1919. The author outlines a whole range of issues relating to efforts to define the dividing line between Slovakia and the Carpathian Ruthenia after the end of WWI when they became part of a new state – Czechoslovakia. The responsibility for defining the boundaries between Slovakia and the Carpathian Ruthenia was transferred to the international community that gathered at the Peace Conference in Paris. In this respect, the summer months of 1919 were the most important period for Czechoslovakia. During these months, Czechoslovakia was able to ward off the Hungarian (Bolshevik) aspirations to annex

either the entire territory or, at least, eastern part of Slovakia. In the area of foreign policy, the efforts were focused on finalizing the delimitation of boundaries with the territory of the Carpathian Ruthenia. As a result, the town of Uzhgorod became part of the Carpathian Ruthenia and the railway Tschop – Uzhgorod – Uzh (the Pass) was part of Slovakia. The decision of the Peace Conference was finalized by signing the 53rd Article of the Peace Treaty with Austria containing the accompanying agreements concluded between the Allied Powers and Czechoslovakia on 10 September 1919 at the Château de Saint-Germain-en-Laye. Less than a year later, the Peace Treaty of Trianon of 4 June 1920 closed the southern borders of Czechoslovakia, more precisely the border of Slovakia and the Carpathian Ruthenia to Hungary. It also declared that Czechoslovakia's southern neighbour acknowledged Slovakia and the Carpathian Ruthenia as the constituents of Czechoslovakia and recognized the independence and territorial integrity of the Czechoslovak Republic.

The sixth chapter by Bohumila Ferenčuhová focuses on analysing the Treaty of Trianon and its interpretation in historiography. It is the third most important document of international law drawn up after the First World War, the document that constitutes a new baseline for the entire 20th century and proves its timelessness remaining imprinted on the memory of the nations in Central Europe up to these days. The author makes reference to a controversial review of the peace treaties signed after WWI. She points out the fact that numerous historical literature, under the impression that the Versailles system failed in 1938 and that instead of the enduring peace the exhausted winning Powers had set as a goal, the Second World War broke out, seeks and identifies the root causes of these facts in inadequate decisions made by the Powers after WWI in Paris. On the basis of the treaty of 19 June signed in Trianon, Slovakia and the interwar Carpathian Ruthenia were integrated into the Czechoslovak Republic, Transylvania and the eastern Banat were integrated into Romania, and Croatia, Bačka, Vojvodina and the western Banat became part of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. It is undeniable that unlike Hungary that suffered a great loss of its territory, the Slovaks together with the Transylvanian Romanians, the Croats or the Serbs of Vojvodina regarded it as the exercise of their natural right to separation based upon self-determination and integration with the new national states at their own discretion. The treaty had the same structure as the Treaty of Versailles and the Treaty of Saint-Germain-en-Laye concluded with Germany and Austria. This chapter analyzes, in detail, individual articles that refer to the most important issues the treaty deals with. Furthermore, it indicates the current level of the historiographical progress that has been made in these issues in different countries associated with the treaty. It establishes the fact that a majority of historical research works thematically focused on the Peace Conference in Paris after WWI drew attention to issues relating to the boundaries in the context of Central and Eastern Europe, and that they were so complicated and paid excessive attention to complex political and military events that they mostly stopped at the point of signing the Treaty of Saint-Germain-en-Laye in 1919, and consequently, the issue of the peace treaty with Hungary remained unsolved. Besides

that, the chapter devotes particular attention to Hungarian historical literature, which is naturally the most productive in this field of research.

The seventh chapter written by Zuzana Poláčková focuses on portraying the activities of Social Democrats in Bratislava and Vienna and their mutual relations. The author notes that the development of social-democratic movement in the Austria-Hungary, and later on in the successor states in Czechoslovakia and Austria, was an integral part and a concomitant phenomenon of the development of democracy, civil liberties and the progressive formation of political system. Multicultural Bratislava was, at that time, a small metropolis, which kept agile political and cultural ties with neighbouring Vienna. The author aimed at specific cooperation within the social-democratic movement in the monarchy before 1918, in the 1920s and 1930s: before and after the outbreak of the Civil War in February 1934 in Austria. Relations among the individual states were burdened by feelings of mutual grievances, nostalgia and revanchism, and of course, by economic problems. In this context, the maintenance of good relations between the Social Democratic Parties in Czechoslovakia and Austria, as well as their common political history within the monarchy, had a decisive role and constituted an essential prerequisite for further development of good relations between Czechoslovakia and Austria even after 1918. Stable and close contacts between Bratislava and Vienna based on the cooperation of all three nations: the Slovaks, the Austrians and the Czechs in the social-democratic movement undoubtedly contributed to the creation and establishment of democratic traditions and a sense of fellowship in their historical consciousness.

The period of the Second World War in 1939-1945 is depicted in six individually published chapters. Three of them describe the situation in Slovakia after the establishment of the Slovak Republic in March 1939. The fourth one reflects the newly established conditions in Slovakia from the perspective of the USA, one of the foreign Powers. The fifth one is devoted to the students who passed through Slovakia in order to join the Czechoslovak foreign army after the closure of Czech universities following the tragic incident of 17 November 1939 in the former Protectorate of Bohemia and Moravia. The research work on combat operations and activities conducted by special anti-partisan units in Slovakia in 1944-45 thematically concludes WWII related chapters.

The eighth chapter written by Igor Baka illustrates economic status, existing in Slovakia after the declaration of autonomy, through the prism of loan for economic revival of Slovakia that was announced by the government in February 1939. In economic terms, the loan was supposed to cover the budget deficit and contribute to the economic enhancement of Slovakia. The ruling garniture used the loan also as a means through which it was possible to demonstrate general support for the new regime from the perspective of the public. In terms of contemporary propaganda, it was used to prove the general enthusiasm of the masses and its full identification with their own state. To ensure success of such steps in advance, the government applied various forms of constraints and coercion. That was achieved through changes in the nature of regime and through general disintegration of democracy that was replaced with the

practices the government used to rule over the country. The government officially released the announcement of the loan on 23 February 1939, so it was still in the period of autonomy. The journal *Slovák* (The Slovak) described the results of the loan published on 20 July 1939 as “*the achievements of the nation and the government*”. However, none of the popular periodicals ever uttered a word about the concomitant events that occurred concurrently with the subscription. On the contrary, the daily task of propaganda was to give the impression that the entire nation enthusiastically subscribed everything they could. The press body of the Hlinka’s Slovak People’s Party bluntly likened the subscription to a vote of “*a new plebiscite that was supposed to demonstrate whether Slovakia is in favour of this political line or not*”.

The ninth chapter was written by Zlatica Zudová-Lešková, Slovak historian working in the Czech Republic. She puts focus on issues relating to the national security forces during the key dates of the break-up of the Czecho-Slovak statehood in 1939. She draws particular attention to the period between 1 and 14 March (the establishment of the Slovak State), but especially to the events relating to the so-called Homola’s coup (on 9 March 1939), noting that historiography contributed to identifying “*the coup*” as an ideological means of exoneration from guilt and responsibility for the disintegration of the Czecho-Slovak statehood that occurred and flourished as dictated by political needs. The sympathizers with the Hlinka’s People’s Party, known as *ľudáci*, attributed “*the coup*” and its immediate cause to the President Emil Hácha’s decision to remove four ministers of the autonomous government of Slovakia, headed by Josef Tiso, from office in the late night hours on 9 March 1939. Nevertheless, the coup took place in accordance with the Constitutional Act on the Autonomy of Slovakia. As noted by the author, the order to dislocate military and gendarme reinforcements in Slovakia and to coordinate their activities with the locally operating Czechoslovak Army units cannot be viewed as illegal, either. According to her observations, even this occurred in full compliance with the applicable executive and subordination principles, with the applicable official outline for the functioning of the army developed at the end of November 1938 (and *de facto* remaining in force until 14 March 1939), but also in accordance with the Act on the Autonomy of Slovakia that respected the Czechoslovak central government and the Czechoslovak military forces as united and inseparable entity headed by the President in capacity as Commander-in-chief. By contrast, the military authorities at all levels were not subject to decisions made by the autonomous government, or governments, yet they were entitled to put forward their views on some partial issues. The author also uses the opportunity to publicize two documents from the Central Military Archive – the Military Historical Archive in Prague.

The tenth chapter written by Czech historian Jan Něměček gives a chronological overview of the events relating to the activities of the Czechoslovak Embassy in the USSR. Zdeněk Fierlinger held the post of envoy, and later ambassador, at the Embassy between 1937 and 1945. The author points out the fact that, following the break-up of the CSR in March 1939, Fierlinger, at first, did not act tactically and resigned from his office, and what is more, he handed over almost the entire archive of the Czechoslo-

vak Embassy to the Germans. Being forced by Beneš, he reassumed his office but he held it, more and less, on a formal basis only as a symbolic mission, being suspended and reappointed a few times (subject to the Soviet-German relations). His intelligence activities from Moscow aimed at the Czechoslovak foreign resistance to the West were conducted by the spirit of the support for the Soviet Union which, at that time, exerted expansive efforts against its neighbours: ranging from Poland, the Baltic States (Estonia, Lithuania, Latvia and Finland in the north), later on against Romania (Bessarabia and the Northern Bukovina). Fierlinger used the support from the official Soviet towns for forming the Czechoslovak foreign resistance. He enjoyed such support until the Soviet-German rapprochement (and until recognizing the wartime Slovak Republic) when, in December 1939, he had to leave office. Fraňo Tiso was installed in an office as his successor. Thereafter, Fierlinger left the USSR and, for a short time, he served in France. Even after such bitter experience he did not change his Sovietophile attitudes; on the contrary, he was always defending the Soviet methods concerning Czechoslovakia related issues or other international policy related issues (the ongoing Soviet-Finnish War and other).

In the spring of 1941, the relations between Czechoslovakia and the Soviet Union improved (after an unofficial mission of Colonel Heliodor Píka in Moscow), but a complete reversal occurred when the Nazi Germany attacked the Soviet Union in June 1941. The Czechoslovak-Soviet diplomatic relations were renormalized in July 1941 and Fierlinger was recalled to reassume his former post in the interest of continuity. During his term, he acted with a strongly pro-Soviet attitude what from the perspective of our history's course might not be viewed as optimal.

The eleventh chapter by Slavomír Michálek pays attention to 14 and 15 March 1939 in the light of the documents of the US Department of State. The break-up of Czechoslovakia in March 1939, and related events (in particular, Munich Dictate or Agreement of the Powers in 1938) resulted in a wave of disapproval and opposition from the US public. The author focuses on analyzing the approach of the US officials, mainly on the immediate approach adopted by the US Department of State, through studying the documents – reports drawn up by US diplomats in Paris, Rome, Berlin, London and Prague. He also drew on some documents of Czechoslovak provenance which contain information of Vladimír Hurban and his activities in capacity as an envoy in Washington. Materials collected from official diplomatic channels, direct negotiations with officials of the ministries of foreign affairs, negotiations with diplomats from different countries, confidential sources, press and radio were preserved to record the official stances of specific countries, but also the public opinions and attitude. Specifically, the documents submitted by the US diplomats contain reactions to the events that occurred within the borders of the countries the diplomats were assigned to. Furthermore, the documents of the US provenance depicting the events in Czechoslovakia are found to be terminologically discrepant; on one hand, they refer to “break-up”, “destruction” or “destroy”, on the other hand, to “disappearance”. The author notes that the first steps of the US administration immediately after the break-

-up of Czechoslovakia, actually did not change the attitude towards Czechoslovakia since Munich: they were still contradictory, seeking compromise and *de facto* only declarative. On 21 March 1939, the US Department of State closed its Embassy in Prague; the Consulate General headed by George F. Kennan remained open until September 1941, though operating on a limited basis. Mutual formal diplomatic relations between the two countries reached the standard level after the end of the war.

The twelfth chapter by Josef Leikert is a mosaic of the life stories of Czech students who, following the tragic incidents on 17 November 1939 and the closure of Czech universities, chose to leave their homeland and passed through Slovakia, Hungary and the Near East to join the Czechoslovak foreign armies in France, and later in the Great Britain, with a view to engaging in the Czechoslovak foreign resistance. The transcript of records on personal recollections of the students, their relatives and others who were involved in the activities gave rise to a new "living" document that captures the atmosphere of those sad events. One of the first tasks was to support the transit centres. The first reference points for the transits were established in Strážnica, Veselí nad Moravou, Velká nad Veličkou, Valašské Klobouky, Horná Lidča, Velké Karlovice at the chalet Bumbálka, the chalet Holubyho in Javorina, Masaryk chalet in Beskydy, then in Čadca, Trenčín, Vrbovce, Skalica, Trnava, Sereď, Pustý Fedýmeš, Bratislava and other places. Particularly active assistance in this regard was provided to the students by a group of railwaymen in Veselí nad Moravou who were unfortunately discovered by the Gestapo, and consequently, all its members were executed. A few families were very supportive, too, e.g. the Zalešák family that cooperated with the civil resistance group *Obrana národa* (The Defence of the Nation) in Slovakia. An illegal resistance *Flora* actively got involved in organizing and helping the refugees, as well. After the group *Obrana národa* was discovered, large-scale arrests in Bohemia and Moravia ensued.

The thirteenth chapter by Stanislav Mičev and Marián Uhrin deals with the special anti-partisan units in Slovakia in the context of the front development from the summer of 1944 till May 1945. As the German troops began occupying the territory of Slovakia on 29 August 1944, the security forces at their rear were tasked to pacify the occupied territory. In reality, they were supposed to stir up a storm of terror and repressions against the insurgents and the civil population. Under the leadership of Dr. Josef Witiska, the Einsatzgruppe H SIPO and SD (Sicherheitsdienst) set up 6 commandoes in Slovakia with 24 focal points. Besides them, several special units subordinate to the SS (Schutzstaffel) moved to Slovakia to be deployed in the anti-partisan operations, namely Edelweiss and Josef; the anti-partisan unit Javorina is mentioned, too. The headquarters of the unit Joseph was initially located in Bratislava; later, it was relocated to Rarbok (Rohožník today) and Sekule where the units were trained. In late October, the HQ and two platoons moved to Trenčianske Teplice where they undertook the anti-partisan actions to a distance of 60-70 km. They also cooperated with a Cossack company from similar anti-partisan unit based in Žilina – Edelweiss. In November 1944, the unit was expanded to a battalion of 650 men. Its commander corps was mostly made up of Sudeten Germans or Germans living in Slovakia who

were later called up to additional recruitment. Another part of the unit was composed of young Slovak members of the Hlinka's Youth and the Hlinka's Guard, including the people living around Handlová and the Spiš region. In January 1945, the units had to move through the front southeast of Zvolen, but they failed. Finally, they crossed the front on 8 April 1945 at the village of Gajdel. Between March and April 1945, as the front moved forward, the companies of the unit Josef had to remove from Trenčianske Teplice to the area near the village of Nimnica (Považská Bystrica District) where they carried on with the anti-partisan activities. The entire unit was evacuated during the Easter in 1945. Its headquarters and military supply support squad was subsequently deployed in Zlín.

The following four chapters of the monograph focus on the period of the Cold War.

The fourteenth chapter written by Michal Štefanský provides insight into the information barrier in Czechoslovakia after the 1948 coup. It was a common practice that the Soviet Bloc regimes created information barriers and imposed information blockade on some critical information channels that collected information about political, economical and cultural development in the western countries. The fact that true information was frequently replaced with false and unilateral information or disinformation was not rare, either. The information blockade consisted in distorting reality of the developments in the Soviet Union and the people's democratic states. The historiographical records capture a wide range of the issues about information barriers and blockade, which in addition to political censorship on the media also included the letter censorship, restrictions on travelling, closure of the western information institutions, cancellation of radio broadcasting received from the western broadcasting stations and etc. The idea of the superiority of the Soviet socialism model over other models of the political regime influenced further development of the relations to the capitalist states which the official propaganda, in the bipolar division of Europe and the world, defined as hostile for defending the interest of "*the world imperialism*".

The fifteenth chapter by military historian Jan Štaigl deals with the militarization of Slovak society in 1948-1960. The author outlines the major features and implications of the militarization in Slovakia as an integral part of the common Czechoslovak statehood that was strongly affected by the Sovietisation during the Cold War. In relation to this, he mainly focuses on describing those areas which were most affected by the militarization. The armed forces and society, thereafter, had to conform to the Soviet military science and military organization standards. Since 1951 the main emphasis was put on building up, in a very short time, a large and powerful army, which would be able to operate as an autonomous, self-reliant and incontrollable institution. An escalating atmosphere of the Cold War urged the need for setting up the Frontier Guard and the Internal Guard. Both components were integrated into the mechanism the ruling garniture used to ensure their political and economic positions, objectives and interests. The Frontier Guard was supposed to reinforce the guarding forces and patrols tasked with defending the borders with the capitalist states. In consequence of the

communist power monopoly, the formation and development of the post-war national defence education system, based on the First Republic's system, were stopped. The national defence education system was markedly reduced to military training. In November 1951, the defence education programme became compulsory, and since then, it was largely introduced in schools, centres for the working youth, or as a spare-time activity in volunteer organizations associated with the Union for Cooperation with the Army (the so-called *Zväzarm*). From the beginning of the 1950s the militarization considerably reshaped also the forms of school defence education programme and their themes. Meanwhile, the defence industry and its production raised its output mainly for strategic reasons. As a result, this situation had negative impact on the structure of Slovak industry and led to a disproportion within different sectors and branches. Unilateral preference was given to heavy engineering. A continuation in unifying the main types of weapons and military equipment with the Soviet army was supposed to support modernization of the Czechoslovak Army armament. As regards the Civil Defence (CO), from the end of 1950, the concept of its building was increasingly affected by the deepening war psychosis and the behind-the-scenes preparations for a war conflict between the Soviet Bloc and the West. Consequently, the CO was built as a single, centralized and militarily organized, but at the same time, mass population based system.

The sixteenth chapter by Miroslav Londák is devoted to the issue of the first economic reform and development in Slovakia in the second half of the 1950s. In its introduction, the author outlines all the problems that emerged from the new economy management system in Czechoslovakia in the aftermaths of the 1948 coup. In an effort to industrialize the Eastern Bloc, all the imperfections in the centralized planning, investment imbalance (putting emphasis on the metal industry and the mechanical engineering industry) resulted, in the early 1950s, in extensive disproportions within different sectors of economy and in the subsequent crisis. The monetary reform in 1953 was implemented as a remedy to ease the crisis that afflicted several levels. As the economic crisis in the middle of the decade hit also the Slovak region (unlike the Czech Republic, the production rate in Slovakia lagged behind), it led to the idea that the economy in Slovakia should have been controlled by Slovak national authorities and that, in turn, would have contributed to enhancing the powers of economic and other institutions in Slovakia. One of the initiators and promoters of such concept was also the president of the Board of Commissioners (ZP) Štefan Šebesta, who headed its *Commission on issues concerning the administration organization and systematization*. In the end, this idea was dismissed as "prejudicial to the state" and Šebesta was accused of bourgeois nationalism. In the course of 1957, various materials and papers relating to the preparation of the economic reform were drawn up. Rozsypal's reform, which was implemented in 1958, was theoretically based on a publication entitled "*Problems relating to new system of planning and financing for Czechoslovak industry*". One of the principles of a new concept was: "...the proper distribution of the new capacities planned for the second five-year period for 1958-1960, in accordance with the needs of the Czechoslo-

vak national economy"; its implementation eventually failed. In the second half of the 1950s and in the following decade, the investment development in the Czech economy collided with the demographic processes the country was going through at that time. Less job opportunities were created in that part of the country (Slovakia), in which the workforce was rising rapidly, despite the existence of the planned economy. In 1961, the reform was withdrawn without being carefully analyzed in terms of its principles. Unfortunately, nor did the following economic reform in the mid-1950s take into account the economic interests of Slovakia.

The seventeenth chapter by Jozef Žatkuliak draws attention to the reforms in Czechoslovakia in 1968-69. The reform society movement in 1968 related to the democratization of the social life and state, as well as to the release of the political and ideological pressure on culture and educational system, to the preparation of the Czecho-Slovak federation, to the implementation of the economic reform that would enable to overcome the then extensive development of the economy. This also included the public administration reform with integrated elements of the self-administration in order to enhance the significance and influence of the civic unity of the society in "*the Czecho-Slovak Spring*" that tried to modify the Soviet model of the socialism. The reforms at the national political level introduced the need for democratization-related adjustment (correction) of the political system that would regulate the governmental monopoly of the Communist Party of Czechoslovakia (KSČ). Moreover, the reforms opened the system of the National Front and gave rise to various associations and organizations concerned outside the system. However, the political leaders of the USSR disapproved of the upcoming society reforms in Czechoslovakia, for the reforms instigated attempts to eliminate the directive mechanism of the political and state power. Moscow ignored the true public opinion of the Czechoslovak population, and after the meeting of six representatives of the Communist Labour Party that was held in Bratislava on 3 August 1968, it insisted on defining the events in Czechoslovakia as "*counterrevolutionary*". Immediately after, they began preparing for armed invasion into Czechoslovakia (in Slovak known as "*intervention*"). It began overnight on 20 August 1968 and in the early hours on 21 August 1968. The occupation of the CSSR by the armies from five Warsaw Pact States had a dramatic impact on further development; the Soviet factor was downright destructive. The national political and socio-political development of the CSSR showed no evidence that the Soviet Union would adhere to the international principles without the use of coercion. On one hand, it formally declared that it respected national sovereignty of Czechoslovakia, as well as it respected equality and non-interference in national affairs of the states; but on the other hand, the Soviet Union affirmed "temporary" stay of more than 73 thousands troops in Czechoslovakia.

The eighteenth chapter by Jan Pešek deals with the role of the Communist Party of Slovakia (KSS) as a territorial organization of the Communist Party of Czechoslovakia in 1948-1989. Since the autumn of 1948 Czechoslovakia was formally governed by a single Communist Party of Czechoslovakia (KSČ), while the KSS acted exclusively as

its territorial organization in Slovakia. The relations between the KSČ and the KSS were based, *de facto*, on the same asymmetric model as it was in the case of a nationwide constitutional law related organization; the federative form of the mutual relations the Slovak Communists sought to achieve after February 1948 was unrealistic. Consequently, since the early 1950s the position of the Chairmanship of the Central Committee of the KSS (ÚV KSS) became considerably weaker. Slovakia could only submit nominations for the most important positions and even those were subject to the approval by the KSČ leaders. Serious doubts over the necessity of the KSS itself and its existence as a territorial organization of the KSČ had arisen by the end of 1950s, particularly in connection with the planned territorial reorganization of the state (what resulted in a substantial reduction in the powers of the Slovak national bodies). In 1963, as the leading garniture of the KSS was constrainedly replaced and Alexander Dubček assumed an office as the First Secretary of the ÚV KSS, the situation remained unchanged. In some cases, the ÚV KSS had even less powers than the chairmanships or general assemblies of individual regional committees in the republic. Necessity to make changes in the relations between the leadership of the KSČ and the KSS began arising in 1966 in time of the preparations for the XIII KSČ Congress (May/June 1966), but particularly in 1967, when the disputes and conflicts between an emerging wing of the reform-supporting communists and the conservatives led by Antonín Novotný were brought to the boiling point. Attempts to implement the society reform after January 1968 and after Alexander Dubček had assumed an office as the First Secretary of the ÚV KSČ accelerated the urgency for new moments in the relations between the leadership of the KSČ and the KSS. Along with the main efforts of the Slovak government policy – to federalize the state, the issue relating to the federalization of the KSČ became noticeable, as well. On one hand, they aimed at remodelling the existing KSS into a relatively independent party, and on the other hand, they intended to create an adequate partner – the Communist Party of Czech Countries (KSČK), both operating under a certain form of federal superstructure. The occupation of Czechoslovakia by the armies of the Warsaw Pact countries was followed by the escalating normalization. The cleansing in the KSČ ranks, in 1970, and the postponement of the KSČ Congress until the spring of 1971 definitively “*rejected a demand for the establishment of any national communist parties and the federalization of the KSČ*”. The “normalization” XIV KSČ Congress in May 1971 abolished the ÚV KSČ Bureau for Controlling the Party Activities in Czech countries and the organizational structure of the KSČ reverted to the “traditional” asymmetric model. The only thing that remained after all the arguments and discussions about the issues relating to the federalization of the KSČ during the 1970s and 1980s was a formal congress of the KSS held before the nationwide congress. As before, every congress was nothing else but a staged performance. At the end of October 1988, the Committee for Party Work in the Czech Socialist Republic was established, but until collapse of the communist regime in the CSSR, in late 1989, no step forward in the federalization of the single communist party was ever made. The fall of the communist regime that was brought

about by the events of 17 November 1989 led onwards to a complex differentiation process within the KSS and to its phased transformation into a democratically organized left-wing party.

Translated by Martina ADAMKOVIČOVÁ

BIBLIOGRAFIA

publikovaných prác

PhDr. Mariána Hronského, DrSc.

Monografie

- Boj** o Slovensko a Trianon 1918 – 1920. Bratislava : Národné literárne centrum, 1998. – 327 s. : fotogr., mp., reg., res.
- Mikulášska** rezolúcia 1. mája 1918 : Slovenská sociálna demokracia v procese národnoslobodzovacieho zápasu. Zomp. red.: Borčín, Emil. Bratislava : Veda, 2008. – 133 s. : obr. príł.
- Slovensko** na rázcestí : Slovenské národné rady a gardy v roku 1918. Košice : Východoslovenské vyd., 1976. – 311 s. : fotogr., tabl.
- Slovensko** pri zrode Československa. Bratislava : Pravda 1988. – 341 s., /72/ s. fotogr. príł.
- The Struggle** for Slovakia an the Treaty of Trianon 1918 – 1920. Bratislava : Veda, 2001. – 407 s. : fotogr., mp.
- Vzbura** slovenských vojakov v Kragujevci. Martin : Osveta, 1982. – 178 s. : fotogr.; 2. dopl. vyd.: 1988, 199 s. : obr. príł.
- Za spoločný štát** : Martinské rozhodnutí z 30. října 1918. Slovo k historii 21. Melantrich 1989. – 40 s. : fotogr.

Spoluautorstvo

- Dejiny** Slovenska. Dátumy, udalosti, osobnosti. Bratislava – Praha : Slovart – Libri, 2007, s. 335-355.
- Slovensko** v 20. storočí, druhý zväzok. Prvá svetová vojna 1914 – 1918. Bratislava : Veda, 2008, s. 30-52, 65-69, 79-81, 248-264, 280-285.
- Dokumenty** slovenskej národnej identity a štátnosti I. Ved. red. Beňko, Ján. Bratislava : Národné literárne centrum – Dom slov. literatúry, 1998, s. 420-430 a dokumenty č. 136, s. 439-440; č. 139-161, s. 445-514.
- Dokumenty** slovenskej národnej identity a štátnosti II. Ved. red. Beňko, Ján. Bratislava : Národné literárne centrum – Dom slov. literatúry, 1998, dokumenty č. 162-190, s. 34 – 99; č. 192-196, s. 106-126.
- Kronika** Slovenska 2. Slovensko v 20. storočí. Kováč, Dušan a kol. Bratislava : Fortuna print, 1999.

- Martinská** deklarácia : Cesta slovenskej politiky k vzniku Česko-Slovenska. Hronský, Marián – Pekník, Miroslav. Bratislava : Veda, 2008. – 383 s. : fotogr., lit. a pram.
- Vojenské** dejiny Československa 2. Od roku 1526 do roku 1918. Hl. red. Procházka, Zdeněk. Praha : Naše vojsko 1986, s. 475-558 /V. Vávra, M. Hronský/.
- Vojenské** dejiny Československa 3. Od roku 1918 do roku 1939. Hl. red. Procházka, Zdeněk. Praha : Naše vojsko 1987, s. 36-49, 58-76.
- Vojenské** dejiny Slovenska IV. 1914 – 1939. Hronský, Marián – Krivá, Anna – Čaplovič, Miloslav. Bratislava : MO SR, 1996, 264 s. : fotogr., lit., res.

Vedecké štúdie, zborníky

- Boje** povstaleckej armády na Ostrom. In: Zborník Múzea SNP. Martin : Osveta, 1966, s. 203-324.
- Budapeštianske** rokovania Milana Hodžu a prvá demarkačná čiara medzi Slovenskom a Maďarskom. In: Milan Hodža – štátnik a politik. Ed.: Pekník, Miroslav a kol. Bratislava : Veda, 2002, s. 157-181.
- Čechoslovakizmus** – za a proti. In: Pohľady na slovenskú politiku. Pekník, Miloslav. Bratislava : Veda, 2000, s. 552-562.
- Dôverná** predporada a deklaračné zhromaždenie v Martine 30. októbra 1918. In: Kmeťanum V. Vlastivedný zborník Turčianskeho múzea Andreja Kmeťa. Zost. Kubovčík, J. Martin 1979, s. 5-36.
- Ferdinand** Juriga. In: Muži deklarácie. Kováč, Dušan a kol. Martin, 1991, s. 108-129.
- Ferdinand** Juriga do roku 1918. In: Ferdiš Juriga. (Zborník referátov zo seminára Život a dielo Ferdiša Jurigu, 3. 10. 1991 vo Vajnorochoch). Bratislava 1992, s. 5-26.
- Ferdinand** Juriga a Andrej Hlinka v čase prvej svetovej vojny (1914 – 1918). In: Ferdinand Juriga ľudový smer slovenskej politiky. Ed.: Pekník, Miroslav a kol. Bratislava : Veda, 2009, s. 136-152.
- Generál** Dr. Milan Rastislav Štefánik : Zborník príspevkov z vedeckej konferencie v Bratislave 4. – 5. mája 1999. Ed.: Hronský, Marián; Čaplovič, Miloslav. Bratislava : Vojenský historický ústav, 1999. – 245 s.
- Geopolitické** postavenie Slovenska vo veľkej vojne a vo vojenskom konflikte ČSR s Maďarskou republikou rád roku 1919. In: Slovensko vo vojnách a konfliktoch v 20. storočí. Zborník referátov z vedeckej konferencie v Bratislave 15. – 16. októbra 2002. Ed.: Štefanský, Michal; Purkek, Imrich. Bratislava : Vojenský historický ústav, 2003, s. 24-49.
- Hlavné** politicko-diplomatické a vojenské dispozície pri utváraní hraníc Slovenska v rokoch 1918 – 1919 (prvá časť). In: Vojenská história. – Roč. 2, č. 3 (1998), s. 29-46.
- Hlavné** politicko-diplomatické a vojenské dispozície pri utváraní hraníc Slovenska v rokoch 1918 – 1919 (druhá časť). In: Vojenská história. – Roč. 5, č. 2 (2001), s. 20-40.

- Hlavné** politicko-diplomatické a vojenské dispozície pri utváraní hraníc Slovenska v rokoch 1918 – 1919 (tretia časť). In: Vojenská história. – Roč. 6, č. 3-4 (2002), s. 26-43.
- Hlavné** politicko-diplomatické a vojenské dispozície pri utváraní hraníc Slovenska v rokoch 1918 – 1919 (štvrtá časť). In: Vojenská história. – Roč. 7, č. 3 (2003), s. 12-36.
- Hlavné** politicko-diplomatické a vojenské dispozície pri utváraní hraníc Slovenska v rokoch 1918 – 1919 (piata časť). In: Vojenská história. – Roč. 8, č. 1 (2004), s. 19-44.
- K národnostnej** otázke v rakúsko-uhorskej armáde za prvej svetovej vojny (zastúpenie Slovákov v jednotkách pechoty a jazdeckva v roku 1918). In: Vojenská história. Roč. 4, č. 2 (2000), s. 14-35, tabl.
- K niektorým** metodologickým problémom výskumu vojenských dejín Slovenska v období kapitalizmu so zvláštnym zreteľom na obdobie 1914 – 1918. In: Historie a vojenství. – Roč. 27, č. 1 – 2 (1972), s. 309-314.
- K otázkam** vedenia vojny, dopĺňovania a zásobovania rakúsko-uhorskej armády v prvej svetovej vojne (1914 – 1918). In: Vojenské obzory H. – Roč. 3 (1996), s. 29-42.
- K otázke** aktivizácie a diferenciacie slovenského politického tábora na jar 1918. In: Historie a vojenství. – Roč. 23, č. 5 (1968), s. 749-796.
- K otázke** účasti slovenských dobrovoľníkov na obsadzovaní Slovenska československým vojskom (nov. 1918 – marec 1919). In: Historický časopis. – Roč. 20, č. 4 (1972), s. 541-583.
- K politickému** profilu generácie okolo časopisu Prúdy (prúdistov) 1909 – 1914. In: Historický časopis. – Roč. 23, č. 4 (1975), s. 509-531.
- K pôsobeniu** talianskej vojenskej misie na Slovensku (december 1918 – máj 1919). In: „Spoznal som svetlo a už viac nechcem tmú...“ Zodp. red.: Borčín, Emil; Drličková, Marta. Bratislava : Veda, 2005, s. 44-74.
- K problémom** konsolidácie a bezpečnosti Slovenska v novom štáte v prvom období po vojenskom konflikte s Maďarskou republikou rád. In: Fragmenty dejín. Sborník prací k šedesátinám Jana Gebharta. Usp.: Hájek, Jan; Kocian, Jiří; Zítka, Milan. Praha : Historický ústav AV ČR – Ústav soudobých dějin AV ČR, 2006, s. 103-118.
- K revolučným** vystúpeniam slovenského ľudu na konci 1. svetovej vojny a revolučnej úlohe slovenských vojakov – navrátilcov z frontu a ruského zajatia v tomto procese. In: Sešity příspěvků k sociálně politické a historické problematice vojenství a armády. Č. 1 – 2 (1974), s. 85-139.
- K slovenskej** politike v období prvej svetovej vojny (1914 – 1918). In: Historický časopis. – Roč. 17, č. 4 (1969), s. 473-514.
- K strategickým** aspektom utvárania južnej hranice Slovenska v rokoch 1918 – 1919 z hľadiska česko-slovenských požiadaviek na mierovej konferencii. In: Historické štúdie 43. Problematika hraníc 1. ČSR v medzivojnovom období (historické, etnické, geografické a komunikačné aspekty ich formovania). Bratislava : Veda, 2004, s. 79-89.

- K úlohe** francúzskej vojenskej misie v bojoch na Slovensku a pri utváraní jeho hraníc v roku 1919. In: Česko-slovenská historická ročenka. Brno : Vyd. Masarykovy univerzity, 2000, s. 125-150.
- K vojenskej** intervencii čs. armády proti Maďarskej republike rád. In: Historie a vojenství. – Roč. 38, č. 5 (1989), s. 74-91.
- Le rôle** de M. R. Štefánik dans les relations franco-tchécoslovaques pendant la Première Guerre mondiale. In: Guerres mondiales et conflits contemporains. Revue d'histoire – Garantie – Troisième année, N°169, Janvier 1993 Paris, s. 43-50.
- Le rôle** de la Mission militaire française dans les combats en Slovaquie et dans la formation des frontières de la Slovaquie en. In: Batir une nouvelle sécurité. La coopération militaire entre la France et les États d'Europe centrale et orientale de 1919 a 1929. Chateau de Vincennes 2001, s. 331-344.
- M. R. Štefánik** – organizovanie a štátotvorná úloha česko-slovenských légií. In: Generál Dr. Milan Rastislav Štefánik : Zborník príspevkov z vedeckej konferencie v Bratislave 4. – 5. mája 1999. Ed.: Hronský, Marián; Čaplovič, Miloslav. Bratislava : Vojenský historický ústav, 1999, s. 38-56.
- Mikulášska** rezolúcia a otázka spolupráce slovenského robotníckeho hnutia s demokratickými zložkami slovenského politického tábora v národnooslobodzovacom hnutí slovenského národa v záverečnej fáze 1. svetovej vojny. In: Historický zborník kraja 4. B. Bystrica 1968, s. 120-154.
- Milan** Hodža v procese dezintegrácie a integrácie strednej Európy. Ed.: Pekník, Miroslav. Bratislava : Ústav politických vied SAV – Veda, 2006, s. 53-65.
- Milan** Rastislav Štefánik et l'Armée étrangère tchécoslovaque – les légionns. In: Milan Rastislav Štefánik astronome, soldat, grande figure franco-slovaque et européenne. (Sous la direction de B. Ferenčuhová). L'Association pour l'histoire et la culture de l'Europe centrale et orientale. Paris 1999, s. 52-64.
- Niekoľko** poznámok o Slovensku na začiatku prvej svetovej vojny. In: Od Sarajeva k veľké válce. (Sborník příspěvků z vědeckého semináře k 80. výročí vypuknutí první světové války konaného ve dnech 29. – 30. června 1994 v Praze. I. zv. Praha 1995, s. 104-112.
- Októbrová** revolúcia a rozvoj ozbrojených foriem boja slovenského ľudu proti vojne, monarchii a za národné oslobodenie v záverečnej fáze 1. svetovej vojny. In: Sešity příspěvků k sociálně politické a historické problematice vojenství a armády, 1977, č. 4-5, s. 5-38.
- Otázka** Oravy a Spiša – od idey plebiscitu k arbitrážnemu rozhodnutiu Konferencie veľvyslancov. In: Slovensko-poľské vzťahy 1918 – 1945 očami diplomatov. Ed.: Kazmérová, L. – Orlof, E. a kol. Bratislava : Historický ústav SAV – Veľvyslanectvo PR, 2008, s. 27-37.
- Ozbrojené** formy protivojnového, národnooslobodzovacieho a revolučného hnutia slovenského ľudu roku 1918. In: Slovanské štúdie 19, 1978, s. 55-85.

- Ozbrojené** formy protivojnového, sociálneho a národného hnutia na Slovensku, od VOSR do vzniku Československa. In: *Historie a vojenství*. – Roč. 33, č. 3 (1984), s. 71-92.
- Pohyb** východného frontu (august 1914 – máj 1915) a jeho dosah a ohlas na Slovensku. In: *Vojenská história*. – Roč. 1, č. 1 (1997), s. 23-32.
- Politická** angažovanosť Milana Hodžu v národnooslobodzovacom zápase za prvej svetovej vojny a na stránkach tlače. In: *Milan Hodža politik a žurnalista*. Ed.: Pekník, M. Bratislava : Ústav politických vied SAV – Veda, 2008, s. 105-116.
- Prekážky** a potenciálne ohrozenia integrácie Slovenska v novom štáte po ústupe vojsk Maďarskej republiky rád (júl 1919 – júl 1920). In: *Integračné a dezintegračné procesy v strednej Európe v 20. storočí*. Bratislava : ÚPV SAV – VEDA – Centrum pre európsku politiku, 2008, s. 31-58.
- Priebeh** maďarských vojenských operácií a ich strategický cieľ. In: *Slovensko a Maďarsko v rokoch 1918 – 1920. Zborník referátov z konferencie v Michalovciach 14. – 15. 6. 1994*. Zost. Deák, Ladislav. Martin 1995, s. 64-79.
- Priebeh** prvej etapy vojenského konfliktu ČSR s Maďarskom v roku 1919. In: *Z vojenskej histórie Slovenska 1918 – 1948. Zborník vedeckých štúdií*. Trenčín 1994, s. 5-34.
- Priebeh** vojenského konfliktu ČSR s Maďarskom roku 1919. In: *Historický časopis*. – Roč. 41, č. 5-6 (1993), s. 583-621.
- Priebeh** vojenského obsadzovania Slovenska československým vojskom od novembra 1918 do januára 1919. In: *Historický časopis*. – Roč. 32, č. 5 (1984), s. 734-755.
- Problémy** národnooslobodzovacieho hnutia Slovákov v roku 1918. In: *Historický časopis*. – Roč. 23, č. 1 (1975), s. 11-47.
- Robotnícke** hnutie na Slovensku do roku 1918. In: *Kapitoly z dejín sociálnej demokracie na Slovensku*. Bratislava 1996, s. 23-69.
- Rokovania** česko-slovenských a poľských zástupcov v júli 1919 v Krakove. In: *Miles Semper Honestus. Zborník štúdií vydaný pri príležitosti životného jubilea Vojtecha Dangla*. Ed.: V. Segeš – B. Šedová. Bratislava : Vojenský historický ústav, 2007, s. 137-147.
- Rokovania** Dr. Milana Hodžu koncom novembra a začiatkom decembra 1918 v Budapešti a postoj pražského centra. In: *Milan Hodža – štátnik a politik*. 2. vyd. Bratislava : Veda, 1994, 85-90.
- Slováci** na frontoch prvej svetovej vojny. In: *Slovensko na začiatku 20. storočia. (Spoločnosť, štát a národ v súradniciach doby)*. Zborník štúdií. Ed. Podrimavský, Milan; Kováč, Dušan. Bratislava 1999, s. 278-290.
- Slovakia** elfoglalása a csehszlovák katonaság által 1918 novemberétől 1919 januárjáig. Budapest : Honvéd Hagymányórző Egyesület, 1993.
- Slovenská** a maďarská politika pri vzniku Československa. In: *Moderní dějiny. Sborník k dějinám 19. a 20. století*. Praha : HÚ AČR, 1995, s. 55-81.
- Slovenská** historiografia národnooslobodzovacieho revolučného zápasu Slovákov (1918 – 1945). In: *Historický časopis*. – Roč. 24, č. 1 – 2 (1976), s. 189-195.

- Slovenská** otázka v rokoch 1914 – 1918 a vznik Č-SR. In: Na ceste k štátnej samostatnosti. Zost.: Bobák, Ján. Martin : Matica slovenská, 2002, s. 112-124.
- Slovenská** republika rád : Vojenskopolitická situácia. In: Historie a vojenství. – Roč. 37, č. 4 (1988), s. 36-52.
- Slovensko** a Slováci v prvom odboji (1914 – 1918). In: Armáda v dejinách Slovenska. I. časť. Bratislava : OVDS MO SR, 1993, s. 39-61.
- Slovensko** a vznik Česko-Slovenska. In: Aktuálne otázky histórie. Zborník príspevkov. Banská Bystrica : Metodické centrum, 1992, s. 34-44.
- Slovensko** za prvej svetovej vojny a v prvom období existencie ČSR. In: Kapitoly z vojenskej histórie Slovenska. Trenčín : Odd. soc. riadenia VVVO, 1991, s. 24-45.
- Slovensko** za prvej svetovej vojny a vznik československého štátu 1918. In: Historický časopis. – Roč. 27, č. 2 (1979), s. 222-276.
- Utváranie** hraníc Slovenska a ich vojenské zabezpečenie v r. 1918 – 1920. In: Vojenskopolitické a geopolitické súvislosti vývoja Slovenska v rokoch 1918 – 1945. Trenčín : Odd. soc. riadenia VVVO, 1992, s. 2-30.
- Vojenskopolitické** aspekty národnooslobodzovacieho a revolučného hnutia Slovákov v rokoch 1914 – 1918. In: Historie a vojenství. – Roč. 25, č. 4 (1976), s. 79-107.
- Vojna** v Karpatoch 1914 – 1915, dopad a ohlas. In: Slovensko na začiatku 20. storočia. (Spoločnosť, štát a národ v súradniciach doby). Zborník štúdií. Ed.: Podrimavský, Milan; Kováč, Dušan. Bratislava 1999, s. 334-341.
- Vpád** maďarskej Červenej armády na Slovensko a jeho strategické ciele. In: Vojenské obzory H. – Roč. 2 (1995), s. 30-42.
- Vznik** a činnosť druhej Slovenskej národnej rady (1918 – 1919). In: Slovenské národné rady. Zost.: Pekník, Miroslav. Bratislava : NLC, 1998, s. 45-72.
- Vznik** a činnosť druhej SNR (1918 – 1919). In: Národná rada v kontexte slovenských dejín. 150. výročie vzniku prvej Slovenskej národnej rady. Ed.: Žatkuliak, Jozef. Bratislava 1999, s. 46-54.
- Vznik** a krátka činnosť druhej Slovenskej národnej rady. In: Pohľady na slovenskú politiku. Pekník, Miloslav. Bratislava : Veda, 2000, s. 353-465.
- Vznik** a krátka činnosť druhej Slovenskej národnej rady (1918 – 1919). In: Pekník, Miroslav a kol.: Slovenské národné rady a cesta k parlamentarizmu. 2. rozš. vyd. Bratislava : Ústav politických vied SAV – Veda, 2008, s. 57-84.
- Vznik** Česko-Slovenska : Vojenské obsadzovanie územia Slovenska a utváranie jeho hraníc (1918 – 1920). In: Pohľady na slovenskú politiku. Pekník, Miloslav. Bratislava : Veda, 2000, s. 112-133.

State, články, recenzie, rozhovory

- Boje** na Ostrom. In: Pravda na víkend. – Roč. 2, č. 37 (1969), s. 4-5.
- Boje** o predmostie na Hrone. In: Ľud. – Roč. 28 (13. 2. 1975), s. 3.
- Boje** o Turiec. In: Ľud. – Roč. 27 (16. 7. 1974), s. 4.

- Boje** o výšinu Ostrô. In: Pravda na víkend. – Roč. 2, č. 42 (1969), s. 4-5.
- Boje** 4. ukrajinského frontu na východnom Slovensku. In: Ľud. – Roč. 27 (21. 11. 1974), s. 3 : obr.
- Boje** v Revúckej doline roku 1944. In: Pravda na víkend. – Roč. 2, č. 30 (1969), s. 4-5 : obr.
- Bratislava** či Wilsonov? In: Historická revue. – Roč. 3, č. 6 (1992), s. 13-15.
- Búrlivé** dni v jeseni 1918. In: Práca. – Roč. 38, č. 280 (26. 11. 1983), s. 7 : fotogr.
- Cesty** k Martinskej deklarácii. In: Slov. národné noviny. – Roč. 5, č. 42 (1994), s. 1 a 3.
- Cesty** k vzniku česko-slovenských légii : V boji za národnú slobodu. In: Historická revue. – 10, 1999, č. 4, s. 14-16, 2 fotogr.
- Rec. na: **Čaplovič, Miloslav**: Branné organizácie v Československu 1918 – 1939 (so zreteľom na Slovensko). Bratislava : MO SR – VIA, 2001, 203 s. In: Vojenská história. Roč. 6, č. 2 (2002), s. 145-150.
- Čechoslovakizmus** – za a proti. In: Literárny týždenník. – Roč. 6, č. 19 (1993), s. 10.
- Čierny** mrak zatienil Európu : Začiatok prvej svetovej imperialistickej vojny pred 70 rokmi. In: Práca. – Roč. 36, č. 177 (28. 7. 1981), s. 7.
- Dusná** atmosféra v monarchii. In: Práca. – Roč. 38, č. 95 (23. 4. 1983), s. 7 : fotogr.
- Dvojmesačný** boj. In: Pravda na víkend. – Roč. 2, č. 45 (1969), s. 4-5 : obr. [6. taktická skupina v SNP].
- Generálny** útok okupačných vojsk. In: Ľud. – Roč. 27 (30. 7. 1974), s. 4 : obr.
- Generálny** útok proti SNP. In: Práca. – Roč. 34 (21. 10. 1979), s. 7 : obr.
- Hor sa**, vezmite pušky! Výročie vzbury slovenských vojakov v Kragujevci. In: Národný kalendár 1998. Martin : Vyd. MS, 1997, s. 126-129.
- Hnutie** odporu slovenských vojakov v rakúsko-uhorskej armáde. 1. – 3. : Zelené kádre; Vojenské vzbury; Vzbury frontových jednotiek. In: Obrana. – Roč. 6, č. 30 – 32 (1998), s. 9 : fotogr.
- Hrdinovia** zbabelci. In: Pravda na víkend. – Roč. 2, č. 41 (1969), s. 2-3.
- Intenzita** bojov stúpa. In: Ľud. – Roč. 27 (23. 7. 1974), s. 4 : obr.
- Jasný** hlas z Liptova. In: Smena. – Roč. 26 (3. 5. 1973), s. 4.
- Juriga** – búrlivák v sutane. In: Historická revue. – Roč. 2, č. 3 (1991), s. 20-22 : fotogr.
- Kapitoly** z dejín slovenskej armády I.-II. In: Bojovník. – Roč. 1, č. 19 – 20 (1969), s. 10.
- Rec. na: **Karel I.** Poslední český král. Galandauer, Jan: Praha – Litomyšl : Paseka, 1998, 353 s. In: Vojenská história. – Roč. 3, č. 1 (1999), s. 100-106.
- Kľúčový** štátový akt. In: Práca. – Roč. 38 (28. 10. 1983), s. 5 : fotogr.
- Krátka** história druhej SNR. In: Literárny týždenník. – Roč. 5, č. 47 (1992), s. 10 : fotogr.
- Krvavý** 1. november 1918 v Prešove. In: Práca. – Roč. 38, č. 258 (1. 11. 1983), s. 5 : fotogr.
- Krvácali** sme : Neznáme pozadie prvej veľkej vojny. In: Literárny týždenník. – Roč. 7, č. 32 – 33 (1994), s. 11, s. 10 : fotogr.
- Lavína** v pohybe. In: Práca. – Roč. 34 (25. 8. 1979), s. 7.
- Let** do Moskvy. In: Ľud. – Roč. 27 (30. 4. 1974), s. 4.

- Ludový politik Juriga** : Slovensko 20. storočia : Postavy a osudy. In: Pravda. – Roč. 6, č. 121 (25. 5. 1996), s. 12 : fotogr.
- M. R. Štefánik**. In: Literárny týždenník. – Roč. 3, č. 43 (1990), s. 13 : fotogr.
- M. R. Štefánik** – legendy a fakty. 1.-2. In: Literárny týždenník. – Roč. 2, č. 45 – 46 (1989), s. 12-13 [diskusia].
- Martinská deklarácia**. In: Vlastivedný časopis. – Roč. 17, č. 4 (1968), s. 145-147.
- Martinská porada**. In: Smena. – Roč. 25 (25. 5. 1968), s. 3.
- Medzi Ipľom a Hronom**. In: Ľud. – Roč. 28 (9. 1. 1975), s. 3.
- Medzinárodné sympóziu**m k bezpečnostnej politike a vojenským misiám Francúzska v 20. storočí. In: Vojenská história. – Roč. 3, č. 4 (1999), s. 154-155.
- Mierová zmluva** : Štvrtého júna 1920, palác Grand Trianon. In: Nedeľná Pravda magazín. – Roč. 4, č. 22 (1995), s. 18-19 : fotogr., mp.
- Na mape** posvätenej Dohodou. In: História. Revue o dejinách spoločnosti. Roč. 2, č. 5 (2002), s. 21-23, fotogr.
- Na troskách** monarchie. In: Práca. – Roč. 28 (27. 10. 1973), s. 7 : obr.
- Naozaj** legenda? In: Literárny týždenník. – Roč. 7, č. 20 (1994), s. 12.
- Nespravodlivá** hranica. In: Literárny týždenník. – Roč. 6, č. 42 (1993), s. 10 : mp.
- Nezabudnuteľné** obete vrahov. In: Práca. – Roč. 38, č. 130 (4. 6. 1983), s. 7 : fotogr.
- Nielen** o Trianone : S Mariánom Hronským. In: Historická revue. – Roč. 9, č. 7 (1998), s. 14-15 : fotogr.
- Od Boky** Kotorskej po Kragujevac : Bojovali proti vojne a monarchii. In: Práca. – Roč. 41, č. 24 (30. 1. 1988), s. 7 : fotogr.
- Od Čierneho** orla k bieluemu levovi. In: Žurnál. – Roč. 2, č. 18 (30. 4. 2008), s. 66-68.
- Od Hrona** k Bratislave. In: Ľud. – Roč. 28 (27. 3. 1975), s. 3 : obr.
- Odkrývanie** súvislostí. In: Historická revue. – Roč. 2, č. 10 (1991), s. 14-15 : fotogr.
- Ohoľ ho!** – znelo našimi horami. In: Historická revue. – Roč. 4, č. 4 (1993), s. 13-15.
- Oslobodenie** Bratislavy. In: Ľud. – Roč. 28 (1. 4. 1975), s. 3 : obr.
- Oslobodenie** Košíc, Prešova a Bardejova. In: Ľud. – Roč. 28 (23. 1. 1975), s. 3 : obr.
- Oslobodenie** Zvolena. In: Ľud. – Roč. 28 (13. 3. 1975), s. 3.
- Partizánska** vojna v zime 1944 – 45. In: Práca. – Roč. 35 (26. 1. 1980), s. 7 : fotogr.
- Partizánske** hnutie na Slovensku do vypuknutia SNP. In: Ľud. – Roč. 27 (23. 4. 1974), s. 4 : obr.
- Piava**, rieka krutá ... Legendárne bojisko našich starých a prastarých otcov. In: Historická revue. – Roč. 3, č. 10 (1992), s. 10-12 : fotogr.
- Pomníky**, ktoré žalujú a varujú. In: Práca. – Roč. 38, č. 256 (29. 10. 1983), s. 7 : fotogr.
- Pootvorené** dvierka k zjednoteniu. In: Bojovník. – Roč. 32, č. 20 (1987), s. 12 : fotogr.
- Posledné** dni Uhorska. In: Literárny týždenník. – Roč. 5, č. 17 (1992), s. 10.
- Postup** vojsk 2. ukrajinského frontu na južné Slovensko. In: Ľud. – Roč. 27 (5. 12. 1974), s. 3 : obr.
- Postadie** Trianonu. In: Literárny týždenník. – Roč. 5, č. 44 (1992), s. 10 : fotogr.
- Pred** 90 rokmi sa bojovalo o naše južné hranice. In: Žurnál. – Roč. 2, č. 26 (25. 6. 2009), s. 66-68.

- Priebeh** bojov na území Slovenska a Slováci v rakúsko-uhorskej armáde za prvej svetovej vojny. In: Spoločnosť, armáda, osobnosť. – Roč. 5, č. 1 (1998), s. 2-12.
- Priebeh** vojenského konfliktu ČSR s Maďarskou republikou rád. In: Spoločnosť, armáda, osobnosť. – Roč. 5, č. 1 (1998), s. 21-30.
- Príchod** sovietskych partizánskych organizátorských desantov. In: Ľud. – Roč. 27 (7. 5. 1974), s. 4 : obr.
- Proti** vojne a monarchii. In: Práca. – Roč. 33 (22. 7. 1978), s. 7.
- Proti** vojne a sociálnej demokracii. In: Bojovník. – Roč. 23, č. 21 (1978), s. 12.
- Prvá** a druhá národná rada. In: Žurnál. – Roč. 2, č. 38 (18. 9. 2008), s. 66-68.
- Rozpory** už od kolísky. (Slovenská armáda od 14. marca po SNP). In: Práca. – Roč. 24 (6., 8., 13. 8. 1969), s. 5.
- Rozuzlením** bolo preseknutie. In: Nové slovo. – Roč. 30, č. 10 (1988), s. 24 : fotogr.
- Rumburská** tragédia. In: Práca. – Roč. 38, č. 112 (14. 5. 1983), s. 7 : fotogr.
- Rec. na: **Říjen 1918.** Vznik Československa. Klimek, Antonín: Praha – Litomyšl : Paseka, 1998, 279 s. In: Vojenská história. – Roč. 3, č. 3 (1999), s. 132-135.
- Skupina** Gonda a dolnokubínska posádka. In: Pravda na víkend. – Roč. 2, č. 38 (1969), s. 4-5 : obr.
- Slávne** povstalecké bojiská. (Spomíname na udalosti spred 35 rokov). In: Práca. – Roč. 34 (22. 9. 1979), s. 7 : obr.
- Sloboda** vkročila do Banskej Bystrice. In: Ľud. – Roč. 28 (20. 3. 1975), s. 3 : obr.
- Slováci** a vznik Československej republiky. In: Priateľ rodiny 1988. Bratislava : Obzor, 1987. /12 s./
- Slováci** a vznik ČSR. In: Príroda a spoločnosť. – Roč. 20, č. 8 (1971), s. 40-45.
- Slováci** v zahraničnom protirakúsko-uhorskom odboji (1914 – 1918). In: Vlastenecká a etická výchova vojakov ZS. – Roč. 3, č. 4 (1995), s. 35-43; roč. 6, č. 2 (1998), s. 40-48.
- Slovenská** politická scéna : Začiatok 20. storočia. In: Vlastivedný časopis. – Roč. 39, č. 3 (1990), s. 11-120 : fotogr.
- Slovenská** sociálna demokracia za prvej svetovej vojny (1914 – 1918). In: Slovo. Almanach vedeckých úvah a umeleckých aktivít. Jeseň 1995, s. 30-39.
- Slovanskí** dobrovoľníci. In: Bojovník. – Roč. 1, č. 12 (1969), s. 12.
- Slovensko** a Slováci v prvej svetovej vojne a prvom odboji. In: Armáda SR. – Roč. 2, č. 1 (1995), s. 23-29.
- Slovensko** v prvom roku existencie ČSR. In: Príroda a spoločnosť. – Roč. 20, č. 11 (1971), s. 40-45.
- Správny** menoslov je na svete : Ministerstvo obrany reaguje na článok Laca Zrubca o poprave vojakov „drotárskeho regimentu“ v Kragujevci. In: Slovenská republika. – Roč. 6, č. 143 (23. 6. 1998), s. 13.
- Stabilizácia** povstaleckého frontu. In: Ľud. – Roč. 27 (9. 7. 1974), s. 4.
- Statočnosť** povstaleckej armády. In: Práca. – Roč. 29 (1. 8. 1974), s. 5 : obr.
- Štátotvorná** úloha česko-slovenského zahraničného vojska. In: Apológia. – Roč. 1, č. 3 (1993), s. 7-13 : fotogr.

- Štyridsaťštyri.** Vzbura slovenských vojakov v Kragujevci. In: Historická revue. – Roč. 5, č. 4 (1994), s. 15-16.
- Tajná** porada Slovenskej národnej strany. In: Dějiny a současnost. – Roč. 7, č. 12 (1965), s. 35-37.
- Talianska** vojenská misia v začiatkoch ČSR. In: História. Revue o dejinách spoločnosti. Roč. 2, č. 3 (2002), s. 19-21, fotogr.
- Tragické** udalosti 31. októbra – 1. novembra 1918. 1. – 2. : Búrlivý východ; Otrasná exekúcia. In: Obrana. – Roč. 6, č. 33 – 34 (1998), s. 9 : fotogr.
- Trianonská** mierová zmluva : Ako sa Slovensko vyčlenilo z Uhorska. In: História. Nová revue o dejinách spoločnosti. Roč. 1, č. 1 (2001), č. 1, s. 14-17, obr.
- Tridsať** rokov od prvých krokov inštitucionálneho bádania na problematike vojenských dejín Slovenska. In: Vojenská história. – Roč. 2, č. 1 (1998), s. 105-106.
- Ťažké** začiatky, prvé boje. In: Lud. – Roč. 27 (28. 5. 1974), s. 4 : obr.
- Utváranie** hraníc Slovenska. In: Literárny týždenník. – Roč. 5, č. 18 (1992), s. 10.
- Úspešný** zápas o Petržalku. In: Historická revue. – Roč. 6, č. 7 (1995), s. 15-16.
- V boji** za národnú slobodu. 1. – 4. Cesty k vzniku česko-slovenských légii; Légie vo Francúzsku; Légie v Rusku; Légie v Taliansku. In: Historická revue. – Roč. 10, č. 4 –7 (1999), s. 16-18, 17-19, 12-14 : fotogr.
- V jednotnej** republike je naša sila (Z bojov o našu republiku). In: Život. – Roč. 18, č. 43 (1968), s. 4-7 : obr.
- V ošiali** vojny : Generál Milan Rastislav Štefánik. 1. – 2. In: Obrana. – Roč. 7, č. 15 –16 (1999), s. 11 : fotogr.
- V Prešove** pred 55 rokmi. In: Lud. – Roč. 27 (15. 6. 1974), s. 3.
- Vlna** vzbúr v máji 1918. In: Práca. – Roč. 38, č. 112 (14. 5. 1983), s. 7 : fotogr.
- Vojenské** a vojensko-diplomatické aktivity M. R. Štefánika. In: Apológia. – Roč. 3, č. 12 (1995), s. 25-27 : fotogr.
- Vojenské** aspekty začleňovania Slovenska do ČSR a utváranie jeho hraníc. In: Armáda SR. – Roč. 2, č. 1 (1995), s. 29-35.
- Vojenské** obsadzovanie Slovenska v rokoch 1918 – 1919. In: Spoločnosť, armáda, osobnosť. – Roč. 5, č. 1 (1998), s. 13-20.
- Vojna** s boľševickým Maďarskom. In: Literárny týždenník. – Roč. 7, č. 26 (1994), s. 12-13 : fotogr.
- Vojsko** proti reakčnému veleniu. In: Práca. – Roč. 39, č. 135 (9. 6. 1984), s. 7.
- Výstrel** z admirálskej lode St. Georg. In: Práca. – Roč. 38, č. 18 (22. 1. 1983), s. 7 : fotogr.
- Vzbury** slovenských navrátilcov roku 1918. In: Vlastivedný časopis. – Roč. 27, č. 3 (1978), s. 97-101. : obr.
- Vznik** ČSR : 80. rokov Martinskej deklarácie. In: Literárny týždenník. Roč. 11, č. 11 (1998), s. 13, fotogr.
- Zásluhy** generála Pellého : Francúz najvyšším veliteľom česko-slovenskej armády. In: Historická revue. – Roč. 9, č. 4 (1998), s. 21-22 : fotogr.

- Zápas** o Slovensko : Zánik Uhorska a vznik nových národných štátov. In: História. Revue o dejinách spoločnosti. – Roč. 9, č. 1-2 (2009), s. 67-72 : fotogr.
- Záverečná** etapa prvej svetovej vojny : Posledné hrmenie diel? In: Práca. – Roč. 43, č. 261 (5. 11. 1988), s. 7 : fotogr.
- Zomreli**, lebo nenávideli vojnu. In: Práca. – Roč. 37, č. 192 (14. 8. 1982), s. 7 : fotogr.
- Zrod** čs. letectva v ZSSR. In: Ľud. – Roč. 27 (31. 10. 1974), s. 3.

Zostavili: Mária Stanová – Božena Šeďová

Menný register

A

Adamec, Čeněk 225
Ádám, Magda, 128
Adamíra, Bohdan 220
Adamov, Jozef 146
Adrísek, Jan 221
Alexandrescu, Vasile 126
Alexandrov, Alexandr Michajlovič 186,
188
Alexandrovský 192
Alphand, Hevré 202
Andropov, Jurij 304
Anvelt, J. 71, 77, 79
Astachov, Georgij A. 179
Avalov-Bernnondt Pavel 87
Aymonin, V. M. 256

B

Babušek 226
Bacílek, Karol 295, 327, 328
Bačík, Ladislav 217, 224
Bádenský, Max 76,
Bánffy, Dezsö 27
Barkov, Vladimir Nikolajevič 191, 192
Basanavič, Jonas 67
Baštář, Lubomír 224
Bašťovanský, Štefan 323, 325, 326
Battěk, Rudolf 311
Bauer, Otto 139, 140
Bechyně, Rudolf 189
Bellaj, Jozef 191
Benčík, Antonín 312
Beneš, Edvard 98, 106, 113, 114, 117, 138,
162, 176, 177, 183, 184, 185, 186, 187,
189, 192, 195, 253, 259
Benko, Eduard 166, 167
Bennet, Wheeler 70

Beran, Rudolf, 156, 157, 158, 159, 160,
161,199
Berenger 198
Berger, Gotlob 241
Bergmann, L. I. 185, 187
Berija, Lavrentij Pavlovič 184
Berinkej, Déneš 111
Berlisov 240
Bernolák, Anton 171
Beskid, Anton 105, 106, 107, 108, 112,
113, 114
Bethmann-Hollweg, Theobald von 60
Bichler, Antonín 217, 220, 224
Biľak, Vasil 305, 309, 313, 315, 316, 331,
332, 334
Bista, Jozef 246
Bistová, Edita 246
Bistová, Marienka 246
Bistová, Rozália 246
Blaha, Marián 108
Bláha, Karol 311
Blaho, Pavol 36
Blaška, Adolf 219, 220, 226
Blažek, Ján 100
Boček, Bohumil 222
Boďa, Koloman 316
Bodický, Vladimír 167
Bohlen, Charles 187, 197, 198, 199, 202,
203
Bonnet, Georges 70
Borčay 235
Boroš 246
Bránecký, Jozef 100
Bránik, Július 294
Braščjako, Julij 117
Bratianu, Ioan I. C. 126, 127
Brežnev, Leonid I. 303, 304

Brigidi 257
 Broederigh, Silvio 60
 Brož, Zdenko 177, 181
 Buday, Jozef 159, 164
 Bugár 229

Bucharin, Nikolaj 70
 Bullit, William C. 195, 198, 199, 202, 203,
 204, 205, 208
 Burdych 247
 Burjan, Jozef 32
 Buřanová, Anna 215

C

Cambon, Jules 105, 113
 Canaris, Wilhelm 231
 Carr, Wilbur 206, 208, 210
 Ciano 205, 207
 Císar, Āestmír 310
 Clemenceau, Georges, B. 118, 127
 Clementis, Vladimír 257, 324, 325
 Colotka, Peter 306, 310, 315, 316, 334,
 335
 Cook, Joseph 105
 Coudenhove-Kalergi, Richard 138, 139,
 140
 Coulondre 199, 202
 Cowan, Walter 79
 Cvik, Rudolf 328, 329
 Cypro, Otto 215
 Cvik, Rudolf 328, 329
 Czambel, Samuel 109
 Czernin, O. 71

Ā

Āakste, Jánis 62, 72, 80
 Āekovský 243
 ĀepiĀka, Alexander 257, 265
 Āermák, Vlastimil 205
 Āernák, Matúš 187, 191
 Āernigovský 115, 313, 315, 316
 Āerník, Oldřich 306, 313, 315, 316
 Āerno, Viliam 108

ĀernoĀ, Karol 311
 Āerný, Václav 311
 Āobrda, Cyril 166

D

Daladier, Édoard 184, 199
 Dám, Antonín 181, 192, 193
 David, Pavol 328
 David, Václav 305, 326
 Deák, Ferenc 128
 Deák, István 47, 48
 Debnár, Izidor 245
 Debnárová, Mária 246
 Děkanozov, Vladimir GeorgieviĀ 191
 Dellingshausen, Eduard 74
 Děkanozov, Vladimir GeorgieviĀ 191
 Denikin, A. 79
 Deneš, František 309
 Denis, Ernest 256, 257
 Deutsch, Július 132, 140, 141
 Dlhoš, M. 235
 Dlouhý, J. 256
 Dmowski, Roman 83
 Dolanský, Jaromír 289
 Dollfuss, Engelbert 139
 Domes, Walter 236, 307
 Doráni, Jozef 238
 DubĀek, Alexander 18, 300, 301, 303, 306,
 307, 309, 313, 314, 315, 328, 329, 332,
 333
 DucháĀek 182
 Duchaj, Ján 100
 Dula, Matúš 32, 33, 34
 Dulles, W. Allen 105, 113, 118
 Dvorský, Viktor 104
 Dvořák, Eduard 138, 180

Ā

ĀurĀanský, Ferdinand 144, 158, 160, 168,
 179
 Āuriš, Július 322, 323, 325

DZ

Dzimko, Anton 219

Dzúr, Martin 316

E

Eberhardt, Markus von 88

Ečer, Bohuslav 182

Eisenhower, Dwight David 258

Eliáš, Alois 161, 162, 163,164

Elznic, František 181

Engels, Fridrich 255

Erdély, Sándor 27

Erzberger, Matthias 76

Esperay, Franchet d' 118

Esterák, Evžen 226

F

Fakan, Jean 256, 257

Faltan, Samuel 315

Fanta, Josef 168

Farkaš, Ján 158, 178

Farský, Oldřich 175, 178

Fechner 232, 239

Feierabend, Ladislav Karel 160, 161

Feješ, Ján 313

Ferianc, Ján 310

Fiala, Karel Bedřich 166, 171

Fierlinger, Zdeněk 14, 140, 173, 175, 176,
177, 178, 179, 180, 181, 183, 184, 185,
186, 187, 188, 189,192

Fisher, Otakar 156

Fojtík, Jan 310, 314

Formánek 161

Fornůsek, Ladislav 222

Frank, Alois 161,162, 214

Frank, Karl Hermann 162,163

František Ferdinand d'Este 43

Franzel, Emil 140

Frauwirth, Marek 213

Fritz, Gejza 170

Füzek, Ján 228

G

Gaigalaitis, Vilius 59

Galko, Gustáv 214

Gál, Kamil 238

Gamelin 198

Garbus 159

Gardoš, I. 106, 107, 108,109

Geist, Raymond H. 199, 200, 203, 204

Geminder, B. 256

George, D. Lloyd 127

Georgij, Lvov 62

Glöckl, Otto 138

Golian, M. 245

Goltz 73, 83, 86, 88

Göring, Herman 160

Gossler, Alfred 66,77

Gottwald, Klement 182, 254, 258, 284,
317, 321, 323

Gough, Hubert 86

Graca, Bohuslav 315

Gregor, Jozef 32, 33, 34

Grišin, Byrobinu 193

Gurský, Bartolomej 242, 243

Guttman, Móric 228

H

Hagara, František 309, 315

Hácha, Emil 13, 154, 162, 170, 173, 181,
206, 207, 210, 214, 310

Hajdóczy, Karol 169, 171

Hajdu, Tibor 47, 48

Hamada, Milan 312

Halama, Stanislav 219

Haman, Jozef 16

Hammerschmiedt, Franz 158, 159

Hamouz, František 316

Hampl, Antonín 176,186

Hanes, Dalibor 305, 314, 315, 316

Hanke 234

Hansen 231

Haringová, Angela 246

Haringová, Jozefína 246

- Haringová, Magdaléna 246
 Haringová, Mária 246
 Haringová, Margita 246
 Hartych, Walter 249
 Hasal, Antonín 22
 Haššík, Štefan 156, 157, 158, 164, 240, 241
 Havel, Václav 312, 313
 Havelka, Jiří 156, 162, 164
 Havetta, Elo 312
 Havlín, Josef 316
 Hejzlar, Zdeněk 312
 Hencke, Andor 161
 Henderson 202
 Henlein, Konrád 206
 Hennocque 118
 Herko, Martin 246
 Hertling, G. 67,74
 Herwarth, Hans von 187
 Hesenský, Fridrich Karol 76
 Himmler, Heinrich 231
 Hindenburg, Paul von 66,69,71,74
 Hitler, Adolf 153, 173, 187,197, 199, 202, 205, 206, 207, 208,210,
 Hlinka, Anton 35
 Hložková, Viera 323, 325,
 Hlubík, Jaromír 221, 222, 223
 Hocke 166
 Hodas, Pavol 243
 Höffle, Herman 242, 243
 Hoffman, Karel 316
 Hoffman, Max 70
 Hodža, Michal Miloslav 30
 Hodža, Milan 9, 10, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 43
 Holdoš, L. 255
 Homola, Bedřich 153
 Hopkins, Harry 192, 195
 Horovica, Adolf
 Houdek, Fedor 99, 103, 108, 127
 Hous, Edvard 106
 Hric, Martin 312
 Hričovský, Emil 234
 Hromádka, František 223
 Hruškovič, Miloslav 309
 Hrušovský, Igor 108
 Hrušovský, Ivan 214
 Hudec, Ladislav 238
 Hůla, V. 314
 Hurban, Jozef Miloslav 30
 Hurban, Vladimír 14, 177, 178, 196, 210
 Husa, Rudolf 166
 Husák, Gustáv 302, 305, 306, 308, 311, 313, 315, 323, 325, 326, 328, 332, 333, 335
CH
 Chan 240
 Charveriat 197
 Chňoupek, Bohuslav 316
 Chotek, Karel 104,113
 Chruščov, Nikita Sergejevič 289, 290, 291, 293
 Churchill, Winston 254
 Chvalkovský, František 156, 157, 158, 160, 173, 177, 181, 207
 Chytrý, Karel 164, 166, 167, 172
I
 Ilavský 243
 Indra, Alois 305, 306, 314, 316, 317, 333
 Ištók, Timotheus 166, 169, 170, 171
 Ivanka, Milan 104
J
 Jagoš, František 220, 221, 223, 229
 Jakab 246
 Jakeš, Miloš 305, 317
 Jakovlev, V.N. 179, 188, 192
 Jakubík, Anton 247
 Jamriška, Jozef 136
 Janák, Ignác 335
 Janík, Ján 305, 315, 316, 317
 Janoška, Jur 35

- Jaroš, Oldřich 304, 313
 Jebavý, Josef 222
 Jeger 240
 Joffe, Adolf 69, 74
 Johanis, Václav 101
 Johnson 200
 Joštiak, Jozef
 Józsa, Július 229
 Judenič, Nikolaj 80, 87
 Junghans 240, 247
 Júny, Andrej Martin 169
 Juriga Ferdinand 42
 Just 239
- K**
- Kádár, János 310
 Kadlečík, Ivan 312
 Kadubec, František 222
 Kadubec, Martin 223
 Kaliský, Roman 312
 Kalfus, Josef 156, 157, 160, 161, 162
 Kalinin 253
 Kalla, Josef 175
 Kaniok, Martin 240, 241, 242, 243, 244
 Kán-Zajac, František 243
 Kantůrková, Eva 311
 Kapek, Antonín 305, 313, 316
 Kapras, Jan 215
 Karbus, Laurenz 164
 Karmasin, Franz 162, 164, 169, 170, 172
 Károlyi, Mihály 111, 129
 Karvaš, Peter 312
 Kennan, George F. 210
 Kempný, Jozef 310, 314
 Kennedy, Joseph P. 192
 Keppler, Wilhelm 204
 Keyserlingk, R. 74
 Kingissepp, Viktor 64, 77, 78
 Kitchen, Martin 65, 66
 Klapálek, Karel 222
 Klecanda, Vojtěch 174, 176
 Klimas, P. 67
 Klinovský, Karol 169, 170
 Klisenbauer, L. 235
 Klokoč, Ondrej 310, 315
 Kohout, Pavel 312
 Kolčák 86
 Kolder, Drahomír 305, 315, 316
 Kompiš, P. 35
 König 240, 247
 Kopal, Anton
 Kopecký, Václav 252, 323
 Kopečný, Karel 166, 167
 Kopřiva 257
 Korčák, L. Jozef 310, 314, 316
 Kořísta 226
 Kořistová, Alena 226
 Koscelanský, Ján 309
 Kosík, Karel 311, 315
 Köstring, Ernest 178
 Kosygin, Alexej 304, 306
 Kováč 229
 Kováčik 243
 Kramář, Karel 106, 114
 Krampf 240
 Krásnohorská, Eliška 104
 Krastkalns, Andrejs 72
 Krejčí, Jaroslav 156, 157
 Kreml, Augustin 164
 Kreň, Ján 312
 Krezek, Miroslav 219
 Kriegel, František 303, 307
 Kubala, Otomar 241
 Kubišová, Marta 311
 Kubov, Dominik 243
 Kučera, Bohuslav 305
 Kudrna, Jan 227
 Kühlmann Richard von 69, 70, 71
 Kühnl, Alexander 175
 Kulikov 188
 Kun, Béla 111
 Kural, Václav 312
 Kušnier, Ondrej 164

- L**
Laco, Karol 310, 316
Laluha, Ivan 312
Langr 317
Laroche, J. 105, 113, 124
Lasica, Milan 312
Lederer, Ivan 127
Lehocký, Emanuel 135, 136
Leitkep, František 219
Lemomier, 115
Lenárt, Jozef 314, 334, 335
Lenin, Vladimír Iljič 70, 79, 254, 255, 290
Lersner, K.74
Liebknecht, Karl 135
Litvinov, Maxim Maximov 173, 178, 179,
180, 183, 185, 187
Löbl, Eugen 312
Lojdl, Vojtech 135
Loringhofen 231
Loris, K. 257
Lúčan, Matej 309, 311
Ludendorff, Erich 61, 71, 74
Lvov, Georgij 62
- M**
Macek, Alojz 241, 243
Maccartney, C. A. 128
Macko, M. 143,148
Mach, Alexander 143, 158, 159, 160
Macháček, Karel 216, 226, 227
Macháčková, Vlasta 215, 216
Machát, František 104
Machomin, Pavel 312
Majskij, I. M. 183, 185, 192
Makovický, Vladimír 31, 32
Malár, Augustín 169, 163
Malíř, Josef 105
Mamula, Miroslav 317
Manach, M. E. 256
Maňák, Vladimír 312
Manteuffelel, Georg von 60, 83
Mareček, Vlastimil 217, 220, 221, 224
Marjina, Valentina Vladimirovna 177,
185, 186, 188
Marko, Ján 305, 309, 315, 316
Markovič, Ivan 313
Marx, Karol 255
Masaryk, Tomáš Garrique 29, 108, 109,
110, 112, 115, 129, 214, 253, 259
Mátel, František 235, 236
Maťko, Karol 243
Matuška, Waldemar 311
Maxa, Prokop 182
Mederly, Karol 159
Meissner 193
Melicher, František 224
Mešťánková, Vlasta 156
Michaelis, Georg 65, 60
Michalec, Ján 224, 229
Michalsky, Dominik 236
Michellot, M. 256
Miková, Marie 315
Mikuláš II. 62
Miljukov, Pavel 63
Minárik, Jozef 35
Mindaugas II. 76
Miškeřík, Martin 223
Mitis 188
Mlynář, Zdeněk 312
Mlýnek, Martin 221
Mňačko, Ladislav 312
Molotov, Vjačeslav Michajlovič 184, 185,
186, 188, 189, 192, 253, 254
Manach, M.E. 256
Moravec, František 160, 162
Moško, Koloman 323
Müller, Hans 231
Murbach 240
Murgaš, Karol 158, 159
Musil, Róbert 135
Mussolini, Benito 208
Mutňanský, Ludovít 153, 155

N

Naggiar, Émil Paul 187
 Nečas, Jaromír 173
 Nechanský, Jaromír 254, 257, 259, 262
 Nekarda, František 223
 Nekarda, Josef 221, 223
 Němec, Antonín 135
 Neumann, Anton 159
 Nicolson, H. 105, 113, 118
 Niedry, Andrievs 72, 83
 Niemczyk, Eduard 135
 Niessel 88
 Nigrin, Karel 222
 Nižňanský, Ladislav 243, 244, 245
 Nosek, Václav 257
 Nováčková, Helena 156
 Novák, Pavel 311
 Novotný, Antonín 18, 294, 326, 328, 329
 Nový, Vliém 315
 Nowak 233
 Nowak-Ulrich, Josef 242

O

Oatis, N.W. 27, 258, 262
 Orlík, Konrád Pavel 238
 Ormos, Mária 128
 Osuský, Štefan 107, 108, 176, 182, 183
 Osvald, Karol 214
 Ošanec, František 216, 217, 218
 Otáhal, Milan 312
 Otto 247

P

Paderewski 85
 Page, Stanley 81
 Pachman, Luděk 311
 Pajger Jozef 136
 Palach, Jan 305, 306, 317
 Panin
 Papée, Kazimierz 161
 Päts, K. 71, 72, 77, 78

Paulíny-Tóth, Ján 161, 225
 Pavel, J. 255
 Pavlenda, Viktor 315, 331
 Pawlovsky, Werner 233, 236
 Pazeltová, Hana 311
 Pechány, Adolf 30
 Pecho, Ján 309
 Pepich, Egd 311
 Pergler Miroslav 238
 Permanová, Dagmar 127
 Petöfi, Sándor
 Petřík, Pavel 221
 Phillips, William 200, 205, 207
 Píka, Heliodor 14, 194
 Piłsudski, Bronislaw 59, 85
 Pirošík, Vladimír 314
 Pivcová, Zuzana 156
 Piveň, M. I. 177, 185
 Pius II. 162, 164
 Pjatakov, G. L. 71
 Plakans, Andrejs 59,65
 Pleský, Metoděj 225
 Plischke 234
 Pociska, Ján 136
 Podgornyj, Alexej 304
 Polakovič, Štefan 241
 Polanský, Alois 168
 Pooska, Jaan 63, 64
 Potemkin, Vladimir Petrovič 180, 181,
 182, 184, 185, 192
 Potemra, Michal 28
 Prečan, Vilém 312
 Preda, Demitru 126
 Procházka, Jan 166
 Pružinský, Mikuláš 158,160
 Přikryl, Vladimír 222
 Psotová, Mária 169
 Puritscher, Otto
 Puritzer 234
 Puza, Eugen 117

R

Radhauský, Bedřich 229
 Radowitz, J. 72
 Raggi, Salvago 105
 Raith, Ladislav 164, 172
 Rákoš, Elo 294
 Rašín, Alois 102
 Raun, T. 63, 102
 Rázl, Stanislav 310
 Rebro, Karol 310
 Reisel, Vladimír 225
 Renner, Karl 98, 132, 137
 Ressel, Alfréd 222
 Ribbentrop, Joachim von 173, 204, 206
 Riegel, František
 Riegr, František L. 37
 Riendl 234
 Ring 236
 Ripka, Hubert 183, 191
 Ritter 183
 Rizner, Ludovít V. 28
 Roháč, Jaroslav 221
 Rohál-Ifkiv, Ivan 226
 Rojček, Bohumil 174, 176, 177, 181, 182
 Romer, Michal 85
 Romsics, Ignac 128
 Rond Le, gen. 118
 Roosevelt, Franklin D. 195, 196, 203, 209,
 210
 Rosenberg 73
 Roschik, Štefan 235
 Rothstein, Andrew 183
 Rozbořil, Leopold 215
 Rozsypal, Kurt 17, 289, 293, 298
 Rudohradský, Štefan 294
 Rulce 249
 Ruman, Jozef 33
 Ruszo, Ladislav 245
 Rybníkář 215

Ř

Říha 215

S

Sabov, Simeon 109
 Sádovský, Štefan 306, 310, 313, 315, 334
 Salva, K. 30, 31
 Sazonov, Sergej, D. 58
 Sečanský, Imrich 226
 Sekaninová-Čakrtová, Gertruda 310
 Selecký, Jozef 229
 Seymour, Charles 105, 113
 Seyss-Inguart, Arthur 159, 160
 Schelenberg, Walter 231
 Scheu, Andreas 135
 Schiemann, Paul 76, 81
 Schindler 248
 Schneider, Jan 311
 Schulenburg, W. von 173, 175, 178, 180,
 192
 Schultz 233
 Schwarzmeier 159
 Sidor, Karol 156, 157, 158, 159, 160, 162,
 164, 170
 Sinclair, Alexander Edwin 78,79
 Sington, A. I. 257
 Sivák, Jozef 160, 162, 163, 167
 Sizzo, M. 144
 Skála 166
 Skorzeny, Otto 232
 Skujeniesk, Märgers 72
 Slánský, Rudolf 257
 Slávik, Juraj 104, 182, 183
 Slavík, Václav 315
 Slezák, Štefan 164, 166, 167
 Sleževiči, Mikola 84, 85
 Slováček, G. 243
 Smetana, A. 67
 Smeton, Antonas 59, 67, 84, 85
 Smrkovský, Jozef 305, 306, 315
 Smudek 223
 Smutný, J. 183
 Sokol, Martin 159, 162, 170
 Sommr, Josef 214, 215, 219, 220
 Sonnberger, Ferdinand 234, 235, 236, 239

- Sonnenfeld, Emil 228
 Spector, David 127
 Stalin, Josip Visarionovič 179, 184, 188,
 254, 255, 264
 Stančok 243
 Stano, Július 159,170
 Stašek 113
 Steinhardt, Laurence 187
 Stöhr 234, 238
 Strandmann, Otto 80
 Stranieri, Augusto 105, 113, 118
 Strechaj, Rudolf 296, 326, 328
 Strinka, Július 300, 311
 Strnisko, J. 245
 Stučka, Petr 64,80,81
 Sucharda, Bohumil 316
 Surice 184
 Světlík, Karel 135
 Sviták, Ivan 312
 Svoboda, Ludvík 306, 312
 Sydorenko, H. 114
 Syrový, Jan 156,161
 Szabo 243
 Székely, Viktor 29, 30, 31, 32
 Szélla, Kálmán 30
- Š**
 Šabata, Jaroslav 312
 Šadra 222
 Šamalík, Fratišek 311
 Šándorfi, Eduard.21, 33, 34
 Šaulys, J. 67
 Šebesta, Štefan 17, 294, 295, 315
 Šefránek, Július 325
 Šiklová, Jiřina 312
 Šimečka, M. 312, 313
 Šimko, Julián 192
 Šimon, Bohumil 305, 315
 Šípošová, Terézia 229
 Šíroký, Viliam 254, 255, 258, 292, 315,
 323, 324, 326, 327
 Škultéty, Jozef 103, 108
 Škvarcev, Alexandr Alexandrovič 187, 191
 Šlapka, Gejza 309
 Šling, Oto 255
 Šmeral, Bohumír 182
 Šmidke, Karol 321
 Špaček, Josef 305, 333
 Špitzer, Juraj 312
 Šplíchal, Karel 164, 166, 167, 172
 Šprysla, M. 257
 Šrámek, Jan 222, 193
 Šrobár, Vavro 29, 31, 32, 35, 89, 91, 95,
 105, 103, 109
 Štefanča, Ondrej 246
 Štefančová, Anna
 Štefančová, Katarína 246
 Štefánik, Milan Rastislav 253
 Štefek, Jan 181
 Šteiner, Otakar 228
 Štěrba, Jiří 219
 Štětka 165
 Štrougal, Lubomír 304, 306, 310, 315, 316,
 333
 Študla 228
 Štulc, Viliam 245
 Šulc, Zdislav 287
 Šváb, 257
 Švehla, Antonín 113, 117
- T**
 Táborský, Eduard 192
 Tardieu, André 106
 Tatarka, Dominik 312
 Teplanský, Pavol 156,159, 160, 161, 162,
 163, 169
 Teplov 240
 Tesař, Jan 311
 Thierack, Otto Georg 220
 Thun, Leo 45
 Thun von Hohenstein, Erwin 239, 240,
 243, 244
 Tippelskirch, Werner von 176, 177, 178,
 182

Tiso, Jozef 13, 144, 148, 153, 158, 159, 162,
167, 191, 192, 199, 203, 204

Tiso, Fraňo 14, 193

Tisza, Štefan 45

Toman, Josef 293

Tomaševský 116, 117

Tomík 243

Tomko, Juraj 243

Tonisson J. 64, 71

Tóth, Paulíny 225

Trangoš, O. 245

Trapl, Vojtěch 166

Trockij, Lev Davidovič 71

Trusková, Margita 246

Tuka, Vojtech 158

Turcerová-Devečková, Helena 108

Turkiňak, Vladimír 117

Turzo, Eugen 314

Tusar, Vlastimil 118

Tutter, Werner 233, 234, 235, 236

Ť

Ťažký, Ladislav 312, 315

U

Uher, Miloš 247

Uhl, Petr 311

Ulmanis, K. 72, 80, 81, 86, 87

Unterlechner 240

Urbánková, Naďa 311

Urválek, J. 257

V

Vaculík, Ludvík 306, 311, 315

Vačanin, Augustín, Ivanovič 109

Vachova, Z. 257

Vajda, Štefan 51, 53

Valo, Jozef 325

Válek, Miroslav 315

Valeš, O. 255, 315

Walcho 234, 237

Valters, Mikelis 77

Vanat, Ivan 105, 106

Vančo, Miloš 154

Vankulič, J. 243

Vávra, Rudolf 153, 113

Velecký, V. 256

Vergner, Zdeněk 293

Vida, Alexander 223

Viest, Rudolf 160, 162

Viliam II. 71, 72, 74, 76

Vilms, Juri 72, 74

Vlasák, František 316

Vnuk, František 159

Vojta, Hugo 163

Vojtech, Samuel 229

Voldemaras, Augustin 107, 110, 112, 113

Vološin, Augustín 107, 110, 112, 113

Vorošilov, K. 254

Votruba, František 104

Vrbenský, Bohuslav 99

W

Wagner, Ján Alojz 33, 34

Wahl, V. 253, 257

Weiszäcker, Ernst von 173, 183

Walcho 234

Welles, Sumner 195, 203, 208, 209

Wilson, Henry R 105, 197

Wilson, Wodroow 118, 127, 192

Witiska, Josef 15, 232

Y

Yčas, M. 59

Z

Zauf, Miloš 219

Zálešák, Cyril 221, 222

Zálešák, Miloš 221

Zálešák, Svätopluk 222, 230

Zápotocký, Antonín 255, 258, 293

Zaťko, Karol 170

Zemek 219, 220, 226

Ziemke, Kurt A. 188

Zink, Lubor 226

Zoch, Samuel 91

Zrak, Jozef 305, 315, 331

Zrník Tomáš 222

Zsilinszky, Mihály 30

Žatkovič, G. I. 105, 106, 107, 108, 109, 112,
113, 115, 116, 117, 118

Ždanov 253

PhDr. Igor Baka, PhD. (1976) – vedecký pracovník Odboru vojensko-historických výskumov Vojenského historického ústavu v Bratislave, člen redakčnej rady časopisov *Vojenská história* (Bratislava) a *Pamäť národa* (Bratislava). Špecializuje sa na problematiku vojenských dejín Slovenska v rokoch druhej svetovej vojny, ako aj v období rokov 1969 – 1992. Je autorom monografií *Židovský tábor v Novákoch 1941 – 1944* (2001) a *Slovenská republika a nacistická agresia proti Poľsku* (2006), spoluautorom syntézy *V. zväzku Vojenských dejín Slovenska 1939 – 1945* (2008), kolektívnych diel *Do pamäti národa* (2003); *Vojenské osobnosti československého odboje 1939 – 1945* (2005), *Slovensko. Vojenská kronika* (2007) a spoluautorom edície dokumentov *Holokaust na Slovensku 5. Židovské pracovné tábory a strediská na Slovensku 1938 – 1944* (2004). Publikoval viacero vedeckých štúdií a odborných statí, ako aj vedecko-popularizačné a historicko-publicistické články v periodickej tlači.

pplk. Mgr. Miloslav Čaplovič, PhD. (1971) – riaditeľ Vojenského historického ústavu v Bratislave. Je členom slovensko-českej komisie historikov, Rady Národného muzea (Praha), redakčnej rady časopisov *Vojenská história* (Bratislava), *Historický časopis* (Bratislava) a *Historie a vojenství* (Praha). Predseda Sekcie pre vojenské dejiny pri Slovenskej historickej spoločnosti SAV. Venuje sa vojenským dejinám v období rokov 1914 – 1939, s dôrazom na 1. čs. zahraničný odboj a čs. armádu v medzivojnovom období. Autor monografie *Branné organizácie v Československu 1918 – 1939* (2001), spoluautor *IV. zväzku Vojenských dejín Slovenska /1914 – 1939* (1996); *Kroniky Slovenska 2.* (1999); *Do pamäti národa* (2003); *Slovensko v Československu 1918 – 1939* (2004); *Vojenské osobnosti československého odboje 1939 – 1945* (2005); *Ozbrojené sily Slovenskej republiky – história a súčasnosť 1918 – 2005* (2005); *Ottova encyklopédia Slovensko A-Ž.* (2006), *Slovensko. Vojenská kronika* (2007); *Ozbrojené sily Slovenskej republiky – história a súčasnosť 1918 – 2008* (2008); *Generáli. Slovenská vojenská generalita 1918 – 2009* (2009) a *Slovákia. Military Chronicle* (2009), spolueditor zborníkov *Generál dr. Milan Rastislav Štefánik – vojak a diplomat* (1999); *Karpatsko-duklianska operácia – plány, realita, výsledky* (2005); *Exiting War: Post Conflict Military operations* (2007), *Štefan Jurech 1898 – 1945* (2008), *Milan Rastislav Štefánik v zrkadle prameňov a najnovších poznatkov historiografie* (2010).

Svoju publikačnú činnosť rozvinul v rade štúdií, dokumentov, personálií a odborných statí vo vedeckých časopisoch a zborníkoch doma i v zahraničí, ale aj vo vedecko-popularizačných a historicko-publicistických článkoch v periodickej tlači.

PhDr. Vojtech Dangl, CSc. (1937) – v rokoch 1970 – 2004 bol vedeckým aj riadiacim pracovníkom Vojenského historického ústavu v Bratislave, od roku 2004 pôsobí v Historickom ústave SAV. Ťažiskom jeho bádateľskej činnosti je najmä obdobie novoveku. Je autorom niekoľkých vedecko-populárnych, odborných či vedeckých monografií: *Slávni vojvodcovia* (1981), *Bitky a bojiská – Od Wogastisburgu po Lamač* (1984), *Slovensko vo víre stavovských povstaní* (1986), *Bitky a bojiská v našich dejinách. Od Samovej ríše po vznik stálej armády* (2005), *Armáda a spoločnosť na prelome 19. a 20. storočia* (2007), *Bitky a bojiská v našich dejinách 2. Od vzniku stálej armády až po prvú svetovú vojnu* (2007), *Pod zástavou cisára a kráľa* (Kapitoly z vojenských dejín Slovenska 1848 – 1914) (2009). Popri zhruba 40 vedeckých štúdiách a takmer 200 odborných či publicistických článkoch sa spoluautorsky podieľal na viacerých základných encyklopedických a vojensko-historických dielach, ako napríklad: *Kronika Slovenska 1. – 2.* (1998 – 1999), *Encyklopédia Beliana 1. – 4.* (1999 – 2004), *Vojenské dejiny Československa II. díl 1526 – 1918* (1986), *Vojenské dejiny Slovenska II. zv. 1526 – 1711* (1995), *Vojenské dejiny Slovenska III. 1711 – 1914* (1996), *Vojenské uniformy a výstroj. Obrazový slovník* (1995). V rokoch 1994 – 2008 bol predsedom Vedeckej rady Vojenského historického ústavu.

PhDr. Jindřich Dejmek, DrSc. – vedúci vedecký pracovník HÚ AV v Prahe. Špecializuje sa na dejiny medzinárodných vzťahov a československej zahraničnej politiky, napísal mimo iné dvojzväzkovú: *Politickou biografii Edvarda Beneše* (2006 – 2008) a monografiu *Nenaplnené naděje* (2004) o československo-britských politických vzťahoch medzi svetovými vojnami. Ako editor vydal celkom deväť zväzkov série *Dokumenty československé zahraniční politiky*.

PhDr. Bohumila Ferencuhová, CSc. (1947) – vedúca vedecká pracovníčka Historického ústavu SAV, vedúca IV. oddelenia (1918 – 1945). Špecializuje sa na dejiny medzinárodných vzťahov 19. a 20. stor., problematiku medzinárodnej ochrany menšín, dejiny 1. ČSR, Francúzska a strednej Európy. Je autorkou monografií *Sovietske Rusko a Malá dohoda* (1988), *Francúzsko a slovenská otázka 1789 – 1989* (2008), *Francie a zrození Československa, společná cesta k demokratické Evropě 1914 – 1925* (2008), editorkou a spoluautorkou kolektívnych monografií *Francúzsko a stredná Európa 1867 – 1914* (1995), *Milan Rastislav Štefánik – astronome, diplomate, soldat, grande figure franco-slovaque et européenne* (1999), *Slovensko a svet v 20. storočí* (2006), *Kultúrne a politické transfery medzi Francúzskom, Nemeckom a strednou Európou, prípad Slovenska* (2010), *Milan Rastislav Štefánik v zrkadle prameňov a najnovších poznatkov historiografie* (2010). Pracuje v byre Komisie pre dejiny medzinárodných vzťahov s celosvetovou pôsobnosťou (od r. 2000), je členkou Slovenského národného komitétu historikov.

Prekladá z francúzštiny. Viac ako sto vedeckých štúdií a kapitol publikovala na Slovensku, v Českej republike, Francúzsku, Švajčiarsku, Rumunsku, Nemecku a Rusku.

PhDr. František Kolář, CSc. (1952) – po absolvovaní odboru histórie na Filozofickej fakulte Karlovej univerzity v Prahe nastúpil v roku 1977 do Ústavu československých a svetových dejín ČSAV, od r. 1990 pracoval v Historickom ústave AV ČR, kde pôsobil do roku 2002. Odvtedy riaditeľom Olympijského študijného a informačného centra Českého olympijského výboru. V 90. rokoch prednášal na Filozofickej fakulte UK, od 2002 na Fakulte telesnej výchovy a športu UK v Prahe. V 90. rokoch bol vedúcim predstaviteľom českej časti Česko-francouzsko-slovenskej komisie historikov. V rámci edície Dokumenty československé zahraniční politiky bol koordinátorom projektov: *Československo na parížskej mierovej konferencii 1918 – 1920* (Praha 2001) a *Československá zahraniční politika a vznik Malé dohody 1920 – 1922* (Praha 2004), podieľal sa i na úvodnom zväzku *Vznik Československa 1918* (Praha 1994). Viedol autorský kolektív slovníkovej príručky *Politická elita meziválečného Československa 1918 – 1938* (Praha 1998). Tiež stál pri projekte *Kdo byl kdo – Naši olympionici* (Praha 1998) a *Dokumentace k dějinám českého olympismu 1-4* (Praha 1998 – 2000), bol spoluautorom publikácií *Český olympismus* (Praha 1999) a *Olympismus* (Praha 2004). Jeho najnovšími prácami sú publikácie *Sto deset let Českého olympijského výboru* (Praha 2009). Z časopiseckých štúdií k najzávažnejším patria: *Pierre de Coubertin et la Bohême* (La France et l'Europe centrale (1867 – 1914), Bratislava 1995), „Nesmiřitelná“ rivalita Slavie a Sparty – Kapitola z počátků českého fotbalu (České země a Československo v Evropě XIX. a XX. století, Praha 1997) a *Boycott or non-participation? On the Absence of Czechoslovakia from the XXIIIrd Olympiad 1984 in Los Angeles* (Journal of Olympic History, August 2006), ktoré získali ocenenie od International Society of Olympic Historians.

Prom. hist. Natália Krajčovičová, CSc. (1936) – dlhoročná samostatná vedecká pracovníčka Historického ústavu SAV (v rokoch 1990 – 1998 aj vo vedúcej funkcii). Odborne sa zameriava na politické, hospodárske a sociálne dejiny medzivojnového Slovenska a Československa. Je autorkou monografií: *Emil Stodola. Džentlmen Slovenskej politiky* (2007); *Slovensko na ceste k demokracii* (2009). Spoluautorsky a editorsky sa podieľala na publikácii: *Do pamäti národa. Osobnosti slovenských dejín prvej polovice dvadsiateho storočia*. (2003). Spoluzostavovateľka *Kroniky Slovenska 2. Slovensko v 20. storočí (roky 1919 – 1938) a autorka časti 1919 – 1922*; Zostavila tiež: *A Guide to Historiography in Slovakia*, Studia Historia Slovaca XX, Bratislava 1995. V Čechách publikovala štúdiu: *Slovenská historiografia o dejinách medzivojnovovej ČSR*. In: Reflexe dejín prvnj Československé republiky v české a slovenské historiografii, 1998, s. 63-72. Kapitoly v kolektívnych monografiách a zborníkoch: *Samuel Zoch*. In: Muži Deklarácie, I. Vydanie. (Martin 1991), s. 190-207. Tamže *Emil Stodola*, s. 42-57; *Začleňovanie Slovenska do Československej republiky (1918 – 1920)*. In: *Slovensko v Československu 1918 – 1939*. Ed.: BYSTRICKÝ, V. – ZEMKO, M. (2004), s. 57-93; *Pôsobenie čechoslovakizmu v politickej praxi v prvých rokoch po vzniku ČSR*. In: Pekník, M. a kolektív:

Pohľady na slovenskú politiku. (2000), s. 569-574; *Autonomizmus Slovenskej národnej strany v rokoch 1918 – 1922*. In: Martin Rázus politik spisovateľ a cirkevný činiteľ. Ed.: Pekník, M. (2008), s. 56-74. Okrem toho publikovala početné štúdie o problematike medzivojnového obdobia a osobnostiach, ktoré v tom čase pôsobili. Venovala sa priebežne aj popularizačnej činnosti v printových aj elektronických médiách.

Prof. PhDr. Jozef Leikert, PhD. (1955) – slovenský spisovateľ literatúry faktu, básnik, historik, publicista a vysokoškolský pedagóg vydal osemnásť monografií a kníh literatúry faktu, šesť zbierok poézie, dva básnické výbery a jednu bibliofíliu, za ktoré získal niekoľko cien doma i v zahraničí. Jeho diela vyšli v USA, Rakúsku, Bulharsku, Rusku, Poľsku, Srbsku, Macedónsku, Maďarsku, Českej republike a na Ukrajine. Dve funkčné obdobia bol predsedom najväčšieho spisovateľského zoskupenia na Slovensku Asociácie organizácií spisovateľov Slovenska. V súčasnosti je predsedom Klubu spisovateľov literatúry faktu na Slovensku a predsedom Kulturologickej spoločnosti. Pôsobí v Historickom ústave SAV v Bratislave a na Filozofickej fakulte Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre. Z jeho monografií sú najznámejšie: *Čierny piatok sedemnásteho novembra* (2000), *Ďaleko a predsa blízko* (2007) a *Taký bol Ladislav Mňačko* (2008).

PhDr. Miroslav Londák, CSc. (1961) – vedúci Oddelenia najnovších dejín Historického ústavu Slovenskej akadémie vied v Bratislave. Venuje sa hospodársko-politickým dejinám Slovenska v období po skončení 2. svetovej vojny. Autor monografií *Otázky industrializácie Slovenska (1945 – 1960)* (1999), *Rok 1968 a ekonomická realita Slovenska* (2007), spoluautor kolektívnej monografie *Predjarie. Politický, ekonomický a kultúrny vývoj na Slovensku v rokoch 1960 – 1967* (spolu s S. Sikorom a E. Londákovou – 2002), spoluautor kolektívnej monografie *Rok 1968. Eto vaše delo* (2008), tiež publikácie *Rok 1968 na Slovensku a v Československu* (2008), spolueditor odbornej monografie *Dejiny Slovenska. Dátumy, udalosti, osobnosti* (2007). Problematike ekonomického vývoja na Slovensku a v Československu po 2. svetovej vojne sa venoval v celom rade vedeckých štúdií, publikovaných nielen na Slovensku, no i za jeho hranicami.

PhDr. Stanislav Mičev (1957) – od roku 2006 riaditeľ Múzea Slovenského národného povstania. V rokoch 1984 – 1992 pracovník Múzea Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici. Od roku 1999 pracovník Ministerstva kultúry Slovenskej republiky, riaditeľ kancelárie štátneho tajomníka. Vo svojej vedeckej a publikačnej činnosti sa zaoberá problematikou Slovenskej republiky 1939 – 1945, obzvlášť fenoménom holokaustu a fašistickými represáliami. Je autorom mnohých publicistických a vedeckých článkov a štúdií. Autor a spoluautor publikácií *Z publicistiky do roku 2007* a monografií *Fašistické represálie na Slovensku*, *Tragédia slovenských Židov*, *Slovenskí židia a Slovenské národné povstanie 1944*.

PhDr. Slavomír Michálek, DrSc. (1961) – riaditeľ Historického ústavu Slovenskej akadémie vied v Bratislave. Je členom vedeckých rád Ústavu pro studium totalitních režimů v Prahe, Vojenského historického ústavu v Bratislave, Múzea SNP v Banskej Bystrici a Slovenskej národnej knižnice v Martine. Zaoberá sa americkou zahraničnou politikou a československo-americkými vzťahmi v 20. storočí, históriou OSN, osobnosťami z radov Slovákov, pôsobiacich v službách československej diplomacie a druhým a tretím slovenským a československým demokratickým exilom v Amerike. Je autorom desiatok štúdií k danej problematike a aktívne sa zúčastnil mnohých medzinárodných konferencií v zahraničí. Absolvoval viacero zahraničných výskumných pobytov vo Veľkej Británii (Oxford University), v USA (Woodrow Wilson Center, George Washington University, Stanford University, History Research Immigration Center, New York Public Library, Balch Institut for Ethnic Studies, National Czech and Slovak Museum and Library) a v Kanade (University of Toronto). Je spoluautorom a editorom publikácií *Ján Papánek, portrét* (1998), *Vlastimil Patrick Lichner, z Brezovej do Ameriky* (2000), *Andrew Valuchek – As They Knew Him* (2002), *Do pamäti národa, osobnosti slovenských dejín prvej polovice 20. storočia* (2003) a *Juraj Slávik Neresnický, od politiky cez diplomaciu po exil* (2006), spoluautorom kolektívnych prác *Rok 1968 na Slovensku a v Československu* (2008) a *Rok 1968, eto vaše delo* (2008) a autorom vedeckých monografií *Nádeje a vytriezvenia, československo-americké hospodárske vzťahy v rokoch 1945 – 1951* (1995), *Ján Papánek, politik, diplomat, humanista* (1996), *Ján Papánek, za vojny Edvardovi Benešovi* (1997), *Diplomat Štefan Osuský* (1999), *Brezová pod Bradlom, osobnosti /ne/známe* (1999), *Prípád Oatis, československý komunistický režim verzus dopisovateľ Associated Press* (2005), *Rok 1968 a Československo, postoj USA, Západu a OSN* (2008). Slavomír Michálek je dvojnásobným držiteľom medzinárodnej *Ceny Egona Ervína Kischa* (1999 a 2003) a *Prémie Literárneho fondu za vedeckú a odbornú literatúru* (2009).

doc. PhDr. Jan Němeček, DrSc. (1963) – zástupca riaditeľky Historického ústavu Akadémie vied Českej republiky v Prahe. Je predsedom Česko-ruskej komise historikov a archivárov, členom redakčnej rady časopisov *Moderní dějiny* (Praha), *Slovanský přehled* (Praha) a *Právněhistorické studie* (Praha). Pracuje v rade špecializovaných komisií a rád v rámci Akadémie vied ČR i Karlovej univerzity. Špecializuje sa na obdobie československých dejín v rokoch 1938 – 1945, najmä na dejiny československého zahraničného odboja. Vyučuje na Filozofickej fakulte Univerzity Pardubice. Od roku 1996 vedie projekt *Dokumenty československé zahraniční politiky 1918 – 1945 (DČZP)* a je riešiteľom celého radu grantových projektov. Autor a spoluautor monografií *Mašínové. Zpráva o dvou generacích* (1998), *Hodža versus Beneš. Milan Hodža a slovenská otázka v zahraničném odboji za druhé světové války* (s J. Kuklíkom, 1999), *Od spojení k roztržce. Vztahy československé a polské exilové reprezentace 1939 – 1945* (2003), *Historické, právní a mezinárodní souvislosti dekretů prezidenta republiky* (s J. Dejmeckom a J. Kuklíkom 2003), *Proti Benešovi! Česká a slovenská protibenešovská opozice v Londýně 1939 – 1945* (s J. Kuklíkom, 2004), *Soumrak a úsvit československé diplo-*

macie. 15. březen 1939 a československé zastupitelské úřady (2008), ďalej je autorom radu knižných edícií k mezinárodným vzťahom (popri vojnovým zväzkom DČZP editor dokumentov k československo-sovietskym a československo-francúzskym vzťahom či zápisom zo zasadnutia československej exilovej vlády) a edícií pamätí (Jaromír Kopec-ký, Jan Opočenský, Juraj Slávik etc.), redaktor mnohých zbprníkov (např. *Mnichovská dohoda – cesta k destrukci demokracie v Evropě* (2004), autor mnohých desiatok štúdií publikovaných vo vedeckých časopisoch a zborníkoch doma i v zahraničí.

doc. PhDr. Jan Pešek, DrSc. (1949) – vedecký pracovník Historického ústavu SAV v Bratislave. Je členom Slovenskej historickej spoločnosti, členom redakčnej rady *Historického časopisu*. Zaoberá sa dejinami Slovenska a Československa po 2. svetovej vojne, najmä ich politickými a mocenskými aspektmi. Autor monografií *Štátna bezpečnosť na Slovensku 1948 – 1953* (1996, 1999); *Odvrátená tvár totality. Politické perzekúcie na Slovensku v rokoch 1948 – 1953* (1998); *Nástroj represie a politickej kontroly. Štátna bezpečnosť na Slovensku 1953 – 1970* (2000); *Slovensko v rokoch 1953 – 1957. Kapitoly z politického vývoja* (2001); *Slovensko na prelome 50. a 60. rokov. Politicko-mocenské aspekty vývoja* (2005); *Centrum moci. Aparát Ústredného výboru Komunistickej strany Slovenska 1948 – 1989* (2006); Spoluautor monografie *150 rokov slovenského družstevníctva. Víťazstvo a prehry* (1995). Spolu s M. Barnovským autor monografií *Štátna moc a cirkvi na Slovensku 1948 – 1953* (1997); *Pod kuratelou moci. Cirkvi na Slovensku v rokoch 1953 – 1970* (1999); *V zovretí normalizácie. Cirkvi na Slovensku v rokoch 1969 – 1989* (2004). Editor a hlavný autor publikácie *Aktéri jednej éry na Slovensku 1948 – 1989. Personifikácia politického vývoja* (2003). Spolu s R. Letzom autor monografie *Štruktúry moci na Slovensku 1948 – 1989* (2004). Spoluautor niekoľkých odborných prác, publikoval desiatky vedeckých štúdií v odborných časopisoch a zborníkoch doma i v zahraničí, ako aj vedecko-popularizačných článkov.

PhDr. Milan Podrimavský, CSc. (1943) – vedúci vedecký pracovník Historického ústavu Slovenskej akadémie vied v Bratislave. Je členom Slovensko-maďarskej komisie historikov, vedeckých rád Matice slovenskej a Vojenského historického ústavu, ako aj redakčných rád Encyklopaedie Beliana, Annales historici Presovienses a Historického zborníka. Vo výskumnej práci sa zaoberá politickými dejinami Slovenska v období 1848-1918 so zreteľom na ideové, koncepcné, programové aspekty slovenskej politiky v kontexte národnostnej politiky v Uhorsku. Autor monografie *Slovenská národná strana v druhej polovici XIX. storočia* (Bratislava 1983), spoluautor syntetických diel *Dejiny Slovenska IV.* (Od konca 19. storočia do roku 1918), (Bratislava 1986) a *Dejiny Slovenska III.* (Od 1848 do konca 19. storočia), (Bratislava 1992), ďalej edície *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti*, I., (Bratislava 1998), syntetických prác *Slovensko v 20. storočí*, I. zv. *Na začiatku storočia 1901 – 1914* (Bratislava 2004) a *Slovensko v 20. storočí*, II. zv. *Prvá svetová vojna 1914 – 1918* (Bratislava 2008), chronologickej publikácie *Dejiny Slovenska. Dátumy, udalosti, osobnosti* (Bratislava 2007, Pra-

ha 2007). V kolektívnych monografiách, vedeckých a odborných periodikách a zborníkoch uverejnil vyše 70 štúdií a kapitol o širokom spektre tém a problémov svojho bádateľského zamerania.

PhDr. Zuzana Poláčková, CSc. (1961) – pracuje ako samostatná vedecká pracovníčka v Ústave politických vied SAV. Je členkou viacerých odborných komisií a edičných rád časopisov na Slovensku a v zahraničí. V rámci SAV je členkou Vedeckého kolégia pre kultúrnohistorické vedy. Zaoberá sa problematikou nacionalizmu a menšín v Európe, zahraničnou politikou SR v strednej Európe a slovensko-rakúskymi vzťahmi v 20. storočí. Od roku 2002 je vedúcou viacerých projektov VEGA, ktoré sa sústreďujú na zahraničnú politiku SR v Európe. Spolupracuje na projektoch s dvomi Centrami excelentnosti v SR. Je spoluriešiteľkou projektu Prognóza a vízia SR do roku 2030. Už dlhšie spolupracuje s vedeckými inštitúciami v zahraničí: bola na študijných pobytotoch v USA, vo Švajčiarsku, v Nemecku, Rakúsku, Holandsku, Belgicku, Portugalsku, Maďarsku. V publikačnej činnosti sa systematicky venuje dvom hlavným problémovým okruhom: slovensko-rakúskym vzťahom v 20. storočí v kontexte strednej Európy a otázky nacionalizmu a menšín v medzivojnovom období a po roku 1989. Publikovala cez päťdesiat štúdií, z toho vyšlo viacero v zahraničných vydavateľstvách v Európe a v USA; jednu monografiu a je editorkou dvoch monografických zborníkov. Je pravidelne pozývaná na medzinárodné vedecké konferencie do zahraničia, napr.: European Social Science History Conference, ktorú každé dva roky organizuje International Institute of Social History v Amsterdame; ďalej sú to každoročne organizované medzinárodné konferencie Annual CEPISA (Central European Political Science Association) Conference. Pracuje ako externá prednášateľka na UK. Prednáša dva kurzy v anglickom jazyku: *Menšinová politika v EÚ* (Minorities politics in the EU), *Zahraníčná politika Slovenskej republiky* (The Foreign Policy of the Slovak Republic) na Fakulte sociálnych a ekonomických vied.

Mgr. Mária Stanová (1960) – výskumná pracovníčka Vojenského historického ústavu v Bratislave. Je vedeckou redaktorkou periodika *Vojenská história*. Spoluautorka publikácií: *Ottova encyklopédia Slovensko A-Ž* (2006); ŠTAIGL, Jan a kol. *Slovenská vojenská generalita 1918 – 2009* (2009). Spolueditorka zborníkov *Armáda a spoločnosť v kontexte európskeho vývoja 1948 – 1968* (1997); *Karpatsko-duklianska operácia – plány, realita, výsledky* (2005), *Exiting War: Post Conflict Military operation* (2007), *Štefan Jurech 1898 – 1945* (2008). *Milan Rastislav Štefánik v zrkadle prameňov a najnovších poznatkov historiografie* (2010). Zodpovedná redaktorka publikácií: *Slovensko. Vojenská kronika* (2007); *Slovakia. Military Chronicle* (2009). Zodpovedná redaktorka zborníkov: *Generál Dr. Milan Rastislav Štefánik – vojak a diplomat* (1999); *Slovensko a druhá svetová vojna* (2000); *Armáda, mesto a spoločnosť od 15. storočia do roku 1918* (2001). Podieľa sa aj na spracovaní osobností vojenských dejín Slovenska.

PhDr. Jan Štaigl, CSc. (1948) – samostatný vedecký pracovník Vojenského historického ústavu v Bratislave. Je členom redakčnej rady časopisu *Vojenská história* (Bratislava). Zaoberá sa vojensko-politickými a vojensko-geografickými aspektmi vývoja Slovenska a otázkami organizačného a dislokačného vývoja, činnosti a plánovaného použitia čs. armády a ostatných ozbrojených zložiek na jeho teritóriu po druhej svetovej vojne. Spoluautor publikácií *Ozbrojené sily Slovenskej republiky – história a súčasnosť 1918 – 2005* (2005); *Slovensko. Vojenská kronika* (2007); *VI. zväzok Vojenských dejín Slovenska – 1945 – 1968* (2007); *Ozbrojené sily Slovenskej republiky – história a súčasnosť 1918 – 2008* (2008) a *Generáli. Slovenská vojenská generalita 1918 – 2009* (2009). Autor vyše tridsiatich vedeckých štúdií a odborných statí vo vedeckých časopisoch a zborníkoch doma i v zahraničí, ako aj viacerých vedecko-popularizačných a historicko-publicistických článkov.

PhDr. Michal Štefanský, CSc. (1943) – vedecký pracovník Vojenského historického ústavu v Bratislave. Vo výskume sa zameriava na slovenské a československé dejiny na začiatku 50. rokov 20. storočia so zreteľom na studenú vojnu a udalosti roku 1968 v Československu. Autor mnohých štúdií, zostavovateľ vedeckých zborníkov a populárnych statí. Spoluautor dvoch publikácií vydaných roku 2007, a to: *Vojenské dejiny, VI. 1945 – 1968* (2007) a *Slovensko. Vojenská kronika* (2007), monografie: *Studená vojna Slovensko 1946 – 1954* (2008).

Univ. prof. PhDr. Peter Švorc, CSc. (1957) – profesor histórie na Filozofickej fakulte Prešovskej univerzity v Prešove. Súčasne je podpredsedom Slovenskej historickej spoločnosti pri Slovenskej akadémii vied v Bratislave, členom Slovenského národného komitétu historikov, Slovensko-českej komisie historikov a Slovensko-ukrajinskej komisie historikov, členom Svetovej akadémie rusínskej kultúry (Toronto, Kanada). Je členom Vedeckej rady Prešovskej univerzity, Vedeckej rady FF PU a Vedeckej rady Spoločenskovedného ústavu SAV v Košiciach. Je predsedom redakčnej rady internetového časopisu *DEJINY*, členom redakčnej rady *Kirchliche Zeitgeschichte* v Göttingene. Špecializuje sa na dejiny Československa po roku 1918 s dôrazom na dejiny Podkarpatskej Rusi (*Krajinská hranica medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou (1919 – 1939)*. Prešov: Universum, 2003, v pražskom vydavateľstve Lidové noviny mu vyšla kniha *Zakletá zem. Podkarpatská Rus 1918 – 1946* (Praha 2007) a na cirkevné dejiny medzivojnového obdobia. Je autorom viacerých monografií a desiatok vedeckých štúdií uverejnených na Slovensku a v zahraničí.

PhDr. Marián Uhrin, PhD. (1978) – od roku 2005 pracuje v Múzeu Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici. Venuje sa problematike výzbroje a techniky slovenskej, povstaleckej armády a tiež partizánskym jednotkám. K uvedenej problematike publikoval viacero vedeckých štúdií a odborných článkov. Je autorom a spoluautorom monografií *II. slovenská partizánska brigáda M. R. Štefánika a Turiec, Slovenské národné povstanie 1944* a *Historické špecifiká stredného Slovenska v rokoch 1938 – 1948*.

PhDr. Zlatica Zudová-Lešková, CSc. (1957) – vedecká pracovníčka Historického ústavu AV ČR v. v. i. v Prahe. Venuje sa politickým dejinám Slovenska v 20. storočí, zvlášť česko-slovenských vzťahom v období rokov 1938 – 1945, protinacistickej rezistencii s dôrazom na odpor a boj československých Židov v súvislostiach holocaustu a československým vojenským dejinám v rokoch druhej svetovej vojny. Autorka viac ako sto pôvodných prác (monografie, slovníkové príručky, štúdie, výstavy, scénáre filmov) publikovaných doma i v zahraničí (Slovensko, Izrael, Nemecko, Poľsko). V rokoch 1991 – 2009 autorka (a spoluautorka) zrealizovaných rezortných a ústavných projektov: *Z druhej republiky* (1938 – 1939), *Válečný rok 1944*, *Československá armáda v letech 1939 – 1945 (Plány a skutočnosť)*, *Židé v boji a odboji*, *Šoa versus Rezistence*, *Rezistence versus Šoa*, *Mezi tmou a světlem*, *Ženy v československé armádě*, *Československá vojenská zahraniční služba v letech 1939 – 1945*, *Češi v Slovenském národním povstání a Vojenské osobnosti československého odboje 1939 – 1945*.

PhDr. Jozef Žatkuliak, CSc. (1954) – vedúci vedecký pracovník Historického ústavu SAV. Zaoberá sa najnovšími slovenskými a česko-slovenskými dejinami po roku 1945 – 1992. Publikoval vyše 80 vedeckých a odborných štúdií vo vedeckých časopisoch a zborníkoch doma a v zahraničí, ako aj 150 odborných-popularizačných článkov. Nositeľ viacerých ocenení. Autor monografií *Vývoj národných výborov na Slovensku v prvých rokoch výstavby socializmu 1948 – 1954* (1984), *V mene zákonov a proti občanom? Trestno-správna právomoc národných výborov na Slovensku v rokoch 1950 – 1957* (1994), autor a editor *Federalizácia československého štátu 1968 – 1970*. *Vznik česko-slovenskej federácie roku 1968* (1997), editor a spoluautor *November 1989 a Slovensko. Chronológia a dokumenty 1985 – 1990* (1999), *Národná rada v kontexte slovenských dejín. 150. výročie vzniku prvej Slovenskej národnej rady* (1999), autor *K dekrétom prezidenta E. Beneša a k nariadeniam Slovenskej národnej rady vo vzťahu k súčasnosti* (2000), *K Základnej zmluve medzi Slovenskou republikou a Svätou stolicou* (2000), *Stav v plnení medzinárodných zmlúv a dohôd medzi Slovenskou republikou a Českou republikou* (1997), spoluautor a spoluzostavovateľ *Alexander Dubček: Od totality k demokracii. Prejav, články a rozhovory. Výber 1963 – 1992* (2003), *Prínos osobností Liptova pre históriu a súčasnosť* (2000), *Novembrová revolúcia a česko-slovenský rozchod: od česko-slovenskej federácie k samostatnej demokratickej slovenskej štátnosti* (november 1989 – december 1992), (2002), zostavovateľ a spoluautor *November'89. Medzník vo vývoji slovenskej spoločnosti a jeho medzinárodný kontext* (2009), spoluautor publikácií *Ilava* (1991), *Dubnica nad Váhom* (1993), *Kronika Slovenska. Zv. 2.* (1999), *Kronika 20. storočia* (2000), *Aktéri jednej éry na Slovensku 1948 – 1989* (2003), *Do pamäti národa* (2003), *The Encyclopedia of Slovakia and the Slovaks* (2006), *Slovníková příručka k československým dějinám 1948 – 1989* (2006).

Miloslav Čaplovič – Mária Stanová a kol.

SLOVENSKO V DEJINÁCH 20. STOROČIA

Kapitoly k spoločenským a vojensko-politickým udalostiam

Vydané k 70. narodeninám PhDr. Mariána Hronského, DrSc.

Vydavateľ: Vojenský historický ústav, Krajná 27, 821 04 Bratislava

Odborná a jazyková redaktorka: Mgr. Mária Stanová

Preklad resumé do anglického jazyka: Mgr. Martina Adamkovičová

Tlač: 5. kartoreprodukčná základňa Nemšová

Rok vydania: 2010

Prvé vydanie.

Na obálke: Marián Hronský na Bradle 4. mája 1969, pri príležitosti
50. výročia úmrtia generála M.R. Štefánika

ISBN 978-80-970434-1-4